ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐԸ

ПЕРСИДСКИЕ КУПЧИЕ МАТЕНАДАРАНА

قبالجات فارسی ماتنادران

I

01
Մ-33

«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ им. МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

II

КУПЧИЕ

ВЫПУСК ПЕРВЫЙ

(XIV — XVI вв.)

Составил
А. Д. ПАПАЗЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1968

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌՉՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

II

ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐ

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

(ԺԴ—ԺՋ դդ.)

Կազմեց՝
Հ. Դ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

2450

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Կալվածագրեր» շարքի այս անդրանիկ հատորը պարունակում է XIV—XVI դդ. պարսկերեն, մասամբ նաև արաբերեն 27 արժեքավոր կալվածագրերի նմանահանությունները (ֆաքսիմիլե) ու վերծանված բնագրերը՝ հայերեն ու ռուսերեն թարգմանությամբ, տեքստաբանական ու պատմա-բանասիրական բնույթի ծանոթագրություններով և բնագրերում հանդիպող վարչա-տնտեսական, ագրարային տերմինների հարուստ բառարանով։

Հատորի առաջաբանում քննության են առնված XIV—XVII դդ. ֆեոդալական հողատիրության ու ագրարային հարաբերությունների պատմության վերաբերող բազմաթիվ հարցեր։

1—6—2

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի Ա և Բ պրակների հրատարակումից հետո, ներկա հատորով սկիզբ է դրվում նույն մատենաշարի «Կալվածագրեր» շարքի զուգահեռ հրատարակությանը։

Ետպատերազմյան 20 տարիների ընթացքում պարսկերեն պաշտոնական պատմական վավերագրերի հրատարակության բնագավառում լուրջ հաջողություններ են արձանագրվել։ «Հրովարտակների» Ա պրակի առաջաբանում համառոտակի անդրադարձել ենք մինչև 1956 թ. կատարված հրապարակումներին, որից հետո սակայն, վերջին 10 տարիների ընթացքում ևս թե՛ մեզ մոտ և թե՛ արտասահմանյան երկրներում լույս են տեսել, ինչպես առանձին վավերագրեր, այնպես նաև վավերագրերի մեծ ու փոքր ժողովածուներ։ Հրատարակված վավերագրերի մեջ, մեծ տեղ են գրավում XVI—XVII դարերի թագավորական հրովարտակներն ու հրամանագրերը (ֆերմաններ և հոքմեր)[1]*։*

---

1 *Հայտնի են Սովետական Միության Անդրկովկասյան և միջինասիական հանրապետություններում և արտասահմանյան երկրներում կատարված հետևյալ հրապարակումները։*

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I — Հրովարտակներ, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, պրակ Բ (1600—1650 թթ.), Երևան, 1959 (այսուհետև՝ Հրովարտակներ I, II).

სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 1. თბილისი, 1961, ნაკვ. 2, 1962, ნაკვ. 3, 1965.

Материалы по истории Ура-Тюбе, Сборник актов XVIII — XIX вв. составление, перевод и предисловие *А. Мухтарова*, под редакцией А. А. Семенова и О. Д. Чехович, изд. Института истории АН Тадж. ССР, М., 1963.

Т. Мусәви. Орта әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр, Бакы, 1965.

Jean Aubin, Note sur quelques documents. Aq-qoyunlu, „Archives Persanes commentées", I, Mélanges Louis Massignon I, Damas, 1956.

Անհամեմատ ավելի սակավ են հողի և անշարժ կալվածների առուծախին և այլ գործարքների վերաբերող շարիաթական-նոտարական արձանագրությունների ու կալվածագրերի հրապարակումները: Այս ուղղությամբ ուշագրավ աշխատանքներ են կատարված Ուզբեկստանի գիտությունների ակադեմիայում: 1954 թ. հրատարակած XVII—XIX դդ. վավերագրերի ստվար ժողովածուից հետո[2] О. Դ. Չեխովիչը ուսումնասիրության է ենթարկել ավելի վաղ շրջանի վավերագրերը: Նրա աշխատասիրությամբ լույս են տեսել XIV—XV դդ. արժեքավոր վավերագրեր (վակֆնամաներ)[3] և ապա «XIV դ. Բուխարայի վավերագրերը» խորագրով Շեյխ-Յահյա Բոխարզիի, Կազի Աբուլ-Համիդ Մուհամմադի և Խոջա-Մաջնունի հնագույն վակֆնամաների ժողովածուն[4]: О. Դ. Չեխովիչի հրապարակումները կատարված են գիտական բարձր մակարդակով և կարևոր ներդրում են շարիաթական-տնտեսական փաստաթղթերի գիտական հրատարակության գործում: Ուզբեկստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության և հնագիտության ինստիտուտում ագրարային հարաբերությունների պատմությամբ է զբաղվում Ռ. Գ. Մուկմինովան, որը հրատարակել է Շեյբանի խանի (1488—1510 թթ.) ընդարձակ «վակֆնամեն», այդ արժեքավոր բնագրին կցելով XVI դարի ագրարային հարաբերությունների պատմությանը նվիրված հետաքրքիր ուսումնասիրություն[5]:

Այս համեմատությամբ խիստ աննշան են արտասահմանում կատարված հրապարակումները: Եղած հրապարակումներից առավել ուշադրության արժանի է գերմանացի արևելագետ Հերբերտ Հորստի աշխատասիրությամբ լույս տեսած Շեյխ Սաֆի-էդ-դին Սարդաբիլիի որդի Խոջա-Ալիին Լանկ Թեմուրի կողմից 1403—1404 թթ. կատարած նվիրատվությանը վերաբերող վակֆնամաի մի ընդօրինակության լուսանկարային բնագիրը[6]:

Շարիաթական-նոտարական վավերագրերը ավելի քիչ են հետաքրքրել Անդրկովկասի, հատկապես Հայաստանի և Ադրբեջանի տեքստաբաններին: 1936 թ. Յու. Ն. Մառի խմբագրությամբ լույս տեսած Նախջևանի խանության XVII—XIX դդ. մի քանի մանր կալվածագրերից հետո[7], այլ քիչ թե շատ ուշադրության արժանի հրապարակումներ չեն եղել[8]:

Տասնյակ տարիներ XV—XIX դդ. հողատիրության և հողային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետները, պարսկական դիվանական նյութերից մասամբ են միայն օգտվել և կամ բավարարվել են միայն Սիմեոն Երևանցու կողմից մինչև 1780-ական թվականները Կաթողիկոսական դիվանում հավաքված կալվածագրերի մասին «Ջամբռում» տրված համառոտ բացատրություններով, որոնք թեև օգնում են որոշ գաղափար կազմելու և ծանոթանալու վանական հողատիրության պատմության հետ առնչվող որոշ հարցերի, սակայն չեն կարող ընդգրկել և բովանդակել վավերագրերում արտահայտված հողային հարաբերությունների էությունը բացահայտող այլ մանրամասնություններ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Սիմեոն Երևանցու օրոք Կաթողիկոսական դիվանում եղել են միայն էջմիածնին և Արարատյան երկրի սահմաններում գտնվող այլ վանքերին (Գեղարդ, Հավուց-Թառ, Խորվիրապ, Զաղավանք, Կեչառիս, Սևան, Հայրիվանք, Բջնի, Կոշավանք, Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Մուղնի և այլն) վերաբերող վավերագրերը: XIX դարում և այնուհետև հետզհետե այս-

---

Herbert Busse, Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959.

Hans Robert Roemer. Le dernier firman de Rustam-Bahadur Aq-qoyunlu?, „Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale", 1960, t. LIX, pp. 273—287.

2 Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. 1. Акты феодальной собственности на землю XVII — XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания *О. Д. Чехович*, под редакцией А. К. Арендса, изд. АН Уз. ССР, Ташкент, 1954.

3 *О. Д. Чехович*, Из источников по истории Самарканда XIX в. в сборнике «Из истории эпохи улугбека», Ташкент, 1965, стр. 300 — 361.

4 *О. Д. Чехович*, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965.

5 *Р. Г. Мукминова*, К истории аграрных отношений в Узбекистане, XVI в., по материалам «Вакф-наме», Ташкент, 1966.

6 *Herbert Horst*, Timūr und Ḫōǧā 'Alī, Ein Beitrag zur Geschichte der Ṣafawiden, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1958, № 2, Wiesbaden.

7 Передняя Азия в документах, Серия памяти проф. Ю. Н. Марра, кн. 1, Нахичеванские рукописные документы XVII—XIX вв., перевод и комментарий К. Н. Смирнова и Дж. Гайбова, под ред. Ю. Н. Марра. Изд. Груз. ФАН, Тбилиси, 1936.

8 Իր մենագրական աշխատության հավելվածում Ի. Պ. Պետրուշևսկին Մատենադարանի XVII—XVIII դդ. պարսկ. կալվածագրերից երկու փոքրիկ հատվածներ է հրատարակել. տե՛ս նրա Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Л., 1949, Приложение, док. 8 и 10.

տեղ են կենտրոնացվել Արևելյան Հայաստանի և Ատրպատականի վանքերի հին ու նոր բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրեր, ինչպես նաև ոչ մեծ թվով վավերագրեր Արևմտյան Հայաստանից։ Հատկապես մեծ թիվ են կազմում Տաթևի և Գանձասարի, ինչպես նաև Մազարդավանքի, Թումա Առաքյալի վանքի (Ագուլիս), Թադեի վանքի (Մակու) վավերագրերը, որոնց մի զգալի մասը վերաբերում է XV—XVI դարերին։

«Հրովարտակներ» շարքին զուգահեռ առանձին շարքով նույն ժամանակաշրջանի հողային և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ շարիաթական-նոտարական արձանագրությունների հրատարակությունը, կգա ամբողջացնելու աղբյուրագիտական-բնագրագիտական այն աշխատանքները, որ ձեռնարկել է Մատենադարանը Կաթողիկոսական դիվանի արաբատառ (պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն) ֆոնդի ուսումնասիրության բնագավառում։

Այս ֆոնդի ընդհանուր աղբյուրագիտական գնահատականը և վավերագրերի ըստ ձևի և բովանդակության բնութագրումը տրված է մատենաշարիս անդրանիկ գրքի՝ «Հրովարտակների» Ա պրակի առաջաբանում[9], ինչպես նաև 1960 թ. Մոսկվայում գումարված արևելագետների միջազգային 25-րդ կոնգրեսին ներկայացված զեկուցման մեջ[10]։

Կալվածագրերի այս անդրանիկ պրակում ընդգրկված են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի առանձին թղթապանակներում պահվող XIV—XVI դդ. 27 վավերագրեր։ Որքանով որ սույն պրակում հրատարակվող բոլոր վավերագրերը վերաբերում են տարբեր կալվածների առուծախին, օտարմանն ու նվիրատվությանը և ընդհանրապես հողի սեփականության և տիրության հարցերին, ընդհանուր անունով մենք դրանք անվանում ենք «Կալվածագրեր»։ Սակայն, ինչպես հրատարակվող, այնպես նաև հետագա

9 Հրովարտակներ I, էջ 7—12։

10 *А. Д. Папазян*, Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV—XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока, изд. вост. лит., М., 1960.

H. Papazian, 14-th—19-th century persian, arabian and turkish official documents in the Matenadaran and their significance for the studies of the social and economic life of the Near Eastern countries, Oriental Literature Publishing House, Moscow, 1960.

պրակներում հրատարակության պատրաստվող մյուս կալվածագրերը իրենց բնույթով և շարադրման եղանակով բազմազան են։

Շարիաթական-նոտարական գրասենյակներում կամ «մահզարներում» կազմվող արձանագրությունները, կատարվող գործարքի բնույթին համապատասխան, տարբեր անվանումներ ունեին։ Սովորաբար բոլոր տեսակի օտարումներին վերաբերող արձանագրությունները կոչվում էին «ղաբալե» (قبالە), որ նշանակում է որևէ գործի մասին կազմված համաձայնագիր։ Սակայն միջնադարում այսպես էին կոչվում հատկապես կալվածների առուծախին և սեփականությանը վերաբերող փաստաթղթերը։

Անկախ այն բանից, թե ինչ առիթով էր գրված վավերագիրը, եթե այն հաստատում էր տվյալ կալվածի որևէ անհատի կամ կրոնական ու այլ հաստատության պատկանելը, համարվում էր «ղաբալե»։ Կալվածների, առանց որևէ նախապայմանի, կանխիկ դրամով վաճառքներին վերաբերող արձանագրությունները կոչվում էին «ղաբալե-յե բեյ'-ու-շիրա— بيع وشراء قبالة», («առ ուծախի ղաբալե»)։ Այդպիսի ղաբալեներ են՝ Քոչիսի շրջանի Քարահունչ և Խազազ գյուղերի 1436 և 1573—1574 թթ. կալվածագրերը (վավ. 6 և 20), Այդին-Դարվիշ գյուղի 1503 թ. (վավ. 10), Հովհաննավանք գյուղի վեց դանգ մուլքի և Արտեկին ագարակի 1574 թ. (վավ. 21), Դիբակի գյուղի 6 դանգ մուլքի 1575 թ. (վավ. 23), Սաղմոսավանք գյուղի 6 դանգ մուլքի 1581 թ. (վավ. 25), Օշականի ամբողջ մուլքի 1489 և 3 դանգի 1592 թ. (վավ. 9 և 27), Մեղրիի մուլքի նույն գյուղի ռայաթների կողմից ետ գնելու վերաբերյալ 1576 թ. և մերձակա Սևագան գյուղից գնված Քիլվաքաշի արոտավայրի 1587 թ. (վավ. 24 և 26), ինչպես նաև Ջաքարիայի որդի Շահենի Գառնիում գնած այգու 1525 թ. Գողթնի Բերդակ գյուղի 2 հողակտորների վաճառքին վերաբերող 1575 թ. կալվածագրերը (վավ. 15 և 22)։

Որոշ ժամանակից հետո կողմերին տրվող բեկանման իրավունքի կամ այլ վերապահումներով պայմանական վաճառքի վերաբերյալ արձանագրությունները, շարիաթական տերմինով կոչվում էին «Ղաբալե-յե բեյ'-ու-շարթ— بيع وشرط قبالة» («վաճառքի և պայմանի ղաբալե»)։ Այս կարգի ղաբալեներ ավելի շատ հանդիպում են XVII դարի վավերագրերի մեջ[11]։

11 Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61, 66, 67, 76, թղթ. 1գ. վավ. 239, 286, 290։

Կալվածների վաճառքին վերաբերող շարիաթական-նոտարական արձանագրությունները իրենց շարադրման եղանակով մեծ մասամբ նման են իրար։ Սակայն, կան ինչպես ընդարձակ, այնպես նաև համառոտ շարադրանքով զաբալեններ։ XIV—XVI դդ. որոշ արձանագրություններ խիստ մանրամասն են և բովանդակում են օտարման գործողությանը, օտարվող օբյեկտին, վաճառողին և գնորդին վերաբերող մանրամասնություններ (վավ. 1, 4, 5, 9, 24, 26)։ Նույն դարերում հանդիպում են նաև ավելի համառոտ շարադրանքով առուծախի զաբալեններ, որոնք ավելի շատ վերաբերում են մուլքային գյուղերի առանձին դանգերի և մեծ ու փոքր հողակտորների ու այգիների վաճառքին (վավ. 6, 10, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 25, 27)։

Պետք է նշել սակայն, որ XVII—XVIII դարերում գյուղերի և այլ կալվածների առուծախին վերաբերող արձանագրությունները ավելի պարզ տեսք ունեն և շարադրված են առանց կրոնական նախաբանի ու վերջաբանի, նշելով միայն վաճառողի և գնողի անունները, վաճառվող օբյեկտը և գինը։

Այսպես, եթե Օշականի ամբողջ մուլքի «բեյ՛-ու-շիրաի» 1489 թ. վերոհիշյալ զաբալեն ամենայն մանրամասնությամբ արձանագրված է 256×20 սմ թղթի վրա, ապա նույն գյուղի մեկ դանգ մուլքի վաճառքի «բեյ՛-ու-շարթի» 1674 թ. զաբալեն հետևյալ համառոտ բովանդակությունն ունի.

«Վաճառող — Թահմազկուլի Սա՛ղուի որդի Սաֆիկուլի անվանյալ։

Գնող — իր նմանների մեջ լավագույնը, քրիստոնյաների առաջնորդ, էջմիածնի Ոնուփրիոս կաթողիկոս (!)։

Վաճառվում է — Կարբիի նահիայի Օշական գյուղի ամբողջ 6 դանգի կես դանգը։ Հիշյալ մուլքերի 5 դանգը պատկանում է գնողին։

Գինը — Թավրիզի 6 թուման, որի կեսը 3 թուման է լինում։ Այս գումարը լրիվ հասավ վաճառողին»։

Վերջում երկու տողով նշված է կողմերի պայմանավորվածության մասին, որ եթե մինչև 2 տարի վաճառողը հիշյալ գումարը վերադարձնի, իրավունք ունի վաճառքը չեղյալ հայտարարել և իր մուլքը ետ առանալ[12]։

12 Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 160։

Վակֆային նվիրատվություններին վերաբերող արձանագրությունները կամ ինչպես ընդունված էր ասել «վակֆնամեները» (وقفنامه) նույնպես ունեն ընդհանուր նմանություն, սակայն, նրանք ևս սովորաբար շատ ընդարձակ են շարադրված։ Իսկ հաճախ պահոում են նաև համառոտ շարադրությամբ վակֆնամեներ։ Վակֆային վավերագրերը երբեմն արաբերեն անվանվում են «Վակֆիյյե» (وقفيه) կամ «չե» (چه) մասնիկի հավելումով՝ «վակֆնամչե» (وقفنامچه)։ «Չե» մասնիկը թեև ընդհանրապես փոքրացուցիչ իմաստ ունի, սակայն այս դեպքում դա սոսկ լեզվական երևույթ է, քանի որ այդպես են անվանվում և՛ ընդարձակ և՛ համառոտ վակֆային արձանագրությունները։

Այն վավերագրերը, որոնց մեջ սոսկ արձանագրվում էին որևէ մեկի կողմից իր ժառանգական սեփականությունները հանդիսացող կամ անցյալում դրամով գնված կալվածների նվիրումը կամ «վակֆ արվելը» որևէ կրոնական, կրթական, բարեգործական կամ այլ հաստատության, անվանվում էին միայն «վակֆնամե»։ Այդպիսի վավերագրեր են Ախթամարի Ջաքարիա կաթողիկոսի կողմից Լիմի ս. Գևորգա վանքին վակֆ արված վարելահողերի 1305 թ. և Հավուց-Թառի Ջաքարիա ու Համազասպ վարդապետների կողմից Ամենափրկչի վանքին վակֆ տրված գյուղերի ու ագարակների 1526 թ. կալվածագրերը (վավ. 1 և 16)։

Վակֆի շարիաթական օրենքներով միայն այն կալվածները կարող էին նվիրաբերվել կամ որևէ հաստատության հավիտենական սեփականությունները դարձվել, որոնց սեփականությունը անվիճելի էր։ Այսինքն՝ կամ ժառանգված էին, կամ գնված։ Ուստի, հաճախ մի վավերագրի մեջ նախ արձանագրվում էր մեկ կամ ավելի գյուղերի և այլ կալվածների գնումը, և ապա դրանց վակֆ արվելը այս կամ այն կրոնական հաստատությանը։

Այս օրենքը ստիպել է նույնիսկ աշխարհակալ բռնակալների, մզկիթներին վակֆ տրվող կալվածների համար նախապես կազմել տալ գնման զաբալեններ և ապա նույն վավերագրում ձևակերպել դրանց նվիրումը որևէ մզկիթի կամ սրբավայրի։ Այսպիսի վավերագրերը պարունակում էին և՛ «զաբալե» և՛ «վակֆնամե», ուստի անվանվում էին «զաբալե-վակֆնամե» (قباله ــ وقفنامه)։ Հայտնի է, օրինակ, Լանկ-Թեմուրի կողմից Արդաբիլի Շեյխ-Սաֆի-էդ-դինի որդի Խոջա-Ալիին նվիրված կալվածների 1403—1404 թթ. «զա-

բալե-վակֆնամեի» մի բնագիրը, որն, ինչպես վերը նշեցինք, 1958 թ. հրատարակել է գերմանացի արևելագետ Հ. Հորստը[13]։

«Ղաբալե-վակֆնամեի» բնորոշ օրինակներից է Սյունյաց Բևշքեն Օրբելյանի որդի Ամիր-Ռուստամի կողմից էջմիածնի կաթողիկոս Գրիգոր Մակվեցուն վաճառված և վերջինիս կողմից էջմիածնի վանքին վակֆ արված Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթուինջ, Նորագավիթ, Աղունատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու և Մուղնի գյուղերի 1431 թ. ընդարձակ շարիաթական արձանագրությունը (վավ. 5)։ Ինչպես առանձին հոդվածներով, այնպես նաև նույն վավերագրի ծանոթագրության մեջ անդրադարձել ենք այդ վակֆերի պատմությանը և ցույց տվել, որ այդ վավերագրում ձևակերպված «վաճառքը» ևս կատարված է վակֆերի սեփականությունը «օրինականացնելու» և ամրապնդելու համար[14]։ Թե դա որքան կարևոր հանգամանք էր, այդ երևում է թեկուզ այն փաստից, որ 1431 թ. կազմված այդ արձանագրությունը մինչև XVIII դարի վերջերը եղել է էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքները հաստատող ամենազորեղ փաստաթղթերից մեկը, որով Սիմեոն Երևանցին կարողացել է Երևանի խանից ետ ստանալ ժամանակի ընթացքում վանքի ձեռքից դուրս եկած մի քանի գյուղեր[15]։

Նույնպիսի ղաբալե-վակֆնամե է նաև Տաթևի առաջնորդ Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցու նույն Օրբելյան Ամիր-Ռուստամից գնած Սվարի, Տանձատափ, Տաշու, Ագանց և Կոծմակոթ գյուղերի մուլքերի գնման և Տաթևի վանքին վակֆ տրվելու մասին կազմված 1450 թ. արձանագրությունը (վավ 7)։ Թերևս նույնը կարելի է ասել նաև Վաղարշապատ (Ուչքիլիսա) գյուղի 1430 թ. հնագույն կալվածագրի մասին (վավ. 4)։ Այն տարբերությամբ սակայն, որ այստեղ գյուղի մուլքի առանձին դանգերի գնումը կատարվել է ոչ թե վակֆից անմիջապես առաջ, այլ արձանագրության մեջ նախապես մեջ է բերված էջմիածնի վանահայր Սմբատի որդի Գրիգորի կողմից 1429—1430 թթ. տարբեր տերերից 3 նվագով կատարված գնումների առանձին ղաբալենների բնագրերի համառոտ շարադրանքը և ապա շարունակության մեջ արձանագրված է, որ ամբողջ գյուղը վակֆ է տրվում էջմիածնի վանքին։

13 H. Horst. Նշվ. աշխատության հավելվածային բնագիրը։

14 Հ. Փափազյան. Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից. ՀՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 8, էջ 92—93։

15 «Ջամբռ», էջ 117, 119, 129։

Ղաբալե-վակֆնամեի մի այլ տարբերակ է 1544 թ. Արդաբիլում գնված և Շեյխ-Սաֆիի մզկիթին վակֆ արված վարելահողերի կալվածագիրը (վավ. 17), որտեղ գնման և վակֆի արձանագրությունները կատարված են նույն թղթի տարբեր էջերի վրա, մեկը մյուսից մեկ ամիս հետո։

Կան նաև եկեղեցական կալվածների վակֆային սեփականություններ լինելը հաստատող և առանձին գյուղերի կամ նրանց մի մասի այս կամ այն կալվածատիրոջը պատկանելու մասին կազմված այլ արձանագրություններ, որոնք գրված և հրատարակված են հետագայում ծագած վեճերի և տարաձայնությունների կապակցությամբ կամ տարբեր առիթներով կատարվող աուգումների ժամանակ։

Դրանցից մի քանիսը, որ շարադրանքի հատուկ ձև ունեն և հավանաբար գրի են առնված Նախջևանի կայազորային հոգևոր դատավորների աուդյանում (دار القضاء معسكر ظفر اثر), արձանագրության սկզբում տրված բացատրության համաձայն, կազմված են, նախապես կատարված աուգումների, «թագավորական հրովարտակների, նախկին և ներկա կազիների (դատավորներ) ձեռքով գրված ու կնքված առանձին արժանահավատ, ճշմարիտ և վավերական փաստաթղթերի ու հաստատուն արձանագրությունների» և տվյալ վայրի «բարձրաստիճան, արդարամիտ մարդկանց վկայության» հիման վրա (վավ. 3, 11, 13, 18)։ Նման արձանագրություններ կազմվում էին նաև տեղական Շար'ի աուդյաններում, որոնք հաստատվում էին Շար'ի սպասավորների (խադեմ — خادم) և կազիի կնիքներով (վավ. 14)։ Այս վավերագրերը, երբեմն նաև սովորական վակֆնամեներն ու կալվածագրերը (վավ. 1, 9) ընդհանրապես դիտվել են որպես «վճռագիր», որևէ մեկի իրավունքը ապացուցող, վերահաստատող իրավական փաստաթուղթ, որ շարիաթական տերմինով կոչվում էր «հոջջաթ — حجت» («ապացույց»)։ Հոջջաթներով, սակայն, ինչպես ասվեց, ապացուցվում կամ հաստատվում էին կալվածների սեփականությանը կամ տիրությանը վերաբերող տարբեր հարցեր, ինչպես, օրինակ, 1508 թ. Նախջևանում կազմված շարիաթական արձանագրությունը (վավ. 14) հաստատում է, որ Ղափանաթի Ուտուբ և Քեղի և Թուման-ե Նախջևանի Սիսաջանի մահալներում գտնվող Տաթև, Սվարանց, Տաշու, Ագանց, Տանձատափ, Խոտանան, Հալիձոր, Շնհեր, Խոտ, Կից, Բորդի, Դաստակերտ և Գյոլյազի, Բնունիս-Թաս և Ղարաքիլիսա գյուղերը և մի

այգի, նախապես պատկանել են Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցուն և վերջինիս կողմից վակֆ են արվել Տաթևի վանքին: Արձանագրության սկզբում հատկապես նշված է, որ այն կազմված է «վեճերին վերջ տալու համար» (انقطاع القيل والقال): Կամ Նախջևանի կայազորային դատավորների ատյանում 1504 թ. կազմված արձանագրության մեջ հաստատվում են Խոջա-Ֆաթհի-բեկ Թուսիի կալվածատիրական իրավունքները Ազադ-Ջիրանի նահիայի (Գողթն) Դռնիս և Տանակերտ գյուղերի և Սալ, Բերդակ և այլ ագարակների առանձին մասերի նկատմամբ (վավ. 11): Իսկ XVI դարի 50-ական թվականներին վերաբերող 2 արձանագրություններում մանրամասն նկարագրված և հաստատված են Տաթևի վանքապատկան Խոտ, Շնհեր, Հալիձոր և այլ գյուղերի ընդհանուր սահմանները (վավ. 3 և 18):

Թեև այս վերջին վավերագրերը ևս «վճռագրի» տեսք ունեն և երկուսն էլ կայազորային դատավորների ատյանի արձանագրություններ են, սակայն բովանդակությամբ սահմաններ ճշգրտող գրություններ լինելու համար, անվանվում են նաև «սարհադնամե— سرحدنامه» կամ «սունուրնամե— سنورنامه» («սահմանագիր»:)

Առանձին գյուղերի և մեծ ու փոքր հողային տիրույթների սահմանների ճշգրտման տարբեր տիպի վավերագրեր են հասել մեզ, որոնցից շատերը վիճող կողմերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կատարված ստուգումների մասին կազմված արձանագրություններ են, հաստատված տեղի բնակչության երևելիների և վրատահելի անձանց կողմից: Գյուղի սահմանների կամ «քյոֆշանի» (كفشن) մանրամասն նկարագիրն է պարունակում նաև 1506 թ. գրի առնված Դարաշամբի ազատ գյուղական համայնքներից մեկի՝ Դիբքյանդի մուլքի նույն գյուղի համայնքի սեփականությունը լինելը հաստատող ընդարձակ և որոշ առումով ինքնատիպ արձանագրությունը (վավ. 13):

Կալվածքային սեփականատիրական կամ ժառանգական վեճերը երբեմն տասնյակ տարիներ շարունակվում էին: Հայտնի է, օրինակ, որ Դարաշամբի Բաշքյանդ, Օրթաքյանդ և Դիբքյանդ գյուղերի ազատ համայնքների և Թավրիզի Շեյխիյյե մզկիթի միջև այդ գյուղերի մուլքերի սեփականության շուրջ բուռն պայքար է ծավալվել, որի մասին կաթողիկոսական դիվանում պահվող վավերագրերը վերաբերում են 1650—1720 թվականներին: Հաճախակի կա-

տարվող բռնագրավումների դեմ գրավոր բողոքները ատորին ատյաններից հասնում էին մինչև շահական արքունիքը և բարձրագույն դիվանում քննվելուց հետո, լուծվում՝ մեկ կամ մյուս կողմի օգտին: Հաճախ վեճերը հարթվում էին փոխադարձ համաձայնությամբ: Այդ դեպքում կազմվում էին հատուկ արձանագրություններ, որոնք կոչվում էին «մուսալիհենամե — مصالحه نامه» («հաշտության գիր»):

Սույն պրակում հրատարակվող 8-րդ վավերագիրը այդպիսի մի «մուսալիհենամե» է, ըստ որի Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փաթիշահի օրոք, հայ ֆեոդալների կալվածների բռնագրավումների ժամանակ, Բեյթ-ուլ-մալի սեփականություններ հայտարարված Ջաքարիա վարդապետ Հավուց-Թառեցու կալվածները 1489 թ. վերադարձվում են տիրոջը, որի համար վերջինս, որպես «հաշտության գին» կամ «մուսալիհե» (مصالحه) Բեյթ-ուլ-մալի վերակացու Ամիր-Ջյամալէդ-դին Աբդին բեկին վճարում է 5000 դինար:

Վկայակոչված վավերագրերը, ինչպես ասվեց, բոլորն էլ շարիաթական արձանագրություններ են: Անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ դրանցով չեն սպառվում շարիաթական ատյաններում կազմվող արձանագրությունների բոլոր տարբերակները: Մենք այստեղ խոսեցինք միայն այնպիսի արձանագրությունների մասին, որոնցից լույս են տեսնում սույն պրակում: Հետագա դարերին վերաբերող վավերագրերի մեջ կան ինչպես հողի օտարման տարբեր ձևերի և այլ գործարքների, այնպես նաև քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական այլ հարցերի վերաբերյալ կազմված բազմազան արձանագրություններ, որոնք առանձին անվանումներ ունեն, ինչպես, օրինակ՝ հողի կամ այլ ստացվածքների վարձակալման կամ «իջարե-յե շար'իյյե»-ին (اجارهٔ شرعیه) վերաբերող արձանագրությունները կոչվում էին «իջարենամե» (اجارهنامه), գրավինը՝ «մուրահինենամե» (مرهناهنامه), տարբեր տիպի փոխանակումներինը՝ «մուավիզենամե» (معاوضهنامه), նվիրման կամ մեկի օգտին սեփականատիրական իրավունքներից հրաժարվելու մասին կազմված արձանագրությունները՝ «մուահիբենամե» (موهبهنامه) և այլն:

Սակայն ներկա հատորում կան նաև այլ վավերագրեր, որոնք շարիաթական-նոտարական արձանագրություններ չեն, այլ տրված են նահանգային կամ երկրամասային ֆինանսական բարձրաստիճան և կրոսեր պաշտոնյաների կողմից՝ ի հաստատումն ինչպես առանձին կալվածատերերի, այնպես նաև Տաթևի վանքի կալվածքային-սեփականատիրական իրավունքների:

Դրանցից առաջինը վերաբերում է 1504 թվականին, Շահ Իսմայիլ Ա-ի թագավորության առաջին տարիներին, երբ վերահաշվառման էին ենթարկվում նորաստեղծ կայսրության բոլոր նահանգների գյուղերն ու այլ հողային տիրույթները։ Այդ գրությամբ «Ադրբեջանի գործերի վերակացուն» կամ «վեզիրը» (որի անունը վավերագրում չի նշված, իսկ կնիքը անընթեռնելի է), հաստատում է, որ հիշյալ թվականին Բարձրագույն Դիվանի հանձնարարությամբ նա ստուգել է Ադրբեջանի բոլոր կալվածները և այդ ընթացքում պարզել, որ Մակվի վիլայեթում գտնվող որոշակի մուլքեր պատկանում են Մանվելի որդի Թադեոսին և նրա որդի Միրիջանին (վավ. 12)։

Կաթողիկոսական դիվանի մի քանի վավերագրերի, այդ թվում նաև սույն պրակի 13, 18 և 19-րդ վավերագրերի վրա 1557—1558 թթ. կատարված և Ադրբեջանի վեզիր Միրզա-Աթաուլլայի կնիքով հաստատված մակագրություններից պարզվում է, որ կալվածների նույնպիսի ընդհանուր ստուգումներ կատարվել են նաև թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմներից հետո, 1555 թ. կնքված հաշտությանը հաջորդող տարիներին։

Տաթևի վանքապատկան գյուղերի վակֆային սեփականությունը և ընդհանուր սահմանները հաստատող 1554 թ. արձանագրության վրա (վավ. 18), վեզիր Միրզա-Աթաուլլայի կողմից 1557 թ. օգոստոս ամսին կատարված մակագրության մեջ ասված է, որ հիջրեթի 964 թ. ռամազան ամսին (1557 թ. հունիս-հուլիս) թագավորական հրովարտակով հրահանգված է եղել ստուգել բոլոր «խալիսե մուլքերը սուրբին և դուրքին և Բեյթ-ուլ-մալը»։ Այդ ստուգումների ժամանակ պարզվել է, որ հիշյալ արձանագրության մեջ թվարկված «բոլոր վակֆային մուլքերը» հնուց ի վեր վակֆ են արված եղել Տաթևի վանքին։

Նույն հրահանգի հիման վրա կատարված ստուգումների ժամանակ (بازدید وپرسش املاك ورقبات) Միրզա Աթաուլլան նույնպիսի մակագրություն է թողել նաև Դարաշամբի Դիբքյանդ գյուղի մուլքի նույն գյուղի համայնքի սեփականությունը լինելը հաստատող 1506 թ. արձանագրության վրա (վավ. 13)։

Սակայն առանձին դեպքերում, երբ կարիք է եղել ավելի մանրամասն բացատրել կատարված ստուգման արդյունքները, վկայակոչելով վերոհիշյալ թագավորական հրովարտակը, Միրզա-Աթաուլլան տվել է նաև առանձին վճռագրեր։ Այսպես, օրինակ, 1558 թ.

մայիս-հունիս ամիսներին հրապարակված վճռագրով նա հաստատում է, որ ստուգելով Տաթևի վանքապատկան 15 գյուղերը, պարզել է, որ միայն Բորդի գյուղի ամբողջ եկամտից 1250 դինար պետք է վճարվի պետության, իսկ մնացյալ գյուղերի ամբողջ հասույթը, որպես վակֆային կալվածներից ստացվող եկամուտ, պատկանում է հիշյալ վանքին (վավ. 19)։

Բնագրերով կամ վաղ ընդօրինակություններով մեզ հասած պարսկերեն դիվանական վավերագրերը եզակի ձեռագրական միավորներ են, որոնց ժամանակագրական սահմանը XIV դարից այն կողմը չի անցնում[16]։ XIV—XVI դդ. թագավորական հրովարտակների և հատկապես ֆեոդալական հողատիրության պատմության համար առավել կարևոր սկզբնաղբյուրներ հանդիսացող շարիաթական արձանագրությունների սահմանափակ քանակը, թելադրել է մեզ սույն պրակում ընդգրկելու Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի թղթապանակներում առկա XIV—XVI դդ. բոլոր կալվածագրերը։ Հաշվի ենք առել, որ դրանցից յուրաքանչյուրը բնագրագիտական հատուկ արժեք է ներկայացնում և ուշագրավ է ոչ միայն որպես պատմական սկզբնաղբյուր, այլ նաև շատ բանով կարող է նպաստել ներկայումս արևելագետների ուշադրության առարկա հանդիսացող պարսկական դիվանագրության ուսումնասիրությանը։

2450

Բնագրական առանձնահատկությունների և բնագրային հավաստիության տեսակետից, հրատարակվող կալվածագրերը կարելի է բաժանել երեք խմբի. ա) բնագրերով մեզ հասած վավերագրեր, բ) բնագրին ժամանակակից կամ քիչ ավելի ուշ հանված շարիաթական-վավերական պատճեններ, գ) XIX դարի ընդօրինակություններ։

Պրակում տեղ գտած 27 վավերագրերից 18-ը բնագրեր են, որոնցից մեկը XIV դարից է (վավ. 2), երեքը՝ XV դ. (վավ. 4, 7, 9), իսկ 14 վավերագրեր՝ XVI դարից (վավ. 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26)։ Կան չորս շարիաթական պատճեններ, հանված XVI—XVII դդ. մեկը Լիմի ս. Գեորգա վանքի հողերի 1305 թ. կալվածագիրն է (վավ. 1), երկուսը՝ 1508 և 1558 թթ. Տաթևի, վերը հիշատակված արձանագրությունների պատճեններն են (վավ. 14, 19) և մեկը Օշականի երեք դանգի 1592 թ. կալվածա-

16 Տե՛ս այս մասին Հ. Փափազյան, Երկու նորահայտ իլխանական յարլիղներ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, Երևան, 1962, էջ 379—387։

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
БИБЛИОТЕКА

գիրը (վավ. 27)։ XIX դարի ընդօրինակություններով մեզ հասած կալվածագրերի մեջ երեք վավերագիր վերաբերում են XV դարին, որոնցից մեկը Գրիգոր Մակվեցու հայտնի վակֆնամեն է (վավ. 5), երկրորդը Զաքարիա Հավուց-Թառեցու կալվածների Բեյթ-ուլ-մալից ետ ստանալու մասին կազմված՝ մուսալիհնամեն (վավ. 8) և երրորդը Հովհաննեսի որդի Ավանի կողմից Քոչիզի Քարահունջ գյուղի գնման ղաբալեն (վավ. 6)։ Նույնպիսի ընդօրինակություններ են նաև Զաքարիա և Համազասպ վարպետների կողմից Հավուց-Թառի ս. Ամենափրկչի վանքին վակֆ արված գյուղերի և ագարակների 1526 թ. վակֆնամեն (վավ. 16) և Քոչիզի Խազազ գյուղի 1573—1574 թթ. ղաբալեն (վավ. 20)։ Այս վերջին հինգ անվավեր պատճեններից երեքը ընդօրինակված են էջմիածնին և Արարատյան երկրի այլ վանքերին վերաբերող վավերագրերի մի սուվար մատյանի մեջ (վավ. 5, 8, 16)։ Ընդօրինակությունները կատարված են գրագետ անձնավորության կողմից, չափազանց ուշադիր, նշելով արտաքին բոլոր մանրամասնությունները և կնիքների տեղերը։ Առանձին անընթեռնելի տեղեր նույնությամբ պատճենահանված են։ Այս տեսակետից էլ սրանք ավելի հավաստի են և բնագրային առումով ավելի արժանահավատ, իսկ վերջին երկուսը (վավ. 6 և 20) XIX դարի վերջերի պատահական, ոչ գրագետ ընդօրինակություններ են և ունեն բնագրային թերություններ[17]։

Այսպիսով, հրատարակվող վավերագրերից մեկը (վավ. 2) XIV դ. գրություն է, 3-ը՝ (վավ. 4, 7, 9) XV դ., 15-ը՝ (վավ. 1, 3, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26) XVI դ., 3-ը՝ (վավ. 14, 19, 27) XVII դ. և 5-ը՝ (վավ. 5, 6, 8, 16, 20) XIX դ.։

Պարսկական և ընդհանրապես իսլամական հնագրության և դիվանագրության համար առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում բնագրով պահպանված, ինչպես նաև բնագրին ժամանակակից շարթաթական, նոտարական պատճեններով մեզ հասած վավերագրերը։ Այս առումով բնագրագիտական բացառիկ արժեք ունեն XIV—XV դդ. կալվածագրերը (վավ. 2, 4, 7, 9)։ Առանձնապես ուշադրության արժանի է Վաղարշապատ (Ուչքիլիսա) գյուղի 1430 թ. հնագույն կալվածագիրը (վավ. 4), որի մեջ վերաշարադրված է նույն գյուղի մուլքի առանձին մասերի 1428 և 1429 թթ. երեք այլ կալվածագրերի բովանդակությունը։ Թեև այս վավերագիրը շարադրված է

17 Վավերագրերի բնագրային առանձնահատկությունների մասին մանրամասն տե՛ս յուրաքանչյուր վավերագրի ծանոթագրության մեջ։

հիմնականում հարազատ մնալով կալվածագրերի, այս դեպքում ղաբալե-վակֆնամեների դասական ձևին, սակայն այն փաստը, որ կալվածագիրը կազմված է Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսի հատուկ պահանջով, որպեսզի մի վավերագրի մեջ ամփոփվեն նույն գյուղի վերաբերյալ բոլոր փաստաթղթերը, վավերագրին ուրույն բովանդակություն և տեսք է տվել և թելադրել տեքստը կազմողին որոշ դեպքերում կատարելու ինքնուրույն ձևակերպումներ։ Պահպանելով հանդերձ շարիաթական արձանագրություններին հատուկ ընդհանուր ձևը Ջաման-էդ-դին Անսարին այս ղաբալե-վակֆնամեն գրի առնելիս տվել է հետաքրքիր մանրամասնություններ, և պատմության սեփականությունը դարձրել երեք խիստ արժեքավոր կալվածագրեր, որոնք ժառանգական ու գանձագին հողատիրության պատմության համար կարևոր տվյալներ են պարունակում։

Այս կալվածագրից երկու տարի հետո է գրի առնված Գրիգոր Մակվեցու հայտնի ղաբալե-վակֆնամեն (վավ. 5), որի բնագիրը մեզ է հասել XIX դարի ընդօրինակությամբ. վավերագրի վրայի բոլոր մակագրություններն ու հաստատման գրությունները մանրամասն պատճենահանված են և կնիքների տեղերը նշված։ Կալվածագիրը կազմել է նույն Ջաման-էդ-դին Անսարին։ Ինչպես ցույց է տալիս բնագրի և հարակից մակագրությունների համեմատությունը նախորդ (վավ. 4) կալվածագրի հետ, դրանք իրենց արտաքին ձևով հար և նման են իրար։

Իր շարադրման եղանակով քիչ տարբեր լինելով հանդերձ, ծագումով այս նույն խմբին է պատկանում նաև բնագրով մեզ հասած Տաթևի մուլքերի 1450 թ. ամենահին կալվածագիրը (վավ. 7), որը նույնպես գրված է Ջաման-էդ-դին Անսարիի ձեռքով։

Ջուտ արաբերենով շարադրված 1489 թ. Զաքարիա Հավուց-Թառեցու կալվածների մուսալիհնամեն (վավ. 8) և Օշականի ամբողջ մուլքի ղաբալեն (վավ. 9), որոնցից վերջինը պահպանվել է անթերի բնագրով, իսկ առաջինը XIX դարի ընդօրինակությամբ, բոլորովին այլ գրություններ են։ Օշականի կալվածագրի բնագիրը գրված է Շար'ի քարտուղար Խալիլի որդի Յուսուֆի ձեռքով, չափազանց գրագետ լեզվով և գեղեցիկ «նասխ» գրությամբ։ Պարզ է, որ նույնպիսին է եղել Զաքարիա Հավուց-Թառեցու կալվածագրի բնագիրը։ Այս երկու վավերագրերում էլ որպես իրավական կողմ հանդես է գալիս «Բեյթ-ուլ-մալի» վերակացու Ամիր-Քյամալ-էդ-դին Աբդին-բեկը, լիազորված պետության գերագույն իշխանության կողմից։ Վավերագրերը հաստատված են Ջուխուր-Սա'դի վիլայեթի

Քեյթ-ուլ-մալի կազի՝ Մուհամմադի Սա'դիի մակագրություններով և կնիքով։

Մի կողմ թողնելով յուրաքանչյուր կալվածագրի գործարքի բնույթից բխող շարադրման եղանակի և բովանդակության առանձնահատկությունները, XV դարի վերոհիշյալ կալվածագրերի գրչական և դիվանագրական ընդհանուր բնութագիրը տալիս՝ առաջին հերթին պետք է նշել դրանց մեծ ծավալը։ Սովորաբար դրանք գրված են 1—3 մետր երկարության թղթերի վրա, որոնք մեծ մասամբ սոսնձով իրար միացրած ավելի փոքր թղթերից են պատրաստված։ Թղթերի միացման տեղերը կնքված և հաստատված են կալվածագիրը գրի առնողի, երբեմն նաև Շար'ի նոտարական գրասենյակի պետի կնիքներով և ստորագրությամբ, կնիքները մեծ մասամբ դրված են վավերագրի ուղիղ երեսի վրա, իսկ երբեմն կնքված են հակառակ կողմից։

Տեքստերը գրված են կամ պարզ, կամ ոճավորված «նասխ» գրությամբ, առանձին դեպքերում «դիվանի»-ի կամ «շիքաստե»-ի որոշ տարրերով, թղթի ձախ դաշտի վրա, աջ կողմից, լայն լուսանցքով։ Վավերագրի վերին մասում, բնագրից առաջ ազատ տեղ է թողնված, որտեղ կազիի, Շար'ի գրասենյակի պետի և մյուս անդամների կողմից կատարված մակագրություններն են, հաստատված նրանց կնիքներով։ Հաստատման գրություններ կան նաև վավերագրերի աջակողմյան լուսանցքներում։ Բնագրի վերջում «վկաներ», «նիստում ներկա գտնվողներ» (الشهود. حضر المجلس. بمحضرى) և այլ վերտառությամբ թվարկվում են Շար'ի առյանում ներկա եղողների անունները, երբեմն ընդհանուր ցուցակով, իսկ ավելի շատ վավերագրի ստորին մասում և լուսանցքում կատարված առանձին՝ «վկայում եմ», «վկայությամբ», «սույնին վկա եմ», «բովանդակությունը հաստատում եմ» (اناشاهد على ذلك بگواهى. شهد بمافيه. صح مضمونه) և այլ մակագրություններով։

Շարիաթական արձանագրությունները, ինչպես ասվեց, սովորաբար ունենում են ընդարձակ կամ համառոտ կրոնական սկիզբ կամ թղթառաջ, որոնք սկսվում են աստծո և մարգարեի փառաբանությամբ الحمدلوليه. الحمدلله և այլն, դրան հաջորդող բուն կալվածագիրը սկսվում է «և հետո» (وبعد) կամ «և սակայն հետո» (واما بعد) խոսքով, որը գրվում էր բնագրի գրությունից ավելի խոշոր գրերով։ Կալվածագրերում շեշտված սև, խոշոր տառերով

էին գրվում նաև գնողին և վաճառողին վերաբերող հատվածների սկզբի բառերը՝ (باع ـ اشترى), վաճառվող կամ նվիրվող կալվածին վերաբերող նկարագրության սկիզբը (منهاشتدانك القريه همگى وتمامى قريهٔ...), գնի մանրամասն հիշատակության մեջ՝ «դումարով» (بمبلغ) բառը, երբեմն նաև ամբողջ գինը, որը մեծ մասամբ գրվում էր արաբերեն (بمبلغ ثمانيه الاف دينار), ինչպես նաև վերջում տրվող արձանագրության թվականը և այլ բառեր ու նախադասություններ, որոնք անհրաժեշտ էր համարվում շեշտել։

Բուն կալվածագիրը մեծ մասամբ միջնադարյան «Պատճառ գրոյս այս է...» արտահայտության արաբական և պարսկական համարժեքը հանդիսացող باعث برتحرراين وثيقه... باعث برتزبيراين معاقده... موجب تنميق اين مقدمات... غرض از تنسيق اين كتاب... غرض از مضمون اين كتاب... غرض اين نوشته آنكه և նման այլ ձևերով էր սկսվում։ Երբեմն ուղղակի ասվում էր «սա մի շարիաթական գրություն է» (فهذاكتاب شرعى), «սա մի շարիաթական վավերագիր է» (فهذه حجة شرعيه) և կամ «սույն շարիաթական գրության բովանդակությունը հետևյալն է» (مضمون‌اين كتاب صحيح شرعى آنكه...) և այլն։

Ընդհանուր առմամբ կալվածագրերի լեզուն արմատապես տարբերվում է նույն շրջանի թագավորական հրովարտակների լեզվից։ Հրովարտակները, որոնք գրված են արքունի դիվանատներում, շարադրված են լեզվական մեծ ճաշակ և պատրաստություն ունեցող բանիմաց դպիրների կամ մունշիների կողմից, բարձրարուճ, սակայն դարերով մշակված կուռ և գրագետ լեզվով։ Իսկ կալվածագրերը, որոնք մեծ մասամբ շարադրված են Շար'ի գրասենյակներում կամ «մահզարներում» ընդունված արաբական ավանդական ձևերով, գրված են տեղական՝ Նախջևանի, Երևանի, Օրդուբադի և այլ վարչական կենտրոնների Շար'ի սպասավորների կամ «խադեմների» ձեռքով բազմաթիվ ոճական, քերականական և ուղղագրական սխալներով։

XIV—XV դդ. ավելի շատ են զուտ արաբերեն շարադրված գաբալեներն ու վակֆնամեները (վավ. 1, 2, 4, 8, 9)։ Կան նաև պարսկախառն արաբերենով կամ արաբախառն պարսկերենով գրված կալվածագրեր (վավ. 3, 5, 6)։ XVI դարում զուտ արաբերեն կալվածագրերը սակավ են, իսկ XVII—XVIII դարերում՝ հատ ու կենտ։

Սակայն ամեն դեպքում զուտ պարսկերեն արձանագրությունների վրա էլ կազինների կամ Շար'ի գրասենյակի պետի ու անդամների կողմից կատարված հաստատման մակագրությունները, ինչպես նաև բնագրի սկզբի և վերջի կրոնական հատվածները, միշտ էլ արաբերեն են։

Անհամեմատ ավելի գրագետ են գրված պարսկերեն կալվածագրերը։ Արաբերեն բնագրերում, ինչպես նաև խառը լեզվով գրված կալվածագրերի արաբերեն հատվածներում, բազմաթիվ քերականական և ուղղագրական սխալներ կան։ XV և հատկապես XVI դարի կալվածագրերի մեջ հազվադեպ են գեղագրական արժեք ունեցող բնագրերը։ Ավելի մեծ թիվ են կազմում գեղագրության և ուղղագրության օրենքներին անտեղյակ, կիսագրագետ գրիչների ձեռքով գրված կալվածագրերը (վավ. 3, 6, 11, 14, 15, 20, 25 և այլն)։

Արաբերեն բնագրերում տեղ գտած ոճական-քերականական սխալները թույլ են տալիս ասելու, որ Շար'ի գավառական, երբեմն նաև նահանգային գրասենյակներում եղել են տարբեր գործարքների համար մշակված արձանագրությունների ձևեր, որոնք պարզապես ընդօրինակվել են արաբերենին չտիրապետող կիսագրագետ գրիչների կողմից և հարմարեցվել տվյալ պայմաններում կատարվող գործարքին։ Նկատելի է նաև, որ բարձր ատյաններում կազմված արձանագրությունները ավելի գրագետ են շարադրված և զերծ են սխալներից (վավ. 8, 9, 12, 24)։

Պետք է ասել սակայն, որ քերականական որոշ սխալ ձևեր փոխանցվել են ավանդաբար և դարերով կրկնվելով Շար'ի արձանագրություններում օրինաչափ են դարձել։ Պարսկերենի հետ խառը շարադրանքը երբեմն պատճառ է դարձել արաբերենին բնորոշ որոշիչ հոդերի հապավման (من توابع الناحیه کربی. فی قریه և այլն)։ Պարսկերենի լեզվամտածողությունը ամենուրեք գերիշխում է։

Այս տեսակետից բնորոշ է, որ լեզվական և քերականական անճշտությունները վերաբերում են ոչ միայն որոշիչ հոդի (ال) բացակայությանը կամ սխալ կիրառությանը, այլև ենթակայի և ստորոգյալի և նրանց լրացումների սեռի և թվի անհամաձայնությանը (فی قریه مذکور. دله کبیر. تل الصغیر. خمسه ذلك، فجذه کتاب. البنت المذکور և այլն), թվականի ոչ ճիշտ համաձայնեցմանը (سبعه عشرین الاف), հոգնակի ձևի սխալ ուղղագրությանը (القراء —գյուղեր), բառավերջում օգտագործվող երկար և կարճ «թ»-երի (ت. ة) ոչ տեղին կիրառությանը և այլն։

Շարիաթական արաբերեն արձանագրություններում նկատվող հիշյալ սխալները որոշ առումով կարող են դիտվել որպես յուրատեսակ պարսկարանության երևույթներ, մանավանդ, երբ դրանք օրինաչափ կերպով կրկնվում են որոշ շրջանի մի քանի վավերագրերում։ Այս իսկ պատճառով, մանավանդ, երբ դրանք պատճառ չեն դառնում մտքի աղավաղման, նպատակահարմար չենք գտել տեքստում ուղղում մտցնել և աշխատել ենք հավատարիմ մնալ բնագրին։

Հանդիսանալով հողային սեփականությունների և անշարժ կալվածների վերաբերյալ իրավական փաստաթղթեր, կալվածագրերը պահպանվել են ամենայն խնամքով և ձեռքից ձեռք փոխանցվելով անցել են սերնդից սերունդ։ Դրանց վրա տարբեր ժամանակներում այլ և այլ մակագրություններ, նշումներ, երբեմն նաև բնագրերում ջնջումներ և ուղղումներ են կատարվել, որոնք ավելի քան բարդացնում են բնագրերի ճիշտ ընթերցման և վերծանման գործը։ Առավել դժվար է անձնանունների և մանավանդ տեղանունների վերծանությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ վավերագրերը գրված են լինում ոչ գրագետ գրագիրների կամ «քյաթիբների» ձեռքով։

Բնագրերում պատահող դժվարընթեռնելի հատվածների կամ հատուկ անունների, ինչպես նաև բնագրային այլ մանրամասների վրա ավելորդ ենք համարում ավելի երկար կանգ առնել, քանի որ այդ հարցերին առանձին-առանձին անդրադարձել ենք յուրաքանչյուր վավերագրի ծանոթագրության մեջ։

Կալվածագրերի մեծ մասը վերաբերում է Միջնադարյան Հայաստանի մեծ ու փոքր վանքերին։ Դրանցից շատերը, թեև որևէ գյուղի տարբեր անձնավորությունների միջև առուծախի մասին կազմված արձանագրություններ են, սակայն երբ տարիներ հետո այդ գյուղերը գնման կամ նվիրաբերման ճանապարհով դարձել են այս կամ այն վանքի սեփականությունը, նրանց վերաբերյալ բոլոր հին կալվածագրերը ևս տրվել են վերջին տիրոջը և պահպանվել վանքի դիվաններում։ Այդպիսի վավերագրերի վրա կան համապատասխան մակագրություններ, ինչպես, օրինակ, Օշականի 1489 թ. դաբալեհի (վավ. 9) վրա Սիմեոն Երևանցու ձեռքով մակագրված է.

«...որ ի յառնուլն մեր զմուրք գեղջս այսորիկ, առեալ եմք և զայս հին ղաբալայս»[18]։ Այնպես որ, երբ խոսում ենք էջմիածնի, Տաթևի Հավուց-Թառի և կամ Մաղարդա վանքի դիվաններում պահպանված կալվածագրերի մասին, առաջին հերթին կարող է թվալ, որ դրանք բացառապես վերաբերում են վակֆային կալվածներին և որպես այդպիսիք օգտակար են միայն վանական հողատիրության պատմության ուսումնասիրության համար։ Սակայն վավերագրերի մի զգալի մասը, ինչպես, օրինակ, Օշականի վերոհիշյալ կալվածագիրը և տասնյակ այլ կալվածագրեր վերաբերում են ժառանգական կամ գանձագին կալվածներին և ֆեոդալական խոշոր հողատիրության ուսումնասիրության համար անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում։

Ներկա հատորի մեջ մեծ տեղ են գրավում էջմիածնի մուլքային գյուղերին վերաբերող կալվածագրերը։ Հնագույն կալվածագիրը Վաղարշապատ (Ուշքիլիսա) գյուղի 1430 թ. ծանոթ ղաբալե-վակֆնամեն է (վավ. 4), որն ինչպես նախորդ էջերում առիթ ունեցանք նշելու, ժառանգական և գանձագին հողատիրության վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ է պարունակում։ Սա բնագրով պահպանված ամենահին վավերագիրն է, որտեղ խոսվում է գյուղի մուլքի առանձին մասերի տարբեր կալվածատերերի պատկանելու և առանձին-առանձին օտարման ենթարկվելու մասին։ Ըստ այդ կալվածագրի էջմիածնի վանահայր Սմբատի որդի Գրիգորի կողմից լիազորված պարոն Ղևոնդը 1428—1430 թթ. հետևյալ տարբեր տերերից երեք նվագով գնում է Վաղարշապատ գյուղի 4 դանգը, կամ $^2/_3$ մասը.

1. Սարու-Մալիք իբն-Ալիխան բեկ (որը լիազորված էր Սա՛դի բեկ Սա՛դլուի ժառանգների կողմից) . . . 2 դանգ
2. Շեյխ-Մուհամմադ իբն-դեհխոդա (լիազորված Փիր-Հուսեյն Սա՛դլուի դուստր Մուլուք խաթունի կողմից) 1 դանգ
3. Մուհամմադ-կուլի իբն-Կալանդարի չափահաս որդիներ Հուսեյն-կուլի և Փիր-Ալի (լիազորված իրենց մոր, քրոջ և 4 անչափահաս եղբայրների կողմից) . . 1 դանգ[19]

18 Տե՛ս նույն վավերագրի ծանոթագրությունը, համմտ. «Ջամբռ», էջ 259։

19 Որպես վաճառող կողմ հանդես եկող սեփականատերերը կամ մալիքները XIV դարի վերջերին Արարատյան երկրում իշխող Ամիր Սա՛դի ժառանգներն են։ Հայտնի է, որ թուրքմենական Սա՛դլու ցեղի առաջնորդ Ամիր Սա՛դի անունով ամբողջ Արարատյան երկիրը սկսեց կոչվել «Ջուխուր-Սա՛դ», հայկական աղբյուրներում «Սահաբա-փոս» կամ «երկիրն Սահաբու»։ Նրա որդին՝ Փիր-Հուսեյնը, որի

Կալվածագիրը հավաստում է այն փաստը, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության ունեզրկման և քայքայման պրոցեսը պատմական Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում XIV դարի ընթացքում համարյա ավարտված էր։ Ե՛վ այս, և՛ 1432 թ. Գրիգոր Մակվեցու կողմից Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից «գնած» և էջմիածնին վակֆված 7 գյուղերի հայտնի կալվածագրերը (վավ. 5), գալիս են հաստատելու, որ XV դարի սկզբներից արդեն հայ աշխարհիկ ավատատիրության առանձին ներկայացուցիչներ, վերջնականապես զրկված լինելով քաղաքական իշխանությունից, եկեղեցական իշխանությունների օգնությամբ, փորձում էին ձեռք բերել նոր հողային տիրույթներ և գրավելով հոգևորական բարձր պաշտոններ, ձգտում էին պահպանել իրենց իշխող դիրքը հայ աշխատավորության նկատմամբ։

Առանձնապես մեծ է Գրիգոր Մակվեցու կալվածագրի արժեքը որպես պատմական այնպիսի մի սկզբնաղբյուրի, որը նոր լույս է սփռում XV դարի 30-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի եկեղեցական ու աշխարհական գործիչների ծավալած գործունեության վրա։ Շնորհիվ այդ վավերագրերի մենք կարողանում ենք ի մոտո ծանոթանալ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգմանը նախորդող շրջանի և այդ կարևոր իրադարձության նախապատրաստման պատմության հետ, միաժամանակ բացահայտելով այդ գործիչների քաղաքական, ազգային-վերանորոգչական ձգտումները[20]։

Ուշագրավ է այն փաստը, որ նույն թվականներին քոչվոր ավատատերերից մուլքեր է գնում նաև Արցախի հայ իշխանական տների ներկայացուցիչներից՝ Հովհաննեսի որդի Ավանը, որը Մելիք-Փաշայանների տոհմի նախահայրերից էր (վավ. 6)։ Ցավոք խիստ սակավ են XV—XVI դդ. Արցախի հայ ավատատերերին վերաբերող վավերագրերը։ Գանձասարի և Արցախի մյուս վանքերի դիվան-

դուստր Մուլուք-խաթունը կալվածագրում հիշվում է որպես Վաղարշապատ գյուղի մեկ դանգի սեփականատեր, իշխել է մինչև XIV դարի 70-ական թվականները, որին հաջորդել են նրա որդիները՝ Փիրղայիբն ու Ավդուլը։ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ժե դ.), ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1960, № 7—8, էջ 20—21, А. Д. Папазян, Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, «Ближний и Средний Восток», сборник статей памяти Б. И. Заходера, М., 1961, стр. 69 — 71.

20 Տե՛ս այս մասին Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1955, № 8։ Տե՛ս նաև նույն վավերագրի ծանոթագրությունը։

ներից շատ քիչ վավերագրեր են պահպանվել, եղածներն էլ ուշ շրջանի պատճեններ են և մեծ մասամբ Գանձասարի կաթողիկոսների իրավունքների հաստատման վերաբերյալ հրովարտակներ[21], ուստի 1436 թ. այս կալվածագիրը եզակի արժեք ունի։ Այն հիմք է տալիս ասելու, որ անշարժ կալվածների և հատկապես գյուղերի մուլքերի սեփականումը քոչվոր արիստոկրատիայի կողմից, թափանցել էր նաև Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջանները։

Քոչվորական ռազմա-ավատատիրական վերնախավի անշարժ կալվածներ և հատկապես ամբողջական գյուղերի մուլքեր սեփականելու բուռն ձգտումը շարունակվում էր ամբողջ XV դարի ընթացքում։

Բարձրաստիճան ամիրներն ու պետական ֆինանսական օրգաններում պատասխանատու պաշտոններ գրավող պաշտոնյաները, մեծ թվով գյուղեր էին ձեռք բերել նաև Սյունիքի այն գավառներում, որոնք ենթակա էին Ղափանաթի և Թուման-ե Նախջևանի օլքաներին (վավ. 7, 11)։

Մենք ստույգ տվյալներ չունենք Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչների կալվածատիրական կարողությունների մասին։ Ուստի դժվար է ասել, թե 1450 թ. կալվածագրով (վավ. 7), որը փաստորեն Տաթևի վանքի ամենահին կալվածագիրն է, Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ամիր Ռուստամը իր պապենական կալվածնե՞րն է վաճառել Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցուն, թե՞ այս դեպքում ևս մենք գործ ունենք էջմիածնի 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու դաբաւե-վակֆնամեի մեջ արձանագրված այնպիսի մի «վաճառքի» հետ, որը նպատակ ուներ ավելի ամուր շարիաթական-իրավական հիմքեր ստեղծելու և ամրապնդելու վանքի վակֆային-սեփականատիրական իրավունքները՝ կալվածագրում հիշված գյուղերի մուլքերի նկատմամբ։ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ ևս փորձ է արվել վակֆով ապահովելու տոհմական կալվածների անձեռնմխելիությունը։ Հայտնի է մանավանդ, որ Տաթևի վանքը դարեր շարունակ գտնվում էր Օրբելյանների ընտանիքին պատկանող հոգևորական գործիչների ձեռքում։

Հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության սիստեմատիկ ունեզրկումն ու ոչնչացումը շարունակվում և ավելի մեծ ծավալ է ընդունում XV դարի երկրորդ կեսում։ Ձեռագրաց հիշատակարաններում և վկայաբանություններում կան որոշակի տվյալներ այն մասին, որ

21 «Հրովարտակներ», I, վավ. 3, 6, 18, II վավ. 5, 7, 23։

հատկապես Ադ-Կոյունլու Յաղուբ Փադիշահի օրոք (1478—1490 թթ.) բուռն հալածանքներ են սկսվում հայ աչքի ընկնող ունևոր-անվանի մարդկանց նկատմամբ. բռնի հավատափոխության հողի վրա տեղի ունեցող նահատակության դեպքերը ավելի հաճախակի են դառնում։ Ժամանակակից գրիչներից մեկը 1485—1486 թթ. մի հիշատակարանում հաստատում է, որ հավատափոխության հարկադրանքը Արևելյան Հայաստանում հիմնականում կիրառվում էր հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչների կամ, ինչպես անվանում են նրանց ժամանակակից աղբյուրները՝ «ազատորդիների» նկատմամբ։

«Ժամանակս դառն էր,— գրում է նա,— որ այլազգեաց շատ նեղութիւն քաշեցաք, որ այսմ ամի ի (40) ազատորդի կալան, թե տաճկացէք, այլ ողորմածն Աստուած ձեռնտու և օգնական եղև նոցայ, յորոց մի էր եղբայր իմ պարոն Հայկազն և պարոն Աւագն, որ է (7) ամիս կալուլական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան...»[22]։

Այսպիսի հետապնդումների ժամանակ էր ահա, որ բռնագրավում և որպես «հակառակորդների ստացվածքներ» (رقبات واملاك مخالفان), «Բեյթ-ուլ-մալի» սեփականություններ էին հայտարարվում, հավատափոխության առաջադրանքը չընդունող հայ «ազատորդիների» կալվածները։ 1480-ական թվականներին վերաբերող մի հիշատակագրության մեջ, որ նվիրված է Ծարի Դոփյանների ազգաբանությանը, բավական մանրամասն տվյալներ կան Տուրսունի որդի Այտինի օրոք Դոփյաններին պատկանող կալվածների Բեյթ-ուլ-մալի կողմից հափշտակվելու մասին.

«Եւ որդի Հասանայ Ազբուղէն,— գրում է ազգաբանության հեղինակը,— և որդի սորա Տուրսունն և որդի սորա Այտինն, և ի ժամանակի սորա, ի զօրանալ իսմայելացւոց և ի նուազիլ տանս Հայոց, ցիր և ցան լինելն իշխանացն Հայոց, յարեան այլազգիքն և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմալ արարին, գնաց պարոն Այտինն ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց և բազում ինչ տուեալ ազատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանօրայքն և շինարէնքն զոր տէրն ամենայնի տացէ վարձս վաստակոյ իւրոյ»[23]։

22 Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք և Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, հ. 3, Նյու-Յորք, 1942—43, էջ 123։

23 Հ. Թոփճյան, Յուցակ ձեռագրաց հայկ վարդապետի Դպհան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89։

Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված Զաքարիա Հավուց-Թառեցու սեփական կալվածների ետ վերադարձնելու մասին 1489 թ. կազմված շարիաթական արձանագրությունը կամ «մուսալիհենամեն» (վավ. 7) չափազանց կարևոր մի փաստաթուղթ է, որը գալիս է հաստատելու վերոհիշյալ հիշատակագիրների հաղորդած տեղեկությունները:

Ինչպես նույն կալվածագրի ծանոթագրության մեջ ցույց ենք տվել, կալվածները Բեյթ-ուլ-մալից ետ ստացող Զաքարիա վարդապետը, հաջորդել է Հովհաննես եպիսկոպոսին, որին նախորդել է էջմիածնի 1441 թ. ժողովին մասնակցած Զաքարիա Հավուց-Թառեցին: Այս Զաքարիայի մասին է որ Թովմա-Մեծոփեցին գրում է «Տէր Զաքարեն Հաւուց-Թառայ ի յազատորդեաց»[24]: Սիմեոն Երևանցին նույնպես հաստատում է, որ Հավուց-Թառի Ս. Ամենափրկչի վանքը հայոց ՆՀԲ (1023—1024) թվականին նորոգել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին և շրջակա գյուղերը արծաթագին է արել ու նվիրել վանքին, առաջնորդ նշանակելով իր որդի Վահրամին, նույն ինքը Գրիգոր Վկայասերին: «Վասն որոյ և յայնմ հետէ,— շարունակում է նա,— որպես զհայրենի մուլք արարեալ զսա որդիք և թոռունք և յետագայ ազգատոհմք սորին, մի զկնի միոյ յաջորդեցին զառաջնորդութիւնն սորին ոչ միայն ի յիշխանութեանն Հայոց, այլև ի ժամանակս թագաւորացն Պարսից, մինչև գրեթէ ի ժամանակս մեր՝ որքան շեն էր վանքս այս»[25]: Մի այլ տեղ խոսելով նույն ընտանիքի մասին Սիմեոն Երևանցին շեշտում է հատկապես, որ «սոքա ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինեին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տոմբք և ընչիք, և իւրեանց էր համարեցեալ գնօղն և վանքն առանց խորութեան»[26]:

Կասկածից դուրս է ուրեմն, որ XV դարի 80-ական թվականներին հալածանքի և հետապնդման ենթարկվող հայ ազատորդիների մեջ եղել են նաև այս ընտանիքի «շատազգ և հարուստ» աշխարհական ազգակիցներից ոմանք, որոնց կալվածները բռնագրավվել են Բեյթ-ուլ-մալի կողմից: Սակայն նույն ընտանիքի հոգևորական ժառանգներից Շահենի որդի Զաքարիա վարդապետը կարողացել է ապացուցել իր սեփականատիրական իրավունքները այդ կալվածների նկատմամբ և վճարելով 5000 դինար որպես հաշտության գին («մուսալիհե»), ետ է ստացել դրանք:

Այստեղ անշուշտ օգտագործվել է հոգևորականի առանձնաշնորհյալ դիրքը: Սակայն որքանով որ այդ կալվածները դեռ շարունակում էին դիտվել որպես Զաքարիա վարդապետի անձնական ժառանգական մուլքեր, շարունակ ենթակա էին հետապնդումների և հափշտակության, մանավանդ, որ դրանք անվանապես էին միայն պատկանում Զաքարիա վարդապետին, իսկ իրականում դրանց մեջ բաժին ունեին նույն գերդաստանի մյուս բոլոր, մեծ մասամբ աշխարհական ժառանգները:

Որ իրոք այդ կալվածների նկատմամբ հետապնդումները շարունակվել են, կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ 1526 թ. Զաքարիա վարդապետը իր ազգակից Համազասպ վարդապետի հետ միասին, ստիպված է լինում Մանկուս, Հավուց-Թառ և Ավանիկ գյուղերի ու Սուրբ Սարգիս և Քեղվարդ ագարակների կեսը վակֆ անել Ամենափրկչի վանքին (վավ. 16): Ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում է Սիմեոն Երևանցին, հետագայում ևս, հավանաբար նույն ընտանիքի աշխարհական ժառանգները կամ զրկվել են իրենց բաժիններից և կամ հափշտակումները կանխելու համար վաճառել են իրենց բաժինները, իսկ հոգևորականները վակֆ են արել վանքին[27]:

Եթե այս 5 գյուղերի և երեք ագարակների 1489 և 1526 թթ. կալվածագրերը մեզ օգնում են որոշ չափով պարզելու հայ ֆեոդալական տներից միայն մեկի, նախկինում անշուշտ շատ ավելի ընդարձակ կալվածների այս աննշան բեկորների հետագա դրության և ի վերջո դրանց վերջնականապես վանական-վակֆային սեփականություններ դառնալու պատմությունը, ապա մյուս «ազատորդիներ» ունեզրկման ժամանակ նրանց պատկանող և Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված մեծ թվով այլ կալվածների հետագա բախտի մասին մեր տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են:

Անշուշտ դրանցից շատերը, ինչպես, օրինակ, վերոհիշյալ հիշատակարանի հեղինակ Տեր-Հովհաննես եպիսկոպոսը, որը Կոտայքի Պռոշյան տոհմի պայազատներից էր, փորձած կլինեն նույն եղանակով կամ ինչպես նշված է հիշատակարանում «բազում տուգանօք» ետ ստանալ և ի վերջո վակֆի միջոցով փրկել իրենց կալվածները: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես Ծարի Դոփյանների վերջին իշ-

24 Թովմա Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 52:

25 «Ջամբռ», էջ 276:

26 Նույն տեղում, էջ 277:

27 «Ջամբռ», էջ 277:

խաններից Տուրսունի որդի Այտինը երեք տարի Արքունի դիվանում շարչարվելուց հետո հազիվ կարողացել է Բեյթ-ուլ-մալից ետ ստանալ իր հայրենի կալվածները: Սակայն այն փաստը, որ 1489 թվականի օգոստոսին, այսինքն՝ Ջաքարիա վարդապետի կալվածների ետ ստացվելուց մոտ մեկ ամիս հետո, նույն Բեյթ-ուլ-մալի վերակացու Ամիր Քյամալ-էդ-դին Աբդին-բեկը վաճառում է Բեյթ-ուլ-մալի սեփականությունը դարձած Օշական գյուղը, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ բռնագրավված գյուղերից շատերը վաճառքի ենթարկվելով, դառնում էին տարբեր անձնավորությունների գանձագին մուլքեր: Այս կալվածագրում (վավ. 9), որպես գնորդ հանդես է գալիս ոմն Սա'դի-Վակկաս, որը որդին էր խոջա Քյամալ-էդ-դին Հուսեյնի որդի՝ հանգուցյալ Խոջա-Սեյյեդի-Ալիի, իսկ նրա անվանը նախորդող «սահիբ-ե ա'զամ» («մեծ տեր») տիտղոսը, ցույց է տալիս նրա բարձր պաշտոնը տեղական ֆինանսական-հարկային ատյաններում:

Այսպիսով, ուրեմն, հաճախակի ունեզրկումների ընթացքում բռնագրավվում և Բեյթ-ուլ-մալի սեփականություններ էին հայտարարվում վաղ ժամանակներից ի վեր հայ ավատատերերին պատկանող «հայրենիք» կալվածները և ապա շարիաթական վաճառքի ճանապարհով դառնում էին երկրում մշտական բնակություն հաստատած, մուսուլման բարձրաստիճան պաշտոնեության և քոչվոր արիստոկրատիայի կողմից գանձագին արված մուլքեր («մուլք-ե վարխարիդ»):

XVI դարի մի շարք կալվածագրեր հիմք են տալիս ասելու, որ թեև վակֆ տրված կալվածները շարիաթական օրենքով համարվում էին հավիտյանս անձեռնմխելի վանական սեփականություններ, սակայն ինչպես այդ, այնպես նաև հետագա դարերում շարունակ վեճեր են եղել, և վանքերից շատերը բազմիցս ստիպված են եղել նոր հրովարտակներով և շարիաթական այլ և այլ արձանագրություններով («հոջջաթ») վերահաստատելու, որ այդ կալվածները «ճշմարիտ, շարիաթական հավիտենական վակֆեր» են (وقف مؤبد صحيح شرعى) և «հավիտյան վակֆ են արված ու ամրացված են» (وقفا مويدا وحبسا مخلدا) առվյալ վանքին: Միայն Տաթևի վանքապատկան 15 գյուղերի ու ագարակների վակֆային սեփականություններ լինելու մասին XVI դարից պահպանվել են 4 տարբեր շարիաթական և այլ արձանագրություններ ու վճռագրեր (վավ. 3, 14, 18, 19) և երեք թագավորական հրովարտակներ[28]:

28 «Հրովարտակներ», I, վավ. 8, 10, 11:

Արևելյան Հայաստանի մյուս վանքերի XV—XVI դդ. կալվածատիրական կարողությունների մասին քիչ բան է հայտնի: Սակավ են հատկապես Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքին վերաբերող կալվածագրերը: Հնագույն վավերագիրը Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակն է, տրված ի հաստատումն Ղարաքիլիսայի (Թադեի վանք) հանդի սեփականության, որտեղ սակայն վկայակոչված են Շահ Իսմայիլ Ա-ի ժամանակ տրված հրովարտակն ու այլ կալվածագրեր[29]: Նշանակում է, որ այդ ժամանակ ձեռքի տակ եղել են նաև XVI դարի սկզբներին վերաբերող և ավելի հին վավերագրեր: Շահ Իսմայիլ Ա-ին վերագրվող «Հրովարտակը» հավանաբար ներկա հատորի 12-րդ վավերագիրն է, որով «Բարձրագույն դիվանի» ներկայացուցիչը հաստատում է, որ «Այն կալվածները, որոնք գտնվում են ազնիվ քրիստոնյա Մանվելի որդի Թադեոսի և սրա որդի Մխիթարի ձեռքում, համաձայն շարիաթական փաստաթղթերի, ամբողջությամբ նրանց սեփականությունն ու մուլքն են և նրանց տիրապետությունը այդ կալվածների ու մուլքերի նկատմամբ իրավացի տիրապետություն է»:

XVI դ. սկզբներին անցկացված ստուգումների ժամանակ Մանվելի որդի Թադեոսը ներկայացրել է իր կալվածների ժառանգական սեփականություն լինելը ապացուցող ավելի հին շարիաթական վավերագրեր: Թեև որոշակի տվյալներ չկան, սակայն նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ XV դարում վանքերից շատերում ժառանգաբար իշխում էին տարբեր ավատատիրական ընտանիքներ, պետք է ենթադրել, որ Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքին տիրողները ևս տեղի հայ ավատատերերից են եղել:

Թադեի վանքը ըստ մի արձանագրության նորոգված է 1329 թ. պարոն Մանվելի որդի Ջաքարիա եպիսկոպոսի ձեռքով: Սա իր ժամանակի կարևոր եկեղեցական գործիչներից էր, որի առաջնորդության շրջանում վանքը մեծ ծաղկում է ապրել[30]: Եթե հաշվի առնենք նույն ընտանիքում անունների ավանդական հաջորդականության փաստը, կարելի է ենթադրել, որ վավերագրում հիշված Թադեոսի հայր Մանվելը, որն ապրել է XV դարում, XIV դարում ապրած պարոն Մանվելի սերունդներից է եղել: Անհավանական չէ ուրեմն, որ Հավուց-Թառի նման, այս վանքում իշխող պարոն-տերերի կալված-

29 Նույն տեղում, վավ. 16:

30 Հ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Բ մաս, Վիեննա, 1942, էջ 471—474:

ները նույնպես համարվել են նրանց տոհմական «հայրենիք» կալվածները, որոնք սակայն հետագայում, ինչպես այլուր, դարձել են վանքի վակֆային սեփականություններ։ Այդ է պատճառը, որ վավերագիրը պահպանվել է վանքի դիվանում և դիտվել որպես վանքի կալվածատիրական իրավունքները հաստատող ամենահին կալվածագիրը[31], թեև այն, ըստ էության, անհատ կալվածատիրոջ իրավունքները հաստատող փաստաթուղթ է։

Հրատարակվող կալվածագրերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Աղթամարի Ջաքարիա կաթողիկոս Սեյֆեդդինյանի կողմից Լիմի ս. Գևորգա վանքին վակֆ արված, Վանա լճի առափնյա Նորշեն, Ատեր, Նորավանից գյուղերում և Ջանիկի դաշտում գտնվող հողերի, այգիների և այլ ստացվածքների 1305 թ. ընդարձակ շարիաթական արձանագրությունը։ Այն իր բնույթով արմատապես տարբերվում է էջմիածնի, Հավուց-Թառի և Տաթևի կալվածագրերից։ Այստեղ նույնպես նվիրողը կամ վակֆ անողը հայ ֆեոդալական, նույնիսկ թագավորական տներից մեկի՝ Արծրունիների նշանավոր հոգևորական գործիչներից է, սակայն կալվածագրի բովանդակությունը գալիս է հաստատելու, որ նվիրված հողերը և մյուս անշարժ ստացվածքները տոհմական ժառանգական կալվածներ չեն։

Դրանք տարբեր գյուղերի մշակելի տարածությունների (քյոֆշան) մեջ մտնող առանձին հանդեր են, որոնց մի մասը հավանաբար ավելի վաղ ժամանակներում հավատացյալների կողմից նվիրված կամ վակֆ են տրված եղել եկեղեցուն։ Թեև 1305 թ. գրված մի հայերեն արձանագրության բովանդակությունից, որի բնագիրը ամբողջապես մեջ է բերված այս վավերագրի ծանոթագրության մեջ, պարզ երևում է, որ այդ հողերի մի մասը նա ստացած է եղել որպես ժառանգություն («ի սեպհական հայրենի ժառանգութենէ մերմէ»), սակայն կան դրանց մեջ նաև նոր գանձագին արված հողեր («զրաղում արտորայս և մարգագետինս գնեցաք ի դաշտին Բազայ»)։ Վերանորոգելով և շենացնելով Լիմի ս. Գևորգա վանքը, Ջաքարիան այդտեղ առաջնորդ է նշանակել իր ազգակից Հովհաննես եպիսկոպոսին («Յովհաննես եպիսկոպոսին Արծրունւոյ, ազգացին իմոյ»), բայց և միաժամանակ իսլամացած իլխանների տիրապետության այդ ծանր տարիներին, նա մտահոգվել է վանքապատկան հողերը հաստատուն շարիաթական կալվածագրերով ամրացնելու հարցով. «Զորոց մի առ մի գրել և հաստատել տուաք ի կալուածագրին մերում և ի յամիրապետաց և դատաւորաց հագարացւոց Վան քաղաքի և Մշոյ»,— ասված է հիշյալ արձանագրության մեջ։

Պարզ է, որ XIV դարի սկզբներին և այնուհետև Աղթամարում և Վասպուրականի այլ վանքերում տեր ու տնօրեն հանդիսացող Արծրունյաց տան շառավիղները, ավատատիրական իրավունքների տեսակետից չէին կարող համեմատվել Արևելյան Հայաստանի, հատկապես Սյունյաց և Արցախի վանքերում իշխող հայ հոգևորականների հետ, որոնց գերդաստանները դեռևս տեղում որոշ իշխանություն ունեին և տիրում էին տասնյակ և ավելի գյուղերի։ Հայտնի է նաև, որ XIV դարում արդեն Վասպուրականի առանձին գավառներում մեծ մասամբ իշխում էին քրդական տարբեր ցեղերի ամիրները, որոնք և հանդես էին գալիս որպես իրենց իշխանության տակ գտնվող գյուղերի իրավական տերեր։

Առանձին վարելահողերի, արտերի և այգիների տիրությունը ավատատիրական սեփականատիրություն չէր։ Դա հողատիրություն էր հողի օգտագործման իրավունքի առումով։ Գյուղի սահմաններում գտնվող բոլոր հողերի ավատատերը գյուղի սեփականատերը կամ «մալիքն» էր, որը, որպես այդպիսին, իրավունք ուներ այդ հողերը մշակող գյուղական համայնքից ռենտա գանձելու։ Հետևաբար, վանական կալվածատիրությունը Վասպուրականում, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ վանքերում, կալվածատիրություն չէր այն առումով, ինչ առումով, որ մենք այդ հասկանում ենք, երբ ի նկատի ենք ունենում էջմիածնի, Հավուց-Թառի, Տաթևի և Արևելյան Հայաստանի այլ վանքերի վակֆային կալվածները։

Մեր կարծիքով, այս իրողությունը պետք է բացատրել սոցիալ-քաղաքական այն յուրահատուկ իրադրությամբ, որը պայմանավորված էր հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության Արևելյան Հայաստանում ավելի երկար գոյատևման փաստով։

Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, XV դարում Արևելյան Հայաստանում ևս հայ ավատատիրության հետագա գոյատևման համար պայմանները առանձնապես նպաստավոր չէին։ Հավատափոխության հարկադրանքի տակ, բուռն կերպով շարունակվում էր հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության ունեզրկումն ու աստիճանական ներաճումը հոգևոր ֆեոդալականության մեջ։ Թեև մի քանի խոշոր վանքերում, որոշ ֆեոդալական տների առանձին ներկայացուցիչներ հոգևորական սքեմի տակ դեռևս կարողացել էին պահպանել հայրենի կալվածքների վերջին խղճուկ մնացորդները, սակայն դրանք չնչին բեկորներ էին միայն։ Կալվածատիրական-մուլքային

31 Տե՛ս նույն վավերագրի ծանոթագրությունը։

գյուղերը Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառներում մեծ մասամբ պատկանում էին տեղական և քոչվոր մահմեդական տիրող խավի ներկայացուցիչներին: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև այն փաստը, որ պետական կամ «դիվանի» գյուղերն էլ համարյա առանց բացառության «սոյուրղալի» կամ «թիուլի» իրավունքով շարունակ գտնվում էին պետական պաշտոնյաների, զինվորականության և մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականության ձեռքում, ապա պարզ կլինի հայ խոշոր հողատիրության գրաված ոչ այնքան ամուր դիրքը ֆեոդալական հողատիրության ընդհանուր սիստեմում:

Անշուշտ դա դեռ չի նշանակում, որ առանձին հայ դրամատերեր կամ խոջաներ, հատկապես XIV—XVII դդ. չէին կարող գանձագին մուլքեր ունենալ: Պահպանվել են որոշ կալվածագրեր և հրովարտակներ, որոնք խոսում են հայ խոջաների կողմից մուլքեր գնելու մասին (վավ. 10, 21): Սակայն վավերագրերի մեծ մասը, խոշոր հողատիրության մեջ մահմեդական տիրող դասի բացարձակ գերակշռությունն է ապացուցում (վավ. 10, 20, 21, 23, 25, 27):

Արարատյան երկրում մեծ թվով գյուղեր ունեին Ամիր-Սա'դի սերունդներից, Սա'դու ցեղի իշխող դասի ներկայացուցիչները: Այդ գյուղերից շատերը տասնամյակների և հարյուրամյակների ընթացքում փոխանցվելով սերնդից սերունդ, նրանցից ստացվող եկամուտները գնալով տրոհվում էին ավելի մանր մասերի և բաժանվում բազմաթիվ ժառանգների միջև:

Վաղարշապատ գյուղի 1430 թ. կալվածագրից (վավ. 4) պարզվում է, օրինակ, որ էջմիածնի լիազոր պարոն Ղևոնդը գյուղի մեկ դանգը ($^1/_6$) գնել է Կալանդարի որդի Մուհամմադ-կուլիի ժառանգներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացել է որպես այդ մեկ դանգի 104 մասերի հետևյալ տոկոսների սեփականատերը.

1. Փիր-Ալիի դուստր Ջհանբանու (Մուհամմադ-կուլիի կինը)	13/104
2. Հուսեյն-կուլի (չափահաս որդին)	14/104
3. Ֆարաջ-կուլի » »	14/104
4. Շահմուրադ (անչափահաս որդին)	14/104
5. Նազար » »	14/104
6. Շահալի » »	14/104
7. Բուրջալի » »	14/104
8. Հուրիխան (չափահաս դուստրը)	7/104

Մուլքերի տրոհման ավելի հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում Օշական գյուղը, որն ինչպես գիտենք 1489 թ. Բեյթ-ուլ-մալից

գնել էր խոջա Սեյյեդի-Ալիի որդի Սա'դի-Վակկասը: Ներկա հատորում կա ևս մեկ կալվածագիր, ըստ որի 1592 թ. Վալի-բեկ Սա'դյուն Օշականի 3 դանգը վաճառում է Քյամալ-էդ-դին Իբրահիմ-խալիֆեին: Սակայն, երբ XVII դարի 40-ական թվականներին Փիլիպոս կաթողիկոսը սկսեց մաս առ մաս գնել, իսկ Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցին շարունակելով գործը, ամբողջությամբ էջմիածնի սեփականությունը դարձրեց այդ գյուղի ամբողջ մուլքը, մենք տեսնում ենք արդեն, որ XV դարի վերջերին իր ամբողջությամբ Սա'դի վակկասին պատկանող գյուղը, շուրջ մեկ ու կես հարյուրամյակ հետո պատկանում էր նույն ընտանիքից սերած հետևյալ անձնավորություններին.

1. Սուլթան-բեկ Սա'դու, որդի Ալիխան-բեկի	1 դանգ
2. Շահ-Զեյնաբ (Սուլթան-բեկ Սա'դուի դուստրը)	1/2 »
3. Ստեփաննոս վարդապետ (որը գնել էր Սա'դուններից)	1/2 »
4. Մաջնուն բեկ (Թահմազկուլի-բեկ Սա'դուի որդին)	1/2 »
5. Սաֆիկուլի » » »	1/2 »
6. Բեգում խաթուն (Նիազկուլի-բեկ Սա'դուի դուստրը)	1/3 »
7. Հուրիխան » » »	1/3 »
8. Սարվինար » » »	1/3 »
9. Մեվլակուլի (Սուլթան-բեկ Սա'դուի որդին)	1/4 »
10. Իմամլիկուլի » » »	1/4 »
11. Ֆանդանկուլի (Հուսեյն-բեկ Սա'դուի որդին)	1/4 »
12. Քյալբ-Ալի » » »	1/4 »
13. Բաբա-բեկ Սա'դուի կինը	1/6 »
14. » » որդին (անչափահաս)	1/6 »
15. » » » »	1/6 »
16. » » դուստրը »	1/6 »
17. » » » »	1/6 »
18. » » » »	1/6 »
գումարը	6 դանգ[32]

Այստեղ մենք տեսնում ենք մեկ գյուղի եկամտի տրոհման պատկերը, իսկ եթե վախճանված կալվածատերը իր զավակներին ժառանգություն էր թողնում մի քանի գյուղեր կամ տարբեր գյու-

32 Տվյալները վերցված են XVII դարի բազմաթիվ կալվածագրերից, որոնք բոլորը գրանցված են կաթողիկոսական դիվանի 1ա, 1բ և 1գ թղթապանակներում:

դերի առանձին դանգեր, այդ դեպքում ժառանգներից յուրաքանչյուրը բոլոր գյուղերում մաս էր ունենում:

1620-ական թվականներին վերաբերող երկու վավերագրերում հետաքրքիր տվյալներ են արձանագրված Երևանում բնակվող Ղայիթմիշ-բեկ Սա'ղուի մուլքերի նրա ժառանգների միջև բաժանման վերաբերյալ:

Ըստ մի կտակագրի Ղայիթմիշ-բեկը հինգ տարբեր գյուղերում ունեցած իր հետևյալ մուլքերը՝

1. Ուչքիլիսա . . . . . 2 դանգ
2. Կարբի . . . . . 6 դանգ
3. Քյալար . . . . . 3 դանգ
4. Խզնավուզ . . . . . 1 դանգ
5. Մանթաշքյասան . . . 6 դանգ

մահվանից մի քանի տարի առաջ կտակած է եղել իր արու զավակներին՝ Ալի-բեկին և Կարախան-բեկին[33]: Սակայն Կարախան-բեկը հորից ավելի շուտ է մահանում և թողնում է մեկ տղա Մուհամմադ-բեկ և երկու աղջիկ՝ Հուրիխան և Զեյնաբ Սուլթան անուններով: Վերջիններս դիմում են Շար'ին պահանջելով որոշել իրենց հասանելիք ժառանգության քանակը: Այդ առթիվ կազմված արձանագրության մեջ[34] նախ նշված է, որ համաձայն կտակի վերոհիշյալ 18 դանգ մուլքը հետևյալ կերպ է բաժանվում Ղայիթմիշ-բեկի երկու որդիների միջև.

Ալի-բեկ		Կարախան-բեկ	
1. Ուչքիլիսա	1 դանգ	1. Ուչքիլիսա	1 դանգ
2. Կարբի	3 »	2. Կարբի	3 »
3. Մանթաշքյասան	3 »	3. Մանթաշքյասան	3 »
4. Քյալար	2 »	4. Քյալար	1 »
գումարը՝	9 դանգ	5. Խզնավուզ	1 »
		գումարը՝	9 դանգ

որից հետո վախճանված Կարախան-բեկի 9 դանգից $4^1/_2$ դանգը տրվում է որդուն՝ Մուհամմադ-բեկին, իսկ $4^1/_2$-ը երկու աղջիկներին՝ Հուրիխանին և Զեյնաբ Սուլթանին, որը նույնպես հավասար բաժանվում է նրանց միջև.

Հուրիխան		Զեյնաբ Սուլթան	
1. Ուչքիլիսա	1/4 դանգ	1. Ուչքիլիսա	1/4 դանգ
2. Կարբի	1 »	2. Կարբի	1/2 »
3. Մանթաշքյասան	1/2 »	3. Մանթաշքյասան	1/2 »
4. Քյալար	1/2 »	4. Խզնավուզ	1 »
գումարը՝	$2^1/_4$ դանգ	գումարը՝	$2^1/_4$ դանգ

Օտար կալվածատիրությունը XVI դարում ամուր դիրքեր էր գրավել նաև Սյունյաց և Արցախի հայաշատ շրջաններում. դրանցից շատերը տեղական անվանի ընտանիքների ներկայացուցիչներ էին: Այդպիսին էր, օրինակ, XIII դ. հռչակավոր գիտնական, աստղագետ-մաթեմատիկոս և պետական գործիչ խոջա Նասիր-էդ-դին Թուսիի սերունդներից օրդուբադցի խոջա Ֆաթհի-բեկ Թուսին, որ Գողթն գավառի (Ագատ-Ջիրան) Վանանդի ձորում գտնվող Դանիս և Դանակերտ գյուղերում և Սալ, Բերդակ ու այլ ագարակներում խոշոր բաժիններ ուներ (վավ. 11): Սա անշուշտ այդ մեծ գերդաստանի անդամներից միայն մեկի կալվածներն էին: Կասկածից դուրս է, որ արքունի դիվանում միշտ բարձր պաշտոններ զբաղեցնող այս անվանի ֆեոդալական տան մյուս ներկայացուցիչները ևս տիրում էին նույնքան և ավելի գյուղերի և ագարակների:

Հավանաբար խոջա Ֆաթհի-բեկի այս կալվածները կամ դրանց մի մասը XVII դարում հայ խոջաների կողմից գնվել և վակֆ են տրվել Ագուլիսի Թովմա-Առաքյալի վանքին, որից հետո 1504 թ. այս հին «հոջջաթը» վերցվել և պահվել է վանքի դիվանում:

Գանձասարի վանքի դիվանում պահպանված կալվածագրերից է Ֆախր-էդ-դինյուների՝ Արցախի Խաչեն գավառում ունեցած մուլքերի մասին վկայող Քոչիզի Խազազ գյուղի 1573—1574 թթ. կալվածագիրը (վավ. 20):

Տաթևի վանքի XVI դ. մի քանի կալվածագրերի, նախապես վանքին պատկանող գյուղերի վակֆային սեփականություններ լինելը հաստատող բնույթը (վավ. 4, 14, 18, 19) և էջմիածնի վանքապատկան կալվածների վերաբերյալ վավերագրերի համարյա բացակայությունը թույլ է տալիս ասելու, որ XVI դարում վանական կալվածատիրությունը ևս մեծ տագնապ է ապրել: Երկարատև պատերազմների և անիշխանության շրջանում խիստ սահմանափակվել են հատկապես էջմիածնի կալվածները, և այդ վիճակը շարունակվել է մինչև XVII դարի 40-ական թվականները:

XVII դարում նվիրատվության ճանապարհով նոր վակֆային գյուղեր ձեռք բերելու հեռանկարներ համարյա չկային: Չկար այլևս

33 Մատենադարան, ԿՁԿ. ձեռ., թղթ. 1ա, վավ. 45:
34 Նույն տեղում, վավ. 46:

հայ կալվածատեր-ֆեոդալների այն դասակարգը, որ IX—XV դդ. մեծ ու փոքր մշակելի հողային տարածություններ և գյուղեր էր նվիրում վանքերին։ Ուստի էջմիածնի կաթողիկոսները, հիշյալ թվականից սկսում են հայ հավատացյալներից և ունևոր դասի ներկայացուցիչներից ստացվող գումարներով գանձագին մուլքեր ձեռք բերել և օտար կալվածատերերից գնելով, մինչև 1680-ական թվականները տասնապատկել վանքապատկան գյուղերի թիվը։

1633 թ., երբ Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցին հաջորդեց Մովսես Խոտանանցուն, էջմիածնի վանքն ուներ միայն Քիրաջլու գյուղի 6 դանգ մուլքը, որը Գրիգոր Մակվեցու օրոք վակֆ տրված 7 գյուղերից մեկն էր (վավ. 5)։ Մյուս գյուղերը XVI դարի ընթացքում յուրացվել էին տեղի իշխողների կողմից։ Յուրացվել էր նաև Վաղարշապատ գյուղը, որը թեև 1620 թ. Երևանի բեկլարբեկի Ամիր-Գունա խանը հատուկ հրովարտակով և շարիաթական արձանագրությամբ ետ էր վերադարձրել էջմիածնին[35], սակայն նրանից հետո նորից դուրս էր եկել վանքի ձեռքից և միայն Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցու ջանքերով, Շահ Աբբաս Բ-ն հատուկ հրովարտակով վերջնականապես ետ վերադարձրեց[36]։

Ինչպես վերը տեսանք Հակոբ Ջուղայեցու օրոք արդեն մաս առ մաս գնված և էջմիածնի սեփականությունն էր դարձված Օշական գյուղի ամբողջ մուլքը։ Նույն կաթողիկոսը 1655—1670-ական թթ. ընթացքում կանխիկ դրամով գնում է հետևյալ գյուղերի մուլքերը.

1. Ղարադոլուն	6 դանգ	9. Նորք	6 դանգ
2. Ֆրանկանոց	6 »	10. Դիբաքլու (Սանդ)	6 »
3. Ամիրի գյուղ	4½ »	11. Ծոպանիս	6 »
4. Բաթմինջ	1 »	12. Կյատուր	6 »
5. Ցայլի	6 »	13. Գասախ	—
6. Մելիքի գյուղ	6 »	14. Թեղենիս	—
7. Մանկանոց	6 »	15. Սևավեր	—
8. Քեշիշքյանդ	6 »	16. Բյուրական	—

XVII դարի կեսերից Արարատյան երկրում երևան են գալիս նաև հայ առևտրական դասի առանձին ներկայացուցիչներ, որոնք գանձագին մուլքեր են ձեռք բերում և սկսում են մասնակի նվիրատվություններ կատարել էջմիածնի վանքին։ Այդպիսի առևտրական

35 «Հրովարտակներ», II, վավ. 14։
36 «Ջամբռ», էջ 103—104։

կալվածատերերից էին երևանցի խոջա-Սեթը և որդին՝ Հակոբը, սրա որդին՝ Սարգիսը, եղբորորդին՝ Սահակը և ուրիշներ[37]։

1658 թ. խոջա Հակոբը էջմիածնին է նվիրում Նորագեղի 6 և Եղվարդի 4½ դանգ մուլքերը[38]։ Դրանից երկու տարի առաջ մի այլ խոջա՝ Ոսկանի որդի Թարխանը նվիրում է Մաստարայի 2½ դանգը[39]։ Կատարվում էին նաև ազատ գյուղական համայնքների կողմից զանազան հանգամանքներում իրենց գյուղի մուլքի «կամավոր» նվիրատվություններ։ Ինչպես, օրինակ, 1660 թ. Բոխաննես գյուղի 6 դանգը նույն գյուղի ռայաթները վակֆ են անում էջմիածնին[40]։

Ճշգրիտ հաշվումներով Հակոբ Ջուղայեցու օրոք էջմիածինն ուներ 23 գյուղ, որոնցից 15-ի լրիվ 6 դանգն էր պատկանում նրան, երկուսի 4½ դանգը, մեկի 2½ դանգը և մեկի 1 դանգը։ Մյուս 4 գյուղերի դանգերի քանակի մասին աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չկան։ Սակայն հիշյալ 23 գյուղերից շարիաթական ձևակերպմամբ միայն 6 գյուղերի մուլքերն էին վակֆային սեփականություններ համարվում (Վաղարշապատ, Քիրաջլի, Նորագեղ, Բոխաննես, Եղվարդ և Մաստարա)։ Մնացյալ 17 գյուղերի մուլքերը գանձագին սեփականություններ էին։

XVII դարի վերջերին էջմիածինը իրավամբ հաշվվում էր Արարատյան երկրի խոշոր կալվածատերերից մեկը։ Այդ կալվածատիրությունը սակայն, ըստ էության, արմատապես տարբերվում էր XV դարում ձևավորված վանական հողատիրությունից, որն, ինչպես տեսանք, ուղիղ գծով ժառանգված էր հայ աշխարհիկ ավատատիրությունից։ XVII դարի էջմիածնի գյուղատիրական կալվածատիրությունը հայ եկեղեցական հողատիրության մեջ բոլորովին նոր երևույթ էր և իր տնտեսական ակունքներով կապվում էր հայ առևտրական կապիտալի հետ։

Հատորիս ամենաարժեքավոր վավերագրերից են այն շարիաթական արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են կալվածատիրական լծից ազատ գյուղական համայնքների պատմությանը և ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում մինչև XVI դարի վերջերը պահ-

37 «Հրովարտակներ», II, վավ. 35, տե՛ս նաև նույն վավերագրի ծանոթագրությունը, հմմտ. «Ջամբռ», էջ 125։
38 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 103, հմմտ. «Ջամբռ», էջ 121, 122։
39 «Ջամբռ», էջ 114։
40 «Ջամբռ», էջ 126—127։

պանված այդպիսի մի քանի խոշոր գյուղական համայնքների մասին:

Դարաշամբի Դիբքյանդ գյուղի մուլքի նույն գյուղի համայնքի սեփականությունը լինելը հաստատող 1506 թ. կալվածագիրը (վավ. 13), ազատ գյուղական համայնքների առկայությունը հավաստող ամենահին վավերագիրն է: Այս կալվածագիրը, որ Նախջևանի կայազորային դատավորների առյանում կազմված շարիաթական արձանագրություն է, գրի է առնված այն ժամանակ, երբ Շահ Իսմայիլ Ա-ի կողմից գործուղված բարձրագույն դիվանի լիազոր-ներկայացուցիչները, մուլքերի և հողային այլ սեփականությունների ընդհանուր հաշվառում և սուգում էին անցկացնում: Այս ընթացքում «նախկին թագավորների հրովարտակների», «վավերական փաստաթղթերի ու հաստատուն արձանագրությունների» հիման վրա և «արժանահավատ անձանց» վկայությամբ, հաստատվում է նաև, որ Դարաշամբի Դիբքյանդ գյուղի ամբողջ մուլքը, կալվածագրում նշված սահմաններով և ներքին ու արտաքին բոլոր իրավունքներով «Դիբքյանդ գյուղի բնակչության քրիստոնյա համայնքի իրավունքն ու մուլքն է՝ զուտ հարստությունն ու անխառն և անբաժան սեփականությունը, և որպես մուլք, սահմանակցային իրավունքներով դեռևս նրանց հայրերի ու պապերի օրոք, սկսած հին ժամանակներից մինչև օրս, գտնվում է նրանց տիրապետության տակ և նրանց շարիաթական հաստատուն սեփականության ներքո, և ոչ ոք վերը սահմանագծված վայրի նկատմամբ, երբևէ, ոչ մի դեպքում և ոչ մի նպատակով կամ պատճառով, ոչ մի իրավունք, բաժին կամ մաս, պահանջ կամ վեճ չունի և չի կարող ունենալ»:

Ինչպես գիտենք Դիբքյանդ գյուղի համայնքի սեփականատիրական իրավունքները իրենց գյուղի մուլքի նկատմամբ վերահաստատվել է նաև 1557 թ. Ադերբայջանի վեզիր Միրզա Աֆաուլլայի կողմից նույն կալվածագրի վրա թողած մակագրությամբ: Այս մակագրության մեջ ընդգծված է, որ ոչ ոք իրավունք չունի անհանգրստացնելու համայնքի ռայաթներին, այլ պետք է թողնել «որպեսզի նրանք ամենայն ապահովությամբ զբաղվեն երկրագործությամբ, շենությամբ և շինարարությամբ և կատարեն այդ տարվա իրենց «մալի» բուն և հավելյալ գումարների պարտավորությունները»:

Ինչպես այս մակագրությունից, այնպես նաև բուն կալվածագրից պարզ երևում է, որ Դիբքյանդ գյուղի ռայաթները ազատ են եղել: Նրանց գյուղը սեփականատեր կամ «մալիք» չի ունեցել: Հետևաբար նրանք կալվածատիրական ռենտա կամ «բահրաչե-յե

մալիքանե» չեն վճարել, այլ հատուցել են միայն պետական ռենտա-հարկը՝ «մալը» կամ «մալոջհաթը»: Ուշագրավ է այն փաստը, որ շարիաթական ձևակերպմամբ այս ևս դիտվել է որպես մուլքատիրություն և ռայաթները de jure համարվել են գյուղի մուլքի սեփականատերը կամ «մալիքը»:

Ֆեոդալական սեփականատիրության առումով, գյուղերը կամ պետական էին, որոնք կոչվում էին «դիվանի», կամ պատկանում էին շահական արքունիքին և կոչվում էին «խասե-յե շարիֆե», կամ վակֆային մզկիթապատական-վանքապատական գյուղեր էին, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին «մովկուֆաթ» և կամ որպես ժառանգական կամ մուլքային սեփականություններ ճանաչված գյուղեր էին, որոնք կոչվում էին «մալիքանե» կամ «արբաբի»: Ազատ համայնքներին պատկանող գյուղերը հատուկ անվանում չունեին: Դրանք դիտվում էին որպես այնպիսի սեփականություններ, որոնց ռենտայի մի մասը մուլքային գյուղերի նման համարվում էր մասնավոր սեփականություն: Ուստի շարիաթական իրավունքով դրանք ևս մուլք էին: Այն տարբերությամբ միայն, որ առանձին ֆեոդալ-սեփականատիրոջ փոխարեն, գյուղից գանձվող ռենտայի այդ մասի մալիքը կամ սեփականատերը՝ ինքը գյուղական համայնքն էր: Այսպես է արձանագրված ինչպես այս, այնպես նաև Դարաշամբի մյուս երկու գյուղերի՝ Օրթաբյանդի և Բաշքյանդի XVI—XVII դդ. կալվածագրերում:

Կաթողիկոսական դիվանի մի քանի կալվածագրերից և հրովարտակներից պարզվում է, որ Դարաշամբի այս երեք գյուղերը վաղ ժամանակներից ի վեր ազատ են եղել կալվածատիրական լծից և չնայած առանձին կալվածատերերի և կրոնական հաստատությունների կողմից դրսևորվող հափշտակողական տրամադրություններին, համառ պայքարի գնով կարողացել են պահպանել իրենց իրավունքները[41]:

1658 թվականից վակֆային սեփականատիրական պահանջներով հանդես է գալիս Թավրիզի Շեյխիյե մզկիթի սարքաբությունը, փորձելով ապացուցել, որ այդ գյուղերը ժամանակին վակֆ են տրված եղել հիշյալ մզկիթին: Երեք գյուղերի համայնքները չեն ճանաչում այդ պահանջները և բողոքում են Շահ Աբբաս Բ-ին, որը կարգադրում է Ադերբայջանի բեկլարբեկիին ստուգել իրողությունը և եթե այդ պահանջը հաստատող համապատասխան շարիաթական

41 Մատենադարան, կրկն. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 103, 130, 139, թղթ. 1գ, վավ. 271, 274, 279, 312:

փաստաթղթեր չկան, թույլ չտալ որպեսզի մզկիթի սարքարությունը ոտնձգություններ կատարի այդ գյուղի նկատմամբ:

Սակայն հետագնդումները շարունակվել են, և տաս տարի հետո՝ 1668 թ. այդ գյուղերի համայնքների ներկայացուցիչները ստիպված են եղել գնալ Սպահան և նոր խնդրագիր ներկայացնել Շահ Սուլեյմանին: Հարցը այս անգամ քննվում է Սպահանի Դիվան-ալ-սադարաթում, որտեղ հաշվի են առնվում ոչ միայն գոյություն ունեցող փաստաթղթերը, այլև ստուգվում են Թավրիզի Շեյխիյյե մզկիթի հաշվեմատյանները, և պարզվում է, որ այնտեղ, այդ գյուղերի վակֆ լինելը ապացուցող ոչ մի տվյալ չկա: Ուստի առանձին վճռագրով («միսալ») Դիվան-ալ-սադարաթը նորից հաստատում է, որ գոյություն ունեցող բոլոր փաստաթղթերը խոսում են այդ գյուղերի մուլքի, նույն գյուղի ռայաթներին պատկանելու օգտին: Շահ Սուլեյմանը այդ վճռի հիման վրա, իր ֆերմանով կարգադրում է. «Ապօրինի անհանգստությունն չպատճառել այդ գյուղերի ռայաթներին և Շար'ի որոշման համաձայն, բացի դիվանական բահրաչեյից, բոլոր այդ վայրերը ճանաչել որպես նույն գյուղի ռայաթների սեփական մուլքը»[42]:

Այս բոլորից հետո թվում է, թե հարցը պետք է սպառված համարվեր: Սակայն շուրջ 60 տարի հետո նորից հանդիպում ենք վավերագրերի, որոնք խոսում են այդ վճռի վերանորոգման մասին: Այս անգամ ևս Շար'ի դատարանը մերժում է մզկիթի սարքարության բողոքը, պահանջելով գյուղերի վակֆ լինելն ապացուցող համապատասխան վակֆնամե: Մզկիթի տնօրենը թեև ներկայացնում է ինչ-որ մի արձանագրություն, սակայն Շար'ում պարզվում է, որ այդ գրությունը և նրա վրա դրված կնիքները կեղծ են:

Վեճը ձգվում է մինչև XVIII դարի սկզբները: Դարաշամբի այս երեք հայկական գյուղերի ռայաթների իրավունքները պաշտպանելու համար ոտքի են ելնում նաև մոտակա ադրբեջանական գյուղերում և Նախջևանում բնակվող անվանի և հասարակ մարդիկ: 1717 թ. կազմված մի համախոսականի վրա իրենց կնիքներն ու ստորագրություններն են դնում Նախջևանի և մոտակա բաղմաթիվ գյուղերի ադրբեջանցի բնակիչները՝ գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ և վկայում, որ «Դարեր շարունակ այդ գյուղերի մուլքերը պատկանել են նույն գյուղի ռայաթներին, և իրենք երբևէ չեն լսել, որ դրանք որևէ մզկիթի վակֆերը եղած լինեն»[43]:

[42] Մատենադարան, կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 130բ:

[43] Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 271:

Խիստ արժեքավոր այս վավերագրերը չափազանց պերճախոս ապացույց են հայ և ադրբեջանական աշխատավոր գյուղացիության այն համատեղ պայքարի, որ նրանք մղում էին ինչպես հայ, այնպես նաև մուսուլմանական կրոնական խոշոր հասատատությունների կողմից դրսևորվող հափշտակողական տրամադրությունների դեմ: Ադրբեջանցի ռայաթները արհամարհելով բոլոր տեսակի կրոնական արգելքները, բացարձակ կերպով դուրս էին գալիս այնպիսի մի խոշոր մուսուլմանական հաստատության դեմ, ինչպիսին էր Թավրիզի Շեյխիյյե մզկիթը, ամեն կերպ ձգտելով պաշտպանել բախտակից հայ ռայաթների շահերը և փրկել նրանց հողերը հափշտակումից:

Շարիաթական վավերագրերի և ադրբեջանական համայնքների համախոսական գրությունների բովանդակությունը թույլ է տալիս ասելու, որ հիշյալ երեք գյուղերի համայնքների ազատությունը, որը շարիաթով ձևակերպված էր որպես մուլքային սեփականություն, դարերի պատմություն ուներ: Թերևս կարելի է ենթադրել, որ դրանք հին ազատ համայնքների մնացորդներ էին, որոնց մասին առանձին ակնարկներ կան մեր մատենագիրների մոտ[44], և կամ այդ ազատությունը ժամանակին շնորհված է եղել նրանց՝ հայ իշխանների կողմից:

Այս ենթադրությունը ավելի հավանական է դառնում, երբ ծանոթանում ենք Մեղրիի 1576 թ. կալվածագրի հետ (վավ. 24): Եթե Դարաշամբի երեք գյուղերի կալվածագրերը հավաստում են համայնքային հողատիրության գերապրուկների առկայությունը XV—XVIII դարերում, ապա Մեղրիի հիշյալ կալվածագիրը ամենայն պարզությամբ խոսում է այն մասին, որ «մալիքանե» կամ «արքաբի» գյուղերի համայնքները իրավունք են ունեցել և կարողացել են գյուղատիրոջից կամ մալիքից կանխիկ դրամով ետ գնելու իրենց գյուղի մուլքը: Այս դեպքում արդեն մենք գործ ունենք գանձագին համայնքային հողատիրության հետ: Սա անշուշտ ուշագրավ փաստ է և օգնում է լուսաբանելու գյուղական համայնքի իրավական վիճակի և ներքին ու արտաքին իրավունքների հետ առնչվող շատ հարցեր:

Սկզբնաղբյուրներում և հատկապես պատմական վավերագրերում կան վկայություններ գյուղական համայնքի զանազան տնտեսական գործարքների մեջ որպես իրավական կողմ հանդես գալու

[44] Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 230:

վերաբերյալ։ Կան, օրինակ, փաստեր, երբ պետական հարկերի ծանրության տակ համայնքն ստիպված է եղել հարուստ կալվածատերերից խոշոր փոխառություններ կատարել և գրավ դնել գյուղի հողերի մի մասը[45], կամ պարտքի դիմաց պարտավորվել է կալվածատիրոջը կամ մալիքին կրկնակի չափով ռենտա վճարել[46]։ Նույնիսկ որոշ ազատ համայնքներ ծանր պարտքերի տակ ընկնելով ստիպված են եղել դիմել որևէ կալվածատիրոջ և գյուղի մուլքը վաճառելով՝ պարտավորվել են ամեն տարի բերքի որոշ տոկոսը տալ նրան[47]։

Կասկածից դուրս է, որ համայնքի կողմից գյուղի մուլքի ետ գնումը հնարավոր էր միայն հարուստ գյուղերում։ Հայտնի է, որ Մեղրի գյուղը Գողթնի խոշոր գյուղերից մեկն էր, որ դեռևս իլխանների ժամանակ դասված էր «խասս» գյուղերի շարքը։ Այս կալվածագրում նույնպես նշված է, որ գյուղը նախապես պատկանել է Շահ Թահմազ Ա-ին, այսինքն՝ թագավորական «խասսե-յե շարիֆե»-ի գյուղերից է եղել։ Շահն այդ գյուղը վաճառել է ջուղայեցի նոր մահմեդական Մուրադ-բեկին, իսկ վերջինս սույն կալվածագրով 1576 թ. 316 թումանով վաճառում է նույն գյուղի համայնքին[48]։

Խասս գյուղերը, որպես շահական արքունիքին պատկանող գյուղեր, անհամեմատ ավելի արտոնյալ վիճակում էին գտնվում և ավելի քիչ էին ենթակա շահատակություններն ու հարստահարությանը։ Հարյուրամյակներ շարունակ այդպիսի նպաստավոր պայմաններում ապրող գյուղացիների համար դժվար էր համակերպվել նոր իրադրության հետ և դառնալով կալվածատիրոջ հողերը մշակող ռայաթներ, ենթարկվել և՛ վերջինիս գործակալների և՛ պետական պաշտոնյաների ու հարկահանների շահատակություններին։ Այդ վիճակից դուրս գալու միակ ելքը մնում էր միայն գյուղի մուլքի ետ գնումը, որին միասնաբար մասնակցում են գյուղի երեք թաղերի առանձին համայնքների բոլոր ռայաթները։

Դժվար է ասել, թե որքան է տևել այդ վիճակը։ Հայտնի է սակայն, որ XVII դարի երկրորդ կեսում արդեն Մեղրին նորից հիշվում է թագավորական խասսերի շարքում[49], որը և գալիս է կրկին անգամ

45 Մատենադարան, Կիրկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 286, համմտ. «Ջամբռ», էջ 174—175։

46 Նույն տեղում, վավ. 290, համմտ. «Ջամբռ», էջ 111—112։

47 «Ջամբռ», էջ 126—127։

48 Գյուղի գնի մասին մանրամասն տե՛ս նույն վավերագրի ծանոթագրությունը։

49 Ջաֆարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 112, 113։

հաստատելու այն իրողությունը, որ ռայաթների համար միշտ նախընտրելի է եղել ընդգրկված լինել խասս գյուղերի համայնքի մեջ, քան նույնիսկ լինել ազատ համայնքների անդամ, որոնց անապահով վիճակի հետ մենք առիթ ունեցանք ծանոթանալու Դարաշամբի երեք գյուղերի նկատմամբ դարեր շարունակ դրսևորվող ոտնձգությունների պատմությունից։

XIV—XVI դդ. կալվածագրերը հողատիրության և հողային հարաբերությունների պատմության եզակի նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրներ են։ Նրանց մեջ պաշտոնապես վավերացված են ոչ միայն խոշոր հողատիրության տարբեր ձևերի և հողատիրության առանձին ինստիտուտների սոցիալական և իրավական հիմունքները, այլև, որպես նույն ժամանակի սոցիալ-տնտեսական կյանքն արտացոլող փաստաթղթեր, պարունակում են ավատատիրական հասարակության շատ հարցերի լուսաբանման համար բացառիկ արժեք ներկայացնող տվյալներ։

Սույն առաջարանի սահմաններում հնարավոր չէ անդրադառնալ այն բոլոր հարցերին, որոնց ուսումնասիրությունը այս կամ այն չափով առնչվում է ներկա հատորով հրատարակվող վավերագրերի հետ։ Բացի հայ ավատատիրության և հատկապես խոշոր՝ մուլքային հողատիրության պատմությանը վերաբերող վավերագրերից, հրատարակվող վավերագրերի մեջ կան նաև առանձին հողակտորների և այլ հողային ստացվածքների առուծախին կամ նվիրատվությանը վերաբերող կալվածագրեր, որոնք օգնում են պարզելու համայնքի ներսում հողաբաժանման (վավ. 22), ռայաթների կողմից մշակվող առանձին հողաբաժինների նկատմամբ նրանց տիրության և տնօրինման իրավունքների (վավ. 15), գյուղի սահմաններից դուրս գտնվող առանձին մշակված տարածությունների (վավ. 17), տարբեր գյուղական համայնքների կողմից օգտագործվող հողերն ու արոտավայրերը միմյանց վաճառելու (վավ. 26) վերաբերյալ և բազմաթիվ այլ հարցեր։ Այդ հարցերի մեծ մասին անդրադարձել ենք Արևելյան Հայաստանի XV—XVII դդ. խոշոր հողատիրության և հողային հարաբերությունների ուսումնասիրությանը նվիրված առանձին մենագրության մեջ։

Հրատարակության հանձնելով Մատենադարանի հնագույն կալվածագրերի այս անդրանիկ պրակը, կարծում ենք, որ այն կարող է օգտակար լինել ոչ միայն Հայաստանի և Ադրբեջանի, այլ նաև Իրանի և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի երկրների XIV—XVI դդ. սոցիալ-տնտեսական՝ հատկապես հողային հարաբերությունների ու-

սումնասիրությանը: Արևելագետ տեքստաբանների համար առանձին հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել կալվածագրերի պարսկերեն-արաբերեն բնագրերը, որոնք իսլամական դիվանագրության վերաբերյալ հարուստ նյութ են պարունակում:

Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 1

Լիմի ս. Գևորգ վանքի վանքապատկան հողերի 1305 թ. կալվածագիրը

թղթապանակ 3, վավ. 129, պատենե
մեծ. 100×34 սմ. գիր՝ նասխ

Ինչ որ առաջանում է և գոյություն է ունենում, նա տեղյակ է դրանց: Նա իսկապես տեղյակ է բոլոր գաղտնիքներին և իր էությամբ տիրապետում է առաքինիների օթևաններին և այնտեղ եղած բոլոր մարդկանց՝ աննկատ:

Եվ ես իմ ձեռքով վավերացնում եմ ինչ որ բացատրված և վավերացված է, ինչ որ հաստատված է **շարիաթով** *և կատարված է ըստ* **շարիաթի**. *հաստատում եմ նրա վավերականությունը և պատասխանատու եմ:*

Յուսուֆի որդի, ծառա Հաֆիզ-էդ-դին Աբդ-ուլ-Մաջիդ խոյեցի:

կնիք

Սույնի բովանդակությունը հաստատված է ինձ մոտ և ես հաստատեցի այն մարգարեական սրբազան **շարիաթի** *ոգուն համապատասխան... և [պատասխանատու եմ...]:*

Գրեց ողորմած աստծու առաջ տնանկ... աստվածախնամ վանքի [քաղաքի] **կազի**՝ *Ահմադը:*

կնիք

Աստվածախնամ վանքի **կազայում**՝ **Մեվլա** *Շարաֆ-էդ-դին:*

կնիք

Նա առաջնորդում է ճշմարտության ճանապարհով:

Սույնի բովանդակության մեջ նշվածը տեղի ունեցավ աստծու հաքտության առաջ տնանկ, Ալիի որդի, Հասանի որդի Ջալալ-էդ-

դին Համադանցու ներկայությամբ,— թող աստված ների սրանց [բոլորին]։

Կնիք

Ինչ որ ի ներքո նկարագրված է այս **վակֆային** վավերագրում, բովանդակում է աստվածախնամ Վան [քաղաքին] ենթակա, Ամյուկի **լիվայում** գտնվող և Լիմ կոչվող եկեղեցուն պատկանող **վակֆերը**, որոնք նվիրված են **գիմմի** քրիստոնյա հայերի կողմից։ Սույնի բովանդակությունը հաստատեցի սրբազան **շարիաթին** համապատասխան, և **վակֆերը**, ինչպես որ իրենց տեղում կային, արտոնեցի ստորագրությամբ։

Շար'ի նվաստ սպասավոր, Մուհամմադի որդի Շուջա, որին տրված է Վանի **կազիությունը**։

Կնիք

Սույնի բովանդակությունը կարգավորված է **Շարիաթի** օգուն համապատասխան։

Գրեց՝ Ավազի որդի, կարոտյալ **Մեվլա** Մուսլիհ-էդ-դինը աստվածախնամ Վանի **կազայում**,— և թող աստված ների նրանց [երկուսին]։

Կնիք

Առանց հավելումների և կրճատումների ընդօրինակվեց իսկական վավերագրից։

Գրեց՝ Աբդ-ուլ-Ռահիմի որդի, վանեցի ծառա Մուհամմադը,— և թող աստված ների նրանց [երկուսին]։

Կնիք

Փառք աստծուն, որի իշխանությունը սուրբ է, շնորհը ողորմած, փառքը մեծ, երախտիքը համատարած։ Փառաբանում ենք նրա ամենապայծառ իմաստությունը, այնպիսի փառաբանությամբ, որը ճարտար լեզուն անզոր է արտասանել և արտահայտել, և հայցում ենք, որ նա օրհնի Մուհամմադին, որի դավանանքը ճշմարիտ ուղի նշեց իսլամի օրենքների և հիմունքների համար, և նրա ընտանիքին, կրոնի մերձավորներին և աջակիցներին։

Այնուհետև այս **շարիաթական** լսված արձանագրության մեջ հիշատակված է այն մասին, որ Գյուրջի-բեկի որդի, Մելֆեդդինի որդի Զաքարիա կաթողիկոս Արծրունին, երբ վավերական էին նրա **վակֆ** անելու, ստացվածքների տիրելու և այլ իրավունքները, հասուն և գիտակից տարիքում, ձգտելով առատ վարձատրության և

խուսափելով հանցանքներից ու մեղքերից, և քանի որ ամեն մեկին իր կատարած բարեգործությունների համար արժանին պիտի հատուցվի, **վակֆ** արեց, ամրացրեց, բաշխեց և նվիրեց [հետևյալները]։

Ամյուկին ենթակա Ջանիկի դաշտում գտնվող երկու հողակտորներ, որոնցից [առաջինի] սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև վտակը, հակառակ կողմից մինչև ճանապարհը, արևելյան կողմից մինչև ընդհանուր ճանապարհը և արևմտյան կողմից մինչև վտակը, և հիշյալ դաշտում գտնվող մյուս հողակտորը, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև վտակը, հակառակ կողմից մինչև Ջանիկի հողը, արևելքից մինչև Թաշրմլուի ճանապարհը և արևմտյան կողմից մինչև ջրանցքը, իրենց բոլոր սահմաններով, իրավունքներով և ենթականերով։

Նորշեն գյուղում գտնվող հինգ հողակտորներ և մեկ ջրաղաց, որը գտնվում է Սաքիթլուի հովտում և որի սահմանները հայտնի են տեղյակ մարդկանց։

Այդ թվում ամբողջ մի հողակտոր, որ գտնվում է Ամյուկին ենթակա հիշյալ գյուղում և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Խազար-բեկի հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև ընդհանուր ճանապարհը, արևելյան կողմից՝ մինչև փոքրիկ հովիտը, արևմտյան կողմից մինչև Ամիր-Իսայի հողը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև ընդհանուր ճանապարհը, հակառակ կողմից՝ մինչև ջրաղացը, արևելյան կողմից մինչև Փոքրիկ բլուրը, արևմտյան կողմից մինչև Մաճկալի հողը, իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով և ենթականերով։

Ամյուկին ենթակա հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև վտակը, հակառակ կողմից՝ մինչև Ամիր-բեկի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Լիճը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Պատրիկի հողը, որ հայտնի է Լճի տակ [անունով], իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով և վերաբերյալներով։

Ամյուկին ենթակա հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Ամիր-Իսայի հողը, հակառակ [կողմից] մինչև Դուզջի, արևելյան կողմից՝ մինչև Քահանայի հողը և արևմտյան կողմից՝ մինչև Խուդաբախշի հողը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Ցամաք վտակը, հա-

կառակ կողմից՝ մինչև վտակը, արևելյան կողմից՝ մինչև Մաճկալի հողը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Գելաշենի հողը, իր բոլոր սահմաններով և վերաբերող իրավունքներով։

Եվ այսպես, Ատեր գյուղում գտնվող վեց հողակտորներ և մեկ ջրաղաց, որի սահմանները հայտնի են տեղյակ մարդկանց։

Այդ թվում, հիշյալ գյուղում գտնվող մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև ընդհանուր ճանապարհը, հակառակ կողմից՝ մինչև վտակը, արևելյան կողմից՝ մինչև **վակֆը**, արևմտյան կողմից՝ մինչև հայոց գերեզմանատունը։

Այդ թվում, հիշյալ գյուղում գտնվող ևս մի հողակտոր, որը հայտնի է Ճանապարհի հող [անունով] և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև ընդհանուր ճանապարհը, հակառակ կողմից՝ մինչև Խազար-բեկի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև վտակը, արևմտյան կողմից՝ մինչև վտակը։

Այդ թվում հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Քահանայի հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև Քահանայի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Քահանայի հողը, արևմտյան կողմից մինչև Ադի հողը, որ հայտնի է Բարակ հող [անունով], իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով և ենթականերով։

Այդ թվում հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որ հայտնի է Ադի հող [անունով] և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Խազար-բեկի հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև Խազար-բեկի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Ամիր-բեկի հողը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Ադի հողը։

Այդ թվում հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որ հայտնի է Այգու հող անունով, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև ընդհանուր ճանապարհը, հակառակ կողմից՝ մինչև Ամիր-բեկի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Քահանայի հողը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Խազար-բեկի հողը, իր բոլոր սահմաններով, վերաբերող ու հավելյալ, ենթակա և կից [ամեն ինչով]։

Այդ թվում, հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր. հողը գտնվում է ջրաղացի մոտ։ Նրա սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Խազար-բեկի հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև Ամիր-բեկի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Իսֆահանշահի հողը արևմուտքից՝ մինչև Ջրաղացի հողն ու հայոց գերեզմանատունը։

Այդ թվում հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Խազար-բեկի

հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև Արյունոտ (Կանլի) ճանապարհը, արևելյան կողմից մինչև մարգագետինը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Փոքրիկ բլուրը, իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով, ենթակա և կից [ամեն ինչով].

Նորավանից գյուղում գտնվող յոթ հողակտորներ և մեկ ջրանցք, որի սահմանները հայտնի են տեղյակ մարդկանց։

Այդ թվում Քահրիզի հողը, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև ընդհանուր ճանապարհը, հակառակ կողմից մինչև Մեծ բլուրը, արևելյան կողմից մինչև մարգագետինը և Շան այրը, արևմտյան կողմից մինչև Ջուլհակի հողը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Միրանի հողը, հակառակ կողմից մինչև Փոքրիկ քարը, արևելյան կողմից մինչև Ախանեսի (Հովհաննես) հողը, արևմտյան կողմից մինչև Ջուլհակի հողը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող մի հողակտոր, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Ջուլհակի հողը, հակառակ կողմից՝ մինչև Դովլաթշահի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև ընդհանուր ճանապարհը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Միրանի հողը, որը հայտնի է Վերելքի հող անունով.

Հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որ հայտնի է որպես Սիանոսի հող և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Շահգյալդիի վարած [հողը], հակառակ կողմից՝ մինչև Ջուլհակի հողը, արևելյան [կողմից]՝ մինչև ճանապարհը, արևմտյան [կողմից] մինչև Մեծ բլուրը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող մի հողակտոր, որ հայտնի է Եզնակեր անունով և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Շահգյալդիի վարած [հողը], հակառակ կողմից մինչև Ադի հողը, արևելյան կողմից մինչև Դովլաթշահի հողը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Կարմիր քարը։

Հիշյալ գյուղում գտնվող ամբողջ մի հողակտոր, որ հայտնի է Յուլդուզ խաչի հող անունով և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Ջուլհակի հողը, հակառակ կողմից մինչև Յուլդուզ խաչի հողը, արևելյան կողմից՝ մինչև Միրիջանի հողը, արևմտյան կողմից՝ մինչև Ադի վայրի հողը (Ջաշուր)։

Հիշյալ գյուղում գտնվող մի հողակտոր, որ հայտնի է Սպիտակ քարի հող անունով, և որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Սպիտակ քարը, հակառակ կողմից՝ մինչև Փոքրիկ բլուրը, արևելյան կողմից մինչև ճանապարհը, արևմտյան կողմից՝

մինչև Խոշխաբարի հողը, իր բոլոր ենթակա և կից ներքին և արտաքին [ամեն ինչով]։

Այդ թվում նաև Օվանեսի ագարակը, որի սահմանները հարավային կողմից հասնում են մինչև Մեծ բլուրը, հակառակ կողմից մինչև Աբրուխամուկի վանքը, արևելյան կողմից մինչև Մեծ բլուրն ու Բելինասը (?) և արևմտյան կողմից՝ մինչև ընդհանուր ճանապարհն ու աղբյուրը, իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով և նրան վերաբերող, ենթակա, կից և հավելյալ [ամեն ինչով]։

[Այս բոլորը] **շարիաթով** ճշմարիտ **վակֆ** են արված և վերջնականապես, ընդմիշտ և հավիտյանս պարզ ու լսելի կերպով ամրացված են Լիմի հիշյալ եկեղեցուն, նրա կարիքները [հոգալու համար]։ Որպեսզի այն ընդմիշտ [ապահով լինի] ժամանակի պատահարներից։ Թող [**վակֆերը**] չվաճառեն, գրավ չդնեն, չնվիրեն, չփոխեն և երեք տարուց ավելի ժամանակով վարձով չտան, **վակֆերի** հասույթը խարդախ կերպով չշուրացնեն և ոչ մի փոփոխության չենթարկեն, որովհետև այն հաստատուն է իր հիմքով և ծանոթ բոլորին։ Մինչև որ այդ հողերը իրենց վրա գտնվող մարդկանցով կանգնեն իրենց լավագույն տիրոջը՝ Աստծուն։ Թող կառուցվեն աղոթատեղիներ (խցեր) և [եկամուտները] ծախսեն իրենց **վակֆերի** ու հիշյալ եկեղեցու նորոգման վրա. բարեկարգեն առաստաղներն ու ներքին պատերը, ծեփեն կտուրն ու արտաքին պատերը, հատակը ծածկեն գորգերով, [գնեն] ծնծղաներ, անոթներ, բուրվառներ և իրենց անհրաժեշտ այլ գործիքներ։ Որպեսզի միշտ շեն և բնակելի լինի։ Այս [եկամտից] ավելացածով թող իրենց սեղանից օրվա մեջ երկու անգամ կերակրեն խեղճ և կարոտյալ երթևեկողներին. առաջին անգամ մսով եփված ճաշով և ինչպես ընդունված է քաղաքում՝ իրենց ամաններով, իսկ երկրորդ անգամ [ճաշ] տալ երեկոյան։ Ավելացած [գումարներով] էլ թող գնեն նոր ստացվածքներ իրենց մյուս **վակֆերի** նման։

Վերոհիշյալ **վակֆ** անողը պայման դրեց, որ որևէ մեկը չփորձի փոխել այս **վակֆը,** փոփոխումը հակառակ է Ղուրանի ոգուն։ «Ով որ այն փոխի և այդ կատարի այս մասին լսելուց հետո, նա հանցավոր է և ուրացող Աստծու նկատմամբ, որը լսում է և տեղյակ է ամեն ինչի»[1]։ Այդպիսին կենթարկվի ամենակարող Աստծու զայրույթին և պատժին ինչպես Փարավոնն ու Համանը և նրանց զինվորները։ Այդ-

[1] Ղուրան, II, 177։

պիսիք թող կրեն աստծու անեծքները ու անիծված լինեն բոլոր հրեշտակների ու մարդկանց կողմից։

Վկաներ կան այս արդար արձանագրությանն ու **վակֆ** անողի հայտարարությանը և այն բոլորին ինչ որ հիշված է այս գրության մեջ սկզբից մինչև վերջը։

Յոթ հարյուր չորս թվականի սրբազան շաբան ամսի կեսերին (1305 թ. մարտ 13).

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ, իրական է և օրինական.
Օմարի որդի Խալիլ...

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ, իրական է և օրինական.
Օմարի որդի Հասան...

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Իլյասի որդի Խըտըր։

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Ալլահվերդիի որդի Յուսուֆ։

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ, իրական է և օրինական.
Կալանդարի որդի Օմար։

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Վալիի որդի Հասան։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 2

1345 թ. պատկանելիությունն անհայտ մի կալվածագրի վերջավորությունը

թղթապանակ 1ա, վավ. 2, բնագիր
մեծ. 34×23, գիր՝ նասխ

...[Ոչ] այն բանի նկատմամբ ինչ որ հայտարարվեց և ոչ էլ Նրա բոլոր մերձակա ու ենթակա [վայրերի] կամ նրանց մի մասի նկատմամբ [ոչ ոք ոչ մի] հավակնություն [չունի]։ Առանց որևէ մեկի նա կարող է տիրել դրանց ըստ իր ցանկության և կամքի, ինչպես կալվածատերերն են տիրում իրենց կալվածներին **(մուլքերին)** և տերերը՝ իրենց իրավունքներին, առանց որևէ արգելքի, վեճի և դիմադրության։

Ապա հայտարարություն լսողը ընդունեց այն, ինչ որ հայտարարողը նրանից բխող ամեն ինչով հաստատեց իր հայտարարությամբ, անաչառ ընդունմամբ և հաստատմամբ, որպես դեմ առ դեմ [կատարվող] ընդունում և երես առ երես [կատարվող] հաստատում:

Ուստի հիշյալ հայտարարողը կամ նրա կողմից որևէ մեկը չի կարող այլևս վիճարկել վերոգրյալին և խախտել վերը նշվածը, որովհետև նրա կողմից դրսևորվող որևէ վիճարկություն կամ հավակնություն կդիտվի որպես բռնություն, անարդարություն, թշնամություն, խաբեբայություն և անհնազանդություն:

Մի խումբ արդարամիտ, բարեմիտ և վստահության արժանի, բարեգործ և ուղղամտությամբ հռչակված մարդիկ, որոնք օժտված էին կատարյալ հատկություններով և գովաբանված ուրույն գովեստներով և որոնք գիտեին [սույնի] բովանդակությունը և ծանոթ էին իմաստին և որոնց անունները, պատկանելիությունը, վկայություններն ու ստորագրությունները գտնվում են սույն **շարիաթական** *արձանագրության վերջում, անձամբ ներկա եղան և վկայեցին սրբազան* **շարիաթի** *և ճշմարիտ ու լուսավոր կրոնի համար վստահելի,* **շարիաթական** *ճշգրիտ վկայությամբ:*

Եվ հրամայեց ինձ ինքնիշխան հաքիմը, որը պիտի սրբագործի այս գրությունը և որն իր սրբազան և պատվարժան կնիքով զարդարել է այս արձանագրությունը և որի գրիչը ընթացավ ճշմարիտ ուղիով՝ այստեղ հիշված հայտարարողի վերաբերյալ վճռի ընդունման և հաստատման գործում:

Հիշատակվեց այս մասին հիջրեթի յոթը հարյուր քառասունհինգ թվականի բարեբախտ ռամազան ամսի 10-ին (1345 թ. հունվար 15), և գոհություն ենք հայտնում տիեզերքի տիրոջ, օրհնություն և խաղաղություն նրա առաքյալներից լավագույնին և ճշմարտության արտահայտողին՝ Մուհամմադին և նրա ազնիվ ու մաքուր սերունդներին:

Գրեց Մուհամմադի որդի Ալիի որդի Խալիլը... գրելով... և վկայելով բովանդակությանը, յոթը հարյուր քառասունհինգ թվականի ռամազանի 10-ին: Փառաբանելով աստծուն...

Վկայեց սույն գրության բովանդակությանը: Վկայությամբ Ալիի որդի... ի որդի Մուհամմադի որդի, Օմարի որդի Մահմուդի: Գրեց ստորև...

Յունիսի որդի Մուսայի վկայությամբ: Գրեց...

Վկայությամբ Աբդ-ուլ-Վասե'ի որդի, Հաջիի որդի, Մուհամմադի որդի Հաջիի: Գրեց...

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 3

Տաթևի վանքապատկան Խոտ, Շնհեր և Հալիձոր գյուղերի սահմանների մանրամասն նկարագիրը պարունակող 1400 թ. կալվածագիրը

թղթապանակ 2ա, վավ. 1, բնագիր
մեծ. 82×18. գիր՝ նասխ.

[Այս կրոնական հաստատուն վկայագրի գրառման պատճառը և այս շարիաթական ճշմարիտ թղթի և օրինական պարզ ու լսելի գրության շարադրման նպատակն այն է, որ նախկին թագավորների հրովարտակների բովանդակությունից և վստահության արժանի նախկին և ներկա **կազիների** *ձեռքով գրված ու կնքված առանձին արժանահավատ, ճշմարիտ ու վավերական փաստաթղթերից և հաստատուն արձանագրություններից], ինչպես նաև Ազերբայջանի երկրի Ղափանաթի, Սիսաջանի և Թուման-ե նախջևանի* **օլքաների** *բարձրաստիճան, արդարամիտ մարդկանց վկայությունից պարզվելուց և ապացուցվելուց հետո, հաղթական բանակի* **կազիների** *ատյանում հաստատվեց, որ Խոտ, Շնհեր և Հալիձոր գյուղերի ամբողջ վեց* **դանգ մուլքերը,** *որոնց սահմանն սկիզբ է առնում Ուռուի գյուղի գետահովտից, որն ընկած է Խոտ և Բորդի գյուղերի սահմանների արանքում, այստեղից էլ շարունակվելով, ձգվում և հասնում է ծանոթ լեզվով Այուդարակ (Արջաձոր) [կոչվող վայրին], ապա գնում է դեպի Զողալլու դարակ (Հոնուտի ձոր), և որի հաջորդ սահմանագիծն է Զողալլու գամինը (Հոնուտի հող), որտեղից սահմանն անցնում և միանում է մի ջրի, որ կոչվում է Համիդ-գյոլ (Համիդի լիճ) և շարունակելով Քարահունչի ճանապարհով անցնում է Բեշթափայով (Հինգ բլուրներ) և հասնում մինչև Դաշխարման (Քարե կալ), Այնուհետև շարունակվում է Տափակաշենի ճանապարհով մինչև Խոտ և Շնհեր գյուղերի առուն, որտեղից որ գալիս է Տափակաշենի աղբյուրի ջուրը, և ապա սահմանագիծը հասնում է մինչև Քյոլգակայա (Սովրոտ ժայռ) կոչվող մեծ քարը, հետո անցնում մի մեծ ձորով, որի մեջ է Ճաշլուրուլաղը (Խոնավ աղբյուր), այնուհետև [սահմանն անցնում է] Ուլուսների (քոչվոր ցեղերի) ճանապարհով մինչև այն բլուրը, որ ծանոթ լեզվով կոչվում է Դամուրչի թափա (Դարբնի բլուր) և Ջալը(՞), և հասնելով մինչև Տերտերի առուն շուռ է գալիս և նորից անցնում է հիշյալ Ուլուսների ճանապարհով ու հասնում լճափին, որը կապած է Մոլլա-Հասանի կարավանատանը, այստեղից էլ հաս-*

նում է մինչև Գյադուկ (վերելք) կոչվող [վայրը], որ հայտնի է Թուշմալ [անունով] և իմբանլուի մուսուլմանական գերեզմանատունը, հետո սահմանագիծն անցնում է վերոհիշյալ լճի մոտով և ապա ձգվում մինչև Տերտերի առուն ու անցնում մի բլուրի վրայով, որը հայտնի է խակազ թաւիա (խակազի բլուր) [անունով], և ապա սահմանագիծը շարունակվում է նուռնիսի լայն ճանապարհով և հասնում ու միանում է Ջախըրչիմանին (Գինու մարգագետին) ու Քյոռչեշմային (Կույր աղբյուր), հետո ուղիղ ճանապարհով հասնում է մի քարի, որ ժողովրդի լեզվով [կոչվում է] Կրզըլ կայա (Կարմիր քար), այնուհետև հասնում է մինչև Բորքլու կայա (Գլխարկով քար) և այն սահմանը, որը հայտնի է և միանում է վերոհիշյալ նուռնիսի ճանապարհին և որը ձգվում է Խոտանան գյուղի միջով և հասնում մինչև Ուռուիի գետի ափը, ապա Խոտանան գյուղի ներքևով և Գուշվագի մոտով անցնելուց հետո անցնում է նաև Կարաչանգլի (Սև քարեր) միջով մինչև Յանջայազի (Մարգագետին), այնտեղից էլ հասնելով մինչև Հալիձոր գյուղի ճանապարհի վրա գտնվող և Թիքմադաշ (Քարակառույց) կոչվող քարը, որը կանգնեցված է Տաթևի վանքի հողերի և վերոհիշյալ գյուղի սահմանի արանքում և այնուհետև անցնում է Երկարքարի մոտով և Գեչիկայասիի (Այծաքար) վրայով հասնում է մինչև Հալիձոր, Շնհեր և Խոտ գյուղերի ներքևով անցնող մեծ գետը և այսպես [սահմանն] անցնում է այս գետի ափով և հասնում մինչև գետի այն մասը, որ Խոտ և Բորդի գյուղերի սահմանն է, այնտեղից էլ հասնում է Այուդարակին (Արջաձոր), որը և հիշյալ գյուղերի սահմանի սկիզբն է, իրենց հանդերի ոռոգման իրավունքով, բոլոր ենթակա, կից, հավելյալ և վերաբերող [ամեն ինչով], սեփականատիրական, սահմանակցային և հողագործական **բահրաչեով** և այլ կարգի եկամուտներով, հին ժամանակներից մինչև օրս, որպես **մուլք** հաստատված և գրված են եղել Ղափանաթի Տաթևի վանքի վանահոր **(մութավալլի)** և աղոթավայրում ու եկեղեցում բնակվող եպիսկոպոսների ու կրոնավորների սեփականության և տիրապետության տակ և եղել ու մնում են որպես հիշյալ վանքի տաճարի հին **վակֆը:** Որպեսզի հիշյալ վանքի վանահայրը նրանց ցանքսերից ստացված եկամուտը ստանա և ծախսի վանքի տնտեսության, ինչպես նաև վերոհիշյալ անձանց (վանականներ) ապրուստի վրա: Ոչ ոք հիշյալ **վակֆերի մուլքերում** որևէ բաժին, ստանալիք, պահանջ կամ միջամտություն չի ունեցել և չունի:

Տեղի ունեցավ 803 թվականի ռաբի՝ առաջին ամսի 25-ին (1400 թ. նոյեմբեր 3):

Նա է իմ ապավենը:

Տեղյակ եմ այս բանին և վկա եմ վերոգրյալին: Տեղի ունեցավ ինձ մոտ և պարզ դարձավ իմ ներկայությամբ:

Գրեց մեղապարտ ծառա Նախշևանցի Կազիի որդի Ահմադը, և ետ [աստված] ների նրանց:

կնիք

Աստված է իմ ապավենը:

Պարզ ու հստակ դարձավ ինձ մոտ և ճշտվեց իմ միջոցով:

Գրեց ծառա՝

կնիք

Նա արդարադատ է:

Բովանդակությունը պարզորեն գրվեց, և այն տեղի ունեցավ իմ ներկայությամբ:

Նվաստագույն ծառա՝ Սոհրաբ Ուռուիցի:

կնիք

Նա է:

Ճշմարտությունը պարզվեց իմ ներկայությամբ և ճշտվեց ինձ մոտ:

Գրեց մեղապարտ ծառա՝ Ինայաթուլլայի որդի՝ Ռահմաթուլլան:

կնիք

Աստվածն է իմ ապավենը:

Սույնի բովանդակությունը ճիշտ է:

Գրեց նվազագույն ծառա՝ ընտրյալ Խաիբի որդի՝ Մուհամմադ-Քյազիմը:

կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 4

1428—1430 թթ. երեք առանձին կալվածագրերի հիման վրա կազմված և դրանց հիմնական բովանդակությունը պարունակող Վաղարշապատ (Ուշիիլիսա) գյուղի 1430 թ. կալվածագիրը

թղթապանակ 1գ. վավ. 1004 բնագիր.
մեծ 330×22 սմ. գիր՝ նասխ

Նա բարձր է և վսեմ:

Ճշտվեց և պարզվեց ինձ մոտ: Նրա ծառան՝

կնիք

Գոհություն նրան, ով արժանի է գոհության։

Սկզբից մինչև վերջը ինչ որ գրված է այս գրության մեջ տեղի ունեցավ և պարզվեց ինձ մոտ օրինական ձևով, կատարվեց իր [բոլոր] հոդվածներով. վաճառքի ու գնման, **շարիաթական** ճշգրիտ **վակֆի** ու պարզ ու լսելի արգելափակման՝ գրության մեջ նշված պայմաններով։ **Վակֆը** նշվեց քրիստոնեական կարգով։

Գրեց սրբության ծառա՝

Կնիք

Նա է ամենաիշխանավորը։

Այն ինչ որ ես գրեցի այստեղ և արձանագրեցի սույնի բովանդակության մեջ, սկզբից մինչև վերջը տեղի ունեցավ ինձ մոտ և կատարվեց իմ ձեռքով և ես վերջացրի ու ավարտեցի **շար'ի** հսկողության տակ և կարգադրեցի համաձայն սրբազան **Շարիաթի,** ամենայն պատասխանատվությամբ։

Գրեց խեղճ ու կարոտյալ Ալիի որդի Մահմուդը՝

Կնիք

Նա է դատում և դատում է արդարությամբ։

Այն ինչ որ հիմք է հանդիսացել այս ճշմարտացի արձանագրության և այս հաճո ու անտարակույս վճիռը պարունակող գրության, սույն առուծախին և այլ **շարիաթական** գործերի վերաբերյալ երեք արձանագրությունների՝ ինձ մոտ կատարված համառոտագրումն է։ Նրանց լիազորությունը վերջնականապես պարզվեց ինձ մոտ, ամուր հիմքերով և ճշգրիտ տեսողությամբ։ Իսլամական... պարտականությունները հաստատվեցին և ճշտվեցին ինձ մոտ։

Հիշյալ վաճառքից հետո, համաձայն բնագրում նշված պայմանների, [առանձին] հոդվածով, սկզբից մինչև վերջը տեղի ունեցավ ճշմարիտ **շարիաթական վակֆ** և պարզ ու լսելի կրոնական արգելափակում։ **Վակֆը** հիշվեց ըստ քրիստոնեական կարգի և մովսիսական հավատքի։

Գրեց արարիչն ասածու առաջ խեղճ ու տնանկ, Աստվածախնամ երկրների չորրորդական մասի **հաքիմ,** նախկին **կազի** Աս'ադ Անսարիի որդի Զաման-էդ-դին Մուհամմադը և [ով] ամենաողորմածը ների նրանց։

Կնիք

Գոհություն բարերարներից մեծագույնին։

Փառք աստծուն, որը վաճառքի հաստատումներով կնքում և կարգավորում է մարդկանց վիճակը և [հաստատուն] ձևերով ու

վավերական կարգով կապում է կալվածների ու ստացվածքների վերաբերյալ վճռագրեր և արձանագրություններ և զանազան կալվածներ իրենց հողերով ու այգիներով տալիս է ընտրյալ աղոթողներին որպես օրապահիկ։ Եվ օրհնություն ու ապահովություն նրա մարգարեին և սիրեցյալին, տիեզերքում ամենաբարձրին, Կասեմի հայր Արդուլլահի որդի Մուհամմադին, մարդկանց և հոգիների տիրոջը և մարգարեի հաջորդին ու նրա գործը շարունակողին ու բարեկամին Հասանի և Հուսեյնի հոր Արիթալիբի որդի Ալիին, որը իսլամի և [մեր] հավատքի **իմամն** է և նրա արդար սերունդներին, որոնք լուսավորվում են լուսնի լույսով և նորոգվում գիշերից ցերեկ։

Այնուհետև, այս վստահելի գրությունը, որի մեջ չկա ոչ մի կասկած, առանց **շարիաթի** սկզբունքների խախտման և կամ նրանցից շեղվելու և որի խոսքերը պարզ են ու լսելի, լեզուն ճշմարտությունը միայն բացահայտող և նրա հիմնական բովանդակությունը միայն ճշմարիտ ճանապարհը լուսավորող, բովանդակում է այն իրողության բացատրությունը, որ խնդրել էր քրիստոնյաների մեջ ամենագիտուն և իմաստունների մեջ օրինակելի, քրիստոնեական վսեմ կրոնի եպիսկոպոսապետ, Ուչքիլիսայի վանահայր **(մութավալի)** պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը **(խալիֆե),** [սույնի] նվաստագույն գրող և իր բազմազան թերություններն ու բազում հանցանքները խոստովանող, աստվածախնամ երկրների չորրորդական մասի **հաքիմ** Աս'ադ իբն-Կավամ-էդ-դին ալ-Անսարիի որդի **կազի** Զաման-էդ-դին Մուհամմադից,— թող աստված ինքը միայն տեսնի նրա թերությունները և նրա այսօրը երեկվանից ավելի բարի դարձնի,— որպեսզի ես, մեկ ընդհանուր վավերագրի մեջ արձանագրեմ այն, ինչ որ նրա ձեռքում և տիրապետության տակ է գտնվում, նրան վերաբերող բոլոր հողերով և հիշատակված սահմաններով։ Այն դեպքում, երբ նրա բոլոր սեփականությունները (թամալլուք) մանրամասն նկարագրված էին երեք վավերագրերի մեջ և կարելի էր վախենալ, որ դրանք կարող են փշանալ, բաժանվել իրարից, ցրվել և կորչել։ Բավարարելով նրա խնդիրքը և կատարելով նրա ցանկությունը ես դրանք ամփոփեցի այս մեկ գրության մեջ և գրեցի այդ երեք գրությունների այս ընդհանուր համառոտագրությունը, հեշտացնելով նկարագրությունն ու ավելի նպատակահարմար դարձնելով այն։

Սակայն առաջին գրության համառոտ բովանդակությունն այն է, որ երջանկահիշատակ, գովելի, բարեգործ և ողորմածհոգի Ալիխան **բեկի** որդին, իր նմանների մեջ ազնվագույններից, սիրեցյալ

և հարգելի երիտասարդ Սարու Մալիքը, որ հաստատուն **Շար**'ով լիազորված էր մեծապատիվ պարոն, իմաստուն տեր, բարձրաստիճան, ամենակատարյալ և ամենաիմաստուն, վսեմաշուք, առաքինության, գիտության և իմաստասիրության աղբյուր, հանրածանոթ մեծագույն գիտնականների առաջնորդ, առատաձեռնության, գթության և բարության մշտաբաց դուռ, շնորհների ու բարիքների բարեբեր տնկարան, կրոնի, ճշմարտության, հավատքի, բարեպաշտության, **ֆաթվաների** մեծ ապացույց, հանրածանոթ շեյխ Սաիդ-բեկ ալ-Սա'դիի կողմից,— թող աստված տևական դարձնի նրա փառքն ու շնորհքը,— վաճառեց վերոհիշյալ եպիսկոպոսին և վերջինս միանվագ վաճառքով և միացյալ ակտով նրանից գնեց, երբ կողմերի համար պարզ ու ըմբռնելի էին ինչպես շարիաթական առուծախի, այնպես նաև փոխադարձ պայմանագրության համար անհրաժեշտ բոլոր իսլամական նախապայմանները, ինչպիսիք են՝ ազատությունն ու բանականությունը, հասունությունն ու իմաստությունը, ուղղամտությունն ու խղճմտությունը, կամքն ու ցանկությունը և ստիպման ու հարկադրանքի բացակայությունը, այն ինչ որ գտնվում էր հիշյալ լիազորի իրավասության ներքո, նրա սեփականությունն էր, գտնվում էր նրա ձեռքում և նրա **շարիաթական** տիրապետության տակ մինչև սույն վաճառքը։ Եվ դա ամբողջ Ուչքիլիսա կոչվող գյուղի լրիվ մեկ երրորդ մասն է, Կարբիի նահիայի գյուղերից, որ գտնվում է Վրաստանի շրջաններից Ազերբայջանի նահանգին [ենթակա], Ջուխուր-Սա'դի **վիլայեթում,**— և թող աստված նրան պահպանի ժամանակի փորձանքներից ու դիպվածներից,— իր բոլոր չորս սահմաններով։ Առաջին սահմանն է այն հեղեղատը, որի ծայրը հասնում է մինչև էրզրում տանող ճանապարհը, երկրորդ սահմանը հասնում է մինչև այն բլուրը, որ կոչվում է Քյուլթափա, երրորդ սահմանը՝ մինչև Հորերի հողերը, իսկ չորրորդը՝ հասնում է եղեգնուտին և ճահճուտին։ [Վաճառվեց] բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, հանդերով, արոտավայրերով ու խոտհարքներով, ոչխարների արոտատեղերով և կովերի ու ձիերի կայաններով, լեռներով և բլուրներով, այրերով ու ապաստարաններով, մարգագետիններով, դաշտավայրերով, տափարակ վայրերով (կալատեղե՞ր) և դաշտերով, հորերով՝ նրանց ջրերով և ծածկերով, շրջակա հողերով և ստորերկրյա անցքերով, ջաղացատեղերով և այգեստեղերով, քարերով և ծառերով, առուներով, ակունքներով և գետերով, երեխաների խաղատեղերով և ծե-

րունիների ու երիտասարդների հավաքատեղերով, կապված և վերաբերող, կցված և անջատ, ներքին և արտաքին այլ բաներով, և այն ամեն բանով, ինչ որ գտնվում է հիշյալ սահմանների մեջ և ենթակա է վաճառման դրամով, մտնում է սեփականության մեջ, բացի **շարիաթական** բացառություններից՝ մզկիթներ, գերեզմաններ, ճանապարհներ, դեպի [մարդկանց] սեփականությունները տանող անցուղիներ և հիշյալ եկեղեցու (էջմիածին) **վակֆային մուլքերը** և այստեղ հիշատակված կամ չհիշատակված անվանված կամ չանվանված **շարիաթական** այլ սեփականություններ, հայտնի և որոշյալ գնով, որի գումարի քանակն է հինգ հազար **դինար** Թավրիզում հատված և ընթացքի մեջ գտնվող հնչուն արծաթ դրամ և որի մեկ հինգերորդը լինում է հազար հնչուն **դինար:**

Եվ տեղի ունեցավ նրանց միջև **շարիաթական** վաճառքի [արարողություն] իր բոլոր պայմաններով և հիմքերով, ինչպիսիք են բոլոր թերությունների ու անվավերությունների [բացահայտումը], գնի հատուցումն ու ընդունումը, տալն ու առանալը և գնահատվածի հանձնումն ու առանձնումը, հավաստված **Շար**'ի անդամների վերահասությամբ ու երաշխավորությամբ։

Տեղի ունեցավ այս վաճառքը ընտրյալ մարգարեի փախուստի ութը հարյուր երեսուն երկու թվականի սաֆար ամսի 9-ին (1428 թ. նոյեմբերի 18) և ավարտվեց (կնքվեց) հաջողությամբ։

Իսկ երկրորդ գրության համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է. Փիր-Հուսեյնի դուստր Մուրուք-խաթունի կողմից հաստատուն **Շար**'ով լիազորված Շեյխ-Մուհամմադ իբն-Դեհխոդան վաճառեց Գրիգոր եպիսկոպոսի շարիաթական լիազոր, պարոնների մեջ լավագույնը, պարոն Բաբաջանի որդի, պարոն Սեթի որդի պարոն Ղևոնդին, այն դեպքում, երբ կողմերը իրավասու էին շարիաթական առևտրական գործարք կատարելու և քանի որ լիազորության իրավունքով [վաճառվող] **մուլքը** իրավամբ գտնվում էր վերոհիշյալ լիազորի ձեռքում և նրա տիրապետության տակ առանց որևէ արգելքի և վեճի։ Ուստի [հիշյալ պարոն Ղևոնդը] մեկ ակտով նրանից գնեց վերը հիշատակված գյուղի ամբողջ մեկ վեցերորդ մասը իր բոլոր սահմաններով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով] և նրան կապված ու վերաբերող ամեն ինչով, Թավրիզում հատված և ընթացքի մեջ գտնվող երկու հազար հինգ հարյուր հնչուն արծաթ **դինարով,** որի մեկ հինգերորդը լինում է հինգ հարյուր հնչուն **դինար:**

Եվ տեղի ունեցավ նրանց միջև **շարիաթական** վաճառքի [արարողություն] իր բոլոր պայմաններով և հիմքերով, ինչպիսիք են բո-

լոր թերությունների ու անվավերությունների բացահայտումը, գնի հատուցումն ու ընդունումը, գնահատվածի հանձնումն ու ստանձնումը և այլ հիմնական [գործեր]։

Տեղի ունեցավ այս վաճառքը ութը հարյուր երեսուներկու թվականի սրբազան ռամազան ամսի 9-ին (1429 թ. հունիս 12)։

Իսկ երրորդ գրության համառոտ բովանդակությունն այն է, որ... ի որդի Կալանդարի որդի [հանգուցյալ] Մուհամմադ կուլիի վեց որդիների, չափահասներ՝ Հուսեյն-կուլիի և Ֆարաջ-կուլիի, անչափահասներ՝ Շահմուրադի, Նազարի, Շահալիի և Բուրջալիի, Հուրիխան անունով միակ չափահաս դստեր և միակ կնոջ, որի անունն է Ջհանբանու՝ դուստր **Հաջի** Ալիի որդի Փիր Ալիի, ընդամենը ութը հոգու [ժառանգությունը] **շարիաթական** կարգով բաժանված է 104 մասերի, որից կնոջ բաժինն է 13 մաս, որդիներից յուրաքանչյուրի բաժինը 14-ական մաս և դստեր բաժինը 7 մաս։ Իսկ հիշյալ հանգուցյալի թողած ժառանգությունը բաղկացած է իր բոլոր սահմաններով վերը հիշատակված գյուղի ամբողջ մեկ վեցերորդ մասից։ Եվ որովհետև վերոհիշյալ անչափահասները կարոտ էին ապրուստի միջոցների (ուտեստի և հագուստի) և քանի որ աշխարհի հարբուսուբյուններից ոչինչ ունեին իրենց ձեռքում բացի հիշյալ բաժիններից, ուստի **Շար**'ի տեսակետով նպատակահարմար դիտվեց վաճառել վերը իր բոլոր սահմաններով հիշատակված գյուղում նրանց ունեցած բաժինները։

Եվ այսպես, հաշվի առնելով **շարիաթական** բոլոր նախապայմանները, հիշյալ Հուսեյն-կուլին և Փիր-Ալին վաճառեցին վերոհիշյալ Գրիգոր եպիսկոպոսին և վերջինս գնեց նրանցից այդ մի շարք վաճառվող [մասերը], իսկ ճշգրիտ **շարիաթական** ակտերով, դա, իր որոշակի սահմաններով վերը հիշատակված ամբողջ գյուղի լրիվ մեկ վեցերորդ մասն է, [որ վաճառվեց] Թավրիզում հատված երկու հազար հինգ հարյուր հնչուն արծաթ **դինարով,** որի մեկ հինգերորդ մասը լինում է հինգ հարյուր հնչուն **դինար:** Հիշյալ Հուսեյն-կուլին վերը սահմանագծված գյուղի այդ [մեկ վեցերորդ մասից] նշված գումարի դիմաց անձամբ վաճառեց իր բաժին 14 մասը, իսկ **շարիաթական** հաստատուն լիազորությամբ նաև [իր եղբոր] Ֆարաջ-կուլիի [14 մասը], հիշյալ դստեր (իր քրոջ) 7 մասն ու [հանգուցյալ Մուհամմադ-կուլիի] կնոջ (իր մոր) 13 մասը։ Իսկ վերոհիշյալ Փիր-Ալին որպես երկու որդիներից յուրաքանչյուրի շարիաթական խնամակալ, նույնպես նույն գումարի դիմաց, վաճառեց վերը սահմանագծված գյուղի [նշված մեկ վեցերորդի] 14-ական մասերը։ Եվ

տեղի ունեցան նրանց միջև **շարիաթական** վաճառքի [արարողություններ], իրենց բոլոր պայմաններով և հիմքերով, ինչպիսիք են գնի հատուցումն ու ընդունումը, տալն ու ստանալը, բաժին առ բաժին, և գնահատվածների հանձնումն ու ստանձնումը։ Այնուհետև **շարիաթական** ստացումը իրենց վկայությամբ հաստատեցին **մուլքերի** ու կալվածների վերակացուներ, վկաներ, **հաջիների** և վստահելիների պարծանք, Աստծու սրբազան տան (Մեքքայի) այցելությամբ փառավորված Հասան **աղայի** որդի **Հաջի** Իսմայիլը և Շահփուրի որդի Քաֆի Ալիփավութը, որոնք վկայեցին նաև այն մասին, որ հիշյալ սահմանագծված գյուղի հաստատված գնի ամբողջ գումարը վճարված է, և այլևս պահանջ ունեցող չկա։

Այս երեք գրություններն գրվել և արձանագրվել են իմաստուն և հարգարժան **մոլլա** Աթաուլլա Սա'դիի որդի **մոլլա** Թաջ-ադ-դին Հասանի ձեռքով. գնահատումը վերահաստատվեց ինձ մոտ **շարիաթական** ագդով, արդարամիտ վկաների վկայությամբ ուր և կազմվեց այս արձանագրությունը։

Նշված վաճառքից հետո, վերը սահմանագծված ամբողջ գյուղը ճշմարիտ **շարիաթական վակֆով** և պարզ ու լսելի արգելափակմամբ **վակֆ** արվեց Հայտնի եկեղեցուն, որը գտնվում է Ուչքիլիսայում, և որոշակի պայման դրվեց, որ հիշյալ **վակֆը** չվաճառեն, մեկ տարուց ավելի [ժամանակով] վարձով չտան, չնվիրեն և չփոխեն [որովհետև] դա **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆ** է արված և արգելափակված է հար և հավիտյան, ուստի և արգելված է նրա վաճառքն ընդմիշտ։

Ընդունեց և հաստատեց հոժարակամ **վակֆ** անողը, որ այս պայմաններով գնվածը, բոլոր սահմաններով և իրավունքներով նրա **մուլքը,** իրավունքն ու անբաժան սեփականությունը լինելուց հետո վերջնականապես և հավիտյանս **վակֆ** տրվեց հիշյալ եկեղեցուն և դարձավ նրա միաբանների, սպասավորների և այն մարդկանց իրավունքներից, սեփականություններից և **վակֆերից** մեկը, որոնց ձեռքում է գտնվում հիշյալ եկեղեցին։

Եվ նորից պայման դրեց հիշյալ հոժարակամ **վակֆ** անողը, որ **վակֆ** արված **մուլքերի** հասույթը անօրինի միայն հիշյալ եկեղեցու եպիսկոպոսը, վանահայրն ու անօրենը **(մութավալլին),** ըստ **վակֆ** անողի սահմանած կարգի։ Այսպես, հաստատվեց նաև որ ըստ **վակֆ** անողի պայմանների նրա մահվան ժամանակ կամ մահվանից հետո, օրերից մի օր որևէ մեկը նրա ցեղակիցներից և կամ ուրիշներ, սերնդից սերունդ և ժառանգից ժառանգ որևէ իրավունք, վեճ կամ

պահանջ չեն կարող ունենալ այդ [**վակֆերի**] նկատմամբ: Նմանապես հոժարակամ **վակֆ** անողի պայմաններով, ոչ իսլամական և ոչ էլ քրիստոնեական վանք կրոնների հետևողներից ոչ մեկը և ոչ ոք իրավունք չունի փոխել կամ փոխանակել և կամ վաճառք թույլատրելով արգելք հանդիսանալ, վիճարկել, նեղություն պատճառել ու ոտնձգություն կատարել վերոհիշյալ **վակֆի** նկատմամբ, ըստ [Ղուրանի] սրբազան **այաթի** բովանդակության «լսելուց հետո այն փոխելը մեղք է»: Եվ ասածու, նրա հրեշտակների և բոլոր մարդկանց անեծքը թող լինի այդպիսի նեղիչների, անիծյալների, անարգվածների և ներման անարժանների վրա:

Գրվեց և տեղի ունեցավ այս հաշիմյան մարգարեի փախուստի ութ հարյուր երեսուն երեք թվականի ջամադի առաջին ամսին (1430 թ. հունվ. 26—փետրվ. 24): Եվ փառք տիեզերքի տիրոջը և փառաբանություն ու ապահովություն նրա մարգարեին,— ասածու օրհնությունն ու ապահովությունը նրա վրա և նրա սուրբ և մաքուր սերունդների վրա:

Առաջին գրության վկաներն են.

Բախշիխան **բեկի** որդի Բեկ-Ալի **բեկը, Մեվլանա** Հաջի Ալփավութի որդի Մուստաֆան, Ֆառուխշադանի որդի **Մեվլանա** Մուհամմադը՝ Անբերդի ամրոցից:

Երկրորդ գրության վկաներն են.

Մակսուդի որդի Հաջի Սալեհը, Ադինե-Ալի Ալփավութի որդի Իսմայիլը և Ֆաթհուլլա Սա'դիի որդի Սուն'ուլլան:

Երրորդ գրության վկաներն են.

Շեյխ Մուհամմադ ալ-Սա'դիի որդի Սա'դին, Ալփավաթում բնակվող բնիկ Բիդարցի Նե'մաթուլլայի որդի Ֆաթհուլլան և նույն տեղի բնակիչ Ջալաբիի որդի **Մեվլանա** Ֆազլին:

Վերջացրի սրբազան **Շար**'ի ոգուն համապատասխան:

Շարիաթական կարգով արձանագրեց Յահյա Փիր-Մուհամմադ Սա'դիի որդի մեղապարտ ծառա Հուսեյնը:

Այս այսպես է, և ես վկա եմ այս բանին:

Հաջի-բեկ **Կոռչիի** որդի, Խուբյար **բեկի** որդի Է'թիբար **բեկ:**

Ներկայումս այսպես է այս առուծախն ու վերջնական ու հավիտենական **վակֆը:**

Նախշևանցի Ռամազանի որդի, վարպետ Շեյխ Մահմուդի որդի խոջա Ադինե:

Ես ևս վկա եմ այս **վակֆին:** Կրզրլ Յադիգարի որդի՝ Ռամազան:

Տեղյակներից և իրազեկներից է երկու սրբավայրերն այցելած **Հաջի** Ղայիբ Կարա-Ալփավութի որդի Ղասեմը:

Ես ևս այս վերջնական և հավիտենական **վակֆի** վկաներից մեկն եմ:

Մեվլանա Մուհամմադի ալ-Սա'դի ուսուցչի որդի ծառա Սեյիդ Մահմուդ:

Ես ևս բնագրում նշված պայմաններով կատարված հավիտենական այս **վակֆի** վկաներից մեկն եմ:

Շարուրեցի Ալի-ադ-դինի որդի՝ Սեյյեդի:

[Վկա եմ] այստեղ հիշատակված հավիտենական **վակֆին:**

Այյուր **բեկ** Կարահիսարլուի որդի՝ ծառա Յար-Ալի **բեկ:**

Սույնի բովանդակությունը վերոգրյալ ձևով կարգավորվեց ինձ մոտ:

Գրեց մարգարեական **Շարիաթի** սպասավորը:

Տեղյակներից, իրազեկներից և այս հավիտենական **վակֆի** ու մշտնջենական արգելափակման վկաներից եմ նաև ես:

Անբերդի ամրոցից Ֆաթհուլլայի որդի՝ ծառա Ասքար:

Տեղյակ եմ այս բանին:

Գրեց նվաստագույն ծառա Անբերդի ամրոցից Հուսեյնի որդի Մակսուդը:

Կարգավորվեց այս առուծախի բովանդակությունը և այս ճշմարիտ **շարիաթական վակֆն** ու պարզ ու լսելի արգելափակումը ըստ բնագրում նշված պայմանների, սկզբից մինչև վերջը:

Գրեց սրբազան **Շարիաթի** սպասավոր՝

կնիք

Կարդացի այս արձանագրությունը սկզբից մինչև վերջը:

Ասածու Հարստության առաջ մեղապարտ, Ասածու և նրա մարգարեի, նրա ժառանգների ու սերունդների զորությամբ, Շարուրի **վիլայեթի կազի,** Համդուլլա ալ-Անսարիի որդի Ֆաթհուլլա,— թող Ասված ների նրանց հանցանքները:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 5

էջմիածնի կաթողիկոս Գրիգոր Մակվեցու Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնած և էջմիածնի վանքին վակֆ արած Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոհնջ, Նորագավիթ, Ադուճատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու և Մուղնի գյուղերի 1431 թ. կալվածագիրը:

ըղրապաճակ 1գ, վավ. 934, պատճեն, գիր՝ նասխ

Նա է դատում և դատում է արդարությամբ:

Այն ինչ որ հիմք է հանդիսացել ինձ մոտ արձանագրված այս գրության և այն ինչ որ գրված է այս որոշման մեջ և պատմում է ճշմարիտ **շարիաթական** *վաճառքի և պարզ ու լսելի պայմանագրության և կատարված վերջնական* **վակֆի** *ու հավիտենական արգելափակման մասին, բնագրում նշված պայմանով կարգավորվեց ինձ մոտ, նշված կարգով և նկարագրված ձևով: Վակֆը հիշվեց ըստ քրիստոնեական կրոնի և մոլսիսական հավատքի: Հաստատվեց ինձ մոտ և ճշտվեց իմ ներկայությամբ, և ես հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը և վկայում եմ, որ այն կատարված է սրբազան* **Շարիաթի** *ոգուն համապատասխան:*

Գրեց՝ նվաստագույն ծառա, լուսավոր **Շար**'*ի սպասավոր, աստվածախնամ երկրների չորրորդական մասի* **հաքիմ,** *Մա՛դի որդի Ջամանեդդին* **կազի** *Անսարին,— թող աստված թողություն շնորհի նրանց:*

Կնիքի տեղը

Նա հավիտենական է:

Այն ինչ որ ես գրեցի ու արձանագրեցի սույնի բովանդակության մեջ, սկզբից մինչև վերջը տեղի ունեցավ ինձ մոտ և կատարվեց իմ ձեռքով, և ես վերջացրի ու ավարտեցի **Շար**'*ի հսկողության տակ և կարգադրեցի նրա ոգուն համապատասխան:*

Արարիչն աստծու առաջ խեղճ ու մեղապարտ, Նախչևանցի **կազի** *Մուհամմադի որդի Թաջ-Ահմադ,— թող [աստված] ների նրանց:*

Նա է:

Ջուխուր-Սա՛դի **վիլայեթի** *և նրան ենթակա [վայրերի]* **բեյթուլ-մալը,**— *աստծու գթությունը թող լինի նրանց բոլորի վրա:*

Տիրում է ապահովությամբ առաջնորդող Շարիաթը:

Փառք աստծուն, որ միշտ տեղյակ է բոլոր ներքին հաշիվներին ու գաղտնիքներին և օրհնություն ու ապահովություն բոլոր արարածներից ամենահմաստունին, Ադամի սերունդների ամենաընտրյալին և ամենամաքուրին, մարգարեներից վերջինին և առաքյալների տիրոջը, մեղավորների համար բարեխոսողին, Աբդուլլայի որդի Մուհամմադին, մարդկանց և հոգիների տիրոջը և ապա մարգարեի հաջորդին, նրա գործը շարունակողին ու բարեկամին Հասանի ու Հուսեյնի հոր Աբիթալիբի որդի Ալիին, իսլամի և [մեր] հավատքի **իմամին** *և նրա արդար սերունդներին, որոնք լուսավորվում են լուսնի լույսով և նորոգվում գիշերից ցերեկ:*

Այնուհետև այս **շարիաթական** *սկզբունքներով ու հիմունքներով գրությունը և լսելի խոսքերով ու իմաստով հայտարարությունը իր հաստատման բարեհաջողությամբ և գրության ճշմարտացի պարունակությամբ, բովանդակությամբ և իմաստով բացատրում և պատմում է այն մասին, որ վեհանձնյա* **ամիր** *և տեր, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն ծառայության արժանացած մեծահարգ* **վեզիր,** *նորին կայսերական մեծության՝ սուլթանի մերձավորներից, ամենազոր արքայական պետության սիրելի, մեծագույն սուլթանների խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելին, որի անձը վեր է ամեն տեսակ նկարագրությունից ու գովասանքներից, հավիտենականության տեր աստծու ողորմածությամբ իշխանության և կրոնի քաջահաղթ* **ամիր** *Ռուստամը, որդի* **ամիր** *Բեշքենի, որդի* **ամիր** *Սմբատի, ուրը հարյուր երեսուն և հինգ թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսի կեսերին (1431 թ. դեկտեմբեր 20—21), քրիստոնյա հոգևորականների և վանականների պարծանք, խեղճերի և կարոտյալների սպասավոր, քրիստոնյաների պարծանք և նրանց միջև ամենից կատարյալ և մաքուր Ֆախր-ուդդովլանի որդի, պարոն Ջալալ բեկի որդի Ուչքիլիսայի բնակիչ Գրիգոր կաթողիկոսին վաճառեց, և վերջինս նրանից գնեց ներքոհիշյալ մի քանի մաս* **մուլքերը** *և իր սեփականությունը դարձնելուց հետո* **շարիաթական** *ճշմարիտ* **վակֆ** *արեց և պարզ ու լսելի կերպով արգելափակեց (ամրացրեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին, որպեսզի վերջիններս ներքոհիշյալ գյուղերի հասույթը ծախսեն իրենց անումն ապահովելու:*

Դրանցից առաջինը Ազերբայջանի նահանգին [ենթակա] Ջուխուր-Սաադի շրջաններից Կարպիի **ճահիայի** *վայրերից, չորս կողմից սահմանագծված, Ուչքիլիսա կոչվող գյուղի վեց* **դանգ է,**— *աստված պահպանի նրան զանազան փորձանքներից: Առաջին սահմանն է էրզրումի ճանապարհը, երկրորդ սահմանը՝ ժողովրդի լեզվով կոչվում է Քյուլթափա, այստեղից սահմանը շարունակվելով*

երրորդ կողմից անցնում է անապատով և այստեղ վերջանում, իսկ չորրորդ սահմանը Եղեգնուտն է, որ պարսկերեն կոչվում է Ջումջումա (ճահճուտ), որտեղից էլ շարունակվում է [առաջին սահմանը]։

[Վաճառվեց] իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից հավելյալ և հարակից [ամեն ինչով], օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով ու դաշտերով, լեռներով և բլուրներով, տափարակ վայրերով (կալատեղեր), խաղողի որթերով և ծառերով, անցուդիներով, աղբյուրներով և առուներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով և ջրերի հավաքման վայրերով և [դեպի դրանք տանող] ճանապարհներով, այգիներով, ջրաղացներով և ձիթհանքներով, այդ սահմաններում գտնվող ջրանցքներով և ներքին ու արտաքին, կից կամ անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք կարող են [ենթակա լինել] վաճառքի, բացի **շարիաթական** բացառություններից՝ մզկիթներ, գերեզմանատներ, ճանապարհներ, դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուդիներ, **շարիաթով** նրան ենթակա և կրոնական օրենքով, նրան կից և բոլոր ելումուտի [վայրերով] և այլ փոխանցման ու վաճառքի ենթակա բաներով։

Որոշյալ գումարի դիմաց, որ է իննսուն հազար ընթացիկ իսքանդարյան հնչուն սպիտակ արծաթ դինար, և որպեսզի պարզ լինի ու հասկանալի և կասկածի տեղի չտա, դրա մեկ չորրորդական մասը լինում է քսաներկու հազար հինգ հարյուր **դինար,** տեղի ունեցավ նրանց միջև **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառք և պարզ ու լսելի փոխադարձ համաձայնություն իր բոլոր հիմնական պայմաններով, ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից, ինչպես հրամայված է մարդկության բարիք Մուհամմադի **շարիաթում,**— խաղաղություն նրան։ [Կատարվեց գնի] հատուցումն ու ընդունումը և [գնահատվածի] հանձնումն ու ստանձնումը, տեսանելի արարողությամբ տեղի ունեցավ կողմերի անջատումը իրարից, իսկ այս բոլորից հետո նա (Գրիգոր կաթողիկոսը) [այդ **մուլքը**] հավիտենական **վակֆ** արեց և ընդմիշտ ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը)։

Այդ թվում է նաև վերոհիշյալ Ջուխուր-Սա՛դի [**վիլայեթի**] Կարբիի **ևահիայինն** ենթակա վայրերից, չորս կողմից սահմանագծված, Աշտարակ կոչվող գյուղի վեց **դանգը:** Առաջին սահմանն է այն ջրանցքը, որ հոսում է դեպի Օշական և գնում միանում է երկրորդ սահմանի վրա գտնվող մեծ գետին, երրորդ սահմանը կոչվում է

Փոքրիկ բլուր, որ ժողովրդի լեզվով անվանվում է Կըզըլ-թափա, այստեղից էլ շարունակվում է մինչև չորրորդ սահմանը, որ պարսից **(աջամների)** խոսակցական լեզվով կոչվում է Դարաչայ և հասնելով մինչև ընդհանուր ճանապարհը, այդտեղ վերջանում է։ [Վաճառվեց] իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից հողերով, դաշտերով և ցանքատեղերով, օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, լեռներով, բլուրներով, տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, անցուդիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, այգիներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով ու մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով, ջրերի հավաքման վայրերով (ջրամբարներ) և [դեպի դրանք տանող] ճանապարհներով, և այդ սահմաններում գտնվող այգիներով, ջրաղացներով ու ձիթհանքներով, ներքին և արտաքին, կից կամ անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք կարող են [ենթակա լինել] օտարման, բացի շարիաթական բացառություններից՝ մզկիթներ, գերեզմանոցներ, ճանապարհներ, դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուդիներ։

Եվ որոշյալ գումարի դիմաց, որ է արքայանիստ Թավրիզ քաղաքում հատված հարյուր հիսուն հազար ընթացիկ հնչուն սպիտակ արծաթ **դինար** և որի մեկ երրորդական մասը լինում է հիսուն հազար **դինար,** հիշյալ նորին վսեմություն վաճառողի և գնող ու **վակֆ** անողի միջև տեղի ունեցավ **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառք և պարզ ու լսելի փոխադարձ համաձայնություն, իր բոլոր հիմնական պայմաններով, ազատ բոլոր թերություններից և անվավերություններից, ինչպես հրամայված է մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթում,**— ողջույն նրան։ [Կատարվեց գնի] հատուցումն ու ընդունումը և [գնահատվածի] հանձնումն ու ստանձնումը, կողմերի միջև տեղի ունեցած տեսանելի արարողությամբ։

Եվ այս առուծախից հետո գնողը իր գնած [մուլքը] ամբողջությամբ **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆ** արեց և պարզ ու լսելի կերպով ամրացրեց (արգելափակեց) վերոհիշյալ Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը), **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆով** և կրոնական արգելափակմամբ։

Այդ թվում նաև վերոհիշյալ Ջուխուր-Սա՛դի [**վիլայեթի**] Կարբիի **ևահիայինն** ենթակա վայրերից, չորս կողմից սահմանագծված, Բաթրինջ կոչվող գյուղի վեց **դանգն է:** Առաջին սահմանն է իսլամական հին գերեզմանոցը, որտեղից շարունակվում է մինչև երկրորդ սահ-

մանը հանդիսացող անապատը, որ կոչվում է Մեծ լեռ, որտեղից գնում է մինչև երրորդ սահման՝ ջրանցքը, որ ժողովրդի խոսակցական լեզվով կոչվում է Կրզըլ-Քեմուր արխի (Կրզըլ-Քեմուրի առու) և որը շարունակվում է մինչև չորրորդ սահմանը, որ քրիստոնյաների լեզվով կոչվում է Անբերդ, որտեղից և շարունակվում է [մինչև առաջին սահմանը]։ [Վաճառվեց] իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ ցանքատեղերով, հողերով և դաշտերով, լեռներով և բլուրներով, տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, անցուղիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով և ջրերի հավաքման վայրերով (ջրամբարներ) և այդ սահմաններում գտնվող այգիներով, ջրաղացներով և ձիթհանքներով, ներքին և արտաքին, կից կամ անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք կարող են ենթակա լինել օտարման, բացի այն ամենից, որոնք չեն կարող սեփականություն լինել, ինչպիսիք են մզկիթներն ու գերեզմանոցները, ճանապարհներն ու դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուղիները։ [Վաճառվեց] պարզ ու որոշակի գումարով, որ է Թավրիզում հատված վաթսուն հազար **դինար** ընթացիկ հնչուն դրամ, և որպեսզի պարզ լինի ու հասկանալի և կասկածի տեղի չտա, դրա կեսը լինում է երեսուն հազար **դինար:**

Եվ նրանց միջև տեղի ունեցավ օտարման պարզ ու լսելի արարողություն, իր բոլոր հիմնական պայմաններով, ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից, համաձայն մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթի,**— որջուն նրան։ Կատարվեց գնի հատուցումն ու ընդունումը, տալն ու ստանալը, գնահատվածի հանձնումն ու ստացումը և տեսանելի արարողությամբ կողմերի անջատումը։

Այս առումից հետո [գնողը] դրանք վերջնականապես **վակֆ** արեց և հավիտյանս ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը)։

Այդ թվում է նաև Ջուխուր-Սա՛դի [վիլայեթի] Կըրխբուլաղի նահիայի ենթակա վայրերից Նորագավիթ կոչվող գյուղի վեց **դանգը,** որի առաջին սահմանն է այն մեծ գետը, որ ժողովրդի լեզվով կոչվում է Արաս (Արաքս), այստեղից սահմանը գնում հասնում է մինչև Գառնիի գետը, որը երկրորդ սահմանն է, այստեղից էլ գնում

միանում է երրորդ սահմանին, որը մի հին գերեզմանատուն է, որ գտնվում է ...ի ներքևում, իսկ չորրորդ սահմանը պարսից **(աջամների)** լեզվով կոչվում է Կարագյոլ (Սև լիճ), որտեղից և շարունակվում է մինչև [առաջին սահմանը]։ [Վաճառվեց] իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], հողերով, դաշտերով և ցանքատեղերով, օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, լեռներով, բլուրներով և տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, այգիներով և [նրանց] անցուղիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով, ջրերի հավաքման վայրերով (ջրամբարներ), առվակներով, ջրի ճանապարհներով ու ջրաղացներով և այս սահմաններում գտնվող ներքին ու արտաքին կից կամ անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնց հիշատակումը անհրաժեշտ է, բացի սեփականության չենթարկվող **շարիաթական** բացառություններից և մարդկանց սեփականություններից։ [Վաճառվեց] Թավրիզի ընթացիկ վաթսուն հազար հնչուն սպիտակ արծաթ **դինարով,** և որպեսզի պարզ լինի ու կասկածի տեղի չտա, դրա կեսը լինում է երեսուն հազար **դինար:**

Նրանց միջև տեղի ունեցավ ճշմարիտ **շարիաթական** վաճառք և պարզ ու լսելի փոխադարձ համաձայնություն, իր բոլոր հիմնական պայմաններով և ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից, մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթում** [նըշված] կարգով, ողջույն և օրհնություն [նրան]։ Կատարվեց գնի հատուցումն ու գնահատվածի ստացումը, հանձնումն ու ստանձնումը և վստահ ու տեսանելի արարողությամբ տեղի ունեցավ պայմանավորված կողմերի անջատումն իրարից։ Եվ այս առումից հետո [գնողն այդ **մուլքը**] ընդմիշտ **վակֆ** արեց և հավիտյան ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը), **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆով** և պարզ ու լսելի կրոնական արգելափակմամբ։

Այդ թվում է նաև Ջուխուր-Սա՛դի [վիլայեթի] Կարբիի **ճաճիայի,** չորս կողմից սահմանագծված Աղունատուն կոչվող գյուղի վեց **դանգը:** Առաջին [սահմանն է] այն քարը, որ ժողովրդի լեզվով [կոչվում է] Ուչանդաշ, երկրորդ սահմանն է էրզրումի ճանապարհը, որ շարունակվում է մինչև երրորդ սահմանի հին ճանապարհը, այստեղից էլ գնում է մինչև Թալինի հողերը և հասնում չորրորդ սահմանին, որը մի հին իսլամական գմբեթ է, իսկ այստեղից էլ շարունակվելով հասնում է մինչև [առաջին սահմանը]։

[Վաճառվեց] իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], օգտագործվող և չօգտագործվող, [մշակված] և անմշակ հողերով և դաշտերով, լեռներով, բլուրներով և տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, անցուդիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, քարանձավներով, այգիներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով, ջրերի հավաքման վայրերով (ջրամբարներ) և առվակներով, և այդ սահմաններում գտնվող ներքին և արտաքին, կից կամ անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք արժանի են հիշատակման: Սեփականության ենթակա չեն միայն մզկիթները, գերեզմանոցները, ճանապարհներն ու դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուդիները:

Որոշյալ և հայտնի գումարի դիմաց, որ է Թավրիզ քաղաքում [հատված] ընթացիկ հիսուն [հինգ] հազար սպիտակ արծաթ **դինար,** և որի կեսը լինում է քսանյոթ հազար հինգ հարյուր **դինար,** տեղի ունեցավ նրանց միջև **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառք և պարզ ու լսելի փոխադարձ պայմանավորվածություն իր բոլոր հիմնական պայմաններով, ազատ բոլոր թերություններից և անվավերություններից, և հանձնումն ու ընդունումը, գնի հատուցումն ու գնահատվածի ստացումը, հանձնումն ու ստանձնումը կատարվեց այնպես, ինչպես հրամայված է մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթում,**— ողջույն նրան, և վստահ տեսանելի արարողությամբ տեղի ունեցավ կողմերի անջատումը իրարից:

Այս առուծախից հետո [գնողը այդ **մուլքը**] վերջնականապես **վակֆ** արեց և հավիտյան ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը), ճշմարիտ **շարիաթական վակֆով** և պարզ ու լսելի կրոնական արգելափակմամբ:

Այդ թվում է նաև Ջուխուր-Սա'դի [**վիլայեթի**] Աբարանից **Ճահիայում** գտնվող չորս կողմից սահմանագծված Թեղենիս և Քիրաջլու կոչվող գյուղի վեց **դանգը:** Առաջին սահմանն է այն լեռը, որ ժողովրդի խոսակցական լեզվով կոչվում է Կարնի[յ]արուխ դաղի, և հենց սրանով էլ ավարտվում է [առաջին սահմանը], երկրորդ սահմանի վրա են այն քարերը, որոնք կոչվում են Ջինգիլստան, այստեղից էլ շարունակվում է մինչև երրորդ սահմանը հանդիսացող ճանապարհը կամ հասարակաց ճամփան, որը շարունակվում է մինչև չորրորդ սահմանի վրա գտնվող աղբյուրի ակունքը, որ ժողովրդի լեզվով կոչվում է Ջեշմաբաշի և վերջանում է հասնելով մինչև Եղվարդի հայտնի աղբյուրի ակունքը: [Վաճառվեց] իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով] օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ ցանքատեղերով, հողերով և դաշտերով, լեռներով, բլուրներով և տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, անցուդիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով, ջրերի կուտակման վայրերով և առվակներով, այգիներով ու ջրաղացներով և այդ սահմանների մեջ մտնող ներքին և արտաքին կից և անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք ենթակա են օտարման. սեփականության մեջ չեն մտնում միայն մզկիթները, գերեզմանոցները, ճանապարհները և դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուդիները:

Որոշյալ գումարի դիմաց, որ է Թավրիզ քաղաքում ընթացիկ յոթանասուն հազար հնչուն սպիտակ արծաթ **դինար,** և որպեսզի պարզ լինի ու կասկածի տեղի չտա, այդ գումարի կեսը լինում է երեսուն հինգ հազար **դինար,** նրանց միջև տեղի ունեցավ շարիաթական ճշմարիտ վաճառք իր բոլոր հիմնական պայմաններով և ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից և համաձայն մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթի,**— բազում օրհնություն և ողջույն նրան:

Այս առուծախից հետո [գնողն այդ մուլքը ևս] ընդմիշտ **վակֆ** արեց և հավիտյան ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին, **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆով** և պարզ ու լսելի արգելափակմամբ:

Այդ թվում է նաև Ջուխուր-Սա'դի [**վիլայեթի**] Կարբիի **Ճահիայում** գտնվող Մուղնի կոչվող գյուղի վեց **դանգը,** որի սահմանների նկարագրության կարիքը չկա, քանի որ դրանք գրված են բուն կալվածագրերում: [Վաճառվեց] համաձայն **Շարիաթի** և կրոնի, ենթակա և կից իր բոլոր [պարագաներով], օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, լեռներով, բլուրներով և տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, անցուդիներով, աղբյուրներով, առուներով և ջրանցքներով, այգիներով և ծառաստաններով, ջրաղացներով, քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով, ջրերի հավաքման վայրերով (ջրամբարներ) և առվակներով, և այդ սահմանների մեջ մտնող ներքին և արտաքին կից

և անջատ բոլոր իրավունքներով, որոնք ենթակա են օտարման. սեփականության տակ չեն մտնում միայն մզկիթները, գերեզմանները, ճանապարհներն ու դեպի մարդկանց սեփականությունները տանող անցուղիները:

Որոշյալ գնի և հայտնի գումարի դիմաց, որ է Թավրիզում ընթացիկ հիսունհինգ հազար հնչուն ոսպիտակ արծաթ **դինար,** և որպեսզի պարզ լինի և կասկածի տեղի չտա, հիշյալ գումարի կեսը լինում է քսանյոթ հազար հինգ հարյուր **դինար,** նրանց միջև տեղի ունեցավ **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառք և պարզ ու լսելի փոխադարձ համաձայնություն բոլոր անհրաժեշտ հիմնական պայմաններով և ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից և այնպես ինչպես հրամայված է մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթում,**— բազում օրհնություն և ողջույն նրան:

Հիշյալ մեծապատիվ վաճառողը հայտարարեց, որ պաշտոնական **շարիաթով** գնողից ստացավ [նշված գումարները] և ստացական տվեց: Իր հերթին վերոհիշյալ գնողը ևս հայտարարեց դրամը վճարելու և ամբողջի ստացականը ստանալու մասին: Վերջինս միաժամանակ հայտարարեց վերոհիշյալ գնահատվածների ամբողջությամբ նորին վսեմություն մեծապատիվ վաճառողից ստանալու մասին, ապահովությամբ վճարելով և հատուցելով նրան վերը միատեղ նկարագրված բոլոր վաճառվածների գինը, որի գումարը լինում է հինգ հարյուր քառասուն հազար ընթացիկ իսքանդարյան հնչուն սպիտակ արծաթ **դինար** և որպեսզի պարզ լինի ու կասկածի տեղի չտա՝ այդ գումարի կեսը լինում է երկու հարյուր յոթանասուն հազար **դինար:**

Այնուհետև կողմերի միջև արարքներով ու պարսկերենով տեղի ունեցան [շարիաթական վաճառքի և գնման բոլոր արարողությունները] ինչպիսիք են՝ գնի հատուցումն ու ընդունումը և գնահատվածների ստացումը, հանձնումն ու ստանձնումը, և տեսանելի արարողությամբ տեղի ունեցավ կողմերի համաձայնությունը սույն պայմանագրին:

Վերոհիշյալ նորին վսեմություն վաճառողը բոլորի առաջ հավաստիացրեց և երաշխավորեց իր իրավունքները վաճառված [գյուղերից] յուրաքանչյուր **դանգի** նկատմամբ և ապա հրաժարվեց բոլոր իրավունքներից, հատկապես իրեն սխալված կամ խաբված ներկայացնելու և այդ հիման վրա վաճառքը չեղյալ հայտարարելու իրավունքից: Ուստի, այժմ, այս կարգով և պայմանագրությամբ [թվարկված **մուլքերը**] վերոհիշյալ գնողի և **վակֆ** անողի իրավունքն

ու **մուլքն** են, նրա անբաժան սեփականությունն ու զուտ և անխառն հարստությունը և դասվում են նրա իրավունքների, **մուլքերի,** հարստությունների, ստացվածքների, կալվածների և ինչքերի շարքը: Այսուհետև վերոհիշյալ վաճառողը ոչ մի դեպքում և ոչ մի ժամանակ ինչպես նաև նրա ժառանգներից և ոչ մեկը, որևէ մի օր ոչ մի իրավունք, վեճ կամ պահանջ չի կարող ունենալ:

Այս վաճառքից հետո կաթողիկոսը առանց երկմտության, վրանման կամ բռնադատման այդ բոլորը ամբողջությամբ ճշմարիտ շարիաթական **վակֆ** արեց և պարզ ու լսելի կերպով ամրացրեց (արգելափակեց) Ուչքիլիսայի վանքին և այնտեղ ելումուտ անողներին (միաբանությանը), որպեսզի այդ տաճարում գիշեր ցերեկ իրենց հավատքի և օրենքների համաձայն ծառայությամբ զբաղվողներն ու ճգնողները, վերը թվարկված և նկարագրված գյուղերի **մուլքերի** հասույթներով հոգան իրենց ամենամյա ապրուստի միջոցները: [Վանքի վանահայրն ու] անօրենը [այդ **մուլքերի բաճրաև**] վերցնելով վերոհիշյալ գյուղերի հողագործներից, հատկացնի այդ նպատակին և **վակֆ** անողի պայմանների համաձայն վարվելով, բարի աղոթքներ առաքի վերոհիշյալ հոժարակամ **վակֆ** անողի անվան:

Եվ այժմ այս իսկ կարգով և պայմանագրությամբ, մերձավորներից, ցեղակիցներից կամ ուրիշներից որևէ մեկը, սերնդից սերունդ և ժառանգից ժառանգ, օրերից մի օր իրավունք չունի մոտենալ վերը նկարագրված մուլքերին և առավել կամ նվազ, մեծ կամ փոքր չափով միջամտել, անմիտ պահանջներ ներկայացնել և ոտընձգություններ անել վերոհիշյալ վաճառված **մուլքերի** և հիշատակված **վակֆերի** նկատմամբ: Դրանք սեփականություններ են, անհանգստություն չպատճառել դրանց տերերին՝ [վանքի] սպասավորներին և ոտնձգություն թույլ չտալ այդ **մուլքերի բաճրաների** նկատմամբ: Համաձայն [Ղուրանի] սրբազան **այաթի** «ով որ այն փոխի այդ մասին լսելուց հետո՝ նա հանցավոր է»: Այդպիսին թող արժանանա աստծու և նրա հրեշտակների և բոլոր մարդկանց անեծքներին, թող պատժվի և մերժվի նրա ճակատագիրը և այս ու հանդերձյալ կյանքում սերնդից սերունդ անիծյալ սատանաների ու դևերի բաժին դառնա և հարյուր քսանչորս հազար մարգարեների և սուրբ իմամների զայրույթին ենթակա լինի և զրկվի բոլոր մեղավորների համար բարեխոսող սուրբ Մուհամմադի բարեխոսությունից,— և թող աստծու օրհնությունը լինի մարգարեի ու նրա սերունդների վրա:

Եվ նմանապես պայման դրվեց, որ քանի դեռ հիշյալ **վակֆ** անողը ողջ է, նա պիտի լինի հիշյալ վանքի տնօրենը, վերակացուն **(մութավալլի)** և եպիսկոպոսը, իսկ նրա մահից հետո, մերձավոր և ավագ կրոնավորներից և վանականներից բարեհոգի և սակավապետ մեկը, որի մշտական բնակավայրը Ուչքիլիսայի վանքը կլինի, թող դառնա վանքի տնօրենն ու վերակացուն և [եկամուտը] ծախսի նրանց (վանականների) անունդի վրա, համաձայն **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառքի և պարզ ու լսելի գնման և **վակֆ** անողի սահմանած պայմանների:

Եվ ապա պայման դրեց, որ [հետագա] ժամանակների ավագ վերակացուներն ու վանականները, օրերից մի օր հիշյալ **վակֆը** չվաճառեն, չընծայեն, օտարման չենթարկեն և չնվիրեն: Եթե մեկը փորձի փոխել այս **վակֆը** և խախտել նրա պայմանները, թող այդպիսին ենթարկվի աստվածային անեծքների և զայրույթի: Պայմանն այն է, որ չվաճառեն և վարձով չտան, չնվիրեն և չփոխանակեն, որովհետև դա ճշմարիտ **շարիաթական վակֆ** է և պարզ ու լսելի հավիտենական արգելափակում, ուստի և արգելվում է նրա վաճառքն ընդմիշտ: Եվ ով որ լսի վերոհիշյալ **մուլքերի վակֆ** լինելու մասին և այդ իմանալուց հետո վաճառի կամ նվիրատվություն թույլատրի կամ փոփոխի վերոհիշյալ պայմանները, աստծու և նրա մարգարեի և սահաբաների ու դևերի անեծքներին արժանանա և թող աստված նզովի նրան:

Աստծու օգնությամբ արաբերենով և պարսկերենով գրի առնվեց:

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 6

Ամիր Հուսեյնի, Ամիր Ահմադի, Սա'դի, Բեկում փաշայի և Խանզադայի կողմից Հովհաննեսի որդի Ավանին վաճառված Քյոշիգ-Հերհերի Քարահունջ գյուղի 1436 թ. կալվածագիրը

Թղթապահակ 2ա, վավ. 2. պատճեն.
մեծ. 23×18, 5 սմ, գիր՝ նասթա'լիկ

Նա է տերը:

Նա է միակ ամենակարողը:

Փառք նրա սրբությանը և օրհնություն ու ապահովություն նրա մարգարեին՝ Մուհամմադին և նրա ամբողջ սերունդին:

Այնուհետև, սույն գրության նպատակն այն է, որ հորեղբորորդիներ հանգուցյալ Շեյխ-Համզայի որդի գերերջանիկ **ամիր** Հուսեյնը, հանգուցյալ Իսֆանդիարի որդի **ամիր** Ահմադն ու հանգուցյալ Դովլաթյարի որդի Սա'դը և հատկապես Բուլխեյրի դուստր Բեկում փաշան և Բուլխեյրը Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի դուստր Խանզադան, Քյոշիգ-Հերհերցի Հովհաննեսի որդի քրիստոնյա Ավանին վաճառեցին Քյոշիգ-Հերհերի Քարահունջ [գյուղի] վեց **դանգի** որոշյալ երեք **դանգը**, վեց հազար հինգ հարյուր **դինարով**, գումարը պարզ լինելու համար՝ դրա [կեսը] լինում է երեք հազար երկու հարյուր հիսուն **դինար:** [Վաճառքը կատարվեց] առանց բռնության ու հարկադրանքի, ճշմարիտ, **շարիաթական** ստացման միջոցով, հաստատմամբ և ընդունմամբ, ինչպես նաև բուն կալվածագրում նշված չորս սահմանների երաշխավորությամբ և բազմաթիվ վստահելի, բարեմիտ և առաքինի մարդկանց [վկայությամբ], մարգարեի փախուստի ութ հարյուր քառասուն թվականի հաղթական սաֆար ամսին (1436 թ. օգ. 15 — սեպտ. 12):

Վ կ ա ն ե ր

Այսպես կատարվեց — կնիքի պատճենը — Աստծուն ապավինած, նրա ծառա՝ Մուհամմադը

Ներկայությամբ հաստատեցին — կնիքի պատճենը — Աստծուն ապավինած, ծառա՝ Մուհամմադ-Ալի

Մուսայի որդի Շեյխ-Ահմադ

Շեյխ-Հասանի որդի Դարվիշ Բայազիդ

Շեյխ-Կուբադի որդի Շեյխ-Ֆրիդուն

Խանլար-Բալղանիի որդի Շեյխ-Զահիդ

Թավաքուլ Օրաջիի որդի Աբդ-ուլ-ամիր

Աբդուլի որդի Շահ-Մուհամմադ

Մուհամմադ Հաջիլուի որդի Կուբադ

Սեյյեդի Հաջիլուի որդի Մուհամմադ

Հեյդարի .... ի որդի Ջաբբար

Վալի Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի որդի Սալեհ

. . . . . լուի որդի Շա'բան

Աբիլ-Հասան Բալղանի

Քանդուլի

Մուհամմադ Ալի Բալղանի

Ավագ-բեկ Մելիք-Փաշայանցի ներկայության [արտա]գրվեց 1309 թվականի Ջումադի առաջին ամսի վերջին (1892 թ. հունվարի 1):

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 7

Տաթևի առաջնորդ Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնած Սվարի և Տանձատափ գյուղերի վեց, Տաղու և Աղանց գյուղերի երեք դանգերի, ինչպես նաև Ջանի որդի Ղազանճարից գնած Կոծմակոթի վեց դանգի և Փիրկուլիից գնած մի այգու և դրանց Տաթևի վանքին վակֆ արվելու մասին կազմված 1450 թ. կալվածագիրը:

Թղթապանակ 2ա, վավ. 3, բնագիր
մեծ. 183×19 սմ, գիր՝ նասխ

Նա է առաջնորդում

Կնիք

Այն ինչ որ գրված է այս **վակֆային** *փաստաթղթի բովանդակության և այս* **շարիաթական** *տեսանելի վավերագրի մեջ, արձանագրվեց և հաստատվեց ինձ մոտ և ես հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը իմ պատասխանատվությամբ և երաշխավորությամբ:*

Գրեց Սա՛դի որդի, ծառա Ջաման-էդ-դին **կազին,** *երկրների չորրորդական մասի վերջին* **հաքիմը:**

Նա է

Սույն **շարիաթական վակֆային** *վավերագրի բովանդակությունը սկզբից մինչև վերջը հաստատվեց ու ճշտվեց ինձ մոտ, արդար հիմքերով, և ես ավարտեցի այն պահպանելով* **շարիաթի** *բոլոր օրենքները: Հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը և պատասխանատու եմ նրա գործադրման:*

Գրեց նվազագույն ծառա Ղիաս-էդ-դին Անսարիի որդի Նասրուլլան,— Թող աստված ների նրանց:

Կնիքի վրա՝

Աստված, Մուհամմադ, Ալի: Նրանց ծառան՝ Ղիաս-էդ-դին Անսարիի՝ որդի՝ Նասրուլլա:

Այս խոսքերի արձանագրման և հոդվածների շարադրման պատճառն այն է, որ քրիստոնյաների և հայերի պարծանք, խեղճերի և կարոտյալների սպասավոր Հակոբի որդի, Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին, ուխ հարյուր հիսունչորս

թվականին (1450 թ.), Սմբատի որդի, **ամիր** *Բեշքենի որդի, հայոց* **ամիրզադե** *(իշխանազուն) Ռուստամից գնեց ներքոհիշյալ մի քանի մանր* **մուլքերը,** *և դրանք իր սեփականությունը դարձնելուց հետո* **վակֆ** *արեց Տաթևի վանքը ելումուտ անողներին, որպեսզի հիշյալ գյուղերի եկամուտը ծախսվի նրանց սնունդը ապահովելու:*

Առաջինը Սվարի (Սվարանց) գյուղն է, վեց **դանգ,** *սահմանագծված չորս կողմից: Առաջին սահմանը այն ճանապարհն է, որ գնում է դեպի Վաղուդի կածանը և Սվարիի գետը, երկրորդը՝ Խաչախորից մինչև Ղարաշիի յուրդը, երրորդը՝ Կազբելն է, չորրորդը՝ Շաքարամարգի գլխից մինչև Յուրդի ներքևը:*

[Վաճառվեց] ութ հազար **դինարով,** *որի կեսը լինում է չորս հազար* **դինար,** *իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], ոռոգվող և անջրդի հողերով, պտղատու և անպտուղ ծառերով, բլուրներով և փոսերով, գետերով և ջրանցքներով, ջրաղացներով, հին ու նոր վայրերով և այն ամեն ինչով, որ* **շարիաթով** *կարող է սեփականության ենթակա լինել, բացի գերեզմաններից, մզկիթներից, ճանապարհներից և այն հողերից, որոնք նախքան այս* **վակֆ** *էին արված հիշյալ վանքի տնտեսությանը և որոնց անունները հիշատակում ենք այստեղ: Դրանցից առաջինը Մաճկալահողն է, երկրորդը՝ Քարուտի հողը, երրորդը՝ երկար հողը, չորրորդը Քեղսանբանը (՞), հինգերորդը Օսեփի հողը, վեցերորդը տեր Սահակ Ջունանցի հողը, յոթերորդը Կուկաննց հողը և վերևից Հասումարգը իր չորս սահմաններով, ինչպես նաև Շաքարամարգն իր չորս սահմաններով: Սրանք բոլորը* **շարիաթական** *օտարման միջոցով անցան Շմավոն վարդապետի իրավունքի ներքո, որից հետո նա* **վակֆ** *արեց վերոհիշյալ [վանքը] ելումուտ անողներին: Հակառակողը թող ենթարկվի աստծու և մարգարեի անեծքներին:*

Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետը նմանապես գնեց **ամիր** *Բեշքենի որդի, հայոց* **ամիրզադե** *Ռուստամից Թուման-ե Նախջևանի Ուռուի գյուղաքաղաքին ենթակա, Տաթևի վանքի մոտ գտնվող Տաշու գյուղից երեք* **դանգ մուլք,** *երեք հազար* **դինարով,** *որի կեսը լինում է մեկ հազար հինգ հարյուր* **դինար,** *իր այն սահմաններով, որ նշված են բուն կալվածագրում: Նա վճարից նշված գինը և այդ գյուղը ևս դարձավ վարդապետի սեփականությունը, որը նա* **վակֆ** *արեց հիշյալ վանքը ելումուտ անողներին: Հակառակողը թող ենթարկվի աստծու զայրույթին:*

Հիշյալ Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետը, նմանապես գնեց Բեշքենի որդի հայոց **ամիրզադե** *Ռուստամից Աղա (Աղանց)*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 7

Տաթևի առաջնորդ Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնած Սվարի և Տանձատափ գյուղերի վեց, Տաղու և Աղանց գյուղերի երեք դանգերի, ինչպես նաև Ջանի որդի Ղազանֆարից գնած Կոծմակոթի վեց դանգի և Փիրկուլիից գնած մի այգու և դրանց Տաթևի վանքին վակֆ արվելու մասին կազմված 1450 թ. կալվածագիրը:

Թղթապանակ 2ա, վավ. 3, բնագիր
մեծ. 183×19 սմ, գիր՝ նասխ

Նա է առաջնորդում

Կնիք

Այն ինչ որ գրված է այս **վակֆային** *փաստաթղթի բովանդակության և այս* **շարիաթական** *տեսանելի վավերագրի մեջ, արձանագրվեց և հաստատվեց ինձ մոտ և ես հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը իմ պատասխանատվությամբ և երաշխավորությամբ:*

Գրեց Սա՛դի որդի, ծառա Ջաման-էդ-դին **կազին,** *երկրների չորրորդական մասի վերջին* **հաքիմը:**

Նա է

Սույն **շարիաթական վակֆային** *վավերագրի բովանդակությունը սկզբից մինչև վերջը հաստատվեց ու ճշտվեց ինձ մոտ, արդար հիմքերով, և ես ավարտեցի այն պահպանելով* **շարիաթի** *բոլոր օրենքները: Հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը և պատասխանատու եմ նրա գործադրման:*

Գրեց նվազագույն ծառա Ղիաս-էդ-դին Անսարիի որդի Նասրուլլան,— թող ասված ների նրանց:

Կնիքի վրա՝

Աստված, Մուհամմադ, Ալի: Նրանց ծառան՝ Ղիաս-էդ-դին Անսարիի որդի՝ Նասրուլլա:

Այս խոսքերի արձանագրման և հոդվածների շարադրմանը պատճառն այն է, որ քրիստոնյաների և հայերի պարծանք, խեղճերի և կարոտյալների սպասավոր Հակոբի որդի, Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին, ուխտ հարյուր հիսունչորս

թվականին (1450 թ.), Սմբատի որդի, **ամիր** *Բեշքենի որդի, հայոց* **ամիրզադե** *(իշխանազուն) Ռուստամից գնեց ներքոհիշյալ մի քանի մանր* **մուլքերը,** *և դրանք իր սեփականությունը դարձնելուց հետո* **վակֆ** *արեց Տաթևի վանքը ելումուտ անողներին, որպեսզի հիշյալ գյուղերի եկամուտը ծախսվի նրանց սնունդը ապահովելու:*

Առաջինը Սվարի (Սվարանց) գյուղն է, վեց **դանգ,** *սահմանագծված չորս կողմից: Առաջին սահմանը այն ճանապարհն է, որ գնում է դեպի Վազուդի կածանը և Սվարիի գետը, երկրորդը՝ Խաչախորից մինչև Ղարաչիի յուրդը, երրորդը՝ Կազբելն է, չորրորդը՝ Շաքարամարգի գլխից մինչև Յուրդի ներքևը:*

[Վաճառվեց] ութ հազար **դինարով,** *որի կեսը լինում է չորս հազար* **դինար,** *իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], ոռոգվող և անջրդի հողերով, պտղատու և անպտուղ ծառերով, բլուրներով և փոսերով, գետերով և ջրանցքներով, ջրաղացներով, հին ու նոր վայրերով և այն ամեն ինչով, որ* **շարիաթով** *կարող է սեփականության ենթակա լինել, բացի գերեզմաններից, մզկիթներից, ճանապարհներից և այն հողերից, որոնք նախքան այս* **վակֆ** *էին արված հիշյալ վանքի տնտեսությանը և որոնց անունները հիշատակում ենք այստեղ: Դրանցից առաջինը Սաճկալահողն է, երկրորդը՝ Քարուտի հողը, երրորդը՝ երկար հողը, չորրորդը Քեղսանբանը (՞), հինգերորդը Օսեփի հողը, վեցերորդը տեր Սահակ Ջունանցի հողը, յոթերորդը Կուկանենց հողը և վերևից Հասումարգը իր չորս սահմաններով, ինչպես նաև Շաքարամարգն իր չորս սահմաններով: Սրանք բոլորը* **շարիաթական** *օտարման միջոցով անցան Շմավոն վարդապետի իրավունքի ներքո, որից հետո նա* **վակֆ** *արեց վերոհիշյալ [վանքը] ելումուտ անողներին: Հակառակողը թող ենթարկվի ասածու և մարգարեի անեծքներին:*

Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետը նմանապես գնեց **ամիր** *Բեշքենի որդի, հայոց* **ամիրզադե** *Ռուստամից Թուման-ե Նախջևանի Ուտուի գյուղաքաղաքին ենթակա, Տաթևի վանքի մոտ գտնվող Տաշու գյուղից երեք* **դանգ մուլք,** *երեք հազար* **դինարով,** *որի կեսը լինում է մեկ հազար հինգ հարյուր* **դինար,** *իր այն սահմաններով, որ նշված են բուն կալվածագրում: Նա վճարից նշված գինը և այդ գյուղը ևս դարձավ վարդապետի սեփականությունը, որը նա* **վակֆ** *արեց հիշյալ վանքը ելումուտ անողներին: Հակառակողը թող ենթարկվի ասածու զայրույթին:*

Հիշյալ Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետը, նմանապես գնեց Բեշքենի որդի հայոց **ամիրզադե** *Ռուստամից Աղա (Աղանց)*

գյուղի վեց դանգ մուլքն իր հետևյալ չորս սահմաններով: Առաջին սահմանն է Սվարիից եկող մեծ գետը, երկրորդը՝ այն բարակ ջուրն է, որ Տանձուտից հոսում է մինչև Շիվ, երրորդը այն բարձրունքն է, որ գտնվում է Քալաջուկի ստորոտում և չորրորդը՝ Մեծ քարն է ու դեղին... ից մինչև... ի կամուրջը, իր [բոլոր] սահմաններով ու իրավունքներով, ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], մշակված և անմշակ, օգտագործվող և չօգտագործվող [հողերով], հինգ հազար **դինար** գումարով, և այն ևս իր սեփականությունը դարձնելուց հետո, իր հանդերձյալ կյանքի համար **վակֆ** արեց Տաթևի վանքի տնտեսությանը: Աշխարհական **հաքիմներն** ու իսլամի **կազիները** որևէ մեկին թույլ չտան հակառակել:

Շամավոն վարդապետը Սմբատի որդի, **ամիր** Քեչքենի որդի հայոց **ամիրզադե** Ռուստամից գնեց նաև Տանձատափ գյուղի վեց **դանգ մուլքը** իր այն սահմաններով, որ նշված է բուն [կալվածագրում], երեք հազար **դինարով:** Արժեքը լրիվ և ամբողջությամբ հասավ հիշյալ վաճառողին և այդ [գյուղը] ևս հիշյալ վարդապետի սեփականությունն ու իրավունքը դառնալուց հետո, այն ևս **վակֆ** արեց Տաթևի վանքը ելումուտ անողներին: **Վակֆ** անողի պայմաններին չհակառակեն:

Գյուղի գնումից առաջ, նույն գյուղում գտնվող հետևյալ մշակված հողերը նախապես **վակֆ** են արված վանքին:

...ի հողը պարտեզով, գյուղի եզերքում գտնվող մեծ հողը, այն հողը, որ գտնվում է Հադր-Մելիքի այգու ներքևում և Կոստանի հողը:

Հիշենք նաև Աղա գյուղում գտնվող այն հողերը, որոնք նախքան այդ գյուղի **վակֆ** արվելը [պատկանում էին վանքին]: Առաջինը Սևավերն է, որ գտնվում է գետի ափին, երկրորդը այն հողն է, որ քահանան է ցանում, մյուսը Ջարեքդարն է, Շլորահողը և Խեդենեկի հողը: Այս հողերը ևս **վակֆ** են արված [վանքը] ելումուտ անողներին և փոփոխման ենթակա չեն:

Շամավոն վարդապետը այնուհետև Ջանի որդի Ղազանֆարից գնեց Տաթևի շրջանում գտնվող Կոծմակոթի վեց **դանգ մուլքը,** սահմանագծված չորս կողմից: Առաջին սահմանն է Քիրխաչը, երկրորդը՝ Մուրախորը, երրորդը՝ Քուրդանշահի կամուրջը, չորրորդը՝ Ալուրնաձորը, երկու հազար դինարով: Հիշենք նաև, որ Ջանը իր հերթին այդ **մուլքը** գնել էր **ամիր** Սմբատից և իր իրավական սեփականությունը դարձրել: Շարիաթական օտարման միջոցով այս [գյուղը ևս] հիշյալ վարդապետի [սեփականությունը դարձավ] և այն ևս **վակֆ** արեց Տաթևի վանքը ելումուտ անողներին: Փոփոխման ենթակա չէ:

Շամավոն վարդապետը Սանջար- **բեկի** որդի Փիր-կուլիից գնեց նաև Ուռուից գյուղաքաղաքի դիմացում գտնվող մի այգի, չորս հազար **դինարով,** որը հայտնի է Ջերմաձոր անունով և այն ևս **վակֆ** արեց հիշյալ վանքը ելումուտ անողներին: Փոփոխման չենթարկեն:

Սվարի գյուղի կեսը պատկանում էր Մարտիրոսին, որ Շամավոն վարդապետի հետ ընկերությամբ էր գնել, սա ևս իր կեսը **վակֆ** արեց հիշյալ վանքի տնտեսությանը, վերջնական և հավիտենական **վակֆով,** մինչև որ ասված ինքը կժառանգի այդ հողը նրա վրա գտնվողներով, որովհետև նա է ժառանգներից ամենաարդարը: Այն պայմանով, որ չվաճառեն և մեկ տարուց ավելի ժամանակով վարձու չտան, չնվիրեն և չփոխանակեն ոչ մի դեպքում:

Գրեցի այս, վերոհիշյալ թվականի (854 թ.) շավվալի քսանչորսին, ուրբաթ օրը (1450 թ. դեկտ. 1) և փառք տիեզերքի արարիչ աստծուն և օրհնություն ու ապահովություն բոլոր մեղավորների համար բարեխոսողին:

Գրվեց երկրների չորրորդական մասի վերջին **հաքիմ, կազի** Սա'դի որդի ծառա Ջաման-էդ-դինի ձեռքով:

Լուսանցքում

Այն ինչ որ այս նիստում արձանագրված է, ճշմարիտ է, որ Քեչքենի որդի Ռուստամը նշված վայրերն ու ագարակները վաճառել է Շամավոն վարդապետին և վերջինս դրանք **վակֆ** է արել Տաթևի վանքը ելումուտ անողներին, և երկրորդ Շամավոն վարդապետը, նախորդ վարդապետ Շամավոնի ժառանգն է:

Գրեց Ուռուից ծառա Սոհրաբը: կնիք

Այն ինչ որ այս վավերագրում գրված է և հիշատակված այս **վակֆային** գրության մեջ, ճշմարիտ իրողություն է, և ասված է ամենագետը:

Գրեց՝ ծառա Մուհամմադ ալ-Շաերին: կնիք

Նա է: Այսպես է ինչպես գրված է և բարի է ինչ որ շարադրված է:

Գրեց՝ ծառա **Խոջա** Ալին,— թողություն նրան:

Նա է: Այն ինչ որ գրված է այս [վավերագր]ում ճշմարիտ իրողություն է:

Գրեց ծառա՝ **մելիք** Սոհրաբը: կնիք

Նա է: Այն ինչ որ գրված է այս [վավերագր]ում ճշմարիտ իրողություն է:

Գրեց ուռուցքի ծառա Ռուստամը:

Ինչ որ ասված է, այսպես է:
Գրեց՝ ծառա Մուհամմադը:

Նա է: Այս **շարիաթական** վավերագրի բովանդակությունը, սկզբից մինչև վերջը ճշմարիտ իրողություն է, և ասված է ամենագետը:

Գրեց՝ ծառա Սեյյեդի Ռումին:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 8

Զաքարիա վարդապետի ժառանգական կալվածներ ճանդիսացող Մանկուս, Ավանիկ, Կուդիս, Կրգըլ-վանք, Կոխդ, Դռնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերի և Կուտուց-վանքի ու Ավանասարի ագարակների նկատմամբ Բեյթ-ուլ-մալի կողմից ոչ մի առարկություն չլինելու վերաբերյալ 1489 թ. կազմված արձանագրությունը

Թղթապանակ 1գ, վավ. 927, պատճեն, գիր՝ նասխ:

Այս մանրամասն **շարիաթական** հաշտությունն ու արձանագրված որոշումը ամբողջությամբ տեղի ունեցավ ինձ մոտ, և ես իսլամներին ի նկատի ունենալով հաստատեցի նրա վավերականությունը, խնդրելով և վկայակոչելով ամենասուրբն **իմամ** Սաֆիին:

Գրեց նվաստագույն **հանաֆյան** (ուղղափառ) ծառա, Զուխուր-Սա՛դի **Բեյթ-ուլ-մալի կազին:**

Կնիքի տեղը

Գոհություն արդարադատ աստծուն, որ արժանի է գոհության և օրհնության ու ապահովություն նրա մարգարեին և ապա նրա սերունդներին, գործակիցներին, նրա ընտանիքի անդամներին, կանանց ու որդիներին և նրա **աշիրաթին:**

Այնուհետև այս շարիաթական գրությունը, որի տողերը շողում են անկեղծության և ճշմարտության լույսով, և այս կրոնական արձանագրությունը, որի վարդաբույր խոսքերը միայն արդարություն ու վստահություն են արտահայտում, կազմված է երեք բաժիններից:

Առաջին բաժինը հանգում է այն բանի հիշատակությանը, որ աստվածընտիր, սրբազնասուրբ, մարդկության և բարձրագույն սիեզերական իշխանության ժառանգորդ, արդարադատ և ամենազնիվ մեծ սուլթան, ամենավսեմ խաքան, որին ծառայում են պարսից և արաբացոց արքաները, սրով և գրչով հռչակված, արդարադատությամբ և առատաձեռնությամբ հաղթող, վստահություն և ապահովություն սփռող, սուլթանների շառավիղ [հաղթական Յադուբ բահադուրը],— թող աստված հավիտյան դարձնի նրա իշխանությունը և թող տարածվի նրա գութն ու շնորհը, ամբողջ աշխարհի վրա, պարզ ու ճշմարիտ **շարիաթական** լիազորությամբ, լիազորեց մեծ և ազնվազարմ **ամիր,** առաքինության, ազնվության և վեհանձնության մարմնացում, մեծապատիվ տեր, հանգուցյալ **խոջա** Հեյդարի որդի, **խոջա** Նովրուզի որդի Քամալ-էդ-դին Աբդին **բեկին,** *տնօրինելու մուսուլմանների* **բեյթ-ուլ-մալը,** *կամ օտարելու այն՝ ինչպես որ հարմար գտնի, վիճարկելու [հավակնորդներին] և կամ համաձայնության գալու նրանց հետ, ինչպես նաև լիազորությամբ կատարվող այլ բանների համար: Նրա լիազորության վայրը Զուխուր-Սա՛դի* **վիլայեթի** *և նրան ենթակա վայրերի* **բեյթ-ուլ-մալն է:** *Հիշյալ* **ամիրը** *ընդունեց այս լիազորությունը* **շարիաթական** *համաձայնությամբ և հաստատակամորեն:*

Երկրորդ բաժինը վերաբերում է այն բանին, որ արձանագրվեց, պարզվեց և հաստատվեց Մուհամմադյան բարձր դատարանում, որ Ջհանշահի որդի, Շահինի որդի Զաքարիա անունով [հայ] կրոնավորը տիրում է Վրաստանի շրջաններից Ագերբայջանի նահանգին [ենթակա] Զուխուր-Սա՛դի **վիլայեթում** գտնվող ի ներքո թվարկված և մանրամասն սահմաններով նկարագրված բոլոր գյուղերին և ագարակներին:

Առաջինը Մանկուս կոչվող գյուղն է Գառնիի **ձահիայում,** որի սահմանները հասնում են մինչև Սանքախոր, Միրանաքար, Քամքամաքար և մինչև լեռը:

Երկրորդ գյուղը Ավանիկն է նույն **ձահիայում** Քեղվաբերդ ամրոցի մոտ, որի սահմանները հասնում են մինչև Կոյջախ կոչվող վայրը, այն ձորը, որ հայտնի է որպես Քյուրադարակ, Շիկավանքի ձորը և այն գետը, որ հոսում է Վարսագեղի լեռան մոտով մինչև այն կամուրջը, որ կոչվում է Մանկուս գյուղի կամուրջ:

Երրորդ գյուղը դա Կուդիս կոչվող գյուղն է, նույն **ձահիայում,** որի սահմանները հասնում են մինչև Քյուրադարակ, Սուրբ Սարգիս, Շիկավանքի ձորը և Քեղ[վ]աբերդի ամրոցը:

Չորրորդ գյուղը, Կրզրլվանքի գյուղն է, որ գտնվում է նույն **Ցահիայում** և որի սահմանները հասնում են մինչև Հին Բերդը, Առվակը, Խաչի աշխանան և մինչև Խաչախպեր։

Առաջին ագարակը, Կուտուց վանքի ագարակն է, որ գտնվում է [նույն] **Ցահիայում,** Գիլանի ձորում և որի սահմանները հասնում են մինչև Գետախառնուրդ, Սուր[բ Սարգիս], Դրուսանկ և Շիկաքար։

Հինգերորդ գյուղը Կոխդ գյուղն է, որ գտնվում է նույն **Ցահիայում,** և որի սահմանները հասնում են մինչև Դրուկ և Արտոս գյուղերի հողերը, մինչև Հավուց-Թառի եկեղեցին և մինչև Շիկաքար կոչվող ակունքը։

Երկրորդ ագարակն է Ավանասարը, որ գտնվում է հիշյալ **Ցահիայում,** և որի սահմանները հասնում են մինչև եղնարի փոքրիկ ձորը, Թաթիկ գյուղի գետից մինչև Արտոս գյուղը ձգվող ճանապարհը, Շորուտ կոչվող վայրը և մինչև այն վայրը, որ կոչվում է... և միանում Կուռուչային (Ցամաք գետ)։

Վեցերորդ գյուղը Դռնիս գյուղն է, որ գտնվում է վերոհիշյալ Կրզրլ-վանք գյուղի **Ցահիայում,** և որի սահմանները հասնում են մինչև Աջխանախարի լեռնանցքը, Հիսուրի ձորը, Վեդի գետը և Հայոնի Հենաքի աղբյուրը։

Յոթերորդ գյուղը, որ ավեր է, կոչվում է Սուրբ Սարգիս, գտնվում է վերոհիշյալ Կուտիս գյուղի **Ցահիայում,** իսկ նրա սահմանները հասնում են մինչև Աղմաղան լեռը, Թիքմադաշը, Բալաղդաշը ու Շեկի վանքը և մինչև Քեղվաբերդի ամրոցը։

Վերը սահմանագծված այս գյուղերն ու ագարակները, իրենց բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով], ոռոգվող և անջրդի հողերով ու ցանքատեղերով, քարերով, պտղատու և անպտուղ ծառերով, այգիներով, ջրաղացներով, քարանձավներով և կենդանիների մակաղատեղերով, պատանիների խաղատեղերով, գետերով, ջրանցքներով և առվակներով, բլուրներով և լեռներով, հարթ և տափարակ վայրերով ու լեռների ստորոտներով, օգտագործվող և չօգտագործվող արոտատեղերով ու դաշտերով և այլ ներքին ու արտաքին իրավունքներով պատկանում է հիշյալ [հայ] կրոնավորին. առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, վեցերորդ և յոթերորդ գյուղերը լրիվ և ամբողջությամբ, հինգերորդ ամբողջ գյուղի կեսը, իսկ երկու ագարակները ամբողջությամբ։

Երրորդ բաժնում հիշվում է այն մասին, որ վերոհիշյալ լիազորը հիշյալ սեփականատիրոջից պահանջեց ներկա լինել Մուհամ-

մեդյան բարձրագույն դատարանում և ապացուցել, որ վերը սահմանագծված գյուղերն ու ագարակները, որոնք իրենց բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից վայրերով, այժմ գտնվում են նրա ձեռքում և նրա տիրապետության տակ, այդ ձևով ոչնչով **բեյթուլ-մալին** չեն վերաբերում։ Նա արձանագրել տվեց իր վեճը նրա դեմ և պահանջեց որպեսզի նա պատասխան տա այդ հարցին։ Պատասխանելով հիշյալ հայցվորին [հիշյալ սեփականատերը] ասաց, որ նա իրավացի կերպով հանդիսանում է դրանց սեփականատերը, վերը հիշատակված կարգով և արձանագրված ձևով, ուստի և դրանք նա չի հանձնի։

Այնուհետև հիշյալ լիազորը, **շարիաթական** հայտարարությամբ, հայտարարեց, որ նա այլևս ոչ մի դեպքում և ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք և վեճ չունի դրանց նկատմամբ։ [Դրանից հետո], որպես հաշտության գումար նա ստացավ Թավրիզում հատված հինգ հազար ընթացիկ հնչուն ոսկեդահեկան արծաթ **դինար,** որի մեկ հինգերորդական մասը լինում է հազար հնչուն **դինար,** և ապա տեղի ունեցավ նրանց միջև պարզ ու ճշմարիտ **շարիաթական** փոխադարձ հաշտություն իր բոլոր պայմաններով ու հիմքերով, գոհունակությամբ և համերաշխությամբ։ Սույն հաշտության գրի հիման վրա նրանց միջև տեղի ունեցավ պարզ և ճշմարիտ **շարիաթական** փոխադարձ հաշտություն իր բոլոր պայմաններով ու հիմքերով և աղատ թերություններից ու անվավերություններից։

Ապա հիշյալ լիազորը հայտարարեց հաշտության գումարի ամբողջությամբ ստացման մասին և խոստովանեց, որ տեղի է ունեցել **շարիաթական** հատուցում։ Այնուհետև հիշյալ լիազորը, լրացուցիչ կերպով, պարզ ու ճշմարիտ **շարիաթական** հայտարարությամբ հայտարարեց, որ ինքը ոչ մի իրավունք կամ վեճ չունի վերը սահմանագծված հիշյալ գյուղերի և ագարակների նկատմամբ, և կամ այն հայոնի ցանքատեղերի նկատմամբ, որոնց սահմանների նկարագրության կարիքը չկա։ Վերոհիշյալ կարգով թվարկված բոլոր գյուղերն ու ագարակները, անկախ այն բանից թե դրանց սահմանները նկարագրված են կամ չեն նկարագրված, հիշյալ սեփականատիրոջ անժխտելի իրավունքը, հալալ մուլքը և զուտ ու անխառն հարստությունն են և պատկանում են նրա իրավունքների, հարստությունների, սեփականությունների և ստացվածքների շարքը, և նա կարող է ունենալ դրանք իր ձեռքում և տիրել դրանց այնպես ինչպես բոլոր սեփականատերերը տիրում են իրենց սեփականություններին և վարվել նրանց հետ այնպես ինչպես կցանկանա։

Հայտարարությունը լսողը պարզ ու ճշմարիտ ընդունմամբ հիշյալ հայտարարողի հաշտության համաձայնությունը, անձամբ ընդունեց ի գիտություն։

Այս բոլորը սկզբից մինչև վերջը տեղի ունեցավ ուիք հարյուր իննսունչորս թվականի սրբազան ռամազան ամսի սկզբին (1489 թ. հուլիս 29), որից հետո բոլոր վերը սահմանագծված կամ չսահմանագծված գյուղերն ու ագարակները ոչնչով **բեյթ-ուլ-մալին** *չեն վերաբերում,— և փառք տիեզերքի ստեղծողին։*

Այս իսկապես այսպես տեղի ունեցավ։
Այս այսպես է և ես վկա եմ այս բանին։

Կնիքի տեղը

Արձանագրությունը կազմեց՝ ասածու թողությանը կարոտ՝

Կնիքի տեղը

Մեվլա *Սա՛իդ Խադեմ-ադ-դինի որդի* **Մեվլա** *Մուհամմադի և Ուլուղ-բեկ Հուշնարի որդի Գյանջի-բեկի ներկայությամբ [հիշյալ] սեփականատերը ճշմարիտ* **շարիաթական վակֆ** *արեց իր արու զավակներին։ Չվաճառեն և չնվիրեն։*

Կնիքի տեղը

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 9

Ջուխուր-Սա՛դի վիլայեթի Բեյթ-ուլ-մալի վերակացու Ամիր Քյամալ-Էդ-դին Աբդին բեկի ձեռով ամբողջ Օշական գյուղը Խոջա Սա՛դի-Վակկասին վաճառելու վերաբերյալ 1489 թ. կազմված կալվածագիրը

թղթապանակ Ia, վավ. 4, բնագիր
մեծ. 256×20 սմ, գիր՝ նասխ

Նա է տիրույթների տերը։

Այս **շարիաթական** *վկայագրի ու կրոնական ազդի բովանդակությունն ու էությունը արձանագրեցի և հաստատեցի, կատարելով այն սուրբ և լուսավոր* **Շարիաթի** *ոգուն համապատասխան։*

Ներողամիտ ասածու մեծության առաջ տնանկ, Խալիլի որդի ծառա Յուսուֆ,— թողություն նրանց։

Կնիք

Նա է ճշմարիտը։

Բոլորը ինչ որ գրված և արձանագրված է այս կրոնական գրության մեջ, հաստատվեց և ճշտվեց ինձ մոտ և ես կարգադրեցի այն

համաձայն սրբազան **Շարիաթի** *տրամադրության և ինչպես որ արտոնում է մեր վսեմ կրոնը։*

Ասածու հարստության առաջ տնանկ, Ջուխուր-Սա՛դի **վիլայեթի** *և նրան ենթակա վայրերի* **կազի,** *Ամին-էդ-դինի որդի Մուհամմադի ալ-Սա՛դի,— թող ասված ների նրանց բոլորին։*

Կնիք

Պարզվեց և ճշտվեց սույնի բովանդակությունը և հաստատվեց... այն ինչ գրված է նրա մեջ ... պահպանելով այն բոլոր [օրենքները], որ անհրաժեշտ է պահպանել... պատասխանատվությամբ։

Գրեց Ջուխուր-Սա՛դի վիլայեթի ... ը, վերինվեդիեցի ծառա Յաղուբը...

Կնիք

Գրեց Ջուխուր-Սա՛դի և նրան ենթակա վայրերի **բեյթ-ուլ մալի,** *[***կազի** *Արդ-ուլ-Ավվալ Հանաֆին],— թող ասված ների նրանց բոլորին։*

Կնիք

Փառք ասածուն, որ թուլլատրում է առևտուրը և արգելում հափշտակումն ու վաշխառությունը, և օրհնություն ու ապահովություն նրա ընտրյալ մարգարեին՝ Մուհամմադին և նրա սերունդներին, որոնք խավարի մեջ անշեջ աստղեր են և առաջնորդող լուսավոր սյուներ։

Այնուհետև այս **շարիաթական** *փաստաթուղթը, լսված արձանագրությունն ու կրոնական վավերագիրը, որի խոսքերն ու իմաստը հիմնավոր են և բառերն ու նախադասությունները հաստատուն, բովանդակում է այն բանի հիշատակումը, որ արձանագրման, հաստատման, ճշտման, ստուգման և հայտնաբերման ընդունված կարգով, Ջուխուր-Սա՛դի վիլայեթի մահմեդականների հպատակեցնող բարձրագույն դատարանում արձանագրվեց ու հաստատվեց, ճշտվեց ու պարզվեց և հայտնի դարձավ, որ Օշական կոչվող ամբողջ գյուղը, որ գտնվում է Վրաստանի շրջաններից Ազերբայջանի նահանգին [ենթակա] վերոհիշյալ* **վիլայեթի** *Կարբիի* **նահիյայում** *և որը սահմանագծված է ներքոհիշյալ վայրերով. առաջին, արևելյան սահմանի վրա է Ղարաքիլիսան, երկրորդ՝ արևմտյան սահմանում՝ Մեծ ճանապարհը, որը գնում է հասնում մինչև Կարբի, երրորդ՝ հյուսիսային սահմանն է Շահվեր կոչվող գետակը, որ հոսում և հասնում է մինչև մեհնաստանը, և չորրորդ՝ հարավային սահմանը [հասնում է մինչև] Աշտարակի հողերը, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և*

հարակից [վայրերով], ոռոգվող և անջրդի, մշակված և անմշակ հողերով, քարերով և ծառերով, գետերով և ակունքներով, ջրաղացներով, դաշտերով, բլուրներով և լեռներով, հովիտներով, ավերակ բերդով, ստորոտներով, քարանձավներով և տափարակ վայրերով և իր բոլոր ներքին ու արտաքին իրավունքներով, ի բացառյալ մրգկիթները, գերեզմաններն ու ճանապարհները, գտնվում է **բեյթ-ուլ-մալի** իրավասության տակ, հանդիսանալով նրա հարստություններից, կալվածներից, գյուղերից և ագարակներից մեկը։

Իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով և նրան վերաբերող ամեն ինչով, վերը նկարագրված գյուղը, **բեյթ-ուլ-մալի** վերակացու **(ամիլ)**, գովելի հատկությունների տեր, Պարսկաստանի **ամիրների** լավագույնը, մեծ **սադր խոջա** Հեյդարի որդի, մեծ և հարգելի տեր հանգուցյալ **խոջա** Նովրուզի որդի **ամիր** Քյամալ-էդ-դին Աբդին **բեկը**,— թող աստված ավելացնի նրա փառքը և ողորմի նրա նախնիներին,— վաճառեց հանգուցյալ **խոջա** Քյամալ-էդ-դին Հուսեյնի որդի, հանգուցյալ **խոջա** Սեյյեդի-Ալիի որդի, մեծ տեր, բարության և առատաձեռնության աղբյուր **խոջա** Սա՛դի Վակկասին, և վերջինս գնեց նրանից, երբ կողմերի մոտ առկա էին **շարիաթական** վաճառքի, ինչպես նաև իսլամական լսելի գործարքների համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները, որոնք են, իմացությունն ու գիտակցությունը, հասունությունն ու ազատությունը, ցանկությունն ու կամքը։ Եվ ապա գոհունակությամբ համաձայնություն կայացավ, որ վաճառքը կատարվի Թավրիզում հատված և կնքված ութ հազար ընթացիկ, սպիտակ արծաթ հնչուն **դինարով**, պարզ լինելու համար կեսը լինում է չորս հազար հնչուն [**դինար**]։

Այնուհետև նրանց միջև տեղի ունեցավ տեսանելի **շարիաթական** պարզ ու ճշմարիտ վաճառք, իր բոլոր պայմաններով ու հիմքերով, ազատ թերություններից ու անվավերություններից, որին նախորդեց վերը սահմանագծված վաճառվող [տարածության] դիտումը պայմանավորվողների կողմից, կալվածները դիտելու **շարիաթական** արժանի դիտողականությամբ։

Եվ կողմերից յուրաքանչյուրը առանձին հայտարարեց իրեն հասանելիքի ստացման մասին, գինը լրիվ և ամբողջությամբ մեկին և գնահատվածը՝ մյուսին, ազատելով այն այնպիսի զբաղվածությունից, որ **շարիաթով** կարող է արգելք հանդիսանալ հանձնմանն ու ստանձնմանը և որպեսզի գնորդը կարողանա մաքուր խղճով հայտարարել գնի ամբողջությամբ վավերական **շարիաթական** վճարման և կողմերի միջև տեղի ունեցած հատուցման և ստացման մասին։

Այնուհետև **շարիաթական** պարտավորությամբ վաճառողը գնողի հանդեպ պարտավորվեց երաշխավորել, որ իր իրավասության տակից դուրս եկած վաճառված [կալվածի] նկատմամբ, ոչ մի ժամանակ, ոչ մեկի կողմից որևէ հավակնություն չի կարող լինել։ Միաժամանակ հայտարարեց և ընդունեց վերոհիշյալ ինքնակամ վաճառողը, և նրա այդ հայտարարությունը հաստատեցին **շարիաթի** վերաքննիչները, որոնք ոչնչով չէին առնչվում սույն վաճառքի հետ, որ այստեղ սահմանագծված գյուղն ամբողջությամբ իր բոլոր սահմաններով, իրավունքներով, կից և վերաբերյալ [վայրերով], հիշյալ գնորդի անվիճելի իրավունքը, անբաժանելի սեփականությունն ու զուտ և անխառն անձնական հարստությունն է և հանդիսանում է նրա իրավունքներից, **մուլքերից**, հարստություններից, կալվածներից և գյուղերից մեկը, և կարող է իր ձեռքում ունենալ և տիրել նրան ինչպես տիրում են սեփականատերերն **(մալիքները)** իրենց սեփականությանը **(մուլքերին)**, կամ իրավատերերն իրենց իրավունքներին և վարվել նրա հետ այնպես ինչպես կցանկանա։

Այսուհետև ինքը (վաճառողը) ոչ մի դեպքում և ոչ մի պատճառով, հատկապես **բեյթ-ուլ-մալի** անունից, այդ գյուղի մի մասի կամ բաժնի և ոչ էլ ամբողջի նկատմամբ, ոչ մի իրավունք կամ հավակնություն, պահանջ կամ վեճ ու վիճաբանություն չունի։ Վաճառողի այս հայտարարությունն ու հանձնառությունը հիշյալ գնորդը **շարիաթական** պարզ և ճշմարիտ ընդունմամբ անձամբ ընդունեց ի գիտություն։

Այս բոլորը սկզբից մինչև վերջը տեղի ունեցավ ընտրյալ մարգարեի փախուստի ութ հարյուր իննսունչորս թվականի սրբազան ռամազան ամսի,— որի բարիքը տարածվում է բոլոր մուսուլմանների վրա,— քսանհինգերորդ օրը (1489 թ. օգոստոս 22) և փառք աստծուն։ Սկզբից և վերջից կնքվեց հաջողությամբ և երջանկությամբ։

Գրեց վերը արձանագրված նվաստագույն ծառան,— թող աստված ների նրան,— ամեն, ով տիեզերքի արարիչ։

Ճշմարիտ իրողություն է, այսպես է։ Աբդին **բեկ**

կնիք

Ներկայությամբ.
Զանգանի որդի, Իսմայիլի որդի, Սալմանի,
Զաշնիարի որդի, Ուլուղ բեկի որդի, Գյանջիբեկի,
Շեյխուի որդի, Շեյխ Ին՛ամի որդի, Սեյյեդի Ահմադի,

Ռամազանի որդի, Ադիլշահ **աղայի** որդի, Սուլթան-Ահմադ **աղայի,**
Ահմադ **աղայի** որդի, Յարալի **աղայի** որդի, Մահմուդ **աղայի,**
Օմարի որդի, Հուսեյնի որդի, Շեյխ-Հասանի,
Ալիյարի որդի, Ահմադի որդի, Ջերքեզի,
Յուսուֆ **աղայի** որդի, Յաղուբ **աղայի** որդի, Շահկուլի **բեկի,**
Մեվլա Սուլթանշահի որդի, **մեվլա** Աբդ-ուլ-ադիլի որդի, **մեվլա** Աբդ-ուլ-լաթիֆի։

Այնպես է, ինչպես որ նկարագրված է այս գրության մեջ։

Ասածուն ապավինած **մեվլանա** Դավուդի՝ որդի Վդուդ Ֆաթհի,— ինչ ասված ների նրանց։

Տեղյակ եմ, որ այս այսպես է։

Գրեց՝ ասածուն ապավինած, **մեվլանա** Ալիի որդի Մուհամմադի։ [Թողություն նրանց]։

Այս այսպես է, և ես վկա եմ այս բանին։
Հաջիի որդի Հուսեյնը, հայտարարեց և գրեց ...

Նա հարուստ է։

Վերոհիշյալ գյուղը հայտնի է Ղազանֆար անունով, որի սահմանները նկարագրելու կարիք չկա սույն գրության բնագրում։

Գրեց՝ նվաստագույն ծառա Մուհամմադ-Շարիֆը։

Նա է։ Պատիվ ունեցա ծանոթանալու սույնի բովանդակությանը։
Գրեց չուխուր-սա՛դեցի Յաղուբ ալ-Հանաֆին։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 10

Այդին-գարվիշ գյուղի վեց դանգ մուլքի Ֆախր-էդ-դինի կողմից Իբրահիմ խալիֆային վաճառվելու մասին 1503 թ. կազմված կալվածագիրը

ձեռագրաշար 1ա, վավ. 3, բնագիր
մեծ. 47×16,5 սմ, գիր՝ խառը

Նա հավիտյան կենդանի է։

Ընթերցվեց, համաձայն խնդիրքի...
Գրեց ասածո իմաստության առաջ տնանկ...
կնիք

Փառք նրա սրբության և օրհնություն նրա մարգարեին և իր ազգականներին։ Այնուհետև սույն **շարիաթական** ճշմարիտ գրության

բովանդակությունը և այս պարզ և լսելի վճռի իմաստը պատմում և ծանուցանում է այն մասին, որ ընտրյալ հայ ազնվական Ֆախր-էդ-դինը, էմիրության և իշխանության ապավեն, բարեբախտ, խալիֆայության և վսեմության մեծ ժառանգորդ հանգուցյալ Յաղուբ Ալփավուիի որդի Իբրահիմ-**բեկ խալիֆային** վաճառեց Ագերբայջանի նահանգին ենթակա, Չուխուր-Սա՛դի [**վիլայեթի**] շրջաններից Կըրխբուլաղի **ճաճիայի** Այդին-գարվիշ գյուղի վեց **դանգ մուլքը,** որի առաջին սահմանն է Արմուդ առաջին, երկրորդը՝ Իլանլին, երրորդը՝ Կուղլի դարան և չորրորդը՝ Կարադաշը, վեց **թումանով,** որի կեսը լինում է երեք **թուման** Թավրիզի ընթացիկ արծաթ դրամ, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով] և **շարիաթով** նրան պատկանող [ամեն ինչով], և նրանց միջև կայացավ համաձայնություն։

Կատարվեց այս մարգարեի փախուստի ինը հարյուր ութ թվականի շավվալ ամսին (1503 թ. մարտ 30—ապրիլ 27), ապահովություն նրան և նրա [սերունդներին], ով ողորմածդ արձանագրողների։

Ներկա էին՝

Փիր-Յաղուբի որդի Ամրին,
Շեյխ Սեյիդի որդի Բաբան,
Սմեի (՞) որդի Յարալի **դարվիշը,**
Քյոսայի որդի **դարվիշ**-Հեյդարը,
Օթուրի որդի Բախշայիշը,
Բայրամի որդի Փիրալ-**դարվիշը,**
Լաթիֆի որդի Հաշեմ **խանը**
Հասանի որդի Օթուդում-Զաքիրը,
Յար-Ահմադի որդի Բիչարան,
Ահմադի որդի Մուհամմադը,
Իմամկուլիի որդի Փիր-Վալին,
Շեյխ-Համզայի որդի Մուհամմադը։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 11

Ազադ-Ջիրանի ճաճիայի Դոնիս և Դանակերտ գյուղերում և Սալ, Բերդակ ու Վեֆիլության մուլքերի ագարակներում խոջա Ֆարհիբեկ Թուսիի ունեցած բաժիններ հաստատող 1504 թ. կալվածագիրը

Ձեռագրաշար 1ա, վավ. 7, բնագիր
մեծ. 73×22 սմ, գիր՝ նասխ

Ո՛վ արժանավոր տեր։ Ողորմածն ասված։

Սույնի իմաստն ու բովանդակությունը պարզվեց և հաստատվեց ինձ մոտ. **մուլքերին** տիրելու մասին **շարիաթական** հայտարարությունը նույնպես ինձ մոտ կատարվեց։

Գրեց ողորմածն աստծու առաջ մեղապարտ ծառա **կազի** Աֆզալուլլա (*) նախչևանցին,— թող աստված պահպանի ու ների նրան։

կնիք

Նա է։

Պարզվեց նրա իրավունքը և հաստատվեց նրա սեփականությունը, [իրոք] գտնվում է ներքոհիշյալի սեփականության ներքո և այս **շարիաթական** գրությունն ու լսելի վճիռը իր մեջ հիշատակված հայտարարությամբ կազմվեց ինձ մոտ։

Գրեց մեղապարտ ծառա, ողորմածհոգի Համդուլլայի որդի Նախչևանի **կազի** Մուհամմադ-ադ-դին Անսարին,— թող աստված ների նրանց։

կնիք

Նա է նախախնամողը։

Սույնի բովանդակությունը ճշտվեց և հաստատվեց ինձ մոտ։

Գրեց ամենազոր պետության աղոթարար ծառա, Նասրուլլայի որդի Ինայաթուլլա Անսարին,— թող աստված ների նրանց։

կնիք

Փառք աստծուն, որ ունի իշխանություն և արքայություն, մեծության և կարողության տիրոջը։ Ամեն ինչ վախճան ունի, սակայն նա անվախճան է ու անմեռ, և օրհնություն ու ապահովություն նրա արարածներից ամենից բարուն և գովաբանվածին։

Այնուհետև, այս կրոնական լսելի **շարիաթական** պայմանագրի և վստահելի արձանագրության պատճառն այն է, որ նախկին թագավորների հրովարտակների բովանդակությունից և Ազադ-Ջիրանի **մաճալի,** Թուման-և Նախչևանի և Օրդուբադ քաղաքի և առհասարակ ամբողջ Ազերբայջանի **վիլայեթի** վստահության արժանի նախկին և ներկա **կազիների** ձեռքով գրված և կնքված առանձին արժանահավատ, ճշմարիտ և վավերական փաստաթղթերից և հաստատուն արձանագրություններից պարզվեց, ապացուցվեց և հաղթական բանակի **կազիների** ատյանում հաստատվեց, որ Ազադ-Ջիրանին ենթակա Դոնիս կոչվող վայրի ամբողջ **մուլքերից** տասներկու **դանգ**

ամբողջական **մուլք** և այդ վայրի ներքո ստորև թվարկված ագարակները՝

Դոնիս գյուղը՝	3	դանգ
Դանակերտ գյուղը	2,5	դանգ
Սալ ագարակը	3	դանգ
Բերդակ ագարակը	2	դանգ
Վեքիլության մուլքերի ագարակը . .	2	դանգ

իրենց բոլոր ենթակա և կից վայրերով, իրավունքներով և հավելյալ, հարակից և վերաբերող [ամեն ինչով], հողերով, դաշտերով, լեռներով ու բլուրներով, առուներով ու ջրանցքներով, աղբյուրներով ու գետերով և ներքին ու արտաքին բոլոր իրավունքներով հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս վեհանձնյա **ամիր** և իշխան, քաջակորով, մեծության, առաքինության և ազնվության տիպար, մեծահարուստ և բարեբախտ **խոջա** Ֆաթհի-բեկ Թուսիի իրավունքներից, հարստություններից և սեփականություններից են եղել և գտնվում են նրա տիրապետության, տնօրինության և սեփականության ներքո, և ոչ ոք այդ **մուլքերի** ագարակների նկատմամբ ոչ մի պահանջ կամ վեճ չունի և չի կարող ունենալ։ Դրանք վերոհիշյալ **ամիրի** իրավունքը, սեփականությունն ու հարստությունն են։

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր ինը թվականի սրբազան ռամազան ամսի կեսերին (1504 թ. մարտ 1—5)։

Նա հարուստ է։

Սույնին վկայում եմ։
Գրեց ծառա Խալիլուլլա Օրդուբադին

կնիք

Սույնի բովանդակությունը հաստատվեց, ընդունվեց և ճշտվեց ինձ մոտ։

Գրեց նվաստագույն ծառա Ֆաթհուլլա Օրդուբադին

կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 12

Մանվելի որդի Թադեոսի և նրա որդի Միրիջանի Մակվի վիլայեթում գտնվող կալվածների սեփականություն վերահաստատող 1504 թ. արձանագրություն

Թղթապանակ 4, վավ. 1, բնագիր

մեծ. 28,5×18,5 սմ, գիր՝ դիվանի-շիքասթե

Նա է։

Մկան տարվա հաշվառումների ժամանակ, երբ **Բարձրագույն Դիվանի** հրամանով ես, Արքունի դռան նվաստագույն ծառա, Ադրբայջանի գործերի վերակացու **(մութասադի)** էի նշանակված և ստուգում էի հակառակորդներին **(մուխալիֆան)** պատկանող, **Բեյթ-ուլ-մալի** ու սեփականատերերն անհայտ ստացվածքներն ու **մուլքերը,** Մակվի **վիլայեթի մուլքերի** և այլ ստացվածքների ստուգման և քննության [ժամանակ], նորից ուշադրությամբ ստուգվեց, որ այն կալվածները, որոնք գտնվում են ազնիվ քրիստոնյա Մանվելի որդի Թադեոսի և սրա որդի Միրիջանի ձեռքում, համաձայն **շարիաթական** փաստաթղթերի, ամբողջությամբ նրանց սեփականությունն ու **մուլքն** են, և նրանց տիրապետությունը այդ կալվածների ու **մուլքերի** նկատմամբ իրավացի տիրապետություն է, և ոչ ոք, հատկապես **Բեյթ-ուլ-մալի** և սեփականատերերն անհայտ [կալվածների] լիազորները այդ կալվածների նկատմամբ ոչ մի իրավունք և հավակնություն չեն կարող ունենալ։

Գրվեց այս վերոհիշյալ իրավասուների (սեփականատեր) խնդրանքով ինը հարյուր տասը թվականի ջումադի առաջին ամսի վերջին տասնօրյակին (1504 թ. հոկտեմբեր 29 — նոյ. 8), և կնքվեց Մուհամմադի և նրա սերունդների փառաբանությամբ։

Կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 13

Դարաշամբի Դիրէյանց գյուղի մուլքի նույն գյուղի ռայաթների սեփականություն լինելը հաստատող 1506 թ. կալվածագիր

Թղթապանակ 1ա, վավ. 8, բնագիր

մեծ. 141×20 սմ, գիր՝ նասխ

Նա է ճշմարտությունը։

[Սույնի] բովանդակությունը հաստատվեց իմ ներկայությամբ և ճշտվեց ինձ մոտ։ Ինչ որ ասված է այս գրության մեջ **շարիաթական** ճշգրտությամբ սկզբից մինչև [վերջը] կարգավորվեց ինձ մոտ արդար հիմունքներով և ես այն ավարտեցի պահպանելով **շարիաթական** կարգը և պատասխանատու ու վկա եմ դրան։

Գրեց ամենակարող աստծու կարոտյալ ծառա և օրհնյալ ու փառաբանյալ մարգարեին,— որից հետո չկա այլ մարգարե,— ապավինած Իբրահիմի որդի Ֆաթհուլլան։

Կնիք

Աստված արդարադատ է։

Սույնի բովանդակությունը հաստատվեց ինձ մոտ։

Գրեց Աբդուլֆաթթահի որդի ծառա Շեյխ Ահմադ Նախչևանին,— թող [աստված] ների նրանց։

Կնիք

Նա ողորմած է։

Սույնի կրոնական բովանդակությունը հաստատվեց ինձ մոտ, **շարիաթական** կարգով, և ես վկա եմ դրան։

Գրեց Թաջ Ահմադի որդի **Կազի** Մուհամմադ Նախչևանին։

Կնիք

Նա է։ Տեղեկացա բովանդակությանը։

Գրեց աղոթարար ծառա՝

Կնիք

Աստված ողորմած է։

Տեղյակ եմ այս բանին և վկա գրության բովանդակությանը։ Տեղի ունեցավ ինձ մոտ և հաստատվեց ու պարզվեց իմ ներկայությամբ։

Գրեց մեղապարտ ծառա Ֆաթհուլլայի որդի Նուքրուլլան,— թող [աստված] ների նրանց։

Կնիք

Փառք աստծուն, որ ունի իշխանություն և արքայություն, մեծություն և կարողության տիրույթ։ Ամեն ինչ վախճան ունի, սակայն նա անվախճան է ու անմեռ, և օրհնություն ու ապահովություն նրա արարածներից ամենասուրբին, բարուն և գովաբանվածին, մարդկանց և օթևանների բարեգործին։

Այնուհետև այս կրոնական հաստատուն վավերագրի գրառման պատճառը և այս **շարիաթական** ճշմարիտ թղթի և օրինական պարզ ու լսելի գրության շարադրման նպատակն այն է, որ նախկին թա-

գավորների հրովարտակների բովանդակությունից և վստահության արժանի նախկին և ներկա կադիների ձեռքով գրված և կնքված առանձին արժանահավատ ճշմարիտ և վավերական փաստաթղթերից և հաստատուն արձանագրություններից, ինչպես նաև Ազերբայջանի **վիլայեթի** Թուման-ե Նախչևանի **օլքայի** և այլ վայրերի բարձրաստիճան, արդարամիտ մարդկանց վկայությունից պարզվելուց և ապացուցվելուց հետո, հաղթական բանակի **կազիների** առյանում հաստատվեց, որ Ազերբայջանի երկրի Թուման-ե Նախչևանի Դարաշամբի (Դարակ-Շամլըկ) գյուղերից Դիբքյանդ կոչվող գյուղի,— ինչ ասված նրան ապահով պահի ամեն տեսակ փորձանքներից ու պատահարներից,— ամբողջ **մուլքը,** որի սահմաններն են՝ Քալաքալա կոչվող վայրը, որ քրիստոնյաների լեզվով կոչվում է Մարգի փոս, մինչև հին աղբաստեղին, որ ժողովրդի լեզվով կոչվում է Ջորջիլ Մարգարե, ապա հիշյալ Դարաշամբի գյուղերից Բաշքյանդ գյուղի ջրաղացը, որ կոչվում է Կոջա Դագիրման (Մեր ջրաղաց) մինչև Գյադուկ Դոդա կոչվող վայրը, աղբյուրը, որ հայտնի է Փարվանե բուլաղի (Թիթեռնիկի աղբյուր) անունով և այն հայտնի մեծ գետը, որ կոչվում է Արասի ջուր (Արաքս) մինչև Յազդարադի (Աստապատ) եկեղեցին, որ քրիստոնյաների լեզվով կոչվում է Սուրբ Ստեփանոս, որից հետո ընդհանուր ճանապարհն է, որ հասարակ ժողովրդի լեզվով կոչվում է Յոլկավուշան (Խաչուղի), ապա լայն ձորն է, որ կոչվում է Ջինջիրի ձոր, որ գտնվում է վերը սահմանագծված գյուղի և վերոհիշյալ Թուման (Թուման-ե Նախչևան) գյուղերից Արազուն կոչվող գյուղի հողերի արանքում և հասնում է մինչև նշանավոր Ջուղայի եկեղեցիները, որոնք հայտնի են Ամենափրկիչ անունով, այստեղից էլ գնում է մինչև մեծ քարը, որ հայտնի է Մարջումաք կայասի (Ոսպի ժայռ) անունով և ապա Գյոգ դարա (Կապույտ ձոր) կոչվող ձորն է, որ հասնում է մինչև Բիամալլահ կոչվող մեծ լեռը, որից հետո Ջուղայի դաշտն է, ապա Ավլայի քարանձավը մինչև այն վայրը, որ կոչվում է Գյադուգ Սարքեշ և ավարտվում է Քալաքալա կոչվող վայրում, որ ինչպես նշվեց սահմանագծի սկիզբն է, իր բոլոր ենթակա և կից վայրերով, հավելյալ և վերաբերող ամեն ինչով, հողերով, դաշտերով, բլուրներով, լեռներով, տափարակ վայրերով, առուներով և ջրանցքներով, ջրաղացներով և ձիթհանքներով, արոտավայրերով և խոտհարքներով, ոչխարների մակաղատեղերով, երեխաների խաղատեղերով և ծերունիների հավաքատեղիներով, հիշատակված և չհիշատակված, անվանված և չանվանված, ներքին և արտաքին ամեն ինչով, վերը

սահմանագծված Դիբքյանդ գյուղի բնակչության քրիստոնյա համայնքի իրավունքն ու **մուլքը,** գուտ հարստությունն ու անխառն և անբաժան սեփականությունն է և որպես **մուլք** իր հարկանության (սահմանակցության) իրավունքով դեռևս նրանց հայրերի ու պապերի օրոք, սկսած հին ժամանակներից մինչև այժմ գտնվում է նրանց տիրապետության տակ և նրանց **շարիաթական** հաստատուն սեփականության ներքո, և ոչ ոք, վերը սահմանագծված վայրի նկատմամբ երբեք, ոչ մի դեպքում և ոչ մի նպատակով, պատճառով կամ պատճառաբանությամբ, ոչ մի իրավունք, բաժին կամ մաս, պահանջ կամ վեճ չունի և չի կարող ունենալ։

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր տասն և մեկ (911) թվականի ամիսներից շավվալ ամսի վերջերին (1506 թ. մարտ 16—25)։

Փառք աստծուն, տիեզերքի տիրոջը և փառք ու ապահովություն բարեգործ Մուհամմադին և նրա անարատ ու անմեղ սերունդներին։

Գրեց աստծու հարստության նվազագույն աղոթարար Սա՛դէդ-դինի որդի ընտրյալ **խաթիբ,** Զաման-էդ-դին Մուհամմադը,— ինչ ասված ների նրանց։

Կնիք

Լուսանցքներում

Նա է։ Տեղյակ եմ կատարվածին և վկայում եմ տեղի ունեցածին։

Գրեց Շեյխ Ահմադի որդի՝ ծառա Մուհամմադ նախչևանցին,— ինչ ասված ների նրանց։

Վկա եմ սույնի բովանդակությանը։

Աբդուլլայի որդի Հիդայաթուլլա ալ-Աբունասրի,— ինչ ասված ների նրան։

Նա է։ Ծանոթացա բովանդակությանը և կարգադրեցի համաձայն շարիաթի։

Գրեց՝ Ալիի որդի, Մալիքուլլայի որդի՝ ծառա Աբուլֆազլ ալ-Աբունասրին,— ինչ ասված ների նրան։

Նա է։ Նա է։ Ծանոթացա բովանդակությանը։

Գրեց՝ Մանսուր Թուսիի որդի, ծառա Իսան։

Սույնի բովանդակությունը հաստատեցի.

Գրեց՝ Մանսուրի որդի ծառա Խալիֆե-ալ-Թուսին։

Նա է։ Տեղի ունեցավ և հաստատվեց իմ ներկայությամբ։

Գրեց Նասրուլլայի որդի, նվաստագույն ծառա **կազի** *Ֆաթհուլլա Անսարին,— թող ստվածների նրան։*

Կնիք

Նա է։

Որովհետև աշխարհասաստ հրամանագիր է հրապարակվել այն մասին, որ կրկին անգամ վերանայվեն կորուսյալների, գումարների անորոշների ու չափերը կորսվածների … և ու **ջամ՛ը** *և հաստատվեն* **ղուլամների, ղոռչիների** *ու* **համեսալեղար[ներ]ի],** *Ադրբեջանի* **վիլայեթի** *գյուղերում և* **մահալներում** *ունեցած* **մուլքային** *իրավունքները և ստուգվեն* **խալիսե մուլքերն** *ու ստացվածքները, կորուսյալ հարստությունները,* **սուրքին և դուրքին,** *սեփականատերերն անհայտ,* **բեյթ-ուլ-մալի** *և մուսուլմանների կարիքների համար ծախսվող [եկամուտներն] ու դրանցից ամեն մեկին տիրելու իրավունքները, ուստի օրինական ստուգումից և ճշտումից հետո պարզվեց, որ կից բնագրում թվարկված և սահմանագծված վայրերի* **մուլքերն** *ու ագարակները այնտեղ նշված վստահության արժանի գրության հեղինակի տված բացատրությամբ հին ժամանակներից ի վեր մինչև այժմ շարունակ գտնվել է Դարաշամբի (Դարա-Շամլըկ) Դիբըջանդ գյուղի* **ռայաթների** *տիրապետության տակ և նրանց ձեռքում, և այսպես արձանագրվեց, որ նրանց* **մալի** *ու հասույթի հանրագումարում* **աբվաբ-ե ջամ՛է** *արված։ Թող այսուհետև ոչ ոք հակառակ վերը շարադրվածի,* **խալիսեի** *կամ այլ պատճառներով հիշյալ գյուղի* **ռայաթներին** *և կարոտյալներին չմոտենա և ոչ մի ձևով նրանց չանհանգստացնի ու նեղություն չտա։ Թողնեն որպեսզի նրանք ամենայն ապահովությամբ զբաղվեն երկրագործությամբ շենությամբ և շինարարությամբ և կատարեն այս տարվա իրենց* **մալի** *բուն և հավելյալ գումարների պարտավորությունները։*

Գրվեց 964 թվականի սրբազան ռամազան ամսին (1557 թ. հունիս 28—հուլիս 27)։

Վեզիր և մուստոֆիզ Միրզա *Աթաուլլայի կնիքը*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 14

Տաթևի վանքապատկան Տաթև, Սվարի, Տաշու, Աղաքյանդի, Տանձատափ, Խոտանան, Հալիձոր, Շնհեր, Խոտ, Կից, Բողի, Դաստաջերդ և Գյոլյազի, Բնունիս, Թաս և Ղարաքիլիսա գյուղերի և մի այգու նախապես Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետին պատկանելու և վերջինիս կողմից հիշյալ վանքին վակֆ արվելու մասին վկայող 1508 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 2ա, վավ. 4 և 14, պատճեն
մեծ. 104×20 սմ, գիր՝ նասթա՛լիկ

Նա է։

Կարդացի այս պարզ արձանագրությունը, սկզբից մինչև վերջը այն համապատասխանում է իսկականի բովանդակությանը։

Սա պատճեն է։

Կնիք

Նա է։

Վավերացվեց և ճշտվեց սույնի բովանդակությունը։ Բնագրում հիշված կամավոր **վակֆ** *անողը հայտարարեց և ընդունեց։*

Գրեց ստծու նվաստագույն ծառա Մուհամմադի որդի Թաջ-Ահմադ Նախչևանցին,— թող ստվածների նրանց։

Կնիքի տեղը

Նա ողորմած է։

Սույնի բովանդակությունն ու պարունակությունը վավերացվեց ինձ մոտ։

Գրեց Համդուլլայի որդի կարոտյալ ծառա սխաչանցի **կազի** *Ֆաթհուլլա Անսարին,— թող ստվածների նրանց։*

Կնիքի տեղը

Ողորմած ստված։

Բնագրում հիշատակված **վակֆ** *անողը ընդունեց։*

Գրեց Աբդուլֆաթթահի որդի, ծառա Շեյխ-Ահմադ Նախչևանցին,— թող ստվածների նրանց։

Կնիքի տեղը

Նա է դատում և դատում է արդարությամբ։

Այն ինչ որ հիմք է հանդիսացել ինձ մոտ արձանագրված այս գրության, և այն ինչ որ գրված է այս որոշման և ճշմարիտ **շարիա-**

թական արձանագրության և պարզ ու լսելի պայմանագրության մեջ և պատմում է տեղի ունեցած վերջնական **վակֆի** ու հավիտենական արգելափակման մասին, բնագրում նշված պայմանով կարգավորվեց ինձ մոտ, նշված կարգով և նկարագրված ձևով։ **Վակֆը** հիշվեց ըստ քրիստոնեական կրոնի և մովսիսական հավատքի։ Հաստատվեց ինձ մոտ և ճշտվեց իմ ներկայությամբ, և ես հաստատում եմ նրա ճշգրտությունը և վկայում եմ, որ այն կատարված է սրբազան և լուսավոր **Շարիաթի** ոգուն համապատասխան։

Գրեց նվաստագույն ծառա, լուսավոր **Շար**'ի սպասավոր, Ինայաթուլլայի որդի, Նասրուլլայի որդի սիսաջանցի **կազի** Շուքրուլլա Անսարին,— թող ասված ների նրանց։

Կնիքի տեղը

Ամենակալ աստվածը ասել է, որ նախընտրում է բարեգործներին։

Փառք աստծուն որ միշտ տեղյակ է բոլոր ներքին հաշիվներին ու գաղտնիքներին և օրհնություն ու ապահովություն բոլոր արարածներից ամենահմտասուսին, Ադամի սերունդների ամենաընտրյալին և ամենաանարատին, մարգարեներից վերջինին և առաքյալների տիրոջը, մեղավորների համար բարեխոսողին, Աբդուլլայի որդի Մուհամմադին, մարդկանց և հոգիների տիրոջը և ապա մարգարեի հաջորդին, նրա գործը շարունակողին ու բարեկամին, Հասանի և Հուսեյնի հոր՝ Աբիթալիբի որդի Ալիին, իսլամի և [մեր] հավատքի **իմամին** և նրա արդար սերունդներին, որոնք լուսավորվում են լուսնի լույսով և նորոգվում գիշերից ցերեկ։

Այնուհետև, վեճերին վերջ տալու համար [արձանագրվում է], որ հայ հոգևորականների ու կրոնավորների պարծանք, խեղճերին և կարոտյալներին օգնող և սպասավոր, Ղափանաթի Ուռուբի [**Ցահիայում**] գտնվող Տաթևի վանքի վանահայր **(մութավալլի)** Հակոբի որդի, Խաչատուրի որդի Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին, ներքոհիշյալ մի քանի մանր **մուլքերը,** որ նրա **շարիաթական,** ժառանգական **մուլքերն** էին, նրա սեփականություններն էին գարձված և գտնվում էին նրա տիրության և տիրապետության տակ, լիովին և ամբողջությամբ, **շարիաթական** ճշմարիտ **վակֆ** արեց և պարզ ու լսելի կերպով արգելափակեց, Ղափանաթում գտնվող վերոհիշյալ Տաթևի վանքին, որպեսզի հիշյալ **մուլքերի բահրաչեն** ծախսվի այդ աղոթատեղիի ելումուտ անողների և [նրանց] ապրուստի վրա։

Դրանցից է Ազերբայջանին ենթակա, Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] վերոհիշյալ մեծ վանքի մոտ գտնվող լրիվ և ամբողջական Տաթև կոչվող գյուղը,— թող աստված պահպանի նրան դեպքերից ու պատահարներից,— որի սահմանները հայտնի են այդ վայրում, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և վերաբերող [վայրերով], չօգտագործվող և օգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով և դաշտերով, բլուրներով և տափարակ վայրերով, խաղողի որթերով և ծառերով, փողոցներով, աղբյուրներով և առուներով, քարերով և քարանձավներով, արոտավայրերով, խոտհարքներով և մարգագետիններով, տնատեղերով, ջրհորներով, ջրափոսերով և ջրերի հավաքման վայրերով, այգիներով, ջրաղացներով և ձիթհանքներով, առուներով և ջրանցքներով։

Այնուհետև Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] գյուղերից Սվարի կոչվող գյուղն է, լրիվ և ամբողջությամբ, իր բոլոր ենթակա վայրերով և ներքին ու արտաքին ամեն ինչով։

Դրանցից է նաև Ազերբայջանին ենթակա հիշյալ Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] գյուղերից, Տաշու կոչվող գյուղն ամբողջությամբ, որի սահմանները հայտնի են, իր բոլոր ենթակա և կից [վայրերով] և ներքին ու արտաքին իրավունքներով։

Դրանցից է նաև Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] հիշյալ մեծ վանքի մոտ գտնվող Աղաքյանդի կոչվող գյուղը իր բոլոր ենթակա և կից [վայրերով] և ներքին ու արտաքին [ամեն ինչով]։

Դրանցից է նաև Ազերբայջանին ենթակա Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] գյուղերից Տանձատափ կոչվող գյուղը իր բոլոր սահմաններով և ներքին ու արտաքին իրավունքներով։

Եվ նույնպես հիշյալ Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] գյուղերից Խոտանան գյուղը իր բոլոր ենթակա և կից [վայրերով] հավելյալ և վերաբերյալ հողերով և դաշտերով և ներքին ու արտաքին [ամեն ինչով]։

Դրանցից է նաև Ազերբայջանին ենթակա Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայից**] ենթակա և հիշյալ մեծ վանքի մոտ գտնվող գյուղերից Հալիձոր կոչվող գյուղը իր բոլոր ենթակա, հավելյալ և կից [վայրերով], որի սահմանները հայտնի են և կարիք չկա դրանք նկարագրելու, բոլոր ներքին և արտաքին [իրավունքներով]։

Դրանցից է նաև Ազերբայջանին ենթակա Ղափանաթի Ուռուբ [**Ցահիայի**] գյուղերից Շնհեր կոչվող գյուղը լրիվ և ամբողջությամբ, իր բոլոր ենթակա և կից հավելյալ և հարակից [վայրերով], բոլոր սահմաններով և ներքին ու արտաքին իրավունքներով։

Դրանցից է նաև հիշյալ Ղափանաթի Ուռուբ [Ցահիայի] գյուղերից Խոտ կոչվող գյուղը լրիվ և ամբողջությամբ իր բոլոր ենթակա և կից [վայրերով], բոլոր սահմաններով և ներքին ու արտաքին [իրավունքներով]։

Դրանցից է նաև հիշյալ Ղափանաթի Քեղի [Ցահիայի] գյուղերից Կից կոչվող գյուղը, լրիվ և ամբողջությամբ, իր բոլոր ենթակա և կից հավելյալ և վերաբերող հողերով, դաշտերով, բլուրներով, դաշտավայրերով, աղբյուրներով և առուներով և այլ բաներով։

Դրանցից է նաև հիշյալ Ղափանաթի Ուռուբ [Ցահիայի] գյուղերից Բորդի կոչվող գյուղը, լրիվ և ամբողջությամբ, և քանի որ այն հայտնի է, ուստի չենք նկարագրում նրա սահմանները, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և վերաբերող հողերով, դաշտերով և ներքին ու արտաքին [իրավունքներով]։

Եվ ապա Աղերբայջանին ենթակա Թուման-ալ-Նախչևանի Սիսաջան [մահալի] գյուղերից Դաստաջերդ և Գյուլյագի կոչվող գյուղն է լրիվ և ամբողջությամբ իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով հավելյալ և կից [հողերով] և ներքին ու արտաքին [իրավունքներով]։

Դրանցից է նաև Աղերբայջանին ենթակա Թուման-ե Նախչևանի Սիսաջան [մահալի] գյուղերից Բնունիս և Թաս կոչվող գյուղը, լրիվ և ամբողջությամբ, իր բոլոր ենթակա և կից հավելյալ և վերաբերող [վայրերով], սահմաններով և արտաքին ու ներքին բոլոր իրավունքներով։

Դրանցից է նաև Աղերբայջանին ենթակա Թուման-ե Նախչևանի Սիսաջան [մահալի] գյուղերից Ղարաքիլիսա կոչվող գյուղը լրիվ և ամբողջությամբ, իր բոլոր ենթակա և կից հավելյալ և վերաբերող հողերով, դաշտերով, բլուրներով, լեռներով, քարանձավներով, տափարակ վայրերով և ներքին ու արտաքին [իրավունքներով]։

Դրանցից է նաև Ղափանաթի Ուռուբ [Նահիայի] ... ի մոտակայքում գտնվող մի այգի իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, պտղատու և անպտուղ ծառերով, առուներով և ներքին ու արտաքին այլ բաներով։

Այս բանից հետո վերոհիշյալ **վակֆ** անող Շմավոն վարդապետը վերը թվարկված բոլոր գյուղերն ու այգին առանց կասկածի, անվերապահ կերպով և առանց ստիպման, ճշմարիտ **շարիաթական վակֆ** արեց և պարզ ու լսելի կերպով ամրացրեց (արգելափակեց) հիշյալ Տաթևի վանքին, որպեսզի վանքի վանահայրը, վանականներն ու եպիսկոպոսները վերոհիշյալ գյուղերի **մուլքերի բահրաչեներից** ստացվող հասույթը ամեն տարի այդ գյուղերի հողագործնե-

րից ստանան և գանձելով ամբողջ **մալիքանեն,** ծախսեն հիշյալ աղոթատեղում բնակվող կարոտյալների (վանականներ) ապրուստի և ելումուտ անողների վրա։

Այս ձեռնարկից և պայմանադրությունից հետո նա միաժամանակ պայման դրեց, որ երբևէ նրա մերձավորներից և ցեղակիցներից կամ ուրիշներից որևէ մեկը, սերնդից սերունդ և ժառանգից-ժառանգ, օրերից մի օր որևէ ժամանակ իրավունք չունի մոտենալ վերը նկարագրված **վակֆերի մուլքերին** և առավել կամ նվազ, մեծ կամ փոքր չափով միջամտել, վեճ հարուցել կամ ոտնձգություն անել [վանքի] սպասավորների՝ նշված **վակֆերից** ստացվող **բահրաչեների** տերերի նկատմամբ։ Համաձայն [Ղուրանի] սրբազան այաթի «լսելուց հետո, այն փոխելը մեղք է»։ Այդպիսին թող արժանանա աստծու և նրա հրեշտակների և բոլոր մարդկանց անեծքներին։

Միաժամանակ պայման դրեց, որ ոչ մի ժամանակ, ավագ վանահայրերը **(մութավալլի)** կամ վանականները [այդ **վակֆը**] չվաճառեն, չընծայեն, օտարման չենթարկեն կամ չնվիրեն։ Սույն **վակֆը** և հիշյալ պայմանները փոխողը թող ենթարկվի աստծու և նրա մարգարեի և նզովյալ դևերի ու սատանայի անեծքներին։

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր տասնչորս (914) թվականի շքեղ ռաջաբ ամսի կեսերին (1508 թ., նոյեմբեր 8)։

Լուսանցքում

Ճիշտ է որ Շմավոն վարդապետը վերը նշված գյուղերի իր ժառանգական **մուլքերը** վերջնական և հավիտյան **վակֆ** է արել Ղափանաթի Տաթևի վանքին, և երկրորդ Շմավոն վարդապետը, նախկին Շմավոն վարդապետի ժառանգն է։

Գրեց կարոտյալ ծառա Սմբատի որդի Ուռուբցի Սոհրաբը

Կնիքի տեղը

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 15

Շահենի որդի Ջաֆարիա վարդապետի ոմն Ասվածատուրի որդուց գնած, Գառնիում գտնվող մի այգու և ճնձաղի 1525 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1ա, վավ. 9, բնագիր

մեծ. 44×19 սմ, գիր՝ նասխ և նասթա'լիկ

Ամենակարողն աստված։

Սույնի բովանդակությունը պարզվեց և ճշտվեց ինձ մոտ, որի համար պատասխանատու եմ, և վկա են այս բանին արդար մարդիկ։

Գրեց Մուհամմադ Սա'դիի որդի **կազի** Մուհամմադը,— թող աստված ների նրան։

կնիք

Նա է ճշմարիտ տերը։

Սույն **շարիաթական** գրության պատճառն այն է, որ հայ հոգևորականների պարծանք պարոն . . . . . ի որդի, պարոն Շահենի որդի Զաքարիա վարդապետը, Խաչատուրի որդի, Աստվածատուրի որդի . . .-ից գնեց և վերջինս նրան վաճառեց Գառնի գյուղի Փիրբուգանգի **քյոֆշանում** գտնվող մի ամբողջ այգի, նույն այգում գտնվող մի հնձանի հետ միասին։

Այգու սահմաններն են հարավից Ստեփանոսի այգին, արևելքից Բախշայիշի այգին, արևմուտքից . . . ի որդու այգին և հյուսիսից Նովրուզի որդու այգին, իր բոլոր ներքին և արտաքին իրավունքներով, Թավրիզում հաստված և ընթացիկ առևտրում գործածվող երկու հազար արծաթ **դինարով**։

Եվ նրանց միջև տեղի ունեցավ **շարիաթական** առուծախ, իր բոլոր պայմաններով և հիմքերով և ազատ թերություններից ու անվավերություններից, գնի և գնահատվածի հանձնման ու ստացման, հաստատման և ստանձնման արարողությամբ, որից հետո վերը սահմանագծված վաճառվող [այգին] դարձավ հիշյալ գնողի սեփականությունը և նա իրավունք ունի տիրելու այդ [այգուն] ինչպես որ ինքը ցանկանա։

Գրվեց ինը հարյուր երեսուն և մեկ թվականի դիհաջջա ամսի հինգին (1525 թ. նոյեմբերի 23)։

Ներկայությամբ՝

Ալի բեկի,
Փիլիպոսի որդի տեր . . . . . ի,
Շահրուզցի . . . . . ի,
Մաթոսի որդի տեր Սարգսի,
Ջհանշահի որդի Կուբադի,
Բարաքօղլու և Ալի Փիր աղա Ռումլուի

Ներկա էին նաև՝
Դարվիշ Աբդուլլայի որդի Աբդուլը,
Իսայի որդի Ամիր կուլին և ....

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 16

Զաքարիա և Համազասպ վարդապետների կողմից Հավուց-Թառի Ս. Ամենափրկիչ վանքին վակֆ արված Կրզրլ վանք, Մանկուս, Ավանիկ գյուղերի և Քեղվարդի ու Սուրբ Սարգսի ագարակների կես մասի 1526 թ. կալվածագիրը

Թղթապահակ 1գ, վավ. 880, պատճեն, գիր՝ նասխ

Սույնի բովանդակությունը հաստատվեց և վավերացվեց ինձ մոտ։

Զուխուր-Սա'դեցի նվաստագույն **կազի**՝ *Մուհամմադ,— թող աստված ների նրան։*

Կնիքի տեղը

Նա տեղյակ է։

Փառք նրա սրբությանը և օրհնություն նրա մարգարեին՝ Մուհամմադին և նրա սուրբ ու մաքուր ամբողջ սերունդին։

Այնուհետև, սույն **շարիաթական** *գրության նպատակն այն է, որ Հավուց-թառի եկեղեցուն Զուխուր-Սա'դին ենթակա Գառնիի* **ևաճիայի** *Կրզրլ-վանք գյուղի կես մասը, Մանկուս գյուղի կես մասը, Ավանիկ գյուղի կեսը, Քեղվարդի ագարակի կեսը և Սուրբ Սարգսի ագարակի կեսը, իրենց բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և հարակից [վայրերով] և այն ամեն ինչով, որ* **Շարիաթով** *նրանց է վերաբերում, և որոնց սահմանների նկարագրության կարիքը չի զգացվում, քանի որ նրանք հայտնի են իրենց տեղում։ Այսպիսով դրանք ճշմարիտ* **շարիաթական** *հավիտենական* **վակֆեր** *են, և թող «լսելուց հետո այն չփոխեն, որովհետև այն փոխելը հանցանք է» և աստծու կողմից արգելված։*

Տեղի ունեցավ այս ընտրյալ մարգարեի փախուստի ինը հարյուր երեսուներեք թվականի ռաբի՝ առաջին ամսի քսանհինգին (1526 թ. դեկտ. 30)։ Եվ փառք տիեզերքի տիրոջը և օրհնություն Մուհամմադին և նրա ամբողջ սերունդին։

Ներկայությամբ կուտուցցի Աբդուլլայի, վերինվեդիեցի Հուսեյնի և գառնեցի Բեկ-Ալիի։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 17

Արդաբիլում գտնվող մի ամբողջական հողակտորից 4 թասուջ և 2 շա'իր վարելահողի գնման և Շեյխ Սաֆիի մզկիթին վակֆ արվելու 1514 թ. կալվածագիրն ու վակֆային վավերագիրը

Թղթապանակ 4, վավ. 84, բնագիր
մեծ. 51,5×18 սմ, գիր՝ շիֆասբե-նասթա'լիկ

Նա ողորմած է։

Ինչ որ այստեղ կա, նշված կարգով հաստատվեց ինձ մոտ և ես գործադրեցի այն պատասխանատվությամբ։

Գրեց աստծու առաջ տնանկ Հեյբաթուլլայի որդի Նե'մաթուլլան,— թող աստված ների նրանց։

կնիք

Նա հոգատար է։

Սույնի կրոնական բովանդակությունը տեղի ունեցավ ինձ մոտ, և ես գործադրեցի այն պատասխանատվությամբ։

Գրեց աստծու առաջ տնանկ Ռուհուլլան,— թող աստված ների նրան։

կնիք

Նա է։ Նա է։

Այն ինչ որ արձանագրված է սրա մեջ, հաստատված է ինձ մոտ, և ես գործադրեցի այն պատասխանատվությամբ։

Գրեց Ահմադի որդի կարոտյալ Հիդայաթուլլա Քաքոլին,— թող աստված ների նրանց։

կնիք

Նա բարձր է և վսեմ։

Այն ինչ գրվեց սրա մեջ համապատասխանում է իրողության, և կասկածի ենթակա գործ չէ։

կնիքի վրա՝
«Հուսեյնի որդի Մուհամմադ»

Սույն **շարիաթական** *խոսքերի գրառման պատճառն այն է, որ պատուհասներից պահպանված ուղղափառների քաղաք Արդաբիլի սրբազան* **Շար**՝*ի նիստում, մեծապատիվ պարոն, իրողության և հավերժության տեր աստծու մոտ հանդչելու արժանացած խոջա Նիզամ-էդ-դին Խան-Ահմադ ալ-Սաֆավիի,— թող աստված նրա սի-*

րելի հոգին լուսավորի,— դուստր և մեծապատիվ պարոն, ողորմած տեր, **սեյիդ** *Մուրթուզա ալ-Սաֆավիի մաքրակենցաղ, համեստափայլ կին և ազնիվ տիկին Շահփարվարը անձամբ, և լիազորված հիշյալ* **սեյիդ** *Մուրթուզայի դստեր՝ Շահզադե* **խաթունի** *կողմից, պարոնության և* **ամիրության** *ապավեն, գերաշնորհ իշխան, մեծափառ* **ամիր** *պարոն Ջալալ-էդ-դին Մա'սում* **բեկ** *Սաֆավիի,— թող տևական լինի նրա վսեմ շվաքը,— լիազորին,* **շարիաթական** *ճշմարիտ վաճառքով վաճառեց, և հիշյալ լիազորը նրանից գնեց մի ամբողջական հողակտորից երեք* **թասուջ** *վարելահող, որը նախապես եղել է հանգուցյալ* **ամիր** *Ալլահվերմիշ* **աղայի** *տների և այգու հետ միասին, Թահիրի բաղնիքի մոտ և կից հիշյալ Ալլահվերմիշ* **աղայի** *հյուրանոցին և նշված քաղաքի բազաղների շուկային և որի սահմանների [ավելի մանրամասն] հիշատակման կարիքը չկա։*

Վաճառվեց Թավրիզում հատված տասնմեկ հազար ընթացիկ **դինարով,** *որի կեսը լինում է հինգ հազար հինգ հարյուր* **դինար** *և այս գումարը ամբողջությամբ այդ նիստում կանխիկ վճարվեց հիշյալ նորին վսեմության վաճառողին, որը այդ գումարի* $^1/_8$ *մասը վերցրեց իրեն և* $^7/_8$*-ը նույն նիստում տվեց հիշյալ Շահզադեին։*

Այնուհետև նորին վսեմություն մեծ տեր և բարեգործ, առատաձեռն բաշխող, **սեյիդ** *Հուսեյն Սաֆավիի դուստր համեստափայլ օրիորդ Գյոզալբեկի* **խաթունը** *կրոնական համաձայնությամբ վերոհիշյալ լիազորին վաճառեց, և վերջինս նրանից գնեց նույն Ալլահվերմիշ* **աղայի** *տների և այգու շարքում եղած հողակտորից մեկ* **թասուջ** *և երկու* **շա'իր** *վարելահող, Թավրիզի չորս հազար հինգ հարյուր* **դինար** *գումարով, որի կեսը երկու հազար երկու հարյուր հիսուն* **դինար** *է լինում։ Եվ ապա նրանց միջև կայացավ* **շարիաթական** *համաձայնություն և գինը ամբողջությամբ նույն նիստում, վկաների ներկայությամբ,* **շարիաթական** *վճարումով կանխիկ վճարվեց հիշյալ Գյոզալբեկիին։*

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր հիսունմեկ թվականի մեծադոր շա'բան ամսի տասնհինգին (1544 թ. նոյեմբեր 1) օրհնություն և փառք մարգարեին և նրա սերունդներին։

Ներկայությամբ նորին վսեմություն մեծ **սեյիդ** *և* **խալիֆե խոջա** *Նա'իմ-էդ-դին Նե'մաթուլլա Սաֆավիի, համեստափայլ վաճառողի սպասավոր Ամիր* **աղայի, մոլլա** *Ջաքարիյյա Հաֆեզի և Մարզուբանի որդի Ալիջանի։*

Վակֆային արձանագրություն

Նա է։ Նա է։

Սույնի բովանդակությունը նշված ձևով հաստատվեց ինձ մոտ, և գործադրեցի պատասխանատվությամբ։

Աստծու առաջ տնանկ Հեյբաթուլլայի որդի Նե'մաթուլլա,— թող աստված ների նրանց։

Կնիք

Նա հոգատար է։

Նորին վսեմություն լիազորը,— թող տևական լինի նրա վսեմ շվաքը,— ընդունեց այն ինչ վավերագրված է և ավարտվել է ինձ մոտ, և անհրաժեշտաբար դրանից բխող ամեն ինչի համար պատասխանատու եմ։

Կնիք

Նա բարձր է և վսեմ։

Հիշյալ հայտարարողը,— թող տևական լինի նրա ազնիվ շվաքըն,— հայտարարեց այն բանի մասին, ինչ որ այստեղ վավերագրված է ինձ մոտ, և ես գործադրեցի այն պատասխանատվությամբ։

Կնիքի վրա՝ «Հուսեյնի որդի Մուհամմադ»

Սույն կրոնական խոսքերի գրառման պատճառն այն է, որ նորին գերազանցություն, վերը հիշված վերակացու **(մութավալլի)**՝ գնողը **շարիաթական** ճշմարիտ հայտարարությամբ հայտարարեց, որ կից նկարագրված գնված [հողերը] նա Սուրբ շեմի (Շեյխ Սաֆիի մզկիթի) համար է գնել և գրության մեջ հիշված արժեքը (դումարը) նա վճարել է օրհնյալ շեմի գանձարանից և ապա ամենակարող աստծու կամքով, այդ հողերը **վակֆ** է արել սուրբ շեմի կարիքներին, և այժմ դրանք հիշյալ սուրբ մեհյաստանի **վակֆերից** են։

Ինը հարյուր հիսունմեկ թվականի սրբազան ռամազան ամսի տասնվեցին (1544 թ. դեկտեմբեր 1),— օրհնություն և փառք մարգարեին և նրա սերունդներին։

Նա է։

Վերոհիշյալ նորին վսեմություն հայտարարողը հայտարարեց սույնի բովանդակությունը, նվաստիս՝ Սան'անի որդի Մուհամմադ ալ-Լաթիֆիի ներկայությամբ,— թող աստված ների նրանց։

Կնիքի վրա՝ «Սան'անի որդի Մուհամմադ ալ-Լաթիֆի»

Այն ինչ որ այս վավերագրում վերագրված է ինձ համապատասխանում է իրողության։

Տառս Մա'սում Սաֆավի՝

Կնիք

Այլ նշումներ վավերագրի վերին ձախ անկյունում.

Նշված վավերագիրը գրանցեցի և գնի ստացականը . . .

Մա'սում բեկ Սաֆավիի կնիքը

Գրանցվեց սուրբ և լուսավոր շեմի գործերի կառավարչության **մուֆրադաթ**-ում։

Կնիք

Արդարիլ կարմիր թանաքով՝ «73»

Գրանցեց Ահմադի որդի Ռուստամը (՞)

Կնիք

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 18

Տաթևի վանքապատկան մուլքերի և նրանց այլ վարելահողերի 1554 թ. միացյալ կալվածագիրը

Թղթապանակ 3, վավ. 17ա, բնագիր
մեծ, 93×13 սմ, գիր՝ շիքասթե-նաստա'լիկ

Նա է։

Սույնի բովանդակությունը պարզվեց և ճշտվեց ինձ մոտ։ Գրեց աղոթարար ծառա՝

Կնիք

Փառք աստծուն, որ ունի իշխանություն և արքայություն, մեծության և կարողության տիրոջը։ Ամեն ինչ վախճան ունի, սակայն նա անվախճան է ու անմեռ, և օրհնություն ու ապահովություն նրա արարածներից ամենաստրքին, բարուն և գովաբանվածին, մարդկանց և օթևանների բարեգործին և նրա՝ սերունդներին։

Այնուհետև, այս կրոնական հաստատուն վավերագրի գրառման պատճառը և այս **շարիաթական** ճշմարիտ թղթի և օրինական պարզ ու լսելի գրության շարադրման նպատակն այն է, որ նախկին թագավորների հրովարտակների բովանդակությունից և վստահության արժանի նախկին և ներկա **կազիների** ձեռքով գրված և կընքված առանձին արժանահավատ, ճշմարիտ և վավերական փաստաթղթերից և հաստատուն արձանագրություններից, ինչպես նաև Աղերբայջանի [**վիլայեթի**] Ղափանաթի, Սիսաջանի, Թուման-ի Նախջևանի և այլ [**ևաճիաների**] բարձրաստիճան, արդարամիտ մարդ-

կանց վկայությունից պարզվելուց և ապացուցելուց հետո, հաղթական բանակի **կազիների** ատյանում հաստատվեց, որ մեծ և հանրահռչակ Տաթևի վանքի Ագերբայջանի Թուման-և Նախջևան, Ղափանաթ և Ուռուբ **ճահիճներում** գտնվող ամբողջ վեց **դանգ մուլքերը,** որոնց սահմաններն սկսում են Սվարիի (Սվարանց) մեծ գետահովտից, անցնում մինչև Շամխալի քարը և ապա մինչև Աղաքյանդի (Աղանց) գետը, այստեղից էլ [սահմանն] անցնելով գնում է մինչև Ուջադաշ կոչվող քարը, և ապա մեծ գետի հոսանքով անցնելով գնում է մինչև Գյալին Կայասի (Հարսնաքար), որ հայտնի է Գեչի կայա (Այծաքար) [անունով], այնուհետև երկար քար կոչվող քարն է, որտեղից էլ ճանապարհով գնում է մինչև Թիքմադաշ կոչվող քարը, այստեղից էլ շարունակվելով անցնում է Ինջայազի և Կարաչանգըլ կոչվող վայրերով ապա Գուշվազ կոչվող վայրի դիմացով և Ուռուբի գետի (Որոտան) ու Նուռնիսի կամուրջի վերևով, այստեղից էլ բարձրանում է մինչև քարը և հասնում մինչև բլրի կենտրոնը, որտեղից անցնելով գնում է մինչև այն քարը, որ քրիստոնյաների **(զիմմիների)** լեզվով կոչվում է Հերապետ, այստեղից ծռվելով գնում է մինչև Միրանավորի հանդի սահմանը և ապա վերևից անցնելով սուրբ (՞) Հովհաննեսի վանքի միջով գնում է մինչև Տաթև գյուղի գյուղատեղը և ապա անցնում է հիշյալ Տաթև գյուղի գետի հունով, որի մեջ թափվում է նաև Տաթևի վանքի ջուրը, մինչև Դաշբուլաղ կոչվող քարքարուտի վերևը, որ կոչվում է նաև Ջալկութափասի, որտեղից էլ գնում է մինչև... Փիր-Յահյայի դամբարաններն ու մինչև Լոռ գյուղի ճանապարհը և հասնում մինչև Վաղադի կածանի գետակն ու իսլամական գերեզմանի վերին մասը և այնուհետև արդեն Սվարի գյուղի գետն է, որը սահմանի սկիզբն է, և նմանապես որոշյալ և հայտնի ամբողջ մի հողակտոր, որ գտնվում է հիշյալ Տաթևի գյուղի վայրում (սահմաններում) և կոչվում Արտոհաներ (՞), իր ենթակա [ամեն ինչով]: Նմանապես Հազարդաշտ կոչվող որոշյալ և հայտնի հողակտորը, ինչպես նաև Տանձուտի հող կոչվող որոշյալ հողակտորն ու Աղաքար անունով հայտնի որոշյալ հողակտորը, իրենց ենթակա կից և վերաբերյալ [ամեն ինչով], սեփականատիրական, սահմանակցային և հողագործական **բահրաչեով** և այլ կարգի եկամուտներով հին ժամանակներից մինչև օրս, որպես **մուլք** հաստատված և դրված են եղել հիշյալ եկեղեցու և վանքի վանահոր **(մութավալլի)** վանականների, սևագլուխների և այնտեղ հաստատված ու բնակվող եպիսկոպոսների սեփականության և տիրապետության տակ և եղել

ու մնում են որպես հիշյալ վանքի տաճարի հին **վակֆը:** Որպեսզի հիշյալ վանքի վանահայրը նրանց ցանքսերից ստացված եկամուտը ստանա և ծախսի վանքի տնտեսության, ինչպես նաև վերոհիշյալ անձանց (վանականների) ապրուստի վրա: Ոչ ոք հիշյալ **վակֆերի մուլքերում** որևէ մաս, բաժին, իրավունք, պահանջ կամ միջամտություն չի ունեցել և չունի:

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր վաթսուներկու թվականի սրբազան ռամազան ամսի հինգին (1554 թ. հուլիս 24):

Լուսանցքում

Նա ողորմած է:

Սույնի իմաստն ու բովանդակությունը պարզվեց և ճշտվեց ինձ մոտ:

Գրեց՝

Կնիքի վրա՝ «Մուհամմադ-Քյազիմ»

Նա հարուստ է:

Վերոհիշյալ հոժարակամ **վակֆ** անողը հայտարարեց ինձ մոտ:
Գրեց նվաստագույն ծառա Ուռուբցի Սոֆրաբը

Կնիք

Նա դատում է արդարությամբ:

Արձանագրվեց ինձ մոտ և ճշտվեց իմ ներկայությամբ, [և ես] ստուգեցի նրա ճշտությունը:
Գրեց կարոտյալ ծառա Բուրհան-էդ-դինի որդի Նասրը:

Կնիք

Նա է:

964 թվականի սրբազան ռամազան ամսին (1557 թ. հունիս 28—հուլիս 27) աշխարհասատ հրաման էր եղել, որպեսզի ստուգեն **խալիսե մուլքերը, սուլքին** և **դուլքին** և **բեյթ-ուլ-մալը,** ուստի համաձայն օրինական ստուգման և հաստատման, սույն բնագրում հիշատակված բոլոր **վակֆային մուլքերը,** վեց դանգով վերստուգվեցին ու քննվեցին, և ինչպես որ **Շար'ի** անդամները առանձին գրությամբ այն արձանագրել են, նշված ձևով դրանք հիշյալ վանքի տաճարի հին **վակֆերն** են, և արձանագրված է, որ գտնվում են նույն եկեղեցու վանահոր, սևագլուխների ու եպիսկոպոսի ձեռքում և նրանց սեփականության ներքո:

Այսուհետև ոչ ոք **խալիսեի, սուճքիի** և **դուճքիի** կամ այլ պատճառներով իրավունք չունի մոտենալ հիշյալ **մուլքերին** կամ անհանգստություն պատճառել սևագլուխներին։

Գրվեց 964 թվականի շավվալ ամսի 12-ին (1557 թ. օգոստոս 9)։

Վեզիր և մումայիզ միրզա Աքաուլայի կնիքը

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 19

Տաթևի վանքապատկան գյուղերի վակֆային սեփականություններ լինելը հաստատող 1558 թ. արձանագրությունը

Թղթապանակ 2ա, վավ. 23ա, պատճեն
մեծ. 48×19,5 սմ, գիր՝ շիֆասքե

Սա համապատասխանում է իր իսկական բնագրին։

Կնիք

Համեմատեցի իսկականի հետ, և դրանք իրար համապատասխան են։

Կնիքի տեղը

Իսկականի հետ համապատասխան է։

Կնիք

Նա ողորմած է։

Համեմատեցի իսկականի հետ և դրանք իրար համապատասխան են։

Կնիքի տեղը

Նա հավիտենական է։

Այս ճշմարիտ **վակֆն** ու պարզ արգելափակումը կատարվեց ինձ մոտ։

Կնիքի տեղը

Աստված ողորմած է։

Այս պարզ և ճշմարիտ վակֆը, որ հիշատակված է սույն գրության մեջ, տեղի ունեցավ ինձ մոտ։

Գրեց Մահմուդի որդի **կազի** Ալի Անսարին։

Կնիքի տեղը

Որովհետև աշխարհասաստ հրամանագիր էր հրապարակվել այն մասին, որ կրկին անգամ վերանայվեն կորուսյալների, գումարներն անորոշների ու չափերը կորսվածների . . . . և ոչ **ջա՛մը** և հաստատվեն **դուլամների, ղողչիների** ու **համեսալեդար [ների]**, Սիսաջանի, Թուման-ե Նախջևանի, Ղափանաթի և այլ [տեղերի] գյուղերում և **մահալներում** ունեցած **մուլքային** իրավունքները և ստուգվեն **խալիսե մուլքերն** ու ստացվածքները, կորուսյալ հարստությունները, **սուճքին և դուճքին,** սեփականատերերն անհայտ, **բեյթ-ուլ-մալի** և մուսուլմանների կարիքների համար ծախսվող [եկամուտները], ուստի ներքոհիշյալ գյուղերի վեց դանգերը.

Գյուղ	Նահիա
Բնունիս	*Սիսաջան*
Թաս	»
Ղարաքիլիսա	»
Դաստաջերդ և Գյոլլազի	»
Սվարի	*Ուռուբ*
Աղաքլանդի	»
Տանձատափ	»
Տաշու	»
Տաթև	»
Ծուտանան	»
Հալիձոր	»
Շնհել	»
Ծոտ	»
Բորդի	»
Կից	[*Բևղի*]

մեկ առ մեկ օրինական ստուգման և ճշտման ենթարկվելուց հետո, պարզվեց, որ միայն Ղափանաթի *Ուռուբ* [**ցաճիայի**] *Բորդի* գյուղի վեց **դանգից** հազար երկու հարյուր հիսուն թավրիզի **դինար դիվանի** է, որ այդ վայրի հողագործները ամեն տարի վճարում են **Բարձրագույն դիվանից** հանձնարարություն ստացած անձնավորություններին, իսկ մնացյալ բոլոր թվարկված գյուղերի **մուլքերը,** ամբողջ վեց **դանգով** և կից ու հավելյալ [ամեն ինչով] հնուց եղել են Ղափանաթի ու Տաթևի վանքի հոգևորական անօրենի ժառանգական **մուլքը** և համաձայն մարդարեական ապացուցող խոսքի նա **վակֆ** է արել [Ղափանաթի] հիշյալ Տաթևի վանքի եկեղեցուն, և նրանից հետո հիշյալ եկեղեցու տնօրենը, կրոնավորները, մյուս կարոտյալներն ու այնտեղ բնակվող եպիսկոպոսները, կից թվարկված **վակ-**

ֆերի *հասույթն ու* **բահրաչեն** *ամեն տարի ստանալով ծախսել են [վանքի] ելումուտ անողների, կարոտյալների և բնակիչների ապրուստի վրա և մինչև օրս օրինական կարգով դրանք եղել և մնում են այդ տաճարի տիրապետության ներքո և սեփականության սահմաններում:*

Այսպես ապացուցվեց և աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի ոչ մի արարած ապօրինի կերպով այդ գյուղերում չմիջամտի, և որպեսզի վարվեն համաձայն գործադրման ենթակա ընթացիկ հրամանագրի, հնազանդության արժանի հրովարտակի բովանդակությունից չշեղվեն և այդ տեղի բնակիչներին ու կարոտյալներին անհանգստություն չպատճառեն:

Գրվեց 965 թվականի շա՛բան ամսին (1558 թ. մայիս 19 — հունիս 16):

Ալեքսանդրի փառքն ունեցող տիեզերագահ և դրախտաբնակ Շահ Թահմասպի ժամանակ,— ասված նրա հոգին լուսավորի,— **վեզիր և մումայիզ,** *գթության և քավության ապավեն* **Միրզա** *Աթաուլայի կնիքի տեղը:*

Նշումներ բուն վավերագրի լուսանցքում

Որովհետև ըստ աշխարհասաստ արեգակնափայլ հրամանագրի, Ղափանաթի Տաթևի վանքի վանահոր խնդրանքով Բարձրագույն դռան ծառա, Ազերբայջանի բարձրաստիճան **վեզիրին** *հրամայված էր լուսավոր* **Շար՛**ի *անդամների ներկայությամբ վերահասու լինել իրողությանը և կարգավորել սրբազան* **Շարիաթին** *համապատասխան, ուստի ստանալով արդարամիտ հրովարտակը, անմիջապես վերոհիշյալ նորին վսեմության (վեզիրի) կողմից գործուղված անձնավորության հետ մի վստահելի մարդ ուղարկվեց նշված* **մահալը,** *որից հետո տեղի լուսավոր* **Շար՛**ի *անդամները և հիշյալ նորին վսեմությունը վերոգրյալ կարգով իրողության մասին գրավոր զեկուցեցին:*

Կնիքի տեղը

Ինչ կարգով որ նախկին **բեկլարբեկին** *և նորին վսեմություն Ազերբայջանի փառապանծ* **վեզիրը** *հաստատել և թույլատրել են այնպես վարվեն, խախտում թույլ չտան և իրենց պարտականությունը համարեն:*

Գրվեց 1077 թվականի ջամադի առաջին ամսին (1666 թ. հոկտեմբեր 30 — նոյեմբեր 28):

Կնիքի տեղը

XVII դարի երկրորդ կեսում կատարված այլ նշումներ, որոնք վերաբերում են Տաթևի վանքի և Բուրթելլուների համայնքի միջև ծագած վեճերին: Վավերագրի ներածական մասի կորստյան պատճառով, այս նշումների մի մասն է միայն պահպանվել.

Արդարամիտ հրովարտակի բովանդակությանը տեղեկանալուց հետո... նորին սրբության դրախտաբնակ և տիեզերագահ արքայի ժամանակ **վեզիր և մումայիզ միրզա** *Աթաուլայի... Բուրթելլու համայնքի ժամանակ և նրանց տիրապետության շրջանում, որ հաճախ* **քալանթարի և մելիքի** *բացակայության ժամանակ . . .*

Տաթև գյուղը, որի կեսին Ջալարին (՞) և Աբդին (՞) և նրանց աղգականները տիրում են առանց կալվածագրի և օտարման վավերագրի, իսկ մյուս կեսը գտնվում է վանքի կրոնավոր վանահոր ձեռքում և ամեն տարի **ռայաթները մանալի և բահրաչեի** *դիմաց յոթանասուն* **քովսար** *հացահատիկ են տալիս վանահորը, և համաձայն օրենքի, եթե վանահայրը միտքը փոխի և համաձայն չլինի հաստատված յոթանասուն* **քովսար** *հացահատիկն ստանալու, ապա նա կարող է ամբողջ գյուղի* **մանալն** *ու* **բահրաչեն** *ամեն տարի ստանալ ըստ* **հասթ-օ-բուդի** *(ըստ տարվա բերքի) և ծախսել* **վակֆ** *անողի նշած պայմաններով:*

Շնհեր և խոտ գյուղերը, որ նույն ձևով առանց կալվածագրի և օտարման վավերագրի Աբդին (՞) և ուրիշները Բուրթելլու համայնքից, չորս **դանգում** *խարդախելով, որոշ մասը վաճառել են Ջիվանշիրի համայնքին և ամեն մի չորս* **դանգից** *(!), որ գտնվում է վանահոր ձեռքում և վանահայրը այդ երկու գյուղերում մի քանի զույգ (օրավար) ցանքսեր ունի մշակած, որոնք որպես* **վակֆ** *են մնացել, թող ոչ ոք ապօրինի կերպով չմիջամտի և առաջվա նման թողնեն վանահոր տրամադրության տակ:*

...[համաձայն] արժանահավատ վավերագրի և նշված փաստաթղթի, անհերքելի ապացույցների և վերջին ստուգումների, դրանք որպես **վակֆ** *մնացել են վանահոր ձեռքում...*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 20

Նաֆասկուլի Թուշմալ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի կողմից Ջաղանի Աշեղ Դիվանլուին վաճառված Քոչիզի խազազ գյուղի վեց դանգ մուլքի 1573—1574 թթ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 2ա, վավ. 21, պատճեն
մեծ. 34×33 սմ, գիր՝ շիֆասթե-նասթա'լիկ

Հաստատում եմ բովանդակությունը

Կնիքի պատճենը

Փառք նրա սրբությանը և օրհնություն նրա մարգարեին՝ Մուհամմադին և նրա սուրբ և մաքուր սերունդներին։

Այնուհետև սույն անթների խոսքի գրառման պատճառն այն է, որ երևելիներից լավագույնը՝ Նաֆասկուլի Թուշմալ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուն իր նմանների մեջ լավագույնին՝ Ջաղանի Աշեղ Դիվանլուին, **շարիաթական** *վաճառքով, քաղաքներում ընթացիկ թավրիզի տասներկու* **թումանով,** *որի կեսը պարզ լինելու համար թավրիզի վեց* **թուման** *է լինում, վաճառեց Ադերբայջանի, Ղարաբաղի Առանին ննթակա Քոչիզի խազազ գյուղի ամբողջ վեց* **դանգ մուլքը** *իր չորս սահմաններով։*

Առաջին սահմանն է Ջանգալի անտառը, որ գտնվում է խազազ լեռան լանջին, երկրորդ սահմանը Շահիդ-էդ-դինի աղբյուրից մինչև Ղամիշլուի բլրակն է, երրորդ սահմանը Կուբայի գետն է, չորրորդ սահմանը՝ Բոյալուի վերելքից մինչև Գյադուկի (վերելքի) ճանապարհը, որտեղից էլ գնում է մինչև խազազ գյուղը, իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով, կից և հավելյալ [վայրերով] և այդ սահմաններում գտնվող օգտագործվող և չօգտագործվող, մշակված և անմշակ հողերով, պտղատու և անպտուղ ծառերով։

Վերոհիշյալ պայմանավորվող կողմերը օժտված էին կատարելությամբ, խելամտությամբ և հասունությամբ ... և գործարքը կատարեցին առանց որևէ հետին մտքի կամ հարկադրանքի, ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից ... **շարիաթական** *ճշմարիտ, ... ով, բոլոր պայմաններով ու հիմունքներով։ Եվ գնողը վճարեց գինը ամբողջությամբ և մասերով ու վաճառվող [կալվածը] ամբողջությամբ վաճառողից անցավ գնողին, և բարեգործ, արդարամիտ ու առաքինի մարդիկ հանձնառու եղան և հաստատեցին իրենց իմացությունը, որ նա է այդ ամբողջի տերն ու սեփականատերը։*

Վերոգրյալ ձևով տեղի ունեցավ հիշյալ վաճառքը սուրբ մարգարեի փախստյան 981 թվականին (1573—1574)։

Լուսանցքում՝

Ինձ ընդունելի է. Նաֆասկուլի։
Կնիքի վրա *«Նաֆասկուլի՝ նրա ծառան»*
Վկայությամբ Հալիմ աղա Ղիասլուի։
Վկայությամբ Բեկ-Ալի բեկ Օթուզիքիի։
Կնիքի պատճենը՝ *«Բեկ-Ալի՝ նրա ծառան»*
Վկայությամբ Միրզա Ալի Թուշմալ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի։
Կնիքի պատճենը՝ *«Միրզա Ալի՝ նրա ծառան»*
Վկայությամբ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի որդի Խանգյալդի Կոչունլուի։
Կնիքի պատճենը *«Խանգյալդի՝ նրա ծառան»*
Վկայությամբ Իսքանդար **աղա** *խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի։*
Վկայությամբ Ամիր Ահմադի։
Կնիքի պատճենը *«Աբդ-ուլ-ռահման Ամիր Ահմադ»*
Վկայությամբ Աղախանի։
Կնիքի պատճենը *«Աղախան՝ նրա ծառան»*
Վկայությամբ...
Վկայությամբ Յար Ահմադի

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 21

Սա'դուեր Շահմանսուր աղայի, Շահրիար աղայի, Շահկուբադ աղայի և ուրիշների կողմից կարբեցի Իյաղխուդա Միրզաջանին վաճառված Հեճավանք գյուղի և Արտեկին ագարակի վեց դանգ մուլքի 1574 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1ա, վավ. 15, բեգիր
մեծ. 82×15,5 սմ, գիր՝ նասխ

Սույն գրության բովանդակությունը պարզվեց և հաստատվեց ինձ մոտ։

Գրեցի ես՝ աստծու հարստության առաջ տնանկս, Մուհամմադ-Շարիֆի որդի Աբու-Սա՛իդ Սա՛դին,— քող աստված ների նրան։

Կնիֆի վրա. «Աբու-Սա՛իդ, նրա ծառան»

Սույնի բովանդակությունը արձանագրվեց ինձ մոտ։

Կնիֆ

Նա է իշխանության տերը։

Աղերսում ենք նրա օգնությունը և օրհնությունը հիշատակելու այն, ինչ որ տեղի ունեցավ և հրամայվեց գրի առնել։

Փառք բարձրյալն աստծուն, որ թույլատրում է առևտուրը և արգելում հափշտակումն ու վաշխառությունը, և օրհնություն ու ապահովություն նրա մարգարեին և սիրեցյալին, ընտրյալ Մուհամմադին և նրա սերունդներին, որոնք խավարի մեջ անշեջ աստղեր են և առաջնորդող լուսավոր այուներ։

Այնուհետև, սույն **շարիաթական** ճշմարիտ գրության բովանդակությունը և այս պարզ ու լսելի վճռի իմաստը պատմում և ծանուցանում է այն մասին, որ իրենց մերձավորների մեջ լավագույններ՝ Դարվիշ **աղա** Սա՛դուի որդիներ Շահ-Մանսուր **աղան**, Շահրիար **աղան** և Շահ-Կուբադ **աղան**, հանգուցյալ Հասան **աղա** Սա՛դուի որդիներ Մեհդիկուլին, Շահկուլին, Մուրշիդկուլին և Ալքազկուլին և Շահ-Ալի Սա՛դուի որդի Փիր-Ալին, լավագույն քրիստոնյա Կարապետի որդի կարբեցի **քյադխուդա** Միրզաջանին վաճառեցին, և վերջինս, երբ կողմերի մոտ ճշգրիտ և օրինական էին **շարիաթական** վաճառքի և լսելի փոխադարձ համաձայնության համար անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալները, միանվագ վաճառքով և միացյալ ակտով նրանցից գնեց, Հենավանք գյուղի լրիվ և ամբողջական վեց **դանգ մուլքը**, որ գտնվում է Ջուխուր-Սա՛դի, Կարբիի **ևահիայում**, իր չորս սահմաններով։

Առաջին՝ հյուսիսայինն [սահմանն է] Կարբի գյուղաքաղաքը, երկրորդ՝ արևելյան [սահմանը]՝ այն ձորը որտեղից հոսում է Կարբիի գետը, արևմուտքից Արանի գյուղի ջրանցքի ներքին մասն է, իսկ հարավից Սարգյուլի գյուղատեղը։

[Վաճառվեց նաև] հիշյալ Հենավանքի Արտեկին ագարակի վեց **դանգ մուլքը** իր չորս սահմաններով։

Հյուսիսից Սարգյուլի լիճը, արևելքից Սաղմոսավանքի հողերը, արևմուտքից՝ Թիքմադաշը և հարավից Ինջաաղբլիի ավերակը։

Վաճառվեցին իրենց բոլոր ննջակա և կից և օրենքով նրանց պատկանող [պարագաներով], Թավրիզի ութ **թումանով**, որի կեսը

լինում է Թավրիզի ընթացիկ չորս հնչուն **թուման**, և **մթկալից** կարած երկու ձեռք կապայով։

Այնուհետև վերոհիշյալ վաճառողների կողմից վաճառվածների ամբողջի կամ նրանց մի մասի նկատմամբ այլևս ոչ մի դեպքում, ոչ մի պատրվակով կամ պատճառով հիշյալ գնորդի հետ ոչ մի պահանջ կամ վեճ չի մնում և չկա։ Այլ դրանք հանդիսանում են հիշյալ գնորդի ճշմարիտ իրավունքը, անվիճելի **մուլքը** և զուտ ու անխառն հարստությունը, որպես նրա իրավունքներից, **մուլքերից** և կալվածներից մեկը, և նա կարող է տիրել այդ **մուլքերին** ինչ ձևով որ ուզի և ցանկանա, ինչպես սեփականատերերը **(մալիքները)** տիրում են իրենց **մուլքերին** և իրավունք ունեցողները իրենց իրավունքներին։

Եվ տեղի ունեցավ նրանց միջև շարիաթական ճշմարիտ վաճառք, իր բոլոր պայմաններով և հիմունքներով, **շարիաթական** պահանջով և ընդունմամբ, և վաճառողներից յուրաքանչյուրը և գնողը **շարիաթական** հայտարարությամբ հայտարարեցին իրենց հասանելիքի ստացման մասին, մեկը գնահատվածը, իսկ մյուսները՝ գինը, որոնք **շարիաթական** ստացական տվեցին։ Ե՛վ վաճառողը և՛ գնողը հրաժարվեցին վաճառվածի նկատմամբ իրենց խաբված հայտարարելու իրավունքից, և երաշխավորեցին իրենց իրավունքներից հրաժարումն ու այդ բանի **շարիաթական** ըմբռնումը։

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր ութսուներկու թվականի սրբազան մուհառամ ամսին (1574 թ. ապրիլ 23 — մայիսի 22)։

Փառք տիեզերքի տիրոջը և օրհնություն ու ապահովություն Մուհամմադին և նրա բոլոր սերունդներին։

Ն ե ր կ ա ն ե ր՝

Հանգուցյալ Կորխմազ **բեկ** Սա՛դուի որդի պարոն Կայբիմիշ **բեկ**։

Ներկայությամբ Կայբիմիշ **բեկի** սպասավոր Շուքուր **աղայի**։

Ներկայությամբ Կորխմազ **բեկ** Սա՛դուի որդի **Ամիր** Ասլան **բեկի**։

Վկա եմ սույնի բովանդակությանը։
Նվաստագույն աղոթարար Շահնշահի(՞) որդի՝ Սալեհ

Կնիֆ

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 22

Օրդուբադցի խոջա Նուբարշախի կողմից ագուլեցի էյադխուդա Քիչմիրի որդի Հովհաննեսին վաճառված, Նախջևանի Ազաղ-Ջիրանի նահիյայի Բերդակ գյուղում գտնվող երկու հողակտորների 1575 թ. կալվածագիրը

Ձեռագրանակ 1ա, վավ. 16, բնագիր
մեծ. 69×15 սմ, գիր՝ նասխ

Ասված ողորմած է։

Այստեղ արձանագրված և բացատրված օրինական վաճառքը տեղի ունեցավ ինձ մոտ։

Գրեց աստծու առաջ խեղճ ու տնանկ Շահմիրի որդի Խալիլուլլան,— թող ասված ների նրանց։

կնիք

Նա է հոգում միայն։

Փառք պատկանելվույն և գոհություն արժանավորին։

Այնուհետև սույն **շարիաթական** *օրենքներով և հիմունքներով խոսքերի գրառման պատճառն այն է, որ* **խոջա** *Ջանըմշախի որդի օրդուբադցի* **գիմմի խոջա** *Նուբարշախը, քրիստոնյաների պարծանք ագուլեցի* **քյադխուդա** *Քիչմիրի որդի Հովհաննեսին վաճառեց, և վերջինս, երբ կողմերի մոտ առկա էին* **շարիաթական** *վաճառքի համար անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալները, կատարյալ խելամտության և հասունության պայմաններում, իր կամքով և ցանկությամբ և առանց կասկածի, բռնության կամ ստիպման, նրանից գնեց լրիվ և ամբողջական երկու հողակտորներ, որոնք գտնվում են Թուման-ե Նախջևանի Ազատ-Ջիրանի* [**նահիյայի**] *գյուղերից, Բերդակ կոչվող գյուղում, ընդամենը քառասուն* **ման** *սերմանելի տարածություն, իրար կից։*

Վաճառվող [հողակտորները] սահմանակից են Օլքայի այգու՝ այն առվին, որ հոսում է դեպի Սալ գյուղի բնակիչների այգիները, Վարդանի այգետեղին, Խուդավերդիի այգուն, **Խոջա** *Հաշիմ* **բեկի** *ժառանգների հողին, Սուլթան-վալիի հողին, Օհանի հողին, ճանապարհին և իր անցուղուն։*

Վաճառվեցին իրենց բոլոր ենթակա և կից պարագաներով։ Ներկայիս ընթացիկ թվականի քառասունմեկ հազար հինգ հարյուր **դինարով,** *որի կեսը, պարզ լինելու և կասկածի տեղի չտալու համար լինում է քսան հազար հինգ հարյուր* **դինար,** *որից հետո նրանց միջև տեղի*

ունեցավ **շարիաթական** *ճշմարիտ վաճառք և պարզ ու լսելի և վերջնական համաձայնություն, իր բոլոր պայմաններով և հիմունքներով ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից և համաձայն մարդկության բարիք Մուհամմադի* **Շարիաթի,**— *բազում ողջույն և ապահովություն նրան։*

Հիշյալ վաճառողը պայմանավորված գինը լրիվ և ամբողջությամբ գնողի ձեռքից ստանալու մասին հայտարարեց այնպիսի արժանապատվությամբ, որից հետո արդեն գնողը լրիվ ազատվեց օրենքով հաստատված ամբողջ գնի կամ նրա մի մասի հատուցման պարտավորությունից։

Շարիաթական *ազատումը և վաճառվող [հողերի] արդեն [իր ձեռքից] դուրս գալն ու մի ուրիշին պատկանելը, վաճառողն ընդունեց այնպիսի օրինական վերահասությամբ, որ որոշված և հաստատված է ճշմարիտ կրոնով և ուղիղ* **Շարիաթով։**

Այս բոլորի մասին տեղեկանալուց հետո հիշյալ պայմանավորվող կողմերը, **շարիաթական** *հրաժարումով հրաժարվեցին հետագայում իրենց խաբված հայտարարելու իրավունքից։ Այժմ արդեն համաձայն վերը նկարագրված վաճառքի վերոհիշյալ վաճառված [հողերը] իրենց սահմաններով, հիշյալ գնողի ճշմարիտ իրավունքը, անբաժան սեփականությունն ու դուտ և անխառն հարստությունն են, որպես նրա իրավունքներից,* **մուլքերից,** *հարստություններից և կալվածներից մեկը, և նա միայն իրավունք ունի իր ձեռքում ունենալու և տիրելու նրանց, ինչպես տիրում են սեփականատերերն իրենց սեփականություններին և վարվելու նրանց հետ ինչպես որ ցանկանա։*

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր ութսուներեք թվականի ռաբի՝ երկրորդ ամսի տասնութին (1575 թ. հուլիս 27)։ Փառք տիեզերքի տիրոջը և օրհնություն ու ապահովություն Մուհամմադին և նրա բոլոր սուրբ և անարատ սերունդներին։

Լ ու ս ա ն ց f ու մ՝

Այս գրության մեջ ոչինչ կասկածի ենթակա չէ։

Յար-Ալիի որդի, նվազագույն ծառա՝ Շահաբ,— թող ասված ների նրանց երկու աշխարհներում։

Վկա եմ սույնի բովանդակությանը։

Խոջա Մելիք-Ահմադի որդի՝ ծառա Համիդ բեկ։

Բովանդակությանը վկա եմ։

Գրեց Ամինի որդի, նվազագույն ծառա սալեհ Ֆառուխ օրդուբադցին։

Կոյլաճիսաարլուներ Քյամալ-էդ-դին Մուհամմադ աղայի, Ահմադ աղայի և Փիրվալի աղայի կողմից Իբրահիմ խալիֆե Ալփավաքին վաճառված Զուխուր-Սա'դի Դիբաքի գյուղի վեց դանգի 1575 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1ա, վավ. 17, բնագիր
մեծ. 43×18,5 սմ, գիր՝ նասխ

Սույնի բովանդակությունը պարզվեց և ճշտվեց ինձ մոտ։

Գրեց աստծու հարստության առաջ տնանկ, Մուհամմադ-Շարիֆի որդի **կազի** *Աբու-Սա'իդ Սա'դին,— թող աստված նների նրանց։*

կնիք

Սույնի բովանդակությունը պարզվեց ինձ մոտ։
Գրեց ծառա

Նա հավիտենական է ու անմահ։

Հիշելով ամենակարող տիրոջը, խնդրում ենք նրա օգնությունը, և ապա օրհնություն և փառք նրա մարգարեին՝ Մուհամմադին և նրա սերունդներին։

Այնուհետև, սույն ճշմարիտ և լսելի իրողությունների գրառման պատճառն այն է, որ կոյլահիսարլուներ բարձրապատիվ Քյամալ-էդ-դին Մուհամմադ **աղաև,** *Ահմադ* **աղաև,** *նորին վսեմություն* **խալիֆայության** *և* **ամիրության** *ապաստան, իշխանության ապավեն, հանգուցյալ խալիլ* **խալիֆեի** *որդի Իբրահիմ* **խալիֆե** *Ալփավուքին վաճառեցին Վրաստանի շրջաններից, Զուխուր-Սա'դի* **օլքայում** *գտնվող հռչակավոր Դիբաքի գյուղի վեց դանգը, որի առաջին սահմանն է Ամրուդաղաջին, երկրորդը՝ Իլանլուն, երրորդը՝ Կուզիլուդարան և չորրորդը՝ Կարադաշը (Սև քար)։ Երբ վերջինս նրանցից գնեց, կողմերի մոտ ճշմարիտ և օրինական էին* **շարիաթական** *վաճառքի և լսելի գործարքների համար անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալները։*

[Վաճառվեց] թավրիզի յոթ **թումանով,** *և որպեսզի շեշտվի բուն գումարը, դրա կեսը լինում է թավրիզի երեք* **թուման** *և հինգ հազար* **դինար։** *Եվ ապա տեղի ունեցավ նրանց միջև* **շարիաթական** *վաճառք, իր բոլոր պայմաններով և հիմունքներով, ազատ բոլոր թերություններից ու անվավերություններից։ Կանխելով* **շարիաթական** *վերադարձը, անհրաժեշտաբար նրանք հրաժարվեցին հետագայում իրենց խաբված հայտարարելու իրավունքից, իսկ հիշյալ վաճառող-*

ները հայտարարեցին, որ վերոհիշյալ գումարը շարիաթական ընկալմամբ լրիվ և ամբողջությամբ ստացան հիշյալ գնողից և այդ [հողերի նկատմամբ] նրանք այլևս ոչ մի պահանջ կամ վեճ չունեն։ Այսուհետև դրանք հանդիսանում են հիշյալ գնողի **մուլքերից** *և կալվածներից և նա կարող է դրանք ունենալ իր ձեռքում և տիրել նրանց ինչպես որ ցանկանա։*

Գրվեց այս ինը հարյուր ութսուներեք թվականի մեծ շա'բան ամսին (1575 թ. նոյեմբեր 5 — դեկտեմբեր 3)։

Նիստում ներկա էին՝

Քյամալ-էդ-դին Դյունմազ **աղաև,** *և Կայիթմիշ* **աղաև**
Շահկուլիի որդի՝ Մուհամմադկուլին,
Հուսեյնջանի որդի Մուհամմադը,
Հանգուցյալ Եգան-Հուսեյնի բոլոր որդիները,
Աբդալ **խալիֆեի** *որդի՝ Յուսուֆջան* **խալիֆեն,**
Հուսեյնկուլի **խալիֆեի** *որդի Մանսուր* **խալիֆեն,**
Աբդուլ-Ռիզայի որդիներ՝ Շահվերդին և Ալիյարը,
Յաղուբի որդի՝ Իբրահիմ **աղաև,**
Շահգալդիի որդի՝ Շահբուդաղ **աղաև,**
Մուհամմադ-Ալիի որդի Մավլակուլի Խնուսլուն։

Լուսանցքում՝

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Միրզայի որդի՝ Մուհամմադ-Ամին Սա'դլու
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Իբրահիմի որդի՝ Աբդի Սա'դլու
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Բունյադի որդի՝ Շահվերդի Բայբուրթլու
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Սաֆարի որդի Խուդի Ալփավութ
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Իմամկուլիի որդի՝ Հիմմաթ Ալփավութ
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
. . . . . ի որդի Մեվլակուլի . . . . .
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Նովրուզի որդի, սրբավայրերն այցելած հաջի Մուսթաֆա
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Ռուստամի որդի՝ Ռահման
կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Ալլահդադի (՞) որդի՝ Հակկի
կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 24

Նոր մահմեդական ջուղայեցի Մուրադ բեկի կողմից Մեղրի գյուղի համայնքին վաճառված նույն գյուղի մուլքի 1576 թ. կալվածագիրը

Թղթապաճակ 1գ, վավ. 1013, բնագիր
մեծ. 215×29 սմ, գիր՝ նասխ

. . . . . Իսմայիլ

Ով դու, որ ամեն ինչ քեզանից է առաջացել,
Անշուշտ հողը քեզանով է զորեղ դարձել,
Որ բազմած ես երկնակամարի ներքո,
Քո հաստատուն էությամբ ենք մենք զորություն ստացել:

Անհատնում փառք և անսահման գոհություն մեծափառ արքային, որի բարերախտ գոյությունը (՞) . . . . . և . . . . . հրովարտակը ապացուցում են նրա աստվածային մեծությունն ու փառքը և նրա երջանկաբեր շունչը . . . . նրա պատիվն ու վեհությունն են հաստատում: Քեզ վայել է փառք, ով պարգևող, բարեգործ և վսեմ, որ բաշխում ես ում որ ցանկանում ես և կարգավորում մեր արարքները:

Եվ անչափ օրհնություն ու բարեպաշտ սրտաբուխ պարգևներ մարգարեության ապաստանին, որի կրոնը հերքումն է բոլոր կրոնների ու հավատալիքների, և որի ուղին բացատումն է բոլոր մյուս ուղիների ու հավատքների: Նա, որի մարգարեական գալստյան մասին ավետեց սուրբ Քրիստոսը,— օրհնություն և փառք նրան,— և որպիսի որդի ունենալու համար կպարծենար մարդկության նախահայրը (Ադամը),— թող աստծու օրհնությունը լինի նրա և նրա որդիների վրա:

Հիսուսը քո գալստյան մասին ավետեց աշխարհին
Եվ այդ խոսքի զորությամբ նրա շունչը հոգի տվեց մեոյալին:

[Օրհնություն և փառք] նաև նրա (մարգարեի) մաքուր սերունդներին ու բարի հետնորդներին, որոնք իրենց հոգու տեսողությամբ, մեծությամբ և ամբողջությամբ, սուրբ և հրաշագործ երկնքի աստղեր են,— աստծու ողջույնը նրանց,— և որոնք ծագումով սրբեր են և փայլում են . . . .

Եթե մեկը դիմի երկնքին և ուզենա
Հարցնել մարդկանց և հրեշտակների բնտրյալների մասին,
Աստղերի և մոլորակների լեզվի վրա
Այլ խոսք չի կարող լինել քան՝ «նրանք են ամենակատարյալները»:

Այնուհետև սույն ուղղամիտ խոսքերի գրառման նպատակն ու **շարիաթական** հիմունքներով իրողությունների արձանագրման միտքն այն է, որ, նորին մեծություն, կրոնի ապաստան, տիեզերագահ, աստեղազորք, ֆրիդունակերպ, Ջամշիդի փառքն ունեցող, արդարադատ, աստծո սուվեր, մեծության դրոշակակիր, գթություն սփռող լույսը բոցավառող, շիաների հավատքը տարածող, Հեյդարի տան ժառանգորդ, աշխարհի բոլոր սուլթանների տերն ու ժառանգը, իրավացի տերը մեծության և վեհության գահերի, դեպի ճշմարիտ և ուղիղ ճանապարհը հրավիրող, նվիրման և ուղղափառության պաշտոնում հաստատված, բռնության և իշխանության կարգը ոչնչացնող, արդարության և բարեգործության դրոշակակիր և ներկայիս մեծագույն արքաներից ամենաառաջինը՝

Բարիք սփռող արեգակ, աստծո բարեհոգության սուվերը,
Երկնքի և աստղերի կոգին, տիեզերքի արգասիքը,

սուլթանի որդի, սուլթանի որդի, սուլթանի որդի, խաքանի որդի, խաքանի որդի, խաքանի որդի [Իսմայիլ] ալ-Մուսավի, ալ-Հուսեյնի Բահադուրխանի օգոստափառ թագավորության սկզբին և օրավուր աճող առաջնորդության սրբազան գահակալության օրը, բարձրապատիվ, բարեբախտ, հաջողակ, վարքով գովելի, հանրածանոթ նոր մահմեդական ջուղայեցի Մուրադ **բեկը**, երբ նա օժտված էր **շարիա-**

թական տիրապետության [իրավունքով] և կարող էր կրոնական տնտեսական գործարքներ կատարել, ներկայացավ սրբազան **Շար**'ի նիստին և վսեմ կրոնական ատյանին և հանձինս Ղափանաթի եննթակա վայրերից Մեղրիի միջին թաղեցիներ Ալվանդի որդի Գրիգորի և Իսֆանդիարի որդի Ախպերջանի, նույն վայրի Մեծ թաղից Բարակուլիի որդի **քյադխուդա** Ալլահկուլիի և նույն վայրի Փոքր թաղից Նովշիրազի որդի տեր Զաքարիայի, Մեղրիի որոշյալ **գիմմի** համայնքին վաճառեց և վերջիններս, լուսավոր **Շարիաթով** ընդունված կարգով, այդ վաճառողից գնեցին այն բոլորը, որ մինչև սույն վաճառքը հիշյալ վաճառողի իրավունքն ու ամբողջական, զուտ ու անխառն սեփականությունն էր և նորին սրբության, դրախտաբնակ և արքայության բնակիչ, տիեզերագահ, արքայության արժանի, երանելի, սրբահոգի և հրեշտակաբարո թագավորից,— թող աստված նրա հոգին լուսավորի և նստեցնի նրան իր մաքուր պապերի մոտ,— որ դրա շարիաթական սեփականատերն էր, անցել էր վերոհիշյալին:

Իսկ դա Աղերբայջանին եննթակա [վայրերից] հիշյալ Ղափանաթի շրջանում Մեղրի կոչված գյուղն է ամբողջությամբ, որի սահմաններն են. Արաքս (Արաս) գետը, ապա այն քարը, որ կոչվում է Թախթեքարի քար, Քազյան (?) լեռը, Քոհրամ-Սահիրի ագարակը, Կոտրված խաչը, Արղաթ ամրոցը, որ կպած է Արաքս գետին և ապա Քաբել լեռը, որ նույնպես կպած է հիշյալ գետին:

[Վաճառվեց] իր բոլոր եննթակա և կից, հավելյալ և վերաբերող [վայրերով], հողերով և դաշտերով, այգիներով, ագարակներով, բլուրներով, գետերով, շինություններով, աղբյուրներով, առվակներով և ջրանցքներով, անասունների կայաններով և ոչխարների մակաղատեղերով և այն ամեն ներքին ու արտաքին իրավունքներով, որ պատկանում և վերաբերում է նրան, ի դիմաց ներկայումս ընթացիկ թավրիզի երեք հարյուր տասնվեց **թուման**ի, որի յուրաքանչյուր ութսուն **դինարը**, սեղանավորների **մսխալով** հավասար է մեկ **մսխալ** կնքված արծաթի: Բուն գումարը հաստատելու և ամբողջը պարզելու համար, այդ ամբողջ կանխիկ գումարի կեսը լինում է հարյուր հիսուն ութ **թուման:**

Շարիաթական աղդու և ճշմարիտ հայտարարությամբ հիշյալ վաճառողը հայտարարեց, որ պայմանավորված և բացատրված գինը **շարիաթական** ճշգրիտ ստացումով, լրիվ և ամբողջությամբ, ոչ հատվածաբար, ստացավ հիշյալ գնողներից: Այնպես որ վերջիններս այլևս պարտք չեն և օրենքով ազատված են պարտքի, ինչպես ամ-

բողջից, այնպես նաև բոլոր մասերից: Նա նաև **շարիաթական** ըրրկումով իրեն զրկեց հետագայում ինքն իրեն առավել կամ նվազ չափով խաբված հայտարարելու իրավունքից, այն բանից հետո, երբ ծանոթացավ և՛ «զրկել» և՛ «խաբված լինել» [հասկացողություններին] ինչպես նաև արժեքի քանակին և որակին:

Այս բանից հետո, հիշյալ գնողները հայտարարեցին, որ վաճառվածը նրանք գնել են անձամբ իրենք և լիազորված հիշյալ որոշյալ և սահմանագծված վայրի մյուս **ռայաթների** կողմից և գինը վճարել են զուտ իրենց և նրանց դրամից, և այժմ գնվածը հանդիսանում է նրանց և վերոհիշյալ մյուս **ռայաթների** ընդհանուր սեփականությունը, և յուրաքանչյուրը նրանցից հանդիսանում է այն բանի սեփականատերը, որ իր ձեռքում ունի, վերաբերում է նրանց և ճանաչված է նրանց անունով, որոշված է նրանց մեջ, ջոկված մյուսի բաժնից և յուրաքանչյուրի բաժինը զատված և ճշտված է առանձին սեփականատիրոջ անունով և կարիք չունի սահմանների նկարագրության:

Համաձայն իրենց հայտարարության, առաջին գնողները ներկայացնում էին իրենք իրենց և լիազորված էին Միջին թաղի մյուս **ռայաթների** կողմից, երկրորդ գնողը, ըստ իր հայտարարության ներկայացնում էր իրեն և լիազորված էր Մեծ թաղի մյուս **ռայաթների** կողմից, երրորդ գնողը նմանապես ներկայացնում էր իրեն և լիազորված էր Փոքր թաղի մարդկանց կողմից:

Այժմ արդեն վերոհիշյալ վաճառքի եննթարկված [գյուղը] իր բոլոր սահմաններով և իրավունքներով հանդիսանում է գնողների և նրանց ընկերների իրավունքը, սեփականությունն ու անբաժան հարըստությունը, և հիշյալ քյադխուդաներից ու ռայաթներից յուրաքանչյուրը իրավունք ունի սեփականելու և տիրելու իրեն պատկանող բաժինը, ինչ կարգով որ ուզի և ինչ ձևով որ ցանկանա: Եվ այսուհետև հիշյալ վաճառողը, այդ բանի համար ոչ մի դեպքում և ոչ մի պատճառով նրանց նկատմամբ ոչ մի իրավունք կամ վեճ չունի:

Այս բոլորի համար կային բարձրյալն աստծուն ապավինած և նրա հավատքով լցված վկաներ:

Տեղի ունեցավ այս մարգարեի փախուստի ինը հարյուր ութսունչորս թվականի ջումադի առաջին ամսի քսանյոթին (1576 թ. օգոստոս 22),— և փառք տիեզերքի տիրոջը կնքվեց մարգարեի և նրա մաքուր սերունդների փառաբանությամբ:

Գրեց աստծու հարստության առաջ տնանկ Աբդուլլա Խոյեցին,— թող աստված նրի նրան:

Աստված արդարադատ է, հավիտենական և ամենակարող։

Ճշմարիտ և նրբաքննին **սեյիդ,** *մարգարեների ու առաքյալների գիտության ժառանգորդ, մեկնաբանողներից* **(մուջթահիդ)** *վերջինը, գերապատիվ և ընտրյալ ....-ի մոտ,— թող աստված հավիտյան դարձնի նրա [գործը],— գրության մեջ հիշված հոժարակամ վաճառողը, սրբազան* **Շար**'*ի և առաքելական կրոնի կողմից հաստատված* **շարիաթական** *ճշմարիտ հայտարարությամբ,* **Շար**'*ի օրենքով ընդունված կարգով, պարզ և ճշմարիտ կերպով ընդունեց այն բոլորը, որ գրված և շարադրված է սույնի բովանդակության մեջ, սկզբից մինչև վերջը։*

Տեղի ունեցավ . . . . . յոթին

Գրության մեջ հիշված վաճառողը սույնի բովանդակությանը համաձայնվեց ինձ մոտ, կամավոր և հոժարակամ կերպով, կատարյալ առողջ և խելամիտ վիճակում, առանց բռնության և հարկադրանքի։

Կարոտյալ ծառա, կենդանի կարոտյալներից ամենակարոտյալը, Թայյի որդի, Ալիի որդի Հասան։

Կնիքի վրա՝
«Կենդանի կարոտյալներից ամենակարոտյալը, Թայիի որդի, Ալիի որդի՝ Հասան»

Աստված արդարադատ է։

Լսեցի սույնի բովանդակության մեջ հիշատակված վաճառողի հայտարարությունը, այստեղ նկարագրված վաճառքի ճշգրտության մասին և վկա եմ նրա հայտարարությանը։

Կարոտյալ ծառա, մարգարեի, նրա կտակը կատարողի (Ալիի) ողորմությանն ապավինած, Մուհամմադ-Կասըմի որդի Մուհամմադ-Իբրահիմ Թուսի,— թող աստված ների նրան։

Կնիք

Վաճառողը հայտարարեց այն բոլորի մասին, որոնք իմ ներկայությամբ վկայություններով հաստատվեցին։

Նվաստագույն ծառա Խոյեցի .... Ալիի որդի Աբդուլլա Անսարի։

Նա է։ Վերոհիշյալ կարգով, հիշյալ վաճառողը իմ ներկայությամբ համաձայնվեց։

Նվաստագույն ծառա, Մուհամմադ-Ջամանի որդի, Մուհամմադ-Բաղըր։

Կնիքի վրա՝
«Մուհամմադ-Ջամանի որդի, Մուհամմադ Բաղըր, 974»

Աստված արդարադատ է։

Սույնի բովանդակությունը պարզվեց վերոհիշյալ կարգով։

Գրեց նվազագույն ծառա՝ Շահմիրի որդի Աղախանը։

Կնիքի վրա՝
«Նաջաֆի արքայի ծառա՝ Աղախան, 972»

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.

Շոռոթցի Իֆթիխարի որդի Միրզախան, որ հայտնի է Ֆիքրի անունով,— թող աստված ների նրան։

Սույնի բովանդակության վկաներից է նաև Մուհամմադ — ...ի որդի ծառա Ջա'ֆարը,— թող աստված ների նրանց։

Սույն գրության մեջ կասկածելի ոչինչ չկա.

Գրեց նվաստագույն ծառա. Ջա'ֆար—....ի որդի Մուհամմադը,— թող աստված ների նրանց։

Կնիք

Վկա եմ սույնի բովանդակությանը.

Ալիի որդի, ծառա Մուհամմադ Թաբասցի։

Կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 25

Վալի խալիֆե Ալփավութի կողմից Ալի խալիֆե Ալփավութին վաճառված Սաղմոսավանք գյուղի վեց դանգ մուլկի 1581 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1ա, վավ. 19, բնագիր
մեծ. 41,5×19 սմ, գիր՝ նասթա'լիկ-եասխ

Նա է.

Լիակատար պարզությամբ համաձայնվեց սույնի ճշմարիտ բովանդակությանը։

Գրեց և կարգադրեց՝

Կնիք

Նա է.

Ներքոհիշյալ հայտարարողը համաձայնվեց սույնի բովանդակությանը։

Գրեց՝

Կնիք

Նա է տերը.

Աստծունն է փառքը և նախախնամությունը, և օրհնություն ու ողջույն իր մարգարեին, նրա սերունդներին և ընտանիքի բարեգործ անդամներին։

Այնուհետև, այս **շարիաթական** խոսքերի գրառման պատճառն այն է, որ Իմամկուլի **խալիֆեի** որդի երջանկահիշն Վալի **խալիֆե** Ալփավութը, **ամիրությաև** ապաստան և իշխանության հենարան Հուսեյն **խալիֆեի** որդի Ալի **խալիֆե** Ալփավութին յոթ թումանով, որի կեսը լինում է թավրիզի երեք **թուման** և հինգ հազար արծաթ **դինար**, վաճառեց Կարբիի նահիայի Սաղմոսավանք գյուղի լրիվ և ամբողջական վեց դանգ **մուլքը**, որի առաջին սահմանն է՝ արևելյան կողմից Արզինգանը, երկրորդ սահմանը՝ հարավային կողմից Կարբիի ձորը, երրորդ սահմանը՝ արևմտյան կողմից Սարգյուլը, չորրորդ սահմանը՝ հյուսիսային կողմից Կարաաղըլը, իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և վերաբերող ամեն ինչով։

Ընդունումը պարունակում էր բոլոր նախատեսված պայմանները իր բոլոր հիմունքներով, ազատ բոլոր թերություններից և անվավերություններից, և գինը լրիվ և ամբողջությամբ հիշյալ գնողի ձեռքից հասավ հիշյալ վաճառողին, որից հետո նա հրաժարվեց հետագայում իրեն առավել կամ նվազ չափով խաբված հայտարարելու իրավունքից։ Ուստի այժմ արդեն, հիշյալ վաճառված [**մուլքը**], վերոհիշյալ ամիրության ապաստանի իրավունքն ու սեփականությունն է (**մուլքը**), և նա իրավունք ունի տիրելու նրան ինչպես բոլոր **մալիքները** տիրում են իրենց **մուլքերին** և իր ձեռքումն է իրավունքը վարվելու նրա հետ այնպես, ինչպես որ կցանկանա։

Տեղի ունեցավ այս ինը հարյուր ութսունինը (989) թվականի ղիկա՝դա ամսի կեսերին (1581 թ. դեկտեմբեր 7—16)։

Ն ե ր կ ա ն ե ր՝

Նաջաֆի որդի Սաֆիր Բայբուրթլու,
Թահմազի որդի Իմամվերդի Սա՛ղլու։
Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Միրզայի որդի Մուհամմադ Ալփավութ։

կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Նաբիի որդի Մևլակուլի Սա՛ղլու։

կնիք

Նա է։ Համաձայնվեց սույնի բովանդակությանը։
Գրեց՝

կնիք

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 26

Սևադան գյուղի համայնքի կողմից Մեղրի գյուղի համայնքին վաճառված Քիլվաքաշի կոչվող արոտավայրի 1587 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1գ, վավ. 1014, բնագիր
մեծ. 98×17,5 սմ. գիր՝ նասխ

Բոլոր արքաների տիրոջ անունով։

Փառք աստծուն, առքն ու վաճառքը և **շարիաթական** գործարքները արտոնողին և [մարդկանց] օրապահիկը, աշխատանքն ու աշխատավարձը տնօրինողին, և օրհնություն ու ապահովություն նրա մարգարեին և սիրեցյալին՝ Մուհամմադին, որքան որ կհաջորդեն տարիներն ու ամիսները։

Այնուհետև սա **շարիաթական** ճշմարիտ մի գրություն և պարզ ու լսելի հիշատակություն է, որ պատմում է խոսելով այն մասին, որ քրիստոնյաների Սևադան գյուղի համայնքը, հանձինս Ջաբրի որդի **քյադքուդա** Ինաջի, Հարութի որդի Շահիջանի, Ուլուջանի որդի Աղաջանի, Սողոմոնի որդի Իսայի, Սահակբեկի որդի Մովսեսի, Միրանշա[հ]ի որդի Ղազարի, Ուլուջանի որդի Աթայի, Դիվանի որդի Վալիջանի, Թադեոսի որդի Շեյխիի, Ադիլի որդի Ավագի, Մուրադի որդի Ռաքելի, Դիվանի որդի Ուլուջանի, Սարգսի որդի Ահիի, Շեյխիի որդի Մելիքզադի, Իլբեկիի որդի Վրթանեսի, Կաթիկի որդի տեր Խաչատուրի և ... ի որդի Ախպերջանի, որոնք բոլորը մեծ թե փոքր հիշյալ գյուղից էին, Մեղրի գյուղի համայնքին և հատկապես Միքայելի որդի Յազիդին, տեր Իսրայելի որդի տեր Ռաքելին, Խանիի որդի Աբդիին, Ախիի որդի Հինդուշա[հ]ին, Շահրիարի որդի Մովսեսին, Այուդյարի (՞) որդի Բաբակուլին, տեր Հովհաննեսի որդի Դանիելին, Ոսկանի որդի Խեյրվալիին, Հեյջանի որդի Ոսկանին, Սուլթանի որդի Փիրխիարին և ուրիշների, որոնք մեծ թե փոքր [բոլորը Մեղրիի] մեծ թաղից էին, վաճառեցին, և վերջիններս էլ, երբ նրանց մոտ ճշգրիտ և վստահելի էին [շարիաթական գործարքների համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները], եղակի ակտով և միանվագ վաճառքով գնեցին մի ամբողջական արոտավայր իր չորս սահմաններով, որ ճանաչված և հայտնի է Քիլվաքաշի անունով։

Առաջին սահմանն է Փալուդեդարակը (Կաղնուտի ձոր), երկրորդ սահմանը Ջամալառահի ճանապարհը, որը միանում է Բերդաձորին և ուղիղ շարունակվելով գնում է մինչև Բերդի աղբյուրի ջրվեժը, երրորդ սահմանը Բերդի աղբյուրից շարունակվում է մինչև Կարմիր

լեռը, որ հայտնի է Թիքվեքար անունով, չորրորդ սահմանն է Բալնասարի վերելքը, որ գտնվում է երկու ճանապարհների մեջտեղում և հայտնի է Քաչալահող անունով և որտեղից շարունակվելով հասնում է մինչև հասարակաց ճանապարհը, գնում մինչև Մեղրի գյուղը և միանում վերոհիշյալ Փալուգեղարակին։

Այս արոտավայրը իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և վերաբերյալ [վայրերով, վաճառվեց] ի դիմաց յոթ Ե կես **թումանի,** որ բաղկացած էր յոթ հարյուր հիսուն հատ մեկ **մսխալանոց** կարված և կնքված, ներկայումս ընթացիկ Մուհամմադյան դրամից, և որպեսզի բուն գումարը և ամբողջը պարզ լինի, կեսը լինում է երեսունյոթ հազար հինգհարյուր **դինար:**

Ապա նրանց միջև տեղի ունեցավ **շարիաթական** ճշմարիտ վաճառք իր բոլոր պայմաններով և հիմունքներով, ազատ թերություններից և անվավերություններից, համաձայն մարդկության բարիք Մուհամմադի **Շարիաթի,**— բազում օրհնություն և ապահովություն նրան։

Այժմ հիշյալ վաճառված [արոտավայրը] հանդիսանում է վերոհիշյալ գնողների բացարձակ իրավունքը, ամբողջական սեփականությունը և զուտ ու անխառն հարստություն, որպես նրանց իրավունքներից, սեփականություններից, հարստություններից և ստացվածքներից մեկը։

Հիշյալ վաճառողները հայտարարեցին, հիշյալ գնողների ձեռքից, պայմանավորված գնի լրիվ և ամբողջությամբ ստացման մասին, առանց խարդախության և պակասորդի։

Հիշյալ վաճառողները միաժամանակ ընդունեցին, օրերից մի օր վերոհիշյալ վաճառված արոտավայրի [իրանց ձեռքից] դուրս գալու վերաբերյալ **շարիաթական** գիտակցված երաշխավորությունը, և այն հանձնեցին հիշյալ գնողներին։

Այնուհետև հիշյալ վաճառողները վերոհիշյալ վաճառված [արոտավայրի] նկատմամբ ոչ մի դեպքում և ոչ մի պատճառով որևէ իրավունք վեճ կամ պահանջ չունեն, և հիշյալ գնողները միայն իրավունք ունեն որպես սեփականատեր տիրելու հիշյալ վաճառվածին, ինչ ձևով որ ուզեն և ցանկանան։

Տեղի ունեցավ այս մարգարեի փախուստի ինը հարյուր իննսունհինգ թվականի ռարի՝ առաջին ամսի քսանին (1587 թ. փետրվար 28),— և փառք տիեզերքի տիրոջը։

Ն ի ս տ ու մ ն ե ր կ ա է ի ն՝

Հուսեյնի որդի Մուհամմադկուլի, Շարիֆի որդի Դարվիշ, Խեյրիի որդի Ռահմաթ, Աբդալի որդի, Կուի (՞) որդի Ղասեմ, Խոջա Հուսեյնի որդի Հուսեյն Իքսեանցի և Մուհամմադկուլիի որդի Ամիր՝ Եղեգիսեցի։

Ք ր ի ս տ ո ն յ ա ն ե ր՝

Ջհանբախշի որդի Բունյադ Քարավցի, Խոջայի որդի Բուդաղ վուջունբարցի և Բաբակուլիի որդի Հեյրան վուջունբարցի։

Այսպես է։
Ալի բեկի որդի ծառա . . . իղաղ գորուշցի (՞)։

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Միրզաաղայի որդի Ալա-էդ-դին Գորուշցի (՞)։

Այսպես է.
Մելիք Ալիի որդի Սոհրաբ։

Կնիք

Այնպես է ինչպես որ գրված է սույն արձանագրության մեջ.
Ամին **բեկի** որդի, նվաստագույն ծառա Նովրուզ։

Կնիք

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ.
Մելիք Ալիի որդի նվաստագույն ծառա Ալիխան։

Կնիք

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Գ Ի Ր 27

Վալի բեկ Սա'դլուի կողմից Քյամալ-էդ-դին Իբրահիմ խալիֆեին վաճառված Մանկանոց գյուղի վեց դանգի և Օշական գյուղի երեք դանգի 1592 թ. կալվածագիրը

Թղթապանակ 1ա, վավ. 24, պատճեն
մեծ. 38×22,5 սմ, գիր՝ նասթա'լիկ

Նա է.

Պատճենը համապատասխանում է իսկականին։
Ծառա՝

Կնիքի վրա «*Մալահ-էդ-դին — 1064*»

Համաձայնվեց սույնի բովանդակությանը ինձ մոտ և ես կարգադրեցի այն պատասխանատվությամբ։
Գրեց ստածու Հարստության առաջ տնանկ՝

Կնիքի տեղը

Նա է ճշմարիտ տերը

Նա է գերագույն տերը, բարերար, անեղևույթ և ամենակարող։ Փառք աստծուն և օրհնութիւն ու ապահովութիւն նրա սրբութիւնն ու մարգարեին, ընտրյալ Մուհամմադին և նրա սերունդներին, որոնք ուղեցույց աստղեր են։

Սույն **շարիաթական** *և կրոնական ճշմարիտ խոսքերի գրառման պատճառն ու այս ընտիր և լսելի արձանագրության նպատակն այն է, որ բարձրապատիվ Վալի* **բեկ** *Սա՛դլուն, երբ կողմերի մոտ ճշգրիտ էին շարիաթական վաճառքի համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները, առևտրի մեջ ընդունված և կնքված ինը արծաթ* **թումանով,** *որ բուն գումարը ճշտելու համար՝ կեսը լինում է թավրիզի չորս* **թումանն** *և հինգ հազար դինար, հանգուցյալ և դրախտաբնակ Յաղուբ* **բեկ** *Ալփավութի որդի մեծ պարոն, ամիրության ապաստան, իշխանավոր, բարձրապատիվ,* **խալիֆեների խալիֆե,** *Քյամալ-էդդին Իբրահիմ* **խալիֆեին** *վաճառեց Կարբիի* **Ճահիայի** *Մանկանոց գյուղի վից* **դանգը,** *որի առաջին սահմանն է Փարպիի գետը, երկրորդ սահմանը Օշական գյուղը, երրորդ սահմանը Սպիտակ ջուրը, չորրորդ սահմանը Մեծ ճանապարհը, ինչպես նաև Օշական գյուղի երեք* **դանգը,** *որի առաջին սահմանն է Աշտարակը, երկրորդ սահմանը ճանապարհը, երրորդ սահմանը Կարաբուրունը, չորրորդ սահմանը հայտնի Ուրյանկուլիի առուն (՞), իր բոլոր ենթակա և կից, հավելյալ և վերաբերյալ [վայրերով]։ Կատարվեց հանձնումն ու ստանձնումը և տեղի ունեցավ հրաժարումը իրեն խաբված հայտարարելու և վերադարձնելու իրավունքից և այսուհետև [գնողը կարող է տիրել նրանց] ինչպես սեփականատերերն են* **(մալիքները)** *տիրում իրենց սեփականություններին* **(մուլքերին)։**

Տեղի ունեցավ այս, Մարգարեի,— փառք նրան և նրա սերունդներին,— փախուստի հազար թվականի մեծ շաբան ամիսն (1592 թ., մայիս 13—հունիս 10)։

Ն ե ր կ ա ն ե ր՝

Փիր Մուհամմադ **բեկ՝,** *Ալի* **բեկ՝,** *Հեյդարկուլի* **բեկ՝,** *Շեյխ-Ավազ, Շահվալադ, Հեյդար, Աբբաս, Սադղկուլի . . . ի որդի Ալի, Շահվալադի որդի Ալի։*

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Մուրադ Ալի

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Մուհամմադխան **բեկ։**

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Մուհսին (՞) **բեկ։**

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Լութֆ—Ալի։

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Հակվերդի։

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Մուհամմադ Ռզա։

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Ալի . . .

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Իբրահիմ։

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Շահվերդի։

կնիքի տեղը

Սույնի բովանդակությանը վկա եմ. Մուհամմադկուլի։

կնիքի տեղը

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վավերագիր 1. *Լիմի ս. Գևորգա վանքի սույն կալվածագիրը, ներկա ժողովածուի միակ վավերագիրն է, որ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին և միաժամանակ միակն է Մատենադարանում պահվող կալվածագրերից, որ գրված է մագաղաթի վրա։*

XIV դարի սկզբի այս հետաքրքիր և որոշ առումով ինքնատիպ փաստաթուղթը մեզ է հասել հավանաբար XVI դարից ոչ վաղ հանված շարիաթական-վավերական պատճենով։ Նման ենթադրության համար հիմք են հանդիսանում վավերագրի վերին մասում և լուսանցքում կատարված պատճենի հարազատության մասին վկայող մակագրությունն ու այլ մակագրությունների մեջ «լիվա», «կազա» և Օսմանյան կայսրության մեջ ընդունված այլ վարչական տերմինների առկայությունը։ Նկատելի է նաև կալվածագրի բուն տեքստի և լուսանցքում կատարված մակագրությունների լեզվաոճական որոշ անհամապատասխանություն։

Ձեռագրաց մի քանի հիշատակարաններ և մատենագրական այլ տվյալներ, իրոք վկայում են Աղթամարի Ջաքարիա Ա. Սեյֆեդդինյանի օրոք (1296—1337 թթ.) Լիմ կղզու վրա գտնվող ս. Գևորգա վանքում կատարված վերանորոգչական աշխատանքների մասին (ԺԴ դ. հիշ. 40—42. Այս մասին ավելի մանրամասն տես դկտր. Հ. Ոսկյանի «Վասպուրական—Վանի վանքերը», Ա մաս, Վիեննա, 1940, էջ 6—11)։ Այդ ընթացքում նա զբաղվել է նաև վանքապատկան հողերի հաստատուն շարիաթական կալվածագրերով ամրապընդման և դրանց մուտֆիության հարցով։ Հետաղաղանյան քրիստոնեահալած ժամանակաշրջանում, նա, շնորհիվ իր վայելած մեծ հեղինակության, կարողանում էր արտոնություններ կորզել և վերահաստատելով հայոց եկեղեցու վակֆային-կալվածատիրական իրավունքները, փրկել հողերը հափշտակումից։

Աբրահամ գրիչը Լիմ անապատում ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակարանում նրա մասին գրում է. «... է ամենևին բարի, անննդ և անցասումն, նմանեալ աթոռակալին իւրոյ սուրբ Գրիգորի (Լուսաւորիչ) խոնարհութեամբն և համբերութեամբն, որ և նա ի մէջ թունաւոր օձիցն համբերեալ հնգետասան ամ, նոյնպէս և սա ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, ի մէջ անօրինաց և արիւնարբու դազանաց ազգին նետողաց, որ հանապազ խոցեն և վիրաւորեն ի հոգի և ի մարմին։ Զոր տէր ատուած հալածական և նկուն արասցէ զամենայն թշնամիս իւր՝ զերևելիսն և զաներևոյթսն, և ինքն ընդ երկայն աւուրս արասցէ ի փառս իւրում և ի պարծանս մեր, ամէն» (ԺԴ դ. հիշ. էջ 67—68)։ Նույն գրիչը մի այլ ձեռագրի հիշատակարանում արձանագրում է նրա մասին, որ «զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանաւրէն առաջնորդաց, եւ զեկեղեցիքս ազատեաց աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռաւք իւրովք» (նույն տեղում, էջ 41)։

Հրատարակվող կալվածագրի վերին ձախ անկյունի մագաղաթյա կարկատանի վրա մանր նոտր գրով մակագրված է. «Մահմեդական մեծացն է, զորս ինքեանք փեխամբար կոչեն, վասն հարկի, որ է վասն խարաջի, զի ըստ կարողութեան տան»։ Անշուշտ այս մակագրության համար հիմք են ծառայել Ջաքարիա կաթողիկոսի վերոհիշյալ գործերի մասին եղած տեղեկությունները, այլապես խարաջի մասին վավերագրի բովանդակության մեջ հիշատակություն չկա։

Առափնյա գյուղերում Լիմի ս. Գևորգա վանքին պատկանող ընդարձակ հողային տարածությունների սույն կալվածագրի մասին հիշատակություն կա Ջաքարիա կաթողիկոսի կողմից նույն թվականին գրի առնված հետևյալ արձանագրության մեջ, որը պահպանված է եղել 1883 թ. Երեմիա եպիսկոպոսի մոտ պահվող մի Մաշտոցի վերջին էջերում, և որտեղից իր ժամանակին Ղ. Փիրղալեմյանը ընդօրինակել է «Նշխարք պատմ. Հայոցի» ներկայումս Մատենադարանում պահվող անտիպ աշխատության Բ հատորում.

«Շնորհօք ամենակալին աստուծոյ, ի թուականութեանս Հայկազեան տումարիս ՉԾԴ (1305) և յաշխարհակալութեան յազգէն նետողաց Աւլչաթու սուլթանին, ես՝ նուաստ տէր Ջաքարիա վերադիտող Աղթամարայ, ի հիմանց նորոգեցաք զտաճարն սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին ի Լիմ կոչեցեալ կղզոջ, աջակցութեամբ Յովհաննէս եպիսկոպոսի Արծրունւոյ՝ աղզակցին իմոյ՝ վանահոր սոյն սուրբ անապատիս։ Նաև նորոգեցաք զսուրբ Սահակայ և զէջմիածնայ վանքերն մերձ ի յէյրերուն գիւղ, որք սեպհական կալուածք և ագարակատեղի հաստատեալ կային ի նախնեաց անտի Լիմ սուրբ անապատին։ Ընդ նոցին շինեցաք ըստ խնդրանաց միաբանութեան

զընծայենց սուրբ Աստուածածնի ուխտն, նաև զբազում արտորայս և մարգագետինս գնեցաք ի դաշտին Բաղայ, հանդերձ բոլոր սահմանօք արդեամբք՝ Լիմ սուրբ անապատին, վասն ընծայենց ուխտատեղւոյն, և թողաք զնա իբրև հիւրանոց նոյն անապատին, որպէս յառաջագոյն ի մեծն Ներսէս սրբազան հայրապետէն հաստատեալ կայր։ Բայց վասն ծուլացեալ մեղաց մերոց յազգէն նետողաց՝ չէզիտ ամիրապետէն աւերեալ, քակտեալ և ամայի դարձած էին. զորս ծախիւք մերովք և բազում աշխատութեամբ շինելով թողաք լինել ի շահեցողութիւն միաբան սուրբ հարց և եղբարց և ի հաստատութիւն Լմայ սուրբ մենաստանին, և ի յաւերժական յիշատակ վասն փրկութեան հոգւոյ ծնողաց իմոց Սմբատ պէկին, որդւոյն Կուրջի բեկին, և ազգակցին իմոյ Յովհաննէս եպիսկոպոսի, և ծնողացն նորին հօրն Ջէլալ պէկին և մօրն Խուշխուշ խաթունին։

Եւս և ի սեպհական հայրենի ժառանգութենէ մերմէ կտակ արարաք նոյն Լմայ սրբոյ անապատին զԱտեռ ունեցած մարգագետինս և զանդաստանս մեր, որոց սահմանքն են արևմտեան կողմէն Աղուէս քառն, արևելեան կողմէն Ճանիկայ քառն և ջրաղացք, հարաւային կողմէն արքունական ճանապարհ և հիւսիսային կողմէն Շով և կղզին Լմայ։ Նաև զԱխիլանց ագարակն մեր՝ հանդերձ իւր սահմանօք, և ի Նորավանց գիւղի մերձ Վարշամակավանքն, Աստղ խաչ ագարակներն և մարգագետինքն՝ իւր սահմանօք։ Որոց սահմանագլուխքն են արևելեան կողմէն Մասուր պէկ, արևմտեան Խաբլանձոր, ի հարաւային կողմէ՝ Կարմիր քար՝ մերձ Շահկէլտի գիւղին, և ի հիւսիսային կողմէն Ատէռ գիւղի քառն, ևս և Խլու վանքն և զԱղահանքն, մերձ ի սահմանս Ճանիկ գիւղին. և Արականց վանք ուխտատեղին իւր սահմանօք՝ մերձ ի բերդն Գնունեաց, զորոց մի առ մի գրել և հաստատել տուաք ի կալուածագրին մերում, և ի յամիրապետաց և դատաւորաց հագարացւոց Վան քաղաքի և Մշոյ. և յիշատակութիւն սոցին գրել տուաք համառօտ ի յայսմ տաճարին և զընդարձակն ի կողն ձեռագիր Մաշտոցիս։

Արդ, որք հանդիպիք և ընթեռնուք զայս յիշատակագիրս՝ յիշեցէք զիս և զծնողսն իմ, ևս և զՅովհաննէս եպիսկոպոս գործակիցն իմ, և ծնողսն նորին զեղբարսն և զքոյրսն մեր, զաշխատատրսն և զերախտաւորսն սուրբ տաճարիս ի Քրիստոս աստուած և դուք յիշեալ լիջիք, ամէն։

Եւ դուք, ով միանձունք հարք և եղբարք, որք սիրով սուրբ հոգոյն յօժարիք կրօնաւորիլ ի սուրբ կղզոյս, յիշեցէք և զիս զանարժանս՝ սպասաւոր սուրբ տաճարիս զՅովհաննէս իբր եպիսկոպոս։

Նաև մի մոռանայք զմեծ երախտաւորն սրբոյ անապատիս՝ զտէր Զաքարիայ սրբազան հայրապետն մեր, որ զբազում յիշատակս եթող մեզ։ Աղաչեմ ամենայն զգուշութեամբ ջանալ հաստատուն պահել զյիշատակն և զկտակագիրն նորին, զի և դուք զվարձս ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերմէ ընկալջիք, ամէն» (Ղ. Փիրղալեմյան, «Նշխարք Պատմ. հայոց» հատոր Բ, Մատենադարան, ձեռ. 5415, էջ 62—64)։

Արձանագրության վերջին տողերից երևում է, որ նրա համառոտ բովանդակությունը փորագրված է եղել տաճարի վրա։ Այդ մասին է ակնարկում Փիրղալեմյանը իր «Նոտարք հայոց» աշխատության մեջ (Անդ, էջ 175, ծանոթ. 2), Հ. Ոսկյանը, որ ձեռքի տակ է ունեցել Լիմի վերաբերյալ բոլոր տվյալները, ոչ մի հիշատակություն չի անում նշված վիմագիր արձանագրության մասին։ Հավանաբար այն չի պահպանվել մինչև մեր ժամանակները։

Վավերագիր 2. Պահպանվել է կալվածագրի միայն վերջին մասը, որտեղ խոսվում է կալվածի լրիվ և ամբողջական սեփականության և այդ կապակցությամբ տրված վկայությունների մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ տեղի հաքիմը կարգադրել է արձանագրել այդ գործարքը։ Վավերագրի սկզբի կորսված մասը սոսնձված է եղել վերջին մասին և հետագայում պոկվել ու անհետացել է, ուստի հայտնի չէ թե խոսքը ինչպիսի կալվածի մասին է, որտեղ է գտնվել, ում է պատկանել և այլն։

Կալվածագրի պահպանված մասը անվնաս է. հատկապես թվականը պարզ է և միանգամայն ընթեռնելի։ Որպես բնագիր արժեքավոր է իր գրչության յուրահատկությամբ և հնությամբ։

Վավերագիր 3. Այս վավերագրի սկզբի մասը ևս պոկվել է ու անհետացել։ Կորած մասի վրա եղել է միայն նման արձանագրություններին հատուկ սկզբնական տրաֆարետային հատվածը։ Օգտվելով №№ 11, 13 և 18 վավերագրերից վերականգնել ենք այն։

Վավերագիրը նորոգված է XIX դարի 20—30-ական թվականներին։ Հակառակ կողմից փակցված է մի հայերեն նամակ, որը կրում է 1829 թվականը։ Երևում է նաև, որ նորոգման ժամանակ վավերագրի սկզբի մասը արդեն կորսված է եղել. այս մասում եղել են Շար'ի գրասենյակի պետի և այլոց կողմից կատարված մակագրություններ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են բնագրի լուսանցքում։

Հակառակ կողմից փակցված նամակի վրա, հավանաբար հենց նորոգման ժամանակ, կատարված է հետևյալ հայերեն մակագրու-

թյունը. «Ուլթափի սուրբ վանքիս ընդհանուր **վախմ մլքին սահրատ-նամայն է»:**

Վավերագրի թվականը խիստ կասկածելի է. բնագիրը գրված է բավական անգրագետ ձեռքով, ուղղագրական բազմաթիվ սխալներով (ایستقرار. مناصیب معشیت և այլն): Այսպես, վերջում հիջրեթի 803 թվականը (ثلاث و ثمـــانه مایه) աղավաղված ձևով գրված է ثلاثه و ثمانه مایه: Հիմք ունենալով գրագրի կողմից բնագրում թույլ տված վերոհիշյալ և այլ սխալները, այս աղավաղված թվականը միայն կարելի է կարդալ ثلاثه و ثمـــانه مایه (803), որը սակայն չի կարելի վավերագրի գրչության թվական համարել:

Կալվածագրի շարադրման այս ձևը ամբողջապես համապատասխանում է 1504, 1506 և 1554 թթ. (վավ. 11, 13 և 18) երեք այլ արձանագրությունների ձևին և կազմված է նույն տրաֆարետով: Այս փաստը, ինչպես նաև հնագրական այլ հատկանիշներ, կասկած առաջացրին վավերագրի թվականի նկատմամբ: Ուշադիր համեմատությունը ցույց տվեց, որ թղթի միացման տեղում գրված Շար'ի քարտուղարի և լուսանցքում կատարված հաստատման կամ վկայության երկու մակագրությունների կնիքները կան նաև Տաթևի վանքապատկան կալվածների հիջր. 962 (1554 թ.) նույնատիպ կալվածագրի վրա (վավ. 18): Վերջին վավերագրում քարտուղարի կնիքը երկու տեղ է գրված. ա) սկզբի հաստատման գրության տակ, բ) թղթի երեք կտորների միացման տեղում: Սույն վավերագրում, սակայն, հավանաբար երկու տեղ է եղել, որոնցից երկուսն եղել են վավերագրի սկիզբը պարունակող թղթի վրա, որը չի պահպանվել, մնացել է միայն մեկը՝ թղթի երկրորդ և երրորդ կտորների միացման վայրում: 19 մմ տրամագծով կնիքի վրա կա մանր գրությամբ ընդարձակ մի մակագրություն, որ բավական մաշված է ու աղավաղված, կենտրոնում միայն կարդացվում է علی (Ալի) անունը:

Մյուս երկու կնիքները, սակայն, միանգամայն ընթեռնելի են, դրանք են.

1. «الملك بحق. عبده محمد كاظم بن حسين — Իշխանության ճշմարտությանն է. նրա ծառան է Հուսեյնի որդի Մուհամմադ-Քյազիմը»:

2. «الفقير سهراب اورطی — Նվաստ Սոհրաբ Ուռուքցի»

Նույն կնիքների առկայությունը երկու տարբեր վավերագրերի վրա ապացուցում է դրանց ժամանակակից լինելը և քանի որ երկրորդ կալվածագրի (վավ. 18) հիջր. 962 թվականը կասկածի ենթակա չէ, ապա կասկած չի մնում, որ սույն կալվածագրի վրա գրված «803» թվականը ճիշտ չէ: Կարելի է ենթադրել, որ դա XIV դարի վերջի վավերագրի XVI դարի 40—50-ական թվականներին հանված պատճեն է: Պատճենների հաստատման գրությունները սովորաբար գրվում էին վավերագրերի սկզբի մասերում, որն այս վավերագրում չի պահպանվել: Նկատված է նաև, որ պատճենների վրա միայն լինում է պատճենի հարատևությունը հաստատող նոտարական գրասենյակի պաշտոնյայի կնիքը, այլ վկայություններ և կնիքներ չեն լինում: Նշված են լինում միայն բնագրի վրայի հաստատման մակագրություններն ու վկայությունները և նրանց կնիքների տեղերը «محل مهر» կամ «مهر» ձևով: Այս վավերագրի վրա, սակայն, բոլոր մակագրությունները կնքված են:

Ամեն պարագայում «803» թվականը չի կարելի սոսկ անգրագիտության հետևանք կամ գրչական սխալ համարել: Դժվար թե հարյուրերորդական թիվը՝ 900-ը (تسعمـــایه) շփոթությամբ գրված լինի «800» (ثمـــانه مایه): Նույնիսկ եթե ենթադրենք, որ այդպես է եղել, ապա դա համապատասխանում է 1497 թվականին, որը 57 տարով ետ է նույն կնիքները կրող Տաթևի վերոհիշյալ կալվածագրից:

Ինչպես ցույց է տալիս սույն և վերոհիշյալ երեք նույնատիպ կալվածագրերի համեմատությունը նախորդ շրջանի կալվածագրերի հետ, այս կարգի արձանագրությունները, հողային սեփականության և նրանց սահմանների հաստատման գրությունները, տրված՝ «Հաղթական բանակի բանակավարի դատավորների ատյանի» (دار القضاء معسكر ظفر اثر) կողմից, որը պետք է գոնվեր Նախջևանում, վերաբերում են միայն XVI դարին:

Ուրեմն ավելի ճիշտ կլինի մտածել, որ Տաթևի վանքապատկան խոտ, Շնհեր և Հալիձոր գյուղերի սահմանների ընդարձակ նկարագրությունը պարունակող այս արձանագրությունը կամ «սունուրնամեն» (սահմանագիր) կազմվել է XVI դարի 40—50-ական թվականներին, հիմք ունենալով հիջր. 803 (1400) թ. որևէ կալվածագիր կամ այլ փաստաթուղթ, և չնայած որ այն գրված է «բանակատեղի դատավորների ատյանի» կողմից տրվող վճռագրերի համար նախատեսված ձևով, սակայն վերջում հիշված է ոչ թե սույն վավերագրի գրառման թվականը, այլ արձանագրության համար հիմք ծառայող ավելի հին վավերագրի թվականը:

Սահմանների նկարագրության մեջ հիշատակված տեղանունների ընթերցման ժամանակ կարող են վրիպումներ լինել։ Նման վրիպումներից հնարավորին չափ խուսափելու նպատակով, 1960 թ. անձամբ եղել ենք այդ գյուղերում և փորձել տեղում ճշտելու որոշ տեղանունների ճշգրիտ արտասանությունը։ Պետք է ասել սակայն, որ այդ տեղանուններից շատ-շատերը բոլորովին անծանոթ էին գյուղացիներին, իսկ որոշ վայրեր այժմ մտնում են այլ գյուղերի սահմանների մեջ։ Այս փաստը գալիս է ապացուցելու, որ նախապես այդ գյուղերի սահմանները շատ ընդարձակ են եղել, որոնցից անջատվել են որոշ տարածություններ, կցվել այլ գյուղերի, կամ դրանց վրա հիմնվել են նոր գյուղեր։

Կալվածագրում հիշատակված տեղանունների մի մասը նախկին հայկական անունների թուրքերեն թարգմանություններն են, ինչպես օրինակ «Այուզարակ» (Արջաձոր), «Ջողալլու դարակ» (Հոնուտի ձոր), «Դաշխարման» (Քարե կալ), «Կըզըլկայա» (Կարմիր քար), «Գեչի կայասի» (Այծաքար) և այլն։ Իսկ մի մասը զուտ թուրքական են, տրված եկվոր թրքախոս ցեղերի կողմից. «Համիդ գյոլ», «Բեշթափա», «Կարաչանգըլ», «Յանջայազի» և այլն։

Վավերագիր 4. Վաղարշապատ գյուղի հնագույն կալվածագրի այս բնագիրը մեզ հաջողվեց հայտնաբերել 1960 թ. ՀՍՍՀ Պետական պատմական արխիվի անմշակ բաժնում, որ հետո փոխադրելով Մատենադարան, գրանցվեց Կաթողիկոսական Դիվանի «1 գ» թղթապանակում՝ 1044 համարի տակ։ Մինչ այդ սույն կալվածագրի բովանդակությանը մենք ծանոթ էինք միայն էջմիածնի կալվածագրերի մատյանում արտագրված մի պատճենից (թղթ. 1գ, վավ. 928), թեև Ս. Երևանցին «Ջամբռում» բավական մանրամասն խոսում է այս կալվածագրի մասին, վերագրելով այն Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսին («Ջամբռ», էջ 100, 253)։

1955 թ. հրատարակված մի հոդվածում նշել ենք արդեն, որ Ս. Երևանցին սխալվում է սույն կալվածագրի ստացող պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսին նույնացնելով Ցախր-ադ-դովլանի որդի, Ջալալբեկի որդի Գրիգոր կաթողիկոսի հետ։ Նա սխալ է համակցել նաև կալվածագրի բովանդակությունը։ Կան անունների, թվականների և վաճառված մուլքերի գների աղավաղումներ (այդ մասին տե՛ս Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 8)։

Կալվածագրի բնագրի հայտնաբերումը մեծ չափով օգնեց ճըշտելու սույն հատորի, ավելի ուշ շրջանի ընդօրինակությամբ պահ-

պանված, հաջորդ № 5 կալվածագիր-վակֆնամեի բնագրի որոշ աղավաղված մասեր։ Հատկապես կարևոր են նախջևանի կադիի և Շար'ի ատյանի անդամների անուններն ու կնիքները, որոնք № 5 վավերագրում նշված են միայն جای مهر («կնիքի տեղը») մակագրությամբ։

Այս բնագրի վրայի կնիքները մեծ մասամբ վերծանելի են։ Ջորս տեղ, թղթի առանձին կտորների միացման վայրերը կնքված են կալվածագիրը կազմող Ջաման-էդ-դին կադիի և գործարքին ներկա գտնվող ու իրենց մակագրություններով արձանագրության վավերականությունը հաստատող Ալիի որդի Մահմուդի և մի այլ հոգևորականի անընթեռնելի կնիքներով։

Ընդամենը մեկ տարվա տարբերությամբ կազմված այս արձանագրությունները իրենց ձևով և շարադրության եղանակով չափազանց նման են իրար, որը և նպաստում է բնագրի վերծանությանը։ Դրանով հանդերձ սույն կալվածագիրը տարբերվում է հաջորդ և այլ կալվածագրերից հատկապես նրանով, որ այստեղ գրանցվել են ավելի վաղ կազմված երեք տարբեր կալվածագրեր։ Դրանք թեև վերաբերում են նույն Ուչքիլիսա (Վաղարշապատ) գյուղի մուլքի տարբեր մասերի վաճառքին, սակայն երեք դեպքում էլ հանդես են գալիս տարբեր վաճառողներ, փոփոխվում են վաճառքի պայմաններն ու գները։ Իր ձևով հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում երրորդ կալվածագիրը, որը կարևոր տվյալներ է պարունակում շարիաթական ժառանգական իրավունքի մասին։

Կալվածագրի բնագրից պարզ է դառնում, որ երեք նվագով գնված է Վաղարշապատ գյուղի մուլքի 4/6 մասը։ Առաջին նվագով գնված է ամբողջ գյուղի 1/3-ը, այսինքն 2 դանգը, իսկ երկրորդով ու երրորդով 1/6-րդական մասերը (سدس), այսինքն յուրաքանչյուր անգամ 1 դանգը, որով ընդհանուրը լինում է 4 դանգ։ Սակայն ինչպես գրված է կալվածագրի վերջի վակֆային արձանագրության մեջ, էջմիածնի վանքին վակֆ է արվում ամբողջ գյուղը (جميع القرية المدعوه), որից պետք է եզրակացնել, որ գյուղի 2 դանգը կամ 1/3 մասը նախապես պատկանել է վանքին կամ, որ ավելի ճիշտ է, վանքի վանահայր (متولی) պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսին։ Այդ մասին սակայն սույն կալվածագրում ոչ մի հիշատակություն չկա։

Այս և շորս այլ կալվածագրերում (վավ. 5, 8, 9 և 23) Արարատյան երկիրը կամ Ջուխուր-Սա'դի վիլայեթը հիշատակված է որպես

«Վրաստանի շրջաններից, ենթակա Ադերբայջանի նահանգին» (من اعمال گرجستان من كوره آذربايجان) «Ա'մալ» բառը ունի «շրջակայք», «շրջան» իմաստը, իսկ «քուրա» նշանակում է վարչական ավելի մեծ միավոր, «նահանգ», «մարզ», «երկրամաս»։ Երկու կալվածագրում (վավ. 5 և 10) զեղչված է «Վրաստանի շրջաններից» (من اعمال گرجستان) խոսքը, որը, ինչպես երևում է դուռ բացատրական բնույթ ունի. նկատի առնելով, որ նախորդ դարերում և հատկապես իլխանության շրջանում Արարատյան երկիրը մտնում էր «Գյուրջիստանի վիլայեթի» մեջ (տե՛ս Համդալլահ Ղազվինի, Նուզհաթ-ալ-կուլուբ, 1958, Թեհրանի հրատ., էջ 108)։

Ինչպես արաբական տիրապետության շրջանում «Արմինիա» երկրամասը, սկզբում Դվին, ապա Պարտավ կենտրոնով, ընդգրկում էր ամբողջ պատմական Հայաստանը, ներառյալ նաև Աղվանքն ու Վրաստանը մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան (տե՛ս Յակուբի, Բելազուրի, Յակութ-ալ-Համավի, Աբուլֆիդա, Իբն-Խորդատբե և ուրիշներ. տե՛ս այս մասին Հ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 16, 132), այնպես էլ XV դարից հետո «Ադերբայջանը» Թավրիզ կենտրոնով, վարչական մի խոշոր միավոր էր, որի մեջ մտնում էր ոչ միայն բուն «Ադերբայջանը» կամ «Ատրպատականը», այլ նաև հին Աղվանքն ու Պատմական Հայաստանի Արցախ և Սյունիք նահանգներն ամբողջությամբ և Վասպուրական ու Այրարատ նահանգների արևելյան գավառների մեծ մասը։ Հետևաբար, ինչպես որ արաբական աղբյուրների «Արմինիան» ունի լոկ վարչական իմաստ, այնպես նաև XV դարից հետո «ընդարձակ առումով» «Ադերբայջան» վարչական միավորի հիշատակումը պարսից մատենագրության մեջ և պատմական վավերագրերում, հաճախ ցույց է տալիս միայն տվյալ վիլայեթի կամ շրջանի զուտ ֆինանսական-վարչական ենթակայությունը։

Ըստ Շարդենի Սեֆևիների օրոք ևս երկիրը չորս խոշոր ֆինանսական վիճակների (departemens) էր բաժանված. Իրաք, Ֆարս, Ադերբայջան և Խորասան (հ. 5, էջ 439)։ Ինչպես ցույց է տվել Մինորսկին, համարյա նույն բաժանումը տեսնում ենք նաև Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ (էջ 162)։ Երկրի տարբեր նահանգներից ստացվող եկամուտները թվարկված են վերոհիշյալ չորս տնտեսական շրջանների ներքո։

Վ. Մինորսկին մեկ առ մեկ քննության առնելով այդ ցուցակում թվարկված բոլոր շրջանները, նշում է որ. «Հյուսիս-արևմտյան

շրջանում թվարկված են չորս բեկլարբեկիություններ՝ Թավրիզ, Չուխուր-Սա'դ, Ղարաբաղ և Շիրվան։ «Ադերբայջան» տերմինը, որ այս չորս բեկլարբեկիներին որպես վերնագիր է տրված, հավանաբար վերաբերում է այդ չորս նահանգներին, ինչպես որ «Խորասան» տերմինը վերաբերում է ամբողջ հյուսիս-արևելքին։ Իհարկե հիշյալ տերմինի նման օգտագործումը անտեղի է և սխալ, աշխարհագրական գրքերը այն չեն հաստատում։ Իրականում միայն Թավրիզի բեկլարբեկիությունը առանձին վերցրած, ընդգրկում էր պատմական Ադերբայջանի մեծ մասը» (էջ 164)։ Խոսելով այդ կարգի ստորաբաժանումների զուտ տնտեսական նկատառումների մասին, հարկային հաշվառումներին կամ «ավարեջեններին» վերաբերող գլխում, Մինորսկին հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն հարցին, որ «Իրաքի, Ֆարսի և Ադերբայջանի ներքո հիշված է նույն նահանգների «ավարեջենը», Քիրմանի և Խուզիստանի տակ Խորասանն ու Իրաքն է, իսկ Շիրվանի «ավարեջեն» հիշված է Ադերբայջանի ներքո։ Նման դասավորության միակ բացատրությունն այն է,— գրում է նա,— որ տնտեսական հիմքերը ամրացնելու նպատակով, Քիրմանի, Խուզիստանի և Շիրվանի նահանգների եկամուտները հատկացրել են Խորասանին, Իրաքին և Ադերբայջանին, իսկ դրանց հաշիվները «ավարեջենների» մատյաններում արձանագրվում և հաշվվում էին երկուստեք» (էջ 174)։

Հյուսիս-արևմտյան հարկային-ֆինանսական ստորաբաժանման մեջ մտնող չորս վիլայեթները ինքնուրույն քաղաքական-վարչական միավորներ էին։ Ուշագրավ է, որ դրանցից Արարատյան երկիրը կամ Երևանյան նահանգը, որին ենթարկվում էր նաև Նախջևանի օլքան, կոչվում էր Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկիություն, Գանձակն Արցախական աշխարհով՝ Գանձակի կամ Ղարաբաղի բեկլարբեկիություն, Շամախին Աղվանից աշխարհի մեծ մասի հետ Շիրվանի բեկլարբեկիություն և միայն Թավրիզի նահանգը, կամ բուն Ատրպատականը՝ Ադերբայջանի բեկլարբեկիություն (տե՛ս Իսքանդար Մունշի, Թարիխ-ե Ալամարա-յե Աբբասի (ԹԱԱ), էջ 169, 492, 565, 683, 1026, 1030, 1041 և 1085)։ Սակայն այս բոլորն, ինչպես ասվեց, հարկային-ֆինանսական ենթակայության տեսակետից, մեկ ընդհանուր գլխավարություն ունեին և հաշվետու էին հյուսիս-արևմտյան երկրամասի կամ «Ադերբայջանի» վեզիրի առաջ։

Իսքանդար Մունշիի մոտ «Ադերբայջանին» այս երկու՝ աշխարհագրական և վարչա-ֆինանսական հասկացությունները չափազանց որոշ են։ Նա միշտ հյուսիս-արևմտյան նահանգները թվարկելիս

համարյա նույն հերթականությամբ հիշում է «Ագերբայջանը, Շիրվանը և Գյուրջիստանը», երբեմն էլ «Ագերբայջանը, Շիրվանը, Առանը և Գյուրջիստանը», մերթընդմերթ հիշատակելով նաև Ղարաբաղն ու Ջուխուր-Սա'դը (էջ 647, 650, 754, 756, 1026, 1102 և այլն)։ Հատկապես ավելի որոշակի են Ագերբայջանն ու Շիրվանը, որոնք միշտ միասին են հիշվում. گفتار درقضایای آذربایجان و شیروان. تسلط رومیه برانحاء ممالك آذربایجان وشیروان. درمقام تسخیر ممالك آذربایجان وشیروان և այլն։ Ըստ որում Ագերբայջան ասելով նա հիմնականում ի նկատի ունի Արաքսից հարավ գտնվող պատմական Ատրպատականը, իսկ Շիրվանը, դա Քուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքից մինչև Դերբենտ ընկած տերիտորիան է (էջ 101, 228, 230, 232, 235, 255, 259, 270, 504, 636—638, 643, 709, 730 և այլն)։ Մունշիի պատմական բծախնդրությունը այն աստիճանի է հասնում, որ Ագերբայջանի վեզիրի մասին խոսելիս նրան անվանում է «Ագերբայջանի և Շիրվանի վեզիր» (عطاالله اصفهانی که در زمان شاه جنت مکان وزیر آذربایجان وشیروان بود — Աթաուլլա Իսֆահանին, որ դրախտաբնակ արքայի ժամանակ Ագերբայջանի և Շիրվանի վեզիրն էր. էջ 385, համմտ. էջ 172 և 247), որպեսզի սխալմամբ չհասկացվի միայն բուն Ագերբայջանի (Ատրպատականի) իմաստով։ Որ իրոք դրանք տարբեր պաշտոններ էին, այդ երևում է նաև «Սարու խոջա անունով հայտնի խոջա Մուհամմադ Ռզա Ֆադավիի մասին նրա տված այն տեղեկությունից, ըստ որի նա Ագերբայջանի բեկլարբեկի Զոլֆեղար խան Կարամանլուի վեզիրության պաշտոնից՝ թագավորական ծառայության հասավ և Ագերբայջանի անկախ վեզիրը դարձավ (ازوزارت ذوالفقارخان قرامانلو بملازمت اشرف رسیده وزیر مستقل آذربایجان گشت)։ Ինչպես պարզ երևում է Ագերբայջանի վեզիրը այլևս ենթակա չէր բեկլարբեկին, նա արդեն համարվում էր Արքունի դռան պաշտոնյա և ենթարկվում էր մեծ վեզիր է'թեմադ-ուդդովլեին, և հարկային-ֆինանսական գործերում նրա իշխանությունը տարածվում էր նաև հյուսիս-արևմտյան մյուս երեք նահանգների՝ Շիրվանի, Ղարաբաղի և Ջուխուր-Սա'դի վրա։

Վավերագիր 5. Ջալալբեկի որդի Գրիգոր Մակվեցու կամ Արտազեցու կողմից հիջր. 835 թ. ռաբի' II ամսի կեսերին (1431 թ. դեկտ. 20—21) Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ամիր-Տուստամից «գնած» և էջմիածնին նվիրված 7 գյուղերի կալվածագրի այս պարսկերեն բնագիրը մեզ է հասել ուշ շրջանի ընդօրինակությամբ, կատարված XIX դարում, վանքապատկան այլ կալվածների մի ընդհանուր մատյանում։

Կալվածագրի հայերեն համառոտ թարգմանությունները լույս են ընծայվել ինչպես «Արարատ» ամսագրում (1875, էջ 212—213), այնպես նաև Հ. Աբրահամյանի կողմից 1941 թ. Երևանում հրատարակված «Կալվածագրեր» ժողովածուում (էջ 12)։ Պարսկերեն բնագիրը, սակայն, լույս է տեսնում առաջին անգամ։

Վավերագիրը, սկսած դեռևս Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակներից և էլ ավելի առաջ, ծանոթ է եղել շատերին և բազմիցս վկայակոչվել է մեր պատմական գրականության մեջ։ Սակայն բնագրի սխալ ընթերցումների և օժանդակ գրականության բացակայության կամ անմատչելիության պատճառով, աղավաղվել են այնտեղ հիշված պատմական անձնավորությունների անուններ ու որոշ տեղանուններ, տեղի տալով սխալ մեկնաբանությունների։

Մինչև վերջին ժամանակներս կալվածագրի գրառման պատմական հանգամանքների և նրա հեղինակների մասին մեր տեղեկությունները սահմանափակվում էին Սիմեոն Երևանցու կողմից «Ջամբռում» տրված հետևյալ խիստ համառոտ և թերի նկարագրությամբ. «...յետ երից ամաց ի փոփոխմանէ տիրողաց երկրիս, յառաջանայ այր ոմն տաճիկ յերկրոջս՝ Ռուստամ անուն, և բռնացեալ (ոչ է յայտ թէ որով կերպիւ) տիրէ քանեաց գեղօրէից, յորոց մին լինի և այս մեր կից գեղս Վաղարշապատ, և այս Ռուստամ տաճիկս լինի որդի Ամիրշքեանի և թոռն Ամիր Սմբաթայ և ուստի լինելն անյայտ։ Ապա նոյն Գրիգոր կաթողիկոսն ի յայս տաճկէս վերստին գնէ զգեղս զայս իննսուն հազար դինարի և վախճան առնէ սրբոյ Աթոռոյս։ Եւ ընդ գեղջս այսմիկ գնէ ևս ի նոյն տաճկէն զայսոսիկ գեղօրայս, այսինքն՝ զԱշտարակ, զԲաթոհին, զնորագաւիթ, զԱղունատուն, զՔիրաջլու, զՄուղնի (որոց զորպէսն ի յիւրաքանչիւր տեղւոջն ասասցուք)։ Եւ եօթնից գեղօրէիցս գրելոցս այսոցիկ զղաբայ մի մեծ և կոնդակաձև գրէ նոյն վերոյիշեցեալ Ջամանատին զգին Երևանու և կնքէ, կնքեն և վկայեն ևս Երևանու շխի-խալամ-մօլայ Ռահիմ կոչեցեալն, և Նախջևանու զգին Ահմէտ կոչեցեալն՝ որդի Մահմեթի։ Յորում վճռեն հաստատուն վկայութեամբ և սաստիկ երդմամբ նզովիւք ըստ օրինացն իւրեանց թէ՝ այսոցիկ եօթեանց գեղօրէիցս զշնչդանկ մուլքն գնեաց Գրիգոր խալիֆայն և վախճարար սրբոյ էջմիածնի։ Որ գրի ի տաճկական թուոջն ( ), զոր գացես ցուցական և ( ) համար նշանաւն։ Եւ այս մեծ զգգա-

յայիս սուրաթ մի ևս գոյ գրեցեալ ցուցական և ( ) նշան համարով» («Ջամբռ», էջ 102)։

1955—1960 թթ. լույս տեսած առանձին հոդվածներով քննության ենք ենթարկել այս և նախորդ կալվածագրերը և վերծանված ամրողջական բնագրերի ու XV դարի որոշ հիշատակարանների հիման վրա ապացուցել, որ՝

ա) Սույն կալվածագրում որպես վաճառող կողմ հանդես եկող Ամիր Ռուստամը ոչ թե «այր ոմն տաճիկ» է, այլ որդին է Սյունյաց Սմբատ Օրբելյանի որդի Բեշքենի. Ռուստամի հոր «Ջամբռում» «Ամիր Շբեան» իսկ «Արարատում» և «Կալվածագրերում» «Ամիր Միշկին» անվանումը արդյունք է պարսկերեն բնագրի بیشکین գրության սխալ վերծանման։

բ) Կալվածագրում Ամիր Ռուստամին տրված ճոխ տիտղոսները վկայում են, որ 1431—1437 թթ. նա բարձր դիրքի է արժանացել Կարա-կոյունլու Իսքանդարի կողմից և օգտվելով պատեհ առիթից փորձել է Սյունիքում և Այրարատում ստեղծել հայկական վասալ իշխանություն։

գ) Նա միաժամանակ գործնական քայլեր է արել էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերականգնման և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը այնտեղ վերահաստատելու ուղղությամբ։ Օգտագործելով իր ազդեցությունը նա ձեռակերպել է կալվածագրում նշված 7 խոշոր գյուղերի՝ «վաճառքը» և ապա «գնող» Գրիգոր Մակվեցու կողմից դրանց նվիրումը վանքին, նպատակ ունենալով ամուր տնտեսական հենարան ստեղծել եկեղեցական իշխանության համազգային կենտրոնի համար։

դ) Սակայն, դեպքերի հետագա ընթացքը և Ամիր Ռուստամի սյուզերեն Կարա-կոյունլու Իսքանդարի ոզբերդական վախճանը, անկատար թողեցին այդ ծրագիրը, որի իրագործմանը լծվել էին XV դարի հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալականության եռանդուն գործիչներ Օրբելյան Բեշքենի որդի Ամիր Ռուստամն ու Ջալալբեկի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը։

ե) Իսքանդարից հետո Կարա-կոյունլու Ջհանշահի օրոք, սակայն, քաղաքական համեմատաբար ավելի խաղաղ պայմաններում 1441 թ. հնարավոր եղավ միայն հրավիրել եկեղեցական գործիչների ընդհանուր ժողով և իրականացնել կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը էջմիածին։

զ) Թեև, ինչպես այդ նշել է նաև Օրմանյանը, եպիսկոպոսաց ժողովը աշխատեց միջին ճանապարհ ընտրել և կաթողիկոս ընտրեց

Կիրակոս Վիրապեցուն, սակայն այդ ընտրությունից դժգոհ մնացած Գրիգոր Մակվեցին և իր կուսակիցները, երկու տարի հետո կարողացան բեկանել այն, որից հետո կաթողիկոսական գահը գրավեց Գրիգոր Մակվեցին, որպիսի փոփոխության համար անհրաժեշտ հիմք էին հանդիսացել սույն կալվածագրում նրա անունով արձանագրված և հաստատված իրավունքները (տե՛ս Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 8։ Նույնի՝ Արարատյան երկրում, նույն տեղում, 1960, № 7—8։ «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2)։

Հայտնի չէ թե երբ և ինչ հանգամանքներում են էջմիածնի դիվանից անհետացել սույն կալվածագրի 1431 թ. բնագիրն ու Սիմեոն Երևանցու նշած պատճենը (սուրաթ)։ Հավանական ենք համարում, որ դրանք ևս այժմ գտնվում են որևէ արխիվում, անմշակ վիճակում և կարող են մի օր լույս աշխարհ դուրս գալ։

Վավերագիր 6. Կալվածագրի բնագիրը պահպանվել է 1892 թ. ընդօրինակությամբ։ Արտագրված է դպրոցական տետրի թերթի վրա։ Առաջին էջում կալվածագրի բնագիրն է, երկրորդում՝ վկայություններն ու կնիքների պատճենները, ընդօրինակության թվականի և տեղի մասին արված հիշատակագրությամբ, որտեղ հիշված է Ավագ-բեկ Մելիք-Փաշայանցի անունը, որի ներկայությամբ էլ կատարվել է ընդօրինակությունը։

Լուսանցքում հայերեն մակագրված է՝ «Մագաղաթի վրայ էր գրուած (յիշեալ) այս կալուածագիրը»։

Մելիք-Փաշայանները սերում էին Վարանդայի Քյոշիզ գյուղի Մելիք Փաշայի կամ Փաշիկի տոհմից։ Վերջինս, ըստ Դավրիժեցու, այն դժգոհ ֆեոդալներից էր, որ ըմբոստանալով Թուրքական իշխանությունների դեմ, XVI դարի վերջերին թողել էր հայրենի տիրույթները և գնացել Շահ Աբբասի մոտ։ Թվարկելով Աղվանից երկրից Սպահան ապաստանած հայ մելիքների անունները, նա հիշում է նաև «Մելիք Փաշիկն ի Քօշիզ գեղջէ» (Դավրիժեցի, էջ 15)։ Ըստ Մ. Բարխուդարյանցի Վարանդայի Քյոշիզ գյուղը հետագայում անվանվել է «Նովատեղ», սակայն նրա գրքում մեջ բերված վիմագիր մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Երկիրս Վարանդու և Քյոշիզու» («Արցախ», էջ 104)։ Հնչհերը նույնպես թեև հայտնի գյուղ է Վարանդայի գավառում, սակայն սույն կալվածագրում Քյոշիզի հետ միասին հիշատակված է որպես գավառ կամ շրջան։

Վավերագրի մյուս թերթի վրա նույն կիսագրագետ ձեռքով կես պարսկերեն կես ադրբեջաներեն թվարկված են մի քանի հրովարտակներ և կալվածագրեր, որոնք XVII—XVIII դարերում տրված են եղել նույն մելիքական տոհմի տարբեր ներկայացուցիչների։

Դժբախտաբար ոչ մի տեղեկություն չի տրված այն մասին, թե ում ձեռքում է գտնվել կալվածագրի բնագիրը։ Այն հանգամանքը, որ ընդօրինակությունը կատարված է Ավագ-բեկ Մելիք-Փաշայանցի ներկայությամբ, ենթադրել է տալիս, որ վավերագրի բնագիրը պատկանել է վերջինիս, որպես հիշյալ մելիքական տոհմի շառավիղներից մեկի։ Սա անշուշտ Մելիք-Փաշայանների կալվածատիրական վաղեմի իրավունքների մասին վկայող հնագույն վավերագիրն է եղել։ Սակայն պահպանված են եղել նաև հետագա դարերին վերաբերող փաստաթղթեր, որոնք թվարկված են հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. *Լավագույն քրիստոնյա* **Մելիք** *Ավանի անունով Ալի շահի (!) կողմից տրված Քյոշկիզի* **մահալի** *մելիքության հրովարտակը. 1019 (1610 ?) թ.։*

فرمان ملكيت باسم زبدة المسيحى آوان به محال كوچز از على شاه (!) در تاريخ ۱۰۱۹ (؟) —١

2. **Մելիք** *Ավանի որդի* **Մելիք** *Փիրիի անունով 1091 (1680 ?) թ. Շահ Աբբասի (!) կողմից տրված Քյոշկիզի* **մահալի** *մելիքության հրովարտակը։*

فرمان ملكيت باسم پيرى ولدملك آوان به محال كوچز در تاريخ ۱۰۹۱ (!) ازشاه عباس (؟) —٢

3. **Մելիք** *Փաշայի անունով 1148 (1735—36 թթ.) Մուստաֆա* **փաշայի** *կողմից տրված հրովարտակը. № 5։*

فرمان ملكيت باسم ملك پاشا در تاريخ ۱۱٤۸ از مصطفى پاشا فى ۵ نومره —٣

4. **Մելիք** *Յուսուֆի անունով 1141 (բնագրում 1161) թ. (մ. թ. 1728—29) Մուստաֆա* **փաշայի** *կողմից տրված վարանդայի* **մահալի** *մելիքության հրովարտակը. № 28։*

فرمان ملكيت يوسف آدينه ورنده محالنه مصطفى پاشادان تاريخ ۱۱٦۱ (!) (۱۱٤۱)—۲۸ نومره —٤

[5] *1144 թ. կալվածագրում գրված* **Մելիք** *Փաշայի որդի* **Մելիք** *Հասանի և* **Մելիք** *Աստղի որդի* **Մելիք** *Հարունի աղդարանությունը։*

[۵] —۱۱٤٤ قباله ايچنده يازيلمش نسب نامهٔ ملك حسن ملك پاشا اوغلى وهارون ملك اسداوغلى

[6] *1141 (բնագրում 1114) թ. (մ. թ. 1728—29) Մելիք* **փիրիյի** *և Մուհամմադ-Շաֆի'* **բեկի** *միջև վեճ է եղել։*

[٦] —۱۱۱٤ ملك پيرى محمد شفيع بيك ايله مرافعه لرى اولوب در

[7] *1139 թ. Շեյխ-Դուսուն (?) գյուղի համար* **Մելիք**-*Ավանի անունով տրված կալվածագիր։*

[۷] —۱۱۳۹ ملك آوان آدينه قباله اولسون (؟) شيخ دوسون كندينه

[8] **Մելիք** *Փաշայի անունով տրված հրովարտակ... քոչելու վերաբերյալ, սակայն առանց թվականի և կնիքը անվերծանելի։*

[۸] —ملك پاشا آدينه فرمان... كوچمك خصوصنده آما بى تاريخ و مهر معلوم اولمور

[9] *Քյոշկիզ-Հերհեր* **մուլքի** *մասին 1228 (1813) թ. հրամանագիր, տրված* **Միրզա**-*Ալիվերդիին Ջավազիզ գյուղի սահմաններին համար Փիրի* **բեկի** *և* **Մելիք** *Ջամշիդի երեխաների գանգատի հիման վրա։ Վերջում հայերեն գրված է «Մեհտիղուլի» — հավանաբար կնիքի մակագրությունն է, որ նշանակում է թե տրված է Ղարաբաղի Մեհտիղուլի խանի (1806—1822 թթ.) կողմից։*

(۹)— كوچز هرهر ملكنده ۱۲۲۸ حكم ميرزاعلى ويردى يه زواذيق قريه سنون سرحدينه... پيرى بيك وملك جمشيد اوشاقلارينين شكايته كوره (*Մէհտիղուլի*)

Վավերագրերի թվականները խիստ պայմանական են, ընդօրինակողը արաբերենով տրված տարեթվերը ճիշտ չի կարողացել կարդալ։ Նա սխալ է հասկացել նաև սույն կալվածագրի թվականը։ Ճիշտ ընդօրինակելով արաբերեն اربعين و ثمانمايه (840) գրությունը, ներքևում թվանշաններով գրել է ١٤٨ (148)։ Ուրիշները մի կետ են դրել ۲-ի և ٤-ի արանքում և դարձրել «1048»։

Ցուցակում առաջինը հիշված Մելիք Ավանի անունով տրված հրովարտակը թվում է թե ավելի հին կարող է եղած լինել։ Դա հավանաբար տրված պետք է լինի Կարա-կոյունլու Հասան-Ալիի կողմից։ Հրովարտակն ստացողը թերևս սույն կալվածագրի տեր՝ Հովհաննեսի որդի Ավանն է։ Երկրորդ հրովարտակը նույնպես ավելի

հին պետք է լինի, քանի որ Շահ Աբբասի օրոք Վարանդայի մելիքը Փաշիկն էր։ Կարծում ենք, որ ճիշտ չի վերծանված հրովարտակի կնիքը։ Ավելի հավաստի են թուրքական փաշաներից ստացված հրովարտակների և մյուս վավերագրերի մասին տրված տեղեկությունները։

Սրանով հանդերձ այս ցուցակը որոշակի արժեք է ներկայացնում և օգտակար է Վարանդայի պատմության և հատկապես Քոչիզի մելիքական տոհմի ճյուղագրության ուսումնասիրության համար։ Առավել արժեքավոր է, սակայն, հրատարակվող կալվածագիրը, որի շնորհիվ մեր առաջին տեղեկությունները մելիքների այս ընտանիքի մասին XVI դարի վերջերից գնում են մինչև XV դարի 30-ական թվականները։

Վավերագիր 7. Տաթևի վանքապատկան կալվածների գնման և նվիրաբերման այս հնագույն պարսկերեն կալվածագիրը պահպանվել ու մեզ է հասել անթերի բնագրով։ Վաճառքի և նվիրաբերության հաստատման արձանագրությունը (զաբալե և վակֆնամե) կազմված է Նախիջևանի Շար'ի ատյանում նույն Ջաման-էդ-դին Կազիի ձեռքով, որը գրել և կազմել էր 1430 թ. Վաղարշապատի հնագույն կալվածագիրը (վավ. 4)։ Ե՛վ գրչությամբ, և՛ արտաքին ձևով և շարադրման եղանակով այս երկու վավերագրերը հար և նման են իրար։

Թղթի առանձին կտորների հինգ միացման վայրերը կնքված են Մուհամմադ Կավամ-էդ-դին Կազիի կնիքով և հաստատված Ջաման-էդ-դինի հետևյալ մակագրություններով.

1. «صح وصل حرره زمان الدين القاضى — Հաստատվում է միացումը. գրեց՝ Ջաման-էդ-դին կազին»։

2. «صح الوصل من كاتب الاصل حرره زمان القاضى—Հաստատվում է միացումը բնագրի գրողի կողմից. գրեց՝ Ջաման կազին»։

1468 թ. Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ միասին Կարա-կոյունլու Հասան-Ալիից ստանում է մի հրովարտակ, որտեղ 10 այլ գյուղերի հետ միասին վերահաստատվում են վանքի իրավունքները նաև սույն կալվածագրում հիշված Ավարի, Տանձատափ, Տաշու և Ագանց գյուղերի նկատմամբ։ Ըստ այդ հրովարտակի մյուս գյուղերը նույնպես Ամիր Ռուստամն է վաճառել Շմավոն վարդապետին. «Այն հողերի **բահրաչեն,** որ Շմավոն վարդապետը գնել է Բեչքենի որդուց, ըստ կից ցուցակի ողորմածությամբ շնորհեցինք նրան»,— ասված է հրովարտակում (Հրով. I, վավ. 4)։

Կալվածագիրը ուժի մեջ է եղել և կարևոր նշանակություն է ունեցել վանքի համար նաև հետագա դարերում, չնայած՝ ինչպես XV այնպես նաև XVI դարերում հետագա առաջնորդներն ու վանահայրերը ստացել են բազմաթիվ հրովարտակներ թուրքմեն փադիշահներից և Սեֆյան շահերից, որոնց մեջ բազմիցս հաստատվում էին վանքի կալվածատիրական իրավունքները։

Տաթևի վանքի վակֆային կալվածատիրական իրավունքների տեսակետից սույն կալվածագրի բացառիկ կարևոր նշանակության մասին է վկայում վավերագրի հակառակ էջում՝ 1608 թ. կատարված հետևյալ հիշատակագրությունը.

«Ի ժամանակաց թագաւորութեան աւսմանեաց, որ է անուն Կոստանդինոյ, եղև հակառակութիւն վասն սահմանաց Տաթևայ, Սվարանոյց, Տուշուայ և Ագանցոյ։ Եղև դատաւոր մի ազգէն յունաց Աւսման անուն դատաւորի և կացուցեալ եպիսկոպոսն տէր Յովանէսն, թէ հան գիրն սահմանաց որ ցուցանէ զսահման գեղերաց։ Հանեալ զգիրս տէր Յովանէս արհեպիսկոպոսն Սիւն[ե]աց, եդ ի ձեռն դատաւորին։ Կարդաց զսահման գեղերացս, և զգիրս ոչ [ետ] եպիսկոպոսն Սիւնեաց։ Եղև բարկութիւն ժամանակաց, որ զաւրացաւ զաւրս պարսից Խորայսանայ, Շահապան եկեալ առեալ զԴայվր[է]ժ քաղաքն ընախչվան և զԱրարատ[ե]ան գաւառն և գերեցոյց զդատաւորն Աւսման և զգիրս հանն տարեալ ի աշխարհն պարսից զՂազմին և զՀիսպայհան։ Մնաց անդ գերի գիրս ամս չորից և ե (5) ամսոց։ Մնացինք շվար վասն գրոցս։ Ինչ լինի մեզ, որ այսպիսի վիշտ եղև վանացն Տաթևոյ։ Եղև երիտասարդ մի Ներսէս անուն, առեալ աւրհնութիւնս Տաթևոյ վանից և գնացեալ ամիս և հաս անդ և հարցեալ գտ[ե]ալ զգիրս ողորմութեամբն աստուծոյ, առեալ բերեալ ի գուղայքաղաքս յ[ր]զուվերծ, և եկեալ եպիսկոպոսն Տաթևոյ Մարտիրոս միաբանաւքն, զփակակալ տէր Մես[ր]որն, զՀայրապետ զտէր Սիմէոնն, և առեալ զգիրս և տարեալն վանս Տաթևոյ։ Աատուած ամենայնի և սուրբ առաքեալն Թաթէոս և Բարդուղիմէոս ազնական և պահապան լիցի զներսէս երիտասարդին և մաւրն իւր Փաշապակուն։ Դարձեալ յիշեցէք զխոջայ Եսային, զՄասահին, զձանղուլին, զԱհումն և զէվազն և Խոշնատարն և զԻսրայել էրեցս, որ զգիրս գրեցի, թվին ՌՕԷ (1608) էր»։

Ներքևում ավելացված է. «Յիշեցէք զԹոման, զթանկսուղն և զտէր Գրիգոր ժամարարն»։

1437 թ. Սանահնում ընդօրինակած Ճաշոցի հիշատակարանում Շմավոն Անգեղակոթցին, նկարագրելով Շահրուխի արշավանքնե-

րի ժամանակ իրենց գաղթը Լոռի, Ռուսաստամ Օրբելյանին անվանում է իր «հոգևոր որդին» (ժե դ. հիշ., Ա, էջ 468)։ Սյունիք վերադառնալուց հետո, Ջհանշահի օրոք, մասամբ վերականգնված են եղել Օրբելյանների իշխանական իրավունքները։ Սակայն պարզ երևում է, որ Ռուսաստամը այլևս մեծ հեղինակություն չէր վայելում և նրա անվան այլևս չեն նախորդում 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցուն վաճառված 7 գյուղերի կալվածագրում (վավ. 5) տրված ճոխ տիտղոսները։ Նա այստեղ արդեն ոչ թե «վեհանձնյա ամիր» է, այլ «հայոց ամիրզադե» (امیرزادهٔ ارمن)։ Ըստ արաբական մատենագրության մեջ ընդունված ավանդույթի «ամիրզադե-յե Արման» արտահայտությունը պետք է թարգմանել «Հայոց», այսինքն «Հայաստանի ամիրզադե»։ Ազգային պատկանելիությունը նշելու համար պետք է ասվեր «ամիրզադե-յե արմանի» (امیرزادهٔ ارمنی)։ Իսկ երկիրը արաբները կոչում էին «Արման — ارمن» կամ «Բիլադ ալ-Արման — بلاد الارمن» և հասկանում էին Արևմտյան Հայաստանը կամ ավելի ճիշտ Շահարմենների երկիրը։ Սակայն դժվար թե այս վավերագրում «Արման» արտահայտությունը այդ իմաստը պարունակի, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում է «ամիրզադեին» և ոչ թե «ամիրին», որովհետև չենք ասում «Հայաստանի իշխանազուն» այլ ասում ենք «հայ իշխանազուն»։

Տաթևի առաջնորդ Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին XV դարի անվանի եկեղեցական գործիչներից մեկն էր և գործոն մասնակցություն է ունեցել էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերականգնման համար ծավալված աշխատանքներում (Թ. Մեծոփեցի, հիշ., էջ 51, 78, 86)։ Նա մեծ դեր է խաղացել ինչպես Տաթևի, այնպես նաև Վաղադնի վանքի կալվածատիրական իրավունքների ամրապնդման գործում (Հրովարտակներ, I, վավ. 2, 4, 11, 15 և նրանց ծանոթագրությունները)։ Այս միակ փաստաթուղթն է, որտեղ հիշված է նրա պապի՝ Հակոբի անունը։

Կալվածագիրը XVI դարում հաստատված է «Ուռուքցի Սոհրաբի» կողմից։ Համարյա նույնպիսի մակագրությամբ հաստատված է նաև վավ. 14-ը, որը շարադրված է 1508 թվականին, սույն կալվածագրի հիման վրա։ (Տե՛ս վավ. 14-ի ծանոթագրութ.)։ Սոհրաբի կնիքը այս կալվածագրի վրա թեև չափազանց մաշված է ու անընթեռնելի, սակայն երևում է, որ դա տարբերվում է վավ. 3-ի և վավ. 18-ի վրա եղած կնիքներից։

Վավերագիր 8. Հավուց-թառի Սբ. Ամենափրկչի վանքի կալվածների պատմության ուսումնասիրության համար բացառիկ արժեք ներկայացնող այս վավերագիրը մեզ է հասել ուշ շրջանի ընդօրինակությամբ։ Թեև բնագրում կան որոշ աղավաղված կամ անընթեռնելի տեղեր, սակայն ամբողջության մեջ դրանք մեծ մասամբ հասկանալի են և չեն խանգարում բնագրի ճշգրիտ ընթերցմանն ու թարգմանությանը։

Աղկոյունյու Յաղուբ փադիշահի անվան տեղը ընդօրինակության մեջ բաց է թողնված։ Նման գրություններում մեծերի անունները գրվում էին լուսանցքում, ոսկեգույն կամ կարմիր թանաքով, բնագրի համապատասխան տեղը ազատ թողնելով։ Այդպես է եղել նաև այս վավերագրում, իսկ լուսանցքում գրվածը հավանաբար ջնջված է եղել կամ պատռված։ Բայց քանի որ վավերագրի թվականը (Հիջր. 894 թ. ռամազան ամսի սկիզբը) որևէ կասկածի ենթակա չէ, ապա վստահորեն բնագրում կարելի է ավելացնել ابو المظفر يعقوب بهادر (Հաղթական Յաղուբ բահադուր) անունը։

Որպես իրավական փաստաթուղթ այս հաշտության գիրը կամ համաձայնագիրը («մուսալիհե — مصالحه») իր շարադրության ձևով տարբերվում է գնման («մուբայիե — مبايعه») կամ նվիրման («վակֆ — وقف») ակտերին վերաբերող արձանագրություններից («զաբալե» և «վակֆնամե»)։

Հատորիս առաջաբանում անդրադարձել ենք սույն վավերագրի պատմա-իրավաբանական շարժառիթներին և ցույց տվել, որ վավերագրի գրառման տարիներին, Աղկոյունյու Յաղուբ Փադիշահի օրոք Հայաստանում բուռն հալածանքներ էին ծավալված հայ ֆեոդալականության աչքի ընկնող առանձին ներկայացուցիչների նկատմամբ։ Այդ ընթացքում Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավվել էին նաև վավերագրում հիշված Զաքարիա վարդապետի ժառանգական կալվածները, որոնք ըստ սույն վավերագրի 5000 դինար փրկագին վճարելուց հետո ետ էին վերադարձվել (Առաջաբան, էջ 26—30)։

Սիմեոն Երևանցին Զաքարիա վարդապետին համարում է Գրիգոր Մագիստրոսի սերունդներից և նույնացնում 1441 թ. էջմիածնի ժողովի մասնակից Զաքարիա վարդապետի հետ, որին Թումա Մեծոփեցին անվանում է «Տէր Զաքարէն Հաւուց-Թառայ ի յազատորդեաց» (Հիշատակարան, էջ 52)։ Սակայն, ինչպես ժամանակին նշել է Գ. Հովսեփյանը, հիշատակարաններում այս Զաքարիային հա-

ջորդում է ոմն Հովհաննես եպիսկոպոս։ Սրան հաջորդել է սույն կալվածագրում հիշված Շահենի որդի Զաքարիա վարդապետը, որը կարող էր ողջ լինել մինչև 1526 թվականը և Համազասպ վարդապետի հետ միասին նույն թվականին գրված կալվածագրով (վավ. 16) այդ կալվածների մի մասը նվիրել Ամենափրկչի վանքին, իսկ մի տարի առաջ, 1525 թվականին նա Գառնիում գնել էր մի այգի (վավ. 15)։ Կասկածից դուրս է, որ 1441 թ. էջմիածնի ժողովին մասնակցող և «եպիսկոպոսներուն երիցագույնը» համարվող Զաքարիա Հավուց-Թառեցին 1526 թ. չէր կարող ողջ լինել (Գ. Հովսեփյան, Հավուց-Թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, էջ 31, հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 357, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 2111)։

Սխալ հասկանալով վավերագրի բովանդակությունը Ս. Երևանցին այն անվանում է «զապալայ» և կարծում թե վավերագրի մեջ հիշատակված 9 գյուղերը Զաքարիա վարդապետը 5000 դինարով կարող էր գնած լինել Հաջի-Նովրուզի որդի Ամիր-Քյամալ-էդ-դին Աբդին-բեկից և ապա նշում՝ «Զաքարիա վարդապետս զայսոսիկ ի յառնուլն, յիւր անունն առնու, և զանուն Ամենափրկչին ոչինչ յիշէ ի զապալայջն, և զվախմ անուն ինչ ոչ գրեցուցանէ, որոյ պատճառն է՝ զի սոքա ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեցեալ գեօղն և վանքն առանց խորութեան։ Վասն որոյ և ինքն մինչ առաջնորդ իսկ էր սոյն վանքիս, որպէս թէ վասն վանքիս առնոյր զայսքան մուլքս, թէպէտ յանուն վանքին վախմ ոչ գրեցուցանէր ի միամտութենէն» («Զամբռ», էջ 277)։ Իրականում, սակայն, կալվածները Զաքարիայի ժառանգական սեփականություններն են եղել, ընդհանուր հետապնդումների ժամանակ բռնագրավված օտար տիրակալների կողմից։ Իսկ հետագայում արդեն, ինչպես այդ մասին նշում է նաև Ս. Երևանցին, երբ այլևս հնարավոր չի եղել կալվածները պահպանել հափշտակումից, նույն Շահենի որդի Զաքարիան և հավանաբար նրա մերձավոր ազգականներից Համազասպ վարդապետը 1526 թ. ստիպված են եղել այդ մուլքերը մաս առ մաս վակֆ անել Ամենափրկչի վանքին (վավ. 16, հմմտ. «Զամբռ», էջ 277—278)։

Շահ Իսմայիլ Բ-ի օրոք, 1577 թ. բարձրագույն դիվանի կողմից հրապարակված հրովարտակից երևում է, սակայն, որ հետագա տարիներում այդ կալվածները, կամ նրանց մի մասը դեռ շարունակում էին դիտվել որպես նույն ընտանիքի տարբեր մարդկանց պատկանող ժառանգական մուլքեր (Հրովարտակներ, I, վավ. 19), իսկ ավելի ուշ, հավանաբար XVII դարից սկսած դարձել են վանքի վակֆային սեփականություններ։

«Արդ ի մերս ժամանակի,— գրում է Ս. Երևանցին,— մինչ շէն էր վանքս այս, զՀայոց Թառու, զԹառնիսու և զԿուտուց վանքի վեց դանկ մուլքն առնոյր, մինչ սոքա ևս էին շէն և տաճկաբնակ։ Նոյնպէս և Կոխդ գեօղն որ շէն էր, տար զերեք դանկ մուլքն սոյն վանքիս։ Իսկ Մանկուս, Աւանիկ, Քաղբերթ և Սուրբ Սարգիս (զորս ամայի տեսաք մէք) որոց զհողն վարէր վանքս այս, իսկ այժմ մինչ գրէաք, ամենևին ամայի են վանքն և գեօղօրայքն իսպառ։ Ոհ, ոհ։ Բաւ է» («Զամբռ», էջ 278)։

Վավերագիր 9. Օշականի հնագույն կալվածագիրն է, պահպանված անթերի բնագրով։ Գրված է գեղեցիկ նասխ գրությամբ. առանձին հատվածների սկիզբը գեղագրական խոշոր տառերով, գրության մեջ օգտագործված ձայնանիշերի շնորհիվ, հատուկ անունների ու տեղանունների տառադարձությունը կասկածի ենթակա չէ։

Կալվածագրի բուն տեքստից առաջ հիշված է եղել Բեյթ-ուլ-մալի կապիի անունը, որը վավերագրի ամբողջ լայնքով կտրված հանված է և ապա նորից թղթի ծայրերը միացրած իրար։ Բնագրի այդ մասը վերականգնել ենք հիմք ունենալով սույն կալվածագրից ընդամենը երեք շաբաթ առաջ գրված վավ. 8-ի սկզբում նույն անձնավորության կողմից կատարված մակագրությունը։

Այս կալվածագրում, սակայն, ինչպես սկզբի հաստատման մակագրության տակ, այնպես նաև թղթի առանձին մասերի միացման տեղերում, երեք տեղ պահպանված է Բեյթ-ուլ-մալի նույն կապիի կնիքը հետևյալ մակագրությամբ المتوكل على الله الرحمن عبد الاول بن عثمان — «Ողորմած աստծուն ապավինած, Օսմանի որդի Աբդ-ուլ-ավվալ»։

Մյուս կնիքների մեծ մասի վրա կարդացվում են դրանց տերերի անունները։ Լրիվ ընթեռնելի է կալվածագրի վերջում գրված Բեյթ-ուլ-մալի ամիլ Ամիր-Քյամալ-էդ-դին Աբդին-բեկի կնիքը։ 2 սմ տրամագծով փոքրիկ կնիքի վրա փորագրված է հետևյալ երկտողը.

چون شدی برعدوی خود فیروز شکر کن عایدین بن نوروز

«Քանի որ հաղթեցիր քո թշնամուն,
Ուրեմն փառաբանիր աստծուն, ով Նովրուզի որդի Աբդին»։

Բնագրում հիշված տեղանուններից մի քանիսի (Օշական, Կարապի, Ղարաքիլիսե, Աշտարակ) գրությունը զանազանվում է կալվածագրի ընդհանուր ձեռագրից։ Զգացվում է, որ որոշ տեղեր այլ գրչով ուղղված է կամ ջնջված ու նորից է գրված։ Այն տողի դիմաց, որտեղ հիշված է Օշական-ը, լուսանցքում ոմն Մուհամմադ-Շարիֆ արձանագրում է, որ նույն գյուղը բնագրում նշված սահմաններով նախապես հայտնի է եղել Ղազանֆար անունով։ Ուստի հավանական է թվում, որ բնագրում նկատվող այդ ճշտումները, ավելի ուշ կատարվել են նույն արձանագրության հեղինակի կողմից։

Ջամբռի ԻԴ գլխում Ս. Երևանցին, Օշականի կալվածագրերը թվարկելիս ԻԱ համարի տակ սույն կալվածագրի մասին գրում է. «Դարձեալ զապալայ մի մեծ հին և կոնդակաձև վասն վեց դանկ մլքին գեղջս այսորիկ, զոր առեալ են ի հին տերանցն։ Յորում գրի գեղս չորիւք սահմանօքն, գրեցեալ ի յՀՃՂԴ թուին տաճկաց։ Գիտ ցուցական և ԻԱ համարով» (էջ 259)։

Իսկ ԺԹ գլխի, Օշականի պատմության վերաբերող հոդվածում, ավելի մանրամասն խոսելով սույն կալվածագրի մասին, վերանկատագրում է գյուղի սահմանները. «...մի կողմն Հաճիլար կոչեցեալ գեղջն մօտ Ղարաքիլիսէն, մի կողմն՝ Շաղվերթի ջուրն, մի կողմն Թաքեայ կոչեցեալ գեօղն և միւս կողմն Կարփւոյ ճանապարհն և առապարն» (էջ 111)։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ մոռացության է տրված Աշտարակ գյուղը որպես չորս սահմաններից մեկը և դրա փոխարեն «Թաքիե — تكيه» (մենաստան) բառը ընդունելով գյուղի անուն, ներկայացվել է որպես չորրորդ սահման։

Վավերագրի հակառակ էջում կա Ս. Երևանցու ձեռքով կատարված հետևյալ մակագրությունը. «ԻԱ. յՕշականու գեօղի վեց **դանկ մլքի** հին **ղաբալայն է,** յորում գրի գեօղս այս, սահմանօքն, որ ի յառնուլն մեր **զմուլք** գեղջս այսորիկ, առեալ եմք և զայս հին **ղաբալայս.** 894 թուին տաճկաց»։ Նոտր գրով վերևում գրված է. «յՕշականու **դապալայն»:**

Վավերագիր 10. Այս կիսագրագետ և համառոտ բովանդակությամբ կալվածագիրը, XVI դարից մեզ հասած ամենահին պարսկերեն կալվածագիրն է։ Ընդհանուր շարադրանքով և նոտարական արձանագրություններին հատուկ հակիրճ տրաֆարետով որոշակի կերպով տարբերվում է նախորդ՝ XV և XIV դարերի կալվածագրերից։ Այն սովորական առք ու վաճառքի փաստաթուղթ է «قباله بيع و شراء — ղաբալե-յե բեյ՝ ու շիրա»։ Լեզուն աղքատ է ու լակոնիկ, գրությունը խառը և ոչ գեղագրական։

Շար՝ի նոտարի հաստատող գրությունը կիսով չափ է միայն ընթեռնելի։ Կնիքը թեև ընթերցվում է, սակայն որևէ անուն չի բովանդակում։

Վավերագրի հակառակ երեսին փակցված թղթի շերտի վրա մակագրված է. «Այտին Դաւրիշ կամ Քէշիշքեանտի գիւղի **շէշդանկ մլքի** հին **ղաբալայն է,** զոր Ֆարխատտին հայ ոմն ծախեալ է վեց **թումանով** Եաղուբ **Աղայի** որդի **խալիֆայ** Իբրահիմ **բէկին:** Որոյ կողմունքն են՝ Արմուտ Աղաջին, Իլանլուն, Ղուզուլու-դարայն և Ղարադաշն։ Ի թուին տաճկաց ՋՁ։ Որ է Ղրխբուլախու **մահալն»:** Գրության ձախակողմյան լուսանցքում փակագծում նախապես գրված է եղել «Ծ» (50) համարը, ապա ջնջված է և ներքևում գրված «Գ»։ Նույն տեղում մանր նոտր գրով շեղակի մակագրված է. «Զսորայ նոր **ղաբալայն,** որ մեք զգեօղս առեալ եմք, գոցես (ԺԱ) համարով»։

Ավելի ներքևում այլ ձեռագրով գրված է. «այդին գեղի, որ յապարան **մուլքի ղապալայ** է, 3»։

Բնագրում ինչպես նաև հայերեն համառոտ մակագրության մեջ «Ֆախր-էդ-դին» (فخر الدين) անունը, ժողովրդական աղավաղված ձևով «Ֆարխադին» է գրված, պարսկերեն բնագրում թողնելով فرخدين թարգմանության մեջ այն ուղղել ենք «Ֆախր-էդ-դին»։

Վերևի առաջին մակագրությունը կատարված է Սիմեոն Երևանցու օրոք և համարյա նույնությամբ մեջ է բերված «Ջամբռի» ԺԹ գլխի Քեշիշքյանդի գյուղի սեփականության պատմությանը նվիրված «Յաղագս Քէշիշքեանտ կոչեցեալ գեղջն, որ է ի Ղրխբուլախ նահիէն և կից Ապարանու նահիայինն, որ Այտին-Դաւրիշ և Ջալապիքեանդ ևս կոչի...» խորագիրը կրող ենթագլխում (էջ 120)։

Այս գյուղի մասին Սիմեոն Երևանցին խոսում է Ապարանի մահալի Դիպակլու կամ Սանտ գյուղից հետո, որի հիջր. 983 (1575) թ. կալվածագիրը ևս հրատարակվում է սույն հատորում (վավ. 23)։ Երևանցին չի կասկածել դրանց տարբեր գյուղեր լինելու մասին, այն դեպքում, երբ երկու գյուղերի սահմանների նկարագրությունը նույնն է. «Արմուտ աղաձին, Իլանլուն, Ղուզուլու-դարայն, և Ղարատաշն» («Ջամբռ», էջ 119 և 120)։

Վավերագիր 11. «Բանակավայրի դատավորների ատյանի» կողմից առանձին կալվածների և հողային սեփականությունների հաստատման արձանագրությունների հնագույն վավերագիրն է, գրված հիջր. 909 (1504) թվականին Նախջևանում։ Նույն տրաֆա-

թեով են գրված նաև վավ. 3, 13 և 18 կալվածագրերը: Վերջին երկու վավերագրերը, սակայն, ավելի գրագետ են շարադրված:

Սույն կալվածագրի բնագրում տեղ են գտել բավական շատ ուղղագրական և լեզվական սխալներ: Գյուղերի և ագարակների անվանումները նույնպես մասամբ աղավաղված են: Կնիքները մեծ մասամբ ընթեռնելի են: Վավերագրի վերին մասում երեք հաստատման գրությունները կնքված են նախջևանցի երկու կադիների և Շար'ի քարտուղար Նասրուլլայի որդի Ինայաթուլլայի կնիքներով: Նույն երեք կնիքներով կնքված է նաև թղթի երկու մասերի միացման վայրը: Լուսանցքում են գտնվում օրդուբադցիներ Ֆաթհուլլայի և Խալիլուլլայի կնիքներով հաստատված վկայությունները:

Խոջա Ֆաթհի-բեկ Թուսին, որ կալվածագրում մեծարված է «Վեհանձնյա էմիր և իշխան» տիտղոսներով ամենայն հավանականությամբ XIII դարի մեծ գիտնական, աստղագետ-մաթեմատիկոս և պետական գործիչ Խաջե Նասիր-էդ-դին Թուսիի սերունդներից էր: Թուսիների, Օրդուբադում հաստատված այս ընտանիքը մեծ թվով հոգևորական, մշակութային և պետական գործիչներ է տվել, որոնցից էր նաև Շահ Աբբաս Ա-ի օրոք և նրանից էլ առաջ պետական բարձր պաշտոններ գրաված և ապա տասնյակ տարիներ մեծ վեզիրի կամ է'թեմադ-ուդ-դովլեի պաշտոնը զբաղեցնող Հաթամ-բեկ Օրդուբադին: Իսքանդար Մունշին Շահ Աբբասի պատմության երկրորդ հատորում նկարագրում է 1606 թ. Շահի այցելությունը Օրդուբադ և Վանանդ, որտեղ Հաթամ-բեկն ու նրա ընտանիքի այլ անդամներ կալվածներ ունեին (ԹԱՄ, հ. II, էջ 728):

Այդ կալվածները սույն վավերագրում հիշված գյուղերն ու ագարակներն են եղել, որոնք բոլորն էլ գտնվում են Վանանդի ձորում (տե'ս Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 76—79): Այն փաստը, որ սույն կալվածագիրը խոսում է միայն խոջա Ֆաթհի բեկի այդ գյուղերում ու ագարակներում բաժիններ ունենալու մասին, ավելի է համոզում մեզ, որ դրանց ամբողջությունը Թուսիների ժառանգական մուլքերն են եղել, հետագայում տրոհված նրանց ժառանգների միջև, և որոնք մինչև XVII դարի սկզբները և էլ ավելի հետո շարունակում էին մնալ նույն ֆեոդալական ընտանիքի սերունդների ձեռքում:

Վավերագիր 12 — Մակվի Թադեոս Առաքյալի վանքին վերաբերող վավերագրերի մեջ, որոնք մեծ մասամբ ամփոփված են Կաթողիկոսական դիվանի № 4 թղթապանակում, այս վավերագիրը համարվել է ամենահինը և գրանցված է «1» համարի տակ: Թեև թուղթը բավական մաշված է, սակայն մուգ սև թանաքով գրված

բնագիրը ամբողջապես ընթեռնելի է: Գրված է դիվանի-շիքաստե գրությամբ, առանց կետերի, որ մեծ չափով դժվարացնում է վերծանությունը:

«Ագերբայջանի» գործերի վերակացուի 15 մմ տրամագծով կլոր կնիքը, որ դրված է արձանագրության վերջում, չափազանց մաշված է ու անընթեռնելի, վերին մասում միայն կարելի է կարդալ «خادم» (սպասավոր) բառը:

Վավերագրի մյուս երեսում կան տարբեր ժամանակներում կատարված երեք հայերեն մակագրություններ, որոնցից հնագույնը գրված է բավական անվարժ ձեռքով և ոչ գրագետ լեզվով. «Շահ Իսմէիլի **վէքիլի** նշան է: **Մուլքն** յորտեղ որ կէրն է ուտէլ»: Երկրորդ մակագրությունը կատարված է թղթի վերին մասում, մանր նոտր գրով, հավանաբար XIX դարում. «Մակուայ **մուլքնամէնն,** Թաթոս եպիսկոպոսին հաս է այս գիր»: Այլ ձեռքով գրված է «№ 12», իսկ ավելի ներքևում «ՀԱ»: Հազիվ նշմարվում է մատիտով կատարված երրորդ մակագրությունը. «Ղարաքիլիսի գիւղի և առուի մասին, Թադէոս եպիսկոպոսին»:

Վավերագրում հիշատակված անանուն կալվածների սեփականատերեր Մանվելի որդի Թադեոսի և սրա որդի Միրիջանի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ չենք գտել: Պարզ է, սակայն, որ XVI դարի սկզբում, Շահ Իսմայիլի թագավորության առաջին տարիներին, երկրում անցկացվող հողերի և այլ եկամտաբեր առարկաների ընդհանուր հաշվառման ժամանակ արձանագրված է, որ ինչ-որ կալվածներ պատկանել են Մանվելի որդի Թադեոսին և սրա որդի Միրիջանին: Պետք է ենթադրել, որ այդ կալվածները հետագայում վակֆ են արվել Թադեի վանքին, որի հետ և սույն վավերագիրը մուտք է գործել վանքի դիվանը:

Վավերագրի վրա կատարված հայերեն մակագրություններից առաջինը, թեև անգրագետ, սակայն ճիշտ է արտահայտում արձանագրության իմաստը: Երկրորդը շատ ընդհանուր է ու նաև սխալ, որովհետև վավերագրում չի նշված Թադեոսի հոգևորական լինելու մասին, մանավանդ որ հիշված է նաև նրա որդու Միրիջանի անունը որպես սեփականատեր: Վերջին մակագրությունները կատարված են այն ժամանակ, երբ արդեն այդ կալվածները պատկանում էին վանքին, ուստի մակագրողները ելնելով այդ փաստից կարծել են թե դա իրենց վանքի ունեցած կալվածների մասին կազմված արձանագրություն է, որված ոմն Թադեոս եպիսկոպոսի (մանավանդ որ դժվար վերծանելի է բնագրի البه ولدمشار ومیریحان(և սրա որդի Միրիջանին) հատվածը):

Թադեի վանքի առաջնորդների մասին եղած տեղեկությունները խիստ կցկտուր են։ Դադյան Խաչիկ վարդապետը, որ անձամբ եղել է Թադեի վանքում և շրջել ամբողջ Մակվի վիճակը, առանձին զննուցագրով հրատարակել է վանքի վիմագիր արձանագրությունները, որոնք և հիմք են հանդիսացել հետագա ուսումնասիրողների համար (տե՛ս «Արարատ», 1898, էջ 89—91, հմմտ. Ե. Ֆրանկյան, Ատրպատական, էջ 28—30, Հ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Բ մաս, էջ 457—477)։ Դրանք շատ չեն, մեծ մասամբ վերաբերում են XVII—XVIII դարերին և չեն օգնում լուսաբանելու սույն կալվածագրի ժամանակն ու այնտեղ հիշված անձնավորություններին վերաբերող հարցերը։

Թադեի վանքին վերաբերող բոլոր պարսկերեն վավերագրերը (կալվածագրեր, հրովարտակներ և այլն) հավանաբար այն ժամանակ, երբ վանքը դադարել է Ատրպատականի թեմի կենտրոն լինելուց (XVIII դարի 40-ական թվականներ) տեղափոխվել են էջմիածին և այժմ, ինչպես ասվեց, պահվում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի № 4 թղթապանակում։ Նույն դիվանի 1ա, 1բ, 1գ, 1դ և 1ե թղթապանակներում ևս հանդիպում են Թադեի վանքին և Մակվին վերաբերող վավերագրեր, որոնցից երեքը լույս են տեսել «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի Ա և Բ պրակներում (Հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 7 և 16, պրակ Բ, վավ. 21)։

Այս վավերագրերից միայն Ա պրակի № 16, Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակում է, որ հիշատակված են Թադեի վանքի հոգևոր վիճակին ենթակա որոշ գյուղերի անուններ (Ղարաքիլիսա, Գըրխբուլաղ, Արքայուն, Կարիզ, Մահլազան և Կորուղ)։ Անշուշտ այս գյուղերի մեջ եղել են նաև այնպիսիները, որոնք որպես մուլք պատկանել են վանքին, ինչպես օրինակ վանքին կից Ղարաքիլիսա գյուղը։ Ե. Ֆրանկյանի վկայությամբ սակայն, որ վանքում եղել է 1903 թվականին, մի ժամանակ վանքին են պատկանել Մակվի, Չորսի և Խոյի շրջաններում գտնվող հետևյալ գյուղերը՝ Մըզրա, Յումրի-դաշ, Ղարաքիլիսա, Դիպակ-դաշ, Աղբուլաղ, Ղարաթուլքի, Սոնա-բուլաղ, Աղդաշ, Մահլազան, Ղորուղ, Նուշիկ, Քյոհրևան, Չորս, Ռահան (Ատրպատական, էջ 30—31)։

Վավերագիր 13. Համայնքային հողատիրության կամ ազատ գյուղական համայնքների հողատիրական իրավունքների վերաբերյալ պաշտոնական վավերագրերի թիվը մեծ չէ։ Սույն կալվածագիրը, որ տրված է «բանակատեղի դատավորների ատյանի» կողմից, այդ

կարգի փաստաթղթերի մեջ ամենահինն է ու ամենաամբողջականը։ Թեև գրված է բավական անգույն թանաքով, ոչ դիմացկուն թղթի վրա, սակայն «նասխ» գրությամբ բավական գրագետ գրված բնագիրը ամբողջությամբ ընթեռնելի է։

Թղթի առանձին մասերի միացման տեղերը առաջին էջում կնքված են Շար'ի գրասենյակի պետ կազի Ֆաթհուլլայի և վերջինիս կողմից վավերագրի սկզբում կատարած ընդարձակ վկայությանը հաջորդող մի այլ համառոտ վկայության տակ դրված կնիքներով։ Կազիի փորրիկ ձվաձև կնիքի վրա մակագրված է المتوكل بالرحمن الرحيم الفقير فتح‌الله بن ابراهيم («Գթառատ և ողորմած [աստծուն] ապավինած՝ Իբրահիմի որդի կարոտյալ Ֆաթհուլլա»)։ Երկրորդ կնիքի վրա, որն ավելի մեծ է (30 մմ), կենտրոնում կարդացվում է «تاج احمد — Թաջ-Ահմադ» անունը, իսկ շուրջը խիտ գրությամբ մի հատված է Ղուրանից։ Թղթի միացման տեղերը, մյուս էջից հաստատված են արձանագրությունը գրի առնող Զաման-էդ-դին Մուհամմադի հետևյալ մոնոգրամաձև մակագրությամբ. صح الوصل. حرره زمان‌الدين محمد الخطيب الحسيني («Հաստատում եմ միացումը. գրեց՝ Զաման-էդ-դին Մուհամմադ ալ-խաթիբ ալ-Հուսեյնին»)։

Վավերագրի լուսանցքի վերին մասում կա Ազերբայջանի վեզիր Միրզա-Աթաուլլայի հիջր. 964 (1557) թ. մակագրությունը, որը թեև գրված է գեղեցիկ շիքաստեով, սակայն ժամանակի ընթացքում բավական վնասվել է, որոշ հատվածներ հնարավոր եղավ վերականգնել նույն անձնավորության կողմից Տաթևի վանքապատկան մուլքերի 1554 և 1558 թթ. կալվածագրերի (վավ. 18 և 19) վրա կատարված նույնատիպ մակագրությունների օգնությամբ։ 1554 թ. կալվածագրի (վավ. 18) վրայի մակագրության մեջ պարզ ասված է, որ հիջր. 964 թ. ռամազան ամսին (1557 թ. հուլիս 28 — օգ. 27) հրապարակված հրամանագրով կարգադրված է եղել հողային սեփականությունների և կալվածների ընդհանուր ստուգում անցկացնել։ Ստուգողը, կամ ինչպես ասված է վավերագրերից մեկում «մումայիզը» եղել է Ազերբայջանի վեզիր Միրզա Աթաուլլան, որն իրեն ներկայացված փաստաթղթերի կամ կալվածագրերի վրա համանման մակագրություններ է արել և կնքել։ Այդ մակագրությունները, որոնց մեջ փաստորեն վերարտադրված է հիջր. 964 թ. ռամազան ամսին Շահ Թահմազ Ա-ի կողմից տրված հրամանագրի բովանդակությունը, պարունակում են խիստ արժեքավոր տվյալներ

հողային սեփականությունների տարբեր ձևերի, հատկապես պետական և կամ պետականացման ենթակա կալվածների և նրանցից առացվող եկամուտների տնօրինման վերաբերյալ:

Կալվածագրում հիշված Դիբքյանդ գյուղից բացի, Շամբի ձորում գտնվող Բաշքյանդ և Օրթաքյանդ հայաբնակ գյուղերը ևս ազատ գյուղական համայնքներ են եղել, Շարիաթական ձևակերպմամբ դրանք որպես մուլք պատկանել են նույն գյուղի բնակիչներին (տե՛ս Առաջաբան, էջ 39—42): Որովհետև դրանք մոտ էին գտնվում Ստեփանոս Նախավկայի վանքին և իրենց հոգևոր տուրքերը վճարում էին նրան, ապա այդ գյուղերի սեփականությանը վերաբերող մեծ թվով վավերագրեր պահպանվել են վանքի դիվանում, որտեղից և փոխադրվել են էջմիածին:

Բացի էջմիածնից, Հայաստանի և ոչ մի վանքի մասին այնքան շատ թագավորական հրովարտակներ և կալվածագրեր չեն պահպանվել, որքան Նախավկայի կամ Մաղարդա վանքի: Մաղարդա վանքին են վերաբերում նաև բնագրով մեզ հասած հնագույն պարսկերեն հրովարտակները, տրված Իլխան Աբու-Սաիդի կողմից XIV դարի 30-ական թվականներին (տե՛ս Հ. Փափազյան, Երկու նորահայտ իլխանական յառլիղներ, «Բանբեր Մատենադարանի» № 6):

Վավերագիր 14. Տաթևի վանքապատկան գյուղերի և այգու կալվածագրի այս շարիաթական-վավերական պատճենը մեզ է հասել բավական քայքայված վիճակում, բնագրի առանձին հատվածներ համարյա անընթեռնելի են: Թղթի իրար միացրած երկու կտորները ժամանակին պոկված են եղել իրարից և սկզբի մասը № 4-ի, իսկ վերջին մասը № 14-ի տակ, որպես առանձին վավերագրեր գրանցվել են Կաթողիկոսական դիվանի «2ա» թղթապանակում: Պատճենի հարազատությունը հաստատող կնիքը չափազանց մաշված է ու անվերծանելի: Վավերագրի երկու կտորներն էլ ժամանակին նորոգվել են: Առաջին մասի հակառակ կողմից փակցված թղթի վրա, հավանաբար XIX դարում հայերեն մակագրված է. «Բոլոր գիւղօրէից **վախուպլամայն է»:**

Վավերագրի շարադրման ձևը թույլ է տալիս ասելու, որ այն գրված է վավ. 7-ի հիման վրա (տե՛ս վավ. 7-ի ծանոթագրութ.):

Այս վակֆային արձանագրության բնագրի վրա ևս եղել է Ուռուքցի Սոհրաբի վկայությունն ու կնիքը: Ինչպես վավ. 3-ի ծանոթագրության մեջ առիթ ունեցանք նշելու, նրա կնիքը կա XVI դարի 50-ական թվականներին գրված Տաթևի վանքապատկան կալվածների երկու կալվածագրերի բնագրերի վրա (վավ. 3 և 18): Այս

վկայության մեջ, սակայն, նա իրեն անվանում է «Սմբատի որդի ուռուքցի Սոհրաբ»:

Մի քանի կարևոր վավերագրերի հաստատումը Սոհրաբի կողմից, ինքնին գալիս է վկայելու, որ այդ ժամանակ նա եղել է տվյալ շրջանի կարևոր անձնավորություններից մեկը, ամենայն հավանականությամբ Ուռուքի հաքիմը, մարմնավորելով քաղաքացիական դատարանը կամ «ուրֆը»: Ուռուքը, որ «Օրոտի» թուրքական անվանումն է, այն ժամանակ համանուն նահիյայի կամ մահալի կենտրոնն էր, որին ենթակա էին Տաթևի վանքն ու կալվածագրում հիշված գյուղերի մեծ մասը:

Հայտնի է, որ Սյունյաց իշխանական տան այն շառավիղները, որոնք ամրացել էին «Օրոտի» կամ «Որոտանի» ամրոցում, ի վերջո իրենց ենթակա ժողովրդի մի մասի հետ մահմեդականություն ընդունեցին և մնացին իրենց տիրույթներում: Սմբատի որդի Սոհրաբը այդ ֆեոդալական տան կարևոր դեմքերից մեկն է եղել:

Վակֆային արձանագրությունը կազմված է նույն ժամանակի Տաթևի առաջնորդ Շմավոն վարդապետի պահանջով, և հաստատում է այն իրողությունը, որ անգեղակոթցի Հակոբի որդի, Խաչատուրի որդի, Շմավոն վարդապետը այդ գյուղերը վակֆ է արել Տաթևի վանքին: Դրա համար էլ իր վկայության մեջ Ուռուքցի Սոհրաբը հարկ է համարել նշել, որ «երկրորդ Շմավոն վարդապետը նախկին Շմավոն վարդապետի ժառանգն է»: Պարզվում է ուրեմն, որ XV դարի հայ հոգևոր ֆեոդալներից Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի սերունդները մինչև XVI դարի կեսերը շարունակել են ժառանգաբար տիրել Տաթևի վանքին և նրա կալվածներին, և անշուշտ իրենց այդ իրավունքները ժառանգաբար պահպանելու համար հարկ է եղել կայուն շարիաթական վավերագրերով ապացուցելու, որ վանքապատկան կալվածները նախապես եղել են իրենց նախնիների (այս դեպքում անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի) ժառանգական մուլքերը. «ملك موروثی شرعی که در سلك ملکیت خود در آورده و در تحت تصرف وحیطهٔ ضبط واستقرار واستمرار کرفتهٔ — որ նրա ժառանգական շարիաթական մուլքերն էին, նրա սեփականություններն էին դարձված և գտնվում էին նրա տիրության և տիրապետության տակ»:

Վավերագիր 15. Կալվածագիրը բավական քայքայված է եղել, եզրերը մաշված, որի հետևանքով էլ բնագրի որոշ մասեր խիստ վնասված են: Բնագրի վրա առկա երեք կնիքներից երկուսը թերի են, երրորդը կազիի կնիքն է «القاضی محمد السعدی — Կազի Մուհամ-

մադ ալ-Սա՛դի» մակագրությամբ։ Վավերագիրը նորոգված է XVIII դարում։ Ամբողջ քայքայված բնագիրը խնամքով փակցված է սպիտակ ամուր թղթի վրա։ Հակառակ կողմից ներքևի մասում կա հետևյալ սխալ մակագրությունը. «Մուհամմադ տաճիկ ոմն զայգի մի որ է ի Գառնի ԲՒ դիանով ծախէ Զաքարիա վարդապետին, որոյ կողմունքն են, Ստեփաննոսի այգին, Բախշայիշի այգին, Նաւռուզի այգին»։ Պարզ երևում է, որ վավերագրի առանձին հատվածների վնասված լինելու պատճառով, վաճառողի անունը շփոթված է Կադիի անվան հետ։

Առուծախի այս սովորական արձանագրությունը թեև գրված է ոչ այնքան գրագետ ձեռագրով, սակայն իր շարադրման համառոտ ձևով և պարզությամբ հաղվադեպ է տվյալ ժամանակի համար։

Կալվածագրում որպես գնող հանդես եկող Զաքարիա վարդապետը Հավուց-Թառի հոգևոր ֆեոդալների սերունդներից, նույն Շահենի որդի Զաքարիան է, որ 1489 թ. կարողացել էր 5000 դինար փրկագին վճարելով Բեյթ-ուլ-մալից ետ ստանալ բռնագրավված մուլքերը (վավ. 8) և ավելի ուշ, 1526 թվականին դրանց մի մասը վակֆ անել Հավուց-Թառի Ս. Ամենափրկչի վանքին (վավ. 16)։

Գնված այգու և հնձանի մասին հետագա շրջանի վավերագրերում, ինչպես նաև «Ջամբռում» հիշատակություններ չկան։ Դա նշանակում է, որ այգին Զաքարիայի անձնական սեփականությունն է մնացել և երբևէ չի նվիրվել կամ վակֆ չի արվել վանքին։

Վավերագիր 16. Վակֆային արձանագրության բնագիրը չի պահպանվել։ Խնամքով ընդօրինակված է Կաթողիկոսական դիվանի «1գ» թղթապանակի մեջ պահվող էջմիածնի և Արարատյան երկրում գտնվող այլ վանքերի կալվածագրերի XIX դարում կազմված մատյանում, պահպանելով բնագրի արտաքին ձևը և նշելով հաստատման երկու կնիքների տեղերը։

Այս վավերագրում է միայն հիշատակվում Հավուց-Թառի առաջնորդ Շահենի որդի Զաքարիա վարդապետի եղբոր Համազասպ վարդապետի անունը։ Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ 1489 թ. Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված կալվածների ետ ստացման ժամանակ, միայն Զաքարիան է ներկայանում որպես այդ կալվածների սեփականատեր, իսկ այստեղ որպես օտարող կողմ կամ նվիրող հանդես են գալիս երկու եղբայրները միասին։

«Ջամբռի» «Սրբոյն Ամենափրկչի վանից որպիսութիւնք» ենթագլխում Սիմեոն Երևանցին մանրամասն պատմելով Գրիգոր Մագիստրոսից սերող Հավուց-Թառի հոգևոր ֆեոդալների հողային տիրույթների մասին, այս և այլ վավերագրերի հիման վրա փորձում է տալ նաև այդ կալվածների հետագայում աստիճանաբար վանքին նվիրվելու և վակֆային սեփականություններ դառնալու պատմությունը. «Ապա յետ սոյնոյ Զաքարեայ վարդապետիս,— գրում է նա, ի նկատի ունենալով XV դարի Զաքարիա վարդապետ Հավուց-Թառեցուն,— ի փոփոխել ժամանակին, ի նուազել կարողութեանց և իշխանութեանց սոցա, և ի բաժանիլ աղգականացն յիրերաց, սկսաւ խորութիւն անկանիլ ի մէջ վանականացն և աշխարհականացն վասն մլքից և այլոց ընչից, և այլք ևս աստի և անտի դաւ յարուցանէին վասն յիշեցելոց մլքիցդ՝ և յափշտակել կամէին, և կամ գեղականքն զմուլք տալ ոչ կամէին, վասն որոյ յազգականաց սոցա Զաքարիա և Համազասպ վարդապետքն յայնմ ժամանակին, Հայոց թառ, Մանկուս, Աւանիկ, Քաղբերթ և Սուրբ Սարգիս կոչեցելոց գեօղօրէից զկէս մուլքն (որ է երեք դանկն) բաժանեալ՝ յատուկ վախճ գրեն անուն Ամենափրկչի վանիցն տաճկերէն գրով, ի ՋԼԹ թուին տաճկաց, զոր գտցես ցուցակաւ...»։ Այնուհետև խոսվում է այն մասին, որ այս Զաքարիան երկու հրովարտակներ է ստացել Շահ-Թահմազ Ա-ից հիջր. 980 (1573) և 984 (1577) թվականներին, որոնցով հաստատվում էին նրա ժառանգների կալվածատիրական իրավունքները։ Այս հրովարտակներից առաջինը, որ իսկապես պետք է տրված լիներ Շահ-Թահմազ Ա-ի կողմից մեզ չի հասել, իսկ երկրորդը տրված է Շահ-Իսմայիլ Բ-ի օրոք, որի ընդօրինակությունը պահպանվել է նույն մատյանում, որտեղ ընդօրինակված է նաև սույն կալվածագիրը (պարս. բնագիրը հայերեն և ռուսերեն թարգմանությամբ տե՛ս «Հրովարտակներ», I, վավ. 19)։ Այս հրովարտակները ըստ երևույթին Սիմեոն Երևանցու օրոք վանքում գտնվող վերջին պաշտոնական վավերագրերն են եղել, այս և վավ. 8-ում հիշված գյուղերի վերջնականապես և ամբողջությամբ վակֆային սեփականություններ դառնալու մասին։ Սիմեոն Երևանցին դիմում է ենթադրությունների, թե ինչպես «յետ միջոց անցանելոյ, թէ յաղքատութենէ աշխարհական ազգականացն, զրամով ծախե՞ն թէ կամաւ տան, և թէ այլ որպիսեաւ կերպիւ իցէ, ոչ կարացաք գիտել, զՀայոց թառու մնացեալ երեք դանկն, զԿուտուց վանք կոչեցելոյ վեց դանկն, զԹառնիս կոչեցելոյ վեց դանկն, այլ և Կոխդ գեօղի երեք դանկն տան սոյնոյ վանքիս։ Որոց ի հարկէ գիր լեալ է, սակայն թէ ո՞ւր է, ոչ գիտացաք» («Ջամբռ», էջ 277—278)։

Վավերագիր 17. Այս կալվածագիրն ու նվիրման արձանագրությունը (وقفنامه و قباله — ղաբալե և վակֆնամե) էջմիածնի դիվանական նյութերից չէ, այլ մասնավոր անձից ձեռք է բերվել և գրանցվել է Կաթողիկոսական դիվանում 1956 թվականին: Վավերագիրը չափազանց լավ է պահպանված, և չնայած որ գրված է բավական վարժ շիքաստե-նասթա'լիկ գրությամբ և կետերի հազվադեպ օգտագործմամբ, սակայն բնագիրն ամբողջությամբ վերծանելի է, իսկ կնիքները մեծ մասամբ պարզ ու ընթեռնելի:

Իր տեսակի մեջ սույն «ղաբալե-վակֆնամեն» որոշակի կերպով զանազանվում է ներկա հատորի մյուս կալվածագրերից, պարունակելով այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք նոր լույս են սփռում առանձին հողակտորների կամ «մաղրանների» սեփականության իրավունքի և նրանց առանձին մասերով օտարման հնարավորության հարցի վրա: Այն միաժամանակ հետաքրքիր է Սեֆեվիների Արդաբիլում ապրող սերունդների, նրանց հողատիրական կարողությունների և հատկապես մեծ սրբավայր Շեյխ Սաֆիի դամբարանի ու մզկիթի վակֆային կալվածատիրության, ինչպես նաև այդ կալվածներից ստացվող եկամուտների տնօրինության (تولیت թավալլիյյաթ, կամ سر کار آستانه — սարքար-ե ասթանե) ուսումնասիրության համար: Այս առումով ուշադրության արժանի են հատկապես երկրորդ էջի համառոտ վակֆային արձանագրությունն ու նույն էջի վրա մզկիթի տնտեսական գործերի վարչության առանձին պաշտոնյաների կամ վերակացուների կողմից կատարված մակագրությունները, որոնց մեջ առկա են իր ժամանակի որոշ տնտեսական և ֆինանսա-հաշվապահական տերմիններ:

Վավերագիր 18. Կալվածագիրը թեև մասամբ վնասված է, սակայն հետազոտում նորոգված է և փակցրած սպիտակ, հասարակ թղթի վրա: Բնագիրը ամբողջությամբ ընթեռնելի է, գրված է ոչ այնքան վարժ շիքաստե-նասթա'լիկ գրությամբ, ուղղագրական և քերականական սխալներով (صحیفه واسیقه. مسجیله և այլն):

Այս վավերագիրը ժամանակակից է Տաթևի վանքապատկան Խոտ, Շնհեր և Հալիձոր գյուղերի ընդհանուր սահմանների հաստատման կալվածագրին (վավ. 3): Շարադրման ձևը, սկիզբն ու վերջավորությունը նման են նաև XVI դարի երկու այլ կալվածագրերի (վավ. 11 և 13), որոնք բոլորն էլ կազմված են բանակատեղի դատավորների ատյանում» (دار القضاء معسکر ظفر اثر): Կալվածագիրը կազմող գրագրի կնիքի և այլ կնիքների մասին տե՛ս վավ. 3-ի ծանոթագրությունը:

Այս կալվածագրի վրա ևս, ինչպես 1506 թ. Դարաշամբի Դիրքյանդի գյուղի կալվածագրի վրա (վավ. 13), կա վեզիր Միրզա-Աֆաուլլայի կողմից 1557 թ. կատարված մակագրությունը, նույն թվականին հրապարակված թագավորական հրովարտակի հիման վրա, երկրում անցկացված բոլոր կալվածների և մուլքերի ընդհանուր սուրհանդման ժամանակ հաստատված, Տաթևի վանքապատկան կալվածների սեփականության օրինականության մասին: Միրզա-Աֆաուլլայի միջոցով կատարված այս սուրհանդների վերաբերյալ երեք վավերագիր է պահպանված, որոնցից երկուսը, ինչպես ասվեց, մակագրություններ են Դարաշամբի հիշյալ և Տաթևի սույն կալվածագրի վրա, իսկ երրորդը ներկա հատորի № 19 վավերագիրն է՝ Տաթևի վանքապատկան կալվածների սուրհանդման արձանագրության շարիաթական պատճենը:

Այս արձանագրությունները առանձնապես հետաքրքիր են այնտեղ հիշատակված հողային սեփականության տարբեր ձևերի և ֆեոդալական մուսուլմանական ինստիտուտների մասին տվյալներով և որոշ տերմիններով, որոնք մենք փորձել ենք բացատրել հատորիս առաջաբանում և տերմինաբանական բառարանում:

Այս կալվածագրից XVII դարում հանված է մի բավական անգրագետ շարիաթական պատճեն, որի միայն սկզբի մասն է պահպանվել և այժմ գրանցված է Կաթողիկոսական դիվանի 2ա թղթապանակում, 17բ համարի տակ: Պատճենի հարազատությունը հաստատված է հետևյալ մակագրությամբ. «سواد مطابق الاصل است — Պատճենը համապատասխանում է բնագրին և բնագիրը գտնվում է Ղափանաթի Տաթևի վանքի Հովհաննես վարդապետի մոտ»: Կնիքի վրա՝ المتوکل علی الله الباری عبده اسمعیل بن محمد الانصاری — Ողորմած աստծուն ապավինած, նրա ծառան Մուհամմադ Անսարիի որդի Իսմայիլ»:

Պատճենը ստացող Հովհաննես վարդապետը Տաթևի վանահայր Հովհաննես Շաբանօղլին է, որ Տաթևում հովվել է բավական երկար ժամանակ: Նրա վանահայրության ժամանակից պահպանվել են մեծ թվով հրովարտակներ և կալվածագրեր, որոնք վերաբերում են Տաթևի վանքի վակֆային կալվածների նկատմամբ գրսևորված ոտնձգություններին և կալվածները հափշտակումից փրկելու ու հայ համայնքի իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ Հովհաննես վարդապետի ծավալած ակտիվ գործունեությանը:

Վավերագիր 19. Արձանագրությունը կազմված է 1558 թ. անցկացված ընդհանուր ստուգումների ժամանակ (տե՛ս վավ. 13 և 18-ի ծանոթագր.) Բնագրից հանված այս պատճենը վերաբերում է XVII դարի երկրորդ կեսին. պատճենի հարազատությունը հաստատող կնիքի վրա կա հիջր. 1072 թվականը (1661—1662 թթ.)։ Թեև գրությունը պարզ է և ամբողջությամբ վերծանելի, սակայն ունի որոշ անհասկանալի բառեր և անծանոթ տերմիններ։

Պատճենը գտնվում է Տաթևի վանքապատկան գյուղերի վակֆային սեփականություն լինելը հաստատող 1662—1663 թթ. Շահ Աբբաս Բ-ի հրովարտակի պատճենի հակառակ էջում, որի բնագիրը վերջից թերի է. պոկված է թղթի ներքին մասը։ Լրիվ բնագիրը պահպանվել է մի այլ պատճենով (թղթ. 2ա, վավ. 23բ)։

Սույն արձանագրության և մյուս էջի հրովարտակի պատճենները հանված են միաժամանակ, նույն գրչի ձեռքով, Հովհաննես վարդապետ Շաբանօղլու օրոք (տե՛ս վավ. 18-ի ծանոթագր.)։ Վավերագրի լուսանցքում են բազմաթիվ մակագրություններ, որոնց մի մասը վերաբերում են սույն արձանագրությանը, իսկ մյուսները հակառակ երեսի հրովարտակի բնագրի հաստատման և դիվանական մատյաններում գրանցված լինելու մասին վկայող մակագրությունների պատճեններն են։

Լուսանցքում և թղթի ներքևի մասում կան հարկային-ֆինանսական պաշտոնյաների կողմից կատարված ստուգումների մասին մակագրությունների և համառոտ զեկուցագրերի պատճեններ, որոնք նույնպես վերաբերում են XVII դարին։

Հովհաննես վարդապետ Շաբանօղլին 1662—1663 թթ. բողոք է ներկայացրել Շահ Աբբաս Բ-ին, որին կցել է նաև Շահ Թահմազի օրոք կազմված 1558 թ. այս արձանագրության պատճենը։ Տեղում կատարված ստուգումներից հետո, որոնց արդյունքների մասին զեկուցված է նույն վավերագրի վրա կատարված մակագրություններով, Շահը տվել է բնագրի հակառակ էջում պատճենահանված հրովարտակը։ Հետագայում ծագած նոր վեճերի ու ոտնձգությունների կապակցությամբ Հովհաննես վարդապետը ստիպված է եղել այդ բոլորի պատճենը հանել տալ մի թղթի վրա և ներկայացնել, վանքի կալվածները Բուրթելլուների և այլոց ոտնձգություններից պաշտպանելու համար։ Դրա մասին է խոսում վավերագրի լուսանցքում կատարված հիջր. 1077 (1666) թ. մակագրությունը, որտեղ ասված է «ինչ կարգով, որ նախկին բեկլարբեկին և նորին սրբություն Աղերբայջանի փառապանծ վեզիրը հաստատել ու թույլատրել են, այնպես վարվեն, խախտում թույլ չտան և իրենց պարտականությունը համարեն»։

Ահա այդ բոլոր գրությունների ամբողջական պատճենն է այս վավերագիրը, որի թղթի ներքին հատվածի կորստյան հետևանքով չկա հրովարտակի վերջավորությունը և ստուգումների կապակցությամբ կատարված մակագրությունների մի մասը։

Վավերագրի վերին աջ անկյունում կատարված հայերեն մակագրությունը՝ «Միրզա Իպրահիմին **սանատին սաւատն է**», վկայում է, որ գրությունը ժամանակին ներկայացվել է Ադերբայջանի վեզիր Միրզա-Իբրահիմին ի հաստատություն։ Ադերբայջանի վեզիրը Սեֆյան Իրանի հյուսիս-արևմտյան նահանգների ֆինանսական-վարչական գործերի ընդհանուր տնօրենն էր (տե՛ս վավ. 4-ի ծանոթագրությունը)։ Ջաքարիա Ագուլեցու վկայությամբ Միրզա-Իբրահիմը այդ պաշտոնում եղել է մինչև XVII դարի 70-ական թվականները (Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 111—112)։

Վավերագիր 20. Կալվածագիրը մեզ է հասել ոչ-շարիաթական, անվավեր պատճենով։ Ընդօրինակությունը կատարված է խնամքով, պահպանելով գրության ձևն ու չափը։ Պատճենահանված են նաև լուսանցքի վկայություններն ու հաստատող կնիքները։ Սակայն կան առանձին բառերի և հատուկ անունների աղավաղումներ։ Բացահայտ ուղղագրական և ոճական սխալները ուղղված են վերծանության մեջ։ Ինչպես վավերագրի թվականը, որտեղ միավոր, տասնավոր և հարյուրավոր թվերի արանքում կետեր են դրված — «٩٠٨٠١», որ անշուշտ հետևանք է ընդօրինակողի անգրագիտության։ Պետք է ուղղել և կարդալ «981»։

Պատճենում աղավաղված է նաև վաճառվող գյուղի անունը, որը հիշված է երեք տեղ خزار. خزار կամ خزاز, ինչպես նաև كوه خزر ձևերով։ Այս անունով գյուղ չի հիշատակված Մ. Բարխուդարյանի «Արցախում»։ Սակայն ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում կա «Խազազ» անունով լեռ, որի վրա է գտնվել ներկա վավերագրի նույնանուն գյուղի սահմանագլխի անտառը։ Պետք է ենթադրել ուրեմն, որ գյուղը տեղադրված է եղել այդ, ներկայումս էլ անտառապատ լեռան ստորոտում։

Կալվածագրում որպես օտարող և գնող կողմեր հանդես եկողները, ինչպես նաև բնագրի լուսանցքում իրենց վկայությունն ու կնիքները դրած անձինք, Դաշտային Ղարաբաղի օթուզիքի (երեսուներկու) կոչվող մեծ ցեղային միավորման մեջ մտնող ֆախրադդինլու, դիաալու, դիվանլու, և այլ ցեղերից են, որոնք հաստատվել էին

այստեղ XVI դարի սկզբներից։ Նրանց անունով էլ Բարդայի շրջանը և նրանից հարավ մինչև Արաքսի ափը տարածվող երկրամասը կոչվում էր «Օթուզիքի» (И. П. Петрушевский, Очерки... էջ 136, համմտ. ԹԱԱ, էջ 857)։

Վավերագիր 21. Գրված է սովար, ամուր թղթի վրա, մուգ սև թանաքով, պարզ ու ընթեռնելի նասխ գրությամբ։ Բնագիրը անվնաս է և ամբողջությամբ վերծանելի։ Շար՛ի գրասենյակի քարտուղար Մուհամմադ-Շարիֆի կնիքով երկու տեղ կնքված է թղթի միացման վայրը։

Հակառակ էջում, հավանաբար Սիմեոն Երևանցու ձեռքով մակագրված է. «Հովհաննավանքի վեց **դանկ մուլքն** երեք եղբարք թուրք վաճառեալ են հայոյ միոյ»։

Հովհաննավանք գյուղի և Արտենկին ագարակի մուլքերը վաճառողները XV դարում Արարատյան երկրում հաստատված թուրքմենական «Սա՛դլու» ցեղի ամիրների հետնորդներից են։ Նրանք այդպես էին կոչվում XIV դարի վերջերին և XV դարի սկզբներին Արարատյան երկրում իշխող Ամիր Սա՛դի անունով։ Սրա որդիներն ու թոռները երկար ժամանակ շարունակում էին տիրել Արարատյան երկրին, որ հետո Ամիր Սա՛դի անունով սկսեց անվանվել Ջուխուր-Սա՛դ (հայկ. աղբյուրներում «Սահաթա փոս»)։

Սա՛դլուները Արարատյան երկրում և հատկապես Արագածոտնում ու Կոտայքում մեծ թվով մուլքային գյուղեր և ագարակներ ունեին։ Նրանց անունները հաճախ են հիշվում XVI—XVII դդ. կալվածագրերում։

Կալվածագրի լուսանցքում սույն վաճառքի օրինականությունը վկայող Կորխմազ բեկի որդիներ Ղայիթմիշ բեկն ու Ամիր Ասլան բեկը նույնպես Սա՛դլուներ են, որոնք մեծ քանակությամբ մուլքեր ունեին Արարատյան երկրի հիշյալ գավառներում։ Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են հիշյալ Ղայիթմիշ բեկի մուլքերի հիջր. 1031 թ. (1621—1622), իր մահվանից հետո նրա որդիների և թոռների միջև բաժանելուն վերաբերող վավերագրեր (թղթ. 1ա, վավ. 45 և 46, տե՛ս Առաջաբան, էջ 36), ինչպես նաև նույն թվականին գրված մի կալվածագիր, որով Ղայիթմիշ բեկի որդի Ալի բեկը Ուշքիլիսա (Վաղարշապատ) գյուղի մուլքերից կես դանգ վաճառում է Իմամկուլի բեկ Սա՛դլուի որդի Նաֆաս-սուլթանին (թղթ. 1ա, վավ 43)։

Վավերագիր 22 — Կալվածագիրը պատկանում է Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի վավերագրերի խմբին, գրված է մուգ սև թանաքով, ամուր, սպիտակ թղթի վրա, պարզ նասխ գրությամբ, բնագիրը ամբողջությամբ վերծանելի է։ Թղթի միացման տեղը կնքված է Շար՛ի սպասավոր Շահմիրի որդի Խալիլուլլայի և մի այլ անընթեռնելի կնիքով։

Վանանդի ձորում գտնվող մի քանի այլ գյուղերի և ագարակների մուլքերի հետ Բերդակի մուլքը ևս XVI դարի սկզբներում պատկանել է խոջա Ֆաթհի-բեկ Թուսիին, որի ժառանգները տիրել են այնտեղ մինչև XVII դարի վերջերը (տե՛ս վավ. 11-ի ծանոթագրությունը)։ Վաճառվող հողակտորների սահմանների նկարագրությունից երևում է, որ դրանք գտնվել են Բերդակ և Սալ գյուղերի սահմանագլխում։ Հողերը նախապես պատկանել են օրդուբադցի Նուրաբշախին, որը վաճառել է ագուլեցի քյադխուդա Քիշմիրի (կամ Քիշմիրի) որդի Հովհաննեսին։ Վաբելահողերը անկասկած ոռոգվող հողեր են եղել, որոնք թեև գտնվում էին գյուղի ընդհանուր մշակելի տարածության մեջ, սակայն հանդիսանում էին ժառանգական մուլքեր և ենթարկվում էին օտարման։

Այս հողերը հավանաբար հետագայում նվիրվել կամ վակֆ են արվել Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքին, որոնց վերաբերող այս հին կալվածագիրը պահպանվել է վանքի դիվանում։ Վանանդի ձորում գտնվող գյուղերի մեծ մասում Թովմա Առաքյալի վանքը բավական շատ հողեր և այգիներ ուներ, որոնց մասին հիշատակվում է XVI—XVII դդ. հրովարտակներում (տե՛ս Հրովարտակներ, հ. I, վավ. 20, հ. II, վավ. 4 և 6, տե՛ս նաև Մատենադարան, ԿԹղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 99, թղթ. 1բ, վավ. 171, 202)։

Վավերագիր 23. Գրված է հասարակ գորշ թղթի վրա, պարզ և ընթեռնելի նասխ գրությամբ, Շար՛ի պաշտոնյա Մուհամմադ-Շարիֆի ձեռքով, որը գրել է նաև 1574 թ. Հովհաննավանքի կալվածագիրը (վավ. 21)։ Նրա կնիքները, սակայն, այս երկու վավերագրերում իրար նման չեն։

Վավերագրի հակառակ երեսի վրա մանր նոտր գրով մակագրված է. «Դիպակլուի **շէշդանկ մուլքն**, դուլլահասարլու Վալի **աղի** որդի Մուհամմադ **աղայն** և Ահմադ **աղայն** ծախեն է (7) **թումանով** Ալիփաւուդի **խալիֆայ** Խալիլի որդի Իբրահիմ **խալիֆային**, որոյ կողմունքն են՝ Արմուտ Աղաճին, Իլանլուն, Ղուզուլու Դարայն և Սեքարն։ Ի թուին տաճկաց ՋՂԲ (983 = 1575)»։ Այս անոտացիան համարյա նույնությամբ կրկնված է «Ջամբռի» ԺԲ գլխում։ Այստեղ պարզվում է, որ XVII դարից պահպանված այս գյուղին վերաբերող այլ վավերագրեր էլ են եղել վանքի դիվանում, որոնց մեջ այլ

գյուղերի հետ միասին վերահաստատվել են էջմիածնի իրավունքները այդ գյուղի նկատմամբ (տե՛ս «Ջամբռ», էջ 119, հմմտ. նաև էջ 263)։

Կալվածագրում վաճառվող գյուղը անվանված է «Դիբաքի» և գրված ոչ ճիշտ ուղղագրությամբ՝ «بكى جي»։ Հայերեն մակագրության մեջ, ինչպես նաև «Ջամբռում» գյուղը կոչվում է «Դիբաքլու»։ Անվան հիմքում «դիբակ» բառն է, պարսկերեն «ի» և թուրքերեն «լու» վերջավորությունները նույն իմաստն ունեն և որևէ գոյականի վերջից միանալով տեղանվան իմաստ են տալիս նրան։ Այստեղ գրիչը փորձել է գրականացնել «Դիբակլու» թուրքական անունը և թուրքական «լու» մասնիկը փոխարինել է պարսկական «ի» մասնիկով։ Գյուղի հայկական անունն է «Սանտ». «Դիպակլու կոչեցեալ գեղջն, որ է յԵրևան, յԱպարանու նահիէն, որ հայերէն Սանտ կոչի»,— գրում է Սիմեոն Երևանցին (տե՛ս «Ջամբռ», էջ 119 և 263)։

Ըստ նույն աղբյուրի գյուղը XVIII դարի 80-ական թվականներին շեն է եղել, սակայն XIX դարի սկզբներին այն լքվել է ու ամայացել։ Այդ գյուղի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա Ի. Շոպենի «Исторический памятник состояния Армянской области» աշխատության մեջ։ Ալիշանը հիշում է միայն, որ «ի բարձրագոյն ևս կողս լերինն այնորիկ (Արայի լեռ — Հ. Փ.) կայ գիւղ մի ամայի՝ Տիպախլու անուն» («Այրարատ», էջ 252)։

Ինչպես վաճառող և գնող կողմերը, այնպես նաև կալվածագրի վերջում և լուսանցքում վկայությամբ հանդես եկող անձնավորությունները, մեծ մասամբ Արարատյան երկրում հաստատված կղզւբաշ ցեղերի մեջ մտնող մանր ցեղային միավորումների իշխող դասի ներկայացուցիչներից են։ Բացի սա՛դուններից (որոնց մասին տե՛ս վավ. 21-ի ծանոթագրությունը), այստեղ հիշված են կոյլահիսարլու, ալփավութ, խնուսլու և բայբուրդլու ցեղերին (այմաղներ) պատկանող մարդկանց անուններ։ Վ. Ֆ. Մինորսկին հենվելով Խաքանդար Մունշու վրա Թազքիրաթ-ալ-Մուլուքի առաջաբանում կոյլահիսարլուներին համարում է խալիբլու և ռումլու ցեղերին ենթակա ցեղախումբ, իսկ ալփավութցիներին և բայբուրդլուներին անկախ ցեղային միավորներ (Tadhkirat al-mulūk, էջ 16)։ Որ վկայությամբ հանդես եկող անձինք հիշյալ ցեղերի ունևոր և իշխող դասի ներկայացուցիչներից են, այդ երևում է նրանց անուններին կցված «աղա» և «խալիֆե» տիտղոսներից։

Վավերագիր 24. Շահ Իսմայիլ Բ-ի կարճատև թագավորության շրջանից (1576—1577 թթ.) պահպանված այս կալվածագիրը կարևոր է, որպես թագավորական խասսերին պատկանող կալվածների օտարման և անհատ կալվածատերերի սեփականությունները դառնալուց հետո, նրանց մուլքային սեփականատիրական իրավունքները նույն գյուղի ռայաթների կողմից ետգնման մանրամասնությունները պարունակող արժեքավոր սկզբնաղբյուր։

Վավերագիրը գրված է գեղեցիկ նասխ գրով, մուգ սև թանաքով, բարձրորակ սուվար թղթի վրա։ Ղուրանից բերված որոշ հատվածներ և այլ կրոնական արտահայտություններ, ինչպես նաև թագավորի անունն ու տիտղոսները գրված են ոսկեգույն կամ կարմիր թանաքով։ Կալվածագրի ճակատում կա զարդանկար խորան։ Բնագիրը երկու կողմից՝ վերից վար ունի ոսկեգույն, կարմիր, կանաչ և կապույտ գծերով սահմանազատված լուսանցքներ։ Ամբողջ վավերագիրը ժամանակին նորոգվել է և շրեշտով փակցվել նախապես կապտավուն թղթերի և ապա վուշե նուրբ կտորի վրա։ Որպես կարկատան օգտագործված կապույտ թղթերի վրա կան հայերեն գրության հետքեր։ Նորոգումը կատարված է անփույթ, վնասված են բնագրի որոշ մասեր և ջնջված առանձին բառեր։

Բնագրի որոշ մասեր, սակայն, միտումնավոր են ջնջված։ Այսպես, շրեշտով ջնջված է բնագրի սկզբում ոսկեգույն թանաքով գրված Շահ Իսմայիլի ամբողջ տիտղոսը։ Անվնաս է մնացել միայն اسمعيل (Իսմայիլ) անունը։ Նույն ձևով ջնջված են ոսկեգույն թանաքով գրված մի քանի այլ հատվածներ։ Իսկ տեքստի 19-րդ տողը, որտեղ ըստ շարադրանքի հաջորդականության պետք է հիշատակվեր Շահ Իսմայիլի անունը, ամբողջությամբ կտրված, հանված է։ Համապատասխան տեղում լուսանցքից հանված են նաև նրա հասցեին ուղղված օրհնանքի խոսքերը։ Նորոգության ժամանակ վավերագրի այդ մասում թղթի ծայրերը իրար մոտ են բերված և փակցված կտորի վրա։

Դժվար չէ նկատել, որ այդ ջնջումների և վավերագրի «վիրահատման» նպատակն է եղել նրա միջից վերացնել Շահ Իսմայիլ Բ-ի անունը, որի թագադրության օրը, ինչպես այդ մասին նշված է կալվածագրում, տեղի է ունեցել այս վաճառքը և կազմվել սույն արձանագրությունը։ Եվ իրոք, կալվածագրի թվականը՝ հիջր. 984 թ. ջումադի I ամսի 27-ը (1576 թ. օգոստոս 22) համապատասխանում է Շահ Իսմայիլ Բ-ի թագադրության օրվան (ԹԱԱ, հ. I, էջ 201, հմմտ. E. de Zambaur, էջ 261)։

Շահ Թահմազը թագավորեց 54 տարի և մեռավ 1576 թ. 64 տարեկան հասակում: Նրա ավագ որդին՝ Սուլթան Մուհամմադ-Միրզան էր, որ զրկված էր տեսողությունից: Տարիքով հաջորդը Սուլթան Իսմայիլ Միրզան էր, որ իր ըմբոստ և անհնազանդ վարքի համար հոր հրամանով բանտարկված էր Կահկահա բերդում: Երբ Թահմազի առողջական վիճակը անհուսալի էր արդեն, կըզըլբաշ մեծամեծների մեջ վեճ էր սկսվել գահի թեկնածուի շուրջ: Մեծամասնությունը առաջ էր քաշում Իսմայիլի թեկնածությունը: Էմիրների առաջարկով Իսմայիլին շտապ բերեցին Ղազվին: Թահմազի մահվանից անմիջապես հետո նշված թվականին նա գահ բարձրացավ և կարճ ժամանակում ոչնչացրեց իր հինգ եղբայրներին, որը և ծանր տպավորություն գործեց և դժգոհություններ առաջացրեց կըզըլբաշ ավագանու շարքերում: Շուտով Իսմայիլը սկսեց հակադրվել նաև շիա հոգևորականությանը և վիճել նրանց հետ, դավանաբանական հարցերում պաշտպանելով սուննիների սկզբունքները և ապա պաշտոնապես դատապարտեց ու արգելեց ստորացուցիչ արտահայտությունները սուննիների հասցեին: Հակասությունները գնալով սրվեցին և ավարտվեցին միայն Իսմայիլի իր իսկ ննջարանում տեղի ունեցած խորհրդավոր խեղդամահությամբ (1577 թ. նոյեմբեր 24. տե՛ս ԹԱԱ, հ. I, էջ 218):

Իսքանդար Մունշին մոայլ գույներով է նկարագրում Իսմայիլի թագավորության կարճատև շրջանը, չթաքցնելով իր հակակրանքը, որպես սեֆյանների գահին անարժան անձնավորության: Այդ ընդհանուր դժգոհություններին որպես հետևանք և հատկապես կրոնական հարցերում ցուցաբերած շիաների տեսակետից «հերձվածողական» վարքագծի համար էր, որ նրա մահվանից հետո հատկապես, ինչպես բոլոր բռնակալների նկատմամբ, ավելի բուռն կերպով արտահայտվեց տիրող վերնախավի և բարձրաստիճան հոգևորականության ժխտական վերաբերմունքը Իսմայիլի հանդեպ: Այդ վերաբերմունքի որոշակի արտահայտության մասին են վկայում սույն կալվածագրում կատարված ջնջումներն ու Իսմայիլի անունը այնտեղից վերացնելու փորձերը:

Կալվածագրի գրագետ շարադրանքը, գեղեցիկ գրությունն ու արտաքին շքեղ տեսքը, ինքնին ապացույց է այն բանի, որ այն տեղական շարիաթական գրասենյակներում չի շարադրված: Այն հանգամանքը, որ վավերագրում շեշտված է, որ վաճառքը կատարված է Շահ Իսմայիլի թագադրության օրը և վերջում նշված է այդ թվականը (984 թ. ջումադի I, 27), նույնպես ենթադրել է տալիս, որ

վաճառքը կատարվել է այն վայրում, որտեղ տեղի է ունեցել գահակալությունը (جلوس): Իսկ դա կարող էր լինել միայն այն ժամանակվա սեֆյան շահերի մայրաքաղաք Ղազվինը:

Նոր մահմեդականություն ընդունած ջուղայեցի Մուրադ բեկը ըստ երևույթին իրոք ճանաչված անձնավորություն է եղել, ինչպես այդ մասին շեշտված է կալվածագրում (مشهور بين الجمهور), որ ժամանակին անձամբ Մեղրին գնել է Շահ Թահմազից և նրա մահվան, ինչպես նաև որդու՝ Իսմայիլ Միրզայի թագավորության ժամանակ, գտնվել է Ղազվինում:

Թեև այս կալվածագրով Մեղրիի համայնքը կարողացել է նախկինում արքունիքին, ավելի ճիշտ «խասսե-յի շարիֆե»-ին պատկանող գյուղի մուլքային սեփականության իրավունքը ետ գնել Մուրադ բեկից և դառնալ ազատ գյուղական համայնք, սակայն ինչպես երևում է այդ վիճակը երկար չի տևել. XVII դարի աղբյուրներում Մեղրին նորից հիշվում է թագավորական խասերի շարքում (Ադուլեցի, էջ 112, 134):

Կալվածագրի տվյալներով հնարավոր է պարզել, թե ինչ քանակությամբ արծաթ է վճարել Մեղրիի համայնքը իր գյուղի մուլքի կալվածատիրական իրավունքը ետ գնելու համար: Կալվածագրում ասված է, որ վճարված գումարի յուրաքանչյուր 80 դինարը կշռում էր մեկ «սառաֆի մսխալ»: Այդ հաշվով ուրեմն 316 թումանը (յուրաքանչյուր թուման 10 000 դինար) կշռել է 39500 մսխալ: Աղբյուրներից պարզվում է, որ երկու տարբեր քաշերի մսխալներ են եղել: XVII դ. նորջուղայեցի վաճառական Հովհաննեսը իր «Հաշվեմատյանում» դրանցից մեկը անվանում է «պարսկական մսխալ», իսկ մյուսը «գաթուրի մսխալ»: Պախոմովի դրամագիտական աշխատությունների հիման վրա Լ. Խաչիկյանը ճշտել է, որ «պարսկական մսխալի» կշռորդը 4,72 գրամ է, իսկ «գաթուրի մսխալինը» 3,78 գրամ (L. Khatchikian, Le registre d'un marchante armenien en Perse, en Inde et au Tibet, „Anuales economies Sociétés Civilisations, 1967, № 2, էջ 271): Մեղրի գյուղի մի այլ կալվածագրում (վավ. 26), վճարված գումարի յուրաքանչյուր 100 դինարը կշռել է մեկ սովորական մսխալ: Ինչպես տեսնում ենք այստեղ ևս գործ ունենք երկու տարբեր քաշեր ունեցող մսխալների հետ, որոնցից մեկը կոչվում է «մսխալ», իսկ մյուսը՝ «սառաֆի մսխալ», Լ. մեկը մյուսին հարաբերում է այնպես, ինչպես 4-ը 5-ին կամ ինչպես 3,78 գրամը 4,72 գրամին: Այս հաշվով էլ ուրեմն գյուղի մուլքի ետ գնման համար վճարված 316

թումանը, որ ինչպես տեսանք հավասար էր 39500 սառաֆի մսխալի, մետրական հաշվով լինում է 149310 գր. այսինքն մոտ 150 կիլոգրամ։

Ուշագրավ է նաև, որ Մեղրիի բնակչությունը ընդգրկված է եղել երեք՝ Մեծ, Միջին և Փոքր թաղերի առանձին համայնքների մեջ, որոնք առանձին քյադխուդաներ են ունեցել և տնտեսական գործերը վարել են առանձին, արտաքին հարցերում հանդես գալով միասնաբար։ Այդպես է եղել նաև XVII դարում (ժամանակագր. Ստեփ. Օրբելյանի, էջ 41)։ Դա ըստ երևույթին հատուկ է եղել բոլոր մեծ ավաններին, ինչպես նաև քաղաքներին (տե՛ս Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1727 թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի» № 5)։

Գյուղերի սահմանների նկարագրության մեջ կան որոշ հանդերի, լեռների, ժայռերի և նշանաքարերի անուններ, որոնց արաբատառ գրությունը դժվարացնում է դրանց արտասանության ճշգրտումը։ Տեղում կատարված ստուգումները ևս շոշափելի արդյունք չտվին։ Ուստի դրանց մի մասի արտասանությունը (كوه كازبل. قلعهٔ عرضات. مزرعهٔ كهرام صاحبی) ենթակա է հետագա ճշտման։

Այս և Մեղրիի մյուս կալվածագիրը (վավ. 26) երկուսն էլ կնքված են «Տարազ» հանդեսի կնիքով։ Այդ նշանակում է, որ վավերագրերը նախապես պատկանել են «Տարազի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանին։ Հետագայում Տ. Նազարյանը իր ամբողջ գրադարանն ու երկու հանդեսների («Աղբյուր» և «Տարազ») խմբագրությունների արխիվը ուղարկել է Հայաստան (տե՛ս «Տարազ», 1919, № 7), դրանց մեջ են եղել նաև այս վավերագրերը։ Կալվածագրերը կնքված են Հայաստանի «Պետական հանրային գրադարանի» կնիքով։ Սակայն հետո դրանք փոխադրվել են ՀՍՍՀ Գրական թանգարան, որտեղից էլ 1961 թվականին փոխանակվելով այլ նյութերի հետ բերվել են Մատենադարան։

Վավերագիր 25. Գրված է կիսագրագետ ձեռագրով, սովորական սև թանաքով, հասարակ գորշ թղթի վրա, ունի բազմաթիվ ոճական և ուղղագրական սխալներ (قبلی. شرقی. خلفه. مضفات. واصیل. غره ذلك և այլն), սակայն բնագիրը անվնաս է և ամբողջապես վերծանելի։ Ինչպես Շար՝ի պաշտոնյայի, այնպես էլ վկաների կնիքները ոչ գրագետ, գավառական տեսք ունեն։

Վավերագրի մյուս էջում հայերեն մակագրված է. «Սաղմոսավանքի գեղի 2 (6) **դանկ մուլքն** ծախէ Վալի **խալիֆայ** կոչեցեալ, տաճիկ ոմն Ալի **խալիֆայ** կոչեցեալ տաճկի միոյ է (7) թումանի։

Կողմունքն գեղի են, էրզնկան գեղն, Կարփու ձորն, Սարքեօլ, Ղարաղբլ»։ Մյուս ծայրում կան այլ մակագրություններ. «Վասն միոյ **մլքի դապալէն** է», այլ ձեռագրով ավելացրած է «Սաղմոսայվանքիս»։

Խոսելով Սաղմոսավանքին պատկանող մուլքային գյուղերի մասին, Սիմեոն Երևանցին առաջին հերթին հիշում է մերձակա համանուն գյուղը, որն այդ ժամանակ ամբողջությամբ պատկանում էր վանքին։ Սակայն, ինչպես հետո նա ավելացնում է, նրա օրոք վանքում եղել է միայն հիջր. 1042 (1632) թ. մի կալվածագիր, ըստ որի վանքի առաջնորդ Մանվել վարդապետը ոմն Մուրադից և Մարիամից 2 թումանով գնել է այդ գյուղի 1,5 դանգը։ Իսկ մնացյալ 4,5 դանգը, ըստ նույն աղբյուրի, իբր վանքին վակֆ է արված եղել «ի բնէ անտի» («Ջամբռ», էջ 289)։ Այդ կալվածագրի մի պատճենը ներկայումս պահվում է Կաթողիկոսական դիվանի «1ղ» թղթապանակում, 909 համարի տակ։

Ըստ Շահ Աբբաս Ա-ի 1604 թ. հրովարտակի, Սաղմոսավանքի գյուղի 3 դանգը, այսինքն կեսը, այդ թվականին պատկանել է ոմն Քեջավոնի դուստր Վախախի (Հրովարտակներ, II, էջ 81—82)։ Պետք է ենթադրել, որ գյուղի մյուս մասերն էլ պատկանել են նույն ընտանիքի այլ անդամներին (որոնց սերունդներից են նաև վերոհիշյալ 1632 թ. կալվածագրում հանդես եկող Մուրադն ու Մարիամը)։ Նվիրատվությունը կատարվել է XVII դարի առաջին քառորդում, իսկ մնացյալ 1,5 դանգի գնումից հետո գյուղն ամբողջությամբ արդեն պատկանել է վանքին, որի մասին և արձանագրում է Սիմեոն Երևանցին։

Սխալ թվականի տակ, Շահ Աբբասի վերոհիշյալ հրովարտակի հետ միասին, Սիմեոն կաթողիկոսը հիշում է նաև Սաղմոսավանք գյուղի ամբողջ մուլքին վերաբերող 1581 թ. սույն կալվածագիրը. «Գոն ևս վասն սոյն գեղջս հին ղապալայ մի ի ՄՁԹ (պետք է լինի ՋՁԹ) թուին տաճկաց գրեցեալ և ոաղամ մի ևս ի մեծ Շահապասէն ի ՌԺԹ թուին տաճկաց գրեցեալ վասն երեք դանկին սոյն գեղջս»,— գրում է նա (նույն տեղում, տե՛ս նաև Հրովարտակներ, II, էջ 152)։

Կալվածագրում որպես վաճառող և գնող կողմեր հանդես եկող Ալի և Վալի խալիֆաները, ինչպես նաև վկաներից Մուհամմադ-Միրզան կրղրլբաշ ալփավութ ցեղից են, վկաների մեջ են, սակայն, բայրուրդլուներ և սա՛ղլուներ։ Վերջիններիս մասին տե՛ս վավերա-

գիր 21-ի, իսկ ալփավութիների ու բայրուրդուների մասին տե՛ս վավ. 22-ի ծանոթագրությունները։

Վավերագիր 26. Մեղրիի ազատ համայնքին վերաբերող այս երկրորդ կալվածագիրը իր գրության ձևով և այլ արտաքին հատկանիշներով հիշեցնում է XV դարի 30—50-ական թվականներին նախաձեռնում գրի առնված կալվածագրերը (վավ. 4, 7)։ Գրված է մուգ, սև թանաքով, սովորական թղթի վրա, գրագետ, ընթեռնելի ձեռագրով, առանց ուղղագրական և ոճական կոպիտ սխալների։ Վավերագիրը ժամանակին նորոգվել է և փակցվել սպիտակ, ամուր թղթի վրա։ Կալվածագիրը գրի առնող Շար՛ի գրասենյակի քարտուղարի հաստատող մակագրությունը, որ կատարված է վավերագրի վերին ձախ անկյունում, խիստ վնասված է։ Անվնաս են մնացել միայն տողերի սկզբնամասերը և կնիքի ներքևի մասը։ Այս կնիքով թեև չորս տեղ կնքված է թղթի երեք կտորների միացման վայրերը, սակայն վավերագրի մաշվածությունն ու կնիքի բարդ մակագրությունը դժվարացնում է նրա բովանդակության վերծանությունը, հետևաբար և քարտուղարի անվան ճշտումը։

Վավերագիրը նախապես պատկանել է «Տարազ» ամսագրի խմբագիր Տիգրան Նազարյանին։ Նրա վրա առկա են «Տարազի» խմբագրության և Հայաստանի «Պետական հանրային գրադարանի» կնիքները։ Այս, ինչպես Մեղրիի մյուս կալվածագիրը (վավ. 24) Տ. Նազարյանի ամբողջ արխիվի հետ ժամանակին նվիրվել է Հայաստանի պետական գրադարանին (տե՛ս վավ. 24-ի ծանոթագրությունը)։

Կալվածագրում հիշված Սևադան գյուղը, որի սահմաններում գտնվող Քիլվաքաշի կոչվող արոտավայրը գյուղական համայնքը վաճառում է Մեղրիի համայնքին, Ղ. Ալիշանի «Սիսականում» հիշատակված է որպես դեպի Մեղրի հոսող վտակներից մեկի վրա գտնվող «աւերակ գեօղ մի Սեւատան անուն», որը նա նույնացնում է Տաթևի նոր ցուցակում հիշված «Սևատար»-ի հետ (էջ 305)։ Տաթևի թեմից գանձվող «պտուղ»-ին վերաբերող XVII դարի մի այլ ցուցակում կաթավաբերդի, այսինքն Մեղրու գավառում հիշված է «Սևադարայ» գյուղը (Ժամանակագրութ. Սա. Օրբելյանի, էջ 41)։ Այն փաստը սակայն, որ XX դարի սկզբին Մեղրու մերձակայքում գտնվող ավերակ գյուղը անվանվում է ճիշտ այնպես, ինչպես 1587 թ. գրված կալվածագրում, կասկածի տակ է դնում այն «Սևադար»-ի կամ «Սևադարայ»-ի հետ նույնացնելու գաղափարը։ Գյուղը թեև ավերակ, պահպանել է իր ճիշտ անունը, այնինչ Տաթևի վիճակին

ենթակա «Սևադար» կամ «Սևադարայ» գյուղի տեղը չի ճշտված և XX դարի սկզբին այդ անունով գյուղ չի հիշատակվում Մեղրու մերձակայքում։

Որ Սևադան գյուղը իրոք սահմանակից է եղել Մեղրու հետ, այդ երևում է նաև հիշյալ Քիլվաքաշի կոչվող արոտավայրի սահմանների նկարագրությունից, ըստ որի վաճառվող արոտավայրի սահմանն անցնում էր դեպի Մեղրի տանող գլխավոր ճանապարհով և «բերդի» ձորով ու նույն «բերդի» աղբյուրի մոտով, որ հավանաբար Մեղրու բերդն է եղել։

Արոտավայրի սահմանները բավական պարզ են նկարագրված. տեղանունները հեշտ վերծանելի են ու հասկանալի (پالوده درق. آب ریز چشمه، درق قلعه. جبل سرخ և այլն)։ Իսկ Սևադան և Մեղրի գյուղերի համայնքների ներկայացուցիչների անունները, թեև նույնպես բավական պարզ են գրված, սակայն դրանց մեջ կան անհասկանալի անուններ (عیودیار. آهی. دیوان ایناج. جبر. پیر خیار. هیجان)։ Այստեղ ևս, որպես գնող կողմ հանդես եկող Մեղրիի բնակիչները ներկայացնում են երեք թաղերի առանձին համայնքները (տե՛ս վավ. 24-ի ծանոթագր.)։

Վկաների անունները մեծ մասամբ ավելի ծանոթ են։ Իհարկե, ինչպես միշտ, մուսուլմանների անունները ավելի պարզ են։ Ե՛վ մուսուլման և՛ քրիստոնյա վկաների ծագումը (որտեղացի լինելը) ցույց տվող տեղանունների մեջ ևս կան անծանոթ վայրեր (ایکسیونی. کوروشی. کراوی)։ Քրիստոնյա վկաներից երկուսը կոչված են «վուշունբարցի» (وجنباری)։ Պարսիկները «վուշունբար» կամ «մուշունբար» էին անվանում Թավրիզից 35 կիլոմետր հյուսիս գտնվող հայկական «Մուժամբար» գյուղը։ Սույն կալվածագիրը ամենայն հավանականությամբ գրվել է Մեղրիի մոտ գտնվող Օրդուբադ ավանում։ Հանդես եկող վկաները մեծ մասամբ տեղի բնակիչներից պետք է լինեն։ Ե. Լալայանը «Գողթնում» նշում է, որ Օրդուբադի հայերը հիմնականում 1827 թ. գաղթել են Մուժամբարից, Դուխարղանից և Թավրիզից (անդ, էջ 58)։ Մուժամբարցի հայերի որպես վկա հանդես գալը XVI դարի վերջերին գրված կալվածագրում, ենթադրել է տալիս, որ մուժամբարցիների կապը Օրդուբադի հետ ավելի հին պատմություն ունի։

Քիլվաքաշի արոտավայրի համար Մեղրիի համայնքը Սևադան գյուղի համայնքին վճարել է 7,5 թուման (75000 դինար), որը, ինչ-

պես բացատրված է կալվածագրում, բաղկացած է եղել «յոթ հարյուր հիսուն հատ մեկ մսխալանոց Մուհամմադյան դրամից»։ Բնագրում գրված է «زر محمدی یکمثقالی», որ բառացի նշանակում է «մեկ մսխալանոց մուհամմադյան ոսկի», սակայն «զար — زر» բառը, որ «ոսկի» է նշանակում, այստեղ ոսկ որպես «դրամ» է օգտագործված։ Խոսքը վերաբերում է Սուլթան-Մուհամմադ Խուրթանդեի (1578—1587 թթ.) կտրած 100-դինարանոց արծաթ դրամին։ Վավերագիր 24-ի ծանոթագրության մեջ ցույց ենք տվել, որ մսխալի մետրական կշռորդը 4,72 գրամն է։ Ուրեմն արոտավայրի համար վճարվել է 4,72×750 = 3540 գր. արծաթ։

Վավերագիր 27. Սույն պատճենը հավանաբար հանված է XVII դարի 50-ական թվականներին։ Իսկականի հետ ճիշտ լինելը հաստատող Շար'ի պաշտոնյայի կնիքի վրա մակագրված է. لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده صلاح الدين—١٠٦٤ — Չկա այլ տեր Աստուծուց բացի, ճշմարտության Արքան, որի ծառան է Սալահ-էդդինը — 1064 (1654) թ.»։

Պատճենը հանված է խառը շիքաստե գրությամբ, որոշ տեղանուններ և անձնանուններ աղավաղված են։ Հատկապես դժվար է ճշտել Օշական գյուղի սահմանների նկարագրության մեջ հիշված անունները։

Սիմեոն Երևանցին վավերագրի մյուս էջում տվել է կալվածագրի համառոտ բովանդակությունը. «(ԺԶ) Այս Յօշականու Գ (3) **դանկ մլքի** և Մանկանոցի **շէշդանկ մլքի** հին **դաբալայի սավատ է,** զոր Սահաթլու Վալի-**բէկն** Թ (9) **թումանով** ծախեալ է Ալիփաւուտի տաճիկ Իբրահիմ **խալիֆային,** ի թուին տաճկաց Ռ (1000)։ Ի կողմանց Մանկանոցին Բ (2) **դաբալայք** ևս գոն, գոցես սոյն համարով»։ Այս մակագրությունը կատարված է հակառակ կողմից սոսընձած թղթի վրա։ Այդպես է արված ծածկելու համար բուն վավերագրի վրա նախապես կատարված ոչ ճիշտ մակագրությունը, որը սակայն լույսի տակ լրիվ ընթեռնելի է. «Այս Յօշականայ Գ (3) **դանկ մլքին** և Մանկանոցի շէշդանկ **մլքի դաբալայի սավատ է,** զորս սահաթլու վալի **բէկն** Թ (9) **թումանով** ծախեալ է Աբրահամ կաթուղիկոսին ( )։ Այսմ կողմանէ Բ (2) **դաբալայք** ևս գոն, զորս գոցես ԻԶ (26) և ԻԷ (27) համարով։ Կողմունք Մանկանոցին են այսոքիկ։ Փարբու գետն, Յօշական գիւղն, Սպիտակ ջուրն և Մեծ ճանապարհն։ Իսկ կողմունքն յօշականու երեք **դանկին**՝ Աշտարակ, Թափայն, Ղարաչ Բուռունն և ճանապարհն»։

«Ջամբռից» պարզվում է, որ այս կալվածագրի բնագիրը Սիմեոն Երևանցու օրոք գոյություն է ունեցել։ Իր գլխի «Ղապալայք Յօշականայ գեղջն, որ է մուլք սրբոյ Աթոռոյս» ենթագլխում, նույն 16 համարի տակ, խոսելով հիշյ. 1078 (1667—1668) թ. ժամանակին Օշականի թաղամասը համարվող Մանկանոցի վեց դանգ մուլքի մի զաբալայի մասին, անմիջապես ավելացնում է. «սորա հին ղապալայն ևս գիտ ցուցական և ԺԶ (16) համարովն»։ Իսկ սույն պատճենի մասին գրում է՝ «Սորա Ա (1) սաւաթ ևս գոյ. գիտ նոյն ԺԶ (16) համարովն» (էջ 258—259)։

Որոշ տարբերություն է նկատվում Օշական գյուղի սահմանների 1489 թ. մեծ կալվածագրում (վավ. 9) և սույն կալվածագրում տրված նկարագրության միջև։ Հիշյալ հնագույն կալվածագրում գյուղի չորս սահմաններն են. ա) Ղարաքիլիսան, բ) դեպի Կարբի տանող մեծ ճանապարհը, գ) դեպի մենաստանի վայրը հոսող և Շահվեր կոչվող առուն և դ) Աշտարակի հողերը։ Սույն կալվածագրի հետ համեմատվում են միայն բ և գ սահմանները, որոնք հիշատակված են «Աշտարակը» և «ճանապարհը» կարճ ձևով։ Եթե առաջին սահմանի «Ղարաքիլիսան» (ուր հավանաբար ներկայումս «Կոնդ» կոչվող սուր բլուրի վրա գտնվող ավերակ մատուռն է և Սիմեոն Երևանցու մոտ կոչվում է նաև «Հաջիլար») նույնացվի «Կարաբուրունի» հետ, ապա մյուս սահմանի՝ Ուրյանկուլիին վերաբերող անընթեռնելի բառը պետք է նշանակի «առու» կամ «գետակ», որովհետև հին կալվածագրում գ սահմանը մի առու է, որ կոչվում է «Շահվեր» և հոսում է մինչև «Թաքիայի (մենաստանի) վայրը»։ Սիմեոն Երևանցին ևս այդ սահմանի վրա հիշում է «Շաղվերթի ջուրն» («Ջամբռ», էջ 111)։ Ըստ Ալիշանի դա Անբերդից բխող ջուրն է, որ Բյուրականի ներքևով հոսելով խառնվում է Տեղերի գետի հետ և անցնում Լաղրևանով, որտեղից և սկսում է կոչվել «Շաղուերդ», ապա գնում և Օշականի ներքևում միանում է Քասախին («Այրարատ», էջ 156, 158)։

Այստեղ ևս վաճառող և գնող կողմերը XIV—XV դարերից Արարատյան երկրում հաստատված կրզըլբաշ սա՛ղլու և ալփավութ ցեղերի տիրող դասի ներկայացուցիչներից են (տե՛ս վավ. 21-ի ծանոթագրությունը)։

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն
ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Աբվաբ-ե ջամ' — ابواب جمع *(արաբ.)* — *Հարկերի հաշվառման այն ձևն է, ըստ որի տվյալ հարկատու օբյեկտից, կամ գյուղական համայնքից, ինչպես նաև առանձին տնտեսական շրջաններից գանձվող բոլոր հարկերը մանրամասն հաշվվում էին և առանձին մատյաններում գրանցվելուց հետո դրամական արտահայտությամբ, ընդհանուր գումարով իմ մի էին բերվում և մտցվում նահանգային, երկրամասային կամ ընդհանուր պետական եկամուտների կամ բյուջեի մեջ։ Հարկերի այդ ընդհանուր գումարը երբեմն նաև կրճատ անվանվում էր «ջամ'» (գումար, հանրագումար)։*

Աղա — آغا *(թուրք.)* — *Պարոն, տեր մանր ֆեոդալներին և կրոսեր պաշտոնեությանը տրվող տիտղոս։ Հատկապես այսպես էին կոչվում քրդական և թուրքմենական խոշոր ցեղերի կամ ուլուսներին ենթակա մանր ցեղախմբերի այմաղների կամ թաիֆենների պարագլուխները։*

Ամիլ — عامل *(արաբ.)* — *«Ամալ — عمل» (գործ) բառի ենթակայական ձևն է, որ նշանակում է «գործ կատարող», «գործադրող»։ Սովորաբար այսպես էին կոչվում ֆինանսական-հարկային գործերը տնօրինող պաշտոնյաները, կամ որևէ հաստատության լիազոր-ներկայացուցիչներն ու վերակացուները, որոնք գործադրում էին ստացվող հրահանգները։ Այդպիսին էր նաև վավ. 8-ում և 9-ում հիշված Ամիր Քյամալ-էդ-դին Աբդին բեկը, որ հանդես էր գալիս, որպես «բեյթ-ուլ-մալի ամիլ» (عامل بيت المال)։*

Ամիր — امير *(արաբ.)* — *Բարձրաստիճան զորահրամանատար, ֆեոդալական ցեղային զորամիավորումների առաջնորդ։ Այս տիտղոսը տրվում էր նաև իշխանական լայն իրավունքներով օժտված տեղական ֆեոդալներին, ինչպիսիք էին, օրինակ, վավ. 5-ում և 7-ում հիշված Օրբելյան ամիր Սմբատը, նրա որդին ամիր Բեշքենը և թոռ՝ ամիր Ռուստամը։*

Ամիրզադե — امیرزاده *(արաբ.-պարսկ.)* — *Ամիրի որդի, իշխանազուն, XV դարում այսպես, հայկական աղբյուրներում «ամիրզա», երբեմն նաև կրճատ ձևով՝ «միրզա — میرزا» էին հորջորջվում թուրքմեն տիրակալների, հատկապես Կարա-կոյունլու սուլթանների որդիները։ Սովորաբար նրանք այդ տիտղոսով էին հիշվում նաև թագավորության շրջանում։ Վավերագիր 7-ում այնյա բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամը անվանված է «ամիրզադեյե Արման — امیرزاده ارمن», որ մենք թարգմանել ենք «հայոց իշխանազուն» (տե՛ս վավ. 7-ի ծանոթագրությունը)։ Մոտ երկու տասնամյակ առաջ գրված վավ. 5-ում նա հիշվում է որպես «ամիր Ռուստամ»։ Թվում է թե «ամիրզադե» տիտղոսը ավելի բարձր է եղել, քանի որ այդպես են կոչվել արքայազունները, նույնիսկ արքաները, որով ցանկացել են շեշտել նրանց տոհմիկ ծագումը։*

Այաք — آيآ *(արաբ.)* — *Ղուրանի գլուխների՝ «սուրաների» մեջ մտնող և մեկ ամբողջական միտք արտահայտող առանձին տասյակները կամ տուները։*

Աջամ — عجم *(արաբ.)* — *Արաբները այսպես էին անվանում պարսիկներին, սակայն ավելի ուշ արդեն և՛ արաբները և՛ թուրքերը և՛ քրդերը «աջամ» էին կոչում ոչ միայն պարսիկներին, այլ նաև նրանց դավանակից (շիա) ադրբեջանցիներին։ Այդ պարզ երևում է վավ. 5-ից, որտեղ կալվածագրի շարադրողը ադրբեջաներեն տեղանունները հիշատակելիս շեշտում է, որ աջամների լեզվով այն կոչվում էր «Դարաշայ» կամ «Կարագյոլ» և այլն։*

Բահրա — ճիշտը՝ բահրե — بهر *(պարսկ.)* — *Բաժանի նշանակում է մաս, բաժին։ Այսպես, իսկ պաշտոնական վավերագրերում փոքրացված ձևով «բահրաչե — بهرچه» էր անվանվում հողագործ գյուղացիության կողմից պետությանն ու կալվածատիրոջը հատուցվող հողային ռենտան, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաչե-յե դիվանի», իսկ կալվածատիրոջը կամ «մալիքին» հատուցվողը՝ «բահրաչե-յե մալիքանե»։*

Բահրաչե — بهرچه *(պարսկ.)* — *տե՛ս Բահրա։*

Բարձրագույն դիվան — ديوان اعلى (արաբ.) — Արքունիքին կից պետության ֆինանսական-հարկային կենտրոնական վարչությունը, իլխանական աղբյուրներում այն անվանվում էր «դիվան-ե բոզորգ — ديوان بزرگ» (մեծ դիվան), որը ենթարկվում էր «մեծ վեզիրին» կամ «սահիբ դիվանին» (صاحب ديوان)։

Բեկ — بيك (թուրք.) — Կրտսեր զինվորականությանն ու մանր ֆեոդալներին տրվող տիտղոս։ Հաճախ այն հատուկ անվան մաս էր կազմում ինչպես օրինակ վավ. 1-ում Ամիր-բեկ, Խազար-բեկ, վավ. 4-ում Բեկ-Ալի, Հաջի-բեկ։

Բեկլարբեկի — بيكلربيكى (թուրք.) — Այսպես էին կոչվում վիլայեթների զինվորական նահանգապետները, որոնք սովորաբար մեծարվում էին նաև «խան» տիտղոսով։ XVI—XVII դդ. Իրանում կային 13 բեկլարբեկիություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա էին գտնվում Ազերբայջանի, Ղարաբաղի, Շիրվանի և Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկիությունները (տե՛ս. վավ. 4-ի ծանոթագրությունը), «բեկլարբեկիի» արաբերեն համանիշն է «ամիր-ուլ-ումարա» (امير الامرا), պարսկ. ձևով «միր-ե միրան» (ميران ميير), որ հիշեցնում է հայոց «իշխանաց-իշխան» հորջորջումը։

Բեյթ-ուլ-մալ — بيت المال (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «գանձատուն»։ Խալիֆաթի շրջանում այսպես էր կոչվում արքունի գանձատունը («բեյթ-ուլ-մալ-ե մուսլիմին — بيت المال مسلمين»), որտեղ կուտակվում էր նվաճված երկրներից ստացվող ավարը։ Հետագայում, երբ կողոպուտի քաղաքականությունը փոխարինվեց սիստեմատիկ հարկահանությամբ և ստեղծվեցին «դիվանները» («դավավին-ալ-ամվալ — دواوين الاموال»), «բեյթ-ուլ-մալի» ֆունկցիաները սահմանափակվեցին միայն որոշ հոգևոր տուրքերի դանձումով և անժառանգ մեռնողներին պատկանող կամ սեփականատերերն անհայտ կալվածների պետականացմամբ և դրանց եկամուտների տնօրինմամբ։

Բոլոր վիլայեթներում կային «բեյթ-ուլ-մալի» վերակացուներ՝ «ամիլ» կամ «կազի», որոնք իլխանության շրջանից սկսած կոչվում էին «բեյթ-ուլ-մալչի»։

Դանգ — دانگ (պարսկ.) — Սկսած դեռևս IX—X դարերից յուրաքանչյուր հողային սեփականություն և կամ մուլքային գյուղերից ստացվող ամբողջ կալվածատիրական ռենտան դիտվում

էր որպես մի ամբողջություն և ծանրության մաներ միավոր «մբռխալի» նման (տե՛ս), տարբեր սեփականատերերի միջև տրոհվելու կամ առանձին հատվածներով առուծախի ենթարկվելու դեպքում, բաժանվում էր 6 հավասար մասերի, որոնք կոչվում էին «դանգ»։ Երբ ուզում էին շեշտել կալվածի ամբողջականությունը ասում էին «շեշդանգ — شش‌دانگ» (վեց դանգ)։ Դանգն իր հերթին բաժանվում էր 4 «թասուջի» (طسوج), իսկ թասուջը՝ 2 «հարբեի» (حبه — «հատիկ») կամ «շաիրի» (شعير — «գարի»)։ Այսպիսով մի ամբողջական կալվածը կարող էր բաժանվել 48 մանր մասերի՝ «շա'իրի»։ Պատահում էին նաև կես կամ քառորդ շաիրով առուծախի դեպքեր։ Պարսկական աղբյուրներում սովորաբար գրում են «دانگ» (դանգ), պատահում է նաև արաբական «دانق» (դանկ), հոգն. «دوانق» (դավանիկ) ձևով, իսկ հայկական աղբյուրներում հաճախ դանգի փոխարեն հանդիպում է «ստակ»։

Դարվիշ — درويش (պարսկ.) — Իսլամական որևէ աղանդի, միաբանության կամ եղբայրության պատկանող հավատացյալ։

Դինար — دينار (արաբ.) — Դրամական միավոր, որ հայկական աղբյուրներում անվանվում էր նաև «դեան» կամ «դիան»։ XVII դարում դրամական ամենափոքր միավորը եղել է 5 դինարը, որը կոչվել է «դաղբեկի» այնուհետև մեկ «փարան» հավասար էր 10 — դինարի, 20 դինարը կոչվում էր «բիսթի», 50 դինարը՝ «շահի», 100 դինարը «մահմուդի» կամ «սաննար», 200 դինարը՝ «աբասի», որը արծաթե դրամի հիմնական միավորն էր։ Եղել են նաև 1,5 աբասանոցներ՝ «սիսաննար (300 դինար), 2,5 աբասանոցներ (500 դինար), 5 աբասանոցներ (1000 դինար), խոշոր հաշվումները կատարվում էր «թումանով», որը հավասար էր 10,000 դինարի։ Արծաթե դինարի քաշը XV—XVII դդ. խիստ փոփոխական է եղել։ XVI դարի վերջերին դինարի քաշի մասին տվյալներ կան վավ. 24-ում և 26-ում (տե՛ս նույն վավերագրերի ծանոթագրությունները)։

Դուճի — دونكى (թուրք.) — Հողային տիրույթների ընդհանուր սահագումների ժամանակ թվարկվող այլ կարգի կալվածների շարքին հիշվում են նաև «դունքի» և «սունքի» (صونكى) կալվածները։ Տերմինների «սունք» և «դունք» արմատները թուրքերեն «դյոնմակ» (دونمق) «ետ դառնալ», «վերադառնալ» և «սյոն-

մակ» (صونمق) «խոնարհվել», «հպատակվել», «ենթարկվել» բայերի դերբայական ձևերն են։ «ى» («ի») վերջավորությունը պատկանելիություն ցույց տվող ածանց է։ Ուրեմն «դունքի» նշանակում է «վերադարձնելու», «վերադարձնելիք», իսկ «սունքի»՝ «ենթարկելու», «ենթարկելիք»։

Իսքանդար Մունշին խոսելով Յաղուբ խան Զուլկադարի Ֆարսում մղած կռիվների մասին ավելացնում է, որ նա «Ամբողջ Ֆարսի երկիրը միայն իր սեփականությունը կարծելով մի խումբ զուլկադարների մուլքերը, որոնց նա ոչնչացրել էր, իր սունքը դարձրեց և իր տիրապետությունների մեջ մտցրեց» (كل مملكت فارس را ملك طلق خود پنداشتند و املاك جمعى از ذوالقدران راكه مقتول ساخته بود جهة خود صونك نموده بحيطهٔ ضبط درآورد...)։ Տե՛ս ԹԱՄ, էջ 435։

Մի այլ տեղ նշելով կենտրոնական Իրանի Սավեի շրջանի հաքիմ Սուլթան Մա՛սում խանի անհնազանդությունն ու գործած հանցանքները, որոնց դեմ բողոքում էին նրա ենթակա մարդիկ և Սավեի ռայաթները, պատմում է թե ինչպես շահը ձերբակալում է նրան, որից հետո նրա ամբողջ «հարստությունն ու մուլքերը համարվում է Դիվանի սունքը» (اسباب ومتملكات او بصونك ديوان منسوب شد), ԹԱՄ, էջ 241—242։

«Սունք» տերմինին հանդիպում ենք նաև Արցախի մելիքների կողմից 1726 թ. Էլչի Իվան Կարապետին տրված գրություններում։ Նշելով իրենց հավատարմությունը Ռուսաց կայսրի նկատմամբ մելիքները հայտարարում են. «Այս գիրս դվինք վերայգրեալ էլչիպէկին հրամանոցն, խօսքէն թէ մալահաթէն դուս գանք, թագայօրէն խային լինինք և մեր ապրանք սունկ լինի» („Армяно-русские отнош. в XVIII веке", сборник док., том II, часть II, Ереван, 1967, док. 341, 351)։

Դինաստիական փոփոխություններին և երկարատև պատերազմական գործողություններին հաջորդող տարիներին կատարվող սուգումների ժամանակ պարզում էին բոլոր կալվածների պատկանելիությունը կամ «սուգում էին խալիսե մուլքերն ու սահմանված կալվածքները, կորուսյալ հարստությունները, սունքին և դունքին, սեփականատերերն անհայտ, բեյթ-ուլ-մալի և մուսուլմանների կարիքների համար ծախսվող եկամուտները» (վավ. 19, տե՛ս այս մասին նաև Առաջաբան, էջ 16)։ Այս ընթացքում էր հատկապես, որ

իրենց սեփականության իրավունքը հաստատող հողատերերի կալվածները հայտարարվում էին «դունքի» և վերադարձվում էին իրենց նախկին տերերին, իսկ «սեփականատերերն անհայտ» (مجهول المالك) կամ հակառակորդների (مخالفان) կալվածները հայտարարվում էին «սունքի» ու մտցվում դիվանի հողերի շարքը։

Ջիմմի — ذمى (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «պարտապան»։ Այսպես էին կոչվում քրիստոնյա, հրեա և այլադավան մյուս հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, վճարում էին նաև հատուկ գլխահարկ կամ «ջիզյա»։

Թասուջ — طسوج (արաբ.) — տե՛ս Դանգ։

Թուման — تومان (մոնղոլ.) — տե՛ս Դինար։

Իմամ — امام (արաբ.) — Մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ, կրոնապետ։

Լիվա — لواء (արաբ.) — Օսմանյան կայսրության մեջ նահանգները՝ էյալեթները կամ վիլայեթները բաժանված էին ավելի մանր վարչական միավորների, որոնք կոչվում էին «լիվա» կամ «սանջաք» (سنجاق), որոնք երկուսն էլ բառացի նշանակում են «դրոշակ»։ Լիվաների կառավարիչները կոչվում էին «մութասարիֆ» պինվորական կոչումով՝ «միր լիվա» (ميرِ لواء) կամ «սանջաքբեյի» (سنجاق بيگى)։

Որոշ աղբյուրներում լիվաները պարզապես անվանվում են «մութասարիֆլըք» («մութասարիֆություն»)։ «Լիվան» կամ «սանջաքը» ևս բաժանվում էր ավելի մանր վարչական միավորների՝ որոնք կոչվում էին «կազա»։

Խաբիբ — خطيب (արաբ.) — Մզկիթներում քարոզներ կամ կրոնական ճառեր արտասանող ճարտասան հոգևորական պաշտոնյա։

Խաթուն — خاتون (մոնղոլ.) — Ազնվական տիկին։

Խալիսե — خالصه (արաբ.) — Պետական հողերի որոշ տեսակ, որի եկամուտները XVI—XVII դարերում տնօրինվում էր նահանգային կառավարիչների՝ խանների ու բեկլարբեկիների կողմից։

Խալիֆե — خليفه *(արաբ.)* — Բառացի նշանակում է «հաջորդ», «փոխանորդ»։ Մուհամմեդից հետո այսպես էին կոչվում մուսուլմանների առաջնորդները, որոնք համարվում էին մարգարեի հաջորդը։ XV—XVII դդ. պարսկական աղբյուրներում և պաշտոնական վավերագրերում «խալիֆե» են անվանվում նաև հայոց կաթողիկոսները, որպես Քրիստոսի փոխանորդներ։ Սակայն «խալիֆե» հորջորջումը XVI դարում տրվում էր նաև կրզըլբաշ ցեղերի որոշ դերվիշական կրոնավորների, որոնք համարվում էին գլխավոր շեյխի փոխանորդներ։ Այդպիսիք են վավ. 23-ում և 25-ում հիշված «Իբրահիմ», «Յուսուֆջան», «Մանսուր» և «Ալի» խալիֆենները։

Խան — خان *(մոնղոլ.)* — «Ղան» (պետ, իշխան) տիտղոսն է, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականներն ու ամիրները։ XVI—XVII դդ. այս տիտղոսը շնորհվում էր միայն խոշոր ֆեոդալ-նահանգապետներին ու կուսակալներին՝ բեկլարբեկիներին *(տե՛ս)*։

Խոջա ճիշաը՝ խաջե — خواجه *(պարսկ.)* — Այսպես էին կոչվում խոշոր դրամատերերն ու մեծահարուստ վաճառականները։ Ֆեոդալական հիերարխիայում բարձր դիրքի հասած խոջաները հաճախ կառավարական ապարատում ֆինանսական պատասխանատու պաշտոններ էին գրավում, հասնելով մինչև «սահիբ դիվանի» (صاحب ديوان) աստիճանի։

Կազա — قضا *(արաբ.)* — *տե՛ս Լիվա։*

Կազի — قاضى *(արաբ.)* — *Շար՛իի հոգևորական դատավոր։*

Համեսալեղար — همه‌سالەدار *(պարսկ.)* — Տերմինը կազմված է «համեսալե» (ամենամյա) և «դար» (ունեցող) բառերից։ «Համեսալե» էր անվանվում պետական պաշտոնյաների և զինվորականության ոռճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի ոռճիկ ստացողը իրավունք էր ստանում, ցնոր տնօրինություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ոռճիկի գումարը։ Այդպիսի իրավունքից օգտվողները կոչվում էին «համեսալեղար»։

Հանաֆյան — حنفى *(արաբ.)* — Այսպես են կոչվում այն մուսուլմանները, որոնք հետևում են Աբու-Հանիֆեի *(700—770 թթ.)* աղանդին։ Սուննի մուսուլմանների կեսից ավելին այս դավանանքն ունեն։

Հաջի — حاجى *(արաբ.)* — Մուսուլմանների գլխավոր սրբավայրը՝ Մեքքա այցելած հավատացյալ։ Այդ ուխտագնացությունը կոչվում է «հաջ» (حج), իսկ ուխտավորը «հաջի»։

Հասթ-օ-բուդ — هشت وبود *(պարս.)* — Բառացի՝ «կա և եղել է»։ Այսպես էր անվանվում ռենտայի հատուցման այն ձևը, ըստ որի ամեն տարի չափվում էր ամբողջ գյուղի բերքը և ստացված բերքի նախապես որոշված տոկոսը տրվում էր կալվածատիրոջը, կամ «մալիքին»։

Հաքիմ — حاكم *(արաբ.)* — Իշխանավոր։ Այսպես էին անվանվում հատկապես գավառների,— «նահիաների» կամ «մահալների» կառավարիչները, որոնք ունեին նաև դատական ֆունկցիաներ. երբեմն այս վերջին իմաստով հոգևորական դատավորներին ևս մեծարում էին «հաքիմ» հորջորջմամբ *(վավ. 4)*։

Ղաբալա, ճիշաը՝ ղաբալե — قبالە *(արաբ.)* — *Կալվածագիր։*

Ղոռչի — قورچى *(թուրք.)* — Սեֆևիների օրոք այսպես էին կոչվում հեծելազորի հատուկ զորամասերի զինվորները։

Ղուլամ — غلام *(թուրք.)* — «Ստրուկ», «ծառա»։ Այսպես կամ պարզապես «ղուլ» էին կոչվում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ մեկ-երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ էին։ Սրանք կազմում էին շահի անձնական թիկնապահ զորամասը՝ «ղուլլար — قللر», որոնց ընդհանուր թիվը տարբեր աղբյուրների վկայությամբ տատանվել է 10—30 հազարի միջև։

Մալ — مال *(արաբ.)* — Գլխավոր եկամտահարկը, որ գանձվում էր եկամտաբեր կալվածներից ու ստացվածքներից։

Մալիք — مالك *(արաբ.)* — Սեփականատեր, անշարժ կալվածների, հատկապես գյուղերի տեր խոշոր կալվածատեր։ Համանիշներ՝ «մալլաք», «արբաբ»։

Մալիքանե — مالكانه *(արաբ.-պարսկ.)* — Հողային ռենտայի այն մասը, որ հատուցվում էր գյուղատիրոջ կամ մալիքին *(տե՛ս)*, լրիվ անվանումն է «բահրաշե-յե մալիքանե» (بهرهٔ چه مالكانه), համանիշներ՝ «մուլք», «ուջրաթ-ուլ-միսլ»։ *Տե՛ս Բահրա։*

Մահալ — محال (արաբ.) — Վարչական փոքր միավոր, Վիլայեթները բաժանվում էին մի քանի մահալի կամ նահիեի:

Մաճալ — منال (արաբ.) — «Ինչք», «ստացվածք», «հարստություն»: Սկզբնաղբյուրներում և վավերագրերում երբեմն «մալ և ջհաթ» («մալուջհաթ») հարկային տերմինին փոխարինում է «մալ և մանալ» («մալումանալ») տերմինը, որից կարելի է եզրակացնել, որ «մանալ»-ը փոխարինում էր «ջհաթ» կամ «մութավաջջեհաթ» տերմիններին:

Մելիք — ملك (արաբ.) — XV—XVIII դդ. մելիքներ էին կոչվում գյուղական կամ քաղաքային ավագները, որոնք ընտրվում էին համայնքի ավագների խորհրդի կողմից և ներկայացնում էին տվյալ համայնքը պետության և նրա պաշտոնյաների առջև, նրանք պատասխանատու էին համայնքից գանձվող հարկերի համար: Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում, հատկապես Արցախում և Սյունիքում մելիքությունը ժառանգական բնույթ ուներ: Այստեղ մելիքները փաստորեն վերածվել էին մանր ֆեոդալ-իշխանների, և մեծ մասամբ սերում էին հին իշխանական տներից: Նրանք հատուկ ինքնավարական արտոնություններ էին վայելում:

Մեվլա — مولا (արաբ.) «Տեր»: Հոգևորականներին տրվող կոչում: Հանդիպում է կոչական «մվելանա» («մեր տեր») ձևով: Ավելի գործածական է աղավաղ «մոլլա» (ملا) — ձևը:

Մեվլանա — مولانا (արաբ.) — տե՛ս մեվլա:

Մթկալ — مثقال (արաբ.) — Բամբակյա, սպիտակ, խիտ գործված կտոր:

Միրզա — ميرزا (արաբ.-պարսկ.) — «Ամիր զադե — اميرزاده (իշխանազուն) անվան աղավաղված ձևն է, երբ տրվում է անձնանունից հետո նշանակում է «տեր», «իշխան», «արքայազուն», իսկ երբ հիշվում է անունից առաջ՝ նշանակում է «գրագետ մարդ», «դպիր», «գրագիր»:

Մոլլա — ملا (արաբ.) — տե՛ս մեվլա:

Մութասադդի — متصدى (արաբ.) — Վերակացու: Այսպես էին կոչվում դիվանական հարկային գործերի լիազոր ներկայացուցիչները՝ «մութասադդիան-ե ումուր-ե դիվանի — متصديان امور ديوانى» (վավ. 12):

Մութավալլի — متولى (արաբ.) — Խնամակալ, տնօրեն: Այսպես էին կոչվում մզկիթների կամ վանքերի առաջնորդները: Այդ

պաշտոնում գտնվելու ընթացքում, վանքապատկան կամ մզկիթապատկան բոլոր կալվածների ու այլ ստացվածքների իրավասությունը և դրանցից ստացվող եկամուտների տնօրինությունը ամբողջապես նրանց էր վերապահված:

Մուլք — ملك (արաբ.) — Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգած կամ դրամով գնած անշարժ կալված կամ հող:

Մուլքնամե — ملكنامه (արաբ.-պարսկ.) — Սեփականության փաստաթուղթ, կալվածագիր, որևէ մուլքի պատկանելիությունը հաստատող վավերագիր:

Մուխալիֆան — مخالفان (արաբ.) — Հակառակորդներ: Սովորաբար մուսուլմանները այսպես են անվանում կրոնի հակառակորդներին՝ ոչմահմեդականներին, վավ. 12-ում այն կարող է նաև պետության հակառակորդների իմաստ ունենալ:

Մումայիզ — مميز (արաբ.) — «Որոշող», «ճշտող»: Այսպես էին կոչվում այն պաշտոնյաները, որոնք իշխանության կողմից լիազորված էին ստուգելու, չափելու և ճշտելու յուրաքանչյուր հարկային օբյեկտից գանձվող հարկերի քանակը:

Մուջթեհիդ — مجتهد (արաբ.) — Այսպես էին անվանվում իսլամական կրոնի խոշոր տեսաբաններն ու մեկնիչները:

Մուֆրադաթ — مفردات (արաբ.) — Հաշվապահական հատուկ մատյան, որտեղ գրանցվում էին տվյալ հաստատության բոլոր եկամուտները:

Մսխալ — مثقال (արաբ.) — Ծանրության մանր միավոր, որով կշռում էին թանկարժեք մետաղները: XVI—XVII դդ. գոյություն են ունեցել երկու տարբեր քաշի մսխալներ, որոնցից մեկը կշռել է 4,72 գ, իսկ մյուսը, որ անվանվել է «սառաֆի մսխալ» (مثقال صرافى) հավասար է եղել 3,78 գրամի: Տե՛ս վավ. 24-ի ծանոթագրությունը:

Յուրդ — يورد (թուրք.) — Հայրենիք, բնակավայր: Քոչվոր ցեղերը այսպես էին անվանում այն վայրերը, որտեղ նրանք տարիներ շարունակ օգտագործում էին որպես ամառանոց, կամ ինչպես ասում էին «յայլամիշի» էին անում:

Նահիա — ناحيه (արաբ.) — Գավառ, շրջան: Տե՛ս մահալ:

Շա՛իր — شعير (արաբ.) — տե՛ս Դանգ:

13—327

Շար՝ — شرع *(արաբ.)* — տե՛ս Շարիաթ։

Շարիաթ — شريعت *(արաբ.)* — Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ և հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևոր դասի բարձրագույն կրոնական-դատական ատյանը։ Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն աղբյուրներում, սովորաբար այն կոչվում է «շար՝»։ Շար՝ի հոգևոր դատարաններում էին քննվում մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջը քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը։ Այդ ատյանին կից կային նաև նոտարական գրասենյակներ՝ «մահզարներ», որտեղ տեղի էին ունենում անշարժ կալվածների առուծախի, վարձակալման, փոխատվության, ամուսնության և քաղաքացիների սոցիալական դրության վերաբերող այլ ակտեր, կազմվում էին արձանագրություններ և տրվում էին համապատասխան փաստաթղթեր և նոտարական պատճեններ։

Շեշդանկ — شش‌دانگ *(պարսկ.)* — տե՛ս Դանգ։

Ջամ՝ — جمع *(արաբ.)* — տե՛ս Աբվաբ-ե ջամ՝։

Ռայաթ — ճիշտը՝ ռաիյյաթ — رعيت *(արաբ.)* — Հպատակ, հարկատու ժողովուրդ, հատկապես այսպես էր անվանվում գյուղական աշխատավոր ժողովուրդը։

Սադր — صدر *(արաբ.)* — Կրոնական գերագույն առաջնորդ, հոգևոր բարձրագույն ատյանի պետ։ XVII դարում երկու գլխավոր սադրեր կային. 1. «սադր-ե խասսե — صدر خاصه» 2. «սադր-ե 'ամմե — صدر عامه», վերջինս կոչվում էր նաև «սադր-ու-մամալիք»։ Նախապես այս երկու պաշտոններն էլ նույն բարձրաստիճան հոգևորականն էր վարում։ Հետագայում սակայն տարբեր մարդիկ նշանակվեցին, որոնցից ավելի մեծ իրավունքներ էր վայելում «սադր-ե խասսե»-ն և կրում էր «սադր-ու-սուդուր— صدر الصدور» (սադրերի սադր) տիտղոսը։ Նա էր նշանակում բոլոր վիլայեթների շեյխ-ուլ-իսլամներին, կազիներին, հոգևոր դպրոցների մուդառիսներին, մզկիթների մութավալլիներին ու մուեթվիֆիներին և տնօրինում հոգևոր պաշտոնեության հետ կապված բոլոր գործերը։ «Սադր-ու-սուդուրը» գլխավորում էր հոգևոր գերագույն ատյանը՝ «դիվան-ալ-սադարաթը» և ներկա էր լինում դե-

վանբեկիի գլխավորած քաղաքացիական դատարանի նիստերին։ Սադրերի կայացրած վճիռները ենթակա էին վավերացման դիվանբեկիի կողմից և շահի հրովարտակով հաստատվելուց հետո հանձնարարվում էին գործադրության։

Սահիրատնամա, ճիշտը՝ սարհադնամե — سرحدنامه *(արաբ.-պարսկ.)*։ Բառացի նշանակում է «սահմանագիր», այնպիսի վավերագիր կամ արձանագրություն, որտեղ նկարագրված և հաստատված են որևէ կալվածի կամ գյուղի սահմանները։

Սանատ — سند *(արաբ.)* — Վավերագիր, փաստաթուղթ։

Սավատ — سواد *(արաբ.)* — Պատճեն։

Սեյիդ — سيد *(արաբ.)* — Տեր, պարոն։ Այսպես էին կոչվում հատկապես այն հոգևորականները, որոնք սերված էին համարվում Ալիի սերունդից։

Սուննի — صونى *(թուրք.)* — տե՛ս Դունքի։

Վակֆ — وقف *(արաբ.)* — Բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «անշարժանալ», «ամրանալ»։ Այսպես կամ հոգն. «օվկաֆ — اوقاف», «մովկուֆաթ — موقوفات» էին կոչվում մզկիթներին կամ եկեղեցիներին նվիրված կամ «վակֆ արված» հողերն ու այլ ստացվածքները, որոնք նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, այլևս ենթակա չէին օտարման։

Վախմ — տե՛ս Վակֆ։

Վախուպլամա, ճիշտը՝ վակֆնամե — وقفنامه *(արաբ.-պարսկ.)* — Մզկիթներին կամ եկեղեցիներին տրվող վակֆային ստացվածքների նվիրաբերման մասին կազմված արձանագրություն։

Վեզիր — وزير *(արաբ.)* — XVI—XVII դդ. այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք հսկում էին պետության, արքունիքի և բանակի ֆինանսներին և զինվորականության տրվող ռոճիկներին։ Վեզիրները անմիջապես պատասխանատու էին է՛թեմադ-ուդ-դովլեի առաջ և փաստորեն հանդիսանում էին վերջինիս ազենտը ֆինանսական գործերի կառավարչություններում՝ սարքարություններում։ Երկրամասային և նահանգային կենտրոններում ևս կային լայն արտոնություններ վայելող վեզիրներ, որոնք համարվում էին մեծ վեզիր է՛թեմադդ-

ուղ-դռվլեի ներկայացուցիչները իրենց ենթակա մարզերում։ Տե՛ս վավ. 4-ի ծանոթագրությունը։

Վիլայեթ — ولايت *(արաբ.)* — Երկիր, երկրամաս, նահանգ։

Փաշա — پاشا *(թուրք.)* — Պարսկերեն «փադիշահ — پادشاه» *(արքա, թագավոր)* բառի աղավաղված և հապավված ձևն է, որ Թուրքիայում որպես տիտղոս տրվում էր բարձրաստիճան զինվորականներին, նահանգապետներին և կուսակալներին։

Քալանթար — کلانتر *(պարսկ.)* — Բառացի նշանակում է «ամենամեծ» (کلان-تر)։ Այսպես էին կոչվում քաղաքների և քաղաքատիպ վայրերի առանձին համայնքների պետերը, որոնք ընտրվում էին մեծահարուստ վաճառականների՝ խոջաների շարքերից. քալանթարները զբաղվում էին համայնքի ներքին հարցերով և ներկայացնում էին համայնքը պետության առաջ։

Քաեիրիզ — کهریز *(պարսկ.)* — Ստորերկրյա ջրերը ոռոգման համար օգտագործելու նպատակով փորված ջրանցք։

Քյադխուդա — کدخدا *(պարսկ.)* — Այսպես էին կոչվում գյուղական ավագները։ Սակայն այն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջավագ-ի», «տանուտեր-ի» կամ «ռես-ի» իմաստով։ Մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քյադխուդաներ։ Դրանք գյուղի ավագների կամ «աղսախկալների» *(պարսկ. «ռիշսֆիդ»)* խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտեր եղած ժամանակ։ Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քյադխուդաներ և մասնակցում էին ավագների խորհրդին։

Քյոֆշան — کفشن *(պարսկ.)* — Այսպես էր կոչվում գյուղի սահմանների մեջ մտնող ամբողջ հողային տարածությունը կամ տվյալ գյուղի համայնքի իրավասության տակ գտնվող և նրա կողմից մշակվող ամբողջ հողային ֆոնդը։ Այս տերմինը հաճախ օգտագործվում էր նաև հողային տարածությունների սահմանագծի իմաստով։

Քովսար — کوثر *(արաբ.)* — Հացահատիկ չափելու հատուկ աման կամ «չափ» (հայերեն «կոտ»), որի տարողությունը ըստ տեղի և ժամանակի փոփոխական է եղել։

Օլքա — اُلكا *(թուրք.)* — Բառացի նշանակում է «երկիր»։ Այսպես էին կոչվում ոչ մեծ ավատները, որոնք տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և ամիրներին։ Օլքա ստացող ամիրները պարտավոր էին որոշ քանակությամբ սպառազեն մարտիկներ՝ «յասաղքեշներ» տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը։ Նրանք իրավունք ունեին առանձին դրոշակ կրելու և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարելու։

Ֆաթվա — فتوى *(արաբ.)* — Մուսուլմանական կրոնապետների «շեյխ-ուլ-իսլամների» և «մուֆթիների» ինչպես նաև կրոնական բարձրագույն ատյանի «Շար»-ի կողմից այս կամ այն հարցի մասին տրված վերջնական վճիռ, որը օրենքի ուժ ուներ։

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ
МАТЕНАДАРАНА

II

КУПЧИЕ

ВЫПУСК ПЕРВЫЙ

(XIV—XVI вв.)

Перевод с армянского И. А. АНТОНЯН

ПРЕДИСЛОВИЕ

Данным томом, параллельно циклу «Указы» серии «Персидские документы Матенадарана», начинается издание цикла «Купчие» той же серии.

В течение 20-ти послевоенных лет в области публикации персидских официальных исторических документов достигнуты серьезные успехи. В предисловии к I выпуску «Указов» мы вкратце остановились на публикациях, вышедших до 1956 года, после чего, однако, в течение последних десяти лет и у нас, и в зарубежных странах изданы как отдельные документы, так и большие и малые сборники документов. Среди опубликованных документов значительное место занимают царские указы и грамоты (ферманы и хокмы) XVI—XVII вв.[1].

---

1 Известны следующие публикации, изданные в закавказских и среднеазиатских республиках Советского Союза и в зарубежных странах:

Персидские документы Матенадарана, I, Указы, составил А. Д. Папазян, вып. II (1600—1650 гг.), Ереван, 1959 (в дальнейшем Указы, I—II).

სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 1, თბილისი, 1961, ნაკვეთი 2, 1962, ნაკვეთი 3, 1965.

Материалы по истории Ура-Тюбе, Сборник актов XVIII—XIX вв., составление, перевод и предисловие А. Мухтарова, под редакцией А. Л. Семенова и О. Д. Чехович, изд. Ин-та истории АН Тадж. ССР, М., 1963.

Т. Мусәви, Орта әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр, Бакы, 1965.

Jean Aubin, Note sur quelques documents Aq-qoyunlu, „Archives persanes commentées", I, Mélanges Louis Massignon I, Damas, 1956.

Herbert Busse, Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959.

Hans Robert Roemer, Le dernier firman de Rustam-Bahadur Aq-qoyunlu?, „Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale", 1960, t. LIX, pp. 273—287.

Значительно меньше число публикаций шариатских-нотариальных актов и купчих, относящихся к купле-продаже земли и недвижимых имений и другим сделкам. В этом направлении проведена интересная работа в Академии наук Узбекистана. После издания в 1954 году объемистого сборника документов XVI—XVII вв.[2] О. Д. Чехович изучила документы более раннего периода. Ею опубликованы ценные документы (вакфнаме) XIV—XV вв.[3] и затем сборник древнейших вакфнаме Шейх-Яхя Бохарзи, Кази Абдул-Гамид Мухаммада и ходжи Маджнуна под заглавием «Бухарские документы XIV века»[4]. Публикации О. Д. Чехович выполнены на высоком научном уровне и являются важным вкладом в научные издания шариатских-экономических документов. В Институте истории и археологии Академии наук Узбекистана историей аграрных отношений занимается Р. Г. Мукминова, издавшая обширное «вакфнаме» Шейбани-хана (1488—1510), приложив к этому ценному документу интересное исследование, посвященное истории аграрных отношений XVI века[5].

В сравнении с этим менее значительны публикации, сделанные за рубежом. Среди них наибольшего внимания заслуживает изданное немецким востоковедом Гербертом Хорстом факсимиле копии вакфнаме, касающегося пожалованного Ланк-Тимуром дара ходже Али, сыну Шейх Сафи-эд-дина Ардабили, в 1403—1404 гг.[6].

Шариатские-нотариальные документы сравнительно меньше интересовали текстологов Закавказья, в особенности

---

[2] Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. I, Акты феодальной собственности на землю XVII — XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О. Д. Чехович, под редакцией А. К. Арендса, изд. АН Уз. ССР, Ташкент, 1954.

[3] О. Д. Чехович, Из источников по истории Самарканда XIV в., в сб.: «Из истории эпохи Улугбека», Ташкент, 1965, стр. 300—361.

[4] О. Д. Чехович, Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965.

[5] Р. Г. Мукминова, К истории аграрных отношений в Узбекистане, XVI в., по материалам «Вакф-наме», Ташкент, 1966.

[6] Herbert Horst, Timūr und Hogā A'li, Ein Beitrag zur Geschichte der Safawiden, Akademie der wissenschaften und der Literatur Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1958, No. 2, Wiesbaden.

Армении и Азербайджана. После выхода в свет нескольких небольших купчих Нахичеванского ханства XVII—XIX вв., изданных Ю. Н. Марром в 1936 году[7], других, более или менее значительных публикаций не было[8].

Десятки лет специалисты, занимающиеся изучением истории землевладения и земельных отношений XV—XIX вв., лишь частично пользовались персидскими архивными материалами, или же довольствовались теми краткими разъяснениями Симеона Ереванци, которые предпослал он в «Джамбре» к купчим, накопившимся в католикосском диване до 1780 года. Эти разъяснения хотя и помогают составить некоторое представление и ознакомиться с отдельными вопросами, связанными с монастырским землевладением, однако не могут охватить другие подробности, выявляющие сущность отраженных в документе аграрных отношений.

Следует отметить также, что при Симеоне Ереванци в католикосском архиве были купчие, относящиеся лишь к Эчмиадзину и другим монастырям, находившимся в пределах Араратской страны (Гегард, Хавуц-тар, Хор-вирап, Дзагаванк, Кечарис, Севан, Айриванк, Бджни, Кошаванк, Ованаванк, Сагмосаванк, Мугни и др.). В XIX веке и далее здесь постепенно сконцентрировались многочисленные новые и старые ценные документы монастырей Восточной Армении и Атрпатакана, а также небольшое количество документов из Западной Армении. Значительное число составляют, в частности, документы Татева, Гандзасара, а также монастырей — Магарда, Апостола Фомы (Агулис), Фаддея (Маку); значительная часть этих документов относится к XV—XVI вв.

Издание отдельным циклом, параллельно циклу «Указы», шариатских-нотариальных актов аграрных и других эко-

---

[7] Передняя Азия в документах, серия памяти проф. Ю. Н. Марра, кн. I, Нахичеванские рукописные документы XVII — XIX вв., перевод и коммент. К. Н. Смирнова и Дж. Ганбова, под редакцией Ю. Н. Марра, Изд. Груз. ФАН, Тбилиси, 1936.

[8] В своей монографии И. П. Петрушевский издал два маленьких отрывка из персидских купчих Матенадарана, относящихся к XVII—XVIII вв., см. «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв.», Л., 1949, Приложения, док. 8 и 10.

номических сделок того же периода дополнит источниковедческие-текстологические работы, предпринятые Матенадараном в области изучения фонда персидских, арабских и турецких документов «Католикосского дивана».

Общая источниковедческая оценка этого фонда и характеристика документов по форме и содержанию даны в первой книге этой серии — в предисловии к первому выпуску «Указов»[9], а также в докладе, представленном в 1960 году XXV международному конгрессу востоковедов в Москве[10].

В настоящем, первом, выпуске купчих охвачено 27 документов XIV—XVI вв., хранящихся в разных папках Католикосского дивана Матенадарана. Поскольку все документы, публикуемые в данном выпуске, относятся к купле-продаже, отчуждению и дарению и вообще к вопросам земельной собственности и землевладения, то мы издаем их под общим названием «Купчие». Однако как публикуемые, так и подготовляемые к публикации в последующих выпусках остальные купчие разнообразны по характеру и по форме изложения.

Составляемые в шариатских-нотариальных конторах акты получали различные названия согласно характеру выполняемой сделки. Акты, относящиеся ко всякого рода отчуждениям, обычно назывались «кабале» (قبالة), что означает соглашение составленное в связи с каким-либо делом. Однако в средние века так назывались документы, относящиеся, в частности, к купле-продаже и владению имениями.

Если документ подтверждал принадлежность данного имения какому-либо отдельному лицу, религиозному или другому заведению, то назывался «кабале», независимо от того,

[9] «Указы», I, стр. 7 — 12.

[10] А. Д. Папазян, Персидские, арабские и турецкие документы Матенадарана XIV—XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока, Изд. вост. лит., М., 1960.

H. Papazian, 14-th—19-th century persian, arabian and turkish official documents in the Matenadaran and their significance for the studies of the social and economic life of the Near Eastern countries, Oriental Literature Publishing House, Moscow, 1960.

по какому поводу был написан. Акты о купле-продаже имений за наличные деньги, без какого-либо предварительного условия назывались «кабале-йе бей-у-шира— «قبالة بيع وشراء» «кабале купли-продажи»). Такими являются купчие от 1436 и 1573—1574 гг. сел Караунч и Хазаз Кочиза (док. 6 и 20), купчие: от 1503 года на село Айдин-Дарвиш (док. 10), от 1574 г. на шесть дангов мулка села Ованаванк и поместье Артекин (док. 21), от 1575 года на шесть дангов мулка села Дибаки (док. 23), от 1581 года на шесть дангов мулка села Сагмосаванк (док. 25), от 1489 года на весь мулк села Ошакан и от 1592 года на три данга (док. 9 и 27), от 1576 года на выкуп мулка села Мегри райатами того же села и от 1587 года на куплю у соседнего села Севадан пастбища Килвакаши (док. 24 и 26), а также купчие от 1525 года на сад, купленный в селе Гарни Шаеном, сыном Закария, и от 1575 года на продажу 2 наделов села Бердак Гохтна (док. 15 и 22).

Акты об условной продаже, производимой через некоторое время по праву апелляции, даваемому сторонам, или же по иной оговорке, по шариатскому термину назывались «кабале-йе бей-у-шарт— «قبالة بيع وشرط» («кабале продажи и условия»). Подобного рода кабале чаще встречаются в документах XVII века[11].

По форме изложения шариатские-нотариальные акты о продаже имений в большинстве схожи между собой. Однако есть кабале как с обширным, так и с кратким изложением. Некоторые акты XIV—XVI вв. содержат подробности об операции отчуждения, об объекте отчуждения, о продавце и покупателе (док. 1, 4, 5, 9, 24, 26). Встречаются кабале от тех же веков и с более кратким изложением, эти в большинстве относятся к продаже отдельных дангов крупных и мелких земельных участков и садов (док. 6, 10, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 25, 27).

Однако следует отметить, что акты о купле-продаже сел и других имений от XVII—XVIII вв. имеют более простую форму, изложены без религиозного вступления и заключе-

[11] Матенадаран, кат. архив, пап. 1а, док. 61, 66, 67, 76, пап 1г, док. 239, 286, 290.

ния с обозначением лишь имен продавца и покупателя, продаваемого объекта и стоимости.

Так, например, если вышеупомянутое кабале «бей-у-шира» от 1489 года всего мулка села Ошакан со всеми подробностями записано на бумаге, размер которой 256×20 см, то кабале «бей-у-шарта» от 1674 года на продажу одного данга мулка того же села имеет следующее краткое содержание:

«Продавец — сын Тахмасп-кули Са'длу, именуемый Сафикули.

Покупатель — предводитель христиан. Эчмиадзинский католикос (!). Оноприос, лучший среди себе подобных.

Продается — один данг из шести дангов всего мулка села Ошакан Карбийской нахии; 5 дангов упомянутого мулка принадлежат покупателю.

Цена — 6 тавризских туманов, половина составляет 3 тумана. Эта сумма полностью передана продавцу».

В конце в двух строках отмечено о договоренности сторон в том, что если в течение 2 лет продавец вернет упомянутую сумму покупателю, то имеет право аннулировать продажу и получить обратно свой мулк[12].

Акты о вакуфных пожертвованиях, или, как принято называть их, «вакфнаме» (وقفنامه), также имеют общее сходство, но обычно они также изложены весьма пространно. Нередко встречаются также вакфнаме с кратким изложением. По-арабски вакуфные документы часто называются «вакфиййе» (وقفيه), или, с прибавлением частицы «че», (چه) «вакфнамче». Частица «че» обычно имеет уменьшительный смысл, но в данном случае это лишь форма выражения, поскольку так названы и пространные, и краткие вакуфные акты.

Те документы, которые просто фиксируют жертвование или передачу в вакф кем-либо своих наследственных или же приобретенных в прошлом за деньги имений какому-либо религиозному, учебному или благотворительному заведению, называются только «вакфнаме». Такими документами яв-

[12] Матенадаран, кат. архив, пап. 1 б, док. 160.

ляются купчие: от 1305 года на пашни, отданные в вакф монастырю св. Георгия в Лиме Ахтамарским католикосом Закария и от 1526 года на села и поместья, отданные в вакф монастырю Аменапркич вардапетами Закария и Амазаспом из Хавуц-тара (док. 1 и 16).

По шариатским законам вакфа могли быть пожертвованы или превращены в вечную собственность какого-нибудь заведения только те имения, собственническое право на которые было бесспорно, то есть имения были или унаследованы, или же куплены. Поэтому часто в одном документе фиксировалась сперва покупка одного или нескольких сел или имений, а затем — их отдача в вакф тому или иному религиозному заведению.

Этот закон заставлял даже владык составить для имений, жертвуемых мечетям, сперва кабале о купле и затем, в том же документе, оформить их передачу в вакф какой-либо мечети или святилищу. Подобные документы заключали в себе и «кабале» и «вакфнаме», поэтому назывались «кабале-вакфнаме». Известно, например, «кабале-вакфнаме» имений, пожертвованных в 1403—1404 гг. Ланк-Тимуром Ходжа-Али, сыну Шейх-Сафи-эд-дина из Ардабила. Этот документ, как мы отметили выше, издал немецкий востоковед Г. Хорст в 1958 году[13].

Типичным примером «кабале-вакфнаме» является пространный шариатский акт от 1431 года на села Вагаршапат, Аштарак, Батриндж, Норагавит, Агунатун, Тегенис-Кираджлу и Мугни, купленных у Амир-Рустама, сына Бешкена Орбеляна, Эчмиадзинским католикосом Григором Маквеци и отданных им же в вакф монастырю Эчмиадзина (док. 5). Как в отдельных статьях, так и в примечании к этому документу мы остановились на истории этих вакфов и показали, что оформленная в этом документе «продажа» также состоялась с целью «узаконения» и закрепления права собственности на эти вакфы[14]. Насколько было важным это об-

[13] H. Horst, ук. соч., приложенный текст.

[14] А. Д. Папазян, Страница из истории политической жизни Восточной Армении, «Известия» АН Арм. ССР (сер. общ. наук), 1955, № 8 (на арм. яз.).

стоятельство, видно хотя бы из того факта, что этот акт, составленный в 1431 году, вплоть до XVII века был одним из самых всесильных документов, подтверждающих собственнические права Эчмиадзина. По этому документу Симеон Ереванци смог вернуть себе от ереванского хана несколько сел, утерянных монастырем с течением времени[15].

Таким же кабале-вакфнаме является акт от 1450 года, составленный о купле предводителем Татева Шмавоном вардапетом у того же Амир-Рустама Орбеляна и отдаче в вакф Татевскому монастырю мулков сел Свари, Тандзатап, Ташу, Аганц и Коцмакот (док. 7). То же самое, пожалуй, можно сказать и о древнейшей купчей от 1430 года на село Вагаршапат (Учкилиса) (док. 4), с той лишь разницей, что здесь купля отдельных данго в мулка села состоялась не непосредственно перед отдачей их в вакф, а заранее. В акте сначала приводится краткое изложение текста отдельных кабале о купле мулка за три приема в течение 1429—1430 гг. у разных владетелей настоятелем Эчмиадзина Григором, сыном Смбата, и затем в продолжении зафиксировано, что все село отдается в вакф Эчмиадзинскому монастырю.

Другим вариантом кабале-вакфнаме является купчая на пашни, купленные в Ардабиле в 1544 году и отданные в вакф мечети Шейха-Сафи (док. 17), где акты о купле и вакфе записаны на разных сторонах той же бумаги, с разницей во времени в один месяц.

Есть также другие шариатские акты, подтверждающие вакуфную собственность церковных имений или принадлежность отдельных сел или их части тому или иному владетелю, которые написаны и выданы в связи с возникшими впоследствии спорами и разногласиями или с производимыми по разным поводам проверками.

Некоторые из них, имеющие особую форму изложения и написанные, очевидно, в гарнизонном духовном судебном присутствии Нахичевана (دار القضاء معسكر ظفر اثر), согласно объяснению, данному в начале этих актов, составлены на

[15] «Джамбр», стр. 188, 190, 199 — 200.

основании произведенных заранее проверок, «царских указов, отдельных достоверных, истинных и подлинных документов и обоснованных актов, написанных и скрепленных печатями прежними и нынешними кази (судьи)» и на основании свидетельств «высокопоставленных правомыслящих людей данной местности» (док. 3, 11, 13, 18). Подобные акты составлялись также в присутствиях местного Шар'а и заверялись печатями служителей Шар'а (хадим— خادم) и кази (док. 14). Эти документы, подчас также обыкновенные вакфнаме и купчие (док. 1, 9), обычно рассматривались как «окончательное решение», как юридический документ, доказывающий или переутверждающий чье-либо право, и названы шариатским термином «ходджат— حجت» («доказательство»). Однако ходджатами доказывались или подтверждались различные вопросы относительно прав на собственность или на владение имениями; так, например, шариатский акт, составленный в Нахичеване в 1508 году (док. 14), подтверждает, что села Татев, Сваранц, Ташу, Аганц, Тандзатап, Хотанан, Халиджор, Шынхер, Хот, Киц, Борди, Дастакерт и Гёлязи, Бнунис-Тас и Каракилиса и один сад, находящиеся в махалах Урут и Кеги Капаната и в махале Сисаджан Туман-е Нахчевана, первоначально принадлежали Шмавону вардапету Ангехакотци, сыну Хачатура, и были отданы последним в вакф Татевскому монастырю. В начале акта специально отмечено, что он составлен для того, чтобы положить конец спорам (انقطاع القيل والقال). Или же: в акте, составленном в 1504 году в судебном присутствии Нахичеванского гарнизона, утверждаются помещичьи права Ходжа-Фатхи-бека Туси на села Дрнис и Данакерт, на поместья Сал, Бердак и на отдельные части других поместий Азад-Джиранской (Гохтн) нахии (док. 11). А в двух актах, относящихся к 50-м годам XVI века, подробно описаны и утверждены общие границы принадлежащих Татевскому монастырю сел Хот, Шынхер, Халиджор и др. (док. 3 и 18).

Хотя эти последние документы также имеют вид «окончательных решений» и оба являются актами гарнизонного судебного присутствия, однако, так как по содержанию это

грамоты, уточняющие границы, то называются также «сархаднаме — سرحدنامه» или «сунурнаме — سنورنامه» («акт о границах»).

До нас дошли различные документы, уточняющие границы отдельных сел, крупных и мелких земельных участков, многие из которых представляют собой акты о проверках, произведенных с участием представителей спорящих сторон, утвержденные знатными и заслуживающими доверия лицами из числа местного населения. Подробное описание границ села или «кёфшана» (كفشن) содержит также пространный и в некотором смысле оригинальный акт от 1506 года (док. 13), утверждающий собственническое право свободной общины Дарашамбского села Дибкянд на мулк того же села.

Собственнические или наследственные тяжбы порой тянулись десятками лет. Известно, например, что между свободными общинами Дарашамбских сел Башкянд, Ортакянд и Дибкянд и мечетью Шейхиййе в Тавризе развернулась бурная борьба за право владения мулками этих сел. Хранящиеся в католикосском диване документы об этом относятся к 1650—1720 гг. Письменные жалобы о производимых часто конфискациях из низших присутствий доходили до шахского двора и после рассмотрения в верховном диване решались в пользу той или иной стороны. Часто споры улаживались по взаимному соглашению. В подобных случаях составлялись специальные акты, носящие название «мусалихенаме — مصالحه‌نامه» («акт о примирении»).

Публикуемый в данном выпуске документ 8-й является подобным «мусалихенаме», согласно которому имения вардапета Закарии Хавуц-тареци, объявленные собственностью бейт-ул-мала при Якубе падишахе Ак-Коюнлу, во время захвата земель армянских феодалов, в 1489 г., были возвращены владельцу, в связи с чем последний заплатил управляющему бейт-ул-мала Амир-Кямал-эд-дин Абдин-беку 5000 динаров в качестве «цены примирения» или «мусалихе» (مصالحه).

Как было сказано, все упомянутые документы являются шариатскими актами. Необходимо отметить, однако, что ими

не исчерпываются все разновидности актов, составляемых в шариатских присутствиях. Здесь мы коснулись лишь тех актов, подобные которым публикуются в данном выпуске. В документах, относящихся к последующим векам, есть акты о различных формах отчуждения земель и других сделках, а также разнообразные акты, касающиеся социально-экономического состояния граждан и других вопросов, имеющие специальные наименования. Так, например, акты относительно арендования («иджаре-йе шар' ийе» — (اجارهٔ شرعیه) земли или других угодий назывались «иджаренаме» (اجاره‌نامه), относительно залога — «мурахиненаме» (مراهنه‌نامه), различного вида обмена — «муавизенаме» (معاوضه‌نامه), относительно жертвования или отказа от собственнических прав в чью-либо пользу — «мувахибенаме» (مواهبه‌نامه) и т. д.

Однако в данном томе есть и другие документы, которые не являются шариатскими-нотариальными актами, а выданы высокопоставленными или младшими губернскими или краевыми финансовыми должностными лицами в подтверждение помещичьих собственнических прав как отдельных землевладельцев, так и Татевского монастыря.

Первый из них относится к 1504 году, к первым годам царствования Шах Исмаила I, когда села и другие земельные владения всех губерний новосозданной империи подвергались переучету. Этой грамотой «уполномоченный по делам Азербайджана» или «везир» (имя которого в документе не указано, а печать неразборчива) подтверждает, что в данном году он проверил все имения Азербайджана и в ходе этого выяснил, что установленные мулки, находящиеся в вилайете Маку, принадлежат Тадеосу, сыну Манвела, и его сыну Мириджану (док. 12).

От записей, сделанных в 1557—1558 гг. на некоторых документах католикосского дивана (в том числе и на документах 13, 18 и 19 данного выпуска) и скрепленных печатью везира Азербайджана Мирза-Атауллы, явствует, что подобные сплошные проверки имений производились также в годы, следующие за мирным договором 1555 года, заключенным после окончания многолетних турецко-персидских войн.

В записи, сделанной везиром Мирза-Атауллой в августе 1557 года на акте от 1554 года, который подтверждает вакуфную собственность и общие границы монастырских сел Татева, сказано, что в 964 году хиджры (июнь-июль 1557 г.) по царскому указу было предписано проверить все «мулки халисе, сунки и дунки и бейт-ул-мал». Во время этих проверок выяснено, что перечисленные в упомянутом акте «все вакуфные мулки» издавна были отданы в вакф Татевскому монастырю.

Во время проверок, произведенных на основании того же предписания (بازديد وپرسش املاك ورقبات), Мирза-Атаулла оставил подобную запись также на акте от 1506 года (док. 13), подтверждающем, что мулк Дарашамбского села Дибкянд является собственностью общины того же села.

Однако в некоторых случаях, когда бывала необходимость в более подробном разъяснении результатов произведенной проверки, Мирза-Атаулла выдавал отдельные «окончательные решения». Так, например, в окончательном решении, изданном в мае-июне 1558 года, он подтверждает, что, проверив все 15 сел Татевского монастыря, выяснил следующее: государству следует платить 1250 динаров лишь от всего дохода села Борди, все поступления же от остальных сел, как доходы, получаемые от вакуфных имений, принадлежат упомянутому монастырю (док. 19).

Персидские архивные документы, дошедшие до нас в подлинниках или в копиях раннего периода, являются уникальными рукописными единицами, хронологический рубеж которых не переступает за пределы XIV века[16].

Ограниченное количество царских указов XIV—XVI вв., и в частности шариатских актов, являющихся особенно важными первоисточниками по истории феодального землевладения, принудило нас охватить в данном выпуске все купчие

[16] См. об этом А. Д. Папазян, Два новооткрытых ильханских ярлыка, «Вестник Матенадарана», № 6, Ереван, 1962, стр. 379—387 (на арм. яз.).

от XIV до XVI вв., хранящиеся в папках «Католикосского дивана» Матенадарана. Было учтено, что каждая из них представляет особую текстологическую ценность и любопытна не только как исторический первоисточник, но во многом может способствовать изучению персидской дипломатики, являющейся в данное время предметом внимания востоковедов.

С точки зрения палеографических особенностей и текстуальной достоверности публикуемые документы можно разделить на три группы: а) документы, дошедшие до нас в подлинниках; б) шариатские достоверные копии, современные подлинники или снятые немногим позднее; в) копии XIX века.

Восемнадцать документов, из помещенных в этом выпуске двадцати семи, являются подлинниками, из которых один—(док. 2) XIV века, три (док. 4, 7, 9)—XV века, а четырнадцать (док. 3, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26)—XVI века. Есть четыре — шариатские копии, снятые в XVI—XVII вв.; одна из них — купчая от 1305 года на земли монастыря св. Георгия в Лиме (док. 1), две — копии вышеупомянутых актов Татева, от 1508 и 1558 годов (док. 14, 19) и одна—купчая от 1592 года на три данга села Ошакан (док. 27). Среди купчих, дошедших до нас в копиях XIX века, три документа относятся к XV веку, одним из которых является известное вакфнаме Григора Маквеци (док. 5), второй документ — мусалихенаме, составленное по поводу возврата бейт-ул-малом имений Закария Хавуцтареци (док. 8), а третьим является кабале о купле Аваном, сыном Ованеса Кочизского села Караунч (док. 6). Подобными копиями являются также вакфнаме от 1526 года на села и поместья, отданные вардапетами Закарией и Амазаспом в вакф монастырю Аменапркич в Хавуц-таре (док. 16), и кабале Кочизского села Хазаз от 1573—1574 гг. (док. 20). Из последних пяти недействительных копий три скопированы в объемистом реестре, относящемся к Эчмиадзину и другим монастырям Араратской страны (док. 5, 8, 16). Копии сняты грамотным лицом, крайне внимательно, отмечены все внешние подробности и места печатей. Отдельные неразборчивые отрывки точностью скопи-

рованы. Поэтому они более достоверны и в текстологическом смысле заслуживают большого доверия, а последние две (док. 6 и 20)—случайные, безграмотные копии конца XIX века и имеют текстуальные недостатки[17].

Таким образом, один из публикуемых документов написан в XIV веке (док. 2), три документа написаны в XV веке (док. 4, 7, 9), пятнадцать — в XVI веке (док. 1, 3, 10, 11, 12 13, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26), три—в XVII веке (док. 14, 19, 27) и пять документов написаны в XIX веке (док. 5, 6, 8, 16, 20).

Для персидской, да и вообще исламской палеографии и дипломатики наибольший интерес представляют сохранившиеся подлинники, а также документы, дошедшие до нас в шариатских нотариальных копиях, современных с подлинником. В этом смысле исключительную текстологическую ценность представляют купчие XIV—XV веков (док. 2, 4, 7, 9). Особого внимания заслуживает старинная купчая на село Вагаршапат (Учкилиса) от 1430 года (док. 4), в которой переизложено содержание трех других купчих от 1428 и 1429 гг. на отдельные части мулка того же села. Хотя при изложении этого документа в основном соблюдена верность классической форме купчих, в данном случае—кабале-вакфнаме, однако тот факт, что купчая составлена по специальному требованию епископа Григора, сына Смбата, с целью заключить в одной грамоте все документы, относящиеся к одному и тому же селу, придал документу специфическое содержание и форму и продиктовал составителю прибегнуть в некоторых случаях к самостоятельным формулировкам. Сохраняя-таки общую форму, присущую шариатским актам, при записи этого кабале-вакфнаме Заман-эд-дин Ансари дал интересные подробности и сделал достоянием истории три весьма ценные купчие, которые содержат важные данные по истории наследственного и приобретенного за деньги землевладения.

---

[17] Подробнее о текстологических особенностях документов см. в примечании к каждому документу.

На два года позже этой купчей записано известное кабале-вакфнаме Григора Маквеци (док. 5), текст которого дошел до нас в копии XIX века. Все сделанные на документе надписи и утвердительные записи подробно скопированы и отмечены места печатей. Купчую составил тот же Заман-эддин Ансари. Сопоставление текста и приложенных надписей с предыдущей купчей (док. 4) показывает, что по внешней форме они совершенно схожи.

По происхождению к этой же группе относится также дошедшая до нас в подлиннике старинная купчая от 1450 года на мулки Татева (док. 7), также написанная Заман-эддином Ансари, хотя по способу изложения она несколько отличается.

Изложенные только по-арабски мусалихенаме имений Закарии Хавуц-тареци от 1489 года (док. 8) и кабале всего мулка села Ошакан (док. 9), последнее из которых сохранилось в безупречном подлиннике, а первое — в копии XIX века, имеют совершенно иной почерк. Оригинал купчей Ошакана написан секретарем Шар'а Юсуфом, сыном Халила, крайне грамотно и красивым почерком «насх». Ясно, что таким же был и подлинник купчей Закарии Хавуц-тареци. В обоих документах в качестве юридической стороны выступает управляющий «бейт-ул-мала» Амир-Кямал-эд-дин Абдин-бек, уполномоченный верховной властью государства. Документы заверены надписями и печатями кази «бейт-ул-мала» Чухур-Са'дского вилайета Мухаммада Са'ди.

Давая общую характеристику письма и дипломатики вышеупомянутых купчих XV века следует отметить в первую очередь их большой объем, обходя вытекающие из характера сделки каждой купчей, особенности способа изложения и содержания. Обычно они написаны на свитках длиной от одного до трех метров, составленных большей частью из более маленьких, склеенных между собой листов. Места соединения бумаги скреплены печатью и заверены подписью составителя купчей, иногда также начальника нотариальной конторы Шар'а. Обычно печати ставились на лицевой стороне бумаги, но иногда встречаются и на оборотной стороне.

Тексты написаны простым или стилизованным почерком «насх», в отдельных случаях с некоторыми элементами письма «дивани» или «шикасте», на левой половине бумаги, с широкими полями с правой стороны. Верхняя часть документа, до текста, оставлялась свободной, на этой части помещались надписи кази, начальника и других служащих конторы Шар'а, скрепленные их печатями. Утвердительные надписи сделаны также с правой стороны документа, на полях. На нижней части документа, под заголовком «Свидетели», «присутствующие на заседании» (الشهود. حضار المجلس. بمحضری) и т. п., перечисляются имена присутствующих на заседании Шар'а лиц иногда в общем списке, а чаще отдельными надписями: «свидетельствую», по «свидетельству», «содержание сего утверждаю» (بگواهی. شهد بمافیه. اناشاهد علی ذلك. صح مضمونه) и т. д., сделанными на нижней части или на полях документа.

Шариатские акты, как было сказано, имели пространное или краткое религиозное вступление или введение, начинающиеся восхвалением бога и пророка الحمدلله. الحمدلولیه и т. д., следующая за ним основная купчая начиналась словами «и затем» (وبعد) или «и однако затем» (واما بعد), которые записывались более крупными буквами, чем текст. Подчеркнуто черными, крупными буквами записывались также начальные слова отрывков, относящихся к продавцу или покупателю (باع، اشتری), начало описания продаваемого или жертвуемого имения (منهاششدانك القریه, همگی وتمامی قریهٔ...), слово «сумма» в подробном упоминании цены (بمبلغ), иногда также вся цена, которая обычно записывалась по-арабски (بمبلغ ثمانیه الاف دینار), а также даваемая в конце дата акта и другие слова и предложения, подчеркнуть которые считалось необходимым.

Основная купчая в большинстве начиналась арабским или персидским эквивалентом средневекового выражения: «Причина сего писания следующая» — باعث برتحرراین وثیقه... باعث برتزبیراین معاقده... موجب تنمیق این مقدمات... غرض از تنسیق این کتاب... غرض از مضمون این کتاب...

غرض این نوشته آنکه и другими подобными формулами. Иногда просто говорилось: «это есть шариатская грамота» (فهذاکتاب شرعی), «это шариатский документ» (فهذه حجة شرعیه) или же «содержание сей шариатской грамоты следующее» (مضمون این کتاب صحیح شرعی آنکه...) и т. д.

В общем язык купчих коренным образом отличается от языка царских указов того же периода. Составленные в канцеляриях царского двора указы написаны сведущими писцами или мунши, имеющими большой литературный вкус и подготовку, выспренним стилем, но грамотным, веками отшлифованным, лаконичным языком, а купчие, которые в большинстве изложены в традиционных арабских формах, распространенных в конторах или «махзарах» Шар'а, написаны руками служителей или кази Шар'а Нахчевана, Еревана, Ордубада и других административных центров со многими стилистическими, грамматическими и орфографическими ошибками.

В XIV—XV вв. большее число составляют кабале или вакфнаме, изложенные исключительно на арабском языке (док. 1, 2, 4, 8, 9), есть также купчие, написанные на арабском с примесью персидского или на персидском с примесью арабского (док. 3, 5, 6). В XVI веке редко встречаются купчие исключительно на арабском, а в XVII—XVIII вв. они единичны. Однако во всех случаях, даже на актах, написанных исключительно на персидском, утвердительные надписи кази или начальника и служащих конторы Шар'а, а также религиозное вступление и заключение текста сделаны по-арабски.

Несравненно грамотнее написаны персидские купчие. В арабских текстах, а также в арабских отрывках купчих со смешанным языком есть множество грамматических и орфографических ошибок. В купчих XV и особенно XVI вв. редки тексты, имеющие каллиграфическую ценность. Намного больше число купчих, написанных полуграмотными писцами, несведущими в законах каллиграфии и орфографии (док. 3, 6, 11, 14, 15, 20, 25 и др.).

Встречающиеся в арабских текстах стилистические-грамматические ошибки дают возможность заключить, что в

уездных, а иногда и в краевых конторах Шар'а имелись выработанные формы актов для разного рода сделок, которые попросту списывались невладеющими арабским, полуграмотными писцами и приспосабливались к совершаемой в данном случае сделке. Заметно также, что акты, составленные в высших инстанциях, изложены более грамотно и без ошибок (док. 8, 9, 12, 24).

Следует однако отметить, что некоторые неправильные формулировки передавались по традиции и, веками повторяясь в актах Шар'а, стали закономерными. Смешанное употребление арабского с персидским стало причиной опущения определенных артиклей, характерных для арабского языка (من‌توابع الناحيه كربى. فى قريه مذكوره). Повсюду чувствуется, что автор мыслит по-персидски.

С этой точки зрения характерно, что языковые и грамматические неточности относятся не только к отсутствию или неправильному употреблению определенного артикля (ال), но и несогласованности подлежащего и сказуемого и их дополнений в роде и числе (فهذه‌كتاب. فى قريه مذكور. تله كبير. تل الصغير. خمسه ذلك), неправильной согласованности числительного (سبعه عشرين الاف), неправильному правописанию множественного числа (القراء — села), неуместному применению долгого и краткого «т» (ة. ت), употребляемого в конце слова и т. д.

Эти ошибки, замечаемые в арабских шариатских актах, в некотором смысле могут рассматриваться как явления своеобразного иранизма, тем более, когда они закономерно повторяются в нескольких документах определенного периода. Поэтому мы сочли нецелесообразным вводить поправки в текст и остались верными подлиннику, особенно, если ошибки не искажали смысл.

Являясь юридическими документами земельной собственности и недвижимых владений, купчие бережно хранились и, передаваясь из рук в руки, переходили от поколения к поколению. В разное время на них делались различные надписи, отметки, вычеркивались слова в тексте и вводились

поправки, что более чем усложняет правильное чтение и разбор текста. Намного труднее расшифровка собственных имен и топонимики, особенно в тех случаях, когда документы записывались малограмотными писцами или «кятибами».

Считаем излишним останавливаться дольше на рассмотрении трудно разбираемых отрывков или собственных имен, а также на других текстологических подробностях, так как эти вопросы в отдельности разобраны в примечаниях к каждому документу.

Большинство купчих относится к крупным и мелким монастырям средневековой Армении. Многие являются актами между разными лицами о купле и продаже какого-либо села, но когда, спустя годы, эти села посредством купли или путем жертвования становились собственностью того или иного монастыря, то все старые купчие относительно этих сел отдавались последнему владельцу и хранились в монастырских архивах (диванах). На подобных документах есть соответствующие надписи. Так, например, на кабале села Ошакан от 1489 года (док. 9) рукой Симеона Ереванци надписано: «Когда мы приобрели мулк этого села — взяли и эту старую купчую (кабале)»[18]. Следовательно, когда идет речь о купчих, хранящихся в архивах монастырей Эчмиадзина, Татева, Хавуц-тара или Магарда, то с первого взгляда может показаться, что все они относятся исключительно к вакуфным имениям и как таковые полезны лишь для изучения истории монастырского землевладения. Однако значительная часть документов, как, например, вышеупомянутая купчая Ошакана и десятки других купчих, относятся к наследственным или приобретенным на деньги имениям и являются незаменимыми первоисточниками по изучению феодального землевладения.

В настоящем томе большое место занимают купчие, относящиеся к мулковым селам Эчмиадзина. Старейшая из них—знакомое кабале-вакфнаме села Вагаршапат (Учкилиса) от 1430 года (док. 4), которое, как уже было отмечено на

[18] См. примечание к тому же документу, ср. «Джамбр», стр. 335.

предыдущих страницах, содержит ценные данные о наследственном и приобретенном за деньги землевладении. Это древнейшая купчая, сохранившаяся в подлиннике, где говорится о принадлежности отдельных частей мулка села разным владетелям и об отчуждении их врозь. Согласно этой купчей, парон Гевонд, поверенный настоятеля Эчмиадзина Григора, сына Смбата, в 1428—1430 годах за три приема купил у нижеследующих разных владетелей 4 данга, или две трети, села Вагаршапат:

1. Сару-Малик ибн-Алихан-бек (который был поверенным наследников Са'ди-бека Са'длу)—2 данга.

2. Шейх-Мухаммад ибн-Дехходa (поверенный Мулук-хатун, дочери Пир-Хусейна Са'длу) — 1 данг.

3. Хусейн-кули и Пир-Али, совершеннолетние сыновья Мухаммад-кули ибн-Каландара (поверенные своей матери, сестры и несовершеннолетних братьев)— 1 данг[19].

Купчая констатирует тот факт, что процесс экспроприации и разорения армянского светского феодального сословия в центральных областях исторической Армении в XIV веке был почти завершен. И эта, и известная купчая от 1432 года на семь сел, «купленных» Григором Маквеци у Амир Рустама Орбеляна и отданных в вакф Эчмиадзину (док. 5), подтверждает, что уже с начала XV века отдельные представители армянского светского феодального сословия, будучи

[19] Выступающими в качестве продающей стороны собственниками или маликами являются наследники Амир-Са'да, властвовавшего в Араратской стране в конце XIV века. Известно, что по имени предводителя туркменского племени Са'длу Амир-Са'да вся Араратская страна стала называться «Чухур-Са'д», в армянских источниках — «Сахата пос» («Яма Сахата») или «Еркирн Сахату» («Страна Сахата»). Его сын Пир-Хусейн, дочь которого Мулук-хатун упоминается в купчей как владетельница одного данга села Вагаршапат, господствовал до 20-х годов XV века, его преемниками были сыновья Пир-Кайиб и Авдул. См. А. Д. Папазян, Иноземное господство в Араратской области (XV в.), «Известия АН Арм. ССР (сер. общ. наук)», 1960, № 7—8, стр. 20—21 (на арм. яз.). А. Д. Папазян, Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, «Ближний и Средний Восток», сб. статей памяти Б. И. Заходера, М., 1961, стр. 69—71.

окончательно лишенными политической власти, пробовали с помощью церковной власти приобрести новые земельные владения и, занимая высокие духовные должности, сохранить свое господствующее положение над армянским трудовым людом.

Особенно велико значение купчей Григора Маквеци как исторического первоисточника, проливающего свет на деятельность духовных и светских деятелей Восточной Армении в 30-х годах XV столетия. Благодаря этим документам мы имеем возможность ближе ознакомиться с периодом, предшествующим восстановлению католикосского престола в Эчмиадзине и с историей подготовки этого знаменательного события, одновременно выявляя политические национально-реформистские стремления этих деятелей[20].

Любопытен тот факт, что в те же годы купил мулки у кочевых феодалов также Аван, сын Ованеса, представитель одного из княжеских домов Арцаха, один из предков рода Мелик-Пашаянцев (док. 6). К сожалению, документов, относящихся к армянским феодалам Арцаха XV—XVI вв., очень мало. Из архивов (диванов) Гандзасара и других монастырей Арцаха сохранилось очень мало документов, а те, что дошли до нас,— копии позднего периода и большей частью являются указами, подтверждающими права гандзасарских католикосов[21]. Поэтому купчая от 1436 года имеет уникальное значение. Она дает основание сказать, что захват кочевой аристократией имений, и в частности мулков сел, проник также и в горные районы Восточной Армении. Бурное стремление кочевой военно-феодальной верхушки к присвоению имений, и в особенности мулков целых сел, продолжалось в течение всего XV столетия.

Высокопоставленные эмиры и чиновники, занимающие ответственные посты в государственных-финансовых органах, приобрели много сел также в тех уездах Сюника, которые

[20] См. об этом А. Папазян, Страница из истории политической жизни Восточной Армении, «Известия АН Арм. ССР (сер. общ. наук)», 1955, № 8 (на арм. яз.).

[21] «Указы», I, док. 3, 6, 8, II, док. 5, 7, 23.

подчинялись Капанатской и Туман-е Нахчеванской олкам (док. 7, 11).

Мы не располагаем достоверными сведениями о помещичьих владениях последних представителей Сюникских Орбелянов. Поэтому трудно определить, что именно продавал Шмавону вардапету Ангехакотци Амир Рустам, сын Бешкена Орбеляна, купчей от 1450 года, являющейся, фактически, древнейшей купчей Татевского монастыря: свои ли наследственные имения, или же в данном случае мы имеем дело с «продажей», подобной той, что зафиксирована в Эчмиадзинском кабале-вакфнаме Григора Маквеци от 1431 года, целью которой было создание более твердых, шариатских-юридических основ и упрочение вакуфно-собственнических прав монастыря на мулки упомянутых сел. По всей вероятности, в данном случае также имела место попытка сохранения неприкосновенности родовых имений посредством вакфа. Известно, тем более, что в течение веков Татевский монастырь находился в руках духовных деятелей—выходцев из семьи Орбелянов.

Экспроприация и уничтожение армянского светского феодального сословия получили еще больший размах во второй половине XV века. В памятных записях рукописей и мученикословиях есть сведения о том, что, в частности, при Якубе Падишахе Ак-Коюнлу (1478—1490 гг.) начались бурные гонения против выдающихся богатых—именитых армян. Участились факты мученичества на почве насильственного вероотступничества. Один из писцов-современников в памятной записи от 1485 — 1486 гг. утверждает, что принуждение к вероотступничеству в Восточной Армении применяется в основном в отношении последних отпрысков армянских княжеских родов или, как именовали их современные источники, «азаторди» («сын дворянина»).

«Времена были тяжкими,— пишет он,— много бед претерпели от чужеземцев, в этом году взяли под стражу 40 «азаторди», чтоб отуречились, но милостивый Бог поспособствовал и помог им; одним из них был мой брат господин Айказ и господин Авак, которые 7 месяцев остались под стражей и

заплатили большой штраф, но от Христовой веры не отступились...»[22].

Именно во время подобных притеснений имения отказывающихся от вероотступничества армянских «азаторди» конфисковывались и объявлялись собственностью бейт-ул-мала как «имения противников» (رقبات واملاك مخالفان). В памятной записи, относящейся к 1480-м годам и посвященной родословной Допянов Цара, есть довольно подробные данные о захвате бейт-ул-малом принадлежащих Допянам имений при Айтине, сыне Турсуна:

«И Агбуга, сын Хасана,— пишет автор родословной,— и сын его Турсун и его сын Айтин и при нем, в пору усиления исмаильтян и ослабления рода армян и рассеяния армянских князей, пристали чужеземцы и мулк великого князя Хасана сделали петалмал. Отправился господин Айтин в диван и старался три года и, отдав много имущества, освободил из рук чужеземцев монастыри и села и властелин всего воздает ему за его труды»[23].

Шариатский акт или «мусалихенаме» от 1489 года (док. 8) о возврате Закарию Хавуц-тареци его собственных имений, конфискованных бейт-ул-малом, является чрезвычайно важным документом, подтверждающим сведения вышеупомянутых авторов памятных записей.

Как указано в примечании к данному документу, вардапет Закария, получавший имения обратно от бейт-ул-мала, был преемником епископа Ованеса, предшественником которого был другой Закария Хавуц-тареци, участник Эчмиадзинского собора 1441 года. Об этом последнем Закарии Товма Мецопеци писал: «Дворянин Закаре из Хавуц-тара»[24]. Симеон Ереванци так же подтверждает, что в 472 г. по армянскому летосчислению (1023—1024) Григор Магистрос Пахлавуни обновил монастырь Сурп Аменапркич в Хавуц-таре, а окрест-

---

22 Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և Պրոշյաներ հայոց պատմության մեջ, հ. 3, Նյու-Յորք, 1942—43, стр. 123.

23 Հ. Թոփճյան, Յուցակ ձեռագրաց հայիկ վարդապետի Դադեան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, стр. 89.

24 Թովմա-Մեծոփեցի, Հիշատակարան, стр. 52.

ные села закупил и подарил монастырю, назначив настоятелем своего сына Ваграма, он же Григор Вкайасер: «С тех пор его сыновья и внуки и последующие поколения стали наследовать должность настоятеля как родовой мулк. Так было не только во времена существования армянской власти, но и во времена персидских царей, почти до нашего времени, пока монастырь был еще населен братией»[25]. В другом месте, говоря о той же семье, Симеон Ереванци специально подчеркивает, что «они издревле были знаменитыми азатами, богатыми, с многочисленной родней; одни из этого рода были духовного звания, другие — светского, но у всех был один дом и общее имущество, и село с монастырем считалось общей собственностью рода»[26].

Следовательно, вне сомнения, что в 80-х гг. XV века, среди подвергавшихся гонениям и преследованиям армянских дворянских отпрысков были некоторые из «многочисленных и богатых» светских сородичей этой семьи, имения которых были конфискованы бейт-ул-малом. Однако один из духовных лиц, наследников этой семьи — Закария-вардапет, сын Шаена, смог доказать свои собственнические права на эти имения и, заплатив 5000 динаров в качестве цены примирения («мусалихе»), вернуть их обратно. При этом несомненно было использовано привилегированное положение духовного лица. Однако поскольку эти имения продолжали рассматриваться как личные наследственные мулки Закарии-вардапета, они были подвержены беспрестанным посягательствам и захвату, тем более, что принадлежали Закарии-вардапету лишь номинально, а на самом деле в них имели свои доли все остальные, в основном светские, члены той же семьи.

А что посягательства в отношении этих имений действительно продолжались, можно заключить из того факта, что в 1526 г. Закария-вардапет и его родственник Амазасп-вардапет отдали в вакф монастырю Аменапркич половину сел Манкус, Хавуц-тар и Аваник и поместий Сурб Саргис и Кегвард (док. 16). Прав Симеон Ереванци, когда предполагает, что и

[25] «Джамбр», стр. 353.
[26] Там же, стр. 354.

в дальнейшем светские представители этого рода либо теряли свои доли, либо продавали их с целью предотвращения захвата, а духовные лица отдавали в вакф монастырю[27].

Если купчие от 1489 и 1526 гг. на эти пять сел и три поместья помогают нам в некоторой степени выяснить историю дальнейшего состояния и, в конце концов, окончательного превращения в монастырско-вакуфную собственность этих незначительных обломков в прошлом намного более обширных имений лишь одного из армянских феодальных домов, то сведения наши о дальнейшей судьбе имений, принадлежащих другим «азаторди» и конфискованных бейт-ул-малом при их экспроприации,— весьма скудны.

Нет сомнения, что многие из них (как, например, автор вышеупомянутой памятной записи епископ Тер-Ованес, который был одним из пайазатов (высокорожденный) рода Прошянов из Котайка) должны были попробовать тем же путем или, как указано в памятной записи, «за большой штраф» вернуть себе свои имения и спасти их посредством вакфа. Мы уже видели, как Айтин, сын Турсуна, один из последних князей семьи Допянов из Цара, после трех лет стараний в диване еле смог вернуть свои наследственные имения от бейт-ул-мала. Однако тот факт, что в августе 1489 года, т. е. приблизительно через месяц после того, как Закария-вардапет получил обратно свои имения, тот же управляющий бейт-ул-мала Амир Кямал-эд-дин Абдин-бек продает село Ошакан, ставшее собственностью бейт-ул-мала, дает возможность заключить, что многие из конфискованных сел, будучи проданными, становились приобретенными за деньги мулками разных лиц. В этой купчей (док. 9) в качестве покупателя выступает некий Са'ди-Ваккас, сын покойного ходжи Саййеди-Али, сына ходжа-Кямал-эд-дин Хусейна, а предшествующий его имени титул «сахиб-е-а'зам» («великий господин») указывает на его высокую должность в местных финансово-налоговых присутствиях.

Таким образом, в процессе часто производимых экспроприаций наследственные имения армянских феодалов, издав-

[27] «Джамбр», стр. 354.

на принадлежащие им, конфисковались и объявлялись собственностью бейт-ул-мала, а затем, путем шариатской продажи становились приобретенными за деньги мулками («мулк-е-зархарид») обосновавшихся в стране высокопоставленных мусульманских должностных лиц и кочевой аристократии.

Некоторые купчие XVI века дают основание предполагать, что по шариатскому закону отданные в вакф имения, хотя и считались навечно неприкосновенной монастырской собственностью, однако как в данном, так и в последующие века постоянно шли споры и многие из монастырей неоднократно бывали вынуждены новыми указами и различными шариатскими актами («ходджат») переподтверждать, что эти имения являются «истинно шариатскими вечными вакфами» (وقف مؤبد صحيح شرعى) и «навечно отданы в вакф и закреплены» за данным монастырем (وقفا مويدا وحبسا مخلدا). О 15-ти селах и двух поместьях одного лишь Татевского монастыря сохранилось 4 различных шариатских и других актов и окончательных решений (док. 3, 14, 18, 19) и три царских указа[28].

О помещичьих владениях других монастырей Восточной Армении XV — XVI вв. мало что известно. Немногочисленны, в частности, купчие относительно монастыря Апостола Фаддея в Маку. Древнейшим документом является указ Шах-Тахмаспа I от 1562 года, выданный в подтверждение права на владение полем Каракилисы (монастырь Фаддея), где, однако, сделана ссылка на указ, выданный при Шах-Исмаиле I и на другие купчие[29]. Следовательно, в то время располагали документами, относящимися к началу XVI века и более старыми. «Указ», приписываемый Шах-Исмаилу I, очевидно, документ 12-й данного тома, которым представитель «высочайшего дивана» подтверждает, что «имения, находящиеся в руках честного христианина Тадевоса, сына Манвела, и его сына Мириджана, согласно шариатским документам полностью являются их собственностью и мулком, и их право на владение этими имениями и мулками—справедливое право».

Во время проверок, произведенных в начале XVI века, Тадеос, сын Манвела, представил более старинные шариатские документы, доказывающие, что его имения являются наследственной собственностью. Имея в виду тот факт, что в XV веке во многих монастырях по наследству властвовали различные феодальные семьи, нужно предположить, что владетели монастыря Апостола Фаддея в Маку также были из местных армянских феодалов, хотя определенных сведений об этом нет.

Согласно одной надписи монастырь Фаддея обновлен в 1329 году епископом Закарией, сыном Манвела. Он был одним из выдающихся церковных деятелей своего времени, и при его предводительстве монастырь переживал пору расцвета[30]. Если учесть факт традиционного чередования имен в одной семье, то можно предположить, что упомянутый в документе Манвел, отец Тадеоса, живший в XV веке, был из потомства господина Манвела, который жил в XIV веке. Следовательно, возможно, что подобно Хавуц-тару имения властвующих в этом монастыре духовных феодалов («парон-тер») также считались их родовыми, «отечественными» имениями, однако впоследствии, как и в других местах, стали вакуфной собственностью монастыря. Поэтому документ хранился в монастырском диване (архиве) и рассматривался как древнейшая купчая, подтверждающая помещичьи права монастыря[31], хотя по существу это документ, подтверждающий частновладельческие права помещика.

Среди публикуемых купчих особое место занимает пространный шариатский акт от 1305 года об отдаче в вакф монастырю св. Георгия в Лиме земельных участков, садов и других угодий, находящихся в примыкающих к озеру Ван селах Норшен, Атер, Нораванц Ахтамарским католикосом Закарией Сейфеддиняном. По характеру акт коренным обра-

[28] «Указы», I, док. 8, 10, 11.

[29] Там же, док. 16.

[30] Հ. Ալիշան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Բ հատ, Վիեննա, 1942, стр. 471—474.

[31] См. примечание к данному документу.

зом отличается от купчих Эчмиадзина, Хавуц-тара и Татева. Здесь также жертвователем или учредителем вакфа является видный церковный деятель из армянского феодального, даже царского, рода Арцрунидов, однако из содержания купчей явствует, что пожертвованные земельные участки и другие недвижимые угодья не являются родовыми имениями.

Это отдельные поля, входящие в возделываемые территории (кёвшан) разных сел, часть их, очевидно в более давние времена, была пожертвована или отдана в вакф церкви верующими. Хотя из содержания одной надписи, сделанной по-армянски в 1305 году (она полностью приводится в армянском тексте примечания к данному документу), ясно видно, что часть этих земель он получил как наследство («из собственного, отечественного наследия нашего»), однако есть среди них и новые, приобретенные за деньги земли («купили множество полей и лугов в Базской долине»). Обновив и благоустроив монастырь Св. Георгия в Лиме, Закария назначил там предводителем своего родственника епископа Ованеса («Епископа Ованеса Арцруни, сородича моего»), но в эти тяжкие дни владычества принявших ислам ильханов он одновременно был озабочен проблемой закрепления монастырских земель обоснованными шариатскими купчими: «которые по-одному дали записать и подтвердить агарским амирам и судьям городов Вана и Муша»,— говорится в упомянутой надписи.

Ясно, что отпрысков рода Арцрунидов, которые в начале XIV века стали полновластными хозяевами в Ахтамаре и других монастырях Васпуракана, с точки зрения феодальных прав нельзя сравнивать с властвующими в монастырях Восточной Армении, особенно Арцаха и Сюника, духовными лицами, семьи которых на местах все еще имели некоторую власть и владели десятками и более сел. Известно также, что уже в XIV веке в отдельных уездах Васпуракана властвовали большей частью амиры из различных курдских племен, которые и выступали как юридические владетели подвластных им сел.

Владение отдельными пашнями, полями, садами не являлось феодальным владением. Это—землевладение, в смысле права на пользование землей. Феодалом всех земель, входящих в пределы села, являлся собственник или «малик» села, который имел право взимать ренту от возделывающей землю сельской общины. Следовательно, монастырское землевладение в Васпуракане и в других монастырях Западной Армении не было землевладением в том смысле, какой мы имеем ввиду, говоря о вакуфных имениях Эчмиадзина, Хавуц-тара, Татева и других монастырей Восточной Армении.

По нашему мнению, это обстоятельство следует объяснить той специфической социально-политической обстановкой, которая была обусловлена фактом более длительного существования армянского светского феодального сословия в Восточной Армении.

Однако, как мы увидели выше, условия для дальнейшего существования армянского феодального сословия в XV веке были не столь уж благоприятными и в Восточной Армении. С помощью принуждения к вероотступничеству стремительно продолжалась экспроприация армянского светского феодального сословия и их постепенное врастание в духовное феодальное сословие. Хотя отдельным представителям некоторых феодальных домов удалось под духовной схимой, в нескольких крупных монастырях, сохранить последние жалкие остатки отечественных имений, однако это были лишь незначительные обломки. Большинство помещичьих-мулковых сел в центральных уездах Араратской страны принадлежали представителям местной и кочевой мусульманской господствующей верхушки. А если учесть и тот факт, что села государственные или «дивани», по праву «союргала» или «тиула» также постоянно находились в руках государственных должностных лиц, военнослужащих и высшего мусульманского духовенства, станет ясным то не очень уж прочное положение, которое занимало армянское крупное землевладение в общей системе феодального землевладения.

Несомненно, это еще не означает, что некоторые армянские богатые купцы, или ходжа, особенно в XIV—XVII вв., не могли иметь мулки, приобретенные за деньги. Сохранились некоторые купчие и указы, в которых говорится о купле

мулков армянскими ходжа (док. 10, 21). Однако большинство документов доказывает абсолютное преобладание мусульманского господствующего класса в крупном землевладении (док. 10, 20, 21, 23, 25, 27).

В Араратской стране многочисленными селами владели представители господствующего класса племени Са'длу, потомки Амир-Са'да. Многие из этих сел в течение десятилетий и столетий передавались по наследству из поколения в поколение, и доходы, получаемые от них, делились на более мелкие части между многочисленными наследниками.

Например, из купчей на село Вагаршапат от 1430 года (док. 4) явствует, что один данг этого села поверенный Эчмиадзина господин Гевонд купил у наследников Мухаммада-кули, сына Каландара, каждый из которых выступал как собственник следующих процентов 104 частей одного данга:

1. Джаханбану, дочь Пир-Али (жена Мухаммада-кули)	13/104
2. Хусейн кули (совершеннолетний сын)	14/104
3. Фараджкули » »	14/104
4. Шахмурад (несовершеннолетний сын)	14/104
5. Назар » »	14/104
6. Шахали » »	14/104
7. Бурджали » »	14/104
8. Гурихан (совершеннолетняя дочь)	7/104

Более любопытную картину деления мулков представляет село Ошакан, которое, как мы уже знаем, в 1489 году купил у бейт-ул-мала Са'ди-Ваккас, сын ходжи Сейфеди Али. В настоящем томе есть и другая купчая, согласно которой в 1592 году Вали-бек Са'длу продал Кямал-эд-дин Ибрагиму-халифе 3 данга села Ошакан. Однако, когда в 40-х годах XVII века католикос Пилиппос начинает скупать по частям, а католикос Акоп Джугаеци, продолжив начатое, делает собственностью Эчмиадзина весь мулк этого села, то мы видим, что село, в XV веке полностью принадлежавшее Са'ди Ваккасу, спустя около полутора столетия принадлежало следующим лицам, отпрыскам этого семейства (данные приводятся в дангах):

1. Султан-бек Са'длу сын Алихан-бека	1
2. Шах-Зейнаб (дочь Султан-бека Са'длу)	1/2
3. Степаннос вардапет (купивший у Са'длу)	1/2
4. Маджнун-бек (сын Тахмаспкули-бека Са'длу)	1/2
5. Сафикули » » »	1/2
6. Бегум-хатун (дочь Ниазкули-бека Са'длу)	1/3
7. Гурихан » » »	1/3
8. Сарвинар » » »	1/3
9. Мевлакули (сын Султан-бека Са'длу)	1/4
10. Исмаилкули » » »	1/4
11. Ханданкули (сын Хусейн-бека Са'длу)	1/4
12. Кялб-Али » » »	1/4
13. Жена Баба-бека Са'длу	1/6
14. Сын » » (несовершеннолетний)	1/6
15. » » » »	1/6
16. Дочь » » »	1/6
17. » » » »	1/6
18. » » » »	1/6
Всего: 6 дангов[32]	

Здесь мы видим картину деления дохода одного села, а если умерший владетель оставлял своим детям в наследство несколько сел или отдельные данги разных сел, то каждый из наследников в подобном случае получал долю в каждом из сел.

В двух документах от 1620 года зафиксированы любопытные данные о делении мулков жителя Еревана Кайтмиш-бека Са'длу между его наследниками.

Согласно одному завещанию, Кайтмиш-бек находящиеся в пяти разных селах следующие мулки

1. Учкилиса	2 данга
2. Карби	6 дангов

[32] Данные взяты из многочисленных купчих XVII века, которые все зарегистрированы в папках 1а, 1б и 1г католикосского архива.

3. Кялар	3 данга
4. Хзнавуз	1 данг
5. Манташкясан	6 дангов

за несколько лет до смерти завещал своим двум сыновьям—Али-беку и Карахан-беку[33]. Однако Карахан-бек скончался раньше отца, оставив одного сына по имени Мухаммад-бек и двух дочерей по имени Гурихан и Зейнаб-Султан. Последние обратились в Шар', требуя установить причитающуюся им долю наследства. В составленном по этому поводу акте[34] сперва отмечено, что согласно завещанию вышеупомянутые 18 дангов мулка делятся между двумя сыновьями Кайитмиш-бека следующим образом:

Али-бек		Карахан-бек	
1. Учкилиса	1 данг	1. Учкилиса	1 данг
2. Карби	3 данга	2. Карби	3 данга
3. Манташкясан	3 данга	3. Манташкясан	3 данга
4. Кялар	2 данга	4. Кялар	1 данг
		5. Хзнавуз	1 данг
Всего:	9 дангов	Всего:	9 дангов

После чего причитающиеся Гурихан и Зейнаб-Султан $4^1/_2$ данга также поровну делятся между ними:

Гурихан		Зейнаб-Султан	
1. Учкилиса	$^1/_4$ данга	1. Учкилиса	$^1/_4$ данга
2. Карби	1 данг	2. Карби	$^1/_2$ данга
3. Манташкясан	$^1/_2$ данг	3. Манташкясан	$^1/_2$ данг
4. Кялар	$^1/_2$ данг	4. Хзнавуз	1 данга
Всего:	$2^1/_4$ данга	Всего:	$2^1/_4$ данга

[33] Матенадаран, катол. архив, пап. 1а, док. 45.

[34] Там же, док. 46.

В XVI веке чужеземные феодалы заняли прочные позиции также в густонаселенных армянами районах Арцаха и Сюника, многие из них были представителями местных знатных семейств. Одним из таких был ходжа Фатхи-бек Туси из Ордубада, потомок знаменитого ученого, астролога-математика и государственного деятеля ходжа Насир-эд-дина Туси. Фатхи-бек имел крупные доли в селах Дрнис и Танакерт и поместьях Сал и Бердак, находящихся в Ванандском ущелье уезда Гохтн (Азат-Джиран) (док. 11). Это, конечно, были имения лишь одного из членов этого большого семейства. Нет сомнения, что и другие представители этого знатного феодального дома, всегда занимавшего высокие посты во дворцовом диване, владели столькими же и даже большими селами и поместьями.

Вероятно, эти имения ходжа Фатхи-бека или часть их в XVII веке были куплены армянскими ходжа и отданы в вакф монастырю Апостола Фомы в Агулисе, после чего старый «ходджат» от 1504 года был взят и хранился в монастырском архиве.

Одним из документов, сохранившихся в архиве Гандзасарского монастыря, является купчая от 1573—1574 гг. на село Хазаз Кочиза (док. 20), свидетельствующая о мулках, которые имели Фахр-эд-динлуиды в Хаченском уезде Арцаха.

То обстоятельство, что некоторые купчие Татевского монастыря от XVI века вновь подтверждают вакуфную собственность монастыря на принадлежащие ему села (док. 4, 14, 18, 19), а также почти полное отсутствие документов о монастырских землях Эчмиадзина позволяют предположить, что в XVI веке монастырское землевладение также переживало сильный кризис. В период длительных войн и безвластия резко сократились, в частности, имения Эчмиадзина, и это состояние длилось до 40-х годов XVII века.

Перспективы на приобретение новых вакуфных сел путем пожертвований в XVII веке почти не было. Не существовал уже класс армянских помещиков-феодалов, который в IX—XV вв. жертвовал монастырям крупные и мелкие зе-

мельные участки и села. Поэтому с этого времени эчмиадзинские католикосы начинают приобретать мулки за деньги, получаемые от верующих армян и от представителей имущего сословия и, скупая имения у чужеземных помещиков, к 1680 году удесятерили число монастырских сел.

В 1633 году, когда католикос Пилиппос Агбакеци преемствовал престол у Мовсеса Хотананци, Эчмиадзинский монастырь имел только шесть дангов мулка села Кираджлу, которое было одним из семи сел, отданных в вакф монастырю при Григоре Маквеци (док. 5). Остальные села в течение XVI века были присвоены местными правителями. Было присвоено также село Вагаршапат, которое Ереванский бекларбеки Амиргуна-хан по шариатскому акту от 1620 года хотя и вернул Эчмиадзину[35], однако после него снова было утеряно монастырем и лишь стараниями католикоса Акопа Джугаеци Шах-Аббас II специальным указом окончательно вернул его[36].

Выше мы видели, что при Акопе Джугаеци по частям был куплен и превращен в собственность Эчмиадзина весь мулк села Ошакан. Тот же католикос в течение 1655—1670 гг. за наличные деньги купил также мулки следующих сел (в дангах):

1. Каракоюн	6	9. Норк	6
2. Франканоц	6	10. Дибаклу (Санд)	6
3. Амири гюх	$4^1/_2$	11. Цопанис	6
4. Батриндж	1	12. Кятур	6
5. Яйджи	6	13. Касах	—
6. Мелики гюх	6	14. Тегенис	—
7. Манканоц	6	15. Севавер	—
8. Кешишкянд	6	16. Бюракан	—

Со второй половины XVII века в Араратской стране появляются также отдельные представители армянского торгового сословия, которые приобретают мулки, купленные за деньги и начинают делать частичные пожертвования Эчмиадзинскому монастырю. Подобными торговцами-помещиками были ходжа Сет из Еревана и его сын Акоп, сын последнего Саргис, племянник Саак и др.[37]

В 1658 году ходжа Акоп жертвует Эчмиадзину 6 дангов мулка села Норагех и $4^1/_2$ данга мулка села Егвард[38]. За два года до этого другой ходжа — Тархан, сын Воскана, пожертвовал $2^1/_2$ данга Мастары[39]. Бывали также «добровольные» пожертвования мулка села со стороны свободной сельской общины, по разным обстоятельствам. Так, например, в 1660 году райаты села Бохенис отдали в вакф монастырю 6 дангов мулка своего села[40].

По точным подсчетам при Акопе Джугаеци Эчмиадзин имел 23 села, в 15 селах ему принадлежали полные шесть дангов, в двух—$4^1/_2$ данга, в одном—$2^1/_2$ данга и еще в одном — 1 данг. Определенных сведений о дангах остальных 5 сел в источниках нет. Однако вакуфной собственностью по шариатской формулировке считались мулки только 6 сел из 23-х (Вагаршапат, Кираджлу, Норагех, Бохенис, Егвард и Мастара). Мулки остальных 17 сел были приобретенной за деньги собственностью.

К концу XVII века Эчмиадзин по праву считался одним из крупных феодалов Араратской страны. Однако это землевладение по существу коренным образом отличалось от монастырского землевладения, оформившегося в XV веке, которое, как видели, по прямой линии было унаследовано от армянского светского феодального сословия. Подобное землевладение Эчмиадзина XVII века (владение селами) было совершенно новым явлением в армянском церковном землевладении и своими экономическими истоками связывалось с армянским торговым капиталом.

---

35 «Указы», II, док. 14.

36 «Джамбр», стр. 174.

37 «Указы», II, док. 35, см. также примечание к данному документу; ср. «Джамбр», стр. 195 — 196.

38 Матенадаран, катол. архив, пап. 16, док. 103, ср. «Джамбр», стр. 192 — 193.

39 «Джамбр», стр. 186.

40 «Джамбр», стр 197.

Самыми ценными документами настоящего тома являются те шариатские акты, которые относятся к истории свободных от помещичьего гнета сельских общин и сообщают любопытные данные о нескольких таких крупных сельских общинах, сохранившихся до конца XVI века.

Купчая от 1506 года (док. 13), подтверждающая, что мулк Дарашамбского села Дибкянд составляет собственность общины того же села, является древнейшим документом, удостоверяющим существование свободных сельских общин. Эта купчая, являющаяся шариатским актом, составленным в гарнизонном судебном присутствии Нахичевана, записана в то время, когда уполномоченные представители верховного дивана, прикомандированные Шах-Исмаилом I, проводили общий учет и проверку всех мулков и других земельных угодий. В ходе этого, на основании «указов прежних царей», «доподлинных документов и обоснованных актов» и по свидетельству «достойных доверия лиц» было установлено также, что весь мулк дарашамбского села Дибкянд в границах, отмеченных в купчей и со всеми внешними и внутренними правами «составляет право и мулк, чистое богатство и беспримесную и неразделимую собственность христианской общины населения разграниченного выше села Дибкянд, и как мулк, по праву соседства (сопредельности) еще со времен их отцов и дедов издревле и по сей день находится под их владением и шариатской незыблемой собственностью и никто, никогда, ни в коем случае с какой-либо целью и по какой-либо причине или мотивировке не имеет и не может иметь какого-либо права, доли или части, требования или спора в отношении разграниченной выше местности».

Мы знаем, что собственнические права общины села Дибкянд в отношении мулка своего села были переутверждены в 1557 году надписью, оставленной на той же купчей везиром Азербайджана Мирза-Атауллой. В этой надписи подчеркнуто, что никто не вправе беспокоить райятов села, «пусть они преспокойно занимаются земледелием, строительством и благоустраиванием и выплачивают обязательства основной и добавочной сумм своего мала нынешнего года».

Как из этой надписи, так и из собственно купчей ясно

видно, что райяты села Дибкянд были свободны. Их село не имело собственника, или малика. Следовательно, они не платили помещичьей ренты, или «бахраче-йе маликане», а выплачивали лишь государственную ренту—налог: «мал» или «малоджахат». Любопытен тот факт, что по шариатской формулировке это также рассматривалось как владение мулком и райяты de jure считались собственниками, или маликами мулка села.

С точки зрения феодальной собственности села бывали: государственными, которые назывались «дивани»; принадлежащими шахскому двору, эти назывались «хасе-йе шарифе»; вакуфными мечетскими-монастырскими, которые носили общее название «мовкуфат»; или же были села, уже признанные наследственной или мулковой собственностью и назывались «маликане» или «арбаби». Села, принадлежащие свободным общинам, специального наименования не имели. Они рассматривались как собственность, часть ренты от которой, подобно мулковым селам, считалась частной собственностью. Следовательно, по шариатскому праву они также были мулками. С той лишь разницей, что вместо феодала-собственника маликом, или собственником, этой части взимаемой от села ренты была сама сельская община. Так зафиксировано как в этой купчей, так и в купчих от XVI—XVII вв. других дарашамбских сел — Ортакянда и Башкянда. Из некоторых купчих и указов католикосского архива явствует, что эти три дарашамбских села с давних пор были свободными от помещичьего гнета и, несмотря на захватнические настроения, выказываемые некоторыми помещиками и религиозными заведениями, сумели ценой упорной борьбы сохранить свои права[41].

С 1658 года с вакуфными собственническими требованиями выступает саркарство мечети Шейхийе в Тавризе, пробуя доказать, что эти села в свое время были отданы в вакф упомянутой мечети. Общины трех сел не признали этого требования и обратились с жалобой к Шах-Аббасу II, ко-

[41] Матенадаран, катол. архив, пап., 1б, док. 103, 130, 139, пап. 1г, док. 271, 274, 279, 312.

торый и приказал азербайджанскому бекларбеки проверить действительность и, если нет соответствующих шариатских докуметов, подтверждающих данное требование, то не допустить, чтобы саркарство мечети посягало на эти села.

Но посягательства продолжались и спустя десять лет — в 1668 году представители общин этих сел были вынуждены отправиться в Исфахан и представить новое прошение Шах-Сулейману. На этот раз вопрос рассматривался в диван-ал-садарате Исфахана, где были учтены не только существующие документы, но и были проверены приходо-расходные книги мечети Шейхиййе в Тавризе, и выяснилось, что в них нет никаких данных, доказывающих вакуфность этих сел. Поэтому специальным «окончательным решением» («мисал») диван-ал-садарат вновь подтверждает, что все существующие документы говорят в пользу того, что мулк этих сел принадлежит райятам тех же сел. На основании этого решения Шах-Сулейман своим ферманом приказывает беззаконно не причинять беспокойства райятам этих сел и согласно решению Шар'а все эти места, кроме диванского бахраче, признать собственным мулком райятов того же села»[42].

Думается, что после всего этого вопрос должен был считаться исчерпанным. Однако спустя около 60 лет снова встречаются документы, говорящие о возобновлении этого спора. И на этот раз судебное присутствие Шар'а отклоняет жалобу саркарства мечети, требуя соответствующее вакфнаме, доказывающее вакуфность сел. Хотя и распорядитель мечети представляет подобный документ, однако в Шар'е выясняется, что документ и печати на нем подложны.

Спор тянется до начала XVIII века. На защиту прав райятов этих трех армянских сел Дарашамба встали также именитые и простые люди, проживающие в близлежащих азербайджанских селах и в Нахичеване. На мирском приговоре, составленном в 1717 году, ставят свои печати и подписи азербайджанцы — жители Нахичевана и многочисленных близлежащих сел: крестьяне, ремесленники, торговцы и свидетельствуют, что «веками мулки этих сел принадлежали

[42] Матенадаран, катол. архив, пап. 1б, док. 130б.

райятам того же села и сами никогда не слышали, чтобы они были вакфами какой-либо мечети»[43].

Эти крайне ценные документы являются красочным доказательством той совместной борьбы, которую вели армянские и азербайджанские труженики-крестьяне с захватническими тенденциями, выказываемыми со стороны армянских и мусульманских крупных религиозных заведений. Азербайджанские райяты, игнорируя всякие религиозные запреты, открыто выступали против такого крупного мусульманского заведения, как мечеть Шейхиййе в Тавризе, всячески стараясь защитить интересы армянских райятов, имеющих с ними одинаковую участь и спасти их земли от захвата.

Содержание шариатских документов и мирского приговора азербайджанских общин позволяет нам заключить, что история свободы общин этих трех сел, оформленной по шариату как мулковая собственность, уходила в глубь веков. Пожалуй, можно предположить, что это были остатки старых свободных общин, отдельные намеки на которые сохранились у наших историков[44], или же эта свобода была в свое время пожалована им армянскими князьями.

Это предположение становится более вероятным после ознакомления с купчей села Мегри от 1576 года (док. 24). Если купчие трех дарашамбских сел констатируют наличие пережитков общинного землевладения в XV — XVIII вв., то упомянутая купчая Мегри со всей ясностью говорит о том, что общины сел «маликане» или «арбаби» имели право и могли за наличные деньги выкупить у помещика или малика мулк своего села. В этом случае мы уже имеем дело с приобретенным за деньги общинным землевладением. Это, несомненно, любопытный факт и помогает осветить множество вопросов, связанных с юридическим положением и внутренними и внешними правами сельских общин.

В первоисточниках, и особенно в исторических документах, есть свидетельства относительно того, что сельская об-

[43] Там же, пап. 1г, док. 271.

[44] Մ ե ի փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 230։

щина выступала в качестве юридической стороны в различных экономических сделках. Есть факты, например, когда под тяжестью налогов община бывала вынуждена брать крупные займы у богатых помещиков и заложить часть земель села[45] или же обязывалась выплачивать помещику или малику двойную ренту за долги[46]. Некоторые общины, влезая в тяжелые долги, бывали вынуждены обратиться к какому-либо помещику и, продав мулк села, обязывались ежегодно отдавать ему некоторый процент урожая[47].

Вне сомнения, что выкупить мулк села имела возможность лишь община богатых сел. Известно, что село Мегри одним из крупных сел Гохтна и еще со времен ильханов была причислена к селам «хасс». В этой купчей отмечено также, что первоначально село принадлежало Шах-Тахмаспу I, то есть было из числа сел «хассе-йе шарифе». Шах продал это село новообращенному мусульманину Мурад-беку из Джуги, а последний, по данной купчей от 1576 года, продает общине того же села за 316 туманов[48].

Села хасс, как села, принадлежащие шахскому двору, находились в несравненно более привилегированном положении и меньше были подвержены набегам и притеснениям. Крестьянам, столетиями проживавших в подобных благоприятных условиях, трудно было приспособиться к новой ситуации и, став райятом, возделывающим землю помещика, подвергаться притеснениям со стороны агентов последнего, государственных должностных лиц и сборщиков податей. Единственным выходом из этого положения был выкуп мулка села, в чем совместно участвовали все райяты отдельных общин трех околотков села.

Трудно сказать, сколько времени длилось это положение. Однако известно, что уже во второй половине XVII века Мегри снова упоминается в числе шахских хассов[49], что и

[45] Матенадаран, катол. архив, пап. 1г, док. 286, ср. «Джамбр», стр. 246.
[46] Матенадаран, катол. архив, пап. 1г, док. 290, ср. «Джамбр», стр. 183.
[47] «Джамбр», стр. 197.
[48] Подробнее о стоимости села см. в примечании к данному документу.
[49] Дневник Закария Акулисского, Ереван, 1939, стр. 93.

вторично подтверждает тот факт, что для райятов было предпочтительнее быть охваченным в общине сел хасс, чем быть даже членами свободной общины, с ненадежным положением которых мы имели случай ознакомиться по примеру посягательств, веками проявляемых по отношению к трем дарашамбским селам.

Купчие XIV—XVI вв. являются первоисточниками с уникальным значением по истории землевладения и аграрных отношений. В них не только официально удостоверены социальные и юридические основы различных форм крупного землевладения и отдельных институтов землевладения, но одновременно, как документы, отражающие социально-экономическую жизнь того времени, они содержат данные, представляющие исключительную ценность для освещения множества проблем феодального общества.

В пределах данного предисловия невозможно остановиться на всех тех вопросах, изучение которых так или иначе связано с документами, публикуемыми в настоящем томе. Помимо документов, относящихся к истории армянского феодализма и, в частности, крупного мулкового землевладения, среди публикуемых документов есть также купчие относительно купли-продажи и пожертвования отдельных земельных участков и других земельных угодий, которые помогают выяснить вопросы, связанные с делением земли внутри общины (док. 22), с правами райятов на владение и распоряжение возделываемыми ими земельными наделами (док. 15), с отдельными возделанными пространствами, находящимися за пределами села (док. 17), с продажей друг другу сельскими общинами употребляемых земель и пастбищ (док. 26) и многие другие. Большинства этих вопросов мы коснулись в монографии, посвященной изучению крупного землевладения и аграрных отношений в Восточной Армении XV—XVII вв.

Отдавая в печать этот первый выпуск древнейших купчих Матенадарана, думаем, что он может быть полезным для изучения социально-экономических, в особенности аграрных, отношений XIV—XVI вв. не только в Армении и Азербайджа-

не, но также в Иране, и вообще в странах Ближнего Востока. Особый интерес для востоковедов-текстологов могут представить персидско-арабские тексты, которые содержат богатый материал об исламской дипломатике.

А. Д. ПАПАЗЯН

ДОКУМЕНТ 1

Купчая от 1305 года на земли монастыря св. Георгия в Лиме

Папка 3, док. 129, копия, разм. 100×34 см, письмо насх.

Ему ведомо все, что возникает и существует. Ему поистине ведомы все тайны и своим существом он незримо властвует над обителями добродетельных и над всеми людьми, находящимися там.

И я собственноручно заверяю то, что разъяснено и удостоверено, что подтверждено **шариатом** и совершено согласно **шариату;** заверяю его достоверность и отвечаю за это.

Слуга Хафиз-эд-дин Абдул Маджид из Хоя, сын Юсуфа.

Печать.

Содержание сей заверено при мне и я заверил ее согласно духу пророческого священного **шариата...** [и отвечаю за это...].

Написал бедный перед милостивым богом.., **кази** богоспасаемого [города] Вана — Ахмад.

Печать.

В богоспасаемой Ванской **казе, Мевла** Шараф-эд-дин.

Печать.

Он ведет по пути истины.

Указанное в содержании сей совершилось в присутствии нищего перед богатством божьим Джалал-эд-дина из Хамадана, сына Хасана, сына Али,— да простит бог их [всех].

Печать

То, что описано ниже в этом **вакуфном** документе, заключает **вакфы,** принадлежащие церкви, находящейся в Амюкской **ливе** и называемой Лим, подчиненной богоспасаемому [городу] Вану; **вакфы** эти отведены армянами, христианами — **зимми.**

Содержание сей подтверждаю согласно священному Шариату и **вакфы,** как были они на месте, разрешил подписью.

Покорный служитель **Шар'а** Шуджа, сын Мухаммада, которому поручено **казийство** Вана.

Печать

Содержание сей упорядочено согласно духу **Шариата.**

Написал в богоспасаемой Ванской **казе** бедный **мевла** Муслих-эд-дин, сын Аваза,— да простит их бог.

Печать

Переписана с подлинника без дополнений и сокращений.

Написал слуга Мухаммад из Вана, сын Абд-ул-Рагима,— да простит бог их [обоих].

Печать

Слава всевышнему, чья власть священна, дар—милостив, слава—велика, благодеяние—всеобъемлюще. Славим его наисветлейшую мудрость такою славой, которую не в силах произнести и выразить искусный язык, и просим, чтоб он благословил Мухаммада,— чья вера указала истинный путь законам и основам ислама,— его семью, приближенных и сподвижников по религии.

Затем в этом **шариатском** оглашенном акте упоминается о том, что Закария католикос Арцруни, сын Сейф-ед-дина, сына Гюрджи-бека, когда были действительны его права на отдачу в **вакф,** на владение имуществом и прочее, в зрелом и сознательном возрасте, стремясь к щедрому вознаграждению и избегая преступлений и прегрешений, и так как каждому будет отдано должное за его благодеяния, отдал в **вакф,** закрепил, подарил и пожертвовал [нижеследующее].

Два земельных участка в поле Джаника, подчиненного Амюку, границы [первого из] которых с южной стороны до-

ходят до ручья, с противоположной стороны — до дороги, с востока — до общественной дороги и с запада — до ручья, и другой участок земли в упомянутом поле, границы которого с южной стороны доходят до ручья, с противоположной стороны — до земли Джаника, с востока — до Ташымлуйской дороги и с запада —до канала, со всеми своими границами, правами и подлежащими.

Пять земельных участков в селе Норшен и одну мельницу, находящуюся в долине Сакитлу, границы которой известны осведомленным людям.

В том числе целый земельный участок, в подчиненном Амюку упомянутом селе, и границы которого с южной стороны доходят до земли Хазар-бека, с противоположной стороны — до общественной дороги, с востока — до ложбины, с запада — до земли Амир-Исы.

Земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до общественной дороги, с противоположной стороны — до мельницы, с востока — до Маленького холма, с запада — до Земли мачкала (пахарь), со всеми своими границами, правами и всем ему принадлежащим.

Целый земельный участок, находящийся в подчиненном Амюку упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до ручья, с противоположной стороны — до земли Амир-бека, с востока — до Озера, с запада — до земли Патрика, известной [под названием] Лчи так (Приозерная) со всеми своими границами, правами и всем ему принадлежащим.

Целый земельный участок, находящийся в подчиненном Амюку упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до земли Амир-Исы, с противоположной [стороны]— до Дузджи, с востока — до Земли священника и с запада — до земли Худабахша.

Целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до ручья Цамак (Сухой), с противоположной стороны — до ручья, с востока — до Земли мачкала, с запада — до земли Гелашена, со всеми своими границами и принадлежащими правами.

Итак, шесть земельных участков в селе Атер и одну мельницу, границы которой известны сведущим людям.

В том числе один земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до общественной дороги, с противоположной стороны — до ручья, с востока — до **вакфа,** с запада — до армянского кладбища.

В том числе еще один земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный [под названием] Земля дороги, границы которого с южной стороны доходят до общественной дороги, с противоположной стороны—до земли Хазар-бека, с востока — до ручья, с запада — до ручья.

В том числе целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до Земли священника, с противоположной стороны—до Земли священника, с востока—до Земли священника, с запада—до Соляной земли, известной [под названием] Узкая земля, со всеми своими границами, правами и всем ему принадлежащим.

В том числе целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный [под названием] Соляной земли, границы которого с южной стороны доходят до земли Хазар-бека, с противоположной стороны — до земли Хазар-бека, с востока,—до земли Амир-бека, с запада—до Соляной земли.

В том числе целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный под названием Земля сада, границы которого с южной стороны доходят до общественной дороги, с противоположной стороны — до земли Амир-бека, с востока — до Земли священника, с запада — до земли Хазар-бека, со всеми своими границами, [со всем] принадлежащим и приращенным, подлежащим и прилежащим.

В том числе целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе; земля находится близ мельницы. Его границы с южной стороны доходят до земли Хазар-бека, с противоположной стороны — до земли Амир-бека, с востока — до земли Исфаханшаха, с запада — до земли мельницы и армянского кладбища.

В том числе целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до земли Хазар-бека, с противоположной стороны—до Кровавой (Канли) дороги, с востока—до луга, с запада—до Маленького холма со всеми своими границами, правами, [со всем] подлежащим и прилежащим.

Семь земельных участков, находящихся в селе Нораваниц, и один канал, границы которого известны осведомленным людям.

В том числе земля **кахриза,** границы которой с южной стороны доходят до общественной дороги, с противоположной стороны — до большого холма, с востока — до луга и Собачьей пещеры, с запада—до Земли джулака (Земля ткача).

Целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до земли Мирана, с противоположной стороны — до Малого камня, с востока — до Земли Аханеса, с запада — до Земли джулака.

Один земельный участок, находящийся в упомянутом селе, границы которого с южной стороны доходят до Земли джулака, с противоположной стороны — до Земли Довлатшаха, с востока — до общественной дороги, с запада — до Земли Мирана, известной под названием Земля подъема.

Целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный как Земля Сианоса, границы которого с южной стороны доходят до [земли], которую пашет Шахгялди, с противоположной стороны—до Земли джулака, с востока—до дороги, с запада—до Большого холма.

Один земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный под названием Езнакер, границы которого с южной стороны доходят до земли, которую пашет Шахгялди, с противоположной стороны—до Соляной земли, с востока—до Земли Довлатшаха, с запада—до Красного камня.

Целый земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный под названием Земли Юлдуз хача, границы которого с южной стороны доходят до Земли Джулака, с противоположной стороны—до земли Юлдуз хача, с востока—до земли Мириджана, с запада — до земли местности Соляная (Джашур).

Один земельный участок, находящийся в упомянутом селе, известный под названием Земли белого камня, границы

которого с южной стороны доходят до Белого камня, с противоположной стороны—до Малого холма, с востока—до дороги, с запада—до земли Хошхабара, [со всем] принадлежащим и прилежащим, внутренним и внешним.

В том числе и поместье Оганеса, границы которого с южной стороны доходят до Большого холма, с противоположной стороны — до монастыря Абрухамука, с востока — до Большого холма и Белинаса (?) и с запада — до общественной дороги и родника, со всеми своими границами и правами и [со всем] принадлежащим, прилежащим и приращенным.

Все это отдано в истинный **вакф** по **шариату** и окончательно, навсегда и навечно, ясно и во всеуслышание прикреплено к упомянутой церкви в Лиме [для удовлетворения] ее нужд. Для того, чтобы она навсегда была [ограждена] от случайностей времени, вакфы не должны быть проданы, заложены, пожалованы, завещаны, отданы в аренду сроком более трех лет; пусть мошеннически не присваивают доходы от **вакфов** и не вводят изменений, ибо он прочен в своей основе и известен всем. Пока земли эти со всеми на них находящимися людьми перейдут во владение наилучшего владетеля — Бога. Пусть строят молельни (кельи) и тратят [доходы] на свои **вакфы** и на обновление упомянутой церкви; [пусть] благоустраивают потолки и внутренние стены, замазывают крышу и наружные стены, застилают пол коврами, [покупают] цимбалы, сосуды, кадила и другие необходимые им вещи. Чтоб [она] всегда была благоустроена и обитаема. На излишки от этих (доходов) пусть два раза в день со своего стола накормят несчастных и мытарствующих странников; в первый раз—мясным обедом, как принято в городе, в их посуде, а во второй раз дадут [обед] вечером. На излишки пусть покупают новые имения подобно другим своим **вакфам.**

Вышеупомянутый жертвователь **вакфа** поставил условие, чтоб кто-либо не пытался изменить этот **вакф,** изменивший пойдет наперекор духу Корана. «А тот, кто изменит его, после того как он слышал его, тогда вина падет на тех, которые его изменили»*. Таковой подвергнется гневу и наказанию всемогущего бога подобно Фараону и Хаману и их воинам. Таковые да носят проклятие божье и да будут прокляты всеми ангелами и людьми.

Есть свидетели этого справедливого акта и заявления жертвователя вакфа и всего, что упомянуто в этой грамоте от начала до конца.

В середине священного месяца ша'бан семьсот четвертого года (13 марта 1305 года).

Содержанию сей являюсь свидетелем, подлинно и законно: Халил, сын Омара...

Содержанию сей являюсь свидетелем, подлинно и законно: Хасан, сын Омара...

Содержанию сей являюсь свидетелем: Хытыр, сын Ильяса...

Содержанию сей являюсь свидетелем: Юсуф, сын Аллахверды...

Содержанию сей являюсь свидетелем, подлинно и законно: Омар, сын Каландара...

Содержанию сей являюсь свидетелем: Хасан, сын Вали...

* «Коран», 2/177.

ДОКУМЕНТ 2

Окончание купчей от 1345 года неизвестной принадлежности

Папка 1а, док. 2, подлинник, разм. 34×23 см, письмо насх

...[Ни] в отношении того, о чем было объявлено, и ни в отношении ближних или подлежащих [местностей] или части их [никто никаких] претензий [не имеет]. Без кого бы то ни было он может владеть ими по своему желанию и по своей воле, подобно тому, как помещики владеют своими поместьями **(мулками)** и господа — своими правами, без всякого запрета, спора и сопротивления.

Затем слушающий заявление признал то, что заявитель, со всем вытекаемым из него, подтвердил своим заявлением,

беспристрастным признанием и подтверждением, как признание, [совершаемое] лицом к лицу и подтверждение, [совершаемое] лицом к лицу.

Следовательно, упомянутый заявитель или кто-либо с его стороны не сможет впредь оспаривать вышесказанное и нарушить отмеченное выше, ибо какое-либо оспаривание или претензия, проявленные с его стороны, будут рассматриваться как насилие, несправедливость, враждебность, обман и непокорность.

Группа чистосердечных, добромыслящих и достойных доверия, благодетельных и известных правомыслием людей, которые были наделены совершенными качествами и восхвалены особой хвалой и которые знали содержание сей и были знакомы с ее смыслом, и чьи имена, принадлежность, свидетельства и подписи находятся в конце сего **шариатского** акта, лично присутствовали и дали показания законным истинным свидетельством, достоверным для священного **шариата** и истинной и светлейшей религии.

И мне приказал самовластный **хаким**, который должен освятить эту грамоту и который украсил своей священной и достопочтенной печатью этот акт, и перо которого следовало истинным путем при принятии и утверждении решения в отношении упомянутого здесь заявителя.

Упомянуто было об этом в семьсот сорок пятом году хиджры, 10-го числа счастливого месяца рамазана (15 января 1345 г.). Воздаем благодарение властителю вселенной, благословение и мир лучшему из его пророков и выразителю истины Мухаммаду и его благородным и непорочным потомкам.

Написал Халил, сын Али, сына Мухаммада... написав.... и освидетельствовав содержание 10 рамазана семьсот сорок пятого года. Восхваляя бога...

Содержание сей грамоты освидетельствовал. По свидетельству Махмуда, сына Омара, сына Мухаммада, сына... а, сына Али. Написал слуга...

По свидетельству Мусы, сына Юниса: Написал...

По свидетельству Хаджи, сына Мухаммада, сына Хаджи, сына Абдул-Васе'. Написал....

ДОКУМЕНТ 3

Купчая от 1400 года, содержащая подробное описание границ сел Хот, Шынхер и Халидзор, принадлежащих Татевскому монастырю

Папка 2а, док. 1, подлинник, разм. 82×18 см, письмо насх

[Причиной изложения сего религиозного и подлинного удостоверения и целью записи сей законной, ясной и оглашенной шариатской грамоты является то, что из содержания указов прежних царей и из отдельных достоверных, истинных и подлинных документов и обоснованных актов, написанных достойными доверия прежними и нынешними **кази**], а также после выяснения и удостоверения согласно показаниям добросовестных людей **олк** Капаната, Сисаджана и Туман-е Нахчевана страны Азербайджан, на суде **кази** победоносного войска было установлено, что все шесть **дангов мулков** сел Хот, Шынхер и Халидзор,— граница которых начинается с долины села Урут, находящегося между границами сел Хот и Борди и, отсюда продолжаясь, тянется и доходит до местности, называемой на знакомом языке Аюдарак (Медвежье ущелье), затем тянется до Зогаллу дарак (Кизиловое ущелье). Следующий рубеж — Зогаллу замин (Кизиловая земля), пройдя через него граница соединяется с озером, называемым Хамид-гёл (озеро Хамида) и, продолжаясь по дороге Караунча, проходит по Беш-тапа (Пять холмов) и доходит до Дашхармана (Каменный ток). Затем по дороге Тапакашена продолжается до арыка сел Хот и Шынхер, откуда идет вода родника Тапакашена. Затем граница доходит до большого камня, называемого Кёлга-кая (Тенистая скала), потом проходит через большое ущелье, в котором находится Яшлубулаг (Влажный родник). Затем [граница проходит] по Дороге улусов (кочевых племен) до того холма, который на понятном языке называется Дамурчи-тапа (Холм кузнеца) и до Чала (?) и, дойдя до Попова арыка, поворачивает и снова проходит через упомянутую Дорогу улусов и доходит до того берега озера, который примыкает к караван-сараю

Молла-Хасана, отсюда доходит до [местности], называемой Гядук (подъем), известной [под названием] Тушмал, и до мусульманского кладбища Имранлу. Потом граница проходит близ вышеупомянутого озера, а затем тянется до Попова арыка и проходит через холм, известный [под названием] Хаказ-тапа (Холм Хаказа). Затем граница продолжается по широкой Нурнисской дороге, доходит и соединяется с Чахырчиманом (Винный луг) и Кёрчешма (Слепой родник), а потом по прямой дороге доходит до камня, [называемого] в просторечии Кызыл-кая (Красная скала), затем доходит до Борклу-кая (Шапкастая скала) и до той границы, которая известна и которая соединяется с вышеупомянутой Нурнисской дорогой и тянется через село Хотанан и доходит до берега реки Урут, после чего, пройдя ниже села Хотанан и близ Гушваза, [граница] проходит также через Карачангли (Черные камни) до Янджаязи (Луг), дойдя до камня, называемого Тикмадаш, находящегося на дороге, ведущей в Халидзор, и установленного между границами монастырских земель Татева и вышеупомянутого села. Затем проходит близ Еркаркара (Длинный камень) и через Гечи-каяси (Козья скала), доходит до большой реки, протекающей ниже сел Халидзор, Хот и Шынхер; итак, [граница] проходит по берегу этой реки и доходит до того участка реки, который является границей сел Хот и Борди, оттуда доходит до Аюдарака (Медвежье ущелье), который и является началом границы упомянутых сел, включая право орошения их полей, [все] подлежащее, прилежащее, приращенное и принадлежащее, собственническое, сопредельное и земледельческое **бахраче** и доходы иного рода издавна и по сей день были утверждены как **мулк** и являлись собственностью и владением настоятеля **(мутавалли)** Татевского монастыря Капаната, а также епископов и монахов, проживающих при молельнях и церквах, и были и остаются старым **вакфом** храма упомянутого монастыря. Для того, чтобы настоятель упомянутого монастыря мог получить доходы от посевов и тратить их на хозяйство монастыря, а также на содержание вышеупомянутых лиц (монахов). Никто не имел и не имеет какой-либо доли, части, требования или участия в **мулках** упомянутых **вакфов.**

Состоялось 25 числа месяца раби' I 803 года (3 ноября 1400 г.).

Он — мое упование!

Осведомлен в этом и являюсь свидетелем вышеупомянутого. Состоялось при мне и было выяснено в моем присутствии.

Написал грешный слуга Ахмад из Нахчевана, сын Кази, и да простит их [бог].

Печать

Бог мое упование. Стало ясным и четким при мне и уточнено мною.

Написал слуга.

Печать

Он справедлив.

Содержание ясно изложено и состоялось это в моем присутствии.

Покорнейший слуга—Сохраб из Урута.

Печать

Он есть!

Истина выяснена в моем присутствии и уточнена при мне.

Написал грешный слуга Рахматулла, сын Инайатуллы.

Печать

Бог—мое упование!

Содержание сей правильно.

Написал покорнейший слуга избранный Мухаммад-Кязим, сын Хатиба.

Печать

ДОКУМЕНТ 4

Купчая на село Вагаршапат (Учкилиса) от 1430 года, составленная на основании трех отдельных купчих от 1428—1430 гг. и заключающая их основное содержание

Папка 1з, док. 1004, подлинник, разм. 330×22 см. письмо насх

Он велик и возвышен!

Уточнена и выяснена при мне.

Его раб.

Печать

Благодарение тому, кто достоин благодарности.

Все, что записано в этой грамоте от начала и до конца происходило при мне и выяснено в моем присутствии на законном основании, выполнено [по всем] своим статьям, [а-кто]: купля и продажа, истинно **шариатский вакф** и ясный и оглашенный запрет — на основании условий, отмеченных в грамоте. **Вакф** был отмечен по христианскому обряду.

Написал раб святейшества.

Печать

Он наивладетельнейший!

То, что я написал здесь и записал в содержание сей, от начала и до конца происходило при мне и свершилось моей рукой и я закончил и завершил под присмотром **Шар'а** и распорядился согласно священному **Шариату** со всей ответственностью.

Написал бедный и нуждающийся Махмуд, сын Али.

Печать

Он судит и судит справедливо.

Основой этому истинному акту и этой грамоте, содержащей сие угодное и непреложное решение, послужила сделанная у меня краткая запись трех актов относительно сей купли-продажи и иных **шариатских** дел. Их правомочие окончательно выяснено у меня, на твердой основе и истинным виденнем. Исламские... обязательства были утверждены и уточнены при мне.

После упомянутой продажи, согласно условиям, отмеченным в тексте в [отдельной] статье, от начала и до конца имел место истинно **шариатский вакф** и ясный и оглашенный религиозный запрет. **Вакф** был отмечен по христианскому обряду и Моисеевой вере.

Написал бедный и нищий перед богом-создателем **хаким** четвертой части богоспасаемых стран Заман-эд-дин Мухаммад, сын прежнего **кази** Ас'ада Ансари,— и да простит их всемилосердный.

Печать

Благодарение величайшему из благодетелей.

Слава всевышнему, который утверждениями продажи скрепляет и налаживает состояние людей и формами [утверждения] и упразднением достоверности заключает документы и акты относительно имений и доходов и отдает различные имения, вместе с их землями и садами, избранным молельщикам на пропитание. И да будет благословение и мир его пророку и возлюбленному, высочайшему во вселенной, отцу Касема Мухаммаду, сыну Абдуллаха; властителю людей и душ, продолжателю дела пророка и его другу, отцу Хасана и Хусейна Али, сыну Абиталиба, который является **имамом** ислама и [нашей] веры; и его праведным потомкам, которые освещаются лунным светом и обновляются денно и нощно.

Затем эта достоверная грамота, в которой нет ни одного сомнения, нарушения принципов **шариата** или уклонения от них и слова которой ясны и слышимы, язык которой выявляет лишь истину и основное содержание которой озаряет лишь истинный путь, заключает в себе объяснение обстоятельства, о чем просил ученейший из всех христиан и примернейший из мудрецов, патриарх благородной христианской религии, настоятель **(мутавалли)** Учкилисы епископ **(халифе)** Григор, сын господина Смбата, унижайшего писца [сей], сознающего различные недостатки и многочисленные грехи свои **кази** Заман-эд-дина Мухаммада, **хакима** четвертой части богоспасаемых стран, сына Ас'ада ибн-Кавам-эд-дина ал-Ансари,— пусть лишь сам бог видит его недостатки и да сделает его завтра счастливее сегодняшнего дня,— чтобы я записал в одном общем документе все то, что находится в его руках и под его властью, со всеми принадлежащими ему землями и упомянутыми границами. По той причине, что вся его собственность (тамаллук) была подробно описана в трех документах и можно было опасаться, что они могут испортиться, отделиться друг от друга, растеряться и пропасть. Удовлетворяя его просьбу и исполняя его желание, я заключил их в этой одной грамоте и написал эту краткую запись, сделав ее более целесообразной и облегчив описание.

Итак, краткое содержание первого документа заключается в том, что сын блаженной памяти, достохвального, благодетельного и покойного Алихан-бека, благороднейший из себе подобных, возлюбленный и уважаемый юноша Сару Ма-

лик, который по незыблемому **Шар'у** был поверенным почтенного и мудрого господина, высокопоставленного, совершеннейшего и мудрейшего, достославного, источника добродетели, знания и мудрости, предводителя общеизвестных величайших ученых, вечно открытой двери щедрости, милосердия и доброты, плодоносного питомника благодати и добра, великого доказательства религии, истины, веры, благочестия, **фатвы,** общеизвестного шейха Саид-бека ал-Са'ди,— да сделает бог постоянным его славу и милость,— в условиях, когда для сторон были ясны и понятны все исламские предварительные условия, необходимые как для шариатской купли-продажи, так и для взаимной договоренности, каковы: свобода и разумность, зрелость и мудрость, благомыслие и добросовестность, воля и желание, отсутствие принуждения,—продал вышеупомянутому епископу и последний единовременной продажей и единым актом купил у него то, что до сей продажи находилось в ведении упомянутого поверенного, было его собственностью, находилось в его руках и под его **шариатской** властью, а это является полной третьей частью всего села,— со всеми его четырьмя границами,— называемого Учкилиса, из сел нахии Карби, которая находится в [подчиненном] стране Азербайджан **вилайете** Чухур-Са'д, из районов Грузии,— да оградит его бог от испытаний и случайностей времени. Первую границу составляет та лощина, конец которой доходит до дороги, ведущей в Эрзерум, вторая граница доходит до холма, называемого Кюль-тапа, третья граница доходит до земель, ям, а четвертая доходит до зарослей камыша и топи. Со всеми границами и правами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями, полями, пастбищами и покосами, овчарнями и стоянками для коров и лошадей, горами и холмами, пещерами и убежищами, лугами, равнинами, ровными местами (гумна?) и полями, колодцами с их водой и укрытием, окрестными землями и подземными ходами, участками мельниц и садов, камнями и деревьями, канавами, родниками и мельницами, участками для детских игр и собраний стариков и молодежи, со всем остальным относящимся и

принадлежащим, прилежащим и отделенным, внутренним и внешним и со всем тем, что находится в упомянутых пределах и подлежит продаже за деньги, входит в собственность, кроме **шариатских** исключений: мечетей, могил, дорог, проходов — ведущих к собственности [людей], **вакуфных мулков** упомянутой церкви (Эчмиадзин) и упомянутых или не упомянутых, названных и не названных здесь иных **шариатских** собственностей,— за известную и определенную цену, сумма которой составляет пять тысяч **динаров,** чеканенных в Тавризе и находящихся в обращении звонких серебряных монет, пятая часть которой составляет тысячу звонких **динаров.**

И имела место между ними [церемония] **шариатской** продажи со всеми ее условиями и основами, каковы: [выявление] всех недостатков и недостоверностей, уплата и принятие цены, сдача и получение, вручение и принятие оцененного,— утвержденная свидетельством и ручательством членов **Шар'а.**

Эта продажа состоялась в восемьсот тридцать втором году переселения избранного пророка, 9-го числа месяца сафар (18 ноября 1428 г.) и была закончена (заключена) успешно.

Итак, краткое содержание второго документа заключается в следующем: уполномоченный незыблемым **Шар'ом** поверенный госпожи Мулук-хатун, дочери Пир-Хусейна, Шейх-Мухаммад ибн-Деххода продал **шариатскому** поверенному епископа Григора, лучшему из господинов господину Гевонду, сыну господина Бабаджана, сына господина Сета, в условиях, когда стороны были правомочны совершить **шариатскую** торговую сделку и поскольку по праву полномочия [подлежащий продаже] **мулк** действительно находился в руках вышеупомянутого поверенного и под его властью без какого-либо запрета или спора. Поэтому [вышеупомянутый господин Гевонд] единым актом купил у него всю шестую часть вышеупомянутого села со всеми его границами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями] и со всем, связанным с ним и принадлежащим ему, за [сумму в] две тысячи пятьсот звонких серебряных **динаров,** чеканенных в Тавризе и находящихся в обращении, пятая часть [которой] составляет пятьсот звонких **динаров.**

И имела место между ними [церемония] **шариатской** продажи по всем ее условиям и основам, каковы: выявление всех недостатков и недостоверностей, уплата и принятие цены, вручение и принятие оцененного и другие основные [дела].

Эта продажа состоялась 9-го числа священного месяца рамазана восемьсот тридцать второго года (12 июня 1429 г.).

Содержание же третьего документа заключается в том, что [наследство] всего восьми душ: шестерых сыновей [покойного] Мухаммадкули, сына Каландара, сына..., совершеннолетних: Хусейнкули и Фараджкули, несовершеннолетних: Шахмурада, Назара, Шахали и Бурджали, единственной совершеннолетней дочери по имени Гурихан и единственной жены, имя которой — Джахан-бану, дочери Хаджи Али, сына Пир-Али, по **шариатскому** обряду разделено на 104 части, из коих 13 частей составляют долю жены, доля каждого из братьев — по 14 частей, и 7 частей — доля дочери, а наследство, оставленное покойным, составляет полную шестую часть села, упомянутого выше со всеми своими границами. И так как вышеупомянутые несовершеннолетние нуждались в средствах к жизни (в пище и одежде) и для этой цели не располагали ничем из богатств земли, кроме упомянутых доль, поэтому с точки зрения **Шар'а** было сочтено целесообразным продать их доли, которые имеют они в селе, упомянутом выше со всеми границами.

Итак, учтя все **шариатские** предварительные условия, упомянутые Хусейнкули и Пир-Али продали вышеупомянутому епископу Григору, и последний купил у них эти продаваемые [части], а по истинно **шариатским** актам они составляют полную шестую часть села, упомянутого выше со своими определенными границами, [которые проданы] за сумму в две тысячи пятьсот звонких серебряных **динаров,** чеканенных в Тавризе, пятая часть которой составляет пятьсот звонких **динаров.** Упомянутый Хусейнкули продал лично за означенную сумму 14 частей своей доли из [одной шестой части] разграниченного выше села, а по **шариатскому** законному полномочию также [14 частей своего брата] Фараджкули, 7 частей упомянутой дочери (своей сестры) и 13 частей жены [покойного Мухаммадкули] (своей матери). А вышеупомянутый Пир-Али, как **шариатский** опекун каждого из обоих сыновей, продал тоже за означенную сумму по 14 частей [отмеченной одной шестой] разграниченного выше села. И имели место между ними [церемонии] **шариатской** продажи по всем их условиям и основам, как-то: уплата и принятие цены, сдача и получение по долям, а также вручение и принятие оцененного. Затем **шариатское** принятие своим свидетельством подтвердили управляющие имениями и **мулками,** свидетели, а также гордость [всех] **хаджи** и благонадежных, прославленные посещением священного дома господня (Мекки) **хаджи** Исмаил, сын Аги и **хаджи** Кафи Алпавут, сын Шахпура, которые засвидетельствовали также, что вся сумма означенной цены упомянутого разграниченного села [полностью уплачена] серебром и впредь никто претензий не имеет.

Эти три документа написаны и зарегистрированы рукой мудрого и достопочтенного **моллы** Тадж-эд-дин Хасана, сына **моллы** Атаулла Са'ди: расценка переподтверждена при мне **шариатским** возвещением, по свидетельству чистосердечных свидетелей, где и был выполнен этот акт.

Все село, разграниченное выше, после упомянутой продажи, истинно **шариатским вакфом** и ясным оглашенным запретом было отдано в **вакф** известной церкви, которая находится в Учкилисе, и было поставлено определенное условие, что данный **вакф** не подлежит продаже, не может быть отдан в аренду [сроком] более одного года, не может быть подарен и обменен, [так как] он объявлен истинно **шариатским вакфом** и поставлен под запрет навечно, следовательно, его продажа навсегда запрещена.

Добровольный жертвователь **вакфа** признал и подтвердил, что купленное по этим условиям [село], которое со всеми границами и правами стало его **мулком,** правом и неразделенной собственностью, окончательно и навечно отдано в **вакф** упомянутой церкви и стало одним из прав, собственностей и **вакфов** членов ее братии, служителей и тех людей, в чьих руках находится данная церковь.

Упомянутый добровольный жертвователь **вакфа** поставил также условие, чтобы доходами от **мулков,** отданных в **вакф,**

распоряжался лишь настоятель-епископ, распорядитель **(мутавалли)** упомянутой церкви, согласно порядку, установленному жертвователем **вакфа.** Итак, установлено также, что, по условиям жертвователя **вакфа,** при его смерти или после смерти когда-либо, кто-либо из его родственников или же другие, из поколения в поколение и от наследника к наследнику не может иметь какого-либо права, требования или спора относительно этих **[вакфов].** По условиям, также поставленным добровольным жертвователем **вакфа,** никто и ни один из последователей исламской или христианской благородных религий не имеет права обменять или же, разрешив продажу,— послужить препятствием, оспаривать, побеспокоить и проявить посягательство в отношении вышеупомянутого **вакфа,** согласно священному **айату** [Корана], который гласит: «А тот, кто изменит его, после того как он слышал его, тогда вина падет на тех, которые его изменили»*.

И да падет проклятие бога, ангелов и всех людей на подобных притеснителей, проклятых, презренных и недостойных милости.

Записана и состоялась сия в восемьсот тридцать третьем году переселения хашимского пророка в месяце джумади 1 (26 января — 24 февраля 1430 г.). Слава властителю вселенной и хвала и мир его пророку,— да будет благословение божье и мир над ним,—и его святому и непорочному потомству.

Свидетелями первого документа являются: Бек-Али-**бек,** сын Бахшихан-**бека;** Мустафа, сын **Мевлана** Хаджи-Алпавута; **Мевлана** Мухаммад из крепости Анберд, сын Фарухшадана.

Свидетелями второго документа являются: **Хаджи** Салех, сын Максуда; Исмаил, сын Адине-Али Алпавута и Сун'улла, сын Фатхулла Са'ди.

Свидетелями третьего документа являются: Са'ди, сын шейх Мухаммада ал-Са'ди; проживающий в Алпавуте, уроженец Бидара Фатулла, сын Не'матуллы, и житель той же местности **Мевлана** Фазли, сын Чалаби.

* «Коран», 2/177.

Закончил согласно духу священного **Шар'а.**

Зарегистрировал по **шариатскому** обряду грешный слуга Хусейн, сын Яхйа Пир-Мухаммада Са'ди.

Это так, и я свидетельствую об этом.
Э'тибар-**бек,** сын Хубяр-**бека,** сына Хаджи-**бека корчи.**

В настоящее время так обстоит эта купля и продажа и вечный и окончательный **вакф.**

Ходжа Адине, сын мастера Шейх-Махмуда, сына Рамазана из Нахчевана.

Я тоже являюсь свидетелем этого **вакфа.**
Рамазан, сын Кызыл Ядигара.

Одним из компетентных и сведущих является Касем, сын **Хаджи**-Каиба Кара-Алпавута, посетивший оба святых места.

Я тоже являюсь одним из свидетелей этого окончательного и вечного **вакфа.**

Слуга **сеид** Махмуд, сын учителя **мевлана** Мухаммади ал-Са'ди.

Я тоже являюсь одним из свидетелей вечного вакфа, совершенного по условиям, отмеченным в тексте.

Сеййеди из Шарура, сын Али-эд-дина.

[Являюсь свидетелем] упомянутого здесь вечного **вакфа.**
Слуга Яр-Али-**бек,** сын Айюб-**бека** Карахисарлу.

Содержание сей в вышеописанном виде упорядочено при мне. Написал служитель пророческого **Шариата.**

Одним из компетентных, сведущих и свидетелей сего вечного **вакфа** и вековечного запрета являюсь также я.
Слуга Аскар, сын Фатуллы, из крепости Анберд.

Осведомлен об этом. Написал покорнейший слуга Максуд из Анберда, сын Хусейна.

Содержание этой купли-продажи, этот истинно **шариатский вакф** и ясный оглашенный запрет от начала и до конца, упорядочены согласно условиям, отмеченным в тексте.

Написал служитель священного **Шариата.**

Печать

Этот акт прочел от начала до конца:

Грешный перед богатством божьим, милостью бога и его пророка, его наследников и потомков **кази** Шарурского **вилайета** Фатхулла, сын Хамдуллы ал-Ансари,— да простит бог их грехи.

ДОКУМЕНТ 5

Купчая от 1431 года на села Вагаршапат, Аштарак, Батриндж, Норагавит, Агунатун, Тегенис-Кираджлу и Мугни, купленные эчмиадзинским католикосом Григором Маквеци у Амир Рустама Орбеляна и отданные в вакф монастырю

Папка 13, док. 934, копия, письмо наск

Он судит и судит справедливо

То, что послужило основой этому документу, записанному у меня, и то, что написано в этом решении и рассказывает об истинно **шариатской** продаже, ясной и оглашенной договоренности, совершенном окончательном **вакфе** и вечном запрете, упорядочено при мне согласно условию, отмеченному в тексте, по отмеченному порядку и описанной форме. **Вакф** был отмечен по христианской религии и Моиссевой вере. Утвержден при мне и уточнен в моем присутствии, и я подтверждаю его точность и свидетельствую о том, что он совершен согласно духу священного **Шариата.**

Написал покорнейший слуга, служитель светлого **Шар'а хаким** четвертой части богоспасаемых стран Заманеддин **кази** Ансари, сын Са'да,—да пожалует им бог отпущение.

Место печати

Он вечен!

То, что я написал и зарегистрировал в содержании сей, происходило при мне от начала до конца и свершилось моей рукой, и я закончил и завершил под присмотром **Шар'а** и распорядился согласно его духу.

Бедный и грешный перед богом-создателем Тадж-Ахмад из Нахчевана, сын **кази** Мухаммада,— да простит их [бог].

Место печати

Он есть.

Бейт-ул-мал-вилайета Чухур-Са'д и подлежащих [местностей],— да будет милосердие божье над всеми ими.

Властвует **Шариат,** ведущий с миром!

Слава всевышнему, которому всегда ведомы все внутренние дела и тайны и благословение и мир мудрейшему из всех созданий, избраннейшему и самому непорочному из потомков Адама, последнему из пророков и властелину апостолов, заступнику грешных Мухаммаду, сыну Абдуллы, властителю людей и душ и затем — преемнику пророка, продолжателю его дела и другу, отцу Хасана и Хусейна Али, сыну Абиталиба, **имаму** ислама и [нашей] веры его праведным потомкам, которые освещаются лунным светом и обновляются денно и нощно.

Затем, эта грамота, составленная по **шариатским** принципам и основам, это слышимое по словам и смыслу окончательное решение благополучием утверждения и правдивым содержанием грамоты, своим содержанием и смыслом разъясняет и рассказывает нам о том, что высокородный **амир** и господин, достохвальный, именитый, сановитый, удостоенный высокой должности высокопочтенный **везир,** один из приближенных его величества султана, любимец всемогущего государства хакана, советник величайших султанов, благонадежный мудрейшего из хаканов, чья личность выше всякого описания и похвал, милостью властелина вечности бога доблестный **амир** власти и религии Рустам, сын **амира** Бешкена, сына **амира** Смбата, в половине месяца раби' II восемьсот тридцать пятого года (20 — 21 декабря 1431 г.) продал гордости христианского духовенства и монахов, служителю бедных и нуждающихся, гордости христиан и совершеннейшему и благороднейшему из них, жителю Учкилисы Григору католикосу, сыну господина Джалал-бека, сына фахр-уд-довлана,—и последний купил у него нижеследующие мелкие **мулки** и, сделав их своей собственностью, отдал в ис-

тинно **шариатский вакф** и ясно и во всеуслышание [закрепил] за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими, дабы последние тратили доходы нижеследующих сел на обеспечение своего пропитания.

Первыми из них являются шесть **дангов** разграниченного с четырех сторон селения Учкилиса, в **нахии** Карби из районов Чухур-Са'да, подчиненного стране Азербайджан,— да оградит его бог от всяких бед. Первая граница — Эрзерумская дорога, вторая граница в просторечии зовется Кюль-тапа, отсюда, продолжаясь, граница с третьей стороны проходит через пустырь и здесь заканчивается, а четвертую границу составляет камышник, который по-персидски называется Джумджума (Болотистый), откуда и продолжается [первая граница].

[Проданы] со всеми границами и правами, [со всем] подлежащим и прилежащим, приращенным и прилегающим, с употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями и полями, горами и холмами, ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками и ручьями, камнями и пещерами, пастбищами, покосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами и местами для собирания воды и дорогами, [ведущими к ним], садами, мельницами и маслобойнями, с находящимися в этих пределах каналами и со всеми внутренними и внешними, прилежащими или раздельными правами, которые могут [подлежать] продаже, кроме **шариатских** исключений: мечети, кладбища, дороги, проходы, ведущие к собственности людей, с [местами], принадлежащими ему по **шариату** и прилежащими по закону, и со всеми [местами] посещений и другими вещами, подлежащими передаче и продаже.

За определенную сумму, которая составляет девяносто тысяч находящихся в обращении искандарских звонких белых серебряных **динаров,**—и чтобы было ясно и понятно и не было повода для сомнений, четвертая часть суммы составляет двадцать две тысячи пятьсот звонких **динаров,**— состоялась между ними истинно **шариатская** продажа и ясное и оглашенное взаимное соглашение по всем основным условиям, свободное от всяких недостатков и недостоверностей,

как велено в **Шариате** блага человечества Мухаммада,— мир ему. [Имели место] уплата и принятие [цены] и вручение и принятие [оцененного], видимым обрядом состоялось разделение сторон друг от друга, а после всего этого он (Григор католикос) отдал [этот **мулк**] в вечный **вакф** и навсегда закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими.

В том числе и шесть **дангов** разграниченного с четырех сторон села, называемого Аштарак, из местностей, подчиненных **нахии** Карби, Чухур-Са'дского [вилайета]. Первой границей является тот канал, который течет в сторону Ошакана и соединяется с большой рекой, составляющей вторую границу, третья граница носит название Маленький холм, а в просторечии зовется Кызыл-тапа, отсюда же продолжается до четвертой границы, которая в персидском просторечии (на языке **аджамов)** зовется Дарачай, и, дойдя до общественной дороги, здесь заканчивается. [Проданы] со всеми своими границами и правами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими землями, полями и пашнями, употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями, горами, холмами, ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками, ручьями и каналами, садами, камнями и пещерами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами, местами для собирания воды (водохранилищами) и дорогами, [ведущими к ним], и с находящимися там мельницами и маслобойнями, со всеми внутренними и внешними, прилежащими или раздельными правами, которые могут [подлежать] отчуждению, кроме шариатских исключений: мечети, кладбища, дороги, проходы, ведущие к собственности людей.

И за определенную сумму, которая составляет сто пятьдесят тысяч находящихся в обращении звонких белых серебряных **динаров,** чеканенных в престольном городе Тавризе,— и третья часть которой составляет пятьдесят тысяч **динаров,**— между упомянутыми его превосходительством продавцом и покупателем — жертвователем **вакфа** состоялись истинно **шариатская** продажа и ясное и оглашенное взаимное соглашение по всем основным условиям, свободное от всяких

недостатков и недостоверностей, как велено в **Шариате** блага человечества Мухаммада,— мир ему. [Имели место] уплата и принятие цены и вручение и принятие [оцененного] видимым обрядом, состоявшимся между сторонами.

И после этой купли-продажи покупатель отдал купленный **[мулк]** целиком в истинно **шариатский вакф** и ясно и во всеуслышание закрепил (поставил под запрет) за монастырем вышеупомянутой Учкилисы и за приходящими-уходящими истинно **шариатским вакфом** и религиозным запретом.

В том числе и шесть **дангов** разграниченного с четырех сторон села, называемого Батриндж, из местностей, подчиненных **нахии** Карби Чухур-Са'дского **[вилайета]**. Первой границей является старое исламское кладбище, откуда продолжается до пустыря, называемого Большая гора, составляющего вторую границу, оттуда тянется до канавы третьей границы, которая в просторечии зовется Кызыл-Темур архи (канава Кызыл-Темура) и которая продолжается до четвертой границы, которая на языке христиан называется Анберд, откуда и продолжается [до первой границы]. [Проданы] со всеми своими границами и правами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными пашнями, землями и полями, горами и холмами, ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками, ручьями и каналами, камнями и пещерами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами и местами для собирания воды (водохранилищами) и с находящимися в этих пределах садами, мельницами и маслобойнями; со всеми внутренними и внешними, прилежащими или раздельными правами, которые могут подлежать отчуждению, исключая все то, что не может быть собственностью, как-то: мечети и кладбища, дороги и проходы, ведущие к собственности людей. [Продано] за ясную и определенную сумму, а именно — за шестьдесят тысяч **динаров** находящихся в обращении звонких монет, чеканенных в Тавризе, и чтобы было ясно и понятно

и не было поводов для сомнений, ее половина составляет тридцать тысяч **динаров.**

И состоялась между ними ясная и оглашенная церемония отчуждения по всем основным условиям, свободная от всех недостатков и недостоверностей, согласно **Шариату** блага человечества Мухаммада,— мир ему. Состоялись уплата и принятие цены, сдача и получение, вручение и принятие оцененного и разделение сторон видимым обрядом.

После этой купли-продажи [покупатель] окончательно отдал их в **вакф** и навечно закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими.

В том числе и шесть **дангов** села, называемого Норагавит, из местностей, подчиненных **нахии** Кырхбулаг Чухур-Са'дского **[вилайета]**. Первой границей является та большая река, которая в просторечии зовется Арас (Аракс), отсюда граница тянется до реки Гарни, составляющей вторую границу, затем продолжается и присоединяется к третьей границе, которой является старое кладбище, находящееся ниже... а, четвертая граница на языке персов **(аджамов)** зовется Карагёл (Черное озеро), откуда и продолжается до [первой границы]. [Проданы] со всеми своими подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], землями, полями и пашнями, употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями, горами, холмами и ровными местами, виноградными лозами и деревьями, садами и [их] проходами, родниками, ручьями и каналами, камнями и пещерами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами и местами для накопления воды (водохранилищами), ручейками, канавами и мельницами и со всеми находящимися в этих пределах внутренними и внешними, прилежащими или раздельными правами, упоминание которых необходимо, кроме неподлежащих собственности **шариатских** исключений и собственности людей. [Проданы] за шестьдесят тысяч тавризских звонких белых серебряных **динаров,** и чтоб было ясно и не было повода для сомнений, половина [суммы] составляет тридцать тысяч **динаров.**

Между ними состоялась истинно **шариатская** продажа и

ясное и оглашенное взаимное соглашение по всем основным условиям и свободное от всяких недостатков и недостоверностей по порядку, [отмеченному] в **Шариате** блага человечества Мухаммада,—мир и благословение [ему]. Состоялись уплата цены и получение оцененного, вручение и принятие, и совершилось разделение сторон уверенным и видимым обрядом. И после этой купли-продажи [покупатель] навсегда отдал в **вакф** [этот **мулк**] и навечно закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими истинно **шариатским вакфом** и ясным и оглашенным религиозным запретом.

В их число входят также шесть **дангов** разграниченного с четырех сторон села, называемого Агунатун, **нахии** Карби Чухур-Са'дского **[вилайета]**. Первой [границей] является тот камень, который в просторечии [зовется] Уджандаш, второй границей является Эрзерумская дорога, которая продолжается до старой дороги, составляющей третью границу, отсюда тянется до земель Талина и доходит до четвертой границы, которой является старый исламский купол и отсюда, продолжаясь, доходит до [первой границы].

[Проданы] со всеми границами и правами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], употребляемыми и неупотребляемыми, [возделанными] и невозделанными землями и полями, горами, холмами и ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками, ручьями и каналами, пещерами, садами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами, местами для накопления воды (водохранилищами) и ручейками и со всеми находящимися в этих пределах внутренними и внешними, прилежащими или раздельными правами, которые достойны упоминания. Не подлежат собственности только мечети, кладбища, дороги, проходы, ведущие к собственности людей.

За определенную и известную сумму, а именно—за пятьдесят [пять] тысяч чеканенных в Тавризе находящихся в обращении белых серебряных **динаров,**— половина которой составляет двадцать семь тысяч пятьсот **динаров,** — состоялась между ними истинно **шариатская** продажа и ясное и

оглашенное взаимное соглашение по всем основным условиям, свободное от всяких недостатков и недостоверностей, а также вручение и принятие, уплата цены и получение оцененного, вручение и принятие свершилось так, как велено в **шариате** блага человечества Мухаммада,— мир ему,— и уверенным и видимым обрядом состоялось разделение сторон.

После этой купли-продажи [покупатель] окончательно отдал в **вакф** [этот **мулк**] и навечно закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими истинно **шариатским вакфом** и ясным и оглашенным религиозным запретом.

В их число входят также по шести **дангов** разграниченных с четырех сторон сел, называемых Тегенис и Кираджлу, находящихся в **нахии** Абараниц Чухур-Са'дского **вилайета.** Первой границей является та гора, которая в просторечии зовется Карни[й] арух даги, ею же и заканчивается [первая граница], на второй границе стоят те камни, которые носят название Чингилстан, отсюда продолжается до дороги, или общественной дороги, составляющей третью границу, которая продолжается до истоков находящегося на четвертой границе родника, называемого в просторечии Чешма-баши и заканчивается, дойдя до истоков знаменитого Егвардского родника. [Проданы] со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными пашнями, землями и полями, горами, холмами и ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками, ручьями и каналами, камнями и пещерами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами, местами для накопления воды и ручейками, садами и мельницами и со всеми находящимися в этих пределах внутренними и внешними, прилежащими и раздельными правами, которые подлежат отчуждению; собственности не подлежат только мечети, кладбища, дороги и проходы, ведущие к собственности людей.

За определенную сумму, а именно: за семьдесят тысяч находящихся в обращении в городе Тавризе звонких белых серебряных **динаров,**—и чтоб было ясно и не было поводов

для сомнений, половина этой суммы составляет тридцать пять тысяч **динаров,**— между ними состоялась истинно **шариатская** продажа по всем основным условиям и свободное от всех недостатков и недостоверностей и согласно **Шариату** блага человечества Мухаммада,—сугубое благословение и мир ему.

После этой купли-продажи [покупатель] навсегда отдал в **вакф** [также и этот **мулк**] и навечно закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими истинно **шариатским вакфом** и ясным и оглашенным запретом.

В их число входят также шесть **дангов** села Мугни, находящегося в **нахии** Карби Чухур-Са'дского [**вилайета**], в описании границ которого нет надобности, так как они записаны в самих купчих. Согласно **Шариату** и религии, [проданы] со всеми своими принадлежащими и прилежащими [угодьями], употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями, горами, холмами и ровными местами, виноградными лозами и деревьями, проходами, родниками, ручьями и каналами, садами и рощами, мельницами, пещерами, пастбищами, сенокосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами, местами для накопления воды (водохранилищами) и ручейками и со всеми находящимися в этих пределах внутренними и внешними, прилежащими и раздельными правами, подлежащими отчуждению; собственности не подлежат только мечети, кладбища, дороги и проходы, ведущие к собственности людей.

За определенную цену и известную сумму, а именно—за пятьдесят пять тысяч находящихся в обращении в Тавризе звонких белых серебряных **динаров**,—и чтоб было ясно и не было повода для сомнений, половина упомянутой суммы составляет двадцать семь тысяч пятьсот **динаров,**—между ними состоялись истинно **шариатская** продажа и ясное и оглашенное взаимное соглашение по всем основным условиям, свободное от всяких недостатков и недостоверностей и так, как велено в **шариате** блага человечества Мухаммада,—сугубое благословение и мир ему.

Упомянутый высокочтимый продавец объявил, что по официальному **шариату** получил от покупателя [означенные

суммы] и дал расписку. Упомянутый покупатель также объявил в свою очередь об уплате всей суммы и получении расписки за все. Последний одновременно заявил о получении целиком того, что было оценено от его превосходительства высокочтимого продавца, надежно уплатив и возместив ему цену всех совместно описанных выше проданных, сумма которой составляет пятьсот сорок тысяч находящихся в обращении искандарских звонких белых серебряных **динаров,**— и чтоб было ясно и не было поводов для сомнений, половина этой суммы составляет двести семьдесят тысяч **динаров.**

Затем между сторонами на арабском и персидском языках состоялись [все церемонии **шариатской** продажи и купли], как-то: уплата и принятие стоимости и получение того, что было оценено, вручение и принятие, и видимым обрядом состоялось соглашение сторон с этим договором.

Его превосходительство вышеупомянутый продавец перед всеми удостоверил и гарантировал свои права в отношении каждого из **дангов** проданных [сел] и затем отказался от всех прав и в особенности от права объявить себя ошибившимся или обманутым и на этом основании аннулировать продажу. Следовательно, теперь, согласно этому распорядку и договору, [перечисленные **мулки**] стали правом и **мулками** вышеупомянутого покупателя и жертвователя **вакфа,** его неотделимой собственностью и его чистым и беспримесным богатством и причисляются к его правам, **мулкам,** богатствам, достояниям, имениям, имуществу.

Вышеупомянутый продавец или кто-либо из его наследников впредь никогда и ни при каких обстоятельствах не могут иметь никакого права, спора или требования.

После данной продажи все это целиком, без сомнений, колебаний или насилия католикос отдал в истинно **шариатский вакф** и ясно и во всеуслышание закрепил (поставил под запрет) за монастырем Учкилисы и за приходящими-уходящими с тем, чтобы те, которые согласно своей вере и законам денно и нощно занимаются служением в этом храме и старанием, из доходов от перечисленных и описанных выше **мулков** добывали себе ежегодное пропитание. Взяв с земледельцев

вышеупомянутых сел [**бахру** от этих **мулков,** настоятель монастыря и] распорядитель пусть посвятит его этой цели и, поступая согласно условиям жертвователя **вакфа,** провозгласит добрые молитвы в адрес вышеупомянутого добровольного жертвователя **вакфа.**

И теперь, согласно этому же распорядку и договору, кто-либо из близких, сородичей или других, из поколения в поколение и от наследника к наследнику, не имеет права когда-либо подступиться к вышеописанным **мулкам** и так или иначе вмешаться, предъявить бессмысленные требования и посягнуть на вышеупомянутые проданные **мулки** и упомянутые **вакфы.** Они являются собственностью: не причинять беспокойства их владетелям, служителям [монастыря], и не допускать посягательств в отношении **бахры** от этих **мулков.** Согласно священному **айату** [Корана], гласящему: «А тот, кто изменит его, после того как он слышал его, тогда вина падет на тех, которые его изменили»*. Пусть подобный подвергнется проклятиям бога и его ангелов и всех людей, да будет он наказан и отвергнута его судьба, и да будет отдан на растерзание проклятым чертям и демонам в этой и загробной жизни из поколения в поколение и будет подвергнут гневу ста двадцати четырех тысяч пророков и святых имамов и лишится заступничества святого Мухаммада,— заступника всех грешных,— и да будет благословение божье над пророком и его потомками.

И еще было поставлено условие — пока жив упомянутый жертвователь **вакфа,** он должен быть распорядителем монастыря, его настоятелем **(мутавалли)** и епископом, а после его смерти пусть один благодушный и невзыскательный из числа приближенных и старших духовных лиц и монахов, постоянным местожительством которого будет монастырь Учкилисы, станет распорядителем и настоятелем **(мутавалли)** монастыря, и пусть тратит [доход] на питание их, согласно истинно **шариатской** продаже и ясной и оглашенной купле и условиям, установленным жертвователем **вакфа.**

---

* «Коран», 2/177.

И затем поставил условие: когда-либо старшие распорядители и монахи [будущих] времен не имеют права продать, подарить, отчудить и пожаловать упомянутый **вакф:** если кто-либо попробует изменить этот **вакф** или нарушить его условия, пусть подвергнется он божьим проклятиям и гневу. Условие заключается в следующем: не продавать и не сдавать в аренду, не дарить и не обменивать, ибо это есть истинно **шариатский вакф** и ясный и оглашенный вечный запрет, следовательно, его продажа навсегда запрещена. И если кто-либо услышит о передаче данных **мулков** в **вакф** и, зная об этом, продаст или допустит пожертвование или изменит вышеупомянутые условия, да подвергнется проклятиям бога и его пророка и чертей и демонов и да проклянет его бог.

С божьей помощью записана по-арабски и персидски.

ДОКУМЕНТ 6

Купчая от 1436 года на село Караунч Кёчиз-Гергера, проданное Амир Хусейном, Амир Ахмадом, Са'дом, Бекум пашой и Ханзадой Авану сыну Ованеса

Папка 2а, док. 2, копия, разм. 23×18,5 см, письмо наста'лик

Он властелин!

Он единственный всемогущий!

Слава его святости, благословение и мир его пророку и всему его потомству.

Затем, цель данного документа заключается в том, что двоюродные братья, преблаженный **амир** Хусейн, сын покойного Шейх-Гамзы, **амир** Ахмад, сын покойного Исфандиара и Са'д, сын покойного Довлатяра и особенно Бекум-паша, дочь Булхейра и Ханзада, дочь Булхейра Халила Фахр-эд-динлу, продали христианину Авану, сыну Ованеса из Кёчиз-Гергера, установленные три **данга** из шести **дангов** [села] Караунч Кёчиз-Гергера за шесть тысяч пятьсот **динаров,**—чтобы сумма была ясной, [половина] ее составляет три тысячи двести

пятьдесят **динаров.** [Продажа состоялась] без насилия и принуждения, посредством истинно **шариатского** поступления, утверждения и принятия, а также гарантирования четырех границ, отмеченных в самой купчей и [освидетельствования] многочисленными надежными, благомыслящими и добродетельными людьми, в победном месяце сафар восемьсот сорокового года переселения Пророка (15 августа—12 сентября 1436 г.).

Свидетели

Совершилось так.
Копия печати: уповающий на бога, его слуга Мухаммад.

Своим присутствием утвердили.
Копия печати: уповающий на бога, его слуга Мухаммад-Али
Шейх-Ахмад, сын Мусы
Дарвиш Баязид, сын Шейх-Хасана
Шейх-Фридун, сын Шейх-Кубада
Шейх-Захид, сын Ханлар-Балгани
Абд-ул-амир, сын Таваккула Обаджи
Шах-Мухаммад, сын Абдула
Кубад, сын Мухаммада Хаджилу
Мухаммад, сын Сейеди Хаджилу
Джаббар, сын Хейдара... а
Салех, сын Вали Халил Фахр-эд-динлу
Ша'бан, сыну ..... лу.
Абил Хасан Балгани
Кандули
Мухаммад Али Балгани

[Пере]писана в присутствии Авак-бека Мелик-Пашаянца в конце месяца джумади I 1309 года (1 января 1892 г.).

ДОКУМЕНТ 7

Купчая от 1450 года, составленная на шесть данго в сел Свари и Тандзатап, три данга сел Ташу и Аганц, купленных настоятелем Татева вардапетом Шмавоном Ангехакотци у Амир-Рустама Орбеляна, а также на шесть данго в Коцмакота, купленных у Казанфара, сына Джана, и на один сад, купленный у Пиркули, и о передаче их в вакф Татевскому монастырю

Папка 2а, док. 3, подлинник, разм. 183×19 см, письмо насх

Он ведет!

Печать

То, что записано в содержании этого **вакуфного** документа и в этом **шариатском** видимом акте, зарегистрировано и утверждено при мне, и я заверяю его точность под мою ответственность и ручательство.

Написал слуга **кази** Заман-эд-дин, сын Ас'ада, последний **хаким** четвертой части стран.

Он есть!

Содержание сего **шариатского вакуфного** документа от начала и до конца подтвердилось и уточнилось при мне, на справедливой основе, и я закончил его, соблюдая все законы **шариата.** Подтверждаю его правильность и отвечаю за его применение.

Написал покорнейший слуга Насрулла, сын Киас-эд-дина Ансари,— да простит их бог.

На печати:
Бог, Мухаммад, Али. Их раб Насрулла сын Киас-эд-дина Ансари

Причиной записи этих слов и изложения пунктов послужило то, что гордость христиан и армян, служитель бедных и нуждающихся **вардапет** Шмавон из Ангелакота сын Хачатура,

пятьдесят **динаров.** [Продажа состоялась] без насилия и принуждения, посредством истинно **шариатского** поступления, утверждения и принятия, а также гарантирования четырех границ, отмеченных в самой купчей и [освидетельствования] многочисленными надежными, благомыслящими и добродетельными людьми, в победном месяце сафар восемьсот сорокового года переселения Пророка (15 августа—12 сентября 1436 г.).

Свидетели

Совершилось так.
Копия печати: уповающий на бога, его слуга Мухаммад.

Своим присутствием утвердили.
Копия печати: уповающий на бога, его слуга Мухаммад-Али
Шейх-Ахмад, сын Мусы
Дарвиш Баязид, сын Шейх-Хасана
Шейх-Фридун, сын Шейх-Кубада
Шейх-Захид, сын Ханлар-Балгани
Абд-ул-амир, сын Таваккула Обаджи
Шах-Мухаммад, сын Абдула
Кубад, сын Мухаммада Хаджилу
Мухаммад, сын Сейеди Хаджилу
Джаббар, сын Хейдара... а
Салех, сын Вали Халил Фахр-эд-динлу
Ша'бан, сыну ..... лу.
Абил Хасан Балгани
Кандули
Мухаммад Али Балгани

[Пере]писана в присутствии Авак-бека Мелик-Пашаянца в конце месяца джумади I 1309 года (1 января 1892 г.).

ДОКУМЕНТ 7

Купчая от 1450 года, составленная на шесть данговсел Свари и Тандзатап, три данга сел Ташу и Аганц, купленных настоятелем Татева вардапетом Шмавоном Ангехакотци у Амир-Рустама Орбеляна, а также на шесть данговКоцмакота, купленных у Казанфара, сына Джана, и на один сад, купленный у Пиркули, и о передаче их в вакф Татевскому монастырю

Папка 2а, док. 3, подлинник, разм. 183×19 см, письмо насх

Он ведет!

Печать

То, что записано в содержании этого **вакуфного** документа и в этом **шариатском** видимом акте, зарегистрировано и утверждено при мне, и я заверяю его точность под мою ответственность и ручательство.

Написал слуга **кази** Заман-эд-дин, сын Ас'ада, последний **хаким** четвертой части стран.

Он есть!

Содержание сего **шариатского вакуфного** документа от начала и до конца подтвердилось и уточнилось при мне, на справедливой основе, и я закончил его, соблюдая все законы **шариата.** Подтверждаю его правильность и отвечаю за его применение.

Написал покорнейший слуга Насрулла, сын Киас-эд-дина Ансари,— да простит их бог.

На печати:
Бог, Мухаммад, Али. Их раб Насрулла сын Киас-эд-дина Ансари

Причиной записи этих слов и изложения пунктов послужило то, что гордость христиан и армян, служитель бедных и нуждающихся **вардапет** Шмавон из Ангелакота сын Хачатура,

сына Акопа, в восемьсот пятьдесят четвертом году (1450 г.) купил у армянского **амирзады** (княжича) Рустама, сына Бешкена, сына Смбата, нижеследующие несколько мелких **мулков** и, сделав их своей собственностью, отдал в **вакф** приходящим-уходящим Татевского монастыря, чтобы доходы от упомянутых сел тратились на обеспечение их пропитания.

Первым является село Свари (Сваранц), шесть **дангов,** разграниченные с четырех сторон. Первая граница — та дорога, которая ведет к тропинке Вагуди и реке Свари, вторая — от Хачахора до **юрда** Карачи, третья—Казбел, четвертая—с верхней части Шакарамарга до нижней части **юрда.**

[Продано] за восемь тысяч **динаров,** половина составляет четыре тысячи **динаров,** со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], орошаемыми и неорошаемыми землями, плодовыми и неплодовыми деревьями, холмами и ямами, реками и каналами, мельницами, старыми и новыми местами и со всем тем, что согласно **шариату** может быть собственностью, кроме кладбищ, мечетей, дорог и тех земель, которые до этого были отданы в **вакф** приходящим-уходящим упомянутого монастыря и названия которых упоминаем здесь. Первая из них Мачкалахох, вторая — Земля карут (каменистая), третья — Земля еркар (длинная), четвертая — Кехсанбан (?), пятая — Земля Осепа, шестая — Земля священника Саака Джунанца, седьмая — Земля Куканенц и сверху Хасумарг со своими четырьмя границами, а также Шакарамарг со своими четырьмя границами. Все эти земли по **шариатскому** отчуждению перешли во владение к **вардапету** Шмавону, после чего он отдал в **вакф** приходящим-уходящим упомянутого монастыря. Противящийся да подвергнется проклятиям бога и пророка.

Вардапет Шмавон, сын Хачатура, опять же купил у армянского **амирзады** Рустама, сына **амир** Бешкена, три **данга мулка** села Ташу, находящегося близ Татевского монастыря, подчиненного селению Урут Туман-е Нахчевана, за три тысячи **динаров,**— половина суммы составляет тысячу пятьсот **динаров,**— с теми границами, которые отмечены в основной купчей. Он заплатил означенную сумму и это село также стало

собственностью **вардапета,** а затем он отдал в **вакф** приходящим-уходящим упомянутого монастыря. Противящийся да подвергнется гневу божьему.

Упомянутый **вардапет** Шмавон, сын Хачатура, опять же купил у армянского **амирзады** Рустама, сына Бешкена, шесть **дангов мулка** села Ага (Аганц) со следующими четырьмя границами. Первая граница—большая река, текущая от Свари, вторая—та мелкая речка, которая течет от Тандзута до Шива, третья — та возвышенность, что находится у подножья Каладжука и четвертая — Большой камень и от желтого... до места.... а, со [всеми] своими границами и правами, подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], возделанными и невозделанными, употребляемыми и неупотребляемыми [земляли] за сумму в пять тысяч **динаров,** и после превращения его в свою собственность отдал в **вакф** приходящим-уходящим Татевского монастыря ради спасения своей души. Миряне **хакимы** и **кази** Ислама да не разрешат кому-либо противиться.

Вардапет Шмавон купил у армянского **амирзады** Рустама, сына **амир**-Бешкена, сына Смбата, также шесть **дангов мулка** села Тандзатап с теми его границами, которые отмечены в основной [купчей], за три тысячи **динаров.** Стоимость полностью и целиком передана упомянутому продавцу, и это [село], после того как стало собственностью и правом упомянутого **вардапета,** было также отдано в **вакф** приходящим-уходящим Татевского монастыря. Никто да не противится условиям жертвователя вакфа.

До купли села предварительно были отданы в **вакф** находящиеся в том же селе следующие земли:

земля... а, с садиком, большая земля, находящаяся на краю села, та земля, которая находится ниже сада Хадр-Мелика и земля Костана.

Отметим также находящиеся в селе Ага те земли, которые до передачи села в **вакф** [принадлежали монастырю]. Первая — это Севавер, что находится на берегу реки, вторая — та земля, на которой сеет священник, остальные — Чарекдар, Шлорахох и земля Хеденека. Эти земли также отда-

ны в **вакф** приходящим-уходящим [монастыря] и не подлежат изменению.

Затем **вардапет** Шмавон за две тысячи **динаров** купил у Казанфара, сына Джана, разграниченные с четырех сторон шесть дангов **мулка** Коцмакот, находящегося в районе Татева. Первая граница—Кирхач, вторая—Мурахор, третья—Курданшахский мост, четвертая — Алурнадзор. Отметим также, что Джан в свою очередь купил этот мулк у **амир**-Смбата и сделал своей законной собственностью. Это [село также], через **шариатское** отчуждение, [стало собственностью] упомянутого вардапета и также было отдано в **вакф** приходящим-уходящим Татевского монастыря. Изменению не подлежит.

У Пир-кули, сына Санджар-**бека, вардапет** Шмавон за четыре тысячи **динаров** купил также находящийся напротив селения Урут сад, известный под названием Джермадзор и передал его в **вакф** приходящим-уходящим монастыря. Изменению не подлежит.

Половина села Свари принадлежала Мартиросу, который купил ее совместно с **вардапетом** Шмавоном, он тоже отдал свою половину приходящим-уходящим упомянутого монастыря в окончательный и вечный **вакф**, пока сам бог унаследует от них свою землю, ибо он — самый праведный из всех наследников. С условием, чтоб не продавали, не сдавали в аренду сроком больше года, не дарили и не обменивали ни в коем случае.

Написал в пятницу, двадцать четвертого шаввала вышеупомянутого года (1 декабря 1450 г.) и слава богу—создателю вселенной, благословение и мир заступнику всех грешных.

Написана рукой последнего **хакима** четвертой части стран, слуги Заман-эд-дина, сына **кази** Са'да.

На полях.

То, что зарегистрировано на этом заседании, правильно: Рустам, сын Бешкена, продал названные местности и поместья вардапету Шмавону и последний отдал их в **вакф** приходящим-уходящим Татевского монастыря, и второй, **вардапет** Шмавон является наследником предшествующего **вардапета** Шмавона.

Написал слуга Сохраб из Урута. *Печать*

То, что записано в этом документе и упомянуто в этой **вакуфной** грамоте, истинная действительность и один бог всеведущ.

Написал слуга Мухаммад ал-Шаери. *Печать*

Он есть! Было так, как написано и благо то, что изложено.

Написал слуга ходжа Али,— отпущение ему.

Он есть! То, что записано в этом [документ]е — истинная действительность.

Написал слуга **мелик** Сохраб. *Печать*

Он есть! То, что записано в этом [документ]е — истинная действительность.

Написал слуга Рустама из Урута.

То, что сказано, так и есть.

Написал слуга Мухаммад.

Он есть! Содержание сего **шариатского** документа от начала и до конца истинная действительность, и один бог всеведущ.

Написал слуга Сеййеди Руми.

ДОКУМЕНТ 8

Акт от 1489 года о том, что бейт-ул-мал не имеет никаких претензий в отношении наследственных имений вардапета Закариш; сел Манкус, Аваник, Кудис, Кызыл-ванк, Кохд, Дрнис, Сурб Саргис и поместий Кутуцванка и Аванасара

Папка 13, док. 927, копия, письмо насх

Это подробное **шариатское** примирение и зарегистрированное решение полностью происходило при мне, и я, имея в

виду мусульман, утвердил его подлинность, прося и призывая святейшего **имама** Сафи.

Написал покорнейший слуга **ханафит** (православный), **казн бейт-ул-мала** Чухур-Са'да.

Место печати

Благодарение справедливому всевышнему, достойному благодарности, благословение и мир его пророку, а затем его потомкам, сподвижникам, членам его семьи, женам и детям и его аширату (племени).

Затем, эта **шариатская** грамота, строки которой сияют светом искренности и правды, и сей религиозный акт, благовонные слова которого выражают лишь справедливость и уверенность, состоят из трех разделов.

Первый раздел сводится к упоминанию того [факта], что богоизбранный наисвятейший наследник человечества и высшей вселенской власти, справедливый и честнейший великий султан, благороднейший хакан, которому служат персидские и арабские цари, прославленный мечом и пером, побеждающий справедливостью и щедростью, сеющий уверенность и мир, отпрыск султанов [победоносный Якуб багадур],—да сделает бог вечной его власть и да распространится над всем миром милосердие и благодеяние,— ясным и истинно **шариатским** полномочием уполномочил великого и благородного **амира**, носителя добродетели, честности и великодушия, высокочтимого господина Камал-эд-дина Абдин **бека**, сына **ходжи** Новруза, сына покойного **ходжи** Хейдара, распорядиться **бейт-ул-малом** мусульман или отчудить его так, как найдет нужным, оспаривать [претендентов] или же прийти к соглашению с ними, а также для других начинаний, совершаемых по полномочию. Местом его полномочия является **бейт-ул-мал** Чухур-Са'дского **вилайета** и подчиненных ему местностей. Упомянутый **амир** принял это полномочие по **шариатскому** соглашению и с благоволением.

Второй раздел относится к тому, что в Мухаммадовом высочайшем суде зарегистрировано, выяснено и подтверждено, что армянин—монах по имени Закария, сын Шахина, сына Джханшаха, владеет всеми перечисленными и подробно

описанными ниже селами и поместьями, находящимися в [подчиненном] стране Азербайджан Чухур-Са'дском **вилайете**, из областей Грузии.

Первое — это село, называемое Манкус в **нахии** Гарни, границы которого доходят до Санкахора, Цираиакара, Камкамакара и до горы.

Второе село — Аваник в той же **нахии**, у крепости Кегваберд, границы его доходят до местности, называемой Койджах, того ущелья, которое известно как Кюрадарак, ущелья Шикаванка и той реки, которая течет мимо горы Варсагег до моста, называемого мостом села Манкус.

Третье—это село, называемое Кудис, в той же **нахии**, границы его доходят до Кюрадарака, Сурб Саргиса, ущелья Шикаванка и крепости Кег[в]аберд.

Четвертое село — село Кызыл-Ванка, что находится в той же **нахии**, его границы доходят до Хин-Берда (Старая крепость), Арвака (Ручеек), Ашханы Хача и до Хачахпера.

Первое поместье — поместье Кутуц-Ванка, которое находится в той же **нахии**, в Гиланском ущелье, его границы доходят до Гетахарнурда (место слияния рек), Сур[б Саргиса], Друсанка и Шикакара.

Пятое село — село Кохд, что находится в той же **нахии**, его границы доходят до земель сел Друк и Артос, до церкви Хавуц-тара и до источника, называемого Шикакар.

Второе поместье — Аванасар, что находится в упомянутой **нахии**, его границы доходят до небольшого ущелья Егнар, дороги, тянущейся от реки села Татик до села Артос, местности, называемой Шорут, и до той местности, которая называется . . . . . и примыкает к Куручаю (Сухая река).

Шестое село — это село Дрнис, что находится в **нахии** вышеупомянутого села Кызыл-Ванк, его границы доходят до Аджханахорского перевала, Хисурского ущелья, реки Веди и известного Хенакского родника.

Седьмое село, которое разрушено, называется Сурб Саргис, находится в **нахии** вышеупомянутого села Кутис, а его границы доходят до горы Агмаган, Тикмадаша, Балагдаша и Шеки-Ванка и до крепости Кегва-Берд.

Разграниченные выше села и поместья со всеми подлежа-

шими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], орошаемыми и неорошаемыми землями и пашнями, камнями, плодовыми и неплодовыми деревьями, садами, мельницами, пещерами и овчарнями, местами для игр юношей, реками, каналами и ручьями, холмами и горами, ровными и плоскими местами и подножьями гор, употребляемыми и неупотребляемыми пастбищами и полями и другими внутренними и внешними правами принадлежат упомянутому монаху-армянину: первое, второе, третье, четвертое, шестое и седьмое села полностью и целиком, половина всего пятого села, а два поместья — целиком.

В третьем разделе упоминается о том, что вышеупомянутый поверенный потребовал от упомянутого владельца присутствовать на высшем Мухаммадовом суде и доказать, что разграниченные выше села и поместья, которые со всеми своими подлежащими и прилежащими, прикрепленными и прилегающими местностями находятся теперь в его руках и под его властью, в подобном виде ничем не относятся к **бейт-ул-малу.** Он дал зарегистрировать свою тяжбу с ним и потребовал, чтобы тот ответил на этот вопрос. Отвечая упомянутому истцу, [упомянутый владелец] сказал, что он по праву является их владельцем, согласно вышеупомянутому порядку и установленной форме, и поэтому он не отдаст их.

Затем упомянутый поверенный по **шариатскому** заявлению объявил о том, что он ни при каких обстоятельствах и ни по какой-либо причине не имеет более никакого права или претензии к ним. После этого, в порядке примирения, он получил сумму в пять тысяч чеканенных в Тавризе, находящихся в обращении звонких белых серебряных **динаров,**— пятая часть которой составляет тысячу звонких **динаров,**— а затем между ними состоялось ясное и истинно **шариатское** взаимное примирение по всем его условиям и основам с удовлетворением и единодушием. На основании сего акта о примирении между ними состоялось ясное и истинно **шариатское** взаимное примирение по всем его условиям и основам и свободное от недостатков и недостоверностей.

Затем упомянутый поверенный заявил о получении всей суммы примирения и признал, что состоялось **шариатское** возмещение. Затем упомянутый поверенный дополнительно сделал ясное и истинно **шариатское** заявление о том, что он не имеет никакого права или спора в отношении разграниченных вышеупомянутых сел и поместий или же тех известных пашен, в описании границ которых нет надобности. Перечисленные в вышеупомянутом порядке все села и поместья, независимо от того, описаны их границы или не описаны, являются неоспоримым правом, частным **мулком,** чистым и беспримесным богатством упомянутого владельца и причисляются к его правам, богатству, собственности и имуществу и он может иметь их в своих руках и владеть ими так, как все владельцы владеют своею собственностью, и поступать с ними так, как захочет.

Слушающий заявление ясным и истинным принятием лично принял к сведению заявление упомянутого заявителя о примирении.

Все это от начала и до конца состоялось в начале священного месяца рамазана, восемьсот девяносто четвертого года (29 июля 1489 г.), после чего **бейт-ул-мал** не имеет никаких претензий в отношении всех разграниченных или не разграниченных выше сел и поместий,— и слава создателю вселенной.

Это произошло именно так.

Это так и я свидетельствую об этом

Место печати

Акт составил—нуждающийся в отпущении божьем

Место печати

В присутствии **мевла** Мухаммада, сына **мевла** Са'ид Хадем-ад-дина и Гянджи-**бека,** сына Улуг-**бек** Хушнара, [упомянутый] владелец отдал в истинно **шариатский вакф** своим сыновьям. Чтоб не продавали и не дарили.

Место печати

ДОКУМЕНТ 9

Купчая, составленная в 1489 году, о продаже всего села Ошакан ходже Са'ди-Ваккасу управляющим бейт-ул-мала Чухур-Са'дского вилайета Амиром Кямал-эд-дин Абдин-беком

Папка 1а, док. 4, подлинник, разм. 256×20 см, письмо насх

Он обладатель владений!

Зарегистрировал и утвердил содержание и сущность этого **шариатского** документа и религиозного извещения, поступая согласно духу святого и светлого **Шариата.**

Бедный перед величием милостивого бога слуга Юсуф, сын Халила,—отпущение им.

Печать

Он истинный!

Все, что записано и зарегистрировано в этой религиозной грамоте, подтвердилось и уточнилось при мне и я распорядился им согласно духу священного **Шариата** и так, как предписывает наша возвышенная религия.

Бедный перед богатством божьим, **кази** Чухур-Са'дского **вилайета** и подчиненных ему местностей Мухаммади ал-Са'ди, сын Амин-эд-дина,— бог да помилует всех их.

Печать

Выяснилось и уточнилось содержание сего и утвердилось... то, что написано в нем... соблюдая все те [законы], которые необходимо соблюдать... с ответственностью.

Написал.... Чухур-Са'дского **вилайета,** слуга Якуб из Верхнего Веди.....

Печать

Написал **(кази) бейт-ул-мала** Чухур-Са'да и подчиненных ему местностей [Абд-ул-Аввал **Ханафит**]—бог да помилует всех их.

Печать

Слава всевышнему, который разрешает торговлю и запрещает хищение и ростовщичество, и благословение и мир его избранному пророку—Мухаммаду и его потомкам, которые являются неугасаемыми звездами и путеводными светлыми столпами во тьме.

А затем, эта **шариатская** грамота, оглашенный акт и религиозный документ, слова и значение которого обоснованы, речь и предложения тверды, содержит упоминание того факта, что по принятому порядку регистрирования, утверждения, уточнения, проверки и выявления в верховном подчиняющем суде мусульман Чухур-Са'дского **вилайета** зарегистрировано и установлено, уточнено и выяснено и стало известным, что все село Ошакан, которое находится в **нахии** Карби подчиненного стране Азербайджан вышеупомянутого **вилайета,** из областей Грузии, и который разграничивается нижеследующими местностями,— на первой, восточной, границе находится Каракилиса, вторая граница, на западе—та Большая дорога, которая ведет до Карби, третья, северная граница—река, называемая Шахвер, которая течет до скита, и четвертая, южная, граница [доходит до] земель Аштарака,— со всеми своими подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], орошаемыми и неорошаемыми, возделанными и невозделанными землями, камнями и деревьями, реками и родниками, мельницами, полями, холмами и горами, долинами, разрушенной крепостью, подножьями, пещерами и ровными местами и со всеми своими внутренними и внешними правами, за исключением мечетей, кладбищ и дорог, находится под правомочием **бейт-ул-мала,** являясь одним из его богатств, имений, сел и поместий.

Управляющий **(амил) Бейт-ул-мала**, достохвальный, лучший из **амиров** Персии **амир** Камал-эд-дин Абдин-**бек,** сын великого и уважаемого господина, покойного **ходжи** Новруза, сына великого **садра ходжи** Хейдара,— бог да прибавит его славу и помилует его предков,— продал великому господину, источнику доброты и щедрости **ходже** Са'ди-Ваккасу, сыну покойного **ходжи** Сеййеди-Али, сына покойного **ходжи** Кямал эд-дин Хусейна, описанное выше село со всеми границами, правами и со всем принадлежащим ему, и последний купил у

него при наличии у сторон всех необходимых для **шариатской** продажи, а также исламских оглашаемых сделок условий, как то: разумение и сознательность, зрелость и свобода, желание и воля. А затем с удовлетворением состоялось соглашение о том, чтобы продажа была произведена за сумму в восемь тысяч чеканенных и выбитых в Тавризе, находящихся в обращении белых серебряных звонких **динаров,**—для ясности половина суммы составляет четыре тысячи звонких [**динаров**].

Затем между ними состоялась открытая **шариатская** ясная и истинная продажа по всем своим условиям и основам, свободная от недостатков и недостоверностей, которой предшествовал осмотр разграниченного продаваемого [пространства] со стороны сговаривающихся, по **шариатскому** достойному осмотру имений.

И каждая из сторон отдельно заявила о получении причитающегося, один—цены, целиком и полностью, другой—оцененного, освободив его от такой заботы, которая по **шариату** может послужить препятствием для вручения и принятия, и чтобы покупатель мог бы с чистой совестью заявить о полной, достоверно **шариатской** уплате цены и о состоявшихся между сторонами расплате и получении.

Затем, по **шариатскому** обязательству, продающий обязался поручиться перед покупающим в том, что когда-либо, с чьей-либо стороны не может быть претензий в отношении вышедшего из его правомочия проданного [имения]. Вышеупомянутый добровольный продавец одновременно заявил и признал, что разграниченное здесь село целиком, со всеми границами, правами, прилежащими и принадлежащими [местностями] есть неоспоримое право, неотделимая собственность и чистое и беспримесное личное богатство упомянутого покупателя и является одним из его прав, **мулков**, богатств, имений и сел и он может иметь его в своих руках и владеть им так, как собственники **(малики)** владеют своей собственностью **(мулками)**, или владетели—своими правами и поступать с ним так, как захочет, и это его заявление подтвердили ревизоры **шариата,** не имеющие никакого отношения к данной продаже.

Сам (продавец) ни в коем случае и ни по какой причине, особенно от имени **бейт-ул-мала,** впредь не имеет никакого права или претензии, требования или спора в отношении одной части или доли, или же всего села. Упомянутый покупатель согласно **шариатскому** принятию, сам лично принял к сведению это заявление и ручательство продавца.

Все это состоялось в двадцать пятый день священного месяца рамазана,— благо его распространяется над всеми мусульманами,— восемьсот девяносто четвертого года переселения избранного пророка (22 августа 1489 г.), и слава всевышнему. В начале и в конце скреплена печатью удачно и счастливо.

Написал зарегистрированный выше покорнейший слуга,— да простит его бог,— аминь, о создатель вселенной!

Истинная действительность, так было. Абдин-**бек.**

Печать.

Присутствовали:

Салман, сын Исмаила, сына Зангана,
Гянджи-**бек,** сын Улуг-**бека,** сына Джашниара,
Сеййеди Ахмад, сын Шейх Ин'ама, сына Шейху,
Султан Ахмад-**ага,** сын Адилшаха-**аги,** сына Рамазана,
Махмуд-**ага,** сын Ярали-**аги,** сына Ахмада-**аги,**
Шейх Хасан, сын Хусейна, сына Омара,
Черкез, сын Ахмада, сына Алийара,
Шахкули-**бек,** сын Ягуба-**аги,** сына Юсуфа-**аги,**
мевла Абд-ул-латиф, сын **мевла** Абд-ул-азиза, сына **мевла** Султаншаха.

Все так, как описано в этой грамоте.

Уповающий на бога Вдуд Фатхи, сын **мевлана** Давуда,— да простит их бог.

Осведомлен, что это так.

Написал уповающий на бога Мухаммади, сын **мевлана** Али,— [отпущение им].

Это так и я тому свидетель.

Хусейн, сын Хаджи, заявил и написал....

него при наличии у сторон всех необходимых для **шариатской** продажи, а также исламских оглашаемых сделок условий, как то: разумение и сознательность, зрелость и свобода, желание и воля. А затем с удовлетворением состоялось соглашение о том, чтобы продажа была произведена за сумму в восемь тысяч чеканенных и выбитых в Тавризе, находящихся в обращении белых серебряных звонких **динаров**,—для ясности половина суммы составляет четыре тысячи звонких [**динаров**].

Затем между ними состоялась открытая **шариатская** ясная и истинная продажа по всем своим условиям и основам, свободная от недостатков и недостоверностей, которой предшествовал осмотр разграниченного продаваемого [пространства] со стороны сговаривающихся, по **шариатскому** достойному осмотру имений.

И каждая из сторон отдельно заявила о получении причитающегося, один—цены, целиком и полностью, другой—оцененного, освободив его от такой заботы, которая по **шариату** может послужить препятствием для вручения и принятия, и чтобы покупатель мог бы с чистой совестью заявить о полной, достоверно **шариатской** уплате цены и о состоявшихся между сторонами расплате и получении.

Затем, по **шариатскому** обязательству, продающий обязался поручиться перед покупающим в том, что когда-либо, с чьей-либо стороны не может быть претензий в отношении вышедшего из его правомочия проданного [имения]. Вышеупомянутый добровольный продавец одновременно заявил и признал, что разграниченное здесь село целиком, со всеми границами, правами, прилежащими и принадлежащими [местностями] есть неоспоримое право, неотделимая собственность и чистое и беспримесное личное богатство упомянутого покупателя и является одним из его прав, **мулков**, богатств, имений и сел и он может иметь его в своих руках и владеть им так, как собственники **(малики)** владеют своей собственностью **(мулками)**, или владетели—своими правами и поступать с ним так, как захочет, и это его заявление подтвердили ревизоры **шариата**, не имеющие никакого отношения к данной продаже.

Сам (продавец) ни в коем случае и ни по какой причине, особенно от имени **бейт-ул-мала**, впредь не имеет никакого права или претензии, требования или спора в отношении одной части или доли, или же всего села. Упомянутый покупатель согласно **шариатскому** принятию, сам лично принял к сведению это заявление и ручательство продавца.

Все это состоялось в двадцать пятый день священного месяца рамазана,— благо его распространяется над всеми мусульманами,— восемьсот девяносто четвертого года переселения избранного пророка (22 августа 1489 г.), и слава всевышнему. В начале и в конце скреплена печатью удачно и счастливо.

Написал зарегистрированный выше покорнейший слуга,— да простит его бог,— аминь, о создатель вселенной!

Истинная действительность, так было. Абдин-**бек**.

Печать.

Присутствовали:

Салман, сын Исмаила, сына Зангана,
Гянджи-**бек**, сын Улуг-**бека**, сына Джашниара,
Сеййеди Ахмад, сын Шейх Ин'ама, сына Шейху,
Султан Ахмад-**ага**, сын Адилшаха-**аги**, сына Рамазана,
Махмуд-**ага**, сын Ярали-**аги**, сына Ахмада-**аги**,
Шейх Хасан, сын Хусейна, сына Омара,
Черкез, сын Ахмада, сына Алийара,
Шахкули-**бек**, сын Ягуба-**аги**, сына Юсуфа-**аги**,
мевла Абд-ул-латиф, сын **мевла** Абд-ул-азиза, сына **мевла** Султаншаха.

Все так, как описано в этой грамоте.

Уповающий на бога Вдуд Фатхи, сын **мевлана** Давуда,— да простит их бог.

Осведомлен, что это так.

Написал уповающий на бога Мухаммади, сын **мевлана** Али,— [отпущение им].

Это так и я тому свидетель.

Хусейн, сын Хаджи, заявил и написал....

Он богат!

Вышеупомянутое село известно под названием Казанфар, границы которого нет надобности описать в тексте этой грамоты.

Написал покорнейший слуга Мухаммад-Шариф.

Он есть!

Имел честь ознакомиться с содержанием сей.

Написал Ягуб ал-Ханафи из Чухур-Са'да.

ДОКУМЕНТ 10

Купчая, составленная в 1503 году о продаже Фахр-эд-дином шести дангов мулка села Айдин Дарвиш Ибрагиму халифа

Папка 1а, док. 5, подлинник, разм. 47×16,5 см, письмо наск

Он вечно жив!

Зачитана согласно просьбе....

Написал бедный перед божьей мудростью...

Печать

Слава его святости и благословение его пророку и потомкам его. Затем, содержание сей **шариатской** истинной грамоты и смысл этого ясного и оглашенного постановления рассказывают и извещают о том, что избранный благородный армянин Фахр-эд-дин продал прибежищу **амирата** и власти, счастливому наследнику **халифата** и величественности Ибрагиму-**беку халифа,** сыну покойного Ягуба Алпавута, шесть **дангов мулка** села Айдин Дарвиш **нахии** Кырхбулаг, из районов Чухур-Са'дского [**вилайета**], подчиненного стране Азербайджан; первая граница которого — Армуд агаджи, вторая—Иланли, третья — Кузли-дара и четвертая — Карадаш, за шесть **туманов,** половина составляет три **тумана** тавризскими находящимися в обращении серебряными монетами, со всеми его подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями] и [со всем] принадлежавшим ему по **шариату,** и между ними состоялось соглашение.

Состоялось это в месяце шаввал девятьсот восьмого года переселения пророка (30 марта — 27 апреля 1503 г.),— мир ему и его [потомкам],— помилуй меня, писаря.

Присутствовали

Амри, сын Пир-Ягуба,
Баба, сын Шейх Сеида,
Ярали **дарвиш,** сын Сме (?),
Дарвиш-Хейдар, сын Кёсы,
Бахшаиш, сын Отура,
Пирал-**дарвиш,** сын Байрама,
Хашем **хан,** сын Латифа,
Отудум-Закир, сын Хасана,
Бичара, сын Ярахмада,
Мухаммад, сын Ахмада,
Пир-вали, сын Имамкули,
Мухаммад, сын Шейх-Хамзы.

ДОКУМЕНТ 11

Купчая от 1504 года, подтверждающая доли ходжи Фатхибека Туси, которые он имеет в селах Дрнис и Данакерт, а также в поместьях Сал, Бердак и мулков векильства нахии Азад-Джиран

Папка 1 а, док. 7, подлинник, разм. 73×22 см, письмо наск

О, достойный властелин!

Милостивый бог!

Смысл и содержание сей выяснилось и подтвердилось при мне, **шариатское** заявление о владении **мулками** также состоялось при мне.

Написал грешный перед милостивым богом слуга **кази** Афзалулла (?) из Нахчевана,—бог да хранит и помилует его.

Печать

Он есть!

Было выяснено его право и подтверждена его собственность, [действительно] находится под владением нижеупомянутого, и эта **шариатская** грамота, это оглашенное постановление, вместе с упомянутым в нем заявлением, составлено при мне.

Написал грешный слуга, **кази** Нахчевана Мухаммад-аддин Ансари, сын покойного Хамдуллы,— да простит их бог.

Печать

Он промыслитель!

Содержание сей уточнилось и подтвердилось при мне.

Написал молящийся слуга всемогущего государства Инайатулла Ансари, сын Насруллы,—да простит их бог.

Печать

Слава всевышнему, имеющему власть и царствие, властителю величия и мощи. Всему есть конец, но он вечен и бессмертен и слава и мир добрейшему и хваленому из всех его созданий.

Затем, причиной этого религиозного оглашенного **шариатского** договора и достойного доверия акта является то, что на основании содержания указов прежних царей, а также из отдельных достоверных, истинных и доподлинных документов и незыблемых актов, написанных достойными доверия, прежними и нынешними **кази** Азад-Джиранского **махала** Туман-е Нахчевана, города Ордубада и вообще всего Азербайджанского **вилайета**, было выяснено, доказано и утверждено на суде **кази** победного войска, что двенадцать **данго**в цельных **мулка** из всего **мулка** местечка Дрнис, подчиненного Азад-Джирану и нижеследующие поместья той же местности:

село Дрнис — 3 **данга**
село Данакерт — 2,5 **данга**
поместье Сал — 3 **данга**
поместье Бердак — 2 **данга**
поместье Мулков векильства—2 **данга**

со всеми подлежащими и прилежащими местностями, правами и [со всем] приращенным, прилегающим и принадлежащим, с землями, полями, горами и холмами, ручьями и каналами, родниками и реками и со всеми внутренними и внешними правами с древнейших времен по сей день были и ныне являются частью прав, богатств и собственности, находятся под властью, распоряжением и собственностью великодушного **амира** и князя, отважного образца величия, добродетельности и честности, богатого и удачливого **ходжи** Фатхибека Туси, и никто не может иметь какого-либо требования или претензии к поместьям этих **мулков.** Они являются правом, собственностью и богатством вышеупомянутого амира.

Состоялось это в половине священного месяца рамазан девятьсот девятого года (1 — 5 марта 1504 г.).

Он богат!
Свидетельствую сие.
Написал слуга Халилулла Ордубади

Печать

Содержание сей утверждено, принято и уточнено при мне.
Написал покорнейший слуга Фатхулла Ордубади.

Печать

ДОКУМЕНТ 12

Акт от 1504 года, вновь подтверждающий право собственности Тадеоса, сына Манвела, и его сына Мириджана на имения, находящиеся в вилайете Маку

Папка 4, док. 1, подлинник, разм. 28,5×18,5 см, письмо дивани-шикасте

Он есть!

Во время учетов года мыши, когда я, нижайший слуга царского двора, по приказанию высочайшего дивана был назначен управляющим **(мутасади)** по делам Азербайджана и

проверял имения и **мулки** противников **(муталифан), бейт-ул-мала** и имения, владетели которых неизвестны, при проверке и разборе **мулков** и других имуществ **вилайета** Маку... вновь внимательно было проверено, что те имения, которые находятся в руках честного христианина Тадеоса, сына Манвела, и его сына Мириджана, согласно **шариатским** документам являются их полной собственностью и **мулком** и их право на владение этими имениями и **мулками** — справедливое право и никто, в особенности уполномоченные **бейт-ул-мала** и [имений], владетели которых неизвестны, не могут иметь какого-либо права и притязаний на эти имения.

Написан по просьбе вышеупомянутых правомочных (владетелей) в последней декаде месяца джумади I девятьсот десятого года (29 октября—8 ноября 1504 г.) и скреплен печатью с воздаванием хвалы Мухаммаду и его потомкам.

Печать

ДОКУМЕНТ 13

Купчая от 1506 года, подтверждающая, что мулк Дарашамбского села Дибкянд является собственностью райатов того же села

Папка 1а, док. 8, подлинник, разм. 141×20 см, письмо насх

Он есть истина!

Содержание [сей] заверено в моем присутствии и уточнено при мне. То, что сказано в этой грамоте, с **шариатской** точностью, от начала до [конца] упорядочено при мне на справедливой основе, и я закончил ее, соблюдая **шариатский** обряд, и отвечаю за это и являюсь тому свидетелем.

Написал бедный слуга всемогущего бога, уповающий на благословенного и прославленного пророка,— нет иного пророка после него,— Фатхулла, сын Ибрагима.

Печать

Бог справедлив!

Содержание сей заверено при мне.

Написал слуга Шейх-Ахмад Нахчевани, сын Абдулфаттаха,— да простит их бог.

Печать

Он милостив!

Религиозное содержание сей заверено при мне, по **шариатскому** обряду, и я являюсь тому свидетелем.

Написал **кази** Мухаммад Нахчевани, сын Тадж-Ахмада.

Печать

Он есть!

Ознакомился с содержанием. Написал молящийся слуга.

Печать

Бог милостив!

Знаком с этим делом и являюсь свидетелем содержания этой грамоты. Совершилось при мне и заверено и выяснено в моем присутствии.

Написал грешный слуга Шукрулла, сын Фатхуллы,—да простит их [бог].

Печать

Слава всевышнему, имеющему власть и царствие, властелину величия и богатства. Всему есть конец, но он вечен и бессмертен, и благословение и мир святейшему, доброму и хваленому из его созданий, благодателю людей и обителей.

Затем, причиной записи этого обоснованного религиозного документа и целью изложения этой истинно **шариатской** бумаги и законной ясной и оглашенной грамоты является то, что из содержания указов прежних царей, из отдельных достоверных, истинных и доподлинных документов и обоснованных актов, написанных достойными дове-

рия прежними и нынешними **кази,** а также после того, как было выяснено и доказано по свидетельствам, данным сановитыми, благомыслящими людьми Туман-е Нахчеванской **олки** Азербайджанского **вилайета** и других местностей, на суде **кази** победоносной армии было заверено, что весь **мулк** Дарашамбского (Дарак-Шамлык) села Дибкянд,—бог да оградит его от всяких бед и невзгод,—Туман-е Нахчевана, страны Азербайджан, границами которого являются: местность Калакала, что на языке христиан зовется Марги пос (Луговая яма), до старой молельни, что в просторечии зовется Пророк Джорджиз, затем — мельница села Башкянд, из сел упомянутого Дарашамба, которая называется Коджа Дагирман (Старая мельница) до местности Гядук Дода, родник, известный под названием Парване булаги (Родник бабочки) и эта знаменитая большая река, что зовется Вода Аракса до Яздабадской (Астапат) церкви, что на языке христиан зовется Сурб Степанос, (св. Стефан), за ней — общественная дорога, которая в просторечии зовется Елкавушан (Перекресток), затем—широкое ущелье, которое называется Зинджирским ущельем и находится между землями разграниченного выше села и села, называемого Аразун, из сел вышеупомянутого тумана (Туман-е Нахчеван) и доходит до знаменитых джульфинских церквей, известных под названием Аменапркич (Спаситель мира), отсюда тянется до большого камня, известного под названием Марджумак кайасы (Чечевичный утес), а за ним находится ущелье Гёгдара (Синее ущелье), которое доходит до большой горы, называемой Бисмаллах, за ней — Джульфинская долина, а потом Авлайская пещера до той местности, которая зовется Гядук саркеш и заканчивается граница в местности, называемой Калакала, которая, как указано выше, составляет начало границы; со всеми подлежащими и прилежащими местностями, со всем приращенным и принадлежащим, с землями, полями, холмами, горами, ровными местами, ручьями и каналами, мельницами и маслобойнями, пастбищами и покосами, овчарнями, местами для детских игр и собраний стариков, со всем упомянутым и неупомянутым, названным и неназванным, внутренним и внешним составляет право и **мулк,** чистое богатство и беспримесную и неразделимую собственность христианской общины населения разграниченного выше села Дибкянд, и как **мулк,** по праву соседства (сопредельности) еще со времен их отцов и дедов, издревле и по сей день находится под их владением и **шариатской** незыблемой собственностью, и никто, никогда, ни в коем случае, с какой-либо целью и по какой-либо причине или мотивировке не имеет и не может иметь какого-либо права, доли или части, требования или спора в отношении разграниченной выше местности.

Состоялось это в конце месяца шаввал девятьсот одиннадцатого (911) года (16—25 марта 1506 г.).

Слава всевышнему, властителю вселенной, слава и мир благодетелю Мухаммаду и его непорочному и невинному потомству.

Написал покорнейший восхвалитель богатства божьего, избранный **хатиб** Заман-эд-дин Мухаммад, сын Са'д-эддина,— да простит их бог.

Печать

На полях.

Он есть! Знаком со свершившимся и являюсь свидетелем происшедшего.

Написал слуга Мухаммад из Нахчевана, сын Шейх Ахмада,— да простит их бог.

Являюсь свидетелем содержания сей.

Хидайатулла ал-Абунасри, сын Абдуллы,— да простит его бог.

Он есть! Ознакомился с содержанием и распорядился согласно **шариату!**

Написал слуга Абулфазл ал-Абунасри, сын Маликуллы, сына Али,— да простит его бог.

Он есть! Он есть! Ознакомился с содержанием.

Написал слуга Иса, сын Мансура Туси.

Заверил содержание сей.

Написал слуга Халифе ал-Туси, сын Мансура.

Он есть! Совершено и заверено в моем присутствии.

Написал покорнейший слуга **кази** Фатхулла Ансари, сын Насруллы,— да простит их бог.

Печать

Он есть!

Поскольку был издан высочайший указ о том, чтобы вторично были бы пересмотрены . . . . . и **джам'** разорившихся имений, имений, суммы которых неопределенны и размеры утрачены, и были бы установлены права **гуламов, корчи** и **хамесаледар[ов]** на **мулки,** которые они имеют в селах и **махалах** Азербайджанского **вилайета,** и были бы проверены **мулки** и владения **халисе,** утраченные богатства, **сунки** и **дунки,** [имения], владетели которых неизвестны, **бейт-ул-мала** и [доходы], растрачиваемые на нужды мусульман, и права на владение каждым из них, следовательно, после законной проверки и уточнения выяснилось, что **мулки** и поместья местностей, перечисленных и разграниченных в прилагаемом тексте, согласно объяснению, данному автором упомянутой там достойной доверия грамоты, издревле и по сей день постоянно находились под властью и в руках **райатов** Дарашамбского (Дара-Шамлык) села Дибкянд, и было зарегистрировано, что в сумме их **мала,** и дохода сделан **абваб-е джам'**; впредь пусть никто, наперекор вышеизложенному, по причине **халисе** или какой-либо другой причине не подступит к **райатам** и беднякам упомянутого села и не причинит им какого-либо беспокойства. Пусть они преспокойно занимаются земледелием, строительством и благоустраиванием и выплачивают обязательства основной и добавочной суммы своего мала нынешнего года.

Написана в священном месяце рамазан 964 г. (28 июня—27 июля 1557 г.).

Печать везиря и мумайиза Мирза Атауллы

ДОКУМЕНТ 14

Купчая от 1508 года, свидетельствующая о том, что принадлежавшие Татевскому монастырю села Татев, Свари, Ташу, Агакянди, Тандзатап, Хотанан, Халидзор, Шынхер, Хот, Киц, Борди, Дастаджерд и Гёлязи, Бнунис-Тас и Каракилиса и один сад первоначально принадлежали вардапету Шмавону Ангехакотци и были отданы последним в вакф упомянутому монастырю

Папка 2а, док. 4 и 14, копия, разм. 104×20 см, письмо наста'лик

Он есть!

Прочел этот ясный акт, от начала до конца он соответствует содержанию подлинника; это копия.

Печать

Он есть!

Содержание сей удостоверено и уточнено. Упомянутый в тексте добровольный жертвователь **вакфа** заявил и признал.

Написал покорнейший божий слуга Тадж-Ахмад из Нахчевана, сын Мухаммада,— да простит их бог.

Место печати

Он милостив!

Содержание сей удостоверено при мне.

Написал бедный слуга **кази** Фатхулла Ансари из Сисаджана, сын Хамдуллы,—да простит их бог.

Место печати

Милостивый боже!

Упомянутый в тексте жертвователь **вакфа** признал.

Написал слуга Шейх Ахмад из Нахчевана, сын Абдулфаттаха,— да простит их бог.

Место печати

Он судит и судит справедливо!

То, что послужило основой этой зарегистрированной у меня грамоте и то, что записано в этом решении, истинно **шариатском** акте и ясном и оглашенном договоре и рассказывает о совершившемся окончательном **вакфе** и вечном запрете, упорядочено у меня по отмеченному в тексте условию, согласно отмеченному порядку и описанной форме. **Вакф** был упомянут по христианской религии и моисеевой вере. Утвержден при мне и уточнен в моем присутствии, и я подтверждаю его правильность и свидетельствую о том, что он совершенно согласен духу священного и светлого **Шариата.**

Написал покорнейший слуга, служитель светлого **Шар'а, кази** Шукрулла Ансари из Сисаджана, сын Насруллы сына Инайатуллы,— да простит их бог.

Место печати

Бог-вседержитель сказал, что предпочитает благодетелей!

Слава всевышнему, которому всегда ведомы все внутренние счета и тайны, и благословение и мир мудрейшему из всех существ, избраннейшему и непорочнейшему из потомков Адама, последнему из пророков и властелину апостолов, заступнику грешных Мухаммаду, сыну Абдуллы, властелину людей и душ, а затем,— преемнику пророка, другу и продолжателю его дела отцу Хасана и Хусейна Али, сыну Абуталиба, **имаму** ислама и [нашей] веры и его праведным потомкам, которые освещаются лунным светом и обновляются денно и нощно.

А затем, для того, чтобы положить конец спорам [регистрируется], что гордость армянского духовенства и монашества, помогающий бедным и нуждающимся и служитель, настоятель **(мутавалли)** Татевского монастыря, находящегося в Урутской **[нахии]** Капаната **вардапет** Шмавон из Ангелакота, сын Хачатура, сына Акопа, отдал в истинно **шариатский вакф** нижеследующие мелкие **мулки,** бывшие его **шариатскими** наследственными **мулками,** превращенные в его собственность и полностью и целиком находившиеся под властью и его владычеством, и ясно и во всеуслышание поставил под запрет (закрепил) за вышеупомянутым Татевским монастырем, на-

ходящимся в Капанате, для того, чтобы **бахраче** от упомянутых **мулков** тратилось на приходящих-уходящих упомянутой молельни и на [их] пропитание.

В их числе: находящееся вблизи упомянутого большого монастыря **нахии** Урут Капаната страны Азербайджан село, называемое Татев, полностью и целиком,— да оградит его бог от случайностей и происшествий,— границы его известны в этих местах; со всеми своими подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими [местностями], неупотребляемыми и употребляемыми, возделанными и невозделанными землями и полями, горами, холмами и ровными местами, виноградными лозами и деревьями, улицами, родниками и ручьями, камнями и пещерами, пастбищами, покосами и лугами, застроенными местами, колодцами, водоемами и водохранилищами, мельницами и маслобойнями, канавами и каналами.

Затем, село, называемое Свари,—из сел **[нахии]** Урут Капаната,— полностью и целиком, со всеми подлежащими местностями и внутренними и внешними правами.

В их числе также село, называемое Ташу,— из сел **[нахии]** Урут упомянутого Капаната страны Азербайджан,— границы его известны,— целиком, со всеми подлежащими и прилежащими [местностями] и внутренними и внешними правами.

В их числе также село, называемое Агакянди **[нахии]** Урут Капаната, находящееся вблизи упомянутого большого монастыря, со всеми подлежащими и прилежащими [местностями] и [со всем] внутренним и внешним.

В их числе также село Тандзатап,— из сел **[нахии]** Урут Капаната, страны Азербайджан,— со всеми границами и внутренними и внешними правами.

В их числе также село Хотанан,— из сел **[нахии]** Урут упомянутого Капаната,— со всеми своими подлежащими и прилежащими [местностями], приращенными и принадлежащими землями и полями и [со всем] внутренним и внешним.

В их числе также село, называемое Халидзор,— подчиненное **[нахии]** Урут Капаната страны Азербайджан и находящееся вблизи упомянутого большого монастыря,—со всеми

подлежащими, приращенными и прилежащими [местностями], границы его известны и нет надобности описывать их, со всеми внутренними и внешними [правами].

В их числе также село, называемое Шынхер,— из сел **[нахии]** Урут Қапаната страны Азербайджан,— полностью и целиком, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями], со всеми границами и внутренними и внешними правами.

В их числе также село, называемое Хот,— из сел **[нахии]** Урут упомянутого Қапаната,— полностью и целиком, со всеми подлежащими и прилежащими [местностями], со всеми границами и внутренними и внешними [правами].

В их числе также село, называемое Қиц,—из сел **[нахии]** Қеги упомянутого Қапаната,— полностью и целиком, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими землями, полями, холмами, равнинами, родниками и ручьями и со всем остальным.

В их числе также село, называемое Борди,— из сел **[нахии]** Урут упомянутого Қапаната,— полностью и целиком, и поскольку оно известно, поэтому не станем описывать его границы, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими землями, полями, внутренними и внешними [правами].

А затем село, называемое Дастаджерд и Гёлязи,—из сел **[махала]** Сисаджан Туман-ал-Нахчевана, страны Азербайджан,—полностью и целиком, со всеми границами и правами, приращенными и прилежащими [землями], внутренними и внешними [правами].

В их числе также село, называемое Бнунис и Тас,—из сел **[махала]** Сисаджан Туман-е Нахчевана, страны Азербайджан,—полностью и целиком, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими [местностями], границами, со всеми внутренними и внешними правами.

В их числе также село, называемое Қаракилиса,—из сел **[махала]** Сисаджан Туман-е Нахчевана, страны Азербайджан,— полностью и целиком, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими землями, полями, холмами, горами, пещерами, ровными местами, внутренними и внешними [правами].

В их числе также один сад,—находящийся вблизи . . . а **[нахии]** Урут Қапаната,— со всеми границами и правами, плодовыми и неплодовыми деревьями, канавами и со всем иным, внутренним и внешним.

После этого **вардапет** Шмавон, вышеупомянутый жертвователь **вакфа,** без колебания, безоговорочно и без принуждения отдал в истинно **шариатский вакф** перечисленные выше села и сад и ясно и во всеуслышание закрепил (поставил под запрет) за упомянутым Татевским монастырем для того, чтобы настоятель монастыря, монахи и епископы каждый год собирали бы от земледельцев этих сел доходы, получаемые от **бахраче мулков** вышеупомянутых сел, и, взыскав все **маликане,** тратили бы его на пропитание живущих в упомянутой молельне нуждающихся (монахов) и на приходящих-уходящих монастыря.

После этого начинания и этой договоренности он одновременно поставил условие; кто-либо из его приближенных, сородичей или других из поколения в поколение и от наследника к наследнику не имеет права когда-либо подойти к **мулкам** описанных выше **вакфов** и так или иначе, в большей или меньшей мере вмешаться, возбудить спор или допустить посягательство в отношении служителей [монастыря] — владетелей **бахраче,** получаемых от упомянутых **вакфов.** Согласно священному **айату** [Корана]: «А тот, кто изменит его, после того как он слышал его, тогда вина падет на тех, которые его изменили»*. Таковой да подвергнется проклятиям бога и его ангелов, и всех людей.

Одновременно поставил условие, что старшие настоятели **(мутавалли)** или монахи никогда не должны продавать, дарить, отчуждать или жертвовать [этот **вакф**]. Тот, кто изменит сей **вакф** и упомянутые условия, пусть подвергнется проклятиям бога и его пророка и проклятых демонов и сатаны.

---

* «Коран», 2/177.

Состоялось это в половине прекрасного месяца раджаб девятьсот четырнадцатого (914) года (8 ноября 1508 г.).

На полях.

Правда, что **вардапет** Шмавон окончательно и навечно отдал в **вакф** Татевскому монастырю свои наследственные мулки упомянутых выше сел и что второй **вардапет** Шмавон является наследником прежнего **вардапета** Шмавона.

Написал бедный слуга Сохраб из Урута, сын Смбата.

Место печати

ДОКУМЕНТ 15

Купчая от 1525 года на находящиеся в Гарни сад и давильню, купленные Закария-вардапетом, сыном Шаена, от некоего сына Аствацатура

Папка 1а, док. 9, подлинник, разм. 44×19 см, письмо насх и наста'лик

Всемогущий бог!

Содержание сей выяснено и уточнено при мне, и я отвечаю за это, и свидетелями тому являются люди справедливые.

Написал **кази** Мухаммад, сын Мухаммад Са'ди,—да простит его бог.

Печать

Он истинный властелин!

Причиной записи сей **шариатской** грамоты является то, что гордость армянского духовенства **вардапет** Закария, сын господина Шаена, сына господина . . . . . а, купил у . . . . . а, сына Аствацатура, сына Хачатура, и последний продал ему целый сад, находящийся в Пирбудангском **кёвшане** села Гарни, вместе с давильней, находящейся в том же саду.

Границы сада: с юга—сад Степаноса, с востока—сад Бахшаиша, с запада—сад сына . . . . . а и с севера—сад сына Новруза, со всеми его внутренними и внешними правами за две тысячи серебряных **динаров**, чеканенных в Тавризе и находящихся в обращении.

И состоялась между ними **шариатская** купля-продажа по всем ее условиям и основам и свободная от недостатков и недостоверностей, с церемонией вручения и принятия, уплаты и получения цены и оцененного, после чего разграниченный выше продаваемый [сад] стал собственностью упомянутого покупателя и он имеет право владеть этим [садом] так, как ему захочется.

Написано пятого числа месяца зихадджа девятьсот тридцать первого года (23 ноября 1525 г.).

Присутствовали:

Али-бек,

Священник . . . . . , сын Пилипоса,

. . . . . из Шахруза

Тер-Саркис, сын Матоса

Кубад, сын Джханшаха

Баракоглы и

Али Пир-ага Румлу

Присутствовали также:

Абдул, сын **дарвиша** Абдуллы,

Амир-кули, сын Исы и

. . . . . .

ДОКУМЕНТ 16

Купчая от 1526 года на половины сел Кызыл-Ванк, Манкус, Аваник и поместья Кегварда и Сурб Саркиса, отданные в вакф монастырю Аменапркич в Хавуц-таре вардапетами Закарией и Амазаспом

Папка 13, док. 880, копия, письмо насх

Содержание сей утверждено и заверено у меня.

Покорнейший **кази** Мухаммад из Чухур-Са'да,—да простит его бог.

Место печати

Он сведущ!

Слава его святости и благословение его пророку—Мухаммаду и всему его святому и непорочному потомству.

Затем, целью сей **шариатской** грамоты является то, что сыновья христианина Шахена из Чухур-Са'да, **вардапеты** Закария и Амазасп в **нахии** Гарни, подчиненной Чухур-Са'ду, отдали в **вакф** церкви Кызыл-Ванк (Хавуц-тар) половину села Кызыл-Ванк, половину села Манкус, половину села Аваник, половину поместья Кегвард и половину поместья Сурб Саркиса вместе со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и прилегающими [местностями] и со всем тем, что принадлежит им по **Шариату** и в описании границ которых нет надобности, так как они известны на месте. Итак, они являются истинно **шариатскими** вечными **вакфами**—«А тот, кто изменит его, после того как он слышал его, тогда вина падет на тех, которые его изменили»*, и это запрещено богом.

Состоялось это двадцать пятого числа месяца раби' I девятьсот тридцать третьего года переселения избранного пророка (30 декабря 1526 г.).

И слава властелину вселенной и благословение Мухаммаду и всему его потомству.

В присутствии Абдуллы из Кутуца, Хусейна из Верхнего Веди и Бек-Али из Гарни.

* «Коран», 2/177.

ДОКУМЕНТ 17

Купчая и вакуфный документ о купле 4 тасуджов и 2 ша'иров пашни из цельного надела, находящегося в Ардабиле, и о передаче их в вакф мечети Шейха Сафи

Папка 4, док. 84, подлинник, разм. 51,5×18 см, письмо шикасте-наста'лик

Он милостив!

То, что содержится здесь, заверено при мне по отмеченному порядку и я применил его с ответственностью.

Написал нищий перед богом Не'матулла сын Хейбатуллы,—да простит их бог.

Печать

Он заботлив!

Религиозное содержание сего имело место при мне и я применил его с ответственностью.

Написал нищий перед богом Рухулла,—да простит его бог.

Печать

Он есть! Он есть!

То, что зарегистрировано здесь, заверено при мне и я применил его с ответственностью.

Написал бедный Хидайатулла Каколи, сын Ахмада,—да простит их бог.

Печать

Он высок и величествен!

То, что написано здесь—соответствует действительности и не подлежит сомнению.

На печати:
Мухаммад, сын Хусейна

Причиной записи сих **шариатских** слов является то, что дочь высокочтимого господина **ходжи** Низам-эд-дина Хан-Ахмада ал-Сафави,—удостоившегося покоя у бога, властелина прощения и вечности,—любимая и достославная супруга высокочтимого и милостивого господина **сеида** Муртузы ал-Сафави добронравная, скромнейшая и благородная госпожа Шахпарвар лично и будучи поверенной дочери упомянутого **сеида** Муртузы Шахзаде **хатун,** на заседании священного **Шар'а** города православных Ардабила без насилия и принуждения, истинно **шариатской** продажей продала поверенному упования господства и амирства, бесподобного князя, достохвального **амира** Джалал-эд-дина Ма'сум-**бека** Сафави,—да будет длительным его благородное покровительство,—и упомянутый поверенный купил у нее три **тасуджа** пашни из цельного надела, который первоначально был вместе с садом и домами покойного **амира** Аллахвермиша-**аги,** около бани Тахира и прилегал к гостинице упомянутого Аллахвермиша-**аги** и к рынку **базазов** отмеченного города и в (более подробном) упоминании границ которого нет надобности.

Проданы за сумму в одиннадцать тысяч чеканенных в Тавризе, находящихся в обращении **динаров,**—половина которой составляет пять тысяч пятьсот **динаров,**— и на заседании эта сумма полностью, наличными была уплачена упомянутой ее светлости продающей, которая взяла себе 1/8 суммы, а 7/8 отдала упомянутой Шахзаде на том же заседании.

Затем, дочь его превосходительства великого господина и благодетеля, щедрого дарителя **сеида** Хусейна Сафави, скромная госпожа Гёзалбеки-**хатун** по религиозному соглашению продала вышеупомянутому поверенному, и последний купил у нее один **тасудж** и два **ша'ира** пашни из цельного надела, находящегося в одном ряду с домами и садом того же Аллахвермиша-**аги,** за сумму в четыре тысячи пятьсот тавризских **динаров,**— половина которой составляет две тысячи двести пятьдесят **динаров.** А затем между ними состоялось **шариатское** соглашение и вся сумма, на том же заседании, в присутствии свидетелей была по **шариатской** расплате уплачена наличными упомянутой Гёзалбеки.

Состоялось это пятнадцатого числа всемогущего месяца ша'бан девятьсот пятьдесят первого года (1 ноября 1544 г.),— благословение и слава пророку и его потомкам.

Присутствовали: его превосходительство великий **сеид** и **халифе ходжа** На'им-эд-дин Не'матулла Сафави, слуга скромнейшей продающей Амир-ага, молла Закарийя Хафез и Алиджан, сын Марзубана.

Вакуфный акт

Он есть! Он есть!

Содержание сего, в отмеченном виде, заверено при мне и я применил с ответственностью.

Нищий перед богом Не'матулла, сын Хейбатуллы,—да простит их бог.

Печать

Он заботлив!

Поверенный его превосходительства,— да будет длительным его благородное покровительство,—признал то, что удостоверено и закончено при мне и я отвечаю за все, что неминуемо вытекает из этого.

Печать

Он велик и возвышен!

Упомянутый заявитель,— да будет длительным его благородное покровительство,—объявил о том, что удостоверено у меня и я применил его с ответственностью.

На печати:
Мухаммад, сын Хусейна

Причиной записи сих религиозных слов является то, что его превосходительство вышеупомянутый распорядитель **(мутавалли)**—покупатель сделал истинно **шариатское** заявление о том, что описанные вкупе купленные [земли] он купил для святого порога (мечеть Шейха Сафи) и стоимость (сумму),

отмеченную в грамоте, он заплатил из казны благословенного порога, а затем, волей всемогущего бога, отдал эти земли в **вакф** для нужд святого порога, и теперь они являются одним из **вакфов** упомянутого святого скита.

Шестнадцатого числа священного месяца рамазан девятьсот пятьдесят первого года (1 декабря 1544 г.),— благословение и слава пророку и его потомкам.

Он есть!

Его превосходительство вышеупомянутый заявитель огласил содержание сего в присутствии смиренного Мухаммада ал-Латифи, сына Сан'ана,— да простит их бог.

На печати:

Мухаммад ал-Латифи, сын Сан'ана

То, что приписано мне в этом документе, соответствует истине.

Слуга Ма'сум Сафави.

Печать

Другие отметки в верхнем левом углу документа

Зарегистрировал данный документ и . . . . . расписку цены.

Печать Ма'сум-бека Сафави

Зарегистрировал в **муфрадате** управления делами святого и светлого порога.

Печать
красными чернилами—«73»

Ардабил
Зарегистрировал Рустам, (?) сын Ахмада.

Печать

ДОКУМЕНТ 18

Общая купчая от 1554 года на монастырские мулки Татева и три другие пашни

Папка 3, док. 17, подлинник, разм. 93×13 см, письмо шикасте-наста'лик

Он есть!

Содержание сей выяснено и уточнено при мне.
Написал молящийся слуга.

Печать

Слава всевышнему, имеющему власть и царствие, властелину величия и мощи. Всему есть конец, но он бесконечен и бессмертен, и благословение и мир святейшему, доброму и хваленому из его созданий, благодетелю людей и обителей и его потомству.

Затем, причиной записи этого религиозного незыблемого документа и целью изложения этой истинно **шариатской** бумаги и законной, ясной и оглашенной грамоты является то, что на основании содержания указов прежних царей и отдельных достоверных, истинных и доподлинных документов и незыблемых актов, написанных и скрепленных печатями достойными доверия прежними и нынешними кази, а также по свидетельствам, данным сановитыми, благомыслящими людьми Капанатской, Сисаджанской, Туман-е Нахчеванской и других [**нахий**] Азербайджанского [**вилайета**] выяснено и доказано, а затем и подтверждено на суде **кази** победоносной армии: что все шесть **дангов мулки** большого общеизвестного Татевского монастыря, находящиеся в Туман-е Нахчеванской, Капанатской и Урутской нахиях Азербайджана,—границы которых начинаются от большой долины Свари (Сваранц), тянутся до Камня Шамхала и затем до реки Агакянди (Аганц); отсюда [граница] тянется до камня, называемого Уджадаш, а потом по течению больших и малых рек —

до Гялин Кайаси (Скала невесты), известного [под названием] Гечи-кая (Козья скала); затем [границей является] камень, называемый Длинный камень, откуда по дороге тянется до камня, называемого Тикмадаш; отсюда, продолжаясь, проходит через местности Инджаязи и Карачангыл, потом—по противоположной стороне местности Гушваз и повыше реки Урут (Воротан) и моста Нурнис; отсюда поднимается до камня и доходит до центра холма, оттуда, продолжаясь, тянется до того камня, что на языке христиан **(зимми)** зовется Херапет; отсюда, поворачивая, тянется до границы поля Циранавор, а затем, пройдя сверху через монастырь святого Ованеса (?), тянется до селища села Татев, а затем тянется по руслу реки упомянутого села Татев, куда впадает также вода Татевского монастыря, до верхней части каменистой местности Дашбулаг, что зовется также Чалкутапаси, откуда продолжается до . . . . . гробниц Пир-Яхии и дороги села Лор и доходит до речки тропинки Вагади и верхней части исламского кладбища, а за ним уже река села Свари, которая является началом границы; а также установленный и известный цельный земельный участок, который находится в местности (в границах) упомянутого села Татев и зовется Артоханер (?) [со всем] подлежащим; а также установленный и известный земельный участок Хазарадашт и установленный земельный участок, называемый землей Тандзута и известный, установленный земельный участок под названием Агакар, [со всем] подлежащим, прилежащим и принадлежащим, с собственническим, сопредельным и земледельческим **бахраче** и доходами иного рода, издревле и по сей день были утверждены как **мулк** и были собственностью и владением настоятеля **(мутавалли)**, монахов, чернецов упомянутого монастыря и церкви, поселившихся и проживающих там епископов, и были и остаются **вакфом** храма упомянутого монастыря. Чтобы настоятель упомянутого монастыря получал доходы от их посевов и тратил их на пропитание вышеупомянутых лиц (монахов). В **мулках** упомянутых **вакфов** никто не имел и не имеет какой-либо части, доли, права, требования или вмешательства.

Состоялось это пятого числа священного месяца рамазан девятьсот шестьдесят второго года (24 июля 1554 г.).

На полях:

Он милостив!

Содержание и смысл сей выяснено и уточнено при мне. Написал

На печати:
Мухаммад-Кязим

Он богат!

Вышеупомянутый добровольный жертвователь **вакфа** сделал заявление при мне.

Написал покорнейший слуга Сохраб из Урута.

Печать

Он судит справедливо!

Зарегистрирована при мне и уточнена в моем присутствии, [и я] проверил ее верность.

Написал нищий слуга Наср, сын Бурхан-эд-дина.

Он есть!

В священном месяце рамазан 964 года (28 июня—27 июля 1557 г.) был издан высочайший указ о проверке **мулков халисе, сунки и дунки** и **бейт-ул-мала,** поэтому, согласно законной проверке и утверждению, были перепроверены и рассмотрены упомянутые в этом тексте все **вакуфные мулки,** по шести **дангов,** и, как зарегистрировано членами **Ша'ра** в отдельной грамоте, в вышеотмеченном виде они являются старыми **вакфами** храма упомянутого монастыря и зарегистрировано, что находятся в руках и под властью настоятеля, чернецов и епископа той же церкви. Впредь никто, под предлогом **халисе, сунки** и **дунки** или под другим не имеет права подойти к упомянутым **мулкам** и причинить беспокойство чернецам.

Написана 12-го числа месяца шаввал 964 года (9 августа 1556 г.).

Печать везира и мумайиза Мирза Атауллы

ДОКУМЕНТ 19

Акт от 1558 года, подтверждающий, что монастырские села Татева являются вакуфной собственностью

Папка 2а, док. 23а, копия, разм. 48×19,5 см, письмо шикасте

Соответствует своему настоящему подлиннику.

Печать

Сверил с подлинником, и они соответствуют друг другу.

Место печати

Соответствует подлиннику.

Печать

Он милостив!

Сверил с подлинником, и они соответствуют друг другу.

Место печати

Он вечен!

Этот истинный **вакф** и ясный запрет совершился при мне.

Место печати

Бог милостив!

Этот ясный и истинный **вакф**, который упомянут в сей грамоте, совершился при мне.

Написал **кази** Али Ансари, сын Махмуда.

Место печати

Поскольку был высочайший указ о том, чтоб вторично были пересмотрены . . . . . и **джам'** разорившихся имений, имений, суммы которых неопределенны и размеры утрачены и

были утверждены права **гуламов, корчи** и **хамесаледар[ов]** на **мулки,** которые имеют они в селах и **махалах** Сисаджана, Туман-е Нахчевана, Капаната и других [мест], и были проверены **мулки** и имения **халисе,** утраченные богатства, **сунки** и **дунки,** [имения], владетели которых неизвестны, **бейт-ул-мала** и [доходы], растрачиваемые на нужды мусульман, поэтому после того как шесть **дангов** нижеследующих сел:

Село	*Нахия*
Бнунис	Сисаджан
Тас	"
Каракилиса	"
Дастаджерд и Гёлязи	"
Свари	Урут
Агакянди	"
Тандзатап	"
Ташу	"
Татев	"
Хотанан	"
Халидзор	"
Шынхер	"
Хот	"
Борди	"
Киц	[Кеги]

по одному были подвергнуты законной проверке и уточнению, выяснилось, что пятьдесят тавризских **динаров** от шести **дангов** села Борди **[нахии]** Урут являются **дивани,** которые земледельцами этой местности ежегодно выплачиваются лицам, получившим рекомендацию от **верховного дивана,** а **мулки** всех остальных перечисленных сел со всеми шестью **дангами** и [со всем] прилежащим и приращенным были наследственным **мулком** духовного распорядителя Капаната и Татевского монастыря, и согласно доказывающему пророческому слову он отдал их в **вакф** церкви упомянутого Татевского монастыря [Капаната], и после него распорядитель

упомянутой церкви, монахи, другие нуждающиеся и проживающие там епископы, ежегодно получая доходы и **бахраче** от перечисленных выше **вакфов,** тратили их на пропитание приходящих-уходящих [монастыря], нуждающихся и жителей, и они по сей день были и остаются под владением этого храма и в пределах его собственности.

Так было доказано и издан был высочайший указ, дабы никто в этих селах незаконно не вмешивался и поступали согласно подлежащему применения текущему указу, не отклонялись от содержания достойного послушания указа и не причиняли беспокойства жителям и нуждающимся этих местностей.

Написан в месяце ша'бан 965 года (19 мая—16 июня 1558 г.).

Место печати упования милосердия и искупления **Мирзы** Атауллы, **везира** и **мумайиза** при царе-обитателе рая, покорителе вселенной, имеющем славу Александра Шах Тахмаспе,— упокой, господь, его душу.

Отметки на полях основного документа

Поскольку согласно высочайшему сверкающему, как солнце, указу, по просьбе настоятеля Татевского монастыря Капаната было приказано слуге высочайшей двери, высокопоставленному **везиру** Азербайджана, в присутствии членов светлого **Шар'а** вникнуть в суть дела и упорядочить согласно священному **Шариату,** поэтому, получив справедливый указ, тотчас же в отмеченный **махал** был отправлен благонадежный человек вместе с лицом, уполномоченным вышеупомянутым его превосходительством **(везиром),** после чего члены светлого **Шар'а** и упомянутый его превосходительство письменно положили о деле в вышеописанном виде.

Место печати

Пусть поступают так, как установили и разрешили бывшие **бекларбеки** и его превосходительство славный **везир** Азербайджана не допускать нарушений и считать своей обязанностью.

Написан в месяце джумади I 1077 года (30 октября—28 ноября 1666 г.).

Место печати

Другие отметки, сделанные во второй половине XVII века, которые относятся к спорам, возникшим между Татевским монастырем и общиной Буртеллу. Вследствие утери нижней части документа, сохранилась лишь часть этих отметок.

Ознакомившись с содержанием справедливого указа . . . **мирзы** Атауллы, бывшего **везиром** и **мумайизом** при его святейшестве, покорителе вселенной царе-обитателе рая . . . . . во времена общины Буртеллу и в период их владычества, что в отсутствие **калантара** и **мелика** часто . . . .

Село Татев, половиной которого без купчей и без документа об отчуждении владеют Чалаби (?) и Абди (?) и их сородичи, а другая половина находится в руках духовного настоятеля монастыря, и **райаты** ежегодно выплачивают настоятелю семьдесят **ковсаров** зерна в качестве **манала** и **бахраче** и согласно закону, если настоятель передумает и не согласится получать установленные семьдесят **ковсаров** зерна, то он может ежегодно получать **манал** и **бахраче** всего села по **хаст-о-буду** (по урожаю данного года) и тратить их по условиям, отмеченным жертвователем **вакфа.**

Села Хот и Шынхер, некоторую часть которых также без купчей и документа об отчуждении Абди (?) и другие из общины Буртеллу, мошенничая в четырех **дангах,** продали общине Дживаншира, и из каждых четырех **дангов** (!), находящихся в руках настоятеля, и в этих двух селах настоятель имеет несколько пар (дневной вспашки) возделанных пашен, в этих селах, оставшихся **вакфами,** никто не имеет права незаконно вмешаться, и пусть оставят, как прежде, под распоряжением настоятеля.

. . . . . [согласно] достоверным документам и упомяну-

тому акту, неопровержимым доказательствам и последним проверкам, они остались в руках настоятеля в качестве **вакфа** . . .

ДОКУМЕНТ 20

Купчая от 1573—1574 гг. на шесть данғов мулка села Хазаз Кочиза, проданного Фагани Ашегу Диванлу Нафас кули Тушмал Халилом Фахр-эд-динлу

Папка 2а, док 21, копия, разм. 24×33 см, письмо шикасте-наста'лик

Подтверждаю содержание.
Копия печати:

Слава его святости и благословение его пророку—Мухаммаду и его святому и непорочному потомству.

Далее, причиной записи сего безукоризненного слова является то, что лучший из знатных Нафаскули Тушмал Халил Фахр-эд-динлу за сумму в двенадцать находящихся в обращении в городах тавризских **туманов,**—и чтоб было ясно, половина суммы составляет шесть тавризских **туманов,**—продал лучшему из себе подобных Фагани Ашегу Диванлу все шесть **данғов** села Хазаз Кочиза, подчиненного Карабахскому Арану страны Азербайджан, со всеми четырьмя границами.

Первая граница—джангалский лес на склоне горы Хазаз, вторая граница—от родника Шахид-эд-дина до холма Камышлу, третья граница—река Кубы, четвертая граница—от подъема Боялу до дороги Гядука (подъема), откуда тянется до села Хазаз, со всеми границами и правами, прилежащими и приращенными [местностями], находящимися в этих пределах употребляемыми и неупотребляемыми, возделанными и невозделанными землями, плодовыми и неплодовыми деревьями.

Вышеупомянутые договаривающиеся стороны наделены совершенством, рассудительностью и зрелостью... и совершили сделку без какой-либо задней мысли или принуждения,

свободно от недостатков и недостоверностей... по **шариатскому** истинному. . . . . у, по всем условиям и основам. И покупатель заплатил цену сполна и по частям, и продаваемое [имение] полностью перешло от продавца покупателю, а благодетельные, благомыслящие и добродетельные люди взяли на себя обязательство и подтвердили свою осведомленность в том, что он является владетелем и собственником всего этого.

Упомянутая продажа состоялась в вышеописанном виде в 981 году переселения святого пророка (1573—1574 гг.).

На полях:

Для меня приемлема; Нафаскули.

На печати:
Нафаскули—его слуга

Свидетель Халим ага Киаслу.

Свидетель Бек-Али-бек Отузики.

Копия печати:
Бек-Али—его слуга

Свидетель **Мирза** Али Тушмал Халил Фахр-эд-динлу.

Копия печати:
Его слуга—Мирза-Али

Свидетель Хангялди Коюнлу, сын Халила Фахр-эд-динлу.

Копия печати:
Его слуга—Хангялди

Свидетель Искандар **ага** Халил Фахр-эд-динлу.

Свидетель Амир Ахмад.

Копия печати:
Абд-ул-рахман Амир Ахмад

Свидетель Агахан.

Копия печати:
Его слуга—Агахан

Свидетель . . .

Свидетель Яр Ахмад.

ДОКУМЕНТ 21

Купчая от 1574 года на шесть дангов мулка села Хенаванк и на поместье Артекин, которые Шахмансур-ага, Шахриар-ага, Шахкубад-ага и другие Са'длу продали кядхуде Мирзаджану из Карби

Папка 1 а, док. 15, подлинник, разм. 82×5,5 см, письмо насх

Содержание сей грамоты выяснено и заверено при мне.

Написал я —нищий перед богатством божьим Абу-Са'-ид Са'ди, сын Мухаммад-Шарифа,— да простит его бог.

На печати:
Его слуга—Абу-Са'ид

Содержание сей зарегистрировано при мне.

Печать

Он властелин власти!

Молим о его помощи и благословении для упоминания того, что состоялось и велено зарегистрировать.

Слава всевышнему богу, разрешающему торговлю и запрещающему хищение и ростовщичество, благословение и мир его пророку и возлюбленному, избранному Мухаммаду и его потомкам, являющимся неугасаемыми звездами и путеводными светлыми столпами во тьме.

Далее, содержание сей **шариатской** истинной грамоты и смысл сего ясного и оглашенного решения рассказывают и оповещают о том, что лучшие среди своих ближних, сыновья Дарвиша **ага** Са'длу Шах-Мансур-**ага**, Шахриар-**ага** и Шах-Кубад-**ага**, сыновья покойного Хасана-**аги** Са'длу: Мехдикули, Шахкули, Муршидкули и Алказкули и сын Шах-Али Са'длу Пир-Али продали лучшему христианину, **кядхуде** Мирзаджану из Карби, сыну Карапета, и последний, при наличии у сторон всех необходимых истинных и законных предпосылок **шариатской** продажи и оглашаемого взаимного соглашения, единовременной продажей и единым актом купил у них полных и цельных шесть **дангов** села Хенаванк, находящегося в **нахии** Карби Чухур-Са'да, со всеми четырьмя границами.

Первая, северная [граница]—селение Карби, вторая, восточная [граница]—ущелье, по которому течет река Карби, с запада—нижняя часть канала села Арани, а с юга—селище Саргёли.

[Проданы также] шесть **дангов мулка** поместья Артекин упомянутого села Хенаванк, со своими четырьмя границами.

С севера — озеро Саргёли, с востока — земли Сагмосаванка, с запада — Тикматаш и с юга — развалины Инджа агыли.

Проданы со всеми подлежащими и прилежащими и принадлежащими им по закону [угодьями] за сумму в восемь тавризских **туманов,** половина которой составляет четыре звонких тавризских **тумана,** и за два кафтана (каба), сшитых из **мткала.**

Впредь ни в коем случае, под каким-либо предлогом и по какой-либо причине нет и не остается никакого спора с покупателем и никакого требования к нему со стороны продавцов в отношении всех проданных или одной их части. Они являются истинным правом, неоспоримым **мулком,** чистым и беспримесным богатством упомянутого покупателя как одно из его прав, **мулков** и имений, и он может владеть этими **мулками** так, как захочет и пожелает, как собственники **(малики)** владеют своими **мулками** и имеющие права—своими правами.

И состоялась между ними истинно шариатская продажа по всем условиям и основам, по **шариатскому** требованию и принятию, и каждый из продавцов, а также покупатель по **шариатскому** заявлению заявил о получении причитающегося, один — оцененного, а остальные— цены, которые дали **шариатскую** расписку. И продавец и покупатель отказались от права объявить себя обманутыми по отношению к проданному и поручились за отказ от своих прав и за **шариатское** понимание этого.

Состоялась в священном месяце мухарам девятьсот восемьдесят второго года (23 апреля — 22 мая 1574 г.).

Слава властелину вселенной и благословение и мир Мухаммаду и всему его потомству.

Присутствующие:

Господин Қайытмиш-**бек,** сын покойного Қорхмаза-**бека** Са'длу.

В присутствии Шукура-**аги,** слуги Қайытмиш-**бека.**

В присутствии Амир Аслан-**бека,** сына Қорхмаз-**бека** Са'длу.

Являюсь свидетелем содержания сей.

Покорнейший слуга, молящийся Салех, сын Шахншаха (?).

Печать

ДОКУМЕНТ 22

Купчая от 1575 года на два надела, находящихся в селе Бердак Азад-Джиранской нахии Нахчевана, проданные кядхуде Ованесу из Агулиса, сыну Киджмира, ходжа Нубар-шахом из Ордубада

Папка 1а, док. 16, подлинник, разм. 69×15 см, письмо насх

Бог милостив!

Зарегистрированная и разъясненная здесь законная продажа состоялась при мне.

Написал жалкий и нищий перед богом Халилулла, сын Шахмира,— да простит их бог.

Печать

Только он заботится!

Слава достойному и благодарение заслуживающему.

Далее, причиной записи сих слов по **шариатским** законам и основам является то, что **зимми ходжа** Нубар-шах из Ордубада, сын **ходжи** Джанымшаха, продал гордости христиан, **кядхуде** Ованесу из Агулиса, сыну Киджмира, и последний, при наличии у сторон всех предпосылок, необходимых для **шариатской** продажи, в условиях совершенной

рассудительности и зрелости, по своей воле и своему желанию, без сомнений, насилия или принуждения купил у него находящиеся в селе, называемом Бердак, из сел Азад-Джиранской [**нахии**] Туман-е Нахчевана два смежных, полных и цельных надела, пространство, всего сорок **ман** засеваемой земли.

Продаваемые [наделы] граничат с той канавкой сада Олки, которая течет к садам жителей села Сал, с участком Вартана, отведенным под сад, садом Худаверди, землями наследников **ходжа** Хашим-**бека,** землей Султан-Вали, землей Огана, с дорогой и своим проходом.

Проданы со всеми подлежащими и прилежащими угодьями. За сумму в сорок одну тысячу нынешних находящихся в обращении тавризских звонких **динаров,**—для ясности и чтоб не было поводов для сомнений, половина составляет двадцать тысяч пятьсот **динаров,**— после чего между ними состоялись истинно **шариатская** продажа, и ясное и оглашенное и окончательное соглашение по всем условиям и основам, свооодное от всяких недостатков и недостоверностей, согласно **шариату** блага человечества Мухаммада,—сугубое благословение и мир ему.

Упомянутый продавец заявил о получении условленной цены с рук покупателя, полностью и целиком, с такой достопочтенностью, после чего покупатель уже был освобожден от обязательства уплаты установленной законом всей цены или одной ее части.

Продавец признал освобождение продаваемых [земель] и их выход [из-под его власти] по той законной уведомленности, которая определена и установлена истинной религией и праведным **Шариатом.**

Ознакомившись со всем этим, упомянутые договаривающиеся стороны **шариатским** отречением отреклись от своего права в будущем объявить себя обманутым. Теперь уже вышеупомянутые проданные [земли] со своими границами, согласно вышеописанной продаже, являются истинным правом, неотделимой собственностью и чистым и беспримесным богатством упомянутого покупателя как одно

из его прав, **мулков,** богатств и имений, и только он имеет право держать их в своих руках и владеть ими, как владеют собственники своей собственностью, и поступать с ними как захочет.

Состоялась восемнадцатого числа месяца раби' II девятьсот восемьдесят третьего года (27 июля 1575 г.). Слава властелину вселенной, благословение и мир Мухаммаду и всем его святым и непорочным потомкам.

На полях:

В сей грамоте нет ничего подлежащего сомнению.

Ничтожнейший слуга Шахаб, сын Яр-Али,—да простит их бог в обоих мирах.

Являюсь свидетелем содержания сей.

Слуга Хамид-**бек,** сын **ходжи мелика** Ахмада.

Являюсь свидетелем содержания.

Написал ничтожнейший слуга Салех Фарух из Ордубада, сын Амина.

ДОКУМЕНТ 23

Купчая от 1575 года на шесть дангов села Дибаки Чухур-Са'да, проданного Ибрагиму Халифе Алпавуту Кямал-эд-дин Мухаммадом-агой, Ахмадом-агой и Пирвали-агой Койлахисарлу

Папка 1а, док. 17, подлинник, разм. 43×18,5 см, письмо насх

Содержание сей выяснено и уточнено при мне.

Написал нижайший перед богатством божьим **кази** Абу-Са'ид, Са'ди, сын Мухаммад-Шарифа,— да простит их бог.

Печать

Содержание сей выяснено при мне.

Написал слуга.

Он вечен и бессмертен!

Упоминая всемогущего господа, просим его о помощи, а затем—благословение и слава его пророку Мухаммаду и его потомкам.

Затем, причиной записи этих истинных и оглашенных фактов является то, что высокочтимые Кямал-эд-дин Мухаммад-**ага,** Ахмад-**ага** и Пирвали-**ага** Койлахисарлу продали его превосходительству—прибежищу халифата и амирата, упованию власти Ибрагиму **халифе** Алпавуту, сыну покойного Халила **халифе,** шесть дангов знаменитого села Дибаки, находящегося в подчиненной стране Азербайджан Чухур-Са'дской **олке,** из областей Грузии, его первой границей является Армудагаджи, второй—Иланлу, третьей—Кузилудара и четвертой—Карадаш (Черный камень). Все предпосылки, необходимые для **шариатской** продажи и оглашаемых сделок у сторон были истинны и законны в то время, когда последний покупал у них.

[Проданы] за семь тавризских **туманов,** и чтобы основная сумма была подчеркнута—ее половина составляет три тавризских **тумана** и пять тысяч **динаров.** А затем между ними состоялась **шариатская** продажа по всем условиям и основам, свободная от всех недостатков и недостоверностей, предотвращая **шариатский** возврат, они необходимо отказались от права объявить себя впоследствии обманутыми, а упомянутые продавцы объявили, что они получили **шариатским** принятием от упомянутого покупателя вышеозначенную сумму полностью и целиком и не имеют более никаких претензий или споров в отношении [этих земель]. Впредь они являются одним из **мулков** и имений упомянутого покупателя и он может иметь их и владеть ими как ему захочется.

Написана в великом месяце ша'бан девятьсот восемьдесят третьего года (5 ноября — 3 декабря 1575 г.).

На заседании присутствовали:

Кямал-эд-дин Дёнмаз-**ага,** и Кайитмиш-**ага,**

Мухаммадкули, сын Шахкули,

Мухаммад, сын Хусейнджана,
Все сыновья покойного Еган-Хусейна,
Юсуфджан **халифе,** сын Абдала **халифе,**
Мансур **халифе,** сын Хусейнкули **халифе,**
Шахверди и Алияр, сыновья Абдул-Ризы,
Ибрагим-**ага,** сын Ягуба,
Шахбудаг-**ага,** сын Шахгялди,
Мевлакули Хнуслу, сын Мухаммада-Али.

На полях:

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Мухаммад-Амин Са'длу, сын Мирзы.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Абди Са'длу, сын Ибрагима.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Шахверди Байбуртлу, сын Буняда.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Худи Алпавут, сын Сафара.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Химмат Алпавут, сын Имамкули.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Мевлакули..... сын. . . . . а.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Посетивший святое место **хаджи** Мустафа,
сын Новруза.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Рахман, сын Рустама.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Хакки, сын Аллахдада (?).

Печать

ДОКУМЕНТ 24

Купчая от 1576 года на село Мегри, проданное общине того же села новообращенным мусульманином Мурад-беком из Джуги

Папка 1з, док. 1013, подлинник, разм. 215×29 см, письмо насх

. . . . . Исмаил

О ты, от которого все возникло,
Безжизненная земля от тебя получила мощь,
Что восседаешь под сводом небесным,
Твоя прочная сущность дала нам силу.

Неиссякаемая слава и безграничная благодать достохвальному царю, чье счастливое бытие (?) . . . и . . указ доказывают его божественное величие и славу и его дыхание—дарующее счастье. . . . . утверждают его честь и возвышенность. Тебе приличествует слава, о дарующий, благотворящий и величественный, что даруешь кому хочешь и направляешь наши поступки.

Безграничное благословение и благочестивые и задушевные дары прибежищу пророка, чья религия является опровержением всех религий и верований и чей путь является отрицанием всех иных путей и верований. Тот, о пророческом пришествии которого благовествовал святой Христос,— благословение и слава ему,— и каким сыном гордился бы праотец человечества (Адам),— да будет с ним и с его сыновьями благословение божье.

Иисус благовествовал миру о твоем пришествии.
И силой этого слова его дыхание дало жизнь мертвому.

[Благословение и слава] также непорочным потомкам и добрым преемникам его (пророка), которые зрением, величием и цельностью своей души являются звездами святого и чудотворного неба,— божий привет им,— и которые являются святыми по происхождению и сияют...

Если кто-либо обратиться к небу и захочет
Спросить об избранниках людей и ангелов,
На языке звезд и планет
Не может быть иного слова, кроме
[слов] — «они наисовершенные».

Затем, целью записи этих благомысленных слов и смыслом регистрации фактов на **шариатских** основах является то, что в начале августейшего царствования и в день священного восшествия на престол растущего изо дня в день предводительства его величества—прибежища религии, восседающего во вселенной, имеющего несметное войско, подобного Фридуну, имеющего славу Джамшида, справедливого, тени божьей, знаменосца величия, воспламенителя стелющего милосердие света, распространителя веры шиитов, наследника рода Хейдара, господина и наследника всех султанов мира, правдивого властелина тронов величия и возвышенности, приглашающего на истинный и правильный путь, утвержденного на службе жертвования и православия, уничтожающего категории насилия и вражды, знаменосца справедливости и благодетельности и первого из нынешних величайших царей,

Солнца — распространяющего добро, тени благодушия божьего,

Квинтэссенции неба и звезд, плода, вселенной,

сына султана, сына султана, сына султана, сына хакана, сына хакана, сына хакана [Исмаила] ал-Мусави, ал-Хусейни Бахадурхана, высокочтимый, счастливый, удачливый, похвального поведения, общеизвестный новообращенный

мусульманин Мурад-**бек** из Джуги, в то время, когда он был наделен правом **шариатского** владения и мог совершать религиозные хозяйственные сделки, явился на заседание священного **Шар'а** и в высшее религиозное присутствие и в лице Григора, сына Алванда и Ахперджана, сына Исфандиара из среднего околотка Мегри,— местности, подчиненной Капанату,— **кядхуды** Аллах-кули, сына Бабакули из Большого околотка той же местности и священника Закария, сына Новшираза из Малого околотка той же местности, продал определенной общине **зимми** села Мегри и последние,— согласно порядку, установленному святым **Шариатом,**— купили у этого продающего все то, что до этой продажи являлось правом упомянутого продавца и его чистой и беспримесной собственностью и перешло к нему от его величества, обитающего в раю и царствии небесном, восседающего во вселенной, достойного царствия небесного, блаженного, святой души и смиренного царя,—да упокоит господь его душу и усадит рядом со своими непорочными предками,— который был их **шариатским** владетелем.

А это село, называемое Мегри, целиком, из местностей подчиненного стране Азербайджан упомянутого Капаната, границами его являются: река Аракс (Арас), затем тот камень, который зовется камнем Тахтекара, гора Казян (?), поместье Кохрам-Сахиба, Сломанный крест, крепость Арзат, что примыкает к реке Аракс и затем гора Кабел, которая также примыкает к упомянутой реке.

[Продано] со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими [местностями], землями и полями, садами, поместьями, холмами, реками, постройками, родниками, ручьями и каналами, загонами для скота и овчарнями и со всеми теми внутренними и внешними правами, которые принадлежат ему и относятся к нему, за сумму в триста шестнадцать нынешних находящихся в обращении тавризских **туманов,** каждые восемьдесят **динаров** которого по **мсхалу** меняльщиков равны одному **мсхалу** чеканенного серебра. Для утверждения основной суммы и выяснения всей, половина всей этой наличной суммы составляет сто пятьдесят восемь **туманов.**

По **шариатскому** внушительному истинному заявлению упомянутый продавец объявил, что получил от упомянутых покупателей условленную и разъясненную сумму согласно точному **шариатскому** получению, полностью и целиком, не по частям. Так что последние больше не имеют долга и по закону освобождены как от всего долга, так и от всех его частей. По **шариатскому** лишению он лишил себя также права объявить себя впоследствии обманутым, в большей или меньшей мере, после того как ознакомился с [понятиями] «лишить» и «быть обманутым», а также с количеством и качеством стоимости.

После этого упомянутые покупатели объявили, что проданное купили сами лично, будучи уполномоченными со стороны остальных **райатов** вышеупомянутой установленной и разграниченной местности и заплатили цену только из своих и их денег, и теперь купленное является общей собственностью их и вышеупомянутых остальных **райатов** и что каждый из них является владетелем того, что имеет в своих руках, что принадлежит ему и признано под его именем, установлено между ними, отделено от доли другого, и доля каждого отделена и уточнена под именем владетеля и не нуждается в описании границ.

Согласно своему заявлению, первые покупатели представляли самих себя и были уполномоченными остальных **райатов** Среднего околотка, второй покупатель, согласно его заявлению, представлял себя и был уполномоченным остальных **райатов** Большого околотка, третий покупатель также представлял себя и был уполномоченным людей Малого околотка.

Подвергнутое продаже вышеупомянутое [село] со всеми своими границами и правами теперь уже является правом, собственностью и неотделимым богатством покупателей и их сотоварищей, и каждый из упомянутых **кядхуда** и **райатов** имеет право присвоить и владеть принадлежащей ему долей по тому порядку, как захочет, и в такой форме, как пожелает. И упомянутый продавец ни в коем случае и ни по какой причине впредь не имеет никакого права или спора по отношению к ним.

Всему этому были свидетели уповающие на всевышнего бога и преисполненные его верой.

Состоялась двадцать седьмого числа месяца джумади I девятьсот восемьдесят четвертого года переселения пророка (22 августа 1576 г.),— и слава властелину вселенной. Скреплена печатью с восхвалением пророка и его непорочных потомков.

Написал нищий перед богатством божьим Абдулла из Хоя,— да простит его бог.

Бог справедлив, вечен и всемогущ.

В присутствии истинного и обстоятельного **сеида,** наследника знаний пророков и апостолов, последнего из толкователей **(муджтаид),** преосвещенного и избранного . . . а,— да сделает бог вечным его [дело],—упомянутый в грамоте добровольный продавец по установленному священным **Шар'ом** и апостольской религией **шариатскому** истинному заявлению, по принятому законом **Шар'а** обряду, ясно и истинно признал все то, что записано и изложено в содержании сей от начала и до конца.

Состоялось это седьмого . . . . . .

Упомянутый в грамоте продавец согласился с содержанием сей при мне, добровольно и доброхотно, в состоянии полного здравомыслия, без насилия и принуждения.

Нищий слуга, самый нуждающийся из всех живых Хасан, сын Али, сына Таййи.

На печати:
Самый нуждающийся из живых нуждающихся—Хасан, сын Али, сына Таййи

Бог справедлив!

Слышал заявление упомянутого в содержании сей продавца об истинности описанной здесь продажи и являюсь тому свидетелем.

Нищий слуга, уповающий на милосердие пророка и

исполнителя его завещания (Али) Мухаммад-Ибрагим Туси, сын Мухаммад-Касыма,— да простит его бог.

Печать

Продавец заявил обо всем том, что подтверждено свидетельствами, в моем присутствии.

Покорнейший слуга Абдулла Ансари из Хоя, сын . . . . . Али.

Он есть!

В моем присутствии упомянутый продавец дал согласие в вышеупомянутом порядке.

Покорнейший слуга Мухаммад-Багыр, сын Мухаммад-Замана.

На печати:

Мухаммад Багыр сын Мухаммад-Замана, 974

Бог справедлив!

Содержание сей выяснено в вышеописанном порядке.

Написал покорнейший слуга Агахан, сын Шахмира.

На печати:

Слуга царя Наджафа Ага-хан, 972

Содержанию сей являюсь свидетелем;

Мирзахан, сын Ифтихара из Шорлута, известный под именем Фикри,—да простит его бог.

Одним из свидетелей содержания сей является также слуга Джафар, сын Мухаммад— . . . . . а,— да простит их бог.

В сей грамоте нет ничего, подлежащего сомнению.

Написал покорнейший слуга Мухаммад, сын Джафар—. . . . . а,— да простит их бог.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем;

Слуга Мухаммад из Табаса, сын Али.

Печать

ДОКУМЕНТ 25

Купчая от 1581 года на шесть дангов мулка села Сагмосаванк, проданного Вали Халифе Алпавутом Али халифе Алпавуту

Папка 1а, док. 19, подлинник, разм. 41,5×19 см, письмо насталик-наскх

Он есть!

С полной ясностью согласился с истинным содержанием сей.

Написал и распорядился:

Печать

Он есть!

Нижеупомянутый заявитель согласился с содержанием сей.

Написал:

Печать

Он владетель!

Слава и провидение принадлежат всевышнему и благословение и мир его пророку, потомкам его и благодетельным членам семьи.

Затем, причиной записи этих **шариатских** слов является то, что преблаженный Вали **халифе** Алпавут, сын Имамкули **халифе**, за сумму в семь **туманов**,— половина которой составляет три тавризских **тумана** и пять тысяч серебряных **динаров**,— продал прибежищу амирства и опоре власти Али **халифе** Алпавуту, сыну Хусейна **халифе**, полные и целые шесть **дангов мулка** села Сагмосаванк **нахии** Карби, первая граница которого, с восточной стороны, Арзинган, вторая граница, с южной стороны, ущелье Карби, третья граница,

с западной стороны, Саргёл, четвертая граница, с северной стороны, Кара-агыл, со всем подлежащим и прилежащим, приращенным и принадлежащим.

Принятие содержало все предусмотренные условия по всем основам, свободное от всяких недостатков и недостоверностей, и стоимость полностью и целиком перешла от упомянутого покупателя к упомянутому продавцу, после чего последний отказался от права объявить себя в дальнейшем обманутым в большей или меньшей мере. Следовательно, теперь уже упомянутый проданный [**мулк**] является правом и собственностью **(мулком)** вышеупомянутого прибежища амирства, и он имеет право владеть им так, как все **малики** владеют своими **мулками** и он в праве поступать с ним так, как ему захочется.

Состоялась в середине месяца зика'да девятьсот восемьдесят девятого (989) года (7—16 декабря 1581 г.).

Присутствовали:

Сафир Байбуртлу, сын Наджафа,
Имамверди Са'длу, сын Тахмаспа.

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Мухаммад Алпавут, сын Мирзы.

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Мевлакули Са'длу, сын Наби.

Печать

Он есть!

Согласился с содержанием сей.
Написал:

Печать

ДОКУМЕНТ 26

Купчая от 1587 года на пастбище, называемое Килвакаши, проданное общине села Мегри общиной села Севадан

Папка 1з, док. 1014, подлинник, разм. 98×17,5 см, письмо насх

Именем властелина всех царей.

Слава всевышнему, дозволяющему куплю и продажу и **шариатские** сделки, и распорядителю хлеба насущного, труда и оплаты труда [людей] и благословение и мир его пророку и любимцу Мухаммаду на долгие годы и месяцы.

Затем, сия есть истинная **шариатская** грамота, ясное и оглашенное упоминание, рассказывающее о том, что община христианского села Севадан, в лице **кядхуды** Инаджа, сына Джабри; Шахиджана, сына Арута; Агаджана, сына Улуджана; Исы, сына Согомона; Мовсеса, сына Саакбека; Казара, сына Мирапша[х]а; Аты, сына Улуджана; Валиджана, сына Дивана; Шейхи, сына Тадеоса; Авака, сына Адиа; Ракела, сына Мурада; Улуджана, сына Дивана; Ахи, сына Саркиса; Меликзаде, сына Шейхи; Вртанеса, сына Илбеки; тер-Хачатура, сына Катика и Ахперджана, сына . . . . а, которые все, и стар и млад, были из упомянутого села, продали общине села Мегри, а собственно — Язиду, сыну Микаела; тер-Ракелу, сыну тер-Исраела; Абди, сыну Хани; Хиндуша[х]у, сыну Ахи; Мовсесу, сыну Шахриара; Бабакулу, сыну Аюдяра (?); Даниелу, сыну тер-Ованеса; Хейрвали, сыну Воскана; Воскану, сыну Хейджана; Пирхиару, сыну Султана и другим, которые [все], и стар и млад, были из Большого околотка [Мегри], и последние, при наличии у них истинных и надежных [всех необходимых условий **шариатских** сделок] единым актом и единовременной продажей купили цельное пастбище со своими четырьмя границами, признанное и известное под названием Килвакаши.

Первая граница—Палудедарак (Орешниковое ущелье), вторая граница — дорога Джамалараха, которая присоеди-

няется с крепостным ущельем и, прямо продолжаясь, доходит до водопада крепостного родника, третья граница — от Крепостного родника продолжается до Красной горы, известной под названием Тиквекар, четвертая граница — подъем Балнасара, который находится между двумя дорогами и известен под названием Качалахог (Лысая земля) и оттуда, продолжаясь, доходит до общественной дороги, тянется до села Мегри и соединяется с вышеупомянутым Палудедараком.

Это пастбище, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими [местностями продано] за сумму в семь с половиной **туманов,** состоящую из семисот пятидесяти чеканенных и выбитых, находящихся ныне в обращении мухаммадских золотых монет в один **мсхал,** и чтобы основная сумма и все целое были ясны — половина составляет тридцать семь тысяч пятьсот **динаров.**

Затем между ними состоялась истинно **шариатская** продажа по всем условиям и основам, свободная от недостатков и недостоверностей, согласно **Шариату** блага человечества Мухаммада,— сугубое благословение и мир ему.

Проданное [пастбище] является ныне абсолютным правом, цельной собственностью и чистым и беспримесным богатством вышеупомянутых покупателей, как одно из прав, достояний, богатств и имений.

Упомянутые продавцы объявили о получении условленной цены от упомянутых покупателей полностью и целиком, без мошенничества и недостачи.

Упомянутые продавцы признали одновременно **шариатское** осознанное ручательство относительно того, что вышеупомянутое проданное пастбище когда-либо выйдет [из-под их власти], и передали его упомянутым покупателям.

Впредь упомянутые продавцы ни в коем случае и ни по какой причине не имеют какого-либо права или спора относительно вышеупомянутого проданного [пастбища]; и только упомянутые покупатели имеют право владеть им как собственники, в той форме, как захотят и пожелают.

Состоялась двадцатого числа месяца раби' I девятьсот девяносто пятого года переселения пророка (28 февраля 1587 г.),— и слава властелину вселенной.

На заседании присутствовали:

Мухаммадкули, сын Хусейна; Дарвиш, сын Шарифа; Рахмат, сын Хейри; Қасем, сын Ку (?), сына Абдала; Хусейн из Иксевана, сын ходжи Хусейна и Амир из Элегиса, сын Мухаммадкули.

Христиане:

Буняд из Қарава, сын Джханбахша; Будаг из Вуджунбара, сын Ходжи и Хейран из Вуджунбара, сын Бабакули.

Так было.
Слуга.... идаз из Горуша (?), сын Али-**бека.**

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Ала-эд-дин из Горуша (?), сын Мирза-аги.

Так было:
Сохраб, сын **мелика** Али.

Печать

Было так, как написано в этом акте:
Покорнейший слуга Новруз, сын Амин-**бека.**

Печать

Содержанию сей являюсь свидетелем:
Покорнейший слуга Аслихан, сын **мелика** Али.

Печать

ДОКУМЕНТ 27

Купчая от 1592 года на шесть дангов села Манканоц и три данга села Ошакан, проданных Кямал-эд-дин Ибрагиму халифе Вали-беком Са'длу

Папка 1 а, док. 24, копия, разм. 38×22,5 см, письмо наста'лик

Он есть!

Копия соответствует подлиннику.
Слуга:

На печати:
Салах-эд-дин—1064

Согласился с содержанием сей при мне и я распорядился им с ответственностью.

Написал нищий перед богатством божьим.

Место печати

Он истинный властелин!

Он верховный властелин, благодетельный, невидимый и всемогущий. Слава богу, благословение и мир его святости и пророку, избранному Мухаммаду и его потомкам, являющимся путеводными звездами.

Причиной записи сих **шариатских** и истинных религиозных слов и целью этого превосходного и оглашенного акта является то, что высокочтимый Вали-**бек** Са'длу, при наличии у сторон всех истинных условий, необходимых для **шариатской** продажи, за сумму в девять принятых в торговле и чеканенных серебряных **туманов,**— для уточнения основной суммы—ее половина составляет четыре тавризских **тумана** и пять тысяч **динаров,** —продал владыке, прибежищу амирства, высокочтимому **халифе халифов** Кямал-эд-дин Ибрагиму **халифе,** сыну великого господина, покойного и обитающего в раю Якуб-**бека** Алпавута, шесть **дангов** села Манканоц **нахии** Карби. Первая граница — река Парпи, вторая граница — село Ошакан, третья граница—Белая вода, четвертая граница — Большая дорога, а также три **данга** села Ошакан. Первая граница—Аштарак, вторая граница — дорога, третья граница — Карабурун, четвертая граница известная канава Урянкули, со всеми подлежащими и прилежащими, приращенными и принадлежащими [местностями]. Состоялись вручение и принятие, и впредь [покупатель может владеть ими], как собственники **(малики)** владеют своей собственностью **(мулками).**

Состоялась в великом месяце ша'бан тысячного года переселения пророка,— слава ему и его потомкам (13 мая—10 июня 1592 г.).

Присутствующие:

Пир Мухаммад-**бек,** Али-**бек,** Хейдаркули-**бек,** Шейх Аваз, Шахвалад, Хейдар, Аббас, Али, сын Садыгкули . . . а, Али, сын Шахвалада.

Содержанию сей являюсь свидетелем: Мурад Али.

Содержанию сей являюсь свидетелем: Мухаммад-хан-**бек.**

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Мухсин (?)-**бек.**

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Лутф Али

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Хакверди

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Мухаммад Рза

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Али . . . .

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Ибрагим

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Шахверди

Место печати

Содержанию сей являюсь свидетелем; Мухаммадкули

Место печати

ПРИМЕЧАНИЯ

Документ 1. Эта купчая монастыря св. Георгия в Лиме является единственным документом настоящего сборника, относящимся к Западной Армении, и одновременно единственной среди купчих, хранящихся в Матенадаране, написанной на пергаменте.

Этот интересный и в некотором смысле оригинальный документ начала XIV века дошел до нас в шариатской — достоверной копии, снятой, очевидно, не ранее XVI века. Основой для подобного предположения служат: надпись, сделанная на верхней части и на полях документа, свидетельствующая о подлинности копии, а также наличие в других надписях терминов «лива», «каза» и других административных терминов, принятых в Османской империи. Заметно также некоторое стилистическое несоответствие между основным текстом и надписями, сделанными на полях.

Памятные записи некоторых рукописей и другие исторические данные действительно свидетельствуют о восстановительных работах в монастыре св. Георгия, находящегося на острове Лим (озеро Ван), во времена Закарии I Сейфеддиняна Ахтамарского (1296—1337 гг.) (*«ԺԴ դարի հիշատ.»*, стр. 40—42. Подробнее об этом см. *Հ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Ա մաս, Վիեննա, 1940*, стр. 6—11). В этот период он занимался также закреплением монастырских земель надежными шариатскими купчими и вопросом их муафства. После Газан-хана, в период, когда начались гонения христиан он, благодаря своему авторитету, умел вымогать привилегии и, переут-

верждая вакуфно-помещичьи права армянской церкви, защищать земли от захвата.

В памятной записи «Маштоца», скопированной в ските Лим, писец Абраам пишет: «...(Он) исключительно добр, бесковарен и беззлобен, покорностью и терпением подобен предшественнику своему святому Григору (Просветителю), подобно тому, как тот в течение пятидесяти лет страдал среди ядовитых змей, также и этот, в горестное и печальное время, среди нечестивых и кровожадных зверей-монголов, которые беспрестанно наносят раны и обиды телу и душе. Пусть господь бог сделает гонимыми и побежденными всех видимых и невидимых врагов его, а самого сохранит в славе на многие дни и на радость нам, аминь» (*«ԺԴ դարի հիշատակարաններ»*, стр. 67—68). Тот же писец в памятной записи другой рукописи пишет о нем, что он «выкупил религию армян от нечестивых и освободил церкви с божьей помощью и собственными трудами» (там же, 41).

В верхнем левом углу публикуемой купчей, на пергаментной заплатке армянской мелкой скорописью записано: «Принадлежит мусульманским владыкам, которые именуют себя пехамбарами, о налоге, т. е. о харадже, чтобы платили соответственно имуществу». Основанием для этой надписи послужили, несомненно, сведения о вышеупомянутой деятельности католикоса Закарии, ибо в тексте документа нет упоминания о харадже.

Об этой купчей обширных монастырских земель св. Георгия в Лиме, находящихся в прибрежных селах, есть упоминание в записи, сделанной католикосом Закарией в том же году. Запись сохранилась на последних страницах «Маштоца», хранящегося в 1883 году у епископа Еремии, откуда в свое время была скопирована Г. Пиргалемяном во втором томе его неопубликованного труда «Исторические реликвии Армении» (*«Նշխարք պատմութեյան հայոց»*), ныне хранящемся в Матенадаране (запись полностью приводится в армянском тексте примечания, стр. 137—139).

Из последних строк этой записи явствует, что ее краткое содержание было высечено на монастыре.

На эту же надпись намекает Пиргалемян в своем труде «Армянские писцы» (*«Նոտարք հայոց»*, там же, стр. 175, прим. 2). А. Воскян, располагавший всеми данными относительно Лима, ничего не говорит об упомянутой эпиграфической надписи. Очевидно, она не сохранилась.

Документ 2. Сохранилась только последняя часть купчей, где говорится о полном и цельном владении имением и о свидетельствах, данных по этому поводу, а также о том, что местный хаким приказал зарегистрировать эту сделку. Начальная, утерянная, часть купчей была приклеена к последней части, а впоследствии оторвалась и исчезла, поэтому не известно, о каком имении идет речь, где оно находилось, кому принадлежало и т. д.

Сохранившаяся часть купчей невредима, в частности ясна и вполне разборчива датировка. Как подлинник она ценна оригинальностью и древностью письма.

Документ 3. Начальная часть этого документа также оторвалась и исчезла. На утерянной части находилось обычное для подобных актов трафаретное вступление. Мы восстановили его, используя документы № 11, 13 и 18.

Документ реставрирован в 20—30-х годах XIX века. С оборотной стороны приклеено письмо на армянском языке, датированное 1829 годом. Заметно также, что при реставрации начальная часть документа была уже утеряна. На этой части были надписи, сделанные начальником канцелярии Шар'а и другими лицами. Некоторые из них сохранились на полях документа.

На письме, приклеенном с оборотной стороны, очевидно при реставрации, сделана следующая запись на армянском языке: «**Сахратнама** общего **вахм мулка** святого монастыря Учтапа».

Датировка документа весьма сомнительна. Текст написан неумело, со многими орфографическими ошибками (ايستمرار. مناصيب معشيت. ايستقرار и т. д.). Так в конце, 803 год хиджры (ثلاث و ثمانــه مايه) написан в искаженном виде (شلاثه و سمانه مايه). Исходя из вышеупомянутой и других ошибок, допущенных в документе писцом,

эту искаженную датировку можно прочесть только как ثلاثه و ثمانه مايه (803), которую, однако, нельзя считать датой написания документа.

Данная форма изложения купчей полностью соответствует форме трех других актов от 1504, 1506 и 1554 гг. (док. № 11, 13 и 18) и составлена по тому же шаблону. Этот факт, а также иные палеографические особенности ставят под сомнение датировку документа. Тщательное сопоставление показало, что печать секретаря Шар'а, поставленная на месте соединения листов бумаги, и печати двух подтверждающих или свидетельских записей, сделанных на полях, имеются также на идентичной купчей (док. № 18) монастырских владений Татева от 962 года хиджры (1554 г.). В последнем документе печать секретаря поставлена в двух местах: а) под начальной подтверждающей записью; б) на месте соединения двух листов бумаги. На этом же документе печать, вероятно, была поставлена в трех местах, притом дважды на листе, содержащем начало документа, который не сохранился, и еще — на месте соединения второго и третьего листа. На этой печати, диаметром в 19 мм, мелким письмом сделана подробная надпись, которая стерта и искажена, только в центре можно разобрать имя على (Али).

Другие же две печати вполне разборчивы, вот они:

1. «الملك بحق. عبده محمد كاظم بن حسين» — власть принадлежит истине; его слуга Мухаммад-Кязим, сын Хусейна».

2. «الفقير سهراب اورطى»—смиренный Сохраб из Урута».

Наличие одних и тех же печатей на двух разных документах доказывает их современность и поскольку датировка купчей Татева (док. 18) 962 годом хиджры не подлежит сомнению, следовательно, датировка данного документа 803 годом хиджры неверна. Можно предположить, что это копия, снятая в 40—50-х годах XVI века с документа конца XIV века. Надписи, утверждающие копию, даются обычно в начальной части, которая в этом документе не

сохранилась. Замечено также, что на копиях бывает лишь печать служителя нотариальной конторы, подтверждающая подлинность копии, других свидетельств и печатей не бывает. Переносятся только подтверждающие надписи и свидетельства, бывшие на подлиннике, и места их печатей в форме «مهر» или «محل مهر». Однако на этом документе все надписи скреплены печатью.

Во всех случаях дату «803» нельзя считать всего лишь результатом безграмотности или ошибкой переписчика. Вряд ли вместо сотенного числа 900 (تسعمايه) могло быть по ошибке написано 800 (ثمانه مايه). Даже если предположить, что было именно так, тогда оно соответствует 1497 году, что на 57 лет раньше, чем вышеупомянутая купчая Татева, имеющая те же печати.

Как показывает сопоставление это и вышеупомянутых трех идентичных купчих с купчими предыдущего периода, подобного рода акты, грамоты, утверждающие право собственности на землю или их границы, выданные «судебным присутствием стана победоносных войск» (دار القضاء معسكر ظفراثر), который должен был находиться в Нахчване, относятся только в XVI веку.

Следовательно, было бы вернее предположить, что этот акт, «сунурнаме», содержащий подробное описание границ монастырских сел Хот, Шынхер и Халидзор, принадлежащих Татеву, был составлен в 40—50-х годах XVI века, имея основой купчую или другой документ от 803 года хиджры (1400 г.), и хотя он изложен в форме, заранее выработанной для грамот, выдаваемых «судом стана войск», однако в конце отмечена дата более раннего документа, послужившего основой для данного акта, а не дата написания акта.

При чтении названий местностей могли быть допущены ошибки. Чтобы по возможности избежать их, в 1960 году мы лично посетили эти села и постарались на месте уточнить правильное произношение некоторых названий. Однако многие из этих названий были совершенно незнакомы

местным жителям, а некоторые местности ныне входят в границы других сел. Этот факт доказывает, что границы сел первоначально были очень обширны, впоследствии некоторые территории были отторгнуты и прикреплены к другим селам, или же на них основались новые села.

Некоторые из названий местностей являются переводом на турецкий язык прежних армянских наименований, как, например: «Аюдарак—*Արջաձոր*» (Медвежье ущелье), «Зогаллу дарак—*Հոնուտի ձոր*» (Кизиловое ущелье), «Дашхарман»—*Քարե կալ* (Каменный ток), «Кызылкая—*Կարմիր քար*» (Красный камень), «Гечи каяси—*Այծքար*» (Козья скала) и т. д. А другая часть названий—чисто турецкая, данная пришлыми, говорящими на турецком языке племенами: «Гамид-гёл», «Беш-тапа», «Карачангыл», «Янджаязи» и т. д.

Документ 4. Этот подлинник старинной купчей села Вагаршапат нам удалось обнаружить в 1960 году, в необработанном отделе Государственного исторического архива Армянской ССР, затем документ был перенесен в Матенадаран и зарегистрирован в папке 1 з католикосского архива, под номером 1044. До этого мы были знакомы с содержанием купчей по копии, переписанной в реестр эчмиадзинских купчих (папка 1 з, док. 928), хотя С. Ереванци в «Джамбре» подробно говорит о ней, приписывая ее католикосу Григору Маквеци («Джамбр», стр. 100, 253).

В статье, опубликованной в 1955 году, мы уже отметили, что С. Ереванци ошибается, отождествляя получателя данной купчей епископа Григора, сына парона Смбата, с Григором-католикосом, сыном Джалалбека, сына Фахр-ад-довлана. Он неправильно понял также и содержание купчей, искажены некоторые имена, даты и стоимость проданных мулков (об этом см. А. Папазян, Страница из истории политической жизни Восточной Армении, «Известия» АН Арм. ССР, 1955, № 8, на арм. яз.).

Обнаруженный подлинник купчей помог нам уточнить некоторые искаженные отрывки текста следующей (док. 5) купчей-вакфнаме нашего сборника, дошедшей до нас в

копии более позднего периода. Особенно важны имена и печати нахичеванского кази и членов суда Шар'а, которые в документе № 5 обозначены лишь надписью جای مهر («место печати»).

Печати на этом подлиннике в большинстве разборчивы. Места соединения отдельных листов бумаги (их всего четыре) скреплены печатями Кази Заман-эд-дина, составителя купчей, а также присутствовавших на сделке и своими подписями подтвердивших подлинность акта Махмуда, сына Али, и некоего духовного лица, чья печать неразборчива.

Эти акты, с промежутками всего лишь в один год, формой изложения чрезвычайно схожи, и это обстоятельство способствует расшифровке текста. Но в то же время данная купчая отличается от предыдущей и других купчих, в особенности тем, что в ней записаны три разные, ранее составленные купчие. Хотя все они касаются продажи отдельных частей мулка того же села Учкилиса (Вагаршапат), но во всех трех случаях фигурируют разные продавцы, меняются условия продажи и цена. Особый интерес, по своей форме, представляет третья купчая, содержащая важные сведения о шариатском праве наследования.

Из подлинника купчей явствует, что в три приема куплены $^4/_6$ части мулка села Вагаршапат. За первый прием куплена $^1/_3$ часть, т. е. 2 данга, а за второй и третий—по $^1/_6$ части (سدس), т. е. по одному дангу каждый раз, всего получается 4 данга. Однако Эчмиадзинскому монастырю было отдано в вакф все село (جميع القرية المدعوه), об этом написано в вакуфном акте в конце купчей. Отсюда следует, что два данга села (или $^1/_3$ часть) еще до этого принадлежали монастырю, а вернее—настоятелю (متولی) монастыря епископу Григору, сыну парона Смбата. Однако в купчей нет никакого упоминания об этом.

В этой и четырех других купчих (док. 5, 8, 9 и 23) Араратская страна, или Чухур-Са'дский вилайет, упоминается как один «из районов Грузии, подчиненных стране Азербайджан» (من اعمال گرجستان من کوره آذربایجان).

Слово «а'мал» означает «окрестность», «район», а «кура» — более крупную административную единицу — «губернию», «область», «край». В двух купчих (док. 5 и 10) пропущены слова «из районов Грузии» (من اعمال گرجستان), которые носят, очевидно, лишь объяснительный характер, если иметь в виду, что в предыдущие века, особенно в период ильханства, Араратская страна входила в состав «Гюрджистанского вилайета (см. Хамдаллах Казвини, Нузхат-ал-кулуб, Тегеран, 1958, стр. 108).

Подобно тому, как край «Арминия», с центром сперва в городе Двин, а затем Барда, в период арабского владычества охватывал всю историческую Армению, включая Албанию и Грузию до Кавказских гор (см. Я'куби, Белазури, Якут-ал-Хамави, Абулфида, Ибн-Хордадбэ и др., см. об этом «Арабские источники об Армении и сопредельных стран», составил А. Т. Налбандян, Ереван, 1965, стр. 16, 132), так и «Азербайджан», с центром в Тавризе, после XV века представлял крупную административную единицу, в которую входили не только собственно «Азербайджан» или «Атропатена», но также древняя Албания, а из областей исторической Армении—Арцах и Сюник полностью и большая часть восточных уездов Васпуракана и Айрарата. Следовательно, упоминание после XV века в персидской историографии и в исторических документах административной единицы «Азербайджан», в широком смысле, часто указывает лишь финансово-административную подчиненность данного вилайета или района, подобно термину «Арминия» арабских источников, имевшему лишь административное значение.

Согласно Шардену, при Сефевидах страна была разделена на четыре крупных финансовых департамента (departemens) — Ирак, Фарс, Азербайджан и Хорасан (том 5, стр. 439). Минорский указывает, что почти то же самое деление было в Тазкират-ал-мулке. Доходы, поступающие из разных губерний страны, перечислены за вышеупомянутыми четырьмя экономическими районами.

Рассматривая в отдельности все перечисленные в этом списке районы, В. Минорский указывает, что в «Северо-западном районе перечислены четыре бекларбекийства:

Тавриз, Чухур-С'ад, Карабах и Ширван. Термин «Азербайджан, который дан этим четырем бекларбекийствам в виде заглавия, очевидно, относится к этим четырем губерниям так же, как «Хорасан» — ко всему северо-востоку. Разумеется, подобное употребление упомянутого термина неуместно и неверно, географическая литература этого не подтверждает. В действительности, только Тавризское бекларбекийство, взятое отдельно, охватывало большую часть исторического Азербайджана» (стр. 164). Говоря о чисто экономических соображениях подобного рода подразделений, в главе, посвященной налоговому учету, «аваредже», Минорский уделяет особое внимание тому обстоятельству, что «за Ираком, Фарсом и Азербайджаном числится «аваредже» этих же губерний, за Кирманом и Хузистаном числятся Хорасан и Ирак, а «аваредже» Ширвана числится за Азербайджаном. «Единственным объяснением подобного распределения является только то,— пишет он,— что в целях укрепления экономических основ, доходы Кирманской, Хузистанской и Ширванской губерний предоставлялись Хорасану, Ираку и Азербайджану, а их подсчеты в книгах «аваредже» регистрировались и высчитывались двукратно» (стр. 174).

Эти четыре вилайета, входившие в северо-западное налогово-финансовое подразделение, были самостоятельными политико-административными единицами. Заслуживает внимания то обстоятельство, что Араратская страна, или Ереванский край, которому подчинялась также Нахчеванская олка, называлась Чухур-Са'дским бекларбекийством; Гандзак, вместе с Арцахом — Гянджинским или Карабахским бекларбекийством; Шамахи, вместе с большей частью Агванка — Ширванским бекларбекийством, и только Тавризская губерния, или собственно Атропатена — Азербайджанским бекларбекийством (см. Искандар Мунши, Тарих-е Аламара-е Аббаси, (ТАА), стр. 169, 492, 565, 683, 1026, 1030, 1046, 1085). Однако все они, как было сказано, с точки зрения налогово-финансового подчинения имели общее руководство и отчитывались перед везиром северо-западного края, или «Азербайджана».

У Искандара Мунши эти два понятия «Азербайджана»—географическое и административно-финансовое, весьма определенны. Перечисляя северо-западные губернии, он почти всегда, в той же очередности упоминает «Азербайджан, Ширван и Гюрджистан», а иногда—«Азербайджан, Ширван, Аран и Гюрджистан», изредка упоминая также Карабах и Чухур-Са'д (стр. 647, 650, 754, 756, 1026, 1102 и др.). Особенно определенны Азербайджан и Ширван, которые всегда упоминаются вместе: گفتار درقضایای آذربایجان و شیروان. تسلط رومیه بر انحاء ممالك آذربایجان وشیروان. درمقام تسخیر ممالك آذربایجان وشیروان.

Причем под Азербайджаном он подразумевает в основном историческую Атропатену, лежавшую южнее Аракса, а Ширван—это территория, охватывающая нижнее течение Куры и Аракса до Дербента (стр. 101, 228, 230, 232, 235, 255, 259, 270, 504, 636—638, 643, 709, 730 и др.). Историческая скрупулезность Мунши доходит до такой степени, что, говоря о везире Азербайджана, называет его «везиром Азербайджана и Ширвана» (عطاالله اصفهانی که در زمان شاه جنت مکان وزیر آذربایجان وشیروان بود —Атаулла Исфахани, который при царе, обитателе рая, был везиром Азербайджана и Ширвана, стр. 385, стр. 172 и 247), чтобы название Азербайджан по ошибке не воспринимался в смысле собственно Азербайджана (Атропатены). То, что это действительно были разные должности, явствует также из сведения, которое дает он о Ходже Мухаммаде Рза Фадави (известного под именем Сару Ходжа), согласно которому он, будучи везиром Азербайджанского бекларбеки Зулфегар-хана Караманлу, дослужился до царской службы и стал независимым везиром Азербайджана; (ازوزارت ذوالفقارخان قرامانلو بملازمت اشرف رسیده وزیر مستقل آذربایجان گشت). Из сказанного видно, что везир Азербайджана не подчинялся бекларбеки, он считался уже придворным служителем, подчиненным великому везиру э'темад-уд-довле и в налогово-финансовых делах его власть распространялась также на остальные три северо-западные губернии: Ширван, Карабах и Чухур-Са'д.

Документ 5. Этот персидский текст купчей на семь сел, «купленных» и подаренных Эчмиадзину Григором Маквеци или Артазеци, сыном Джалалбека, у Сюникского князя Амир-Рустама, сына Бешкена Орбеляна, в половине месяца раби' II 835 года хиджры (20—21 декабря 1431 г.) дошел до нас в копии более позднего периода, снятой, очевидно, в XIX веке в общем реестре остальных монастырских имений.

Краткие переводы купчей на армянском языке вышли в свет в журнале «Арарат» (1875, стр. 212, 213), а также в сборнике «Купчие» (стр. 12), изданном в Ереване, в 1941 году А. Абраамяном. Персидский текст публикуется впервые.

Документ был известен многим еще со времен Симеона католикоса и даже раньше и в нашей исторической литературе не раз ссылались на него. Однако в силу неправильной расшифровки, а также отсутствия или же недоступности вспомогательной литературы были искажены имена упомянутых в нем исторических личностей и некоторые названия местностей, что послужило поводом для неправильных интерпретаций.

До последнего времени наши сведения об авторах и исторических обстоятельствах записи купчей ограничивались лишь следующим крайне кратким и неполным описанием, данным Симеоном Ереванци в «Джамбре»: «...через три года вследствие перемены власти в нашей стране выступает здесь некий мусульманин Рустам, который неизвестным путем завладевает несколькими селами, между прочим и нашим селом Вагаршапатом, смежным со св. Престолом. Этот мусульманин Рустам был сыном Амиршикана, внуком амир-Смбата, который, неизвестно, откуда родом. Тогда католикос Григор еще раз покупает это село у того мусульманина за 90 тысяч динаров и обращает его в вакф Престола. У него же вместе с этим селом он покупает села Аштарак, Батриндж, Норагавит, Агавнатун, Кирашлу и Мугни, о каждом из которых расскажем в своем месте. На эти семь оел тот же ереванский судья Заманатин пишет большую купчую-крепость в форме длин-

ного кондака и ставит свою печать. Ставят свои печати и свидетельствуют также ереванский шайх-уль-ислам по имени Рагим и нахичеванский судья Ахмед, сын Мухаммада. В купчей, согласно своему закону, (судья) подтверждает с великой клятвой, что все шесть данго мулка этих семи сел купил Григор халифа (католикос) и обратил в вакф св. Эчмиадзина. Купчая написана в . . . . году мусульманской эры, внесена в реестр под № . . . . Есть еще копия этой большой купчей, написанная позже и имеющая печать только одного шейх-уль-ислама. Она внесена в реестр под № . . . . («Джамбр», пер. С. Малхасянца, Москва, 1958, стр. 172—173).

В отдельных статьях, вышедших в 1955—1960 гг., нами были рассмотрены эти и предыдущие купчие и на основании расшифрованных полных текстов и некоторых памятных записей XV века было доказано:

а. Амир-Рустам, фигурирующий в данной купчей как продавец, является не «неким мусульманином», а сыном Бешкена, сына Сюникского Смбата Орбеляна. То обстоятельство, что в «Джамбре» отец Рустама назван «Амиром Шиканом», а в «Арарате» и в «Купчих» — «Амиром Мишкином», объясняется неправильной дешифровкой слова بيشكين персидского текста.

б. Пышная титулатура, данная амир-Рустаму в купчей, свидетельствует о том, что в 1431—1437 гг. он добился высокого положения у Искандара Кара-Коюнлу и, используя благоприятные условия, стремился создать армянское вассальное княжество.

в. Одновременно он делал практические шаги к восстановлению католикосского престола и католикосата всех армян в Эчмиадзине. Благодаря своему влиянию он оформил «продажу» перечисленных в купчей семи крупных сел, а затем их пожертвование монастырю покупателем Григором Маквеци с целью создания прочной экономической базы для общенационального центра церковной власти.

г. Однако дальнейший ход событий и трагическая гибель Искандара Кара-Коюнлу, сюзерена Амир-Рустама,

сорвали этот план, в осуществление которого втянулись энергичные деятели светского и духовного армянского феодального сословия XV века — амир-Рустам, сын Бешкена Орбеляна, и епископ Григор, сын Джалалбека.

д. После Искандара Кара-Коюнлу, лишь в 1441 году, при Джаханшахе, в более мирной политической обстановке представилась возможность созвать общий собор церковных деятелей и осуществить перенесение католикосского престола в Эчмиадзин.

е. Собор епископов, как уже было отмечено Орманяном, избрал средний путь и католикосом был избран Киракос Вирапеци, однако Григор Маквеци и его сторонники, оставшиеся недовольными выборами, сумели отменить их, после чего Григор Маквеци занял католикосский престол. Основой для такой замены, несомненно, послужили права, зарегистрированные и подтвержденные на его имя в данной купчей (см. А. Папазян, Страница из истории политической жизни Восточной Армении, «Известия» АН Арм. ССР, сер. общ. наук, 1955, № 8. Иноземное господство в Араратской области, «Известия» АН АрмССР, 1960, № 7—8. Институт «бейт-ул-мал» и конфискации земель армянских феодалов в XV в., «Историко-филологический журнал», № 2, Ереван, 1958, на арм. яз.).

Мы не знаем, когда и при каких обстоятельствах из Эчмиадзинского архива исчезли подлинник этой купчей от 1432 года и копия (сурат), упомянутая Симеоном Ереванци. Возможно, что они находятся ныне в каком-нибудь архиве, в необработанном виде и когда-либо могут быть обнаружены.

Документ 6. Текст купчей сохранился в копии 1892 года. Переписан на листке школьной тетради. На первой странице — текст купчей, на второй — свидетельства и копии печатей с пометой о дате и месте переписки, где упомянуто имя Авак-бека Мелик-Пашаянца, в присутствии которого была снята копия.

На полях сделана помета по-армянски: «Упомянутая эта купчая была написана на пергаменте».

Мелик-Пашаянцы вели свое начало от рода Мелик-Паши или Пашика из Варандского села Кёчиз. Последний,

согласно сведениям Даврижеци, был одним из тех недовольных феодалов, которые, восстав против турецких властей, в конце XVI века оставили родные владения и перебрались к Шах-Аббасу. Перечисляя тех армянских меликов, которые, оставив Агванк, нашли приют в Исфахане, Даврижеци упоминает также «Мелик-Пашика из села Кочиз» (Даврижеци, стр. 15). По М. Бархударянцу, Варандское село Кёчиз впоследствии называлось «Цоватех», однако на одной эпиграфической надписи, приведенной в его книге, читаем: «Страна Варанды и Кёчиза» («Арцах», стр. 104). Хотя Гергер тоже считается селом в Варандском уезде, однако в данной купчей оно вместе с Кёчизом упоминается как уезд или район. На другой странице документа той же полуграмотной рукой по-персидски, вперемежку с азербайджанским перечислено несколько грамот и купчих, которые в XVII—XVIII вв. были выданы различным представителям того же меликского рода.

К сожалению, нет ни одного сведения о том, в чьих же руках находился подлинник купчей. Ввиду того, что снятие копии было произведено в присутствии Авак-бека Мелик-Пашаянца, можно предположить, что подлинник документа принадлежал последнему, как одному из отпрысков упомянутого меликского рода. Несомненно, это был древнейший документ, свидетельствующий о помещичьих правах Мелик-Пашаянцев. Однако были сохранены также документы, относящиеся к последующим векам, которые перечислены в следующем порядке:

١ — فرمان ملكيت باسم زبدة المسيحى آوان به محال كوچز از على شاه (!) در تاريخ ١٠١٩ (؟)

1. Грамота о меликстве Кёчизского **махала**, выданная Али-шахом (!) на имя лучшего христианина [**Мелик**]-Авана; 1019 (1610?) год.

٢ — فرمان ملكيت باسم پيرى ولدملك آوان به محال كوچز در تاريخ ١٠٩١ (!) ازشاه عباس (؟)

2. Грамота о меликстве Кёчизского **махала**, выданная Шах-Аббасом (!) в 1091 (1680?) году на имя **Мелик**-Пири, сына **Мелик**-Авана.

٣ — فرمان ملكيت باسم ملك پاشا در تاريخ ١١٤٨ از مصطفى پاشا فى ٥ نومره

3. Грамота, выданная Мустафа-Пашой в 1148 (1735—1736) году на имя **Мелик**-Паши; № 5.

٤ — فرمان ملكيت يوسف آدينه ورنده محالنه مصطفى پاشادان تاريخ ١١٦١ (!) (١١٤١)—٢٨ نومره

4. Грамота о меликстве Варандского **махала**, выданная Мустафа-Пашой в 1141 (в подлиннике 1161) году (1728—1729) на имя **Мелик**-Юсуфа; № 28.

[٥]—١١٤٤ قباله ايچنده يازيلمش نسب نامهٔ ملك حسن ملك پاشا اوغلى وهارون ملك اسداوغلى

[5]. Родословная **Мелик**-Хасана, сына **Мелик**-Паши и **Мелик**-Гаруна, сына **Мелик**-Асада, записанная в купчей от 1144 года.

[٦]— ١١١٤ ملك پيرى محمد شفيع بيك ايله مرافعه لرى اولوب در

[6]. В 1141 (в подлиннике 1114) году (1728—1729) между **Мелик**-Пири и Мухаммад-Шафи-беком был спор.

[٧]— ١١٣٩ ملك آوان آدينه قباله اولسون (؟) شيخ دوسون كندينه

[7]. Купчая, выданная на имя **Мелик**-Авана для села Шейх-Дусун (?).

[٨]— ملك پاشا آدينه فرمان... كوچمك خصوصنده اما بى تاريخ و مهر معلوم اولمور

[8]. Грамота, выданная на имя **Мелик**-Паши... относительно кочевки, но без даты и с неразборчивой печатью.

[٩]— كوچز هرهر ملكنده ١٢٢٨ حكم ميرزاعلى ويردى به زواذيق قريه سنون سرحدينه... پيرى بيك وملك جمشيد اوشاقلارينين شكايته كوره

(Մեխտուլի)

[9]. Указ от 1228 (1813) года о **мулке** Кёчиз-Гергер, выданный **Мирза**-Аливерди для границ села Завазиг, на основании жалобы детей Пири**бека** и **Мелик**-Джамшида.

В конце по-армянски написано «Мехти-кули». Это, очевидно, запись, сделанная на печати и означает, что указ выдан карабахским Мехтикули-ханом (1806—1822 гг.).

Датировка документов крайне условна, переписчик не сумел правильно расшифровать даты, написанные по-арабски. Он неверно понял дату и настоящей купчей. Точно скопировав арабские письмена اربعين و ثمانمايه (840), внизу цифрами приписали ١٤٨ (148). Другие прибавили точку между ١ и ٤ и тем самым переделали цифру в «1048».

Думается, что грамота, упомянутая в списке первой и выданная на имя Мелик-Авана, могла быть более раннего периода. Она, по всей вероятности, должна быть выдана Хасаном-Али-Кара-Коюнлу. Грамоту получил, видимо, владетель данной купчей Аван, сын Ованеса. Вторая грамота также должна быть более раннего периода, так как при Шах-Аббасе меликом в Варанде был Пашик. Нам кажется, что неправильно расшифрована печать грамоты. Более достоверны сведения, относящиеся к грамотам, выданным турецкими пашами к другим документам.

Тем не менее этот список представляет определенную ценность и полезен для изучения истории Варанды и в особенности родословной меликского рода Кёчиза. Однако наиболее ценной является публикуемая купчая, благодаря которой наши сведения о семье этих меликов с конца XVI века переносятся на 30-е годы XV века.

Документ 7. Написанная по-персидски эта древнейшая купчая о купле и пожертвовании монастырских поместий Татева сохранилась и дошла до нас в безукоризненном подлиннике. Акт о продаже и пожертвовании (кабале и вакфнаме) составлен в присутствии Шар'а Нахичевана, рукой того же кази Заман-эд-дина, который составил и написал древнейшую купчую Вагаршапата от 1430 года (док. 4). И письмом, и внешним видом, и формой изложения эти два документа совершенно схожи.

Места соединения (их всего 5) отдельных листов бумаги скреплены печатью кази Мухаммад Кавам-эд-дина и подтверждены следующими надписями Заман-эд-дина:

1. «صح وصل حرره زمان الدين القاضى — скрепление утверждается, написал кази Заман-эд-дин».

2. «صح الوصل من كاتب الاصل حرره زمان القاضى — скрепление утверждается писцом текста, написал кази Заман».

В 1468 году вардапет Шмавон Ангехакотци вместе с епископом Степаносом получает от Хасана-Али-Кара-Коюнлу указ, где, наряду с другими десятью селами, переутверждались права монастыря на перечисленные в данной купчей села Свари, Тандзатап, Ташу и Аганц. Согласно указу, остальные села также продал вардапету Шмавону амир-Рустам: «Бахраче с земель, купленных Шмавоном вардапетом у сына Бешкена, мы милостиво даровали ему по приобщенному списку»,—сказано в указе (Указы, I, док. 4).

Купчая была в силе и имела важное значение для монастыря и в следующие века, несмотря на то, что как в XV, так и в XVI вв. последующие предводители и настоятели получали многочисленные грамоты от туркменских падишахов и сефевидских шахов, в которых неоднократно утверждались помещичьи права монастыря.

Об исключительном значении данной купчей, с точки зрения вакуфно-помещичьих прав Татевского монастыря, свидетельствует следующая памятная запись на армянском языке, сделанная в 1608 году на обратной стороне документа: «Во времена царствования османцев из Константинополя, возник спор о границах Татева, Сваранца, Ташу и Аганца. И судействовал судья по имени Осман, из турок, и он потребовал, чтобы епископ тер-Ованес показал грамоту, указывающую границы сел. Достал тер-Ованес, епископ Сюникский, грамоту и вручил судье. [Тот] прочел границы сел, а грамоту не вернул епископу Сюникскому. Настали смутные времена, стало могущественным войско персов Хорасана, Шахапас пришел и взял город Тавриз, Нахчван и Араратский уезд, взял в плен судью Османа и вместе с грамотой увел его в страну персов в Казвин и в Испахан. Осталась грамота в плену четыре-пять месяцев. Остались мы в недоумении относительно грамоты. Что станет с нами, если такое горе постигло монастырь Татева. Юноша по имени Нерсес взял благословение монастыря Татева и ушел, шел месяц и дошел туда и, рас-

спрашивая, нашел грамоту с божьей милостью и, взяв ее, принес в селение Агверц, и прибыл епископ Татева Мартирос вместе с монахами, с ключником тер-Месропом, с патриархом тер-Симеоном, и, взяв грамоту, привезли в монастырь Татева. Да будут бог вселенной и святые апостолы Фаддей и Варфоломей помощниками и хранителями юноши Нерсеса и матери его Пашапак. Помяните также ходжу Есайи, Масаха, Джангула, Ахума и Эваза и Хошнатара и иерея Израела, записавшего сию грамоту в 1608 году».

Внизу приписано: «Помяните Тумана, Танксуга и священника тер-Григора».

В памятной записи «Чашоца», переписанного в 1437 году в Санаине, Шмавон Ангехакотци, описывая бегство в Лори во время нашествия Шахруха, называет Рустама Орбеляна своим «духовным сыном» (*ժՀ դարի Հիշատ.*, стр. 468). После возвращения в Сюник, при Джаханшахе, княжеские права Орбелянов были частично восстановлены. Однако ясно, что Рустам уже не пользовался большим авторитетом и его имени уже не предшествовала та пышная титулатура, которая была в купчей (1431 г.) семи сел (док. 5), проданных им Григору Маквеци. Здесь он уже не «высокородный амир», а «армянский амирзаде» (امیرزادهٔ ارمن). Однако, согласно принятой в арабской историографии традиции, выражение «амирзаде-Арман» следует перевести как «амирзаде Армении». Для указания национальной принадлежности употреблялось выражение «амирзаде-е армани» (امیرزادهٔ ارمنی). А страну арабы называли «Арман»— ارمن или «Билад ал-Арман»— بلاد الارمن и подразумевали Западную Армению, вернее — страну Шах-арменов. Но вряд ли в данном документе слово «Арман» означает страну, тем более, что речь идет не об «амире», а об «амирзаде», ибо говорят не «княжич Армении», а «армянский княжич».

Предводитель Татева вардапет Шмавон Ангехакотци был одним из видных церковных деятелей XV века и принимал активное участие в движении за восстановление католикосского престола в Эчмиадзине (*Ք. Մհծպետեան*, стр.

51, 78, 86). Он сыграл видную роль в укреплении помещичьих прав монастырей Татева и Вагади («Указы», I, док. 2, 4, 11, 15 и комментарии к ним). Это единственный документ, где упомянуто имя его деда Акопа.

В XVI веке купчая утверждена «Сохрабом из Урута». Почти такой же надписью заверен и док. 14, изложенный в 1508 году на основании данной купчей (см. прим. к док. 14). Хотя печать Сохраба на этой купчей сильно стерта и неразборчива, однако заметно, что она отличается от печатей, поставленных на док. 3 и 18.

Документ 8. Этот документ, представляющий исключительную ценность для изучения истории владений монастыря Аменапркич в Хавуц-таре, дошел до нас в копии позднего времени. Хотя некоторые места в тексте искажены или не расшифрованы, однако в контексте они в большинстве понятны и не мешают правильному чтению и переводу текста.

Место для имени Якуба падишаха Ак-Коюнлу на копии оставлено свободным. В подобных случаях имена царей записывались на полях красными или цвета золота чернилами, а соответствующее место в тексте оставалось незаполненным. Так было и в этом документе, и запись на полях была, очевидно, стерта или оторвана. Однако так как датировка документа не подлежит сомнению, то в тексте с уверенностью можно дописать имя ابو المظفر یعقوب بهادر (победоносный Якуб-бахадур).

Как юридический документ, этот договор или соглашение («мусалихе — مصالحه») формой изложения отличается от актов («кабале» и «вакфнаме»), относящихся к купле («мубайие — مبایعه») или пожертвованию («вакф— وقف»).

В предисловии данного выпуска мы рассмотрели историко-юридические мотивы данного документа и установили, что в годы записывания документа, при Якубе падишахе Ак-Коюнлу в Армении имели место беспощадные преследования отдельных выдающихся представителей армянского феодального сословия. В этот период бейт-ул-малом были конфискованы также наследственные владения

упомянутого в документе вардапета Закарии, которые, согласно этому документу, были возвращены после уплаты выкупа в 5000 динаров (см. Предисловие, стр. 223—224).

С. Ереванци считает вардапета Закарию потомком Григора Магистроса и отождествляет его с участником Эчмиадзинского собора 1441 года, вардапетом Закарией, которого Товма Мецопеци называет «дворянином (азаторди) тер-Закаре из Хавуц-тара» (*Հիշատակ*, стр. 52). Однако, как заметили еще Гарегин Овсепян, в памятных записях за этим Закарией следует некий епископ Ованес. Его преемником был упоминаемый в данной купчей вардапет Закария, сын Шаена, лишь он мог быть жив до 1526 года и вместе с Амазаспом-вардапетом, по купчей (док. 16), написанной в том же году, пожертвовать часть этих имений монастырю Аменапркич, а за год до этого, в 1526 году, купить сад в Гарни (док. 15). Нет сомнений, что Закария Хавуц-тареци, участвовавший в Эчмиадзинском соборе 1441 года и считавшийся «старейшим из епископов», не мог дожить до 1526 года (*Գ. Հովսեփյան, Հավուց-թառի Ամենափրկիչը և նուիրանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ*, стр. 31, ср. *Ա. Ալիշան, Այրարատ*, стр. 357, *Մ. Օրմանյան, Ազգապատում*, стр. 2111).

Неправильно поняв содержание документа, С. Ереванци считает его «кабалой» (*«գապալայ»*) и полагает, что упомянутые в документе 9 селений вардапет Закария мог купить у Амир-Кямал-эд-дин Абдин-бека, сына Хаджи-Новруза за 5000 динаров, и затем замечает: «Вардапет Захария совершает покупку на свое имя, а имени монастыря Аменапркич в купчей не упоминает и, таким образом, не передает в вакф монастырю. Это потому, что они издревле были знаменитыми азатами, богатыми, с многочисленной родней; одни из этого рода были духовного звания, другие — светского, но у всех был один дом и общее имущество, и село с монастырем считалось общей собственностью рода. Поэтому когда он, будучи настоятелем этого монастыря, покупал столько-то мулков, то считал, что покупает для монастыря, хотя по простоте своей не записал в вакф монастырю» («Джамбр», стр. 354). В действитель-

ности же имения были наследственными владениями вардапета Закарии, конфискованными чужеземными владетелями во время общих гонений. А затем уже, как об этом свидетельствует также С. Ереванци, когда стало невозможным защищать земли от конфискаций, тот же Закария, сын Шаена, и вардапет Амазасп, очевидно один из его ближайших родственников, в 1526 году вынуждены были по частям отдать эти мулки в вакф монастырю Аменапркич (док. 16, ср. «Джамбр», стр. 354—355).

Однако из указа, изданного верховным диваном в 1577 году при Шах-Исмаиле II, видно, что в последующие годы эти имения или же часть их все еще рассматривались как наследственные мулки, принадлежащие отдельным представителям той же семьи (Указы, I, док. 19), а позднее, вероятно начиная с XVII века, стали вакуфной собственностью монастыря.

«Еще в наше время,— пишет С. Ереванци,— пока этот монастырь был населен, он получал шесть дангов мулка от сел Хайоцтар, Тарнис и Кутуцванк, пока эти села, в которых жили мусульмане, тоже существовали. Также и село Кохт, пока было населено, платило монастырю три данга мулка. Села же Манкус, Аваник, Кагберт и Сурп-Саркис, земли которых обрабатывал монастырь, мы застали опустевшими. В настоящее время, когда мы пишем, как монастырь, так и все эти села совершенно опустели. Увы, увы! Довольно об этом» («Джамбр», стр. 355).

Документ 9. Древнейшая купчая Ошакана, сохранившаяся в безупречном подлиннике. Написана красивым письмом насх, начало отдельных отрывков выведено крупными каллиграфическими буквами; благодаря употреблению харакат, транскрипция собственных и географических названий не подлежит сомнению.

До основного текста купчей было упомянуто имя кази бейт-ул-мала. Эта часть вдоль всего документа отрезана, и затем края бумаги снова приклеены друг к другу Мы восстановили эту часть текста, основываясь на надпись, сделанную той же личностью в начале документа 8, написанного всего за три недели до этой купчей.

Однако же в этой купчей трижды, в местах скрепления отдельных листов бумаги, как и под начальной утвердительной записью, сохранена печать того же кази бейт-ул-мала со следующей надписью: «المتوكل على الله الرحمن عبد الاول بن عثمان — сын Османа Абд-ул-Аввал, уповающий на милосердного бога».

На большей части остальных печатей читаем имена их владельцев. Вполне разборчива поставленная в конце купчей печать амила бейт-ул-мала Амир-Кямал-эд-дин Абдин-бека. На маленькой печати диаметром в 2 см выгравированы следующие две строчки:

چون شدی برعدوی خود فیروز شکر کن عابدین بن نوروز

«Поскольку победил своего врага,

То прославляй бога, о Абдин, сын Новруза».

Письмо некоторых названий местностей, упомянутых в тексте (Ошакан, Карпи, Каракилиса, Аштарак), отличается от общего почерка купчей. Чувствуется, что в некоторых местах сделаны поправки другим писцом, или написанное стерто и записано заново. На полях, напротив той строчки, где упомянут Ошакан, некий Мухаммад-Шариф констатирует, что то же село, в границах, указанных в тексте, ранее было известно под названием Казанфар. Поэтому кажется вероятным, что замечаемые в тексте поправки внесены позднее автором того же акта.

Перечисляя купчие Ошакана, С. Ереванци в 24-й главе «Джамбра», под номером 21, пишет об этой купчей: «Еще одна большая старая купчая в форме свитка на шесть дангов мулка этого села, которую получили от бывших владельцев. В ней описано село во всех границах. Написана в 894 году мусульманской эры. Найдешь по реестру под № 21» (стр. 335).

А в отрывке из 13-й главы, относящейся к истории Ошакана, говоря более подробно об этой купчей, он вновь описывает границы села: «...С одной стороны — Кара-килиса, близ села Хаджилар, с другой — шагвертская вода, с третьей — село Такя, с четвертой стороны — дорога в Карпи и киры (стр. 182). Как видим, здесь забыто село Аштарак как одна из четырех границ и вместо этого, в качестве четвертой границы дано слово «такие — تكيه (скит)— принятое за название села.

На оборотной стороне документа рукой С. Ереванци сделана следующая запись: «21; Старая купчая (**кабала**) на шесть **дангов мулка** села Ошакан, в которой село описано в этих границах; когда мы приобрели **мулк** этого села, взяли и эту старую купчую (**кабала**); в 894 году мусульманской эры». Вверху скорописью написано: «Купчая (**кабала**) Ошакана».

Документ 10. Эта безграмотная и краткая по содержанию купчая является самой старинной из дошедших до нас купчих XVI века, написанных по-персидски. По общему изложению и краткому шаблону, характерному для нотариальных актов, она отчетливо отличается от купчих XV и XIV веков. Это обыкновенный документ о купле и продаже «قبالهٔ بیع و شراء»—кабале-е бей у шира». Язык беден и лаконичен, письмо смешанное и не каллиграфическое.

Утвердительную запись нотариуса Шар'а можно разобрать лишь наполовину. Печать хотя и разборчива, но не содержит чьего-либо имени.

На листе бумаги, приклеенном на оборотной стороне документа, по-армянски записано: «Старая **кабала** на шесть **дангов мулка** села Айтин-Давриш, или Кешишкянти, который некий армянин Фархаттин продал **халифу** Ибрагим-**беку**, сыну Якуба-**аги**, за шесть **туманов**. Его границами являются: Армут Агаджи, Иланлу, Кузулу-дара и Карадаш. В 980 году хиджры. Это в Кырхбулагском **махале**». На полях документа с левой стороны первоначально в скобках был поставлен номер—50, затем написанное стерто и ниже написано «3». Там же мелкой скорописью написано: «Новую **кабалу** о том, что мы купили это село, найдешь под номером 11».

Еще ниже другим почерком написано: «**Кабала мулка** села Айдин, что (находится) в Апаране».

В тексте, а также в краткой записи по-армянски имя «Фахр-эд-дин (فخر الدين) написано в искаженной, просто-

народной форме «Фархадин». Оставив в персидском тексте فرخدين, в переводе мы дали правильную форму «Фахр-эд-дин».

Первая верхняя запись сделана при жизни Симеона Ереванци и почти в точности приведена в XIII главе «Джамбра», в параграфе, посвященном истории владения села Кешишкянди и озаглавленном: «О селе Кешишкенд, иначе называемом Айдин-Дарвиш и Чалабикенд, в округе Кырхбулаг, смежном с округом Абаранским...» (стр. 191).

Симеон Ереванци говорит об этом селе после села Дипаклу, или Сант Апаранского махала, купчая на которое от 983 г. хиджры (1575 г.) также публикуется в данном томе (док. 23). Ереванци не сомневается в том, что это разные села, хотя описание границ двух сел одно и то же: «Армуд-агаджи, Иланлу, Гузулу-дара и Кара-таш» («Джамбр», стр. 190 и 191).

Документ 11. Древнейший документ утвердительных актов отдельных имений и земельных владений, написанный в 909 году хиджры (1504 г.) «судебным присутствием стана войск» в Нахичеване. По тому же шаблону написаны также купчие 3, 13, 18. Последние два документа, однако, изложены более грамотно.

В тексте указанной купчей имеется много орфографических и стилистических ошибок. Наименования сел и имений также частично искажены. Печати в большинстве разборчивы. В верхней части документа три удостоверительные записи скреплены печатями двух нахичеванских кази и секретаря Шар'а Инаятуллы, сына Насруллы. Теми же тремя печатями скреплено также место соединения листов бумаги. На полях находятся свидетельства, скрепленные печатями Фатуллы и Халилуллы из Ордубада.

Ходжа Фатхи-бек Туси, который в купчей величается титулом «Великодушный эмир и властелин», по всей вероятности, происходит из потомков крупного ученого, астронома и математика, государственного деятеля XIII века Хадже Насир-ад-дина Туси. Обосновавшаяся в Ордубаде семья Туси дала множество духовных лиц, культурных и

государственных деятелей, к числу которых относится также занимавший важные посты при Шах-Аббасе I и до него, затем десятки лет находившийся в должности великого везира или э'темад-уд-довле Хатам-бек Ордубади. Искандер Мунши во втором томе истории Шах-Аббаса описывает приезд последнего в 1606 году в Ордубад и Вананд, где имели владения Хатам-бек и другие члены его семьи (ТАА, II том, стр. 728).

Эти владения и являлись упомянутыми в настоящем документе селениями и поместьями, которые находятся в Ванандском ущелье (см. *Ե. Լալայան, Գոդեհի*, стр. 76—79). Тот факт, что настоящая купчая говорит о владении Ходжа Фатхи-беком в этих селениях и поместьях только наделами, еще более убеждает нас в том, что они в целом были наследственными поместьями рода Туси, в дальнейшем разбитые между их наследниками, и что таковые до начала XVII века и еще позднее продолжали оставаться в руках потомков той же феодальной семьи.

Документ 12. В числе документов, относящихся к монастырю Апостола Фаддея в Маку, содержащихся главным образом в папке № 4 Католикосского архива, настоящий экземпляр считался самым древним и зарегистрирован под № 1. Хотя бумага достаточно потертая, однако текст, написанный густыми черными чернилами, в целом разборчив. Письмо дивани-шикясте, без знаков препинания, что сильно затрудняет дешифровку.

Круглая печать управляющего делами «Азербайджана», в 15 мм в диаметре, поставленная в конце актов, сильно стерта и неразборчива. Только в верхней части можно прочесть слово خادم (служитель).

На следующей странице документа имеются три надписи по-армянски, сделанные в разное время, довольно неграмотно и не представляют какого-либо текстологического интереса (см. армянский текст примечания, стр. 161).

Об упомянутых в документе владельцах безымянных имений — сына Манвела — Тадеосе и его сыне Мириджане дополнительных сведений мы не нашли. Ясно, однако, что в начале XVI века, в первые годы царствования Шах-

Исмаила, при проведении общего учета земельных и других доходных угодий зафиксировано, что какие-то имения принадлежали сыну Манвела—Тадеосу и его сыну Мириджану. Надо полагать, что названные имения в дальнейшем были отданы в вакф монастырю Фаддея, вместе с которыми поступил в архив монастыря и настоящий документ. Первая из надписей, сделанных на документе, хотя и неграмотна, но весьма точно выражает смысл акта. Вторая носит весьма общий характер и притом ошибочна, так как в акте не указано о принадлежности Тадеоса к духовному сословию, тем более, что упомянуто также и имя его сына—Мириджана как владельца. Последние надписи сделаны в то время, когда эти владения уже принадлежали монастырю, следовательно, надписывающие, исходя из этого обстоятельства, думали, что это есть акт, составленный о владениях своего монастыря, выданный некоему епископу Тадеосу. Тем более, что отрывок текста و میریجـان ولد مشار الیه («и его сыну Мириджану») трудно разобрать.

Сведения о епархиальных начальниках монастыря Фаддея крайне сбивчивы. Вардапет Хачик Дадьян, лично побывавший в монастыре Фаддея и объехавший всю епархию Маку, отдельно издал эпиграфические надписи монастыря, которые и послужили основой для дальнейших исследований (см. *«Արարատ»*, 1898, стр. 89—91, ср. *Ե. Տրանկյան, Ատրպատական*, стр. 28—30, *Հ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը*, II часть, стр. 457—477). Количество их невелико, большей частью они относятся к XVII—XVIII вв. и не способствуют выяснению упомянутых в купчей личностей и ее датировки.

Все персидские документы о монастыре Фаддея (купчие, указы и т. д.), вероятно с тех пор, как монастырь перестал быть центром Атрпатаканской епархии (40-е годы XVII века), перенесены в Эчмиадзин, и в настоящее время, как уже сказано, хранятся в папке № 4 Католикосского архива. В папках же 1 а, 1 б, 1 г, 1 д, 1 е того же архива также встречаются документы относительно монастыря Фаддея и Маку, из них три опубликованы в выпусках I и II серии «Указы» («Указы», вып. I, док. 7 и 16, вып. II, док. 21) цикла «Персидские документы Матенадарана».

Из этих документов только в указе Шаха Тахмаспа I, от 1562 года («Указы», вып. I, док. 16), упомянуты названия некоторых сел, подвластных епархии монастыря Фаддея (Каракилиса, Кырхбулаг, Аркаюн, Кариз, Маглазан и Коруг). В числе этих сел без сомнения были и такие, которые как мулк принадлежали монастырю, как, например, примонастырское село Каракилиса. Однако, по свидетельству Е. Франкяна, побывавшего в монастыре в 1903 году, когда-то монастырю принадлежали следующие села, находившиеся в районах Маку, Чорс и Хой: Мызра, Юмри-даш, Каракилиса, Дипак-даш, Агбулаг, Каратулки, Сона-булах, Агдаш, Махлазан, Коруг, Нушик, Кёхреван, Чорс, Рахан (Атрпатакан, стр. 30—31).

Документ 13. Число официальных документов об общинном землевладении или о землевладельческих правах свободных сельских общин невелико. Настоящий документ, выданный судебным присутствием стана войск, среди аналогичных документов самый давний и целостный. И хотя написан бледными чернилами, на непрочной бумаге, однако текст, написанный письмом насх, и довольно грамотно, полностью поддается дешифровке.

Места соединения отдельных частей бумаги на первой странице скреплены печатями начальника канцелярии Шар'а — кази Фатхуллы, а также другими печатями, поставленными под кратким свидетельством, следовавшим за более обширным, сделанным Кази Фатхуллой. На маленькой овальной печати кази надпись المتوكل بالرحمن الرحيم الفقير فتح‌الله بن ابراهيم («Уповающий на жалостливого и милосердного бога, жаждущий Фатхулла, сын Ибрагима»). На второй печати, которая несколько больше (30 мм), в центре читаем имя «Тадж-Ахмад — تاج احمد», а вокруг мелким письмом выведен отрывок из «Корана». Места соединений бумаги с оборотной стороны скреплены следующей монограммовидной надписью составителя акта Заман-эд-

дин Мухаммада الخطيب محمد زمان الدين حرره الوصل صح الحسيني («Удостоверяю прикрепление, написал Заман-эддин Мухаммад ал-хатиб ал-Гусейни»).

На полях документа сверху имеется надпись везиря Азербайджана Мирза Атауллы, от 964 (1557) года хиджры, которая, хотя и написана красивым шикясте, но с течением времени стерлась. Некоторые отрывки удалось восстановить при помощи однотипных надписей на купчих монастырских мулков Татева от 1554 и 1558 гг. (док. 18, 19), сделанных той же личностью. Надпись на купчей от 1554 года (док. 18) ясно свидетельствует, что указом, опубликованным в 964 году хиджры, в месяце рамазан (28 июля—27 августа 1557 г.) сделано распоряжение провести общую проверку земельных владений и имений. Ревизором, или, как сказано в одном из документов,— «мумайизом» был азербайджанский везир Мирза Атаулла, который на предъявленных ему документах или купчих делал однотипные надписи и ставил печати. Эти надписи, где фактически пересказано содержание указа Шаха Тахмаспа I от 964 года, месяца рамазана, содержит весьма ценные сведения о различных формах земельной собственности, в частности, о государственных или подлежащих конфискации имениях и о распределении взимаемых с них доходов, о чем мы имели случай говорить в предисловии к настоящему тому.

Кроме упомянутого в купчей села Дибкянд, находящиеся в Шамбском ущелии армянские села Башкянд и Ортакянд также были свободными сельскими общинами (см. Предисловие, стр. 236—239). По Шариатской формулировке они как мулк принадлежали жителям того же села. Так как эти села находились недалеко от монастыря Степаноса Нахавыка (Первомученик) и свои духовные подати платили монастырю, поэтому большое количество документов относительно собственности этих сел сохранилось в архиве монастыря, откуда и поступили в Эчмиадзин.

Помимо Эчмиадзина, ни о каком другом монастыре Армении не сохранилось так много царских указов и купчих, сколько о монастыре Нахавыка (Первомученик) или Магарда. К монастырю Магарда относятся также дошедшие

до нас в оригиналах древнейшие персидские указы, жалованные ильханом Абу-Саидом в 30-х годах XIV века (см. А. Папазян, Два новооткрытых ильханских ярлыка, «Вестник Матенадарана», № 6).

Документ 14. Эта достоверная шариатская копия купчей на монастырские села и сад Татева дошла до нас в достаточно потрепанном виде, отдельные отрывки текста почти неразборчивы. Обе части бумаги, соединенные друг с другом, со временем разъединились и были зарегистрированы первая — под № 4, вторая — под № 14, как отдельные купчие, в папке 2а Католикосского архива. Печать, заверяющая подлинность оригинала, сильно стерта и неразборчива. Оба куска документа со временем были реставрированы. На листе бумаги, приклеенном с обратной стороны к первой части, сделана, вероятно в XIX веке, надпись по-армянски: «Вакуфное свидетельство всех сел».

Форма изложения документа дает возможность утверждать, что он написан на основании 7-го документа (см. примеч. к док. 7).

На подлиннике этого вакуфного акта также находились печать и свидетельство Сохраба из Урута. Как мы уже отмечали в примечании к документу 3, печать его находится на подлинниках двух купчих монастырских владений Татева, написанных в 50-х годах XVI века (документ 8 и 18). Однако в указанном свидетельстве он именует себя: «Сохраб из Урута, сын Смбата».

Утверждение Сохрабом ряда важнейших документов свидетельствует о том, что в указанное время он считался одним из важных лиц названного района, по всем данным— урутским хакимом, наделенным функциями гражданского суда или «Урфа». Урут, что является турецким наименованием «Орота», в те времена был центром одноименной нахии или махала, которому подчинялись Татевский монастырь и большинство упомянутых в купчей селений.

Известно, что те потомки Сюникского княжеского дома, которые укрепились в «Оротском», или «Воротанском», замке, в конце концов с частью своих подданных приняли

мусульманство и остались в своих владениях. Сын Смбата Сохраб был важным лицом этого феодального дома.

Вакуфный акт составлен по требованию тогдашнего Татевского епархиального начальника вардапета Шмавона и подтверждает, что вардапет Шмавон, сын Хачатура, сына Акопа Ангехакотци, отдал эти селения в вакф Татевскому монастырю. Поэтому Сохраб из Урута счел долгом указать в своем свидетельстве, что «второй вардапет Шмавон является наследником прежнего вардапета Шмавона». Таким образом, выясняется, что потомки вардапета Шмавона Ангехакотци, одного из армянских духовных феодалов XV века, продолжали наследственно владеть Татевским монастырем и его имениями. И, разумеется, для сохранения этих наследственных прав было необходимо прочными шариатскими документами доказать, что монастырские имения предварительно принадлежали предкам (в данном случае вардапету Шмавону Ангехакотци) как наследственные мулки. «ملك موروثی شرعی که در سلك ملکیت خود در آورده و در تحت تصرف وحیطهٔ ضبط واستقرار واستمرار کرفتهٔ—бывшие его шариатскими наследственными мулками, превращенные в его собственность и находившиеся под его властью и владычеством».

Документ 15. Купчая была довольно потрепана, края потерлись, вследствие чего сильно повреждены некоторые части текста. Из наличествующих на документе трех печатей две неполные, третья—с надписью «القاضی محمد السعدی — кази Мухаммад ал-Са'ди», принадлежала кази. Всецело потертый документ реставрирован в XVII веке, бережно наклеен на прочную белую бумагу. На обратной стороне, внизу, сделана следующая неправильная надпись: «Некий мусульманин Мухаммад за 2000 дианов продал вардапету Закарии сад, находящийся в Гарни, границы которого: сад Степаноса, сад Бахшаиша, сад Навруза». Ясно, что ввиду повреждения отдельных отрывков документа, имя продавца спутано с именем кази.

Этот обычный акт купли и продажи (قبالهٔ بیع و شراء),

хотя и написан не совсем грамотно, однако сжатостью и четкостью изложения редок для данного времени.

Выступающий в купчей как покупатель вардапет Закария, потомок духовных феодалов Хавуц-тара, тот самый Закария, сын Шаена, который в 1489 году, уплатив выкуп в 5000 динаров, смог получить обратно от бейт-ул-мала конфискованные мулки (док. 8) и позднее, в 1526 году, часть их отдать в вакф монастырю св. Аменапркича в Хавуц-таре (док. 16).

О купленных саде и давильне в документах последующего периода, как и в «Джамбре», не упоминается. Это означает, что сад остался личной собственностью Закарии и никогда не был пожертвован или отдан в вакф монастырю.

Документ 16. Подлинник вакуфного акта не сохранился. Бережно скопирован в реестре купчих Эчмиадзинского и других монастырей Араратской страны, который составлен в XIX веке и хранится в папке 1 з Католикосского архива, сохранена внешняя форма подлинника и отмечены места двух заверительных печатей.

Только в этом документе упоминается имя вардапета Амазаспа, брата епархиального начальника Хавуц-тара вардапета Закарии, сына Шаена. Примечательно, что во время возвращения поместий, конфискованных в 1489 году бейт-ул-малом, собственником этих поместий выступает только Закария, а как отчуждающая сторона, или как дарители, фигурируют оба брата.

В «Джамбре», под параграфом «Обстоятельства монастыря Аменапркич», Симеон Ереванци, подробно рассказывая о земельных владениях духовных феодалов Хавуц-тара, ведущих свое начало от Григора Магистроса, на основании указанного, а также и других источников пытается дать историю постепенного жертвования и превращения этих имений в вакуфную собственность монастыря.

«После вардапета Захарии,— пишет он, имея ввиду вардапета Закарию Хавуц-тареци, жившего в XV веке — обстоятельства меняются, состояние и власть этого рода уменьшаются, род распадается, происходят раздоры между

родственниками духовного и светского звания из-за мулков и другого имущества, даже посторонние люди являются с разных сторон, чтобы предъявить иск на упомянутые мулки, завладеть ими, а поселяне отказываются от уплаты мулков. Вследствие этого два вардапета из этого рода — Захария и Амазасп выделяют половину мулка, то есть три данга сел Хайоцтар, Манкус, Аваник, Кагберт и Сурп-Саркис и отдают в вакф монастырю Аменапркич, составив в 933 году мусульманской эры на турецком языке свидетельство на его имя. Найдешь по реестру». Затем говорится о том, что названный Закария получил две грамоты от Шаха-Тахмаспа I в 980 (1573 г.) и 984 (1574) годах хиджры, коими подтверждались владельческие права его наследников. Первая из этих грамот, которая действительно должна была быть жалована Шах-Тахмаспом I, не дошла по назначению, а вторая жалована при Шахе-Исмаиле II, копия ее сохранилась в том же реестре, где скопирована и настоящая купчая (персидский текст и перевод на армянский и русский языки см. «Указы», I, док. 19). Эти указы были при Симеоне Ереванци, по-видимому, последними хранящимися в монастыре официальными документами относительно окончательного превращения этого села и упомянутых в документе 8 сел целиком в вакуфную собственность. Симеон Ереванци прибегает к предположениям о том, что «...с течением времени светские представители этого рода, принужденные бедностью или же по доброй воле, или по иной причине — это мы не могли установить,— продают остальные три данга из шести дангов сел Хайоцтар и Кохт и шесть дангов мулка сел Кутуцванк и Тарнис этому монастырю. Несомненно, существовали документы об этой сделке, но где они хранятся, мы не могли узнать» (Джамбр», стр. 354, 355).

Документ 17. Эта купчая — дарственный акт (قباله و وقفنامه) не принадлежит к числу эчмиадзинских архивных материалов. Она приобретена у частного лица и зарегистрирована в Католикосском архиве в 1956 году. Документ хорошо сохранился и хотя написан беглым почерком шикяста-

наста'лик, с редким употреблением знаков препинания, однако оригинал весьма разборчив, а печати в большинстве четки и удобочитаемы. Среди аналогичных документов это «кабале-кафнаме» определенно отличается от других купчих данного тома, включая в себе такие подробности, которые по-новому освещают право собственности на отдельные земельные участки или «мазрае», а также вопрос о возможности отчуждения их по отдельным частям. Одновременно он интересен для исследования истории потомков Сефевидов, проживавших в Ардабиле, их земельных владений и в особенности для исследования вакуфного землевладения крупного святилища—гробницы и мечети Шейха-Сафи, а также распоряжения доходами от этих владений (تولیت — таваллиййат, или سر کار آستانه — саркар-е астане). В этом аспекте заслуживают внимания, главным образом, краткий вакуфный акт на второй странице и надписи, сделанные на той же странице отдельными служащими или управляющими мечети по хозяйственным делам, содержащие некоторые экономические и счетно-финансовые термины того времени.

Документ 18. Хотя купчая частично повреждена, однако впоследствии реставрирована и наклеена на простую белую бумагу. Подлинник целиком разборчив, написан не очень беглым почерком шикясте-наста'лик с орфографическими и грамматическими ошибками (واسیقه، مسجیله، صهیفه и т. д.). Этот документ современен купчей, устанавливающей общие границы монастырских сел Татева: Хот, Шынхер, Халидзор (см. документ 3). Форма изложения, начало и конец сходным с двумя другими купчими XVI века (док. 11 и 13), которые составлены «судебным присутствием стана войск» (دارالقضاء معسکر ظفر اثر). (О печати писца, составившего купчую, и о других печатях см. в примечании к док. 3).

На этой купчей, как и на купчей Дарашамбского села Дибкянд от 1506 года (док. 13) есть надпись об утверждении законности собственнических прав Татева на монастырские владения, сделанная в 1557 году везиром Мирза Ата-

уллой во время общей ревизии всех имений и мулков, проведенной по стране на основании царского указа, изданного в том же году. Относительно этих ревизий, проведенных везиром Атауллой, сохранились три документа, из коих два, как уже сказано, надписи, сделанные на упомянутой Дарашамбской и настоящей — Татевской купчих, а третьим является 19-й документ настоящего тома, т. е. шариатская копия акта ревизии монастырских владений Татева.

Эти акты особенно интересны содержащимися в них данными об упомянутых различных формах и феодально-мусульманских институтах земельной собственности и некоторыми терминами, которые мы постарались истолковать в предисловии к настоящему тому и в терминологическом словаре.

С этой купчей в XVII веке снята довольно неграмотная шариатская копия, от которой сохранилась только начальная часть и в настоящем вписана в папку 2а Католикосского архива, под номером 17б. Подлинность копии заверена следующей надписью: «سواد مطابق الاصل است كه اصل در نزد اوانيس مهراسياه وانك طاطف قپانات — Копия соответствует подлиннику, подлинник же находится у вардапета Татевского монастыря Капаната Ованеса». На печати написано: «المتوكل على الله الباری عبده اسمعيل بن محمد الانصاری — «Уповающий на милосердного бога его слуга Исмаил, сын Мухаммада Ансари».

Получатель копии — вардапет Ованес, он же Ованес Шабаноглы — настоятель Татевского монастыря, предводительствовавший там довольно долгое время. Со времен его настоятельства сохранилось большое количество указов и купчих относительно посягательств, учиняемых по отношению к вакуфным владениям Татевского монастыря, и активной деятельности вардапета Ованеса в защите этих владений от захвата и защиты прав армянских общин.

Документ 19. Акт составлен во время общих ревизий 1558 года (см. примеч. к док. 13 и 18). Копия эта, снятая с подлинника, относится ко второй половине XVII века. На печати, удостоверяющей подлинность копии, стоит да-

та — 1072 год хиджры (1661—1662), хотя письмо четкое и полностью разборчиво, однако имеется ряд непонятных слов и незнакомых терминов.

Копия снята на обратной стороне копии указа Шах-Аббаса II от 1662—1663 гг., подтверждающего вакуфную собственность татевских монастырских сел. Текст с конца поврежден; оторвана нижняя часть бумаги. Полный текст сохранен в другой копии (пап. 2а, док. 23б).

Копии настоящего акта и указа, написанного с обратной стороны, сняты одновременно рукой того же писца при вардапете Ованесе Шабаноглы (см. примеч. к док. 18). На полях документа поставлено множество надписей, часть которых относится к настоящему акту, а остальные—представляют копии надписей, свидетельствующих об удостоверении подлинника указа и о том, что он зарегистрирован в архивных журналах.

На полях и снизу на документе есть копии надписей и кратких рапортов о ревизиях, проведенных финансово-налоговыми служащими, которые также относятся к XVII веку.

Вардапет Ованес Шабаноглы в 1662—1663 гг. представил жалобу Шах-Аббасу II, приложив к ней копию настоящего акта, составленного при Шах-Тахмаспе в 1558 году. После ревизий, проведенных на месте, результаты которых зафиксированы надписями на том же документе, шах издал указ, скопированный на оборотной стороне. В связи с возникшими позднее новыми спорами и посягательствами вардапет Ованес вынужден был снять и представить на отдельной бумаге копии всех этих документов с целью ограждения монастырских имуществ от посягательств со стороны рода Буртеллу и других. Об этом толкует надпись, сделанная на полях документа в 1074 году хиджры (1666 г.), где сказано: «В каком порядке было разрешено прежним бекларбеки и его святейшеством доблестным везиром Азербайджана, пусть также поступают, не допуская нарушений и считая своим долгом».

Объединенной копией всех этих надписей явился и настоящий документ, однако вследствие повреждений ниж-

ней его части не сохранились конец грамоты и часть надписей, сделанных в связи с ревизией.

В верхнем правом углу документа сделана надпись на армянском языке: «Это копия документа Мирзы Ибрагима», свидетельствующая, что грамота в свое время была представлена везиру Азербайджана Мирзе Ибрагиму на утверждение. Азербайджанский везир являлся общим распорядителем по финансово-административным делам северо-восточных вилайетов Сефевидского Ирана (см. примечание к док. 4). По свидетельству Закарии Агулеци, Мирза Ибрагим занимал эту должность до 80-х годов XVII века (Дневник, 1939, Ереван, стр. 192—193).

Документ 20. Купчая дошла до нас в нешариатской недействительной копии. Копия сделана бережно, с сохранением формы письма и размера. Скопированы также свидетельства на полях и удостоверяющие печати. Однако встречаются искажения отдельных слов и собственных имен. Явные орфографические и стилистические ошибки исправлены при расшифровке. Как, напрмер, дата документа, где между единицами, десятками и сотнями поставлены точки «۹.۸.۱», что, безусловно, является результатом неграмотности переписчика. Надо читать «981 г.».

В копии искажено также название подлежащего продаже села, которое упоминается в трех местах خزار. خراز или خزاز, а также в форме كوه خزر. У М. Бархударяна в «Арцахе» село под этим названием не упоминается. Однако в Мартунинском районе нынешнего Нагорного Карабаха есть гора под названием «Хазаз», с лесом, граничащим с одноименным селом данного документа. Надо полагать, что селение было расположено у подножья этой и ныне лесистой горы.

В купчей как лица, выступающие в качестве отчуждающей и покупающей сторон, так и лица, поставившие на полях подлинника свои подписи и печати, происходят из племен «Фахраддинлу», «Киаслу», «Диванлу» и других, входящих в большое племенное объединение Равнинного Карабаха, называемое «Отузики» (тридцать два), обосновавшихся здесь в начале XVI века. Их же именем Бардинский район, и вся территория к югу от него, до берегов Аракса, назывались «Отузики» (И. П. Петрушевский, Очерки...., стр. 136; Искандар Мунши, ТАА, стр. 357).

Документ 21. Написан на плотной, прочной бумаге, густыми черными чернилами, четким и ясным письмом насх. Текст невредим и полностью разборчив. Печатью секретаря канцелярии Шар'а Мухаммада Шарифа в дважды скреплено место соединения бумаги.

На обратной стороне, по-видимому рукой Симеона Ереванци, сделана надпись: «Шесть **данго в мулка** Ованаванка трое братьев-турок продали некоему армянину».

Продавцы мулков села Ованаванк и поместья Артекин были потомками амиров туркменского племени «Са'длу», осевшего в Араратской стране в начале XV века. Они назывались так по имени Амир Са'да, господствовавшего в Араратской стране в конце XIV и в начале XV веков. Его сыновья и внуки долгое время продолжали владеть Араратской страной, которая в дальнейшем по имени Амир Са'да стала называться «Чухур Са'д» (в армянских источниках— «Саата пос»).

В Араратской стране, и главным образом в Арагацотне и Котайке, землевладельцы Са'длу имели большое количество мулковых сел и поместий. Их имена часто упоминаются в купчих XVI — XVII веков. Сыновья Корхмаз-бека Кайитмиш-бек и Амир Аслан-бек, подтверждающие на полях купчей законность данной продажи, также происходят из рода Са'длу, располагавшего многими мулками в упомянутых уездах Араратской страны. В Католикосском архиве сохранились документы от 1031 года хиджры (1621—1622 гг.) относительно раздела мулков Кайитмиш-бека после его смерти между сыновьями и внуками (пап. 1а, док. 45 и 46), а также купчая, написанная в том же году, по которой сын Кайитмиш-бека Али-бек продает сыну Имам Кули-бека Са'длу Нафас Султану полданга из мулков села Учкилиса (Вагаршапат) (пап. 1а, док. 43).

Документ 22. Купчая принадлежит к группе документов Агулисского монастыря Апостола Фомы; написана

густыми черными чернилами на плотной белой бумаге, четким письмом насх, текст полностью разборчив. Место соединения бумаги скреплено печатью служителя Шар'а Халилуллы, сына Шахмира, а также другой неразборчивой печатью.

В начале XVI века бердакские мулки вместе с мулками нескольких других сел и поместий Ванандского ущелья также принадлежали Ходжа Фатхи-беку Туси, чьи наследники господствовали там до конца XVII века (см. прим. к док. 11). Из описания границ продаваемых земель видно, что они находились на границе сел Бердак и Сал. Земли эти первоначально принадлежали Нубаршаху из Ордубада, который продал их кядхуде Ованесу из Агулиса, сыну Киджмира (или Кишмира). Пашни, безусловно, были орошаемыми землями, которые, хотя и входили в общую возделываемую территорию села, однако являлись наследственными мулками и подлежали отчуждению.

Эти земли, вероятно, впоследствии были пожертвованы или отданы в вакф монастырю Апостола Фомы в Агулисе, старая купчая относительно которых и сохранилась в архиве монастыря. В большинстве сел, находящихся в Ванандском ущелье, монастырь Апостола Фомы имел много земельных участков и садов, о которых упоминается в указах XV—XVII вв. (см. «Указы», т. I, док. 20, т. II; док. 4 и 6; см. также Матенадаран, Католикосский архив, пап. 1а, док. 99; пап. 1б, док. 171, 202).

Документ 23. Написан на простой бумаге, четким и разборчивым письмом насх, служащим Шар'а Мухаммедом-Шарифом, им написана также купчая Ованаванка от 1574 года (док. 21). Однако его печати на этих двух документах не схожи.

На обратной стороне документа мелкой скорописью по-армянски написано: «Мухаммад-**ага,** сын Вали-**аги** Куйлахасарлу, и Ахмад-**ага** за 7 **туманов** продали Ибрагиму-**халифе,** сыну Халила-**халифе** Алпавута, шесть **дангов мулка** Дипаклу, границы которого Армут Агачи, Иланлу, Кузулу Дара и Севкар, в 983 году мусульманского летосчисления (1575)». Эта аннотация почти в точности повторена в

13-й главе «Джамбра». Здесь выясняется, что относительно указанного села в монастырском архиве и другие документы, сохранившиеся от XVII века, в которых, наряду с другими селами, восстановлены права Эчмиадзина и на это село (см. «Джамбр», стр. 190, срав. также стр. 339).

В купчей подлежащее продаже село названо «Дибаки» и написано орфографически неправильно دي بكى. В армянской надписи, как и в «Джамбре», село названо «Дибаклу». Основой названия является слово «Дибак», персидское окончание «и» и турецкое—«лу» имеют одно и то же значение и, присоединяясь с конца к основе, придают значения местности. По-видимому, писец, стараясь олитературить турецкое название «Дибаклу», заменил турецкую частицу «лу» персидской частицей «и». Армянское же название села — «Сант». «Село Дибаклу, по-армянски Сант, в Ереванской области, в Абаранском округе»,— пишет С. Ереванци («Джамбр», стр. 190 и 339).

По данным того же источника, в 80-х годах XVII века село было благоустроено, однако в начале XIX века оно было заброшено и запустело. Об этом селе нет упоминаний в работе И. Шопена «Исторический памятник состояния Армянской области». Алишан же упоминает только, что «на высоком склоне той горы (гора «Ара» — А. П.) есть заброшенное село под названием Типахлу» (*Ширшит*, стр. 252).

Как продающие и покупающие стороны, так и лица, выступающие в качестве свидетелей, являются главным образом представителями господствующего класса мелких племенных объединений, осевших в Араратской стране кызылбашских племен. Кроме Са'длу (о которых см. прим. к док. 21), здесь упоминаются имена лиц, принадлежащих к племенам (оймагам) Койлахисарлу, Алпавут, Хнуслу и Байбуртлу. В. Ф. Минорский, основываясь на сведениях Искандара Мунши, в предисловии к изданию «Тазкират-ал-Мулука» считает род койлахисарлу племенной группой, подчиненной племенам Испирлу и Румлу, а алпавутцев и байбуртлу—независимыми племенными единицами (Tadhkirat

al-mulûk, стр. 16). То, что лица, выступающие со свидетельствами, являются представителями имущего и господствующего класса, подтверждают приставленные к их именам титулы «ага» и «халифе».

Документ 24. Эта купчая, сохранившаяся со времен кратковременного царствования Шах-Исмаила II (1576—1577 гг.), важна как ценный первоисточник, заключающий в себе подробности о выкупе райятами мулковых собственнических прав на свое село у помещиков-частновладельцев, приобретших принадлежащие царским хассам имения после их отчуждения.

Документ написан красивым письмом насх, густыми черными чернилами, на доброкачественной плотной бумаге. Приведенные из Корана отрывки и другие религиозные обороты, а также имя и титул царя написаны золотыми или красными чернилами. На купчей есть узорчатый «унван». С обеих сторон, сверху донизу, текст имеет поля, отделенные золотыми, красными, зелеными и синими линиями. Весь документ в свое время был реставрирован и наклеен сперва на листы синей бумаги, а затем на тонкую льняную материю. На синих листах, употребленных для реставрации, сохранились следы армянских букв. Реставрация сделана небрежно, пострадали некоторые части текста и стерты отдельные слова.

Однако некоторые части текста зачеркнуты нарочито. Так, например, клеем стерта вся титулатура Шах-Исмаила, написанная в начале текста золотыми буквами. Невредимым осталось только имя اسمعيل (Исмаил). Тем же способом стерты написанные золотыми буквами и другие отрывки. А 19-я строка текста, где по порядку изложения следовало упомянуть имя Шах-Исмаила, целиком вырезана. На соответствующем месте из полей вырезаны также слова благословения по его адресу. Во время реставрации на этой части документа края бумаги присоединены и приклеены на материю.

Нетрудно заметить, что целью этих зачеркиваний и вырезок было ликвидировать имя Шах-Исмаила II, в

день коронования которого, как об этом указано в купчей, состоялась настоящая продажа и составлен указанный акт. И действительно, дата купчей — 27-е число месяца джумади I 984 года хиджры (22 августа 1576 г.) соответствует дню коронования Шах-Исмаила II (ТАА, I, стр. 201, срав. E. de Zambaur, стр. 216).

Шах-Тахмасп царствовал 54 года и умер в 1576 году, в возрасте 64 лет. Его старший сын Султан-Мухаммад Мирза был слепым. Следующий по возрасту, Султан-Исмаил Мирза, вследствие своего строптивого и непокорного нрава по воле отца был заключен в Каххахскую крепость. Когда состояние здоровья Тахмаспа стало безнадежным, среди кызылбашской знати возник спор о претенденте на престол. Большинство выдвигало кандидатуру Исмаила. По предложению эмиров Исмаила спешно перевезли в Казвин. Непосредственно после смерти Тахмаспа, в указанном году, Исмаил взошел на престол и за короткое время уничтожил своих пятерых братьев, что произвело тяжелое впечатление и вызвало возмущение среди кызылбашской знати. Скоро Исмаил стал противодействовать шиитскому духовенству и спорить с ним, защищая принципы суннитов по догматическим вопросам, а затем официально осудил и запретил употребление дискредитирующих выражений по адресу суннитов. Эти противоречия со временем обострились и кончились таинственным удушением Исмаила в его же спальне 24 ноября 1574 года (см. ТАА, т. I, стр. 218).

Искандар Мунши мрачными красками описывает кратковременное царствование Исмаила, не скрывая своей неприязни к нему, как к человеку, недостойному престола Сефевидов. Вследствие этих недовольствий и главным образом за допущенную в вопросах религии «раскольническую», с точки зрения шиитов, деятельность, как по отношению ко всем деспотам, так и по отношению к Исмаилу после его смерти еще резче проявилось отрицательное отношение господствующей верхушки и сановитого духовенства. О выражении этой неприязни свидетельствуют

попытки зачеркиваний и изъятия имени Исмаила, имевших место в настоящей купчей.

Грамотное изложение, красивое письмо и роскошный внешний вид купчей сами по себе доказывают, что она отнюдь не составлена в местных шариатских канцеляриях. То обстоятельство, что в документе указано, что продажа состоялась в день коронования Шах-Исмаила и в конце указана эта дата (27 джумади I 984 г.), также дают основание полагать, что продажа состоялась там, где и имело место восшествие на престол (جلوس). А этим местом могла быть только столица тогдашних сефевидских шахов—Казвин.

Новообращенный мусульманин Мурад-бек из Джуги, по-видимому, действительно был признанной личностью, как это подчеркнуто в купчей (مشهور بين الجمهور), если он в свое время самолично купил у Шах-Тахмаспа Мегри и во время его смерти, как и во время коронования его сына Исмаила Мирзы находился в Казвине. Хотя этой купчей Мегринская община сумела выкупить у Мурад-бека собственнические права на село, ранее принадлежащее двору, точнее—«Хассе-йе шарифе», и превратить его в свободную сельскую общину, однако, как видно, это состояние длилось недолго. В источниках XVII века Мегри снова числится наряду с царскими хассами (Агулеци, стр. 93, 110).

По данным купчей можно выяснить, какое количество серебра выплачено мегринской общиной для выкупа помещичьих прав на мулк своего села. В купчей сказано, что каждые 80 динаров выплаченной суммы весили один «мсхал меняльщика». Следовательно, 316 туманов (один туман = 10000 динарам) весили 39500 мсхалов. Из источников выясняется, что существовало два различных веса мсхала. В XVII веке купец Ованес из Новой Джуги в своей счетной книге один из них называет «мсхалом», а другой—«мсхалом гатури». На основании нумизматических работ Пахомова Л. Хачикян единицей веса мсхала считает 4,72, а «мсхала гатури»—3,78. В другой купчей села Мегри (док. 26) говорится, что в 1587 году община того же села

купила у общины соседнего села Севадан пастбище, причем каждые сто динаров уплаченной суммы весили один обыкновенный мсхал. Как видим, здесь тоже сталкиваемся с двумя различного веса мсхалами, из которых один называется «мсхал», а другой—«мсхал меняльщика» («саррафский мсхал») и относится как 4 к 5-ти, или как 3,78 г к 4,72 г. Из этого расчета 316 туманов, выплаченных за выкуп мулка села, которые, как мы видели, равнялись 39500 «мсхалам меняльщика», весят 149310 г, т. е. около 150 кг.

Примечательно также, что население Мегри было охвачено в отдельные общины трех околотков: Большого, Среднего и Малого, имевших каждый своего отдельного кядхуду; хозяйственные дела велись отдельно, а внешние вопросы решались сообща. Так было и в XVI веке (*Թամանակագրութ. Ստ. Օրբելյանի*, стр. 41). Это, по-видимому, было свойственно всем большим селам, как и городам (см. А. Папазян, Турецкие налоговые реестры села Вагаршапат от 1725 и 1727 гг., «Вестник Матенадарана», № 5).

В описании границ сел имеются названия отдельных полей, гор, утесов, каменных вех, но арабские письмена затрудняют уточнение их произношения. Сверка, произведенная на месте, тоже не дала ощутимых результатов. Следовательно, произношение части их (كوه كازبل. قلعهٔ عرضات. مزرعهٔ كهرام صاحبى) подлежит дальнейшему уточнению.

Указанная, а также другая купчая Мегри (док. 26) скреплены печатью журнала «Тараз». Это означает, что купчие предварительно принадлежали редактору «Тараза» Тиграну Назаряну. Впоследствии Т. Назарян всю свою библиотеку и архив редакции двух журналов («Тараз» и «Ахпюр») подарил правительству Армении (см. «Тараз», 1918, № 7), среди них оказались и указанные документы. Купчие скреплены также печатью Государственной библиотеки. В дальнейшем они были переданы в Литературный музей Армянской ССР, откуда и в 1961 году, в порядке обмена, поступили в Матенадаран.

Документ 25. Написан обыкновенными черными чернилами, на простой серой бумаге, со многими стилистическими

и орфографическими ошибками (قبلی ً. شرقی ً. خلفه. مضفات. واصیل. غره ذلك и т. д.), однако текст невредим и расшифровывается целиком. Как печать служащего Шар'а, так и печати свидетелей содержат ошибки, имеют провинциальный вид.

На следующей странице документа сделана надпись по-армянски: «6 **данго в мулка** села Сагмосаванк некий турок, именуемый Вали **Халифом**, продал другому турку, именуемому Али Халифом, за 7 **туманов**. Границы села: село Эрзнкан, Карпинское ущелье, Саргёл, Кара-Агыл». На следующем конце имеются другие надписи: **«Кабала** об одном **мулке»**, другим почерком добавлено: «Сагмосаванка».

Говоря о мулковых селах, принадлежащих Сагмосаванку, Симеон Ереванци в первую очередь упоминает одноименное близлежащее село, которое в то время всецело принадлежало монастырю. Однако, как далее добавляет С. Ереванци, при нем в монастыре была только одна купчая от 1042 года хиджры (1623 г.), по которой настоятель монастыря вардапет Манвел от неких Мурада и Мариам за 2 тумана купил 1,5 данга этого села. А оставшиеся 4,5 данга, на основании того же источника, будто «издавна составляют вакф монастыря» («Джамбр», стр. 366). Одна из копий этой купчей в настоящее время хранится в папке 1 з Католикосского архива под № 909.

На основании указа Шах-Аббаса I от 1604 года 3 данга села Сагмосаванк, т. е. половина, в указанном году принадлежали некоей Вахах, дочери Кеджавона (Указы, I, стр. 81—82). Надо полагать, что и остальные части села принадлежали другим членам той же семьи (к потомкам которых принадлежат фигурирующие в купчей от 1632 года Мурад и Мариам). Дарение состоялось в первой четверти XVII века, а после купли оставшегося 1,5 данга село всецело принадлежало монастырю, что и фиксирует Симеон Ереванци.

Под неточной датой, вместе с упомянутым указом Шах-Аббаса, католикос Симеон упоминает также и настоящую купчую от 1581 года, относящуюся ко всему мулку села Сагмосаванк. «На это село существует еще старая

купчая, написанная в 289 (нужно исправить на 959 г.) году мусульманской эры, а также указ шаха Аббаса Великого от 1013 года мусульманской эры относительно трех данго в мулка этого села»,— пишет он (там же, см. также «Указы», II, стр. 380).

Выступающие в купчей как покупающая и продающая стороны—халифы Али и Вали, а также один из свидетелей Мухаммад-Мирза происходят из кызылбашского племени Алпавут, среди свидетелей, однако, встречаются люди из рода Байбурдлу и Са'длу (относительно последних см. примечание к док. 21, а об Алпавутцах и Байбуртлу—прим. к док. 22).

Документ 26. Эта вторая купчая, относящаяся к свободной мегринской общине, формой своего письма и другими внешними качествами напоминает купчие, составленные в Нахичеване в 30—50-х гг. XV века (док. 4, 7). Написана густыми темными чернилами, на обыкновенной бумаге, грамотным разборчивым почерком, без грубых стилистических и орфографических ошибок. Документ в свое время был реставрирован и наклеен на плотную белую бумагу. Утвердительная надпись секретаря канцелярии Шар'а, написавшего купчую, в верхнем левом углу документа, сильно повреждена. Невредимыми остались только начальные части строк и нижняя часть печати. Хотя этой печатью в четырех местах скреплено место соединения трех кусков бумаги, однако потертость документа и сложное изображение печати затрудняют дешифровку ее содержания и имени секретаря.

Документ предварительно принадлежал редактору журнала «Тараз» Тиграну Назаряну. Здесь имеются печати редакции «Тараза» и Государственной публичной библиотеки. Как и другие мегринские купчие (док. 24), вместе со всем архивом Т. Назаряна в свое время эта купчая была подарена Государственной публичной библиотеке Армении (см. прим. к док. 24).

Упомянутое в купчей село Севадан, за пределами которого находилось пастбище Килвакаши, проданное общиной этого села общине Мегри, в «Сисакане» Г. Алишана упоми-

нается как «заброшенное село, называемое Севатан», расположенное на одном из притоков, протекающем к Мегри, который он отождествляет с упомянутым в новом татевском списке «Севатаром» (стр. 305). В другом списке XVII века относительно налогов, взимаемых с Татевской епархии, в Какавабердском, т. е. Мегринском уезде упоминается село «Севадара» (*Ժամանակագրութ. Ստ. Օրբելեանի*, стр. 41). Однако тот факт, что в начале XX века разрушенное село недалеко от Мегри именуется именно так, как в купчей, написанной в 1587 году, ставит под сомнение идею отождествления его с селами «Севадар» или «Севадара». Указанное село, даже в разрушенном виде, сохранило свое правильное название, тогда как место села Севадар или Севадара, подопечное Татевской епархии, еще не выяснено и село с подобным названием в начале XX века в окрестностях Мегри не упоминается.

Что село Севадан действительно граничило с Мегри, видно также из описания границ упомянутого пастбища Килвакаши, где говорится, что граница продававшегося пастбища проходила по главной дороге, ведущей к Мегри, по «крепостному» ущелью и мимо того же крепостного источника. По-видимому, здесь имеется в виду Мегринская крепость.

Границы пастбища описаны достаточно ясно, названия местностей легко расшифровываются и понятны (پالوده درق، آب ریز چشمه، درق قلعه. جبل سرخ и т. д.). Имена представителей сельских общин Севадана и Мегри хотя тоже написаны достаточно ясно, однако среди них встречаются непонятные имена (ایناج. جبر. پیر خیار، هیجان، عیودیار. آهی. دیوان). Здесь также жители Мегри, выступающие как покупатели, представляют отдельные общины трех околотков (см. примеч. к док. 24).

Имена свидетелей в большинстве более знакомы. И так всегда, имена мусульман более разборчивы. В названиях местностей, указывающих происхождение (откуда родом) как мусульманских, так и христианских свидетелей, также имеются незнакомые названия (ایکسیونی. کوروشی. کراوی).

Двое из свидетелей-христиан названы «вуджунбарцами» (وجنباری). «Вуджунбаром», или «муджунбаром», персы называли армянское село «Мужамбар», находящееся в 35 км севернее Тавриза. Настоящая купчая, по всей вероятности, написана в поселке Ордубад, находящемся недалеко от Мегри. Фигурирующие здесь свидетели должны быть большей частью из местных жителей. Е. Лалаян в «Гохтне» указывает, что Ордубадские армяне в основном переселились в 1827 году из Мужамбара, Духаргана и Тавриза (там же, стр. 88). Упоминание мужамбарских армян в качестве свидетелей в купчей, составленной в XVI веке, дает основание полагать, что связь мужамбарцев с Ордубадом имеет более давние корни.

За пастбище Килвакаши сельская община Мегри выплатила севаданской общине 7,5 тумана (75000 динаров), которые, как говорится в купчей, составляли семьсот пятьдесят мухамадских монет, каждая весом в один мсхал. В тексте написано «زر محمدی یکمثقالی», что буквально означает «мухаммадское золото в один мсхал», однако слово «зар», что означает «золото», здесь употреблено лишь в смысле «монета». Речь идет о серебряной монете в сто динаров, чеканенной Султан-Мухаммадом Худабанде (1578—1587 гг.). В примечании к док. 24 мы узнали, что вес мсхала—4,72 г. Значит, за пастбище было уплачено 4,72×750=3540 г серебра.

Документ 27. Настоящая копия, вероятно, снята в 50-х годах XVII века. На печати служителя Шар'а, подтверждающей действительность копии, имеется надпись: لااله الاالله الملك الحق المبين عبده صلاح الدين—١٠٦٤ — нет другого владыки, кроме Бога, царя правды, чьим слугой является Салах-эд-дин—1064 (1654 г.)».

Копия снята смешанным письмом шикясте, некоторые названия местностей и собственные имена искажены. Особенно трудно уточнить названия, упомянутые в описании границ села Ошакан.

Симеон Ереванци на следующей странице документа дал краткое содержание купчей: «(16). Копия старой купчей на 3 **данга мулка** Ошакана и на шесть **дангов мулка** Ман-

Манаоца, которые Валибек Сахатлу продал турку Ибрагиму **халифе** Алпавуту за 9 **туманов,** в 1000 году мусульманской эры. О границах Манканоца есть еще две купчие, найдешь под тем же номером». Эта надпись сделана на бумаге, наклеенной с обратной стороны. Это сделано с целью заклеить предварительно сделанную на настоящем документе неверную надпись, которая, однако, при сильном освещении просвечивает и полностью читается: «Копия купчей на 3 **данга мулка** Ошакана и на шесть **дангов мулка** Манканоца, которые Вали-бек Сахатлу продал католикосу Аврааму (!) за 9 **туманов.** Есть еще две купчие об этих границах, которые найдешь под номером 26 и 27. Границы Манканоца следующие: река Парпи, село Ошакан, Спитакджур и Большая дорога. А границами трех **дангов** Ошакана являются: Аштарак, Тапа, Кара-Бурун и дорога».

Из «Джамбра» явствует, что подлинник этой купчей при Симеоне Ереванци существовал. В параграфе «Купчие на село Ошакан, являющееся мулком св. Престола» 24-й главы, под тем же 16-м номером, говоря об одном кабале от 1078 года хиджры (1667—1668) на шесть дангов мулка Манканоца, считавшегося в свое время кварталом Ошакана, С. Ереванци тут же добавляет: «Первоначальную старую купчую тоже найдешь под № 16». А о настоящей копии пишет: «Есть еще одна копия под тем же № 16». («Джамбр», стр. 335).

Заметно некоторое различие между описанием границ Ошакана, данным в большой купчей от 1489 года (док. 9), и в настоящей купчей. В указанной старой купчей четыре границы села следующие: а) Каракилиса; б) большая дорога, ведущая в Карпи; в) ручей, именуемый Шагвер, протекающий в сторону территории скита; г) земли Аштарака. С настоящей купчей совпадают только границы «б» и «в», которые упомянуты в краткой форме «Аштарак» и «дорога». Если первую границу «Каракилиса» (где, по-видимому, находится заброшенная часовня, ютившаяся на остроконечном холме, называемом «Конд», который у Симеона Ереванци называется так же «Гаджилар») отождествить с Карабуруном, то непонятное слово, относящееся к названию Урянкули следующей границы, должно означать «ару» (ручей) или «гетак» (речка), ибо в старой купчей граница «в» составляет «ару» (ручей), который называется «Шагвер» и протекает до «территории Такия (скит)». Симеон Ереванци также на этой границе упоминает «шагвертскую воду» («Джамбр», стр. 182). По Алишану, эта вытекающая из Амберта речка, которая ниже Бюракана сливается с рекой Техери-гет и протекает через Лазреван, где и принимает название «Шагуерд», затем, продолжая путь, ниже Ошакана впадает в Касах (Айрарат, стр. 156—158).

Здесь также покупающая и продающая стороны являются представителями господствующего класса кызылбашских племен Са'длу и Алпавут, обосновавшихся в Араратской стране в XIV—XV вв. (см. примечание к док. 21).

СЛОВАРЬ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ, НАЛОГОВЫХ, АДМИНИСТРАТИВНЫХ И ПРОЧИХ ТЕРМИНОВ

Абваб-е джам' — ابواب جمع (араб.)—форма учета налогов, согласно которой все налоги, взимаемые с данного податного объекта или сельской общины, а также отдельных экономических районов тщательно высчитывались и, после регистрации в специальных реестрах, в денежном выражении, общей суммой сводились воедино и вводились в губернский, краевой или общегосударственный доход или бюджет. Эта общая сумма налогов иногда сокращенно называлась также «джам'» (сумма, общая сумма).

Ага — آقا (тюрк.) —господин, владыка. Титул, который давали мелким феодалам и младшим должностным лицам. Так назывались, в частности, вожди мелких племенных союзов—оймагов или таифе, подчиненных курдским или туркменским крупным племенам или улусам.

Аджам— عجم (араб.)—так называли арабы персов, однако позднее уже и арабы, и турки, и курды термином «аджам» называли не только персов, но и азербайджанцев, которые были одного с ними вероисповедания (шиа). Это видно из док. 5, в котором составитель купчей при упоминании азербайджанских названий местностей подчеркивает, что на языке аджамов она называется «дарачай» или «карагёл» и т. п.

Айат— آية (араб.)—афоризм или стих, входящей в главы «Корана»— сура и выражающий законченную мысль.

Амил— عامل (араб.)—субъективированная форма слова «амал»— عمل (дело), что означает «исполняющий дело», «исполнитель». Обычно так назывались служащие, распоряжающиеся финансово-налоговыми делами, или уполномоченные —представители и управляющие какого-либо заведения, выполняющие поступающие указания. Таковым был и упомянутый в док. 8 и 9 Амир Кямал-эд-дин Абдинбек, фигурирующий в качестве «амила бейт-ул-мала» (عامل بيت المال).

Амир— امير (араб.)—военачальник высших чинов, предводитель феодальных племенных войсковых соединений. Этот титул давался также местным феодалам, наделенным широкими полномочиями власти, каковыми были, например, упомянутые в док. 5 и 7 амир Смбат Орбелян, его сын амир Бешкен и внук амир Рустам.

Амирзаде — امیرزاده (араб.-перс.) — сын амира, княжеского рода. В XV веке так назывались сыновья туркменских владык, в частности сыновья султанов Кара-Коюнлу (в армянских источниках—«амирза», иногда также в сокращенной форме—«мирза»— میرزا). Обычно они упоминались под этим титулом также и в период царствования. В док. 7 сын сюникского Бешкена Орбеляна Рустам прозван «амирзаде-е арман — امیرزادهٔ ارمن», что переведено нами как армянский княжич (см. прим. к док. 7). В док. 5, написанном приблизительно за два десятилетия до этого, он упомянут как «амир Рустам». Думается, что титул «амирзаде» был выше, поскольку так назывались царевичи, даже цари, этим желали подчеркнуть их благородное происхождение.

Базаз— بزاز (араб.)—торговец мануфактурой.

Бахра—правильно — **бахре** — بهره (перс.) — буквально часть, доля. Этим словом или его уменьшительной формой— «бахраче— بهرچه» обозначалась земельная рента, выплачиваемая крестьянами-земледельцами государству и помещи-

ку. Часть, выплачиваемая государству, называлась «бахраче-е дивани», а другая, выплачиваемая помещику или «малику»—«бахраче-е маликане».

Бахраче—بهرچه (перс.)—см. **бахра.**

Бейт-ул-мал — بيت المال (араб.) — буквально «сокровищница». В период Халифата так называлась придворная казна (бейт-ул-мал-е муслимин —بيت المال مسلمين), где накапливалась добыча, поступающая из завоеванных стран. В дальнейшем, когда политика грабежа была заменена систематическим обложением налогов и были созданы «диваны» («дававин-ал-амвал—دواوين الاموال»), функции бейт-ул-мала ограничились лишь взиманием некоторых духовных налогов, а также конфискацией и ведением доходов тех имений, владетели которых умерли без наследников или же неизвестны. Во всех вилайетах были управляющие «бейт-ул-мала»—«амилы» или «кази», называвшиеся также «бейт-ул-малчи».

Бек— بيك (тюрк.) —титул, который давали младшим военачальникам и мелким феодалам. Часто он являлся составной частью собственных имен, как, например, в док. 1—Амир-бек, Хазар-бек, в док. 4—Бек-Али, Хаджи-бек.

Бекларбеки— بيكلر بيكى (тюрк.)—так назывались военные губернаторы вилайетов, которые обычно величались также титулом «хан». В XVI—XVII вв. в Иране было 13 бекларбекийств, из которых на северо-западной границе находились Азербайджанский, Карабахский, Ширванский и Чухур-Са'дский бекларбекийства (см. примечание к док. 4). Синонимом бекларбеки в арабском является «амир-ул-умара (امير الامرا), в персидской форме—«мир-е-миран» (مير ميران), что напоминает армянское прозвание «ишханац-ишхан» («князь князей»).

Вакф — وقف (араб.) — дословно—«остановиться», «стать неподвижным», «закрепиться». Так или во множественном числе «овкаф» — «اوقاف», «мовкуфат — موقوفات» назывались земли и другие угодья, подаренные или «отданные в

вакф» мечетям или церквам, которые, будучи жертвованными какому-либо религиозному заведению, уже не подлежали отчуждению.

Вардапет — ورطابيد (арм. վարդապետ) — высшая ученая степень духовных лиц в средневековой Армении; имеет значение и учителя; в повседневном употреблении—вообще монах.

Везир— وزير (араб.) — в XVI — VII вв. так назывались высокопоставленные финансовые должностные лица, которые осуществляли контроль над финансами государства, царского двора и армии, а также над жалованьем, выплачиваемым военным. Везиры были ответственны непосредственно перед э'темад-уд-довле и фактически являлись агентами последнего в финансовых управлениях — саркарствах. В краевых и губернских центрах также были везиры, пользующиеся широкими полномочиями и считавшиеся представителями э'темад-уд-довле в подвластных им областях (см. примечание к док. 4).

Верховный диван— ديوان اعلى (араб.) —центральное финансово-налоговое управление государства при дворе, в ильханских источниках он назывался «диван-е бозорг»—ديوان بزرك (большой диван), который подчинялся «великому везиру» или «сахиб дивану» (صاحب ديوان).

Вилайет — ولايت (араб.) —страна, край, губерния.

Гулам — غلام (тюрк.) — «раб», «слуга». Так, или попросту «гул», назывались те всадники, которые либо сами недавно обратились в мусульманство, либо были первым-вторым потомством принявших мусульманство христиан. Они составляли личную стражу шаха —«гуллар — قللر», по сведениям разных источников их общее число колебалось между 10—30 тысячами.

Данг— دانك (перс.)—начиная еще с IX—X вв. каждая земельная собственность или же вся помещичья рента, получаемая от мулковых сел, рассматривалась как одно целое и,

подобно мелкой мере веса «мсхалу» (см.) при разделении между отдельными собственниками или при продаже отдельными отрезками делилась на шесть равных частей, которые назывались «дангами». Если желали подчеркнуть целостность имения, то говорили «шешданг—«ششدانك» (шесть дангов). В свою очередь данг делился на 4 тасуджа (طسوج), а тасудж—на 2 хаббе (حبه—зерно) или ша'ира (شعير—«ячмень»). Таким образом, одно цельное имение могло быть разделено на 48 мелких частей — «шаиров». Бывали случаи купли-продажи по пол или четверть шаиру. Обычно в персидских источниках пишут «دانك» (данг), встречается это слово также в арабской форме «دانق» (данг), мн. ч.—«دوانق» (даваник), а в армянских источниках вместо данга часто встречается «стак» *(ստակ)*.

Дарвиш— درويش (перс.)—верующий, принадлежащий к одной из мусульманских сект, конгрегаций или братий.

Джам'— جمع (араб.) —см. абваб-е джам'.

Динар — دينار (араб.) — денежная единица, которая в армянских источниках называется также «деан» или «диан». В XVII веке самой мелкой денежной единицей был «казбеки»—5 динаров, далле—один «пара» был равен 10 динарам, 20 динаров составляли «бисти», 50 динаров—«шахи», 100 динаров — «махмуди» или «саннар», 200 динаров — «абаси», являвшийся основной единицей серебряной монеты. Были также монеты в 1,5 абаси—«сисаннар» (300 динаров), в 2,5 абаси (500 динаров), в 5 абаси (1000 динаров), крупные подсчеты производились в «туманах». Один туман был равен 10000 динаров. Вес серебряного динара в XV—XVII вв. был весьма неустойчив. Есть сведения о весе динара в док. 24 и 26, относящихся к концу XVI века (см. примечания к указанным документам).

Дунки— دونكى (тюрк.). При всеобщих ревизиях земельных владений, наряду с различными видами перечисляемых имений упоминаются также имения «дунки» и «сунки» (صونكى). Корни этих терминов «дунк» и «сунк», являются причастной формой глаголов «дёнмак» (دونمق) — «вернуться», «возвратиться» и «сёнмак» (صونمق) — «преклоняться», «покоряться», «подчиняться». Окончание «ى» («и») — это суффикс, указывающий принадлежность. Следовательно, «дунки» означает «подлежащий возврату», «возвращаемый», а «сунки»—«подлежащее подчинению», «покоряемое».

Говоря о войнах, которые вел Якуб-хан Зулкадар в Фарсе, Искандар Мунши добавляет, что он, «считая всю страну Фарс лишь своей собственностью, превратил в сунк и включил в свои владения мулки группы уничтоженных им же Зулкадаров». (كل مملكت فارس را منك طلق خود پنداشتند و املاك جمعى از ذوالقدران راكه مقتول ساخته بود جهة خود صونك نموده بحيطهٔ ضبط درآورد...).

В другом месте, отмечая непокорность и преступления, содеянные хакимом области Саве центрального Ирана Султан Ма'сум ханом, против чего жаловались подчиненные ему лица и райяты Саве, рассказывает, как шах арестовывает его, после чего все его «богатство и мулки считались сунком Дивана» (اسباب ومتملكات او بصونك ديوان منسوب شد).

Термин «сунк» встречается также в грамотах, выданных Элчи Ивану-Карапету арцахскими меликами в 1726 году. Констатируя свою верность русскому царю, мелики заявляют: «Эту грамоту выдали по указанию вышеупомянутого Элчибека, если мы нарушим свое слово или намерение, то изменим царю, и пусть наше имущество станет **сунк**» (Армяно-русские отношения в XVIII веке, сборник документов, том II, часть II, Ереван, 1967, док. 341, 351).

Во время проверок, производимых после династических переворотов и в годы, следующие за длительными войнами, выясняли принадлежность всех имений или проверяли «мулки и имения халисе, утраченные богатства, сунки и дунки, [имения], владетели которых неизвестны, бейт-ул-мала и [доходы], растрачиваемые на нужды мусульман (док. 19, см. об этом также Предисловие, стр. 211). Именно в ходе этого же имения, владельцы которых доказывали свои собст-

веннические права, объявились «дунки» и возвращались прежним владельцам, а имения, владельцы которых неизвестны (مجهول المالك) или имения противников (مخالفان) объявлялись «сунки» и включались в состав земель дивани.

Зимми — ذمی (араб.)—дословно «должник». Так назывались христиане, евреи и другие иноверные подданные, которые, в отличие от мусульманских подданных, помимо всех налогов и повинностей, платили также специальный поголовный налог или «джизю».

Имам — امام (араб.) — духовный предводитель мусульман, религиозный глава.

Кабала, правильно — **кабале**— قباله (араб.) — купчая, купчая крепость (см. Предисловие, стр. 204—206).

Каза — قضاء (араб.) —см. лива.

Кази — قاضی (араб.) — духовный судья Шар'а.

Калантар— کلانتر (перс.)—дословно «самый большой» (کلان-تر). Так назывались начальники отдельных общин городов и поселков городского типа, избираемые из числа богатых купцов-ходжа. Калантары ведали внутренними делами общины и представляли ее перед государством.

Кахриз— کهریز (перс.)—канал, прорытый с целью использования подземных вод для орошения.

Кёфшан— کفشن (перс.)—земельное пространство, входившее в пределы села или весь земельный фонд, находившийся в компетенции сельской общины и обрабатываемый ею. Этот термин часто употреблялся также в смысле рубежа земельного пространства.

Ковсар — کوثر (араб.) —специальная посуда или «мера» (арм. «кот») для измерения зерна, емкость которой была изменчива в зависимости от места и времени.

Корчи — قورچی (тюрк.)—воины особых подразделений конницы при Сефевидах.

Кядхуда— کدخدا (перс.)—сельские старейшины. Однако термин не следует понимать лишь в смысле сельского старосты, сельского старшины. В одном и том же селе могли быть несколько кядхуда. Они были членами совета старейшин или «ахсахкалов» (перс. «ришсефид») села и в свое время получили это прозвание в бытность свою сельским старостой. Оставив эту должность, они продолжали называться кядхуда и участвовать в совете старейшин.

Лива — لواء (араб.) — губернии в Османской империи — эн'алеты или вилайеты, делились на более мелкие административные единицы, которые назывались «лива» или «санджак» (سنجاق), оба термина дословно означают «знамя». Правители лив назывались «мутасариф», по военному званию—«мир лива» (میر لواء) или «санджакбейи» (سنجاق بیگی).

В некоторых источниках ливы названы попросту «мутасарифлык» («мутасарифство»). «Лива», или «санджак», также делился на более мелкие административные единицы, которые назывались «каза».

Мал — مال (араб.)—главный подоходный налог, взимавшийся от рентабельных имений и угодий.

Малик — مالك (араб.)—собственник, крупный помещик, владеющий недвижимой собственностью, и в особенности селами. Синонимы—«маллак», «арбаб».

Маликане — مالکانه (араб.-перс.)—часть земельной ренты отбываемой в пользу владельца селения или малика (см.), полное название «бахраче-е маликане» (بهرچهٔ مالکانه), синонимы: «мулк», «уджрат-ул-мисл», см. бахре.

Манал— منال (араб.)—«имущество, «достояние», «богатство». Иногда в первоисточниках и документах налоговый термин «мал и джахат» («малоджахат») заменяется термином «мал и манал» («маломанал»), из чего можно заключить, что «манал» заменяет термины «джахат» или «мутавадджехат».

Махал— محال (араб.)—мелкая административная единица. Вилайеты делились на несколько махалов или нахий.

Мевла —مولا (араб.) —«господин». Звание, которое давали духовным лицам. Встречается в звательной форме—«мевлана» («наш господин»). Более распространена искаженная форма «молла» (ملّا).

Мевлана — مولانا (араб.)—см. мевла.

Мелик— ملك (араб.) — меликами в XV—XVIII вв. назывались сельские или городские старшины, которые избирались советом старейшин общины и представляли данную общину перед государством и его должностными лицами. Они отвечали за налоги, взимавшиеся с общины. В горных районах Восточной Армении, в частности в Арцахе и Сюнике, меликство было наследственным. Мелики превратились здесь, в сущности, в мелких феодалов-князей и происходили большей частью из старинных княжеских родов. Они пользовались особыми автономными привилегиями.

Мирза —میرزا (араб.-перс.) —искаженная форма слова امیرزاده «Амир заде» (княжеского рода), если следует за собственным именем, означает «господин», «князь», «принц», а если предшествует имени, означает «грамотный человек», «грамотей», «писец».

Молла — (ملا) (араб.) —см. мевла.

Мсхал— مثقال (араб.)—мелкая мера веса для драгоценных металлов. В XVI—XVII вв. существовало два мсхала с различным весом. Один весил 4,72 г, а другой, называвшийся «сарафский мсхал» (مثقال صرافی) 3,78 г. См. прим. к док. 24.

Мткал — مثقال (араб.)—белое, плотное, хлопчатобумажное полотно.

Муджтеид —مجتهد (араб.)—крупные исламские теоретики и толкователи.

Мулк —ملك (араб.) — собственность, владение. Унаследованная или приобретенная за деньги недвижимая собственность или земля.

Мумайиз — ممیّز (араб.) — «определяющий», «уточняющий». Должностные лица, которые были уполномочены властями проверять, измерять и уточнять размеры налогов, взимаемых с каждого податного объекта.

Мутавалли — متولّی (араб.)—опекун, распорядитель. Предводители мечетей или монастырей. В период пребывания на этой должности компетенция и право распоряжаться получаемыми от всех церковных имений и угодий доходами предоставлялась им.

Мутасадди — متصدّی (араб.) —управляющий. Уполномоченные представители диванских налоговых дел—«мутасаддиан-е умур-е дивани— متصدیان امور دیوانی (док. 12).

Муфрадат — مفردات (араб.) — специальный бухгалтерский реестр, где записывались все доходы данного заведения.

Мухалифан — مخالفان (араб.) — противники. Обычно мусульмане так называют противников веры—немусульман. В док. 12 оно может означать также противников государства.

Нахиа— ناحیه (араб.)—уезд, район. См. махал.

Олка — اُلکاء (тюрк.) — дословно «страна». Небольшие феоды, отдаваемые предводителям и амирам кочевых племен. Получившие олку амиры были обязаны предоставлять центральной власти некоторое количество вооруженных воинов—«ясахкешов». Они имели право нести отдельное знамя и бить в специальные барабаны во время торжественных маршев и маневров.

Паша — پاشا (тюрк.) — искаженная и сокращенная форма персидского «падишах» —پادشاه (царь, король), титул, который давался в Турции высшим военным чинам, губернаторам и наместникам.

Райат — правильно **раййат** — رعيّت (араб.) — подданные, народ —налогоплательщик. Так назывался в частности сельский трудовой народ.

Садр — صدر (араб.) —верховный религиозный предводитель, начальник верховного духовного присутствия. В XVII веке существовали два главных садра: 1. «садр-е хассе— صدرخاصه», 2. «садр-е'амме— صدرعامه», последний назывался также «садр-ул-мамалик». Первоначально обе должности занимало одно и то же высшее духовное лицо. Впоследствии же назначались разные люди, из которых более широкими правами пользовался «садр-е хассе», носивший титул «садр-ул-судур — صدر الصدور» (садр садров). Во всех вилайетах он назначал шейх-ул-исламов, кази, мударрисов духовных школ, мутавалли и мустовфи мечетей, распоряжался всеми делами, связанными с духовными служителями. «садр-ул-судур» возглавлял верховное духовное присутствие «Диван-ал-садарат» и присутствовал на заседаниях гражданского суда, возглавляемого диванбеки. Решения, вынесенные садрами, подлежали заверению со стороны диванбеки и после утверждения шахским указом рекомендовались к применению.

Сахратнама, правильно—**сархаднаме**—سرحدنامه (араб. перс.). Дословно — «грамота о границах», документ или акт, где описаны и утверждены границы какого-либо имения или села.

Сейид— (سيد) (араб.)—владыка, господин. Так назывались, в частности, те духовные лица, которые считались отпрысками рода Али.

Сунки— صونكى, (тюрк.)—см. дунки.

Тасудж — طسوج (араб.)—см. данг.

Туман — تومان (монг.)—см. динар.

Фатва — فتوى (араб.)—имеющее силу закона окончательное решение, вынесенное мусульманскими предводителями шейх-ул-исламами и муфти, а также верховным религиозным судебным присутствием «Шар'ом», по тому или иному вопросу.

Хаджи — حاجى (араб.)—верующий, посетивший главное святилище мусульман—Мекку. Это паломничество называлось «хаддж» حج), а паломник—«хаджи».

Хаким — حاكم (араб.)—правитель. Так назывались, в частности, правители уездов—«нахий» или «махалов» (см.), имеющие также судейские функции. Иногда так величали и духовных судей (док. 4).

Халисе—خالصه (араб.) —особой разряд государственных земель, доходами которых в XVII—XVIII вв. распоряжались правители губерний —ханы и бекларбеки.

Халифе— خليفه (араб.) — дословно «преемник», «заместитель». После Мухаммеда так назывались мусульманские предводители, которые считались преемниками пророка. В персидских источниках и официальных документах XV—XVII вв. армянские католикосы также назывались «халифе», как заместители Христа. Однако прозвание «халифе» в XVI веке давалось также некоторым дервишским духовным лицам кызылбашских племен, считавшихся заместителями главного шейха. Таковыми являются халифе Ибрагим, Юсуфуджан, Мансур и Али, упомянутые в документах 23 и 25.

Хамесаледар — همه‌ساله‌دار (перс.) — «хамесале» (ежегодный) и «дар» (имеющий), «хамесале»—форма возмещения жалованья государственных служащих и военных, согласно которой они имели право впредь, до нового распоряжения ежегодно получать жалования за счет налогов данной местности. Лица, пользующиеся таким правом, назывались «хамесаледарами».

Хан —خان (монг.)—титул «ган» (начальник, князь), ко-

торым величались военные высших чинов и амиры (см.). В XVI—XVII вв. этот титул даровали лишь крупным феодалам — губернаторам и наместникам — бекларбеки (см.).

Ханафит — حنفی (араб.) — мусульмане, последователи секты Абу-Ханифе (700—770 гг.). Больше половины мусульман-сюннитов придерживалось этого вероисповедания.

Хаст-о-буд — هست و بود (перс.) — дословно «есть и было». Форма возмещения ренты, согласно которой ежегодно измерялся урожай всего села и установленный заранее процент полученного урожая выплачивался помещику или «малику».

Хатиб — خطیب (араб.) — духовный служитель-оратор, читающий в мечетях проповеди или религиозные речи.

Хатун — خاتون (монг.) — Благородная дама, аристократка.

Ходжа, правильно **хадже** — خواجه (перс.) — богатые купцы. Те из них, которые достигали высокого положения в феодальной иерархии, часто занимали ответственные финансовые должности в правительственном аппарате, доходя до чина «сахиб дивана» (صاحب دیوان).

Шар' — شرع (араб.) — см. шариат.

Шариат — شریعت (араб.) — мусульманские религиозные законы и утвержденные нормы, которыми руководствовалось верховное религиозно-судебное присутствие духовенства. Часто это заведение называлось по имени этих же законов, однако в источниках оно обычно называлось «Шар'». В духовных судах Шар'а рассматривались большей частью споры между гражданами, возникшие по экономическим вопросам. При этом присутствии существовали также нотариальные конторы — махзары, где происходили акты купли и продажи имений, арендования, бракосочетания и другие акты, относящиеся к социальному положению граждан, составлялись акты, выдавались соответствующие документы и нотариальные копии.

Ша'ир — شعیر (араб.) — см. **данг.**

Шешданк — شش دانگ (перс.) — см. **данг.**

Юрд — یورد (турк.) — родина, место жительства. Так назывались кочевыми племенами те местности, которые они в течение многих лет использовали в качестве летнего кочевья или делали «яйламиши».

ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ-ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

ПЕРСИДСКО-АРАБСКИЕ ТЕКСТЫ КУПЧИХ

متـــن فـــارســـی و عـــربـــی قبـــالـــجـــات

۱— قباله و وقفنامهٔ موقوفات کلیسای حضرت کورک در جزیرهٔ لیم دریاچهٔ وان (۱۳۰۵ م.)

التقرب الصادر عن الواقف الواقف من الحق على الاسرار و الموفّق الفايق بالسرّ على منازل الابرار جسماً ابنائه و صح بين يدى و صح بما يصح امثاله شرعاً و الى بعد رعاية منا على رعايته شرعا حكمت بصحّته مسئولا و انا العبد حافظالدين عبدالمجيد بن يوسف الخوئى

[مهر]

يقضى... حوافيه عندى حكمت عليه مقتضى الشرع الشريف النبوى... صحيه و قاضيا... سؤال... اراسوال(؟) حرره الفقير الى [الله] المنان احمد القاضى بوان المحمية

[مهر]

شرف‌الدين(؟) المولى بقضاء وان المحروسة

[مهر]

هو يهدى الى طريق الحق. جرى مضمونه بمحضر الفقير الى اللّه الغنى جلال‌الدين بن حسن بن على الهمدانى عفا الله عنهم

[مهر]

بعد ما عرض على هذه الوقفيّة المشتملة على اوقاف كنيسة المدعوة بكنيسة ليم الكاينة بلواى آموك من توابع وان المحمية تفرق لفرق الارامن الذّمى النصارى و صادقت مضمونها مطابق للشرع الشريف فحيث جوّز اوقافهم امضيتها على ما القيتها و انا الفقير خادم الشرع شجاع بن محمد المفوض اليه قضاء وان [مهر]

يقضى بمقتضاه شريعت مضمونه. حرر الفقير مصلح‌الدين بن عوض المولى بقضاء وان المحروسة عفى عنهم

[مهر]

نقلية من الحجّة الاصلية بلازيادة و نقصان. حرر العبد محمد بن عبد الرحيم الوانى عفى عنهم

[مهر]

الحمدللّه العزيز سلطانه الكريم احسانه العظيم شانه العميم امتنانه نحمده على افضل الباهرة برهانه حمدا يقصر عنه نطق البليغ و بيانه و نسأله ان يصلى على محمد الّذى تمهدت بشرعه قواعد الاسلام و اركانه و على آله و اصحابه الدين و اعوانه و بعد فهذه حجّة شرعية سمعية فيها ذكر ما وقف و حبّس وسبّل و تصدّق زكريا كتاغكوس بن سيفدين بن كورجى بيك عسرونى فى حالة يصح منه الوقف و سايرتصرفات المالية شرعا لكمال رشده و عقله طلباً لثواب الجزيل و هربا من عقابه الوبيل يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضرا

و ذلك اثنا ارضيات الكاين فى صحراء جانيك من توابع اموك حدوده من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ساقية و من

جانب الظهر ينتهى الى طريق و من جانب المشرق ينتهى الى طريق عام و من جانب المغرب ينتهى الى ساقية و منها جميع الارض الكاين فى صحراء مذكور حدوده من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ساقية و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض جانيك و من المشرق ينتهى الى طريق تاشملوا و من جانب المغرب ينتهى‌قنات بجملة حدوده و حقوقهما و توابعهما

و فى قرية نورشين الكاين خمس ارضيات و يك عد[د] آسياب الكاين فى وادى سكنلوا و حدوده مشهوره عند اهل الخبرة و منها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور و توابع اموك و حد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض خزاربيك و من جانب الظهرها ينتهى الى طريق عام و من جانب المشرق ينتهى الى وادى صغير و من جانب المغرب ينتهى الى ارض اميرعيسى و منها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى طريق عام و من جانب الظهر ينتهى الى طاحونة و من جانب المشرق ينتهى الى تلّة صغير و من جانب المغرب ينتهى الى ارض ماجكل بجميع حدوده و حقوقه و توابعه ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكورة و توابع اموك حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ساقية و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض اميربيك و من جانب المشرق ينتهى الى كول و من جانب المغرب ينتهى الى ارض باطريك المشهور تحت‌كول بجميع حدوده و حقوقه و منسوباته ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور و توابع اموك حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض اميرعيسى و ظهرها ينتهى الى طوزجى و من جانب المشرق ينتهى الى ارض كشيش و من جانب المغرب ينتهى الى ارض خدابخش ومنها جميع

الارض الكاين فى قرية مذكور حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ساقية سمك و من الظهرها ينتهى الى ساقية و من جانب المشرق ينتهى الى ارض ماجكل و من جانب المغرب ينتهى الى ارض كلاشن بجميع حدو[د]ها و حقوقها ينسب اليها

و ذلك فى قرية آدير الكاين ستة ارضيات و يك عدد آسياب حدو[د]ه مشهوره عند اهل‌الخبرة ومنها ارض الكاين فى قرية مذكور حدوده من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى طريق عام و من جانب الظهرها ينتهى الى ساقية و من جانب المشرق ينتهى الى وقف و من جانب المغرب ينتهى الى مقبرة ارامنه ومنها ارض الكاين فى قرية مذكور المشهور ارض الطريق حدوده من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى طريق عام و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض خزر بيك و من جانب المشرق ينتهى الى ساقية و من جانب المغرب ينتهى الى ساقية و منها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض كشيش و من الظهر ينتهى الى ارض كشيش و من جانب المشرق ينتهى الى ارض كشيش و من جانب المغرب ينتهى الى ارض شور المشهور ارض لاغر بجميع حدوده و حقوقه و توابعه ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور المشهور ارض شور حد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى [ارض] خزربيك و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض خزربيك و من جانب المشرق ينتهى الى[ارض] اميربيك و من جانب المغرب ينتهى الى ارض شور ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكورالمشهور ارض باغ حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى طريق عام و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض اميربيك و من جانب المشرق ينتهى الى ارض كشيش و من جانب

المغرب ينتهى الى ارض خزربيك بجميع حدوده و حقوقه و توابعه و لواحقه مما يضاف و ينسب اليه ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور ارض واقع فى جنب الرحى وحد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض خزربيك و من جانب الظهرها ينتهى الى ارض اميربيك و من جانب المشرق ينتهى الى ارض اصفهانشا[ه] و من المغرب ينتهى الى ارض آسياب و مقبرة ارامنه و منهـا جميع الارض الكاين فى قرية مذكور حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفـة ينتهى الى ارض خزربيك و من جانب الظهرها ينتهى الى طريق قانلى و من جانب المشرق ينتهى الى مرج و من جانب المغرب ينتهى الى تلّة صغير بجميع حدوده و حقوقه و توابعه و لواحقه

و فى قرية نوروانيس الكاين سبع ارضيات و عدد قنات و حدو[د]ه مشهورة عند اهل‌خبرة و منها ارض كهريز حد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى طريق عام و من جانب الظهرها ينتهى الى تلّة كبير و من جانب المشرق ينتهى الى مرج و غاركلب و من جانب المغرب ينتهى الى ارض جولة و منها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور حد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض ميران و من جانب الظهرها ينتهى الى حجر اصفر و من جانب المشرق ينتهى الى ارض اخانيس و من جانب المغرب ينتهى الى ارض جولة ومنها الارض الكاين فى قرية مذكورحد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهى الى ارض جولة و من جانب الظهر ينتهى الى ارض دولتشاه و من جانب المشرق ينتهى الى طريق عام و من جانب المغرب ينتهى الى ارض ميران المشهور ارض يوقش ومنها جميع الارض الكاين فى قرية مذكور المشهور ارض سيانوس حد[ود]ه من جانب

القبلة الشريفة الى تخم شای‌کلدی و من جانب الظهرها ينتهی الی ارض جولة و [من جانب ال]مشرق ينتهی الی طريق و من [جانب] المغرب ينتهی الی تلّة کبير و منها ارض الکاين فی قرية مذکور المشهور اکل‌بقر حد[ود]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهی الی تخم شای‌کلدی و من جانب الظهر ينتهی الی ارض شور و من جانب المشرق ينتهی الی ارض دولت‌شاه و من جانب المغرب ينتهی الی حجراحمر ومنها جميع الارض الکاين فی قرية مذکور المشهور ارض يولدزخاج و حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهی الی ارض جولة و من جانب الظهرها ينتهی الی ارض يولدزخاج و من جانب المشرق ينتهی الی ارض ميرجان و من جانب المغرب ينتهی الی ارض جاشور ومنها الارض الکاين فی قرية مذکور المشهور ارض حجر ابيض حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهی الی حجر ابيض و من جانب الظهرها ينتهی الی تلّة صغير و من جانب المشرق ينتهی الی طريق و من جانب المغرب ينتهی الی ارض خوش‌خبر بجميع توابعه و لواحقه داخلاً و خارجاً عنه ومنها جميع المزرعة اولانيس حدو[د]ه من جانب القبلة الشريفة ينتهی الی تلّة کبير و من جانب الظهرها ينتهی الی دير ابروخاموك و من جانب المشرق ينتهی تلّة کبير و بلی‌ناس(؟) و من [جانب] المغرب ينتهی الی طريق عام و چشمه بجملة حدوده و حقوقه و توابعه و لواحقه مما يضاف و ينسب اليه

على مصالح کليسة ليم المذکور وقفاً صحيحاً شرعياً و حُبّسه تحبيساً صريحاً سمعياً موبداً مخلّداً دايماً سرمداً الاياتی عليه زمان الابده و الاوان الا اکده لا يباع و لا يرهن و لا يوهب و لا يورث و لا يوجر اکثر من ثلث سنين و لا يصرف الوقفية

بنوع تزوير و لا تغيّر بوجه تغير بل هو قايم على اصله معروف الی اهله الی ان يرث اللّه الارض و من عليها و هو خير الوارثين على ان يبنا من ريوعه و اجوده بعمارت الموقوفات ثم بعمارة کليسة مذکور من اصلاح سقوفه و حيطانه و تطيسن سطوحه و جدرانه و نشر فرشه و زلاليه و اباريقه و کيزانه و ساير آلاته المحتاج اليها ليبقی معموراً مسکوناً ثم ما فضل عن ذلك يرتب منه للصادرين والواردين من الفقراء والمساکين موايدهم فی کل يوم مرتين مرة بالطعام المطبوخ باللحم و غيره کما هو المعهود فی المدينة فی صحوته و مرة بعد العصر ثم ما فضل عن ذلك يصرف الی ثمن شری عقار آخر حُکمه حکم ساير الموقوفات و قد شرّط الواقف المذکور فمن طعن فی هذا الوقف اورام تغيره و تبديله فقد خالف نص القرآن فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الّذين يبدلونه ان‌الله سميع عليم وباء بسخط من الله تعالی و غضبه و حشر مع فرعون و هامان و جنودهما و عليه لعنة الله اللاعنين من الملايکة و الناس اجمعين شهدت البينة العادله و علی اقرار الواقف بجميع ما ذکر فی الکتاب من اوّله و اخره فی منتصف شهر شعبان المبارك سنه اربع و سبعماية

شهد بما فيه اصلاً و حکماً خليل بن عمر
شهد بما فيه اصلاً و حکماً حسن بن عمر
شهد بما فيه خضر بن الياس
شهد بما فيه يوسف بن الله‌وردی
شهد بما فيه اصلاً و حکماً عمر بن قلندر
شهد بما فيه حسن بن ولی

۲ — تتمّهٔ یك قبالهٔ نامشخّص سال ۱۳۴۵ میلادی

...فی جمیع ما اقربه و لا فی توابعه و لا بعضه دعوی بوجه(؟) ... التصرف فی ذلك المقرله مذکور و دون احد من الناس یتصرف فیه علی حسب مشیته و ارادته و تصرف الملاك فی املاکهم و الارباب فی حقوقهم من غیر مانع و منازع و مدافع ثم اتصل قبول المقرله و تصدیقه بجمیع ما صدر من المقر المذکور قبولاً و تصدیقا مغبداً بهما شرعا قبول مشافهة و تصدیق مواجهة فمن ادعی المقر المذکور او احد من قبله و جهة بخلاف المسطور و نقیض المزبور فدعواه و دعوی من ادعی من قبله زور و جور و ظلم و عدوان و افك و طغیان و اشهد علی نفسه جماعة من العدول الاخیار و الامناء الاحرار و المشاهیر الابرار المنصفین بصفات الکمال المنعوتین بنعوت الاستقلال العالمین بفحواه و العارفین بمضمونه الذین ابینوا اسامیهم و انسابهم و شهاداتهم و خطوطهم اخر هذه الوثیقة الشرعیة اشهاداً صحیحاً شرعیاً معتبراً فی نظر الشریعة الغراء و الملة الحنیفة الزهراء

و امرنی الحاکم النافذ الحکم الذی سیشرف هذا الکتاب و تزین هذا الخطاب بتوقیعه الشریف المستطاب لازال قلمه جاریاً بالصواب فی فصل الخطاب و صدر الاعتراف عن المقر المذکور فیه سموه فی العاشر من رمضان المیمون لسنة خمس و اربعین و سبعمایة الهجریة و الحمد لرب العالمین و الصلوة و السلم علی خیر خلقه و مظهر حقه محمد و اله اجمعین الطیبین الطاهرین

نمقه خلیل بن علی بن محمد الد...

حرره... وشاهداً بمافیه فی العاشر رمضان سنه خمس و اربعین و سبعمایة حامداً لله...

شهد بما فی الکتاب شهداً محمود بن عمر بن محمد بن... بن علی. حرره...

بکواهی موسی بن یونس. حرره بانه

بکواهی حاجی بن محمد بن حاجی بن عبدالواسع. حرره بامره لعحره(؟)

---

۳ — سرحدنامهٔ قرای خوط و شینهر و حالزور املاك کلیسای طاتف (۱۴۰۰ م. ؟)

[باعث بر تحریر این وثیقهٔ واثقهٔ دینیّه و مقصود از تزبیر این صحیفهٔ صحیحهٔ شرعیّه و تسطیر این مقالات صریحهٔ سمعیّهٔ ملّیة آنست که واضح و لایح شد ثابت و محقق کشت از مضامین احکام سلاطین ماضی و مسجلهٔ تسجیل مسجّلات و اسناد مسند مصحح و معتبرهٔ علیحده مخطط بخطوط و ممهور قضاة معتمد علیهم السابق و لاحق و شهادت شاهدین عدلّین کلّ ارباب] مناصب الکاء قپانات و سیسجان تومان نخچوان من کوره آذربیجان در دارالقضات معسکر ظفر اثر تصدیق شده که تمامت محدود شش دانك املاك قریهٔ خوط و شینهر و حالزور اوّل وادی رودخانهٔ قریهٔ اورط که داخل میانهٔ سنور قریهٔ خوط و بوردی

میشود و عبور الفاصله متمید جاری بلسان المتعارف آیودرق ثانی یذهب الذی ذوغالودرق الی الفاصل ایضاً ذوغالو زمین و ثانی عبور متّصله بالماء مشهور همید (!) کول و متمدی طریق السبل الشوارع قریهٔ کره‌هنج و الی به محاذی بیش‌تپه و الی منتهی داش‌خرمن ثانی متمید شوارع داپاکاشین و ثانی به‌محاذی نهر قریهٔ خوط و شینهر مزبور که آب چشمهٔ داپاکاشین از آنجا می‌آید و ینتهی الی الفاصلة محاذی بالحجره الکبیر کو لکه‌قیا و متمید محاذی درق الکبیر الداخلیة یاشلو بولاغی و ثانی شوارع جادهٔ اولوسات و الی متمید تل بلسان [المتعارف] المسمی دمورچی‌تپه و الی چـال و متمید نهر کشیش و برمیکردد داخل باجارع الشوارع اولوسات مزبور و منتهی میشود کنارکول متصل به‌کاروان‌سرای ملا حسن و منتهی یدعی کدوك مشهور توشمال و به‌داخل مقابرة اسلامیّه ایمرانلو (!) و به‌فاصلة محاذی کول مقدم و ثانی متمید و جاری نهر کشیش مزبور داخل فوق تل یدعی مشهور خافازتپه میشود و الی فاصله متمید شوارع جاده نورنیس و ینتهی بمتصل چاخرچمن و به‌کورچشمه و ثانی منتهی بالشوارع دقیق بالحجرة بلسان القوم قزل‌قیا و ینتهی بورکلوقیا و الی الفاصل کاب مشهور متصل جادهٔ نورنیس مزبور که داخل قریهٔ خوطنان میشود الی منتهی فی وادی اورط و کنار وادی مزبور و از سفلاً قریهٔ خوطنان محاذی کوشواز و ثانی عبور و داخلیة قراچانقل و الی به یانجه‌یازی و ثانی ینتهی بالحجره تیکمه‌داش بمتصله جادهٔ قریهٔ حالزور که در میانهٔ سنور اراضی وانك طانف و قریهٔ مزبورهٔ فوق [سا]خته‌اند الی محازی بالحجره طویل و ثانی منتهی کیچی‌قیاسی الی وادی بزرك که از کنا[ر] وادی مزبور

داخل از سفلهٔ قریهٔ حالزور و شینهر و خوط میشود که محاذی بمعه سنور میانهٔ اراضی قریهٔ خوط و بوردی که از وادی مزبور عبور ایودرق الحد [الاول] القریتین المذکورتین فوق است الحق الشرب و المشارب و مجموع مزارع مذکوره و باجمیع توابع و لواحق و المضافات و المنسوبات ضمایم ملحقات معه بهرچهٔ مالکی جواری و زارعی و سایر اجرت المثل ازطریق ملکیت از قدیم الایام الی المرام در تحت تصرف حیطهٔ ضبط و تملیك متولی و رهبان و سکنهٔ متوطن اسقف و معبد و کلیسیای وانك طانف قیانات استقرار و استمرار کرفته وقف قدیمی معبدوانك مذکور بوده و هست که متولی وانك مذکور ضبط و زراعتی حاصل آنها را صرف بر صادرین و واردین معیشت بدستور [موقوف]علیهم فوق نموده و احدی را [در] املاك موقوفات محدودهٔ مسطوره حصه و نصیب و طلبی و مدخلی نبوده و نیست

کان ذلك خمسه و عشرین من شهر ربیع الاوّل سنه ثلاثه و ثمانه مایه

[در حا شـــیه]

هوالحسبی

اعلمت هکذا و انا الشاهد فی المتن المسطور واقع عندی و واضح لدی. حرره العبد المذنب احمد بن القاضی النخجوانی عفی عنهما

[مهر]

هو اللّه الحسبی

واضح لاح و لاح عندی و اتحقق لدی. حرره العبد

[مهر]

هو يقضى بالحق

واضح حرره مضمونه و لاح لدى جرى وقعت الذى (!) العبد الاقل سهراب اورطى

[مهر]

هو

صح واضح لاح و لاح لدى واتحقق عندى. حرره العبد المذنب رحمت الله بن عنايت الله...

[مهر]

هو الله الحسبى

صح مضمونه الذلك. زبره العبد الفقير الحقير محمدكاظم بن الخطيب الحسنى

[مهر]

---

٤ — قباله و وقفنامهٔ قريهٔ اوج‌كليسيا كه در سال ١٤٣٠ بر اساس سه قبالهٔ مورخهٔ ١٤٢٨ — ١٤٣٠ نوشته شده

هو العلى الاعلى

صح و صح لاح و لاح عندى عبده

[مهر]

الحمد لولى الحمد

جرى ماجرى من المبدأ و المآب ما هو المسطور فى هذا الكتاب واضح عندى على نهج الصواب و جرى مواداه من البيع و الشرى من الوقف صحيح شرعى و حبس صريح

سمعى و بشروط المتن المسفور ذكر الموقوف عليه على نحلة العيسوى. حرره العبد ولى

[مهر]

هو احكم الحاكمين

ما حررته فيه فائبته فى فحاويه من فواده الى حوافيه جرى لدى و مضى بين يدى و انّى غب و غابه ماتحت رعايته شرعاً رتبت عليه مقتضى الشريعة الغراء مسئولاً. زبره الفقير الحقير محمود بن على

[مهر]

هو يقضى و يقضى بالحقّ

ما هو المدّعم فى طى الكتاب الحال بحلية الصواب ذا و مكتوب الخطاب المستطاب الخالى عن الارتياب هذه الفصل ملخص المكاتيب الثلثة هذه البيع و الشرى و ساير المقدمات الشرعية لدى و وضح وكالتهم بالاتتها عندى بالبنية محكمين بصحة عين ربمايه (؟) للوظايف الاسلامية ثابت عندى و لايح لدى و بعد ذلك البيع المذكور و جرى موداه من الوقف صحيح شرعى و حبس صريح سمعى و ملّى و بشروط المتن المسطور من مبدأه الى حوافيه و ذكر الموقوف عليه على نحلة العيسوى و كيش الموسوى كتبه الفقير الحقير الى اللّه البارى زمان الدين محمد القاضى الحاكم ربع ممالك محروسة ابن القاضى الماضى اسعد الانصارى عفى عنهما العافى

[مهر]

الشكر لعظيم النعما

الحمد للّه الذى عقد بوسايط عقود المبايعات نظام حال الانسان و ربط الصكوك و السجلات الاملاك و الضياع عن

الضيعة و البطلان و رزق مختار عباده انواع العقارات من الاراضى و الجنان و الصلوة و السلم على رسوله و حبيبه صدر الكاينات ابى القاسم محمد بن عبد الله سيد الانس و الجان و على خليفة نبيه و وصى خليله ابى الحسن والحسين على ابن ابى طالب امام اهل الاسلام و الايمان فآله وعترته المعصومين ما اضاء القمران و تجدد الملوان وبعد فهذه كتاب لاريب فيه ولا ارتياب فيما دون خلال مطاويه ان مشروعية مقدماته ساطعة مسموعية كلماته لامعه يفصح عن الحق الحقيق لسان بيانه و يفصح طريق الصدق و الصديق خلاصة بنيانه يشعر عن شرح حقيقة حالة انه التمس عمدة العلماء العيسوية اسوة الفضلاء المسيحية خليفة الخلفاء فى مذهب العلى العيسويه كريكور خليفه متولى اوچ كليسياء بن بارون سنبات من نامقه الفقير و ساطره المعترف بانواع القصور و اضاف التقصير زمان الدين محمد القاضى الحاكم ربع ممالك محروسة بن اسعد بن قوام الدين الانصارى بصره الله بعيوب نفسه و جعل يومه خيرا من امسه ان اكتب ما فى يده و تحت تصرفه من جميع الاراضى المتعلقة بها و المحدودتين المذكورتين بعد ذلك التى شرح تفصيل تَمَلّكه فى ثَلثَ تمسكات فى صك فد و تمسك فرد خوفاً لضَياعها و تفرقها و خشالشاتها و تبددها فاجيب التماسه و حصلت مرامه جمعته فى ذا الكتاب و كتب بهذه الفصل ملخص المكاتب الثلثه تسهلاً لنقل المطلوب و تيسيراً للوصول الى مقصود

اما ملخص المكتوب الاول هو انه باع شاب الاعزّ الاكرم اسوة الاعيان بين الاقرانْ سارومك بن السعيد الحميد المبرور المغفور عليخان بيك وكالةً ثابتةً شرعاً من قبل عاليجناب المولى الفاضل الاعظم الكامل الاعلم الافخم ينبوع الفضل و العلم و الحكم

متبوع اعاظم ارباب العرفان بين الامم و لاج رتاج الجود و المجد و الكرم مغرس باسقاط اللطيف و النعم الشيخ برهان الملة و الحقيقة و الطريقة التقوى و الفتوى و الدين سعيد بيك السعدى المشهور ادام الله شانه معاليه و بركته من خليفة المذكور فوقه و ابتاع هو منه فى بيع فرد و عقد متحد فى حالة تصح منهما المبايعات الشرعيه و ساطعة تنفذ من امثالهما المعاقدات الاسلامية من الحرية و العقل و البلوغ و الرشد و الدراية و الهداية و وجدان الطواعية و الاختيار و فقدان الكراهية و الاقتهار و ماكان حق الموكل المشار اليه و ملكه و فى يده و تحت تصرفه الشرعى الى اوان صدور المبايعة عنه و ذلك ثلث تام شايع من جميع القرية المدعوة اوچ كليسياء احدى من قرى ناحيه كربى الكاينه فى ولاية چخورسعد من اعمال كرجستان من كورة اذربايجان حماه الله عن النوايب الزمان و طوارق الحدثان مع حدودها بالحدود الاربعة الحد الاول المنفجرة فوهتها بجادة يسلك فيها الى ارض روم الحد الثانى المنتهية بتل يدعى كل تپه الحد الثالث المنتهية اراضى ابارها الحد الرابع المنتهية نيستان و بجمجه بجميع حدودها و الحقوقها و التوابعها و اللواحقها و المضافاتها و المنسوباتها و الاراضى المهملتها و المستعملها و العامرها و الغامرها و المزارعها و المراتعها و المرابعها و المعالفها و مراكض الاغنام و مرابض البقر و الافراسها و الجبال و التلال و الكهوف و الظلال و المرغزارها و الوهاد و الرجاد و الصحاريها و الابارها و السقيها و العديها و الحرايمها و الكظايمها و مواضع الطواحين و الحديقتين و الاحجار و الاشجار و القنوات و العيون و الانهار ملاعب الصبيان و مجالس الشبوخ و الشوابان و غير ذلك

من الحقوق الداخلة فيها و الخارجة عنها المتصلة فيها و المنفصلة اليها و المتعلقة بها و المنسوبة اليها و ماكان داخلاً فى هذه المحدودتين المذكورتين العاملة الانشاء البيع عليها ما لا يدخل تحت التمليك سوى مستثنيات الشرعيه من المساجد و المقابر و الطرق المسيلات املاك [و] اوقاف كليسياء المزبور و التمليك و التملك الشرعيين ذُكر او لم يُذكر يُسمّى او لم يُسَمّ بالثمن المعينة المعلومة و الكيفية و الكمية بمبلغ خمسة الاف دينار من النقد الفضى المضروب المسكوك الرايج تبريز خُمسه ذلك الف دينار من النقد الموصوف و جرت بينهما مبايعة شرعية مشتملة على جميع الشرايط و الاركان من الايجاب و القبول و القبض و الاقباض و التسليم و التسلم فى المثمن مقرونة بالرجوع و الالتزام الشرعيين و جرت المبايعة المذكورة فى التاسع من شهر صفر ختم بالخير و الظفر لسنه اثنى ثلاثين و ثمانماية هجرية نبوية مصطفوية

و اما ملخص المكتوب الثانى هو انه باع المسمى شيخ محمد بن الدهخدا يجيب بالوكالة الثابته شرعا من قبل المسماة الملك خاتون بنت پيرحسين من الوكيل الثابت وكالةً شرعاً من قبل كريكور خليفة و الوكيل عمدة البوارين بارون كوينت بن بارون سيت بن بارون باباجان و ابتاع هو منه فى عقد واحد فى حالة تصح منهما المبا يعات الشرعية ما هو حق الموكلة المذكورة و ملكها و فى يدها و تحت تصرفها بالحق بلا مانع و منازع و وازع و ذلك سدس تام شايع من القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين بمثله من التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات الملحقات المتضمات المتعلقة بها المنسوبة

اليها بمبلغ الفين دينار و خمسمايه دينار من النقد الفضى و المضروب المسكوك الرايج تبريز خُمسه خمسماية دينار من النقد الموصوف و جرت بينهما مبايعة شرعية مشتملة على جميع الشرايط و الاركان من الايجاب و القبول و القبض و الاقباض فى الثمن و التسليم و التسلم فى المثمن و غيرذلك من الاركان و جرت هذه المبايعة المذكورة فى التاسع من شهر رمضان المبارك لسنه اثنى ثلثين و ثمانماية

و اما ملخص المكتوب الثالث هو انه بعد ان المسمى محمدقولى بن قلندر بن ... عن ستة ابناوهم حسين قلى و فرج قولى البالغان و شاه مراد و نظر و شاه على و برجعلى ولد الاطفال و بنت فردة المسماة حوريخان البالغة و زوجة واحد و هى المسماة جهانبانوى ابنية پيرعلى بن حاجى على فقط و بمسئلة عن ثمانيه و تصح عن ماية اسهم و اربعة اسهم حصة الزوجة ثلثه عشر سهماً و حصة واحد من البنين المذكورين اربعةعشر سهماً و حصة البنت المذكور سبعة اسهم و ثلث بالنمط الشرعى ان متروكات المتوفى المذكور منحصرة فى سدس تام شايع من جميع القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين و ان الاطفال المذكورتين محتاجون الى النفقة و الكسوة فى ايديهم شى من الاموال الدنيوية سوى حصصهم من المذكورتين و ان غبطتهم و مصلحتهم شرعاً فى بيع حصصهم المذكور من القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين و بعد رعاية جميع المقدمات الشرعية باع حسين قلى و پيرعلى المذكورين من كريكور خليفة المذكور و ابتاع هو منهما مبوع متعددة فى حالة و تصح منهم العقود الشرعية و سدساً تاماً شايعاً من جميع القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين بمبلغ الفى دينار و

خمسماية دينار من النقد الفضى المضروب المسكوك الرايج تبريز خمسه خمسمايه دينار من النقد الموصوف باع حسين قلى المذكور اصالة على نفسه اربعة عشر سهماً شايعاً من الاصل المذكورة من جميع القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين بمثله من المبلغ المذكور وكالةً ثابتةً شرعاً من قبل فرج قلى المذكور و ايضاً كذلك و وكالةً ثابتةً من قبل البنت المذكورة سبعة اسهم شايعة من الاصل المذكورين المحدودتين المذكورين بمثله من المبلغ المذكور و وكالةً ثابتةً من قبل الزوجة المذكوره ثلثه عشر سهما شايعاً من الاصل المذكورتين المحدودتين بمثله من المبلغ و باع پيرعلى المذكور قيّمة شرعية من قبل كل واحد من البنين المذكورين اربعة عشر سهماً شايعاً من الاصل المذكور القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين بمثله من المبلغ المذكور و جرت بينهم مبايعات شرعيات مشتملات على جميع الشرايط و الاركان من الايجاب و القبول و القبض و الاقباض الاثمان حصة حصة و التسليم و التسلم فى المثمنات ذلك غب ان ثبت و اتحقق الوصل الشرعى المستند الى شهادته الشاهدين العاملين ...الاماكن و الاملاك و هما افتخار الحجاج و المعتمدين المشرف بزيارت بيت الله الحرام حاجى اسمعيل بن حسن آقا و كافى بن شهبور الپاوت و [شهادة] شرعية ان المبلغ المذكور افضى قيمة المستند المذكور من القرية المدعوة المحدودتين المذكورين و لا مريد عليه و المكاتب الثلثه مكتوبة و سجلة الخط المولى الفاضل الاعظم و الاكرم تاج الدين حسن بن المولى عطاالله السعدى و ثلث مثامنه لدى بانها شرعى و شهادة الشهود العدول و وقعت كتابة الكتاب

و بعد ذلك البيع المذكور جميع القرية المدعوة المحدودتين المذكورتين فوقة الوقف على الكليسياء المعروف فى اوچ كليسياء المزبور وقفاً صحيحاً شرعياً و حبساً صريحاً سمعياً شرط بشروط مصححة الوقف المذكور لا يباع و لا يوجر فوق سنة و لا يوهب و تبديل وقفاً صحيحاً شرعياً و تحبساً مخلداً سرمداً اليه حرم البيع له ابديا اقر و اعترف الواقف الراغب المذكور بهذه المقدماته و المعاقداته المذكورة ان جميع المبيع المحدود بجملة الحدود و الحقوق حق و ملك و مالاً و محضاً و وقفاً مؤبداً و مخلّداً على الكليسياء المزبورة حق من حقوقهم و ملك من املاكهم و وقف من اوقافهم رهبانهم و خادمهم و متصرفهم كليسياء مزبور و ايضاً شرط بشروط الواقف الراغب المذكور حاصلاً املاكاً موقوفاً مزبوراً صرفاً مصارفاً ناظراً و متولّياً اسقف كليسياء مزبور موافقاً شرطاً واقفاً و ايضاً شرط بشروط الواقف المذكور الى حين موته و بعد فوته يوماً من الايام و عاماً من الاعوام و هم اقرب العشاير و غيرهم نسلاً بالنسل و بطناً بعد البطن و عقباً بعد العقب و ان لا حق لها و لا دعوى و لا طلباً و ايضاً شرط بشروط الواقف الراغب المذكور احدى من الاحاد و فردى من الافراد فى مذاهبه العلى الاسلامياً و العيسوياً تغيراً و تبديلاً و تجويزاً البيع مانعاً و منازعاً و مزاحماً و تعرضاً هذه الوقف المذكورة فوقة من مضمون آية كريمة فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه و لعنة الله و الملايكة و الناس اجمعين معذباً و مقهوراً و منكوباً و مخذول العاقباً اليهما المذكورة

حرر و جرى ذلك فى شهر جمادى الاول لسنه ثلاث و ثلثين و ثمانه [مايه] هجريه نبويه هاشميه

و الحمد لرب العالمين و الصلوة و السلم على نبيه صلعم و آله اجمعين الطيبين و الطاهرين

شـهود مكتوب اول

بيك على بيك بن بخشيخان بيك و مصطفى بن مولانا حاجى الپاوت و مولانا محمد بن فرّخ شادان القلعة آن برت

شـهود مكتوب ثانى

حاجى صالح بن مقصود و مولانا اسمعيل بن آدينه على الپاوت و صنع الله بن فتح الله السعدى

شـهود مكتوب الثالث

سعدى بن شيخ محمد السعدى و فتح الله بن نعمة الله البيدارى الاصل ساكن الپاوت و مولانا فضلى بن چلبى ايضاً

انتهى اليه مفهومة توجه شرع الشريف هما يقيدى شرعاً. العبد المذنب حسين بن يهيا(!) بير محمد السعدى

و ذلك كذلك انا شاهداً على ذلك. اعتبار بيك بن خوبيار بيك بن حاجى بيك فورچى

و الحال كذلك هذه البيع و الشرى و وقف مؤبداً مخلّداً. خواجه آدينه بن استاد شيخ محمود بن رمضان نخچوانى

و انا شاهد على ذلك الوقف المذكور. رمضان بن فزل يادكار

من المطّلعين و مخبرين و الواقفين قاسم بن حاجى الحرمين حاجى غايب قرا الپاوت

و انا من الواقفين الشاهدين فى هذه الوقف مؤبداً و مخلّداً. العبد سيد محمود بن مولانا محمدى معلم السعدى

و انا على ذلك من الشاهدين فى هذه الوقف مؤبداً بشروط المتن المذكور. سيدى بن على الدين الشرورى

هذه الوقف مؤبداً المذكوراً. العبد يارعلى بيك بن ايّوب بيك قراحصارلو

و صح مضمونه عندى على النمط المسطور. يزبره خادم الشريعة النبوية

من المطّلعين و الواقفين و انا على ذلك من الشاهدين فى هذه الوقف مؤبداً و حُبس مخلداً. العبد عسكر بن فتح الله عن القلعة آنبرت

اطلعت عليه. حرره العبد الاقل مقصود بن حسين عن القلعة آنبرت

صح و صح مضمونه فى هذه البيع و الشرى و بعد ذلك من الوقف الصحيح الشرعى و حُبس الصريح السمعى اعلى و بشروط المتن المسطور من البداية الى النهاية. حرره خادم الشريعة الشريفة

[مهر]

قرأت هذه المجلّة من البداية الى النهاية العبد المذنب الى الله الغنى فتح الله بن حمد الله الانصارى القاضى بولايه شرور غفر الله ذنوبهما بعزة الله و النبى و الوصى و آله

---

۵ — قباله و وقفنامهٔ قراى اوچ كليسيا و اشترك و پاترينج و نوره گويط و آفونادون و تغنيس و كره جلو و مغنى كه درسال ۱۴۳۱ ميلادى گريكور خليفه از امير رستم بن بيشكن بن سنباط اوربليان خريده و بوانك اوچ كليسيا وقف نموده

هو يقضى و يقضى بالحقّ

ما هو المدعم فى هذا الكتاب ثبت عندى و ما ادرجت و ذا خطاب مضمون المبايعة الصحيحة الشرعية والمعاقدة الصريحة السمعية و جرى موداه من الوقف الابد و حبس مخلّد و بشروط المتن المزبور و انتظم بين يدين على الوجه المذكور و النمط المسفور و ذكر الموقوف عليه على الملة العيسوى و كيش الموسوى و ثابت عندى فتحقق لدى و انى حكمت بصحته مسئولاً و شاهداً عليه ما هو مقتضى الشريعة الغراء كتبه العبد الاقل خادم شرع الانور ابن اسعد زمان الدين القاضى الانصارى الحاكم ربع الممالك المحروسه فى تعه (؟) غفر عنهما

[جاى مهر]

هو بقى

ما حررته فيه و اثبته فى فحاويه [من] فواده الى حوافيه جرى لدى و مضى بين يدى فاتّى غب و غابه ماتحت رعايته شرعاً رتبت عليه مقتضاه مولا لمعتز الفقير المذنب الى الله البارى ابن تاج احمد ابن محمد القاضى النخجوانى عفى عنهما

[جاى مهر]

هو

بيت المال فى ولايت چخورسعد و التوابع عفاً الله عنهم اجمعين

[جاى مهر]

ساد من الامن الشريعة القاد

الحمد لله الواقف على حساب الضمایر و الاسرار و الصلوة و السّلام على افضل الموجودات زبدة و خلاصة اولاد بنى آدم ان خاتم النبيّن و سيد المرسلين ان شفيع المذنبين محمد بن عبدالله سيد الانس و الجان و على خليفة نبيه و وصّى خليله ابى الحسن و الحسين على ابن ابى طالب امام اهل الاسلام و الايمان و آله و عترته المعصومين ما اضاء القمران و تجدّد الى الملوان اما بعد فهذه كتاب شرعى الاصول و المبانى ذا خطاب سمعى الالفاظ و المعانى باليمن تقريره و اشتمل على الصدق بتحريره يعرف مضمونها و فحواه و يبيّن مكنونه و معناه عن ذكر انها قد باع عاليجناب امارت و حكومت مآب رفعت و مكرمت قباب متعاليمنزلت و الارتساف اكتساب المخدوم الاعظم الدستور الاكرم مقرب الحضرة العلية العالية السلطانية مقبول الدولة السنيّة الخاقانيّة مستشار اعظم السلاطين

مؤتمن افاخم الخواقين المستغنى ذاته عن التوصيف و التعريف بعناية الله الملك الدايم شجاعاً الدولة و المكرمة و الحكومة و الدين امير رستم ابن امير بيشكين ابن امير سنباط و قد ابتاع مفخر الطايفة القسيسين و رهبانان و لازم خادم الفقراء و المساكين كريكور خليفه ساكن وانك اوچ كليسياه بن مفخر المسيح زبدة و خلاصة بارون جلال بيك بن فخر الدولان درتاريخ اواسط شهر ربيع الثانى سنة خمسة و ثلثين و ثمانماية ملك ريزهٔ چند كه ذكر خواهد شد و در سلك ملكيّه خود درآورد صادرين و واردين بوانك اوچ كليسياه وقف صحيح شرعى و حُبس الصريح سمعى نمود كه در تناول ايشان صرف كنند حاصلات قريهاء كه ذكر خواهد شد

اولاً ششدانك القرية المدعوة اوچ كليسياه من توابع ناحية كربى من اعمال چخورسعد عن كورة آذربايجان صانها الله عن طوارق الحدثان محدود الاربعة الحد الاول شوارع ارض روم و الحد الثانى فى اصطلاح المتعارف القومين كل تپه و ازآ نجا ممتد مى شود و الحد الثالث طرف بيابان و از آنجا منتهى مى شود و الحد الرابع به نيستان بلسان العجم المسمى جُمجُمه و از آنجا متمادى مى شود بجميع الحدود و الحقوق و التوابع و لواحق و المضافات و المنسوبات من الاراضى و صحارى المهمله و المستعمله و العامره وغير العامره و الجبال و التلال و الوهاد و از كروم و اشجار و مرور و العيون و الانهار و الاحجار و الكهوف و المراتع و المرابع و المرغزار مواضع بيوتات و الاكره و الاصاطة (!) و المشابرة و المناقر و الباغات و الطواحين و بيوت العصار و القناء قنوات و ذلك الحدود من الحقوق الداخلة فيها و الخارجة عنها و المتصلة و المنفصلة عنها العاملة الانشاء ما

لايدخل تحت التمليك مستثنيات الشرعية من المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسيلات املاك الناس باتوابع شرعيه و ضمايم ملّيه ممر و مدخل و سايركان قابل النقل و الانتقال بثمن معيّن معلوم القدر الوصف و العين بمبلغ تسعين الآف دينار من النقد الابيض الفضى الرايج اسكندرى ربع ذلك التوكيد و التوضيح و شطره التصريح و رفعاً لابهام بمبلغ اثنى عشرين الآف و خمسماية دينار بمبايعة صحيحة شرعيه و معاقدة صريحة سمعية فيمابين ايشان جارى واقع شد مشتمل بر جميع شرايط الاركان خالى عن جملة النواقص و البطلان جارى برحكم شريعت خير الانام محمد عليه السلام عن قبض و اقباض و تسليم و تسلم و روية معين حين العقد و التفريق و التفرق من الجانبين و بعد ذلك بوانك اوچ كليسياه مذكور صادرين و واردين وقف ابداً و حُبس مخلداً نمود

و منها ششدانك القرية المدعوة اشترك من توابع الناحية كربى من اعمال چخورسعد المذكور محدود الاربعة الحد الاول نهريجرى القرية اوشكان و از آنجا ممتد مى شود و الحد الثانى بوادى الكبير متصل مى شود الحد الثالث مدعى بتل الصغير المسمى بلسان القومين قزل تپه و از آنجا منتهى مى شود و الحد رابع فى اصطلاح المتعارف العجم المسمى دره چاى ينتهى الى طريق عام و از آنجا متمادى مى شود بجميع الحدود و الحقوق و التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من الاراضى و صحارى و المزارع و اراضى المهمله و المستعمله و العامره و الغامره و الجبال و التلال و الوهاد و الكروم و الاشجار و المرور و العيون و الانهار و القناء القنوات و الباغات و الاحجار و الكهوف و المرابع و المراتع و المرغزار و مواضع بيوتات و

و التلال و الوهاد و از كروم و الاشجار و مرور و العيون و الانهار و القناء و القنوات و الاحجار و الكهوف و المراتع و المرابع و المرغزار و مواضع بيوتات و الاكره و الاصاطه(!) و المشابره و المناقر و الباغات و الطواحين و بيوتات العصار و ذلك من الحدود و الحقوق الداخله فيها و الخارجة عنها و المتصلة بها و المنفصلة عنها العامله الانشاء ما لا يدخل تحت التمليك عن المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسيلات املاك الناس بمبلغ المعيّن المبيّن الموصوف ستين الآف دينار زر نقد مضروب مسكوك رايج الوقت بمدينة التبريز نصفه توضيحاً له و شطره التصريح ثلاثين الاف دينار بمبايعة صحيحة و صريحة سمعية فيمابين ايشان جارى و واقع كرديد مشتمل برجميع شرايط و الاركان خالى عن جملة النواقص و البطلان جارى بر نهج شريعت خير الانام محمد عليه السلام من ايجاب و القبول قبض ثمن و اقباض مثمن و تسليم و تسلم و التفريق و التّفرق و روية معتبرة قبل العقد من الجانبين و بعد ذلك من البيع و الشرى صادرين و واردين بوانك اوج كليسياء وقف ابداً و حبس مخلداً نمود

و منها ششدانك القرية المدعوة نوره‌كويط من توابع ناحية قرق بلاغ من اعمال چخورسعد محدود اول بوادى الكبير فى اصطلاح المتعارف و القومين آراس و از آنجا متمادى مى‌شود الحد الثانى بوادى كرنى و از آنجا متصل مى شود الحد الثالث مقبره قديمه فى الواقعه تحت... و الحد الرابع بلسان العجم المسمى قراكُل و از آنجا متمادى مى‌شود بجميع التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من الاراضى و صحارى و المزارع و اراضى المهملة و المستعملة و العامرة و

الاكره و الا[سا]طه و المشابره و المناقر و الطواحين و بيوتات العصار و ذلك الحدود من الحقوق الداخله فيها و الخارجه عنها و المتصله بها و المنفصلة عنها العامله الانشاء ما لا يدخل تحت التمليك من المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسيلات املاك النـاس بثمن معلوم القدر و الوصف و العين بمبلغ خمسين و ماية الآف دينار من النقد الابيض و الفضى الرايج مسكوك بمدينة دارالسلطنة التبريز ثلثه ذلك خمسين الآف دينار بمبايعة صحيحة شرعية و معاقدة صريحة سمعية فيمابين حضرت بايع المشاراليه و المشترى واقف مومى اليه جارى و واقع شد مشتمل برجميع شرايط الاركان خالية عن جملة النواقص و بطلان جارى بر حكم شريعت خير الانام محمد عليه السلام من القبض و اقباض و تسليم و تسلم و روية معتبرة قبل العقد من الجانبين و بعد ذلك من البيع و الشرى تمامت مبيع مسطور صادرين و واردين بوانك اوچ كليسياه مذكور وقف صحيح شرعى و حبس الصريح سمعى نمود وقفاً شرعياً صحيحاً و تحبساً ملّبـاً

و منها ششدانك القرية المدعوة پاترينج من توابع ناحية كربى من اعمال چخورسعد المذكور محدود الاربعة حد اول مقبرهٔ قديم اسلاميّه و از آنجا متمادى مى‌شود و الحد الثانى به بيابان يدعى بجبل الكبير و از آنجا منتهى مى‌شود الحد الثالث بنهر بلسان القومين فى المتعارف المسمى قزل‌تمورارخى و از آنجا متمادى مى‌شود الحد الرابع بلسان اهل الذمّة آنبرد و از آنجا متمادى مى‌شود بجميع حدود و الحقوق و التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من المزارع و الاراضى و صحارى المهمله و المستعملة و البايرة و الدايرة و الجبال

الغامرة و الجبال و التلال و الوهاد و الكروم و الاشجار و الباغات و المرور و العيون و الانهار و القناء القنوات و الاحجار و الكهوف و المراتع و المرابع و المرغزار مواضع بيوتات و الاكره و الاصاطة(!) و المشابرة و المناقر و الطواحين و ذلك من الحدود و الحقوق الداخلة فيها و الخارجة عنها و المتصلة و المنفصلة عنها العاملة الانشاء ما لا يدخل تحت التمليك سوى مستثنيات الشرعية و املاك الناس بمبلغ ستين الآف دينار من النقد الابيض الفضى و الرايج بمدينة التبريز النصفه منه و توضيحاله و رفعاً لابهام ثلاثين الآف دينار المبايعة صحيحة شرعية و معاقدة صريحة سمعية فيمابين ايشان جارى شد مشتمل بر جميع شرايط الاركان خالية عن جملة النواقص و البطلان جارى بر سنين شريعت خيرالانام محمدﷺ عليه السلام و اكمل التحيه قبض ثمن و اقباض مثمن و تسليم و تسلم و التفريق و التفرّق و روية معتبرة قبل العقد من الجانبين و بعد ذلك من البيع و الشرى صادرين و واردين بوانك اوچ كليسياء وقف ابداً و حُبس مخلداً نمود وقفاً صحيحاً شرعياً و تحبساً صريحاً سمعياً و ملّياً

و منها ششدانك القرية المدعوه آقونادون من ناحية كربى چخورسعد محدود الاربعة اول بحجر فى اصطلاح القومين اوجان داش الحد الثانى شوارع ارض‌روم و از آنجا متمادى مى‌شود و الحد الثالث جادهٔ قديم منتهى الى اراضى طالين و از آنجا متمادى مى‌شود الحد الرابع كنبد قديمة اسلامية و از آنجا متمادى مى‌شود بجميع حدود و الحقوق و التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من الاراضى و الصحارى المهملة و المستعملة و الغامرة و الجبال و التلال و

الوهاد و الكروم و الاشجار و المرور و العيون و الانهار و القناء القنوات و الاحجار و الباغات و الكهوف و المرابع و المراتع و المرغزار و مواضع بيوتات و الاكره و الاصاطة (!) و المشابرة و المناقر و الطواحين و ذلك الحدود و الحقوق الداخلة فيها و الخارجة عنها و المتصلة بها و المنفصلة عنها العاملة الانشاء ما لا يدخل تحت التمليك من المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسيلات املاك الناس بثمن معين و معلوم القدر و الوصف بمبلغ [خمسه و] خمسين الآف دينار من النقد الابيض و الفضى و الرايج بمدينة التبريز نصف ذلك سبع عشرين الآف و خمسمايه دينار بمبايعه صحيحه شرعيه و معاقده صريحه سمعيه فيمابين ايشان جارى شد مشتمل بر جميع الشرايط و الاركان خالى عن جملة النواقص و البطلان جارى بر حكم شريعت خيرالانام محمد عليه السلام من ايجاب و قبول و قبض ثمن و اقباض مثمن و تسليم و تسلم و من العقد و التفريق و التفرق و رويه معتبره من الجانبين و بعد ذلك البيع و الشرى صادرين [و واردين] بوانك اوچ كنيسياء وقف ابداً و حُبس مخلداً نمود وقفاً صحيحاً شرعياً و تحبساً صريحاً سمعياً و ملّياً

و منها ششدانك القرية المدعوة تغنيس و كره‌جلو الواقعة فى ناحية ابارانيس من اعمال چخورسعد محدود الاربعة الحد الاول جبل بلسان المتعارف القومين قارنى اروغ داغى و از آنجا منتهى مى‌شود الحد الثانى بالاحجار بلسان القومين بچنقلستان و از آنجا ممتد مى‌شود و الحد الثالث بطريق عام و اليه الممر و از آنجا متمادى مى‌شود و الحد الرابع فوق العين بلسان القومين چشمه باشى و از آنجا منتهى مى‌شود فى

المشهور سرچشمهٔ افبوارت بجميع التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من المزارع و الاراضی و صحاری المهمله و المستعملة البایرة و الدایرة و الجبال و التلال و الوهاد و الکروم و الاشجار و المرور و العیون و الانهار و القناء القنواة و الاحجار و الکهوف و المرابع و المراتع و المرغزار مواضع بیوتات و الاکره و الاصاطه (!) و المشابرة و المناقر و الباغات و الطواحین و ذلك من الحدود و الحقوق الداخلة فیها و الخارجة عنها و المتصلة بها و المنفصلة عنها العامله الانشاء ما لا یدخل تحت التملیك من المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق و المسیلات املاك الناس بمبلغ المعین الموصوف سبعین الآف دینار من النقد الابیض الفضی و الرایج بمدینة التبریز النصفه منه و توضیحاً له شطره التصریحه و رفعاً لابهام خمس و ثلاثین الآف دینار و جری بینهما مبایعة صحیحة شرعیة لازمة مشتملة علی جمیع الشرایط و الارکان خالیة عن جملة النواقص و البطلان علی مقتضاء الشریعة خیرالانام محمد علیه افضل التحیة و السلام و بعد ذلك البیع المذکور صادرین و واردین بوانك اوج کلیسیاء وقف ابداً و حُبس مخلداً نمودند وقفاً صحیحاً شرعیاً و حُبساً صریحاً سمعیاً

و منها ششدانك القریة المدعوه مغنی الواقعه فی ناحیه کربی من اعمال چخورسعد که مستغنی عن التحدید و التوصیف در قبالجات اصل مسطور است و التوابع شرعیه و ضمایم ملّیه من الارض المهملة و المستعملة و العامرة والغامرة و الجبال و التلال و الوهاد و الکروم و الاشجار و المرور و العیون و الانهار و القناء قنوات و الباغات و عمارات الحدیقین و الطواحین و الکهوف و المرابع و المراتع و المرغزار و مواضع بیوتات

و الاکره و الاصاطة (!) و المشابرة و المناقر و ذلك الحدود و الحقوق الداخلة فیها و الخارجة عنها و المتصلة بها و المنفصلة عنها العاملة الانشاء ما لا یدخل تحت التملیك من المساجد و المقابر و الشوارع و الطرق المسیلات املاك الناس بثمن معین و مبین و معلوم القدر الوصف بمبلغ خمس و خمسین الآف دینار من النقد الابیض الفضی الرایج بمدینة التبریز نصفه توضیحاً له و شطره التصریح سبعة عشرین الآف و خمسمایه دینار من النقد الموصوف المذکور و جری بینهما مبایعة صحیحة شرعیة و معاقدة صریحة سمعیة لازمة مشتملة علی جمیع الشرایط و الارکان خالیة عن جملة النواقص و البطلان علی حکم شریعة خیرالانام محمد علیه افضل التحیة و السلام

و اقر البایع المذکور المعظمة الیه من المشتری بالتمام و الکمال وصولاً شرعیاً و رسمیاً و براة و اقر المشتری المشارالیه عن اداء کل الثمن و حضره براة الوصول و الایصال و اقر المشتری الواقف المذکور بقبض المثمن المذکورفیه باقباض الحضرة بایع المعظم الیه و ایاه و تسلیمه الیهما فارغاً الثمان کل المبیعات متصلة مشروحة فوق را مجموع اربعین و خمسمایه الآف دینار من النقد الابیض و الفضی و الرایج اسکندری نصفه شطره التصریح و توضیحاً له و رفعاً لابهام سبعین و مایتین الآف دینار الموصوف و جری بینهما بالعربیه و الفارسیه واقع و جاری شد بعد من ایجاب قبول و قبض الثمان و اقباض در مثمنات تسلیم و تسلم و روية معتبره قبل العقد من الجانبین و التزم الحضرت البایع المذکور ضمان کل درك بالحق المبیعات واحد واحد دانك ببعه قبل کل واحد الناس اجمعین و اسقاط خیار اخیارات سیماً خیار الغبن فاحشاً بل

افحش موجبه فسخ البيع و اكنون بهذه المقدمات و المعاقدات حق و ملك طلق و مال محض و خاص و خالص للمشترى الواقف المذكور حق من حقوقه و ملك من املا كه مال من امواله و عقار من عقاراته و ضياع من ضياعاته و شى من اشيائه و بعد ذلك بايع مذكور بهيچوجهى من الوجوه و سنّى من الاسنين كلامه وارث يوماً من الايام و عاماً من الاعوام لاحق له و لا دعوى و لا طلباً

و بعد ذلك البيع المذكور خليفه همكى و تمامى بلا مظنة و شايبة و الكراه بوانك اوچ كليسياء صادرين و واردين وقف صحيح شرعى و حُبس صريح سمعى نمود كه هر سال حاصل املاك القريتون المذكور يتون مفصلهٔ مشروحهٔ فوق را كشيشان و رهبانان كه در آن معبد بخدمات و مجاورى ليل و نهار بطريق و كيش آئين خود قيام و اقدام نمايند واسطهٔ مدار و معيشت كذارى ايشان و متولى... زارعان القريتون المذكور فوق را اخذ ما [و عمل] امر مزبور موافق شرط واقف نموده دعاء خير بجهة واقف راغب معترف مذكور مينموده و بجاى آورده باشند

و اكنون بهذه المقدمات و المعاقدات احدى از اقربا و عشاير و غير ذلك نسلاً بالنسل و بطناً بعد البطن و عقباً بعد العقب و قرباً بعد القربا يوماً من الايام و عاماً من الاعوام پيرامون املاك مشروحهٔ مفصلهٔ مذكورهٔ فوق كرديده قليلاً و كثيراً نقيراً و قطميراً دخلى و هرزه كارى و هرزه درائى در بارهٔ املاك مبيع مذكوره و موقوف مسطوره عن هو ملك مزاحمت و تعرض نسبت بحال خادمان و متصرفان بهره جات املاك مذكور نه نمايند از مضمون آيهٔ كريمه فمن بدله بعد ما سمعه فانما

اثمه فلعنة الله و الملائكة و الناس اجمعين معذب و مقهور و منكوب العاقبة كرديده در دنيا و آخرت بشيطان و بشياطين و ابليس عليه اللعنة نسلاً بالنسل بطناً بعد البطن و عقباً بعد العقب محوظ و نصيب بوده باشد و بغضب يكصد و بيست و چهار هزار پيغمبران و ائمهٔ معصومين كرفتار بوده باشد از شفيع حضرت محمد رسول الله صلوة الله عليه و آله كه شفيع المذنبين است محروم و محجوب بوده باشد و نيز شرط كرد كه چندانكه واقف مذكور در قيد حيوة باشد ناظر و متولى اسقف وانك مذكور است و بعد از فوت خود بارشد مجاوران و رهبانان و كشيشان نيك نفس و كمطمع كه هميشه وانك اوچ كليسياء مقام و مسكن او بوده باشد ناظر و متولى باشد در تناول ايشان صرف مصارف موافق ببع صحيح شرعى و شراى صريح سمعى و شرط واقف نمايند و نيز شرط كرد كه يوماً من الايام و عاماً من الاعوام بارشد متولى و رهبانان زمانى نفروشند و نبخشند و بتجويز ببع و هبه نكنند تغيير كنندهٔ وقف مذكور و شروط مزبور در لعنت و سخط الهى باشد و بشرط آنكه لا يباع و لا يوجره و لا يوهب و لا تبدل وقفاً صحيحاً شرعياً و حُبساً صريحاً سمعياً مخلداً سرمداً و حرم البيع له ابد يابس هركس كه بشنود وقف بودن املاك مذكورهٔ فوق را و بعد از شنيدن بتجويز ببع و هبه كند بشروط مزبوره تغيير و تبديل دهد بر لعنت خدا و رسول خدا و شياطين و ابليس لعين بوده باشد لعنة الله لعنة الله لعنة الله لعنة الله

بالعربيه و الفارسيه سمت تحرير يافت بعون الله تعالى

٦ــ قبالهٔ قریهٔ کراهنج کوچز هرهر که درسال ۱۴۳۶ میلادی امیر حسین و امیر احمد و سعدی و بگم پاشا و خان‌زاده به آوان بن اوهانس فروخته‌اند

هو المالك

هو الواحد القهار

الحمد لولیه و الصلوة و السلام علی النبی محمد و آله اجمعین اما بعد غرض این نوشته آنکه سعادت مآب امیرحسین بن المرحوم شیخ حمزه و امیراحمد بن المرحوم اسفندیار و سعد بن المرحوم دولتیار و عموزاده‌ها و خصوصاً مسماه بیکم پاشا بنت بوالخیر و مسماه خان‌زاده بنت بوالخیرخلیل فخرالدینلو بخدمت آل مسیح اوان بن اوهانس کوچز هرهری مامور ثلاث دوانق از جمله سته دوانق کراهنج کوجوز هرهری بمبلغ سته الف و خمسمایه دینار باشد تاکیداً الاصل و تحقیق [نصفه] ثلاث الف و مایتین و خمسین دینار باشد بلا اجبار و بلا اکراه بیعاً صحیحاً شرعیاً... ... و الضمان من الایجاب و القبول محدود بحدود اربعه قباله اصله فی جمیع امناء الاخیار و الصلحا و الابرار

فی تاریخ شهر صفر المظفر سنه اربعین و ثمانمایه هجریه النبویه

شـا هد اولان اداملر

جری هکذا الذی ــ مهر ــ المتوکل علی الله عبده محمد

بحضور اقرار نمودند ــ مهر ــ المتوکل علی الله العبد محمد علی

شیخ احمد بن موسی
درویش بایزید بن شیخ حسن
شیخ فریدون بن شیخ قباد
شیخ زاهد بن خانلار بلغانی
عبد الامیر بن توکل اوباجی
شاه محمد بن عیدل
قباد بن محمد حاجیلو
محمد بن سیدی حاجیلو
جبار بن حیدری...
صالح بن ولی خلیل فخرالدینلو
شعبان بن... لو
ابی الحسن بلغانی
کندولی
محمد علی بلغانی

اوك بك ملك پاشـایانس حضورینده یاز یلدی جمادی اول اینك سلخنده. ۱۳۰۹

۷ــ قباله و وقفنامهٔ املاك قرای سواری و طاشو و آقا و طانزه‌داب و قزمقوت و یك باغچه که درسال ۱۴۵۰ میلادی شماون بن خاجه‌طور بن یعقوب انکلکوتی متولی وانك طانف از رستم بن بیشکین بن سنباط اوربلیان و غضنفر بن جان و پیرقلی خریده و بوانك طانف وقف نموده است

هو الهادی

[مهر]

ما ادرجت فی طی هذه الوقفیة الصحیحة و الوثیقة الشرعیة المرعیه ثابت عندی و تحقق لدی و انی حکمت بصحته مسئولاً و مشهداً علیه. حرره العبد ابن اسعد زمان‌الدین القاضی الحاکم ربع الممالك فی مواخره

هو

ثبت و اتضح مضمون الوقفیة الشرعیه من مطلعها الی مقطعها عندی بالبنیة العادلة و انی غب المحافظة المراسم الشرعیة قضیت بصحتها و نفذتها مسئولاً. حرره العبد الفقیر نصرالله بن غیاث الدین الانصاری عفی عنهما

مهر ــ عبده نصرالله بن غیاث الدین الانصاری

موجب تحریر این کلمات و تسطیر این مقالات آنست که در تاریخ سنه اربع و خمسین و ثمانمایه بخرید مفخر النصاری والارمن خادم الفقرآء و المساکین شماون ورطابید بن خاجه‌طور بن یعقوب انکلکوتی ملك ریزهٔ چند که ذکر خواهد شد از خدمت امیرزادهٔ ارمن رستم بن امیر بیشکین بن سنباط و در سلك ملکیت خود در

آورد و وقف کرد بر صادر و واردی که در وانك طاطیف خواهد بود و در تناول ایشان صرف کنند حاصلات قریهآء که ذکر خواهد شد

اولاً قریهٔ سواری شش‌دانك محدود بچهار حد اول راه که بکمراه وغود می‌رود برودخانهٔ سواری دوم بخاج اخور تا بیورت قراچی سوم قازبیل چهارم از سر شکره‌مرك تا بتحت‌یورت بمبلغ هشت هزار دینار که نیمه باشد چهار هزار دینار با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات از زمینهآء آبی و دمی و درختان مثمره و غیر مثمره و تل و مغاك و زم و نهر و نهران و آسیاب جای قدیم و جدید و هر چیزی که قابل تملیك و تملّك باشد شرعاً غیر از مقابر ومساجد و شوارع و زمینهآء که پیش از این وقف بود بر صادر وارد وانك مذکوره که اسامی ایشان ذکر خواهد شد اول ماجکله هوغ دوم زمین کرود سوم درازه‌زمین چهارم زمین کیفسنبان پنجم زمین اوسیب ششم زمین کشیش سهاك جونانس هفتم زمین کوکانسه زمین و از بالا هاسومرك باچهار حد و شکره‌مرك باچهار حد همه حق شماون ورطابید کشت بموجب بیع شرعی و وقف‌کرد بر صادرواردین مذکوره خلاف کننده در لعنت خدا و رسول باشد

و ایضاً بخرید شماون ورطابید بن خاجه‌طور سه دانك ملك از قریهٔ طاشوا از نواحی وانك طاطیف از توابع قصبهٔ اوروط ازتومان نخجوان ازخدمت امیرزادهٔ ارمن رستم بن امیربیشکین بمبلغ سهزار دینار که نیمه باشد یکهزار پانصد دینار با حدودی که در قبالهٔ اصل مسطور است و بهآئیهٔ مذکوره را بوصول رسانید و آن دیه نیز حق ورطابید کشت و آن دیه را

نیز وقف کرد بر صادر واردی دیر مذکوره خلاف کننده در سخط باری تعالی باشد

ایضاً بخرید ورطابید مذکور شماون بن خاجه‌طور از خدمت امیرزادهٔ ارمن رستم بن بیشکین شش دانك ملك از قریهٔ اقا محدود بچهار حد اول رودخانهٔ بزرك که از سواری می‌آید دوم آبی باریك که از طانزود بشیو می‌آید سوم پشتهٔ که شیب کلجوك واقع شده است چهارم سنگی بزرك و به‌لوی‌زرد تا به‌پل بدین (!) [باجمیع] حدود وحقوق و توابع و لواحق و مضافات و منسوبات عامر و غامر مهمل و مستعمل بمبلغ پنجهزار دینار و آن را نیز در سلك ملکیت خود درآورد و وقف کرد ازبرای آخرت خود بر صادر وارد که در وانك طاطیف باشد خلاف کننده را حکام انام و قضاة اسلام مجال ندهند

و ایضاً بخرید شماون ورطابید از خدمت امیرزادهٔ ارمن امیر رستم بن امیر بیشکین بن سنباط شش دانك ملك از قریهٔ طانزه‌داب با حدودی که در اصل مسطور است بمبلغ سهزار دینار بها بتمام و کمال بر بایع مذکور رسید و آن نیز ملك و حق ورطابید مذکور کشت و این را نیز وقف کرد بر صادروارد وانك طاطیف خلاف شرط واقف نورزند و زمینهآء مفروز که پیشتر وقف وانك بود غیر از آن که آن دیه را خرید اولاً زمین بره‌هر مع باغچه و زمین بزرك که در کنار دیه است و زمین که زیر باغچهٔ هادرملك است و زمین کوستان و ایضاً زمین هآء چند نیز که در قریهٔ اقاپیش ازاین وقف بود اولاً زوویر (!) که در کنار رودخانه است دوم کشیش می‌کارد و یکی چارك‌دار و زمین شلوره‌هوغ و زمین خدنیك و آن زمینها نیز وقف است [بر] صادر وارد تغییر نکنند

و ایضاً بخرید شماون ورطابید از خدمت غضنفر بن جان شش دانك ملك از نواحی طاطیف قزمقوت نام محدود بچهار حد اول کیرخاج دوم موراخور سوم پل کردانشاه چهارم الورناژور بمبلغ دوهزاردینار و جان نیز آن ملك را از امیر سنباط خریده بود و حق ملك وی کشته بود که نقل افتاد ببیع شرعی بورطابید مذکور و آن را نیز وقف کرد بر صادروارد وانك طاطیف تغییر نکنند

و ایضاً بخرید شماون ورطابید یك قطعه باغچه که مشهور است بجرمجور در مقابل قصبهٔ اوروط از خدمت پیرقولی بن سنجربیك بمبلغ چهارهزار دینار و آن را نیز وقف کرد بر صادر وارد وانك مذکور تغییر و تبدیل نکنند و نصفی از دیهٔ سوواری حق مرروس بود که بشرکت خریده بود باشماون ورطابید بنیمه آن نیز وقف کرد حصهٔ خود بر صادروارد وانك مذکور وقفاً مؤبداً مخلداً الی ان یرث الله الارض و من علیها و هو خیرالوارثین بشرط آنکه لا یباع و لا یوجر فوق سنه و لا یوهب و لا یبدل بکل حال

کتبت هذا فی یوم الجمعه فی الرابع العشرین من شوّال فی التاریخ المذکور فی الاعلی و الحمدلله رب العالمین و الصلوة و السلام علی من امنع المنیعین

بخط العبد زمان الدین بن اسعد القاضی الحاکم ربع الممالك فی مواخره

[در حواشی]

آنچه درین مجلس نوشته شده بیان است که رستم ولد بیشکین مواضع و مزارع مذکوره را بشماون مهرسیاه فروخته و

مهرسیاه مذکور وقف صادروارد وانك طاطیف نموده و شماون مهرسیاه ثانی وارث مهرسیاه شماون ماضی است. حرره العبد سهراب اوروطی

[مهر]

آنچه درین وثیقه مسطور است و در ضمن این وقفیه مذکور بیان واقع بوده و الله اعلم. حرره العبد محمد الشاعری

[مهر]

هو ـ الحال کما زبر و القول کما مسطور. حرره العبد خواجه علی عفی عنه

هو ـ آنچه... نوشته است بیان واقع است. حرره العبد ملك سهراب

[مهر]

هو ـ آنچه... نوشته است بیان واقع است. حرره العبد رستم اورطی

الحال کما قال. حرره العبد محمد...

هو ـ بمضمون هذه الوثیقه الشرعیه من اوله الی آخره بیان واقع بوده و الله اعلم. حرره العبد سیدی رومی

۸ ـ مصالحه نامهٔ فرای منکوس و اوانیك و کودیس و قزل‌وانك و کوخت و ترنبس و سورب سرکیس و مزارع کدوزوانك و آوانه‌سر که قبلاً ازطرف قاضی بیت‌المال ولایت چخور سعد مصادره شده و بموجب این مصالحه در سال ۱۴۸۹ میلادی باز بتصرف مالك سابق زکریا بن شهین بن جهانشاه درآمده.

هذا من المصالحة المشروحة و الاقرار المزبور مع کافّتهم جری لدی فانی بعد رعایة المسلمین حکمت بصحته مسئولاً مشهداً علیه... عن الحضرة العلیه الامامیه الصفویه

حرره عبد الاول الحنفی القاضی بیت‌المال المسلمین فی ولایة چخور سعد

[جای مهر]

الحمد لله حق حمده و الصلوة و السلام علی نبیه من بعده و علی آله و اصحابه و عترته و ازواجه و اولاده و عشیرته وبعد هذا سفر شرعی لامع عن مطالع سطوره لوامع الصدق و السداد و ذا زبر دینی ساطع عن ازهار حروفه الحق و الاعتماد مبنی علی ثلثة فصول

الفصل الاول منجر بذکر ان خصة الله تعالی بالنفس النفیسه القدسیه و الاخلاقة الانسیه و السلطنة العلیه و الرفعة الفلکیة و هو السلطان الاعظم الاعدل الاکرم الخاقان الافخم مستخدم ملوك العرب و العجم صاحب السیف و القلم ناصر العدل فالاحسان باسط الامن و الامان السلطان ابن السلطان ابن السلطان [ابوالمظفر یعقوب بهادر] خلّد الله تعالی ملکه

و افاض على العالمين بره و احسانه وكل لامير الاعظم الاكرم جامع الفضايل و الجود و الكرم كمال الدين عابدين بيك ابن الصاحب المعظم المكرم المغفور الخواجه نوروز ابن الخواجه حيدر توكيلاً صريحاً صحيحاً شرعياً فى ضبط بيت المال المسلمين و بيعه فمن اراد دعواه على من و الصلح معه و غير ذلك مما يقوم الوكيل فيه مقام موكله فى بيت المال و الاموال فى ولاية چخورسعد و التوابع و قبل الامير المومى اليه ذلك التوكيل قبولاً شرعياً و قام قياماً صريحاً

الفصل الثانى مبنى و مشعر بذكر انه ثبت و اتضح و يتحقق فى المحكمه العليه المحمدية ان القسيس المدعو زكريا بن شهين بن جهانشاه متصرف فى تمام القراء و المزارع المدعوات المحدودات الواقعات فى ولاية چخورسعد من اعمال كرجستان كورة اذربيجان المفصلات بهذا التفصيل

القرية الاولى المدعوه منكوس فى نواحى كرنى حدودها متصله بسنكاخور و بزيرانه‌كر و بكمكماكار و بكوه

القرية الثانيه اوانيك فى النواحى المذكوره قريب قلعة كيغابيرت حدودها متصله بموضع يقال له قويجاخ و بدرق مشهوره بكوره‌درق و بدرق شيكاوانك و بواد ممتد من جانب جبل مدعو ورسه‌كيغى الى قنطره مدعوة بقنطرة قريه منكوس

القرية الثالثه قريه كوديس فى الناحيه المذكوره حدودها متصله بكوره‌درق و بسو[ر]ب سركس و بدرق شيكاوانك و بقلعه كيغابيرت

القرية الرابعه قرية قزل‌وانك الواقعة فى النواحى المذكوره حدودها متصله بهين بيرة و باروك و باشخانه خاج و بخاج آخبير

المزرعة الاولى مزرعة كدوزوانك الواقعة فى الناحيه [المذكوره] فى درق كيلان حدودها متصله بكيده‌خارنوت و بسور[ب سركيس] و بدروسنك و بشكاكار

القرية الخامسه قرية كوخت الواقعه فى الناحية المذكوره حدودها متصله باراضى قرية دروق و باراضى قرية ارتوس و بكنيسه هوستار و العين المشهور بشكاكار

المزرعة الثانية آوانه‌سر الواقعه فى الناحيه المذكوره حدودها متصله بدرق صغير اغنار و بشارع يسلك من وادى قرية نتيق الى قرية ارتوس و بموضع يقال له شروط و بموضع يقال له... متصله فروچاى

القرية السادسه قرية ترنيس الكاينه فى ناحية قرية قزل‌وانك المذكوره حدودها متصله بكدك اجغنه‌خوار و بدرق حبسور و بشط وادى كيدوبلاق ماء مشهور هناك

القرية السابعه الخربة المدعوه سوبسركس الكاينه فى ناحية قريه كوديس المشار اليها حدودها متصله بجبل آغمقان و بتكمه‌طاش و ببلغ طاش و بشكى‌وانك و بقلعه كغوبيرت

هذه القرى و المزارع المحدودات المذكورات بجملة التوابع و اللواحق و المضافات و المنسوبات من الاراضى و المزارع السقية [و] الغدرية و الاحجار و الاشجار المثمره وغير المثمره و الباغات و الطواحين و الكهوف و الاغوال و ملاعب الصبيان و الانهار و القنوات و الجداول و التلال و الجبال و السهول و الوهاد و الحضيض و المراكض و المراتع و الصحارى العامره و الغامره الى غيرذلك من الحقوق الداخليه و الخارجيه فى تصرف القسيس المذكور اما فى القرية الاولى و الثانيه و الثالثه و الرابعه و السادسه و السابعة فبالتمام و الكمال

پیرال درویش ولد بیرام
بیچاره ولد باراحمد
محمد ولد شیخ حمزه

۱۱ـ قبالهٔ دوازده دانك ملك در قرای دیرنیس و دانغرد و مزارع سال و پردك و املاك وکیلکی در ناحیهٔ آزاد جیران نخجوان متعلق به خواجه فتحی بیك طوسی (۱۵۰٤ م.)

یامالك بالاستحقاق

هو الله حسبی

صح و صح تحقق مضمون فحواه لدی مکنون و الاملاك و تصرفاً و اعترافاً الشرعیاً بمافیه لدی. حرره العبد المذنب الی الله الباری افضل الله القاضی نخجوانی حفظهما الله وعفی عنهما

هو

ما هو حقه اعرفوا و تحقق عن ملکه و المسارب (؟) المشار الیه تحت تصرفه و المسطور و الشرعی و ذا خطاب سمعی و المدعی و المسفوره بما فیه لدی. کتبه العبد المذنب ابن رحمة الله الباری حمدالله محمدالدین الانصاری القاضی نخجوانی عفی عنهما الله الباری

[مهر]

هو الفیاض

اقر و اعرفوا تحقق بمافیه لدی. حرره العبد و الداعی دوام دولت قاهره عنایت‌الله بن نصرالله الانصاری عفی عنهما

[مهر]

الحمد لله المالك الملك و الملکوة و صاحب العزّ و الجبروت و نفی کل شی و هو حی لایموت و الصلوة علی خیر خلقه و المنعوت و المحمود اما بعـده فان باعث بر تزبیر این معاقدهٔ وثیقهٔ واثقهٔ ملّیهٔ دینیهٔ سمعیهٔ شرعیه آنست که واضح و لایح شد ثابت و محقق کشت و از مضامین احکام سلاطین ماضی و مسجله از تسجیل... مسجلات و اسناد بر مسند مصحّح و معتبره علیحده مخطط بخطوط و ممهور قضات معتمدعلیهم سابق و لاحق محال آزادجیران و تومان‌نخجوان و بلدهٔ اردوباد و کل ولایت آذربایجان و دارالقضات معسکر ظفراثر تصدیق شده که موازی دوازده دانك ملك مشاع از جمله کل املاك موضع دیرنیس من توابع آزادجیران و مزارع که در تحت موضع المذکور که بشرح ذیل مندرج کشته

قریـهٔ دیرنیس	قریـهٔ دانغرد	مزرعـهٔ سال
سه دانك	دو دانك نیم	سه دانك

مزرعـهٔ پردك	مزرعهٔ املاك وکیلیکی
دو دانك	دو دانك

بجمیع توابع و لواحق و حقوق و ضمایم و ملحقات و مضافات و منسوبات و الاراضی و الصحاری و الجبال و التلال و

القنوة و القنوات و العيون و الانهار الداخله فيها و الخارجه [عنها] حقاً من الحقوقه مالاً من امواله و ملكاً من املاكه از قديم الايام الى الآن بعاليجناب امارت و دولت قباب شجاعت مآب عمدة الاماجد و الاكابر و الاعيان نظاماً الدولة و الاقبال خواجه فتحى بيك الطوسى فى تحت تصرف و حيطهٔ ضبط تمليك استقرار و استمرار يافته و احديرا در مزارع املاك بشرح فوق كه مندرج كشته حقى و طلبى و دعوى و نزاعى نيست و ندارد و نخواهد بود و حق ملك و مال طلق عاليجناب امارت قباب مومى اليه است

و كان ذلك فى اواسط شهر رمضان المبارك سنه ۹۰۹

هو الغنى

شهد و الشاهد عليه. حرره العبد
خليل الله اردوبادى

[مهر]

اقر و اعرفوا تحقق بمافيه لدى..
حرر العبد الاقل فتح الله اردوبادى

[مهر]

۱۲ ــ گواهینامهٔ متصدی دیوان اعلی در بارهٔ املاك ناتوس بن مانیل و میریجان بن ناتوس در ولایت ماکویه

(۱۵۰٤ میلادی)

هو

در معاملهٔ سچقان ئیل که بندهٔ درگاه برحسب فرمودهٔ نواب دیوان اعلی متصدی امور ولایات آذربایجان بود و تحقیق رقبات و املاك مخالفان و بیت المال و مجهول المالك می نمود تحقیق و تفتیش املاك و رقبات ولایت ماکویه از سر امعان نظر نمود رقبات که در تصرف زبدهٔ آل مسیح ناتوس بن مانیل و میریجان ولد مشارالیه بود بموجب اسانید شرعیه بوضوح پیوست که تماماً حق و ملك اوست و تصرف او در رقبات و املاك مذکوره تصرف بحق است و کسی را خصوصاً وکلاء بیت المال و مجهول المالك در آن رقبات حقی و دعوی نیست

و کتب ذلك بالتماس المحق المذکوره فی عشر اواخر من شهر جمادی الاول سنه عشر و تسعمایه

و اختم بالصلوة علی محمد و آله

[مهر]

۱۳ـ قبالهٔ ملك قریهٔ دیبکند دره‌شام متعلق به رعایای همان قریه

(۱۵۰۶ م.)

هو الحق

ثبت عندی و صح لدی مضمونه... ما تطوبه الکتاب و حکمت بصحت الامضیه الشرعیه من مطلعها... عندی بالبنیة العادلة و انی غب المحافظة المراسمها الشرعیة قضیت فقد تمّه علیه مقتضی مسئولاً و مشهداً. حرر العبد الفقیر الی الله القدیر فتح‌الله بن ابراهیم علی الله متوکلاً علی نبیه مسلماً مصلّیاً علی من لا نبی بعده

[مهر]

الله یقضی الحق

صح بمضمونه عندی. حرره العبد شیخ احمد بن عبدالفتاح النخجوانی عفی عنهم

[مهر]

هو حسبی

و صح مضمونه الدینی لدی بوجه شرعی فاشهدت له. حرره ابن ناج احمد محمد القاضی النخجوانی

[مهر]

هو

بلغ موداه الی. حرره العبد الداعی

[مهر]

هو الله حسبی

اعلمت هکذا و انا الشاهد فی المتن المسطور واقع عندی و واضح و لایح لدی. کتبه العبد المذنب شکرالله بن فتح‌الله عفی عنهما

[مهر]

الحمد لله المالك الملك و الملکوت و صاحب العزّ و الجبروت نفی و موت کل شی و [هو] حی لایموت و الصلوة و السلام علی اشرف خلقه المحمود و المنعوت و آله و اهل‌بیته نعمة الاهالی و نعم البیوت امابعد باعث بر تحریر این وثیقهٔ واثقهٔ دینیه و مقصود از تزبیر این صحیفهٔ صحیحهٔ شرعیه و تسطیر این مقالات صریحهٔ سمعیهٔ ملّیه آنست که واضح و لایح شد ثابت و محقق کشت از مضامین احکام سلاطین ماضی و مسجله تسجیل مسجیلات و اسناد مسند مصحّح و معتبره علیحده مخطط بخطوط و ممهور قضاة معتمد علیهم السابق و لاحق بشهادت شاهدین عدلّین کل ارباب مناصب الکاء تومان النخجوان و غیره ولایت آذربیجان در دارالقضاة معسکر ظفر اثر تصدیق شده که تمامت و همکی ملك مشاع قریة المدعوة دیب‌کند احدی من قرای درق‌شملق من تومان النخجوان عن کوره آذربیجان صانها الله تعالی عن الآفه و الحدثان و المحدودة بموضع کالاکالا له بلسان اهل‌الذمّه مارکی‌پوس الی بمعبد قدیمه فی اصطلاح المتعارف جرجزپیغمبر و بطاحونهٔ قریهٔ باشکند احدی من قرای درق‌شملق المزبور و المشهور قوجه‌دکرمان و بموضع یدعی کدك‌دودای الی بعین فی المعروفه پروانه بلاغی الی بوادی الکبیر معلوم و مشهوراً

هو

چون حکمجها نمطاع شده که مجدداً بازدید و شرنکمانی (؟)
و جمعی نایاب و بلامبلغی [و] قدر رفته [اثبات ملکیت
غلامان و قورچیان و همه‌ساله‌دار جزو] قراء و محال ولایت
آذربایجان و پرسش املاك رقبات خالصه و اموال الضایعه و
صونکی و دونکی مجهول المالك و بیت المال و مصرف مصالح
المسلمین و استحقاق [التصرف فی ذلك کمافیه یکان] یکان نمایند
بنابرین [بعد از پرسش و قرار و خاطرنشان حسابی معلوم
شد که] تمامت و همکی املاك مواضع و مزارع محدودهٔ مفصلهٔ
مشروحهٔ متن بموجب شرح نامیق آن نمیقهٔ معتبرهٔ مسطورهٔ
متن از قدیم الایام الی الغایه در [تحت تصرف و حیطهٔ] ضبط
رعایاء سکنهٔ قریهٔ دیب‌کند دره‌شملق باستقرار و استمرار کرفته
برینموجب ملاحظه شد که در مجمل مال و نتیجهٔ ایشان ابوابجمع
است من بعد احدی بخلافمسطور بعلّة خالصه و غیره پیرامون
رعایا و عجزهٔ قریهٔ مزبور نکشته بهیچوجه من الوجوه مزاحم و
متعرض حال ایشان نشوند کزارند که بفارغ البال بزراعت
و عمارت و آبادانی مشغول بوده از عهدهٔ اصل مال و اضافه
فی هذه السنه برآیند.

[تحریراً فی] شهر رمضان المبارك سنه ٩٦٤

[مهر میرزا عطاالله وزیر و ممیز]

---

١٤ ــ قبالهٔ قرای طاتف، سواری، داشو، آقاکندی، دانزه‌طاب،
خودانان، حالیزور، شینهر، خوط، کیس، بردی، دستجرد، بنونیس،
طاس، قراکلیسیا و یك‌قطعه باغ که متعلق به شماون محراسیا
بن خاچطور بن یعقوب انکله کوتی بوده و بوانك طاتف وقف
نموده (١٥٠٨ م.)

هو

قرأت هذ الصحیفة الصریحة من
اوله الی آخره مطابق بمضمون
اصل است هو السواد

[مهر]

هو

صح و لاح مضمونه و اقر و اعترف الواقف الراغب المتن
المسفور. حرره اضعف عبادالله ابن محمد تاج احمد بن محمد
النخچوانی عفی عنهما

محل مهر

هو حسبی

وضح مضمونه و مکنونه عندی. یزبره العبد الفقیر فتح الله
بن حمد الله الانصاری القاضی السیسجانی عفی عنهم

محل مهر

هو الله حسبی

اقر الواقف المتن [المسطور]. حرره العبد شیخ احمد بن
عبدالفتاح النخچوانی عفی عنهم

محل مهر

هو يقضى و يقضى بالحق

ما هو المدعم في هذ الكتاب ثبت عندى و ما ادرجت ذا خطاب مضمون هذه الصحيفة الصحيحة الشرعية و المعاقدة [الصريحة السمعية] جرى موداه من الوقف الابداً وحُبس مخلداً و بشروط المتن المزبور و [انتظم] بين يدى [على الوجه] المذكور و [النمط] المسفور و ذكر الموقوف عليه على نحلة العيسوى و كيش الموسوى و ثابت عندى فتحقق [لدى و انى حكمت بصحته مسئولاً] شهدا عليه ما هو مقتضى الشريعة الشريفة الغراء. كتبه العبد الاقل خادم شرع الانور شكر الله بن نصرالله بن عنايت الله القاضى الانصارى السيسجانى عفى عنهما...

محل مهر

قال الله تعالى ان الله يخبر المتصدقين

الحمد لله الواقف على حساب الضمایر و الاسرار و الصلوة و السلم على افضل الموجودات زبدة و خلاصة اولاد بنى آدم ان خاتم النبيّين و سيدالمرسلين ان شفيع المذنبين محمد بن عبد الله سيد الانس و الجان و على خليفة نبيه و وصىّ خليله ابى الحسن و الحسين على ابن ابى طالب امام اهل الاسلام الايمان و آله و عترته المعصومين ما اضاء القمران و تجدد الملوان اما بعد انقطاع القيل و القال مفخر الطايفة القسيسين و الرهبانان و لازم خادم الفقراء و المساكين شماون محراسياه بن خاجطور بن يعقوب انكله‌كوتى متولى وانك طايف اروط قپانات ملك ريزهٔ چند كه ذكر خواهد شد ملك موروثى شرعى كه در سلك ملكيت خود در آورده و در تحت تصرف و

حيطهٔ تسلط او استقرار و استمرار كرفته تمامى و همكى را بكليسياء وانك طانف قپانات المذكور وقف صحيح شرعى و حُبس الصريح سمعى نمود كه حاصل و بهرجهٔ املاك مزبورهٔ مفصلهٔ مذكورهٔ ذيل را صرف معيشت و صادرين و واردين معبد مذكور نمايند

و منها جميع تام كامل الشايع القرية المدعوة طانف احدى من قراى اروط قپانات نواحى وانك الكبير المذكور عن كورة آذربيجان صانها الله عن طوارق الحدثان و المحدودة لغاية شهرتها فى مكانها با جميع توابع و كافة اللواحق المضافات و المنسوبات من الاراضى و صحارى المهملة و المستعملة و العامرة و غيرالعامرة و الجبال و التلال و الوهاد و الكروم و الاشجار و مرور و العيون و الانهار و الاحجار و الكهوف و المرابع و المراتع و المرغزار مواضع بيوتات و الاكره و الاصاطة [!] و المشا بره و المناقر و الباغات و الطواحين و بيوت العصار و القناء و القنوات

و ذلك جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوه سوارى احدى من قراى اروط قپانات المذكور با جميع توابع و الداخلة فيها و الخارجة عنها

و منها جميع القرية المدعوة داشو احدى من قراى اروط قپانات المذكور عن كورة آذربيجان و المحدودة لغاية شهرتها بجميع التوابع و الكافة اللواحق من الحقوق الداخليه و الخارجيه

فمنها القرية المدعوة آقاكندى من نواحى وانك الكبير المذكور من اروط قپانات با جميع توابع و كافة اللواحق الخارجى فيها و الداخلة عنها

و منها القرية المدعوة دانزه‌طاب احدى من قراى اروط

قپانات من كورة آذربيجان بالحدود و الحقوق الداخلة و الخارجة

و ايضاً القرية المدعوة خودانان احدى من قراى اروط قپانات المذكور با جميع توابع اللواحق المضافات و المنسوبات الاراضى و الصحارى الداخلى و الخارجى

و منها القرية المدعوة حالبزور احدى من نواحى وانك الكبير المذكور من توابع اروط قپانات عن كورة آذربيجان با جميع توابع و ضمايم ملحقات و المحدودة لغاية شهرتها عن ذكر التحديد و التوصيف الداخلة فيها و الخارجة عنها

و منها جميع تام الكا[مل الشايع] القرية المدعوة شينهير احدى من قراى اروط قپانات من كورة آذربيجان بجميع التوابع و كافة اللواحق المضافات المنسوبات و الحدود و الحقوق و الداخلة فيها و الخارجة عنها

و منها جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوة خوط [احدى من قراى اروط قپانات المذكور با جميع التوابع اللواحق الحدود] الداخلة و الخارجة

فمنها جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوة كيس احدى [من قراى كيقى قپانات المذكور با جميع] توابع و كافة اللواحق المضافات و المنسوبات و الاراضى و الصحارى و التلال [و الوهاد و العيون و الانهار و غير] ذلك

و منها جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوة بُردى احدى من قراى اروط قپانات المذكور لغاية شهرتها و ذكر التحديد و التوصيف بجميع التوابع و اللواحق المضافات و المنسوبات و الاراضى و الصحارى [الداخله فيها و] الخارجه عنها و ذلك جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوة دستجرد

و كليازى احدى من قراى سيسجان من تومان النخجوان عن كورة آذربيجان و الحدود و الحقوق با ضمايم ملحقات الداخلة فيها و الخارجة عنها

و منها التام الكامل الشايع جميع القرية المدعوة بنونيس و طاس احدى من قراى سيسجان من تومان نخجوان عن كورة آذربيجان با جميع توابع و اللواحق المضافات و المنسوبات و الحدود و الحقوق الداخلى و الخارجى

و منها جميع التام الكامل الشايع القرية المدعوة قراكليسياه احدى من قراى سيسجان [تومان] النخجوان من كورة آذربيجان بجميع التوابع و اللواحق المضافات و المنسوبات الاراضى و الصحارى و التلال و الجبال و الكهوف و الرجاد الداخلة فيها و الخارجة عنها

و منها يكقطعه باغ واقعه فى القرية اروط قپانات من النواحى... با حدود و الحقوق و اشجار المثمره و غير المثمره و الانهار و غير ذلك الداخلى و الخارجى

و بعد ذلك شماون محراسياه واقف مزبور تمامى و همكى قراى و باغ مفصلهٔ مزبوره را بلا مظنه و شايبه و اكراه بوانك طاتف المزبور وقف صحيح الشرعى و حُبس الصريح سمعى نمود كه هر ساله حاصل بهرجهٔ املاك قراى مذكوره را متوليان و رهبانان اسقف كليسياء وانك المزبور از زارعان قريتون المذكورتون اخذ و ضبط كل مالكانه نموده صرف بمصارف مدار و معيشت عجزه و سكنهٔ معبد مزبوره و صادرين و واردين نمايند و بعد هذه المقدمات و المعاقدات شرط كرد كه هركاه احدى از اقربا و العشاير و غير ذلك نسلاً بالنسل و بطناً بعد البطن و عقباً بعد العقب و قرناً بعد

القرن یوماً من الایام و عاماً من الاعوام بیرامون املاك هذه الموقوفات المفصله المشروحه المزبورة فوق کردیده قلیلاً و کثیراً نقیراً و قطمیراً دخل و دعوی و تعرض نسبت بحال خادمان و متصرفان بهرجات املاك موقوفات مسفوره نمایند از مضمون آیهٔ کریمه فمن بدله و بعد ما سمعه فانما اثمه فلعنة الله و الملائکة و الناس اجمعین بوده باشد و نیز شرط کرد که یوماً من الایام و عاماً من الاعوام بارشد متولی و رهبانان زمانی نفروشند و نبخشند بتجویز بیع و هیبه نکنند تغییر کنندهٔ وقف مذکور و شروط مزبور بر ذمت لعنت خدا و رسول خدا و شیاطین و ابلیس لعین بوده باشد

و کان ذلك فی اواسط شهر رجب المرجب من شهور سنه اربع عشر و تسعمایه ۹۱٤

[درحاشیه]

هو

آنچه شماون محراسیاه املاك قراء مزبورهٔ متن ملك موروثی خود را وقف مؤبداً و مخلداً وانك طائف قپانات نموده صحیح و صریح است و شماون محراسیاه ثانی ورثهٔ شماون محراسیاه ماضی است. حرره العبد الفقیر سهراب بن سنباط اروطی

محل مهر

۱۵ــ قبالهٔ یك قطعه باغ در قریهٔ گرنی که در سال ۱۵۲۵ میلادی ولد استوازادور بن خاچتور به زکریا محراسیا بن بارون شاهین فروخته

هو الله تعالی

وضح وصح مضمون متن لدی هکذا و اقضیه مسئولاً شهداً علیه العدولاً. نمقه الفقیر محمد القاضی بن محمد السعدی عفی عنهــا

[مهر]

هو المالك بالحق

باعث تحریر این کتاب شرعی آنست که ابتیاع [نمود] افتخار القسیسین زکریا محراسیا بن بارون شاهین بن... بن استازادور بن خاچتور کرنی و فروخت عرل (!) مذکور تمامی یك قطعه باغی را که واقع است [در] قریهٔ کرنی در کوشن پیربودانك مع یکدر هنزان که واقع است در باغ مذکور محدود بباغ استابانوس قبلتاً و بباغ بخشایش شرقتاً و بباغ ولد... غربتاً و بباغ ولد نوروز دبوریتاً باجمیع حقوق داخلیه و خارجیه بمبلغ دو هزار دینار رایج فضی مضروب مسکوك تبریزی جاری در معاملات و بینهما عقد مبایعهٔ شرعیه مشتمل برکافهٔ شرایط و ارکان و خالی از نواقص و بطلان حاوی بر قبض و اقباض و تسلیم وتسلم از ثمن و مثمن جاری کشت و مبیع محدود مذکور ملك مشتری مومی الیه شد له الحق التصرف فیه بای وجه شاء و اراد

تحریراً فی خامس شهر ذی‌حجه احدی و ثلثین و تسعمایه

بحضـــور

علی بیك... کشیش بن بیلی بوس... شهروزی سرکیس کشیش بن ماتوس و قباد بن جهانشاه بارك اوغلی (؟) و علی پیراقا روملو

بمحضـــ

بحضـــ

بحضـــ

* * *

مشاع قریهٔ منکوس و نصف قریهٔ ایوانك و نصف مزرعهٔ کیغورت و نصف مزرعهٔ سیب سرکیس با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات و غیرذلك مما یتعلق بها شرعاً را برکلیسیاء قزل‌وانك من اعمال چخورسعد عن ناحیه کرنی مستغنی از حدود وصف لغایة الشهرة فی محلها وقف مؤبد صحیح شرعی فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان الله یمنع علیهم

و جری ذلك فی الخامس و العشرین من شهر ربیع الاول لسنه ثلث و ثلثین و تسعمایه هجریه نبویه مصطفویه و الحمد لرب العالمین و الصلوة علی محمد و آله اجمعین

بحضور عبد الله کوتوسلو و حسین وادی علیائی و بیك علی کرنی

* * *

۱۷ــ قباله و قفنامهٔ چهار طسوج و دو شعیر از یکقطعه زمین واقعه در شهر اردبیل که امیر جلال‌الدین معصوم بیك صفوی متولی استانهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی در سال ۱۵٤٤ میلادی از مالکان سابق خریده و داخل موقوفات آن زاویه نموده است

هو حسبی

مافیه ثابت لدی علی الوجه المسطور و نفذته مسئولاً.

نمقه الفقیر الی الله نعمة الله بن هبیة الله عفی عنهما

[مهر]

* * *

۱٦ــ وقفنامهٔ نصف املاك فرای قزل‌وانك، منکوس، اوانیك و مزارع کیغورت و سورب سرکیس که زکریا محراسیا و همزاز محراسیا اولاد بارون شاهین به کلیسای قزل‌وانك وقف نموده اند

(۱۵۲٦ م.)

وضح وصح وصح مضمون لدی. اقل

محمدی قاضی چخورسعدی عفی عنه

[جای مهر]

هو الواقف

الحمد لولیه و الصلوة علی نبیه محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین امابعد غرض از تنسیق این کتاب شرعی آنست که وقف کردند زکره مهراسیا و همزاز مهراسیا ولدان شاهین مسیحی چخورسعد نصف مشاع قریهٔ قزل‌وانك و نصف

هو المعزّ

جر[ی] مضمونه الدینی لدی فنفذته مسئولاً. یزبره الفقیر الی الله روح الله عفی عنه

[مهر]

هوهو

ما اثبت فیه ثابت لدی فنفذته مسئولاً. الفقیر ابن احمد هدایة الله الکاکلی عفی عنهما...

[مهر]

هو العلی الاعلی

ما یزبر فیه مطابق للواقع و امر لاریب فیه

مهر ــ محمد بن حسین

هو

باعث تحریر این حروفشرعیه آنکه در مجلس شرع شریف دارالارشاد اردبیل حمیت عن القهر الوبیل بفروخت بمبایعهٔ صحیحهٔ شرعیه عصمت مآبی عفت ایابی الحسنیه النسبیه شاه پرورخانم بنت حضرت سیادت پناهی مغفرت دستگاهی الواصل الی جوار رحمة الله الملك الصمد خواجه نظام الدین خان احمد الصفوی روح الله روحه العزیز حلیلهٔ علیجنآب سیادت مآب مرحمت انتساب سید مرتضی الصفوی باصالة خود و بوکالة شاه‌زاده خواتون بنت سید مرتضی مزبور سه طسوج شایع از جمیع یك قطعه زمین که در اصل مبنی خانها و باغ امیر مرحوم الله‌ویرمیش آقا بوده واقع در قرب حمام طهیری متصل بخان الله‌ویرمیش آقا مزبور و ببازار بزازان بلدهٔ مسفوره مستغنی از ذکر حدود بمبلغ یازده هزار دینار مضروب مسکوك رایج تبریزی نصفه پنجهزار و پانصد دینار بوکیل حضرت سیادت و

امارت پناهی عنایت و حکومت دستگاهی علیجاهی امیر جلال الدین معصوم بیك صفوی مدّ ظله العالی و وکیل حضرت مشارالیه نیز خرید و ثمن بالتمام در مجلس نقداً بحضرت بایعهٔ مذکوره واصل کشت و بایعهٔ مزبوره ثمن ثمن مذکور تصرف نموده سبعه آثمان انرا ایضاً در مجلس بشاه‌زادهٔ مذکوره داد و بقبض او رسانید

و بعد ذلك بفروخت بمعاقدهٔ ملّیه بنت المخدرات کوزل‌بکی خواتون بنت حضرت سیادت وافادت پناهی مغفرت وافاضت دستگاهی سید حسین صفوی یك طسوج و دو شعیر شایع از زمین موصوف مذکور که مبنی جمیع خانها و باغ الله‌ویرمیش آقا مزبور است بوکیل مومی الیه بمبلغ چهارهزار و پانصد دینار تبریزی نصفه دو هزار و دویست و پنجاه دینار موصوف و او نیز خرید و بینهما عقد شرعی جاری شد و ثمن بالتمام بکوزل‌بکی مذکوره در مجلس نقداً شاهداً واصل شد وصولاً شرعیاً وکان ذلك فی خامس عشر شهر شعبان معظم سنه احدی و خمسین و تسعمایه و الحمد الصلوة علی محمد و آله

بحضور حضرت سیادت پناهی خلافت دستگاهی خواجه نعیم الدین نعمت الله صفوی و امیرآقا ملازم عصمت مآب بایعه و مولانا زکریا حافظ و علیجان بن مرزبان

وقفیـــــــــه

هوهو

ثبت مضمونه لدی علی الوجه المزبور فالزمته مسئولاً... الفقیر الی الله نعمة‌الله بن هیبة‌الله عفی عنهما...

[مهر]

هو المعزّ

اقر الحضرة المتولی مدّ ظله العالی بما اسندالیه طیه لدی فالزمته بالصادر عنه مسئولاً

[مهر]

هو العلی الاعلی

اعترف المعترف المزبور خلد ظله السامی بما اسندالیه فیه لدی فالزمته عنه السؤال

مهر ــ محمد بن حسین

موجب تنمیق این مقدمات دینیه آنکه اعتراف صحیح شرعی نمود نواب مستطاب متولی مشتری مذکور ضمن که مبیعین مسفورین ضمن را جهة سرکار استانهٔ مقدسه خریده‌ام و ثمنین مذکورین متن را از مال استانهٔ متبرکه داده‌ام و وقف نموده‌ام من له الی الله تعالی مبیعین مزبورین را بر مصالح استانهٔ مقدسه و اکنون از جملهٔ موقوفات زاویهٔ مطهرهٔ مذکوره است فی سادس عشر شهر رمضان مبارك سنه احدی و خمسین و تسعمایه و الحمد الصلوة علی محمد و آله

هو

اعترف الحضرت المعترف المشارالیه لازال مشارالیه بمافیه بمحضری الفقیر محمد بن صنعان اللطیفی عفی عنهما

مهر ــ محمد بن صنعان اللطیفی

آنچه درین حجة باینجانب نسبت داده‌اند بیان واقع است.

العبدی معصوم صفوی

[مهر]

[مندرجات دیگر که در گوشهٔ چپ قسمت فوقانی سند درج شده]

مجلهٔ مذکور را ثبت نمود براة ثمن بر محترفه... (؟)

[مهر معصوم بیك صفوی]

ثبت مفردات سرکار آستانهٔ مقدسهٔ منوره شد

[مهر]

[با مرکب سرخ «۷۳»]

اردبیل

ثبت نمود رستم بن احمد (؟)

[مهر]

---

۱۸ ــ سرحدنامهٔ قری و چهار مزرعهٔ وانك طائف (۱۵۵٤ م.)

هو

وضح وصح مضمونه فیه لدی. حرره

العبدی الداعی

[مهر]

الحمد لله المالك الملك و الملکوت و صاحب العزّ الجبروت نفی و موت کل شی و [هو] حی لایموت و الصلوت و السلام

على اشرف خلقه المحمود و المنعوت و آله و اهل بيته نعمه الاهالی و نعمه البيوت امابعـد باعث بر تحرير اين وثيقهٔ واثقهٔ دينيه و مقصود از تزبير اين صحيفهٔ صحيحهٔ شرعيه و تسطير اين مقالات صريحهٔ سمعيهٔ ملّيه آنست كه واضح و لايح شد ثابت و محقق كشت از مضامين احكام سلاطين ماضی و مسجيله و تسجيل مسجلات و اسناد مستند مصحح و معتبره مخطط بخطوط و مهور قضات معتمدعليهم السابق و لاحق بشهادت شاهدين عدلّين و ارباب مناصب و عدول مؤمنين كل ولايت قپانات و سيسجان و تومان نخچوان و غيره آذربايجان در دارالقضات معسكر ظفراثر تصديق شده كه تمامت شش دانك املاك وانك كبير المشهور وانك طاتف واقعه فی نواحی اورط قپانات تومان النخچوان عن آذربايجان المحدودتين بوادی آب رودخانهٔ سواری كبير عبور نموده سنك شامخال و الی رودخانهٔ آقاكندی داخل می‌شود و بحجری المعلومه اوجاداش كه آب رودخانهٔ بزرك و كبير عبور نموده كلين قياسی كه مشهور كيچی قيا است علياً و الحجری سنك دراز و الی سبيل الطريق سنك تيكمه‌داش و الی بموضع اينجه‌يازی و الی به قراچانقيل و محاذی موضع كوشواز و علياً آب رودخانهٔ اورط و علياً پل نورنبس و الی بالا ميرود سنك و ينتهی سرة تل(؟) و عبور نموده الی به سنك اهل‌الذمّه هرابت عبور و عدول نموده بسرحد زمين زراناور و علياً تردد نموده زميان وانك هنكراوانيس و بموضع ديه قريهٔ طاتف سفلاً شوارع الماّ رودخانهٔ قريهٔ طاتف مذكور كه داخل الماّ آب وانك طاتف جاری می‌شود و الی محاذی حجرت چشمهٔ داش بولاغ و الذی چالقوتپه‌سی و ينتهی... تربتكان پيريحی و الی جادهٔ قريهٔ

لور و يذهب الذی بوادی كمراهوفود و به فوق مقبرهٔ اسلاميه الی و ينتهی بوادی قريهٔ سواری الحد الاول

و ايضاً تمامت يكقطعه زمين معين معلومه واقعه در موضع قريهٔ طاتف مذكور مشهور است ارتوحانير باجميع توابع

و ايضاً يكقطعه زمين معين معروف است بزمين هزاردشت

و ايضاً يكقطعه زمين معين مشهور است بزمين دانزود

و ايضاً يكقطعه زمين معين معروف است بزمين آقاكار باجميع توابع و ضمايم و ملحقات معه بهرچهٔ مالكی و جواری و زارعی و سايز اجرت‌المثل بطريق ملكيت از قديم‌الايام الی المرام در تحت تصرف و حيطهٔ تمليك متولی و رهبانان و سياه كلاهان سكنه و متوطنهٔ اسقف كليسياى وانك مذكور استقرار و استمرار كرفته كه وقف قديمهٔ معبد وانك مذكور بوده و هست كه متولی اسقف كليسياى وانك مذكور ضبط و زراعت و حاصل آنها را صرف بر صادرين و واردين و معيشت بدستور موقوف عليهم نموده و احدی را در املاك موقوفات محدودهٔ مسطوره حصّه و نصيب و حقی و طلبی و مدخلی نه‌بوده و نيست

و كان ذلك فی خمس شهر رمضان المبارك سنه اثنی و ستين و تسعمايه

[درحاشـيه]

هو الحسبی

اتضح موداه مضمونه و لاح لدی. حرره

مهر ــ محمد كاظم

هو الغنی

اعتراف الواقف الراغب المتن المسطور لدی. حرره العبد الاقل سهراب اورطی

[مهر]

هو یقضی بالحق

ثبت عندی و صح لدی نفذت بصحة. نمقه الفقیر العبد نصربن برهان الدین

[مهر]

هو

در تاریخ شهر رمضان المبارك ۹٦٤ حکم جهانمطاع شده که پرسش املاك خالصه و صونکی و دونکی و بیت‌المال نمایند بنابرین از روی بازدید و خاطرنشان حسابی تمامی املاك مشروحهٔ موقوفهٔ متن را به شش دانك بازدید و پرسش نموده بموجبی که اهالی شرع مسودهٔ آن متجزی قلمی فرموده‌اند بنهج مسطوره وقفی قدیمی کلیسیای وانك مذکوره در تحت تصرف و حیطهٔ ضبط تملیك متولی سیاه‌کلاهان اسقف کلیسیای مزبور ملاحظه نمودند من‌بعد احدی بعلت خالصه و صونکی و دونکی و غیره پیرامون املاك مسطوره نکشته و مزاحمت بحال سیاه‌کلاهان نرسانند

تحریراً [فی] ۱۲ شهر شوال سنه ۹٦٤

[مهر میرزا عطاالله وزیر و ممیز]

۱۹ ـ قبالهٔ قرای موقوفی وانك طائف

(۱۵۵۸ م.)

ذا مع مأخذه لاصله اصل موافق

[مهر]

قوبل اصله و هما مطابقان

محل مهر

ذا مع اصله [مطابق]

[مهر]

هو الوهاب ـ قوبل مع اصله و هما [مطابقان]

محل مهر

هو بقی

وقف الصحیح و حُبس الصریح بالا... لدی نموده

محل مهر

هوالله حسبی

قد جری بمضمون الوقفیة الصحیحة الصریحة هذه الصحیفة المتن المسطور قید لدی. یزبر العبد علی بن محمود القاضی الانصاری

محل مهر

چون حکمجهانمطاع شد[ه] که مجدداً بازدید و شرنکمایی(؟) و جمع نایاب و بلامبلغی و قدررفته اثبات ملکیت غلامان و قورچیان و همه‌ساله‌دار جزو قراء و محال سیسجان و تومان

نخجوان و قپانات و غیره پرسش املاك رقبات خالصه و اموال الضایعه و صونکی و دونکی مجهول المالك و بیت المال و مصرف مصالح المسلمین و استحقاق التصرف فی ذلك کما به یکان یکان ششدانك به ششدانك املاك قراء و مزارع مذکورهٔ ذیل را

قریهٔ بنونیس	قریهٔ طاس	قریهٔ ایضاً قراکلیسیا
توابع سیسجان		
قریهٔ دستجرد و کلیازی	قریهٔ سواری ناحیهٔ اروط	قریهٔ افاکندی
قریهٔ دنزه طاب	قریهٔ داشو	قریهٔ طاتف
قریهٔ خودنان	قریهٔ حالیزور	قریهٔ شنهر
قریهٔ خوط	قریهٔ بُردی	قریهٔ کیس[ناحیهٔ کیغی]

پرسش نمونه از روی بازدید و خاطرنشان حسابی مبلغ یکهزار و دویست و پنجاه دینار تبریزی از جمله شش‌دانك قریهٔ بردی اروط قپانات دیوانی است که زارعان موضع مزبور همه‌ساله در وجه [ارباب حوالات] دیوان اعلی میرسانند و ماباقی تمامی و همکی املاك قراء مفصلهٔ مزبوره شش‌دانك بشش‌دانك با

ضمایم و ملحقات از قدیم ملك موروثی محراسیا متولی وانك طاتف قپانات بوده و بموجب نص احادیث نبوی وقف کلیسیاء وانك طاتف [قپانات] مزبور نموده که متولی و رهبانان و سایر عجزه و سکنه اسقف کلیسیاء مزبور حاصل و بهرجهٔ موقوفات مفصلهٔ مسفوره را همه ساله ضبط و صرف معیشت عجزه و سکنه و صادرین و واردین آنجا مینموده‌اند و الی الغایه در تحت تصرف و حیطهٔ ضبط و تملیك معبد مزبور باستقرار و استمرار شرعی کرفته و برینموجب ملاحظه شد و حکم جهانمطاع صادر شد که هیچ آفریده بخلاف حکم و حساب در قراء مزبوره مدخل ننمایند حسب الحکم قضا جریان عمل نموده از مضمون فرمان واجب الاذعان تجاوز ننمایند و مزاحمت بحال عجزه و سکنهٔ آنجا نرسانند

تحریراً فی شهر شعبان سنه ۹۶۵

محل مهر مرحمت و مغفرت پناه
میرزا عطاالله وزیر و ممیز زمان نواب
سکندر شان علیین آشیانی جنت
مکانی شاه طهماسب اناوالله برهانه

[قیودی که در حاشیهٔ اصل سند بوده]

چون حسب الحکم جهانمطاع آفتاب شعاع بر طبق عرض محراسیای وانك طاتف قپانات بعهدهٔ بندهٔ درکاه و عالیحضرت وزیر جلیل القدر آذربایجان شرف صدور یافته که درحضور اهالی شرع انور بحقیقت رسیده بدانچه موافق شریعت غراء بوده باشد معمول و مرتب کردد درحین زیارت فرمان معدلت نشان

معتمدی باتفاق کماشتهٔ عالیحضرت مشارالیه تعیین و بمحالمزبور فرستاده حقیقت آنرا اهالی شرع انور آنجا و عالیحضرت مشارالیه بشرح فلمی نموده‌اند

محل مهر

بموجبی که وکلاء بیکلربیکی سابق و عالیحضرت وزیر جلیل القدر آذربایجان تصدیق و تجویز نموده‌اند عمل نموده تخلف جایز نداشته در عهده شناسند

تحریراً فی شهر جمادی‌الاول سنه ۱۰۷۷

محل مهر

[قیود دیگر که در نیمهٔ دوم سدهٔ ۱۷ میلادی در بارهٔ دعوائی که متولی وانك طاتف باجماعت برتللو داشته درج شده و فقط قسمتی از آن باقی مانده بقیه چون سند از قسمت پائین پاره شده ازبین رفته]

بعد از حصول اطلاع بمضمون فرمان عدالت‌نشان و حضرت... میرزا عطاالله وزیر وممیز زمان اعلیحضرت نواب جنت‌مکان علیین آشیانی... ایام و استیلای جماعت برتللو که اکثر ایام در قیاب(!) کلانتر و ملك و...

قریهٔ طاتف که نصف آنرا چلبی و عبدی و اقوام ایشان بی آنکه قبالچه و سند انتقال داشته باشند در تصرف دارند و نصف دیگر در تصرف مهراسیا متولی وانك است که هرساله رعایا بعلت منال و بهرچه هفتاد کوثر غله بمتولی میدهند و موافق حق و حساب هرکاه مهراسیا را نظر تفاوت نموده راضی بهفتاد کوثر مقطعی نباشد منال و بهرجهٔ تمامی قریه

را باید که هرساله ازقرار هست و بود بازیافت کرده موافق شرط واقف بمصرف رساند

قریهٔ شنهیر و قریهٔ خوط بشرح ایضاً بی ابراز قبالچه و سند انتقال عبدی و غیره جماعت بورتللو در چهار دانك تقلب کرده و برخی را بجماعت جوانشیر فروخته‌اند و از هریك چهار دانك که در تصرف مهراسیاست و چند جفت زراعت مهراسیا در آن دو قریه نسق کرده باید که احدی [دراین] دو قریه که بوقفیت باقی مانده بخلاف حق و حساب مدخل نکرده [کمافی‌السابق] بمهراسیا واگذارند

....و اسناد معتبره و مجلهٔ مزبوره و قراین دالّه و تحقیق مستأخره در تصرف مهراسیا بوقفیت باقی مانده...

۲ــ قبالهٔ شش دانك ملك قریهٔ خزاز ناحیهٔ کوچز قراباغ که درسال ۱۵۷٤ میلادی فغانی عاشق دیوانلو از نفس‌قلی توشمال خلیل فخرالدینلو خریداری نموده

اقرر فیه. [سوادمهر]

الحمد لولیه و الصلوة علی نبیه محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین اما بعد فان الموجب التسطیر هذ المقال بی‌شایبه آنست که بفروخت و بیع شرعی نمود زبدة‌الاعیان

تفس قلی توشمال خلیل فخرالدینلو به زبدة الاماثل فغانی عاشق دیوانلو تمامت ششدانك ملك قریهٔ خزاز من اعمال کوچز توابع اران قراباغ من کورة آذربایجان مع حدود اربعة الحد اول میشهٔ جنکل که در کردن کوه خزاز است حد دوم چشمهٔ شهید الدین میرود الی به پشتهٔ قمشلو حد سیم رودخانهٔ قوبا حد چهارم یماج بویالو میرود جادهٔ کدوك بعد از آن میرود بقریهٔ خزاز بمبلغ دوانزده تومان تبریزی نصفه تاکیداً لاصل و توضیحاً له مبلغ شش تومان تبریزی رایجاً فی البلاد مع حدودها و حقوقها و لواحقها و مضافاتها و اخلافها ما فیها من الاراضی المهمله و المستعمله و العامره و الغامره و اشجار المثمره و غیر المثمره فیها کان المتعاقدون المذکورین بصفات الکمال من العقل و البلوغ و الرشداً ولارسنداً و بلامکر و الاجبار خالیه من النواقص و البطلان و من السکر و الطغیان ...صحیحه شرعیه مشتمله علی جمیع الشرایط و الارکان ادا الثمن کلاً و بعضاً من المشتری المذکور و انتقل المبیع من البایع الی المشتری ما فی جمیع و عهده التی و ضمان الدرك الصاحب و هو المالك فی جمیع اماء الاخیار و الصلحا و الابرار

جری بیع المذکور علی وجه المسطور فی تاریخ سنه ۹۸۱ هجرة النبویه مصطفویه

[درحاشـــیه]

بمن قبول است. نفس قلی [سواد مهر «عبده نفس قلی»]

بکواهی حلیم آقا غیاثلو

بکواهی بکعلی بیك اُتوزایکی [سواد مهر «عبده بکعلی»]

بکواهی میرزا علی توشمال خلیل فخرالدینلو [سواد مهر «عبده میرزا علی»]

بکواهی خان کلدی ولد خلیل فخرالدینلو قوینلو [سواد مهر «عبده خانکلدی»]

بکواهی اسکندر آقا خلیل فخرالدینلو

بکواهی امیراحمد [سواد مهر «عبدالرحمن امیراحمد»]

بکواهی آقاخان [سواد مهر «عبده آقاخان»]

بکواهی...

بکواهی یاراحمد

۲۱ــ قبالهٔ شش دانك ملك قریهٔ هناوانك و مزرعهٔ ارتکین که درسال ۱۵۷٤ میلادی کدخدا میرزاجان کربی از شاه منصور آقا و شهریارآقا و شاه قبادآقای سعدلو و سایر مالکین خریداری نموده

وضح و صح مضمون المسطور بمافیه لدی. حرره انا الفقیر الی الله الغنی ابن محمدشریف ابوسعید السعدی عفی عنها

مهرــ عبده ابو سعید

ثبت مضمونه عندی [مهر]

هو المالك الملك

تیمناً و تبرکاً بذکر من جری بامره القلم

الحمد لله العلی الاعلی الذی احل البیع و الشری و حرم الغصب و الربو و الصلوة و السلام علی رسوله و حبیبه

محمد مصطفی و آله الذینهم نجوم الهدی و مصابیح الدجی امابعد مضمون این کتاب صحیح شرعی و مکنون این خطاب صریح سمعی مخبر و مشعر است بذکر آنکه بفروختند زبدة الاقرانین شاه‌منصور اقا و شهریار اقا و شاه‌قباد اقا اولاد درویش اقای سعدلو و مهدی‌قلی و شاه‌قلی و مرشدقلی و الکزقلی اولاد مرحومی حسن اقای سعدلو و پیرعلی ولد شاه‌علی سعدلو بزبدهٔ آل مسیحی کدخدا میرزاجان ولد کدخدا کربیت کربی و او نیز بخرید از ایشان در بیع واحد و عقد متحد در حالتی که صحیح و مشروع بود از ایشان مبایعات شرعیه و معاقدات سمعیه همکی و تمامی شش‌دانك ملك قریهٔ هنوانك که واقعست در چخورسعد در ناحیهٔ کربی محدود بحدود اربعه اول قبلیاً قصبهٔ کربی شرقیاً بدرق که رودخانهٔ کربی واقع میشود غربیاً تحت نهر قریهٔ ارانی جنوبیاً بقریهٔ موضع سرکولی و شش‌دانك ملك مزرعهٔ ارتکن هنوانك مذکور با حدود اربعه قبلیاً بکل سرکولی شرقیاً باراضی سرموسوانك غربیاً بتکمه داش جنوبیاً بویرانهٔ اینجه‌اغلی باجمیع توابع و لواحق و ما یتعلق بها شرعاً بمبلغ هشت تومان تبریزی که نصف او باشد مبلغ چهار تومان تبریزی زر رایج و دو ثوب قبای مثقال که بعدالیوم بایعون مذکورون را در کل و جزو مبیع مسطور با مشتری مزبور حقی و دعوی نمانده و نیست بهیچ وجهی از وجوه و سببی از اسباب و جهتی از جهات و بلکه حق صدق و ملك طلق و مال محض خاص خالص مشتری مشارالیه است حقست ازحقوق او و ملکیست از املاك او و عقاریست از عقارات او و اوراست در آن تصرف ملکیت بهر وجهی که خواهد و اراده نماید کتصرف الملاك فی املاکهم و ذوی‌الایدی و الحقوق فی حقوقهم و جاری

شد در میانهٔ ایشان مبایعهٔ صحیحهٔ شرعیه مشتمل بر شرایط و ارکان از ایجاب و قبول شرعیین و اقرار کردند کل واحد از بایعون و مشتری اقرار شرعی بقبض آنچیزی که مستحق بودند از ثمن و مثمن و باقباض اخر از ایشان قبض شرعیین و اسقاط دعوای غبن فاحش کردند کل واحد از بایعون و مشتری اسقاط شرعی و ضامن درك شرعی شدند بایعون مذکورون از جهت مبیع مذکور و جری ذلك فی تاریخ محرم الحرام سنه [۸۲]۹ اثنا و ثمانین و تسعمایه الحمد لرب العالمین و الصلوة و السلام علی محمد و آله اجمعین

حضـــــــ

هو المعزّ وحده

الحمد لمستوجبه و الشكر لمستحقه امابعد داعی بر تحریر این حروف شرعیة القواعد و الارکان آنست که فروخت خواجه نوبارشاخ بن جانمشاخ ذمّی اردوبادی به افتخار آل مسیح اوانیس بن کدخدا کیجمیر اکلیسی و بخرید او نیز از وی در حالتی که صحیح و معتبر بود ازیشان جمیع مبایعات شرعیه از کمال عقل و بلوغ و رشد و طوع و رغبت بی مظنه جبر و کراهیت و آن همکی و جملکی دو قطعه زمین است واقع و کاین در قریهٔ برداق من قرای ازادجیران عن تومان نخجوان مبذور چهل من تخم افکن در جنب یکدیکر محدود مبیعین مذکورین بباغ الکا و بنهر که جاری میشود بباغات سکان قریهٔ سال و بباغکاه وردان و بباغ خداوردی و زمین ورثهٔ خواجه هاشم بیك و زمین سلطان ولی و بزمین یوهان و بشارع و الیه الممر با جمیع توابع و لواحق و غیرذلك بمبلغ چهل و یکهزار دینار زر رایج الحال تبریزی نصفه للتوضیح و رفعاًللابهام بیست هزار و پانصد دینار بانکه مبایعهٔ صحیحهٔ شرعیه و معاقدهٔ صریحهٔ سمعیه جازمه بینهما جاری شد مشتمل بر جمیع شرایط و ارکان خالی از جملهٔ نواقص و بطلان جاری بر نهج شریعة خیرالانام محمد علیه افضل التحیه و السلام و اقرار کرد بایع مزبور بوصول ثمن معقودعلیه از ید مشتری مزبور بالتمام و الکمال بحیثیتی که ذمت مشتری مزبور از ادای کل و بعض ثمن منصوص الیه بری و فارغ کشته براه شرعیة و حکم ضمان درك شرعی هنکام خروج مبیع مستحق غیری بر نهجیست که در دین قویم و شریعة مستقیم معیّن و معتبر است و متعاقدان مذکوران بعد حصول علمهما اسقاط خیار غبن نمودند اسقاطاً

شرعیاً الیوم بموجب این مبایعهٔ محکیه مبیعین مزبورین محدود فیها حق صدق و ملك طلق و مال محض خاص خالص مشتری مذکور است حق من حقوقه و ملك من املاکه و مال من امواله و عقار من عقاراته و ان له الید و التصرف کتصرف الملاك فی املاکهم حسب المشیة و الاراده و کان ذلك جری فی الثامن عشر من شهر ربیع الثانی سنه ثلاثه و ثمانین و تسعمایه الحمد لرب العالمین و الصلوة و السلام علی محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین رحمتك یا ارحم الراحمین

[درحاشیه]

ذلك الکتاب لاریب فیه. العبد الاقل شهاب بن یارعلی عفی عنهما فی الدارین

شهد بمافیه. العبد حمید بیك بن خواجه ملك احمد

شهد بمضمونه. حرره العبد الاقل ابن امین صالح فرخ اردوبادی

۲۳ــ قبالهٔ شش دانك ملك قریهٔ دیبکی ولایت چخورسعد که درسال ۱۵۷۵ میلادی ابراهیم خلیفهٔ الپاوت از کمال الدین محمدآقا و احمدآقا و پیرولی آقای قویله حصارلو خریداری نموده

وضح وصح مضمونه لدی. حرره انا الفقیر الی الله الغنی ابن محمدشریف القاضی ابوسعید السعدی عفی عنهما [مهر]

وضح وصح بمضمونه لدی. حرره العبد

هو الحی الباقی

تیمناً بذکر الملك المتعال بعد الحمد و الصلوة علی نبیه محمد و آله اما بعد باعث بر تحریر این مقدمات صحیحهٔ سمعیه آنست که بفروختند سیماً دولت‌مآبین کمالدین محمود آقا و احمد آقا و پیرولی آقا قویله‌حصارلو که شش‌دانك قریهٔ دی‌بکی ناحیهٔ آباران بحدود اربعه حد اول امرودآقاجی حد دویم بیلانلو حد سیم قوزیلودره حد چهارم قراطاش من اعمال کورجستان الکاء چخورسعد من کورهٔ آذربایجان مستغنی الی شهرنها بحضرت خلافت‌پناه امارت و حکومت‌دستگاه ابراهیم خلیفه بن مغفرت پناه خلیل خلیفهٔ الپاوت که نیز بخرید صحیح و مشروع بود از ایشان مبایعات شرعیه و معاملات سمعیه بمبلغ هفت تومان تبریزی نصفه تاکیداً لاصل سه‌تومان پنجهزار دینار تبریزی جاری شد در میان ایشان مبایعهٔ شرعیه مشتمله برجمیع شرایط و ارکان خالیه از نواقص و بطلان مسبوقه رجوع شرعی منفعیه بالزام ضامن درك و اسقاط خیار غبن بایعون المذکورون و اقرار کرده بایعون که ثمن معین مسطورفیه باتمام و کمال از جانب مشتری مذکور بدو واصل شد وصول شرعی و بدانکه او را در ان حقی و دعوی نیست بلکه ملکیست از املاك مشتری مذکور عقاریست از عقارات ایشان له الیدی و التصرف‌فیه بایّ وجه شآء و اراده ذلك تحریراً فی شهر شعبان المعظم سنه ثلاث ثمانین و تسعمایه

حضـــــــــــــــار مجلســـــــــــــــن

کما[ا]لدین دنمز آقا و قایتمش آقا و محمد قلی بن شاهقلی و محمد بن حسن‌جان همه اولاد مرحوم مغفور یکان حسین

و یوسف‌جان خلیفه بن ابدال خلیفه و منصور خلیفه بن حسین‌قلی خلیفه و شاهویردی و علیبار بن عبدالرضا و ابراهیم‌آقا بن یعقوب و شاهبوداق آقا بن شاهکلدی و مولاقلی بن محمدعلی اقا خنسلو

[در حاشیه]

شهد بما فیه. محمد امین ولد میرزه سعدلو

[مهر]

شهد بما فیه. عبدی ولد ابراهیم سعدلو

[مهر]

شهد بما فیه. شا[ه]ویردی ولد بنیاد بای‌بورت لو

[مهر]

شهد بما فیه. خود[ی] ولد سفر الپاوت

[مهر]

شهد بما فیه. همت ولد امام‌قلی الپاوت

[مهر]

شهد بما فیه مولاقلی و[لد]...

[مهر]

شهد بما فیه. حاجی حرمین حاجی مصطفی ولد نوری

شهد بما فیه. رحمان ولد رستم

[مهر]

شهد بما فیه. حقی ولد الله‌داد

[مهر]

۲٤ ــ قبالهٔ قریهٔ مغری که درسال ۱۵۷۵ میلادی رعایای قریهٔ مزبور از مراد بیك جولاهی جدیدالاسلام خریداری نموده اند

. . . . . الکتاب اسمعیل

ای همه هستی زتو پیدا شده — خاك ضعیف ار تو توانا شده
زیرنشین علمت کاینات — ما بتو قایم چوتو قایم بذات

حمد نامتناهی و سپاس بیرون از حد تناهی پادشاهی را جلّ شانه سزاست که رقم فرخنده . . . . . توقیع حجّت کبریا و جلال اوست و نفس سعادت بخش . . . . . خیّل وثیقهٔ عزّت و اجلال اولك الحمد یا ذا الجود و المجد و العلی تبارکت نعطی من تشآء و تمنع فعلات صلوات نامنات و هدایای تحایای زاکیات رسالت پناهی را رواست که ملّتش ناسخ ادیان و ملل و [مذهب]ش ناقض مذاهب و نحل است آنکه حضرت مسیحا علیه التحیه و الثنا مبشر تشریف نبوت اوست و حضرت [ابوالـ]بشر صلوات الله علیه و علی الابنیآء من نبیه مباهی بنسبت بنوّت او

عیسی زمقدم تو بایام مژده داد
وز یمن آن سخن نفسش جان بمرده داد

و آل اطهار و عترت اخیار او را سزد که در اری روح و عظمت و تمامت و نجوم آسمان ولایت و کرامتند علیهم سلام الله ما طلع شارف و لمع...

کر بپرسد زآسمان بالفرض — سأیلی من خیار اهل الارض
بر زبان کواکب و انجم — هیچ لفظی نیاید الاهمّ

وبعد غرض از تحریر این کلمات صحیحة المعانی و مقصود از تنمیق این مقدمات شرعیة المبانی آنست که در مبادی عهد سلطنت همایون و روز مبارك جلوس خلافت روزافزون اعلیحضرت شاه دین پناه فلك بارگاه انجم سپاه فریدون اشتباه جمجاه معدلت دستگاه ظلّ آله فرازندهٔ رایات سروری فروزندهٔ چراغ نصف کستری مروّج مذهب اثناعشری خلیفهٔ خاندان حیدری سیدالسلاطین فی الافاق مالك ارائك العظمة و الحشمة بالارث و الاستحقاق الداعی الی طریق الحق والسداد المتمکن علی مسند الهدایة و الارشاد ما حی رسوم الجور و العدوان رافع الویه العدل و الاحسان مطلع اعاظم الملوك فی هذا الزمان

آفتاب سایه کستر سایهٔ لطف خدای
زبدهٔ ارکان و انجم حاصل کون و مکان

السلطان ابن السلطان ابن السلطان و الخاقان ابن الخاقان ابن الخاقان [اسمعیل] الموسوی الحسینی بهادرخان حاضر شد در مجلس شرع شریف و محفل دین منیف دولتمآب سعادت ایاب توفیق آثار ستوده اطوار مراد بیك جدیدالاسلام جولاهی مشهور بین الجمهور و بفروخت در حالتی که حایز بود ازو تصرفات شرعیه و نافذ بود معاقدات دینیه بجماعت معینهٔ ذمّیهٔ مغریه و هم کدخدا کرکور بن الوند و اخپرجان بن اسفندیار از محلهٔ وسطی مغری من اعمال قپانات و کدخدا

الله قلی بن باباقلی از محلهٔ کبری موضع مذکور و از ربا کشیش بن نوشیراز محلهٔ صغری موضع مزبور و ایشان نیز خریدند بوجه شرع انور از بایع مشارالیه جمیع آنچه را که حق و ملك طلق خاص خالص بایع مذکور بود تا ورود این مبایعه و از اعلیحضرت خاقان جنت‌مکان فردوس‌نشان علیین‌آشیان رضوان‌مصیر بهشت‌مسیر طوبی‌سریر قدسی‌ذات قدّوسی‌صفات انارالله برهانه و جعل فی جوار اجداده الطاهرین مکانه که مالك شرعی آن بودند بمومی‌الیه انتقال یافته بود و آن تمامی و همکی قریهٔ مدعوه بمغری است من اعمال قپانات مذکوره من توابع آذربیجان محدود بشط ارس و بسنك مدعو سنك تخته‌کار و بکوه کازیان و مزرعهٔ کهرام صاحبی و خاچ‌شکسته و قلعهٔ عرضات متصل شط ارس و بجبل کابل متصل شط مزبور با همهٔ توابع و لواحق و مضافات و منسوبات و اراضی و صحاری و باغات و مزارع و تلال و اودیه و ابنیه و عیون و انهار و جداول و مجاری و مرابط و مرابض و کل حق یتعلق بها یلحق الیها داخلاً فیها او خارجاً عنها بمبلغ سیصد و شانزده تومان تبریزی فضی رایج الحال که هر هشتاد دینار از آن عبارتست از یکمثقال نقرهٔ مسکوك بمثقال صرّافی نصفه تاکیداً للاصل و تبیناً للکل یکصد و پنجاه و هشت تومان از نقد موصوف و اعتراف صحیح منفذ مشروع نمود بایع موصوف بآنکه قبض نمود ثمن معقودعلیه منعوت را بالتمام و الکمال باقباض مشتریان مذکورین قبضاً شرعیاً حقیقیاً لارسمیاً بحیثیتی که بری‌الذمّه کشته‌اند از آن کلاً و بعضاً برآءة شرعیه و اسقاط دعوی غبن و خیار آن و ان کان فاحشا نمود بعد علمه بمعنی الغبن و الاسقاط و

کمیة القیمة و کیفیتها اسقاطاً شرعیاً بعد ذلك معترفشدند مبتاعون مذکورون که ابتیاع نموده‌اند مبیع مذکور را باصالت خود و بوکالت سایر رعایاء معینهٔ محصورهٔ موضع مذکور و ثمن از خالص مال خود و ایشان داده‌اند و الیوم مبیع مذکور مشترکست میانهٔ ایشان و باقی رعایاء مذکور و هرکدام مالك آنچیزاند که در تصرف دارند و منسوب و معروفست باسم ایشان و متمیزاست بینهم از حصهٔ اخری و حصهٔ هریك مفروز و مشخص است و بنابر تفرد باسم مالك غنی است از تحدید و توصیف اما مشتریان اوّلان اصیل بودند از جانب خود و وکیل بودند از قبل سایر رعایاء محلهٔ وسطی بادعائهما و اعترافهما و مشتری ثانی اصیل بود از قبل خود و وکیل از جانب باقی رعایاء محلهٔ کبری بزعمه و مشتری ثالث اصیل بود از جانب خود و وکیل از سایر جماعت محلهٔ صغری اکنون جمیع مبیع مزبور باهمهٔ حدود و حقوق حق و ملك و مال خالص مشتریان و شرکاست و هریك از کدخدایان و رعایاء مذکوره‌راست استحقاق تملك و تصرف در حصهٔ متعلقه بدو بهر نوع که خواهد و بهر طریق که اراده نماید و من بعد بایع مذکور را در آن با ایشان حقی و دعوی نیست بوجهی از وجوه و سببی از اسباب و بذلك کله وقع الاشهاد و علی الله سبحانه و تعالی التوکل و الاعتماد و کان ذلك فی السابع و العشرین من شهر جمادی‌الاول سنه اربع و ثمانین و تسعمایه الهجریه النبویه و الحمد لرب العالمین و الختم بالصلوة علی نبیه و آله الطاهرین

کتبه الفقیر الی الله الغنی
عبدالله الخوئی عفی عنه

حسبی و بقی الله تعالی

در خدمت خدّام سید المحققین سید المدققین وارث علوم الانبیا و مرسلین خاتم المجتهدین شرفا حسنیا حسینیا ابده الله علی... بایع طایع راغب مشار الیه فی الکتاب ذا من المبداء الی المنتهی حسبها زبر و برر فی مطاویه و حرر و سطر فی فحاوی [اعتراف] صحیح صریح شرعی نمود اعترافاً صحیحاً شرعیاً معتبراً فی الشرع الشریف و الدین المنیف و کان ذلك فی السابع من...

اعترف البایع المزبور فی هذا المسطور بذلك طوعاً و رغبةً فی حال الصحة و الاختیار بلا اکراه و اجبار لدی العبد الفقیر افقر فقرا الحی حسن بن علی بن طی

—نقش مهر—
افقر فقرا الحی حسن بن علی بن طی

هو الله حسبی

سمعت الاعتراف عن البایع المعرف فیه بصحة المبایعة المحکیة من فیه و ضرب شاهداً علی اعترافه و انا العبد الفقیر المتوسل بشفاعة النبی و الوصیّ ابن محمد قاسم محمد ابراهیم الطوسی عفی عنه

[مهر]

اعترف البایع بجمیع ما اشهد الذین فیه بمحضری العبد الاقل عبدالله انصاری بن.. علی الخوئی

هو—اعترف البایع المذکور علی الوجه المسطور بمحضر العبد الاقل محمد باقر بن محمد زمان

—نقش مهر—
... الملك المنان محمد باقر بن محمد زمان—۹۷٤

هو الله حسبی

بهر و لاح مضمونه علی الوجه المسطور لدی. حر.ه العبد الاقل ابن شاهمیر اقاخان

—نقش مهر—
...بندهٔ شاه نجف اقاخان—۹۷۲

شهد بما فیه ابن افتخار شرلوطی میرزاخان مشهور بفکری عفی عنه

من الشاهدین علی مضمونه العبد جعفر بن محمد... مین عفی عنهما

ذلك الکتاب لاریب فیه. حرره العبد الاقل محمد بن جعفر ...مین عفی عنهما

[مهر]

الشاهد علی مضمونه العبد محمود بن علی طبسی

[مهر]

۲۵ــ قبالهٔ شش‌دانك ملك قریهٔ ساغموساوانك که در سال ۱۵۸۰ میلادی علی خلیفه الپاوت از ولی خلیفه خریداری نموده

هو

اوضح اوضح اعترفوا بمضمونه
صحیحه الذی حرر و رتب علیه
[مهر]

هو

واقع القرار من المُقر المذکور
بمافیه الذی حرر
[مهر]

هو المالك

لله الحمد و المنیة و علی نبیه الصلوة و التحیة و آله و عترته اخیارالبرة امابعد سبب تحریر این کلمات شرعی آنکه بفروخت سعادت‌نصاب ولی خلیفه ولد امامقلی خلیفه الپاوت همکی و تمامی شش‌دانك ملك قریهٔ صرموساونك ناحیهٔ کربی حداول از طرف شرقی ارزین‌کان حد ثانی از طرف قبلی درهٔ کربی حد ثالث از طرف غربی سرکول حد رابع از طرف شمالی قراعاقل باجمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات و غیرذلك بامارت‌مآب و حکومت‌نصاب علی خلیفه

ولد حسین خلیفه الپاوت بمبلغ هفت تومان که نصفه سه تومان و پنجهزار دینار تبریز[ی] موصوف و فضی و قبوله مشتمله باجمیع شرایط معقودعلیه باتمام ارکان خالی از نواقص و البطلان نموده و ثمن بالتمام و کمال از ید مشتری مذکور واصل بایع مزبور شد و اسقاط دعوی غبن و خیاران و ان کان فاحشاً نموده و الیوم مبیع مذکور حق و الملك امارت مآب مشارالیه است و اوراست تصرف کما یتصرف الملّاك فی املاکهم و الحقوق فی ایدیهم بایّ وجه شآء و اراد و ذلك جری فی اواسط شهر ذ[ی] القعده سنه ۹۸۹ تسع و ثمانین و تسعمایه

الحضـــــــــــــــــــــــــــــــار

سفیرخان ولد نجف بایبورتلو امامویردی ولد طهماسب سعدلو

شهد بمافیه محمد ولد میرزا الپاوت
[مهر]

شهد بمافیه مولاقلی ولد نبی سعدلو
[مهر]

هو ــ اعترفو بمافیه الذی حرره
[مهر]

۲۶ــ قبالهٔ یك چراگاه که جماعت قریهٔ مغری در سال ۱۵۸۷ میلادی از جماعت قریهٔ سیودان خریداری نموده‌اند

باســم من هو مالك الملوك

الحمد لله محلل الشری و البیوع و شرعیات الامور و مقدر الارزاق و الافعال و الاجور و الصلوة و السلام علی رسوله و حبیبه محمد مادامت الاعوام و الشهور امابعــد این سفریست صحیح شرعی و ذکریست صریح سمعی ناطق بذکر آنکه بفروختند جماعت قریهٔ سیودان مسیحیون و هما کدخدا ایناج بن جبر و شاهیجان بن هاروت و اغاجان بن اولجان و عیسی بن سقه‌مان و موسیس بن صحق‌بیك و غزار بن میرانشا[ه] و اطه بن اولجان و ولیجان بن دیوان و شیخی بن ططیوس و اواك بن ادیل و رکیل بن مراد و اولجان بن دیوان و آهی بن سرکیس و ملك‌زاد بن شیخی و ورطنس بن ایل‌بیك و خواجه‌تورکشیش بن فانیك و اخبرجان بن... و هما بالتمام من قریهٔ مزبوره صغیراً و کبیراً بجماعت قریهٔ مغری و هما بتخصیص یزید بن میقایل [و] رکیل کشیش بن اسرائیل کشیش و عبدی بن خانی و هندوشاه بن اخی و موسس بن شهریار و باباقل بن عیودیار و دانیال بن اوانیس کشیش و خیرولی بن اوسکن و اوسکن بن هیجان و پیرخیار بن سلطان و سایر جماعت محلهٔ بزرك صغیراً و کبیراً و ایشان نیز بخریدند در عقد واحد و بیع منفرد در حالتی که از ایشان صحیح و معتبر بود و آن همکی یك باب یتاق معروف و مشهور است بکلوه‌کشی بحدود اربعه حد اول به پالوده‌درق حد دوم

بشارع جمالاراه که متصل میشود بدرق قلعه و از آنجا متمادی میشود راست بآب ریز چشمهٔ قلعه و حد سیم از چشمهٔ قلعه ممتد میشود بجبل سرخ که مشهور است به تیکوه‌سنك حد چهارم بکدوك بلنه‌سره که مابین دو شارع است و مشهور است بکجله‌زمین و از آنجا متمادی میشود از شارع عام که بقریهٔ مغری میرود متصل به پالوده‌درق مرقوم و این چراکاه مزبوره باجمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات بمبلغ هفت تومان و نیم که عبارت است از هفصد و پنجاه عدد زر محمدی یکمثقالی مضروب مسکوك رایج‌الوقت نصفه تاکیداً للاصل و توضیحاً [له] سی‌وهفت‌هزار و پانصد دینار موصوف و اکنون مبایعهٔ صحیحهٔ شرعیه جاری شد در میانهٔ ایشان مشتمل بر جمیع شرایط و ارکان خالی از نواقص و بطلان جاری بر نهج شریعهٔ خیرالانام محمد علیه افضل‌التحیة و السلام و اکنون مبیع مسطور حق صرف ملك طلق و مال محض خاص خالص مشتریان مزبوران است حق من حقوقه و ملك من املاکه و مال من امواله و عقار من عقاراته و معترف شدند بایعان مزبوران بوصول ثمن معقود علیه از ید تصرف مشتریان مزبوران تماماً و کمالاً بلا غبن و لا نقصان و قبولنمودند بایعان مومی‌الیه ضمان درك شرعی آنرا یوماً من‌الایام عند خروج المبیع و یتاق مسطور را بتصرف مشتریان مزبوران بازدادند و بایعان مزبوران را دیکر بعد الیوم در مبیع مسطوره حقی و دعوائی و مطالبتی بهیچ وجه من‌الوجوه و سببی از اسباب نمانده و نیست و مشتری مزبوران راست در مبیع مذکوره تصرف مالکانه بهر وجه که خواهند [و] اراده نمایند و کان ذلك جری فی تاریخ عشرین من شهر ربیع

الاول سنه خمسه و تسعین و تسعمایه من هجرت النبویه و الحمد لرب العالمین

حضـــــــــــــــــــــــــــــار المجلس

محمد قلی بن حسین و درویش بن شریف و رحمت بن خیری و قاسم بن قو بن ابدال و حسین بن خواجه حسین ایکسیونی و امیر بن محمد قلی الکیسی

المســیحیون

بنیاد بن جهان بخش کراوی و بوداق بن خواجه وجنباری

و حیران بن باباقلی وجنباری

برینموجبست. العبد ...حی‌داق بن علی بیك کوروشی

شــهد بمافیه. علاالدین بن میرزا اقاء کوروشی

برینموجبست. ســهراب بن ملك علی

[مهر]

برینموجبست که در نطق نوشته شد. العبد الاقل نوروز بن امین بیك

[مهر]

شــهد بمافیه. العبدالاقل اصلیخان بن ملك علی

[مهر]

۲۷ ــ قبالهٔ شش‌دانك ملك قریهٔ منکنوس و سه‌دانك قریهٔ اوشکان که درسال ۱۵۹۲ میلادی کمال‌الدین ابراهیم خلیفه ولد یعقوب بیك الپاوت از ولی بیك سعدلو خریداری نموده

هو

سواد مطابق اصلست العبد

مهر ــ صلاح الدین ـ ۱۰٦٤

اعترفوا بمافیه لدی و رتبت علیه مسئولاً. حرر الفقیر الی الله الغنی

محل مهر

هو المالك بالحق

هوالمالك العلی المنعم المجتنن المتعال الحمد لله لولیه الصلوة و السلام علی نبیه محمد المصطفی و آله الذینهم نجوم‌الهدی سبب از تحریر این کلمات صحیحهٔ شرعیهٔ دینیه و غرض از این خطاب مستطاب سمعیهٔ علیه آنست که بفروخت دولتمآب ولی بیك سعدلو باانکه شش‌دانك قریهٔ منکوس حد اول رودخانهٔ پاربی حد دوم قریهٔ اوشکن حد سیم آبی سفید حد چهارم راهی بزرك و سه‌دانك قریهٔ اشکن حد اول اشترك حد دوم سبیل و حد سیم قره برون حد چهارم برآب(؟) مشهور اوریان قلی ناحیهٔ کربی بمبلغ نه تومان المسکوك فضی رایج المعامله نصفه تاکیداً لاصل مبلغ چهار تومان پنجهزار دینار تبریزی بعالیجناب امارت پناه ایالت نصاب رفعت و دامت اکتساب خلیفة الخلفائی کمالالدین ابراهیم خلیفه ولد مغفرت پناه رضوان‌دستکاه یعقوب بیك الپاوت در حالتی که

ԿԱԼԳԱԾԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

ФАКСИМИЛЕ КУПЧИХ

عکسهای قیالجان

صحیح و مشروع بود ازایشان مبایعات شرعیه با جمیع توابع و لواحق و مضافات و منسوبات و قباض و اقباض تسلم جاری کشت اسقاط دعوای خیار غبن و عود کمایتصرف الملّاك فی املاکهم و کان ذلك فی تاریخ شهر شعبان المعظم سنه الف من الهجرة نبی صلی علی و آله

حض ـــــــ

Վավերագիր 1 (I)

Документ 1 (I)

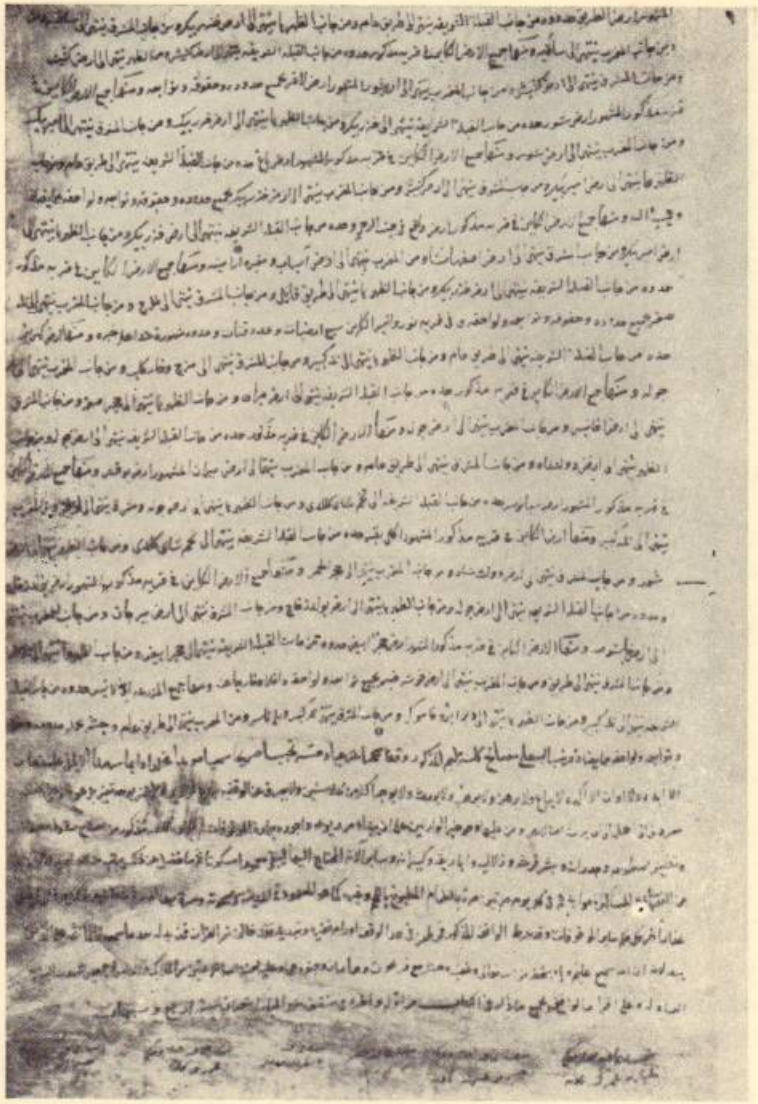

Վավերագիր 1 (II)

Документ 1 (II)

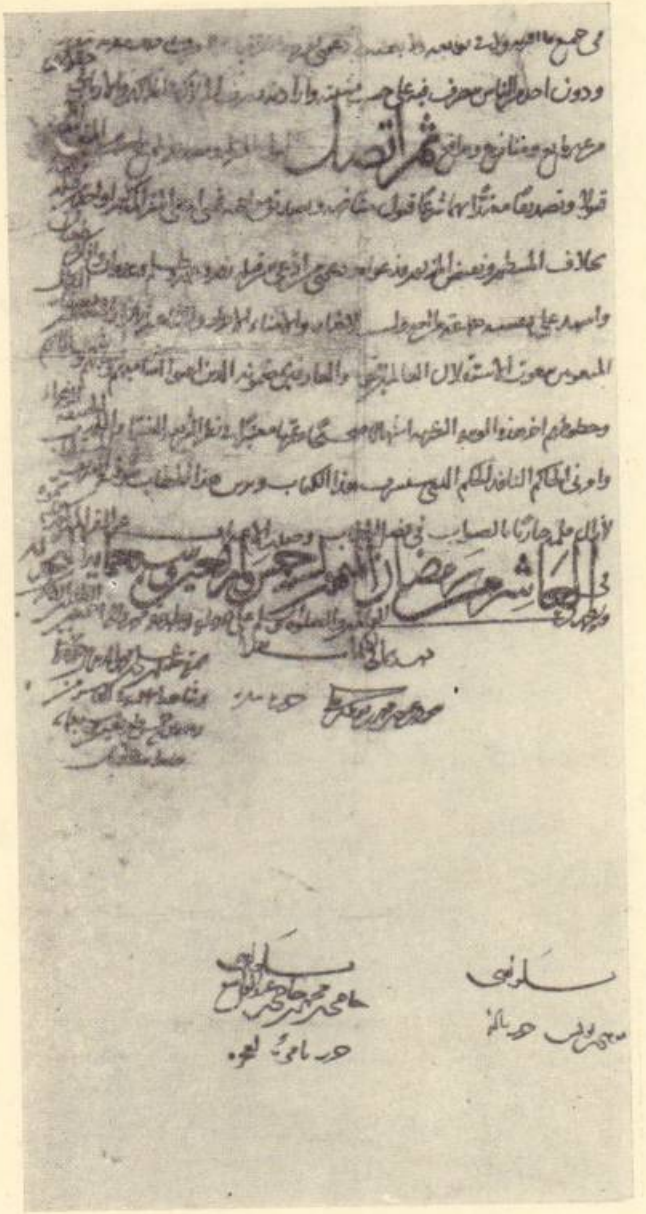

Վավերագիր 2

Документ 2

Վավերագիր 3 (I)

Документ 3 (I)

Վավերագիր 3 (II)

Документ 3 (II)

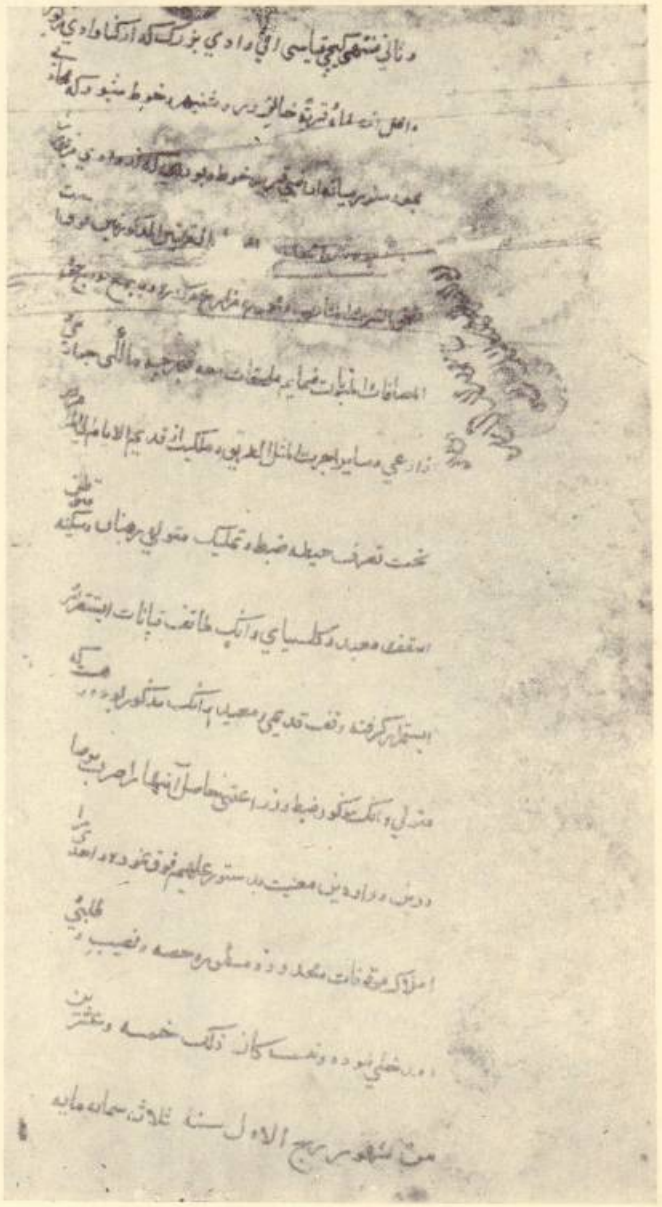

Վավերագիր 3 (III) Документ 3 (III)

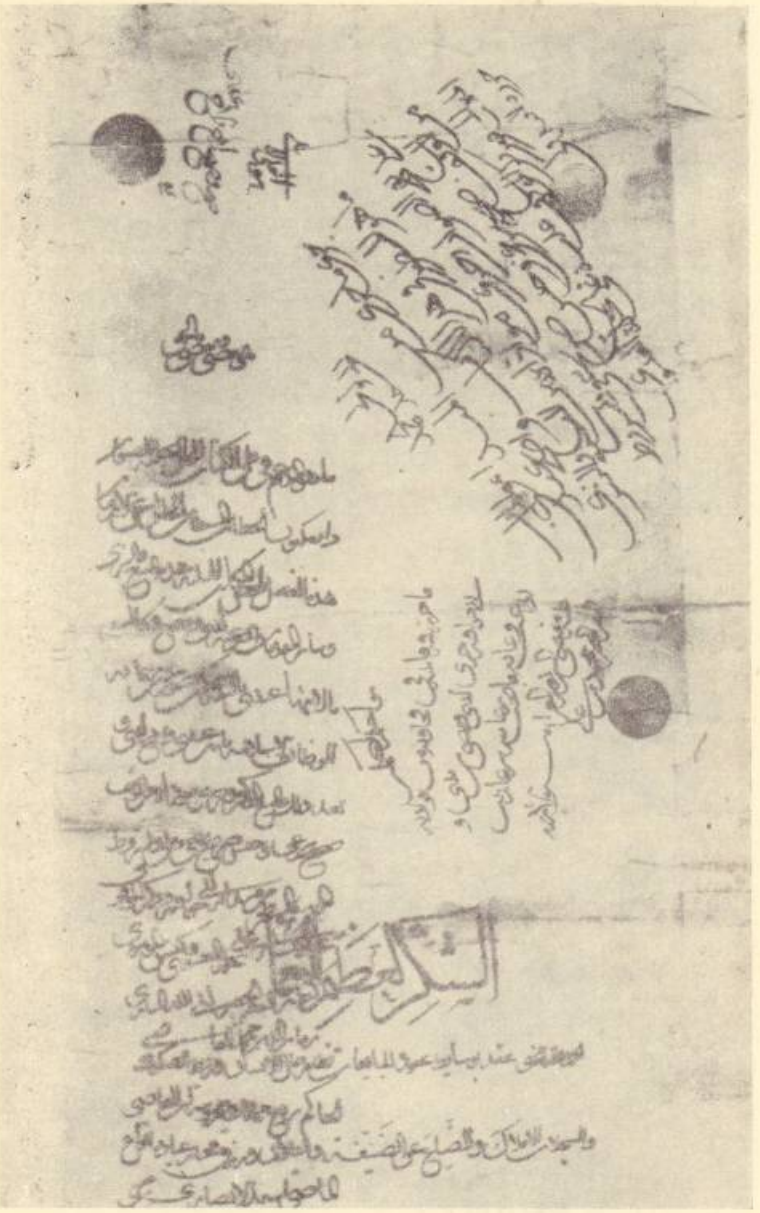

Վավերագիր 4 (I) Документ 4 (I)

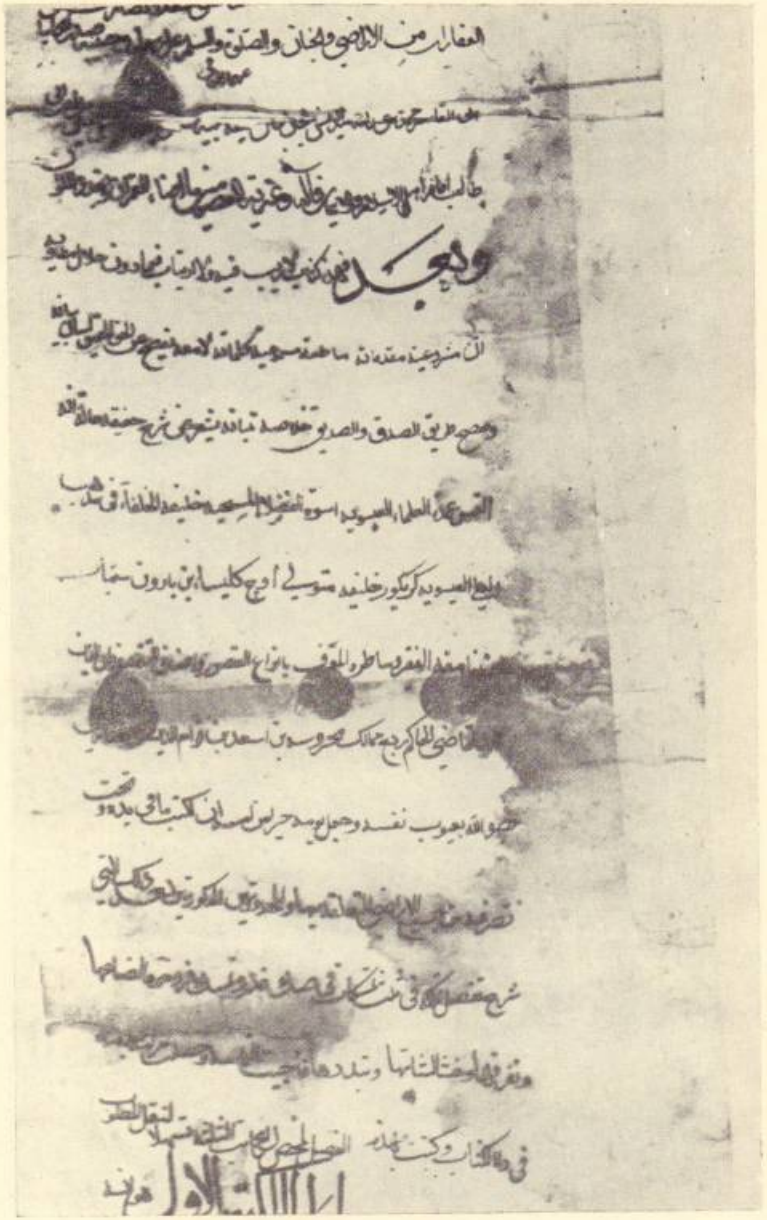

Վավերագիր 4 (II) Документ 4 (II)

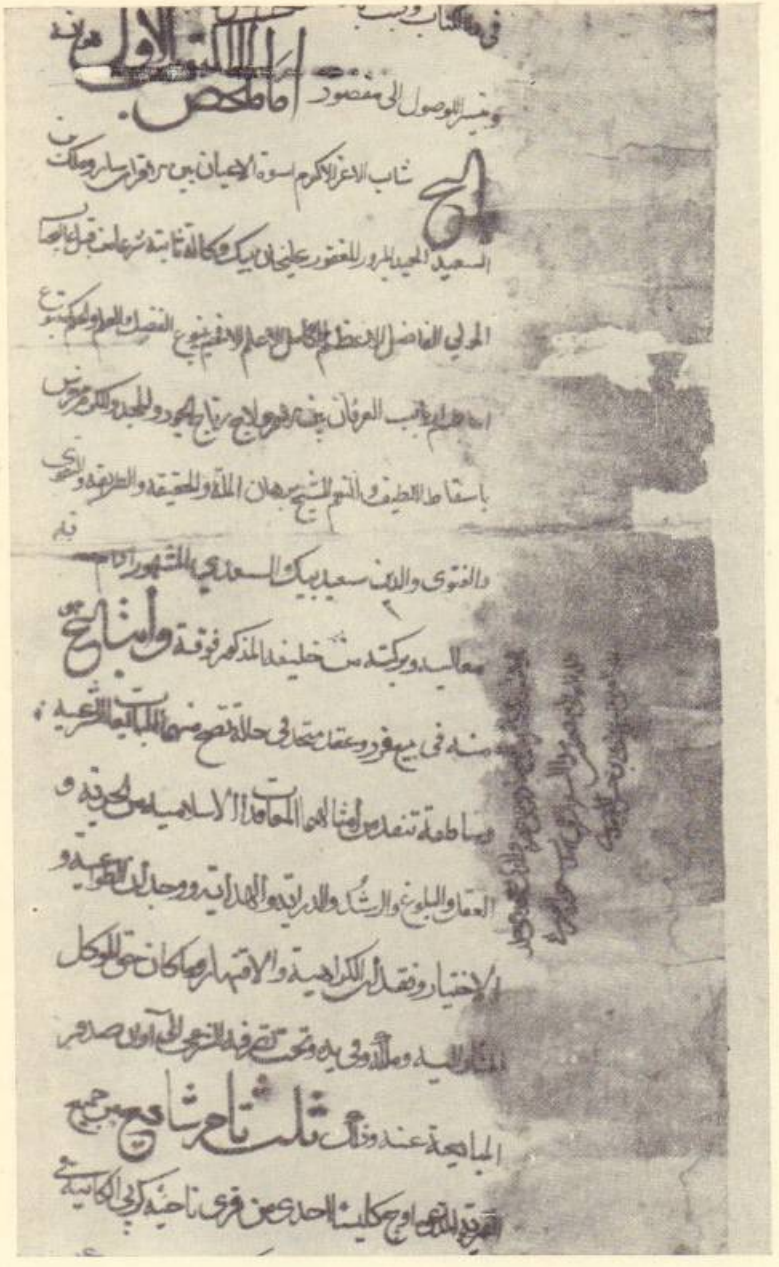

Վավերագիր 4 (III) Документ 4 (III)

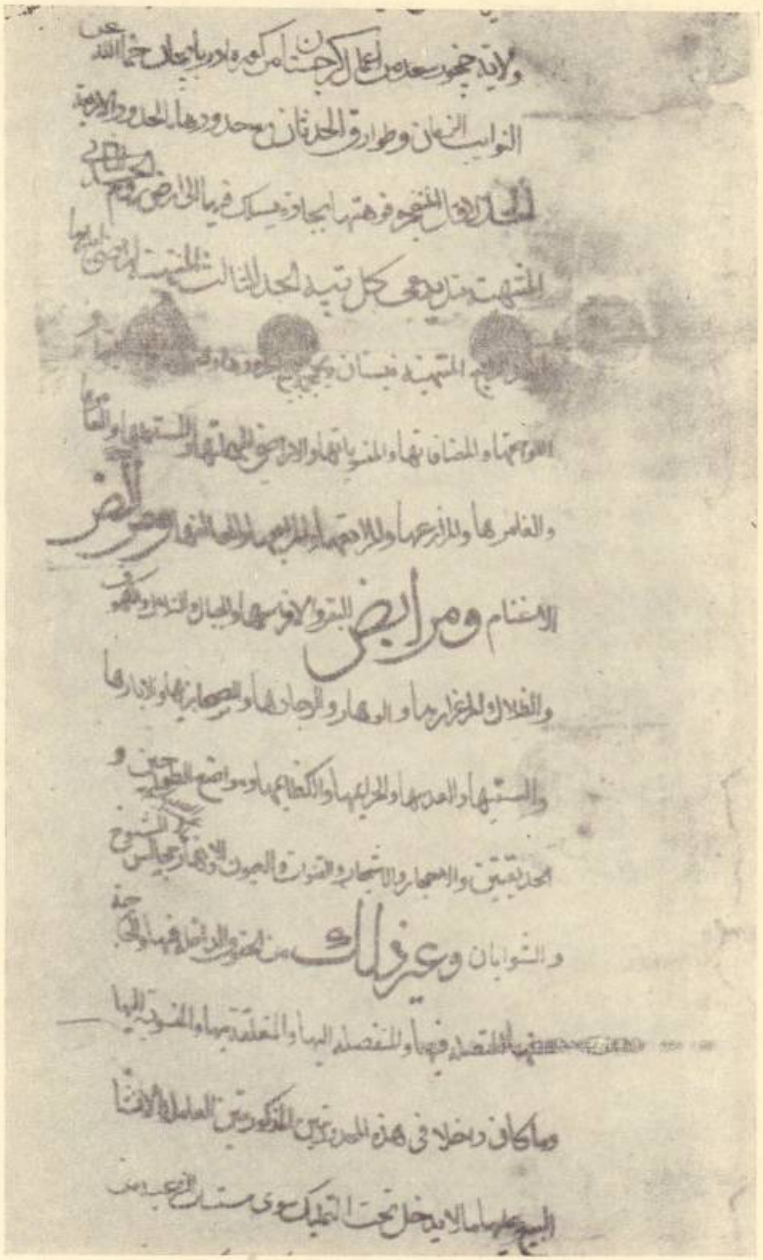

Վավերագիր 4 (IV)

Документ 4 (IV)

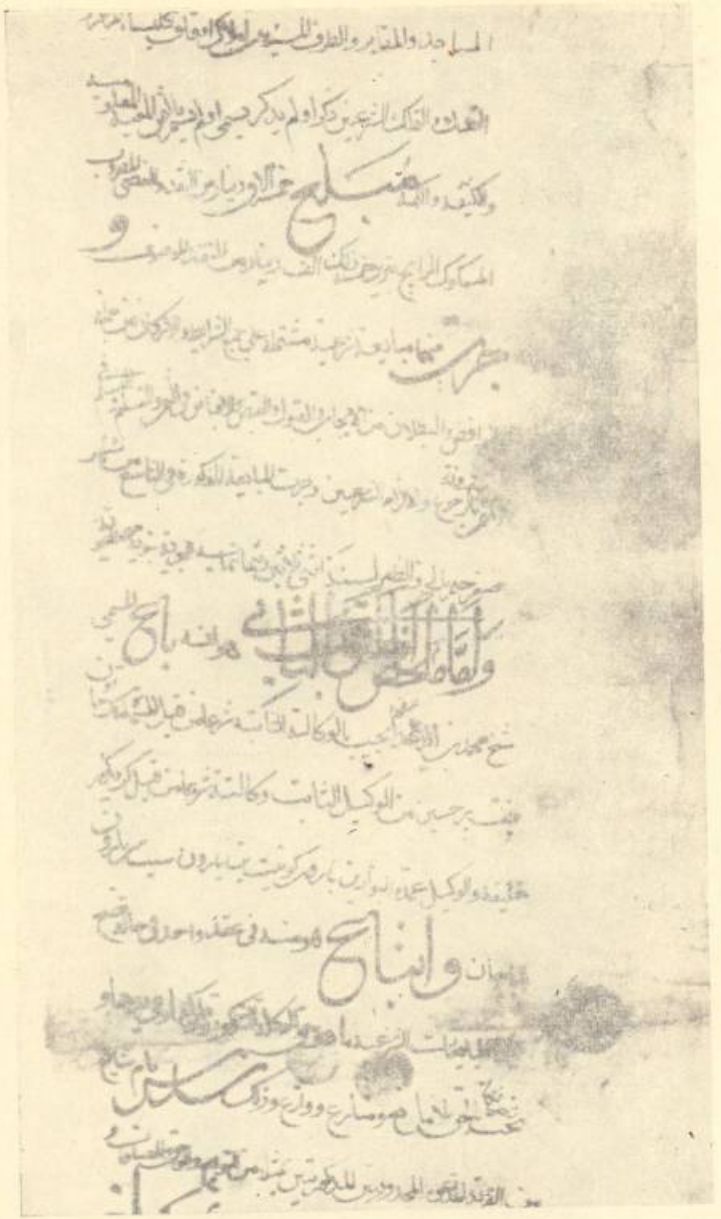

Վավերագիր 4 (V)

Документ 4 (V)

Վավերագիր 4 (VI) Документ 4 (VI)

Վավերագիր 4 (VII) Документ 4 (VII)

Վավերագիր 4 (VIII)

Документ 4 (VIII)

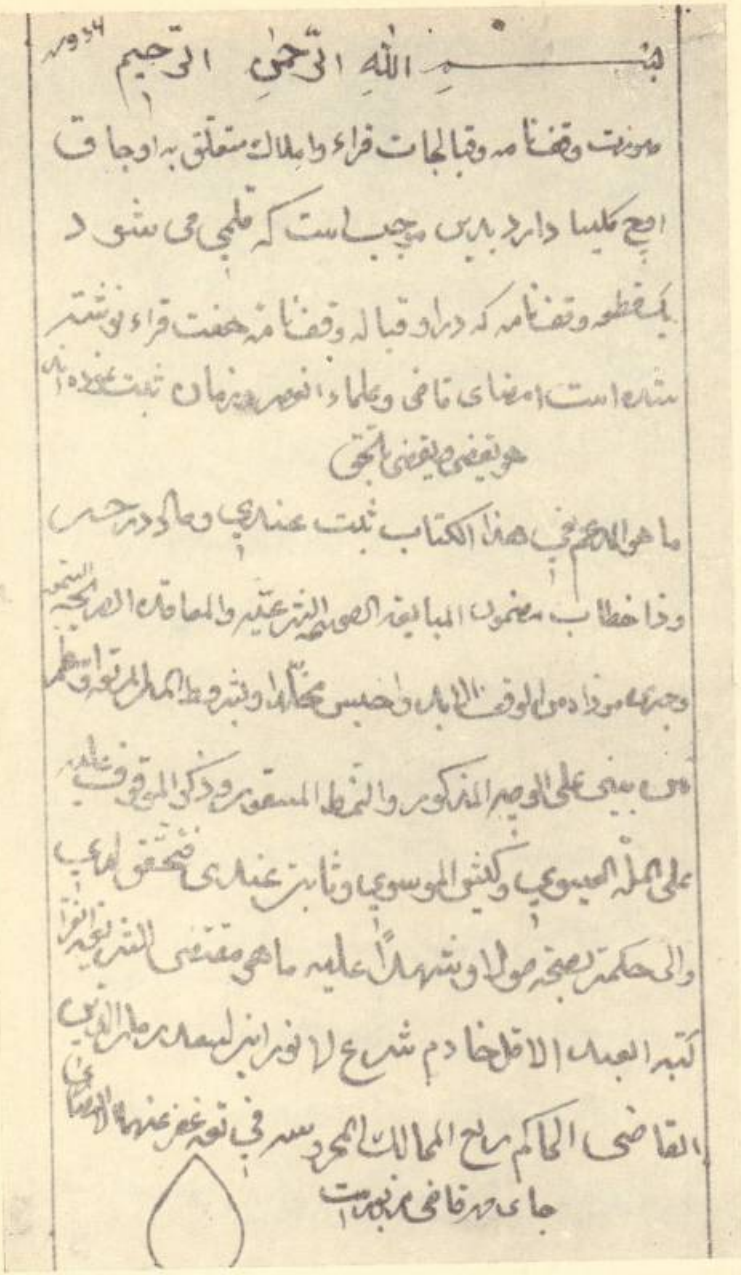

Վավերագիր 5 (I)

Документ 5 (I)

امضای علماء دیگر که درمیان
وقف کرده است

هو یعلم

ما حررته سبطه واسعة محاوله هو اده للحواضه جری لدی
ومضی بیدی مالی عند ضمانه ما لحت عالله سرعا یب
علیه مقتضاه من المعه الفقیر احمد بن للی الله الباری
ابن الحاج احمد ابن محمد القاضی النخجوانی عفی عنهما

جای مهر است

علمای دیگر درمیان
وقف نامه مهر کرده اند

هو

سید الحاج نجف ولایت مخمور سعد الله التوابع
عفا الله عنهم اجمعین

٣٠

سادس امام الشریعة الغراء

الحمد لله الواقف علی حساب الضمائر والاسرار والصلوة
والسلام علی افضل الموجودات نبیه وخلاصته اولاد بنی آدم
ثم خاتم النبیین وسید المرسلین امن شفع المذنبین
محمد بن عبد الله سید الانس والجان وعلی خلیفة نبیه
ووصی خلیفته ابی الحسن والحسین علی ابن ابی طالب امام
اهل الاسلام والایمان وآله وعترته المعصومین ما اضاء
القمران وتجدد اللیل والنهار اما بعد فهذه کتاب شرعی الاصول
واللباب ذی خطاب سمی الالفاظ والمعانی بالیمن تقریره واشتمل علی
الصدق تحبیره یعرف مضمونها وفحواه وبنی مکنونه ومعناه نمی ذکرها
الله تعالی عالیجناب امارت وحکومت مآب عزة وکرامت قباب
متعالیتمهر تلاذ عمدة الکتاب المخدوم الاعظم الدستور المکرم مغرب الخواقین
العلیه العالیه السلطانیه مقبول الدوله السنیة الخاقانیه
مستشار اعظم السلاطین مرتمی لغاظم الخواقین المستغنین

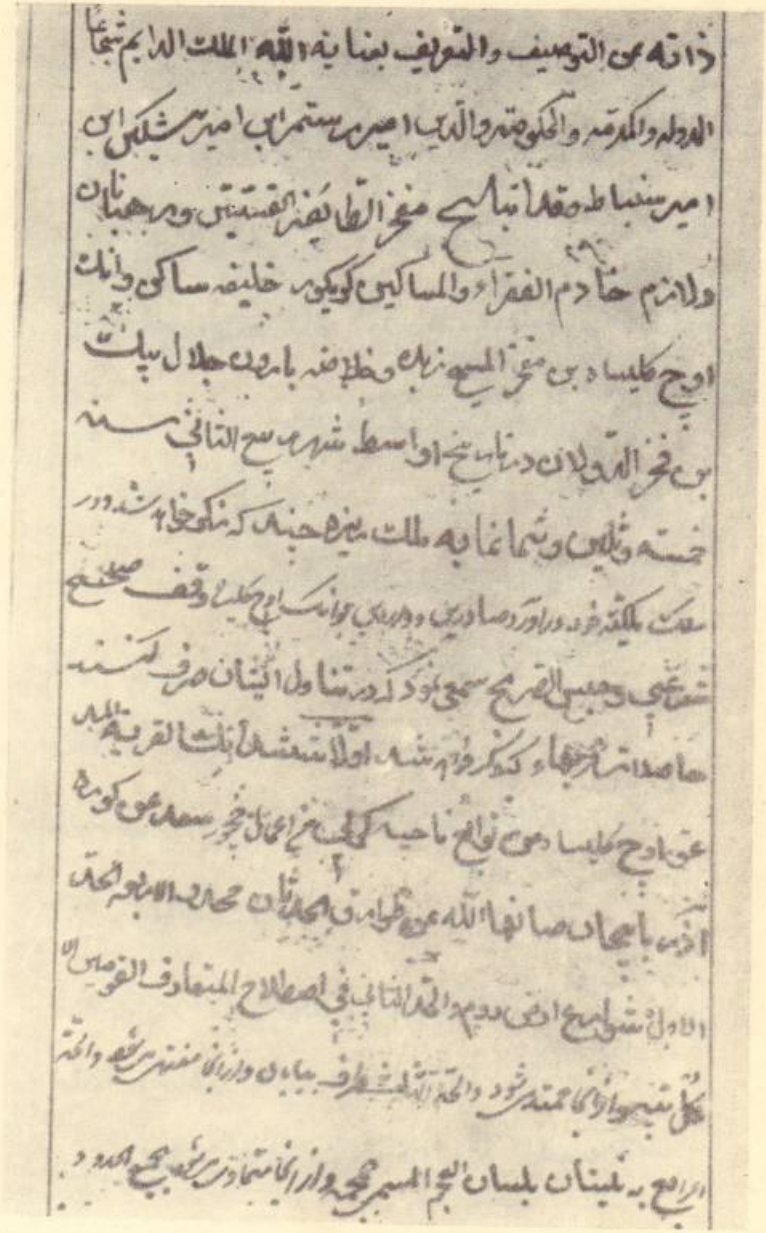

Վավերագիր 5 (IV)

Документ 5 (IV)

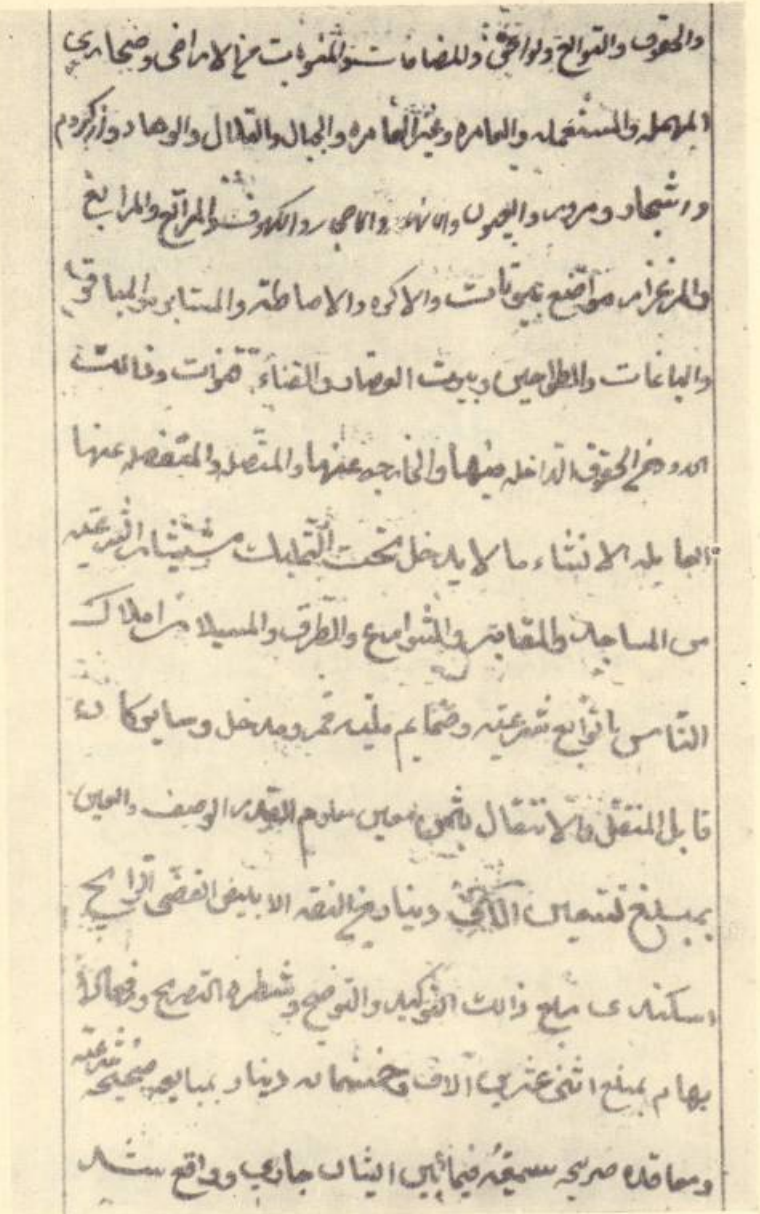

Վավերագիր 5 (V)

Документ 5 (V)

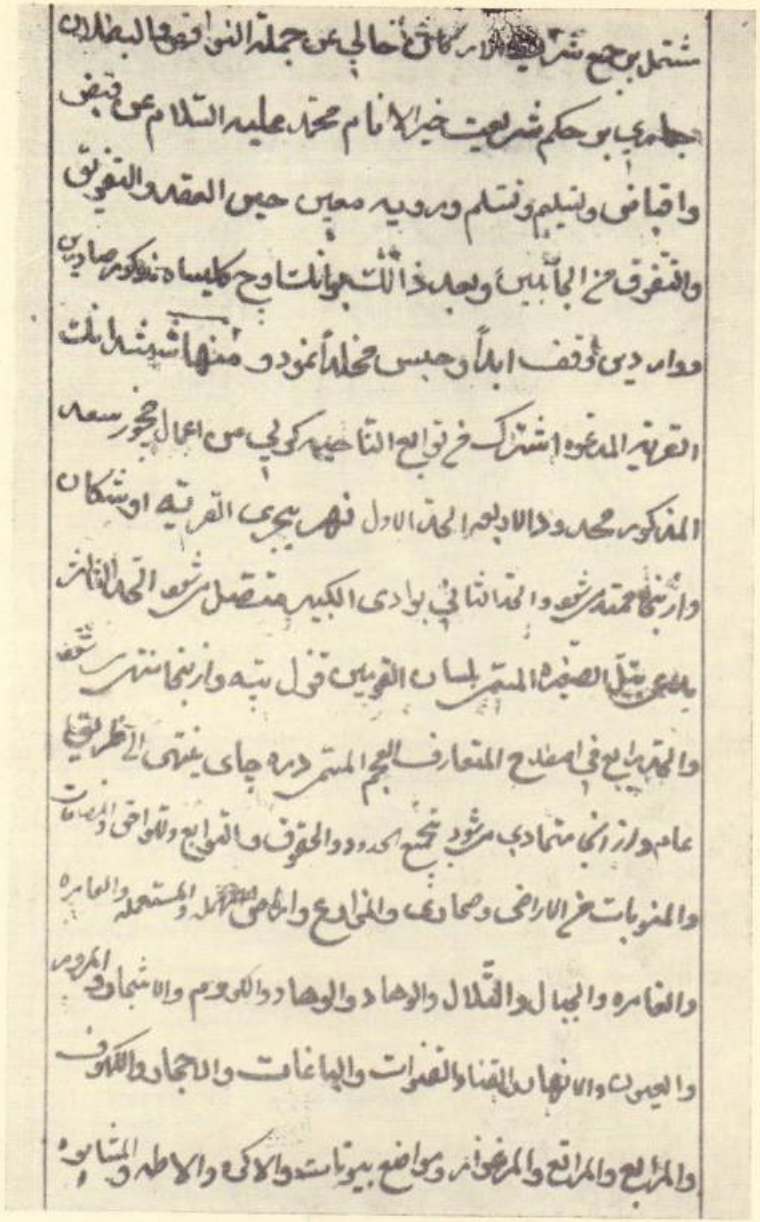

Վավերագիր 5 (VI) Документ 5 (VI)

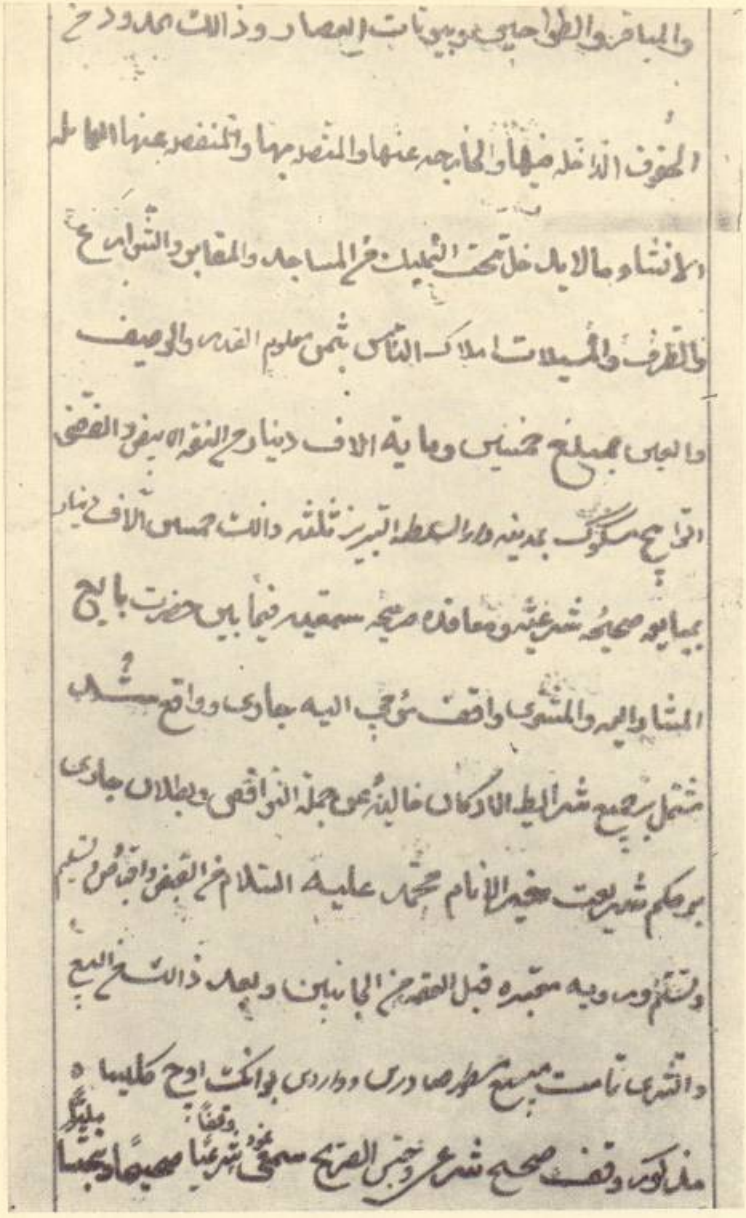

Վավերագիր 5 (VII) Документ 5 (VII)

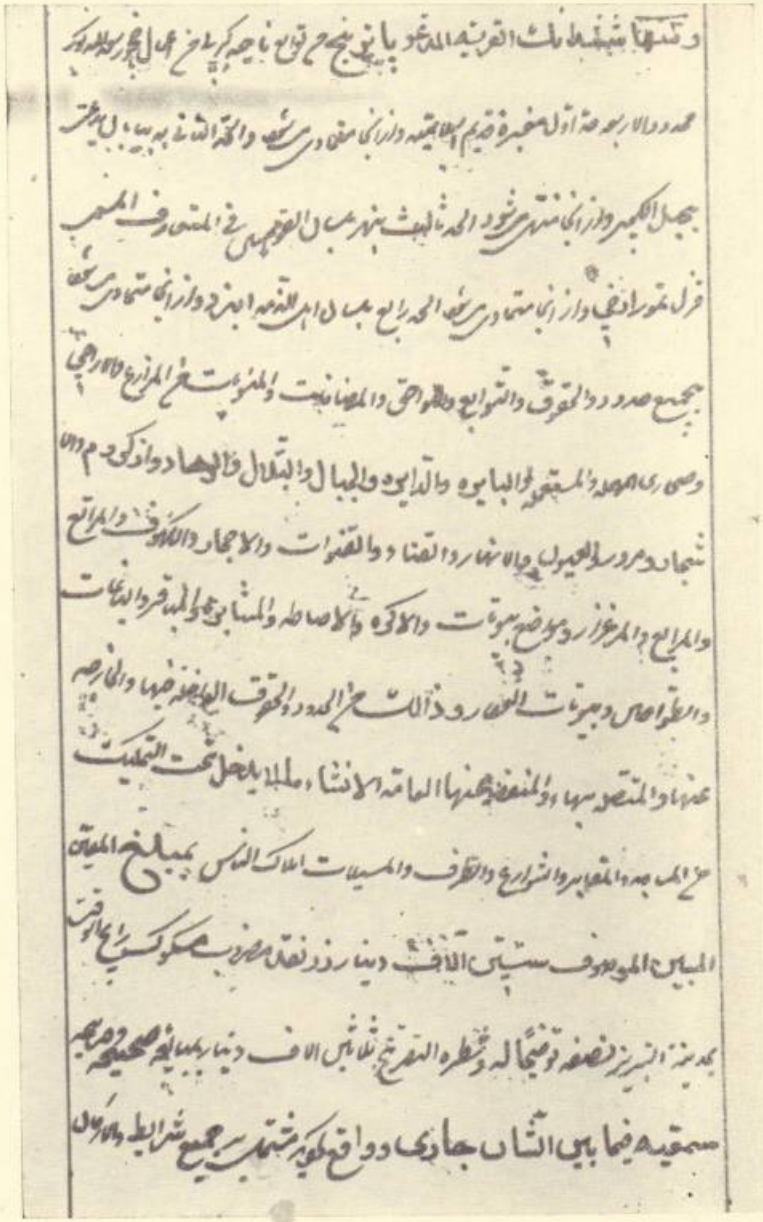

Վավերագիր 5 (VIII) Документ 5 (VIII)

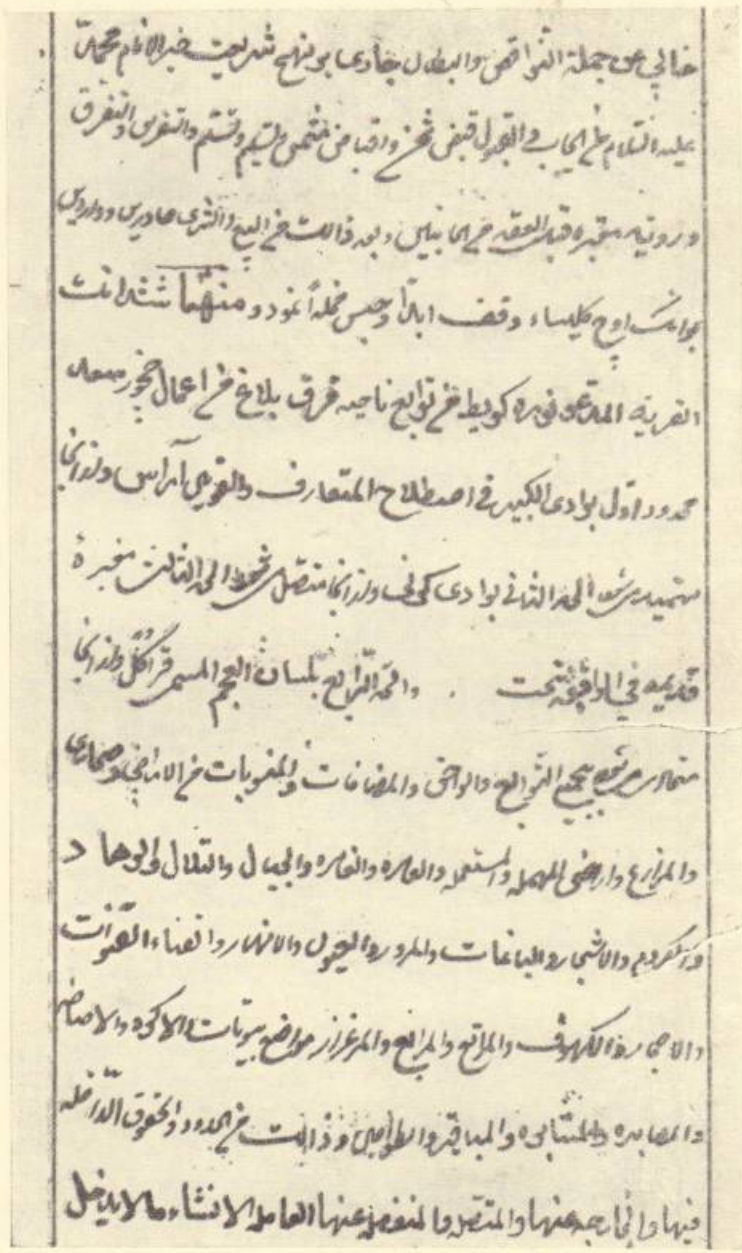

Վավերագիր 5 (IX) Документ 5 (IX)

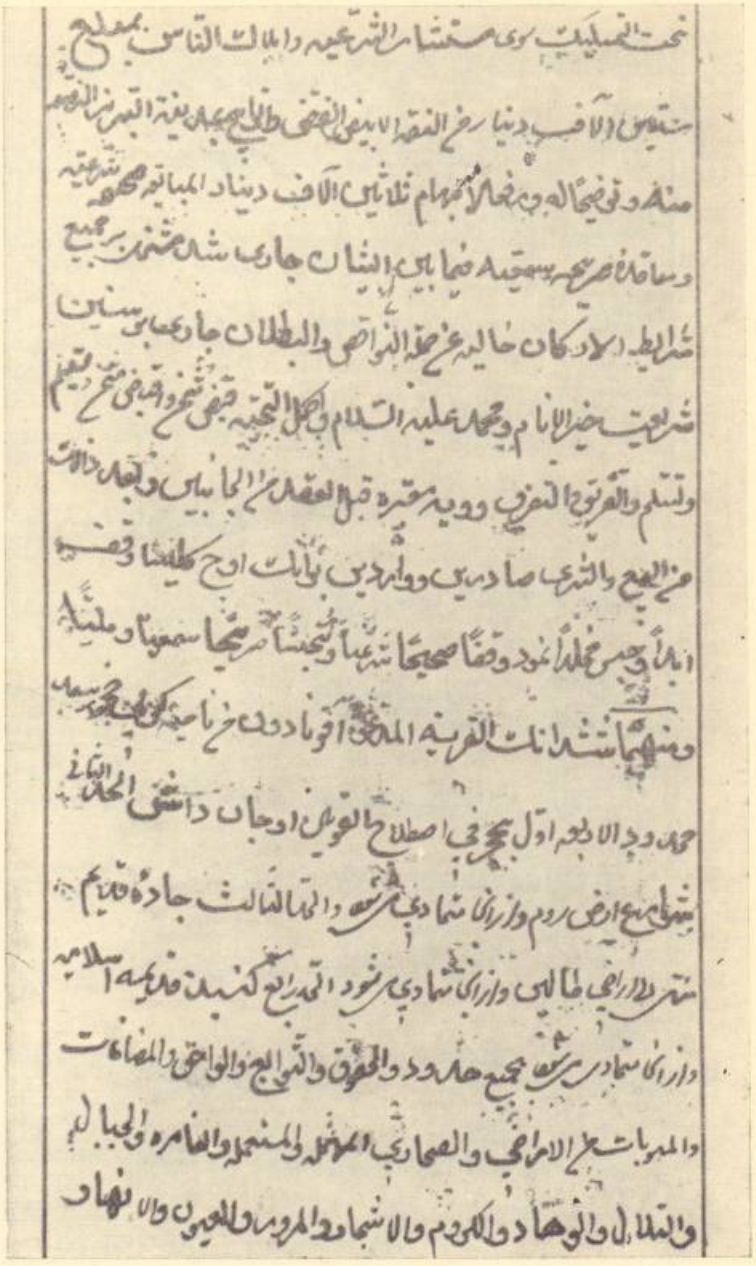

Վավերագիր 5 (X) Документ 5 (X)

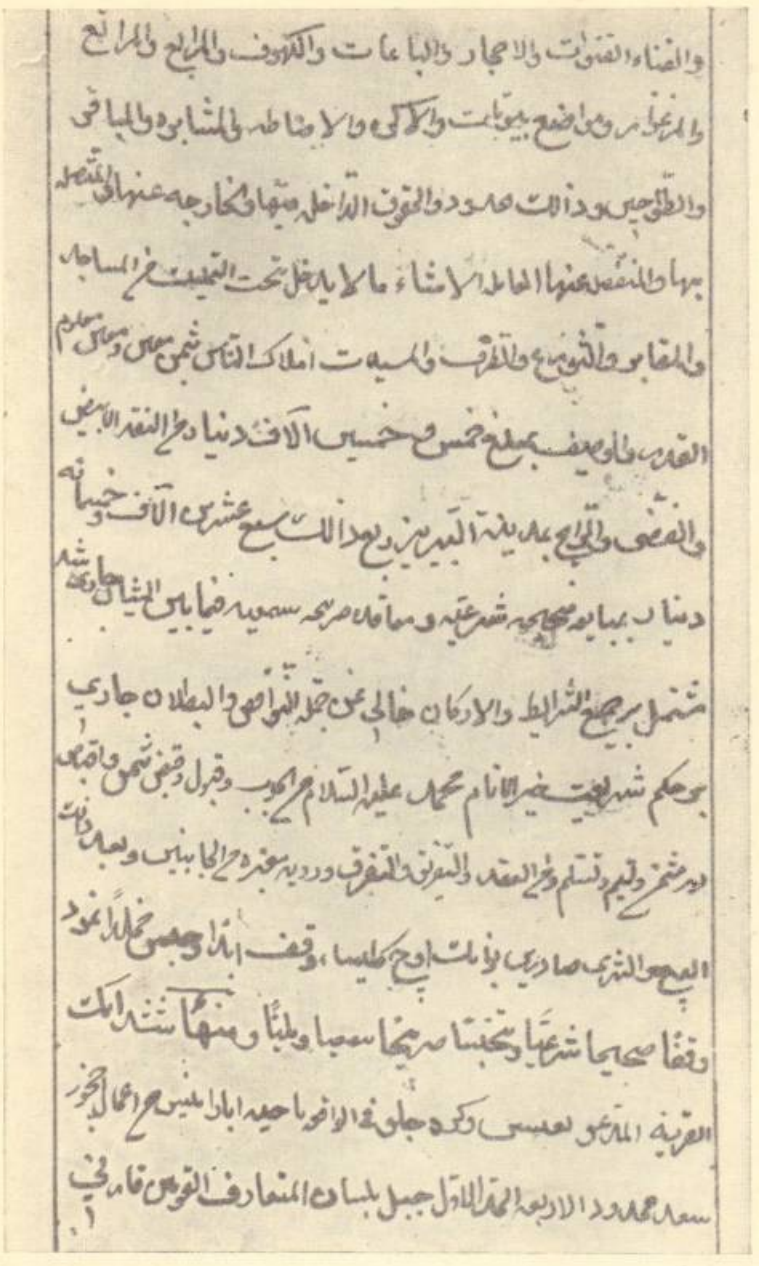

Վավերագիր 5 (XI) Документ 5 (XI)

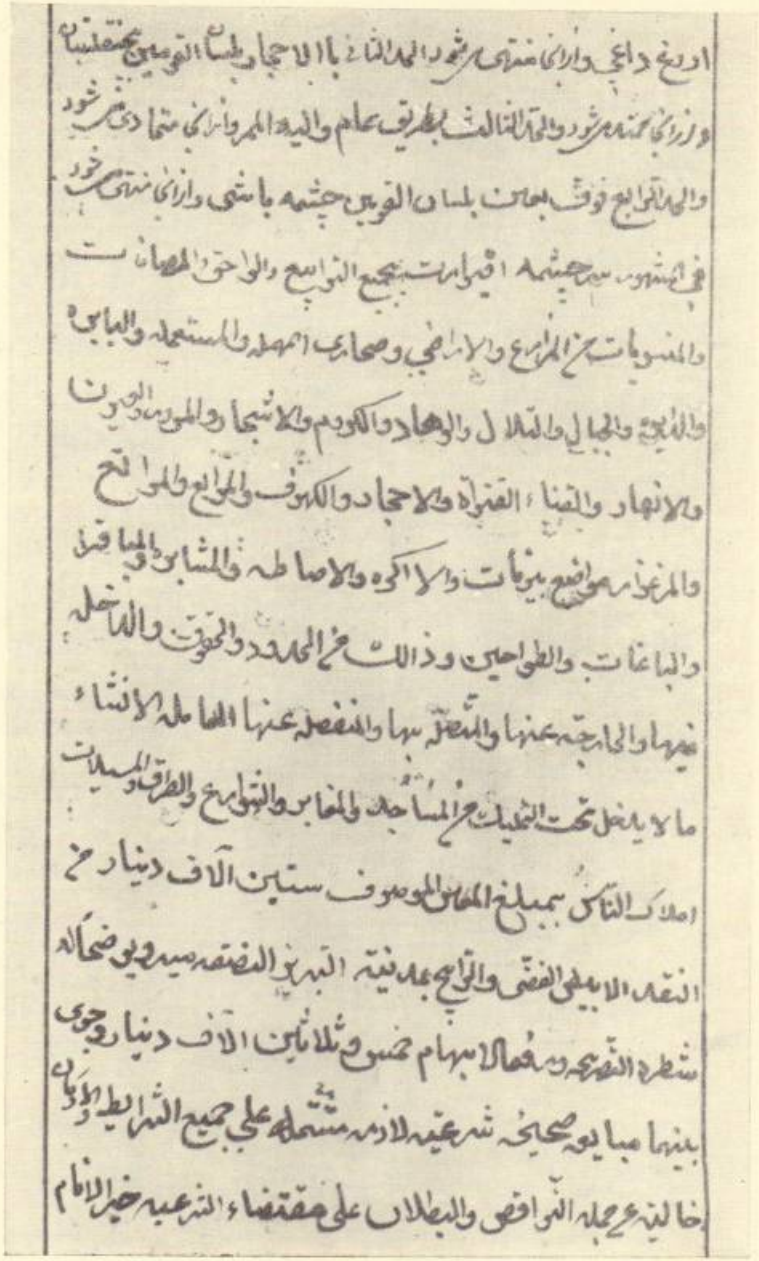

Վավերագիր 5 (XII) Документ 5 (XII)

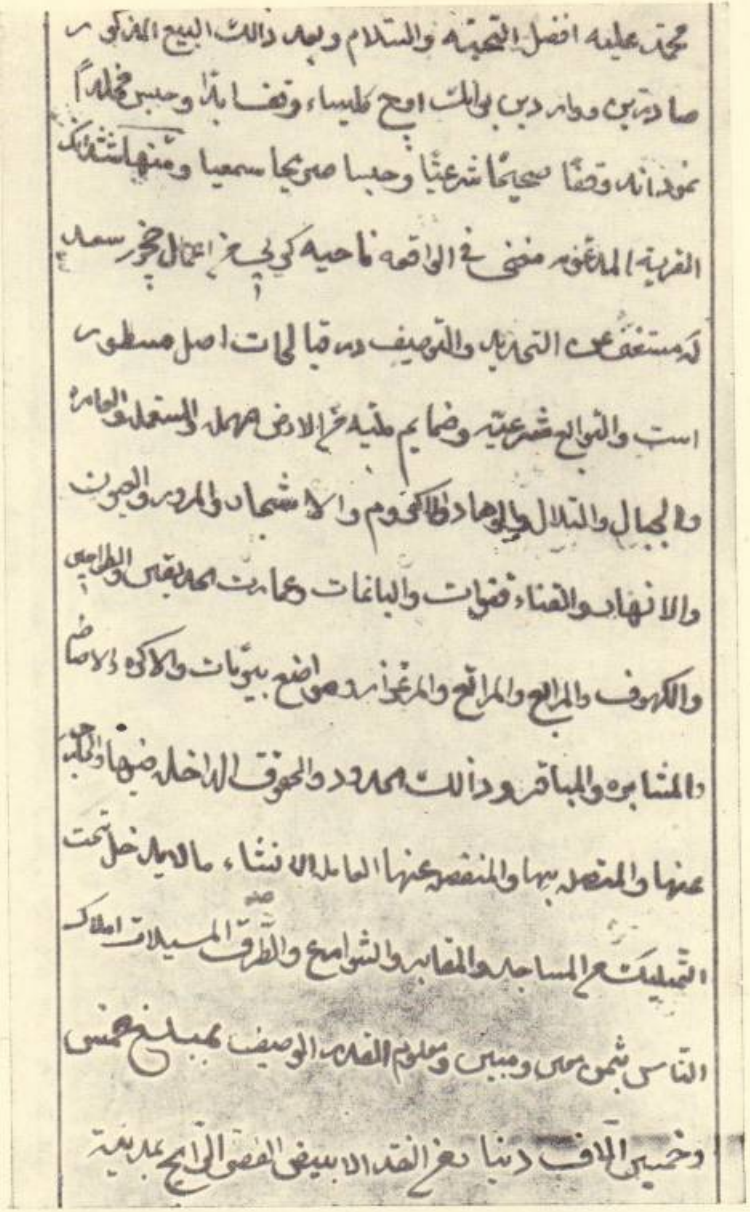

Վավերագիր 5 (XIII) Документ 5 (XIII)

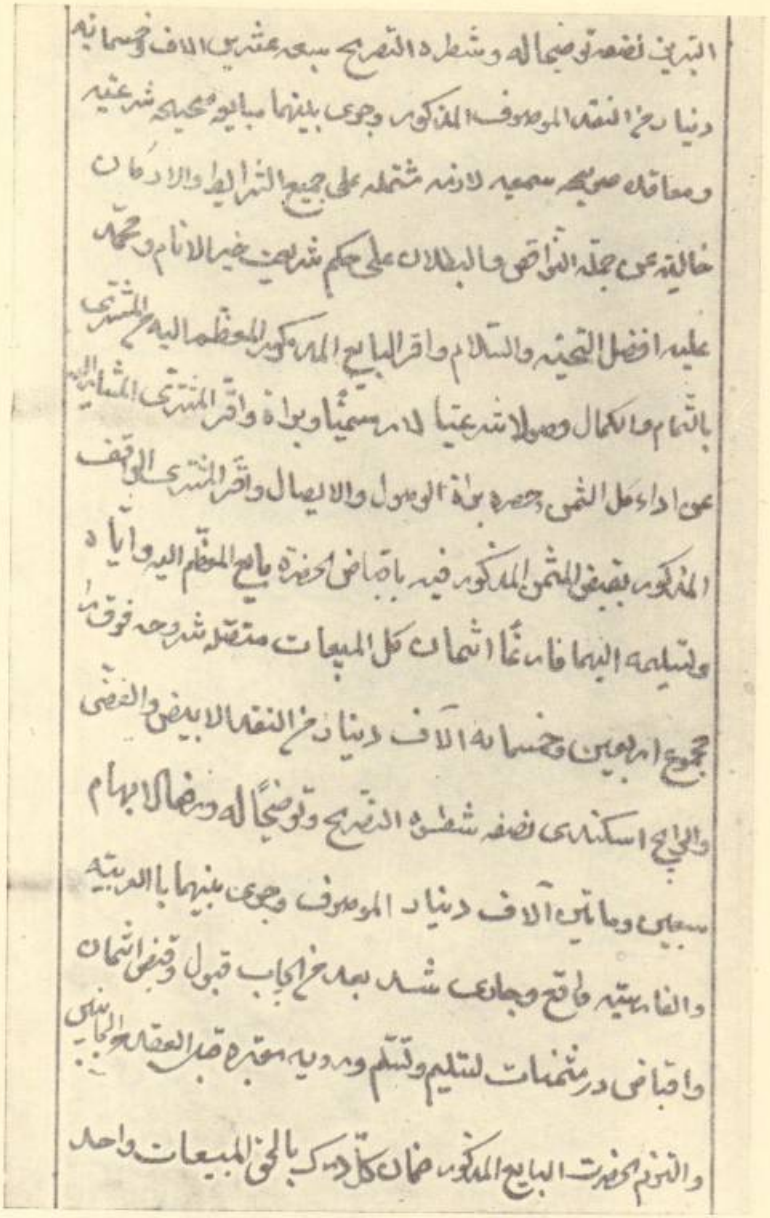

Վավերագիր 5 (XIV) Документ 5 (XIV)

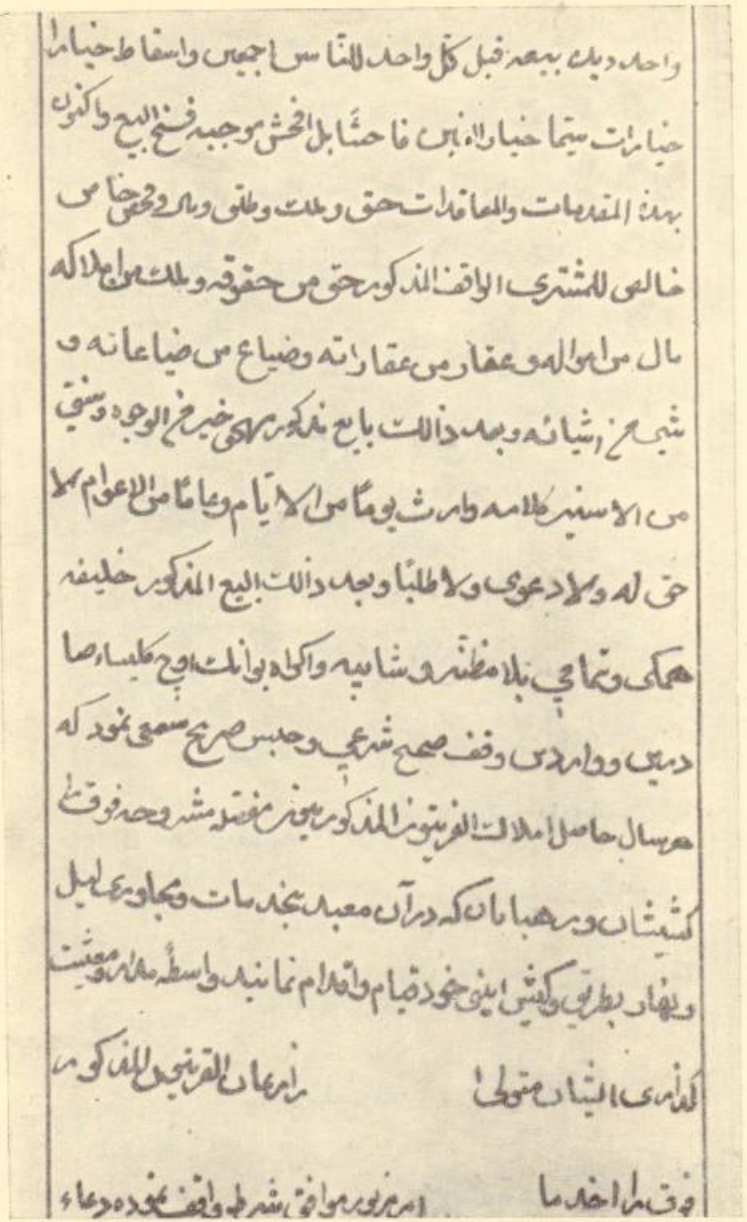

Վավերագիր 5 (XV) Документ 5 (XV)

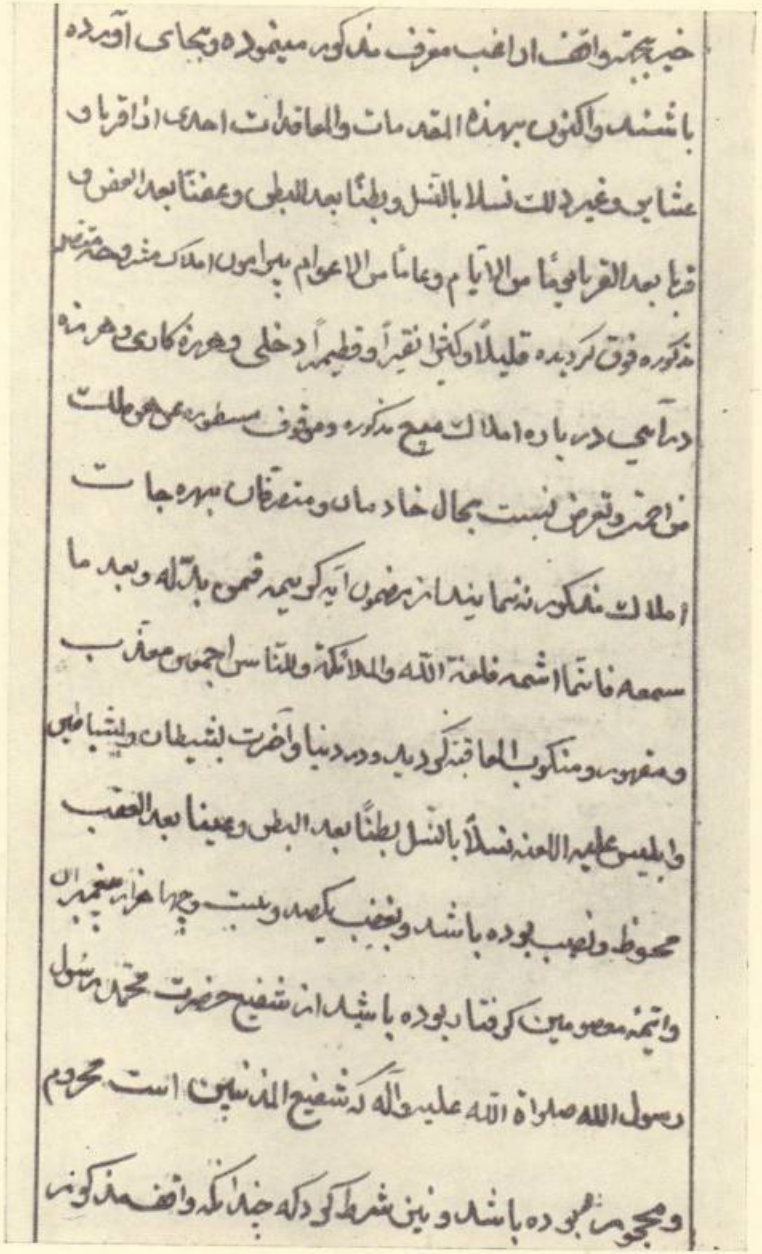

Վավերագիր 5 (XVI)

Документ 5 (XVI)

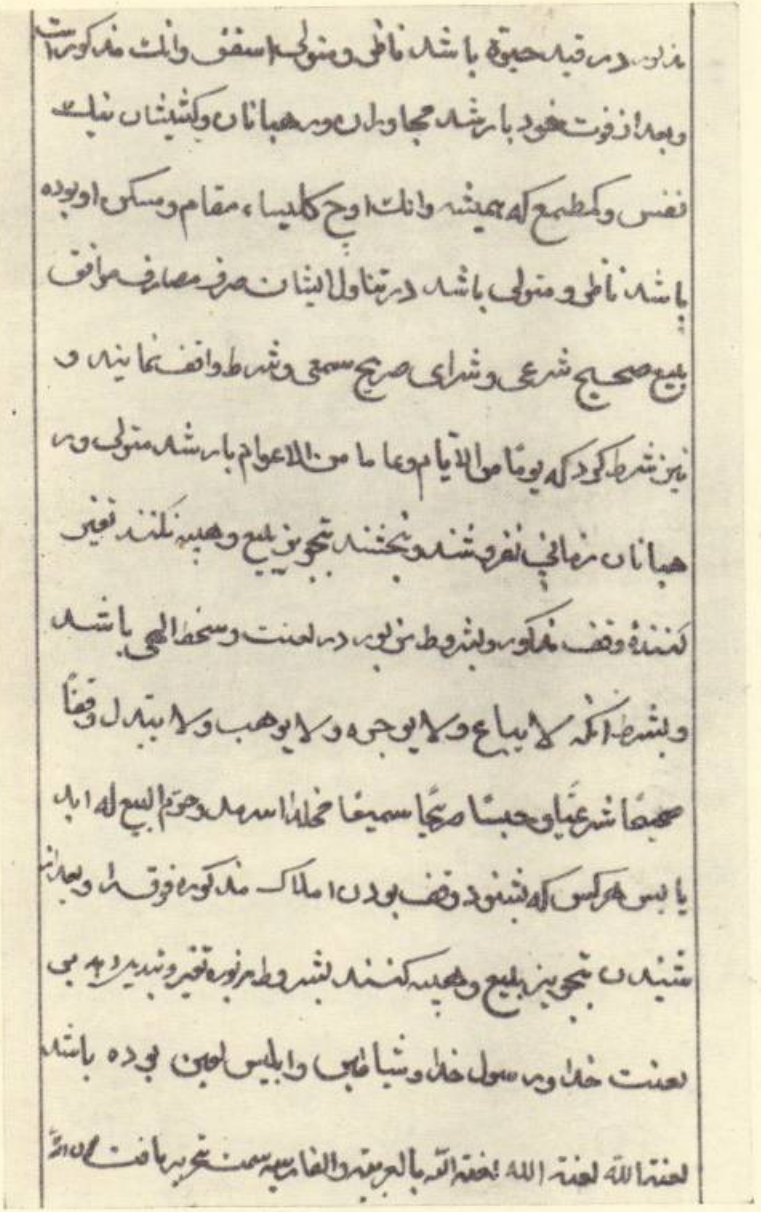

Վավերագիր 5 (XVII)

Документ 5 (XVII)

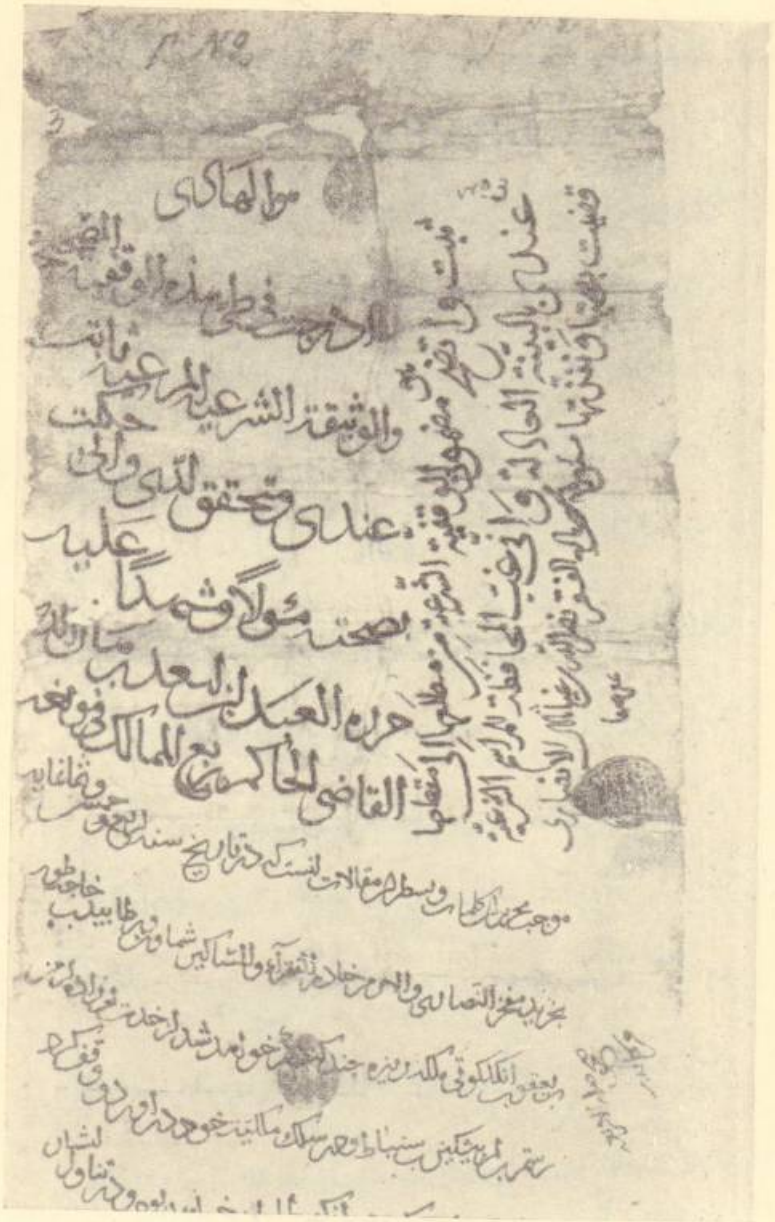

Վավերագիր 7 (I) Документ 7 (I)

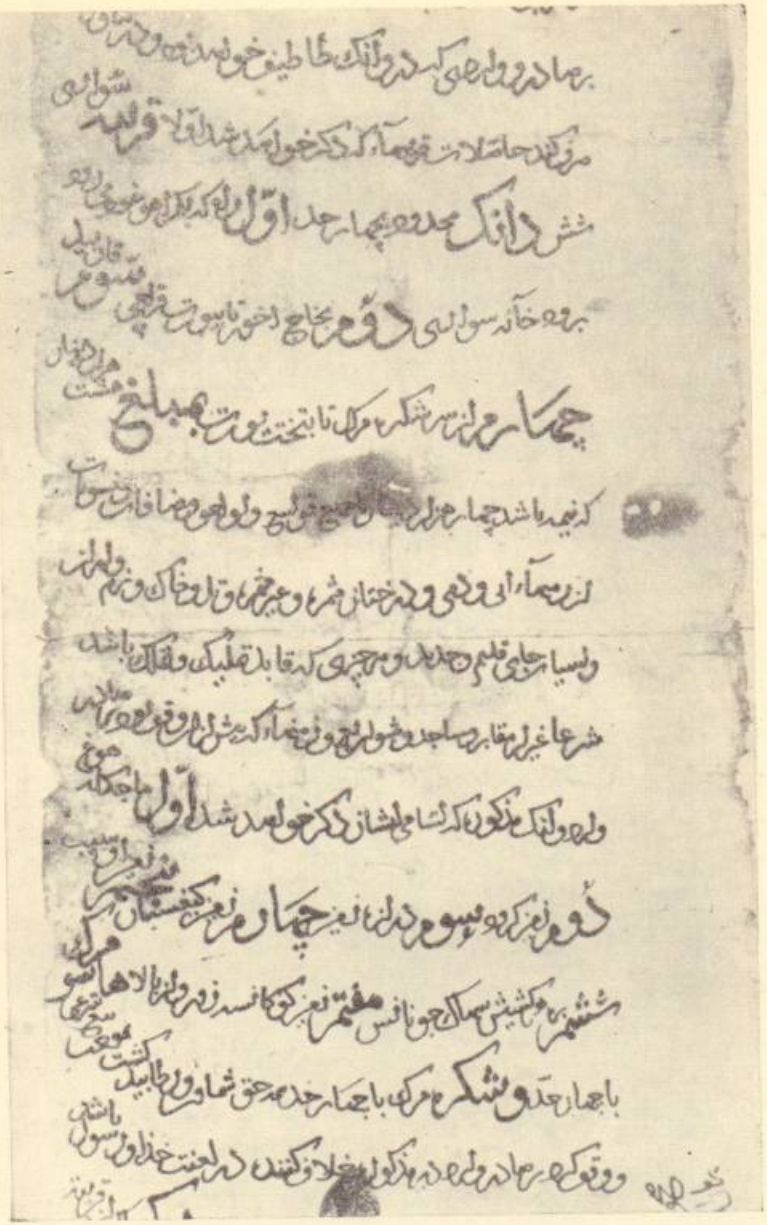

Վավերագիր 7 (II) Документ 7 (II)

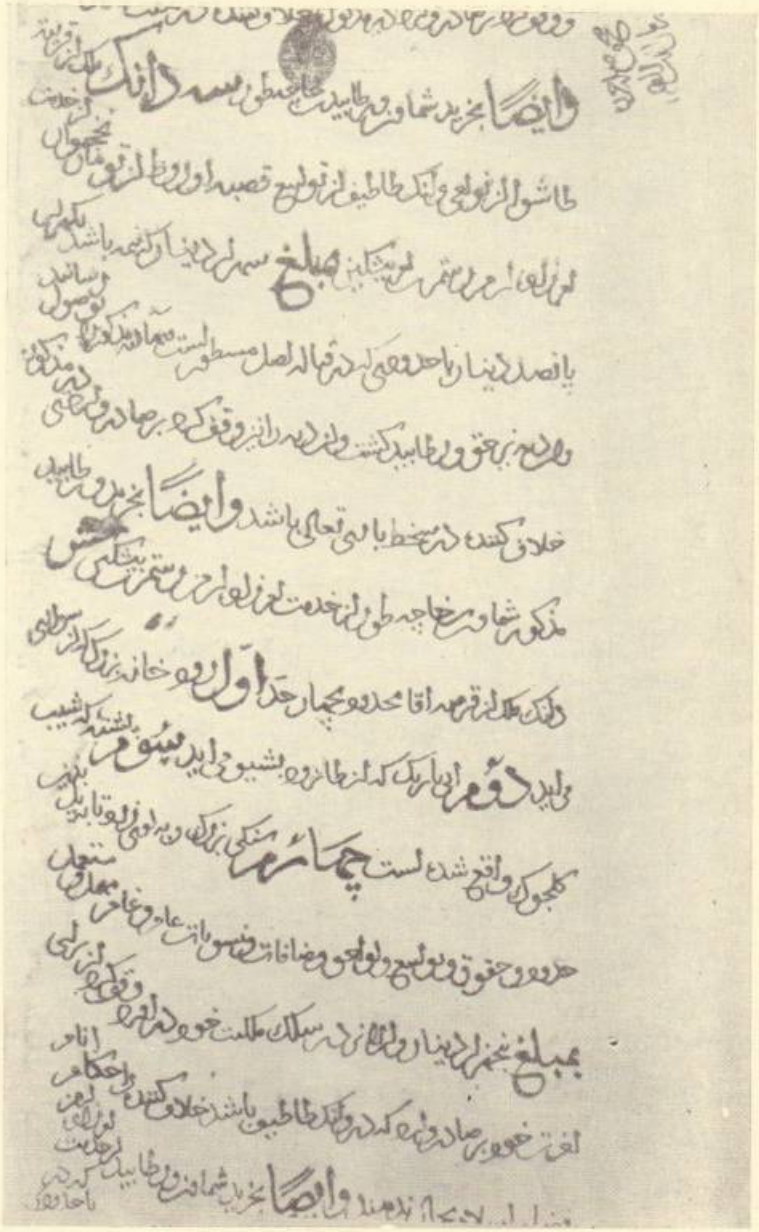

Վավերագիր 7 (III) Документ 7 (III)

Վավերագիր 7 (IV) Документ 7 (IV)

Վավերագիր 7 (V) Документ 7 (V)

Վավերագիր 7 (VI) Документ 7 (VI)

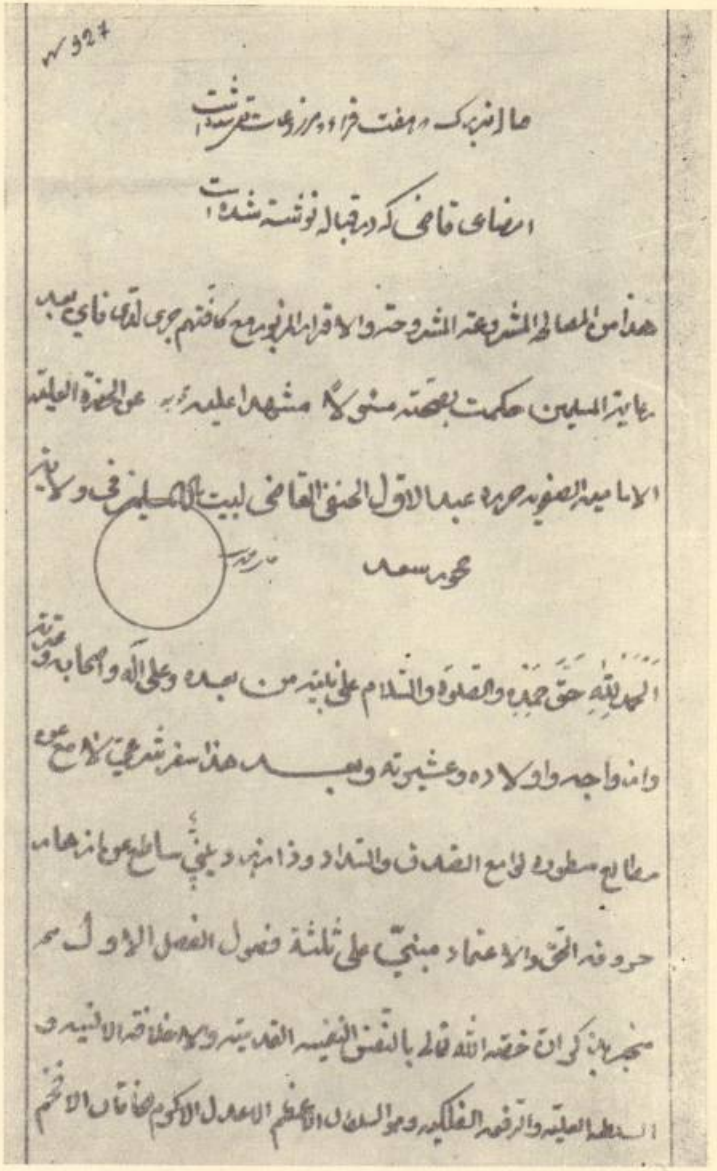

Հավելված 8 (I)

Документ 8 (I)

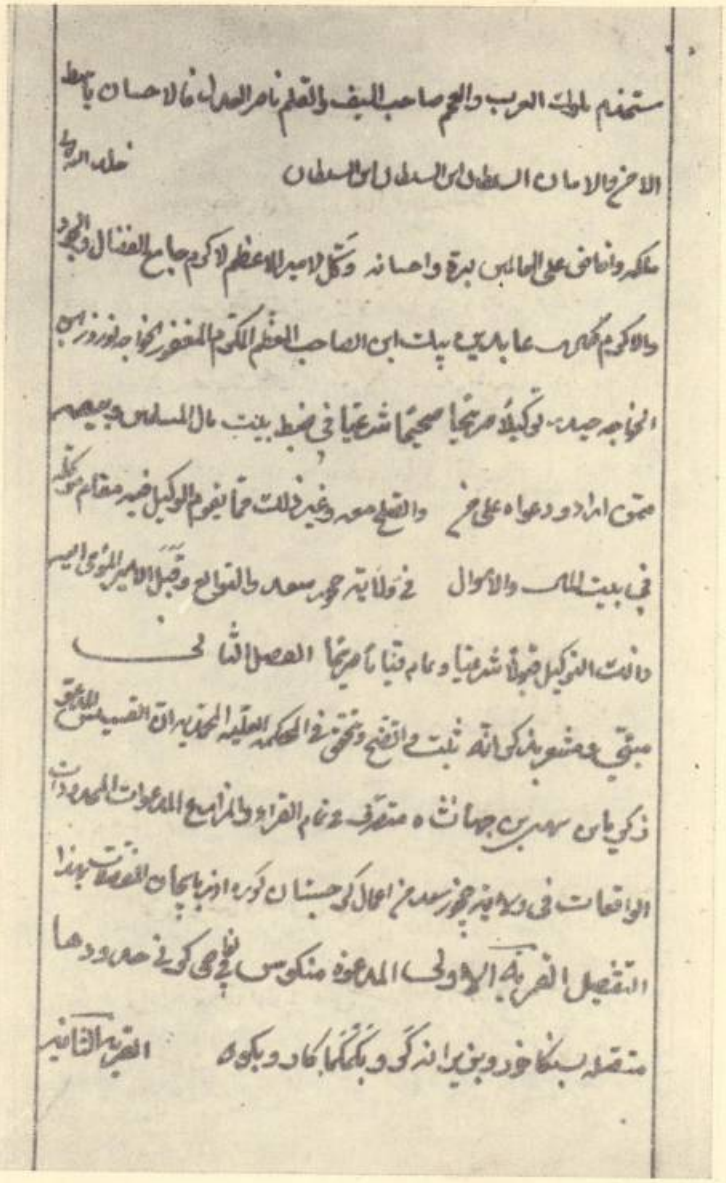

Հավելված 8 (II)

Документ 8 (II)

Документ 8 (III)

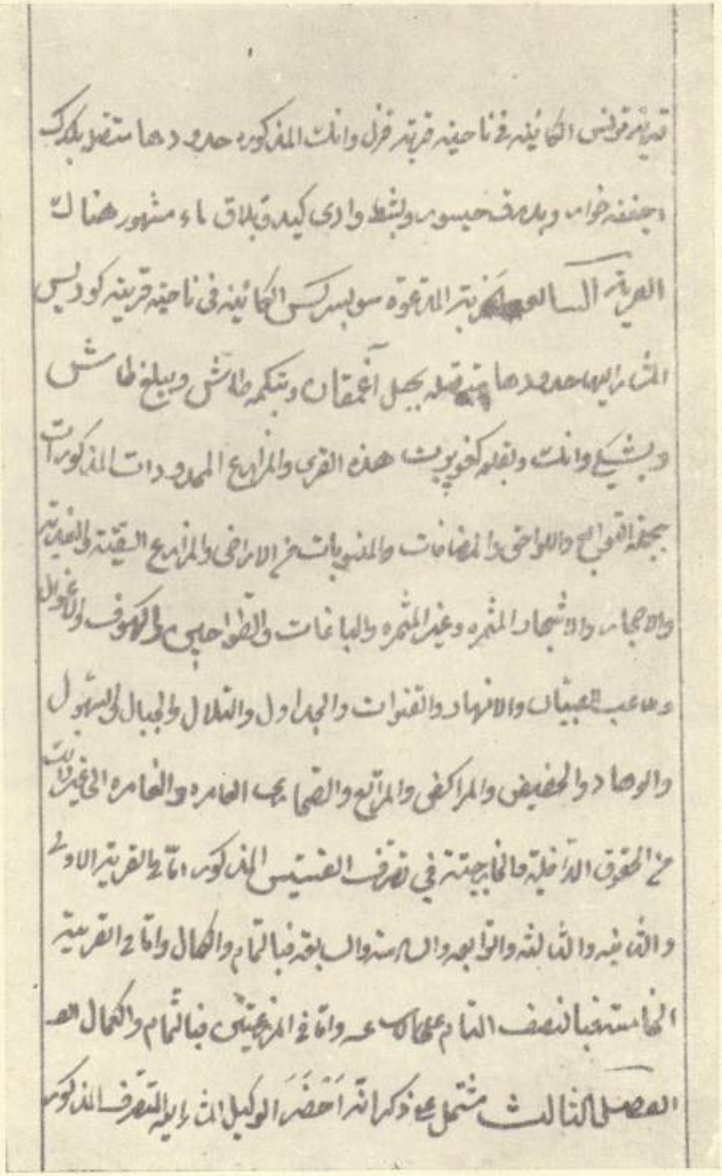

Документ 8 (IV)

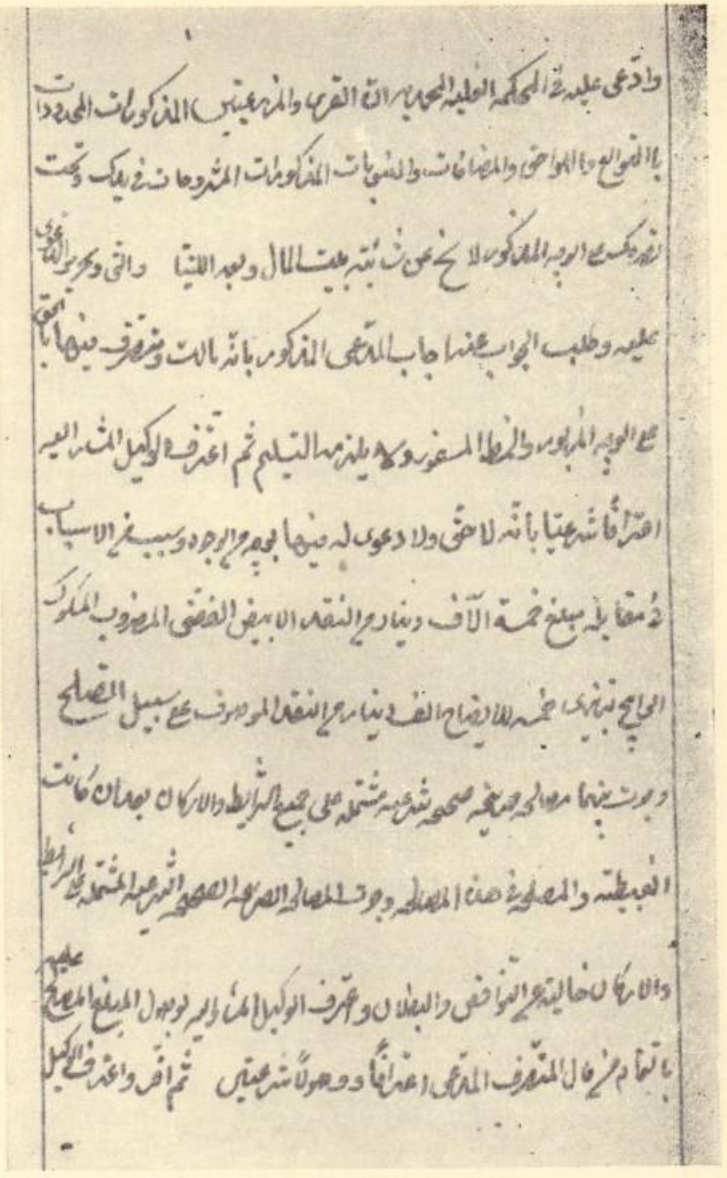

Վավերագիր 8 (V) Документ 8 (V)

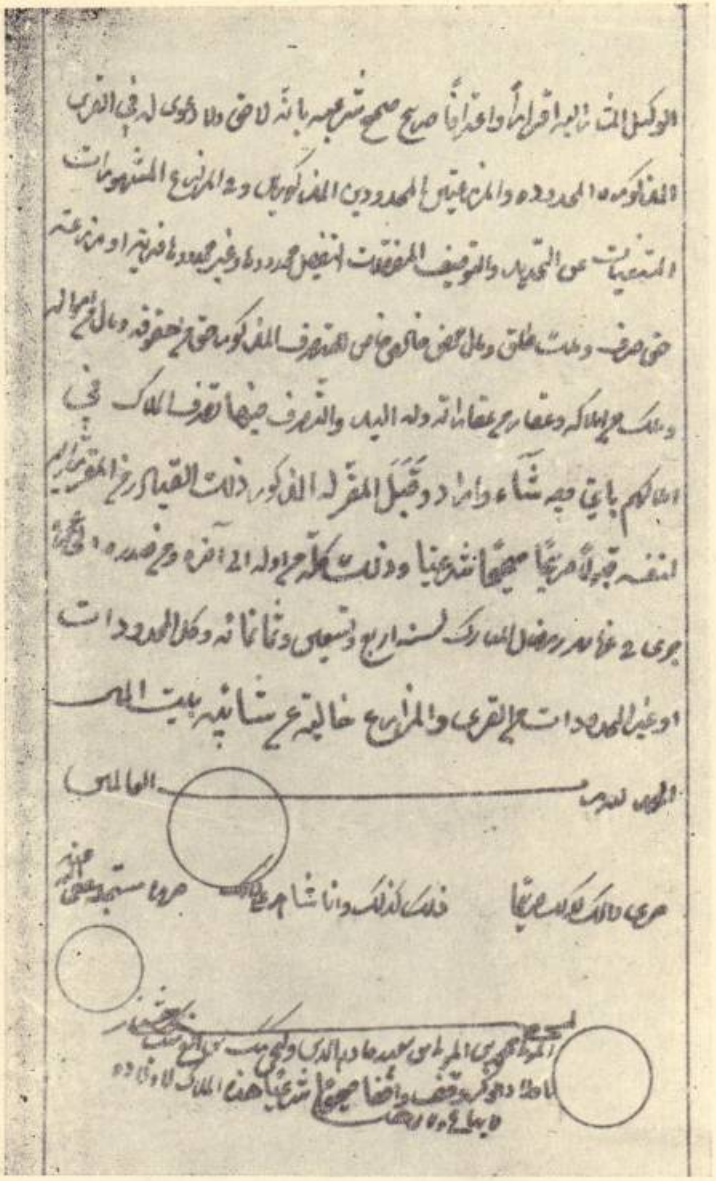

Վավերագիր 8 (VI) Документ 8 (VI)

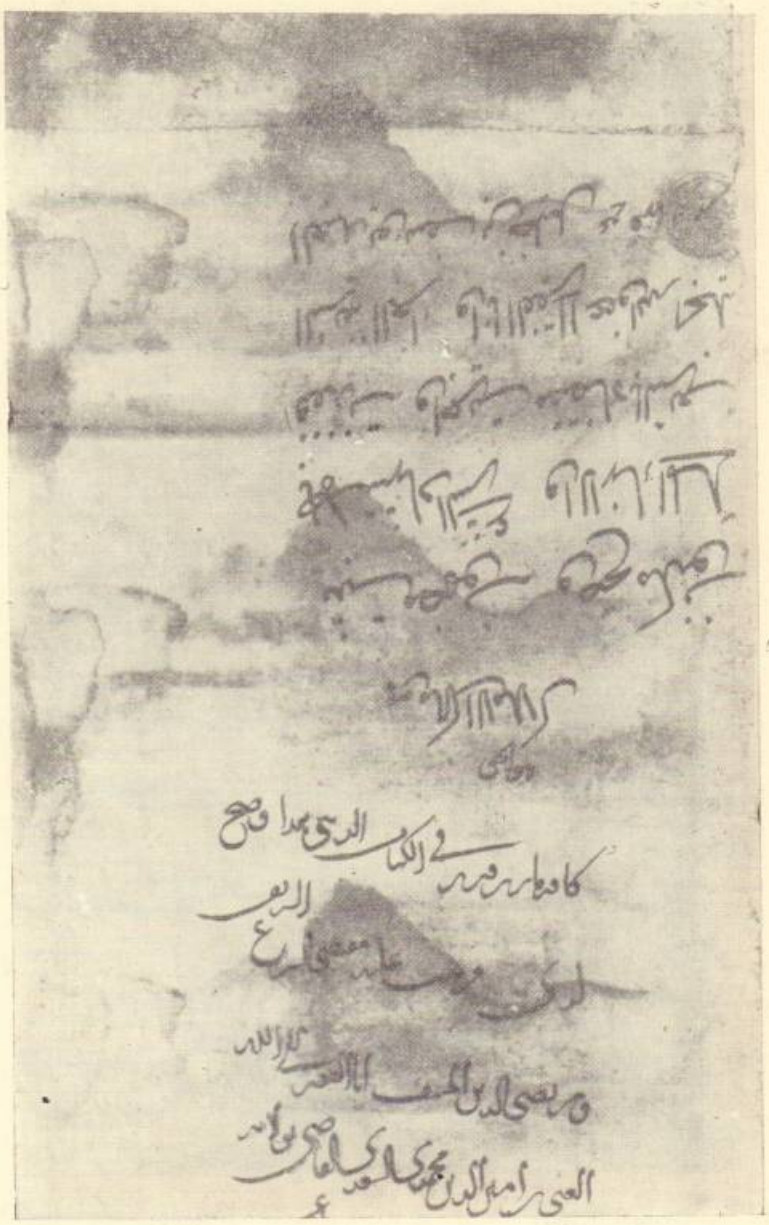

Վավերագիր 9 (I) Документ 9 (I)

Վավերագիր 9 (II) Документ 9 (II)

Վավերագիր 9 (III)

Документ 9 (III)

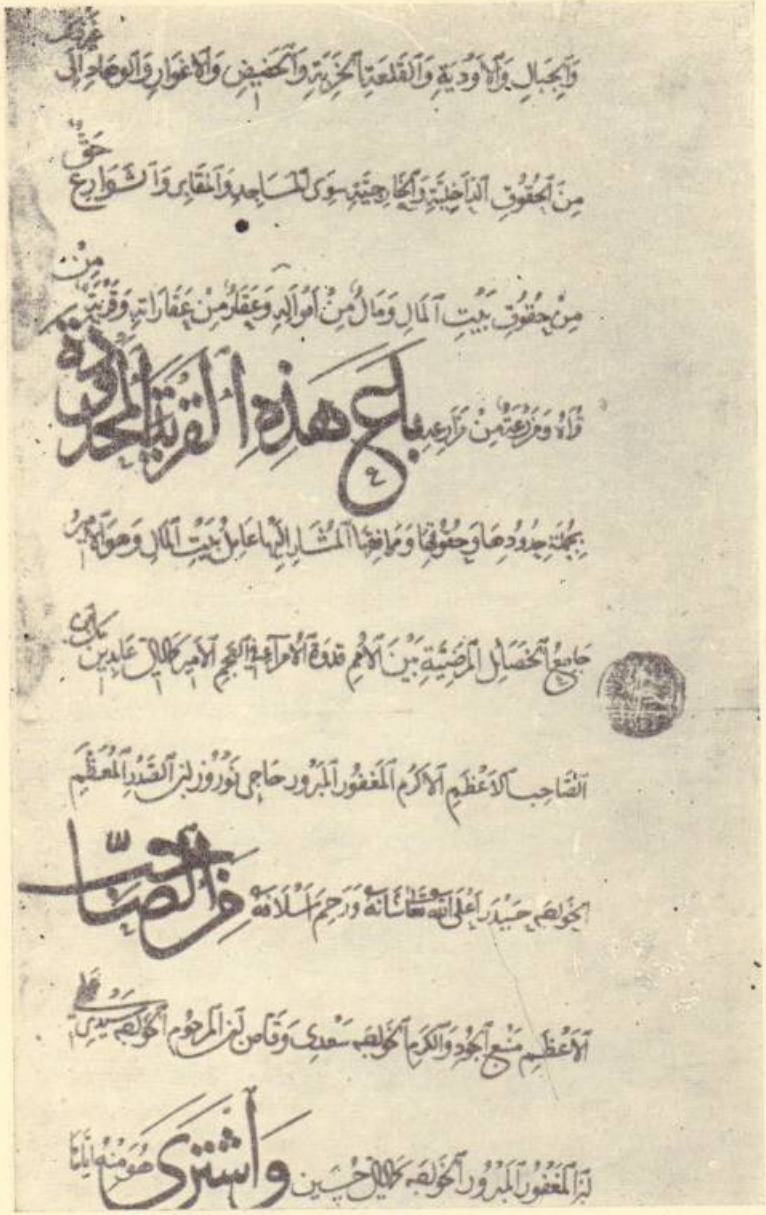

Վավերագիր 9 (IV)

Документ 9 (IV)

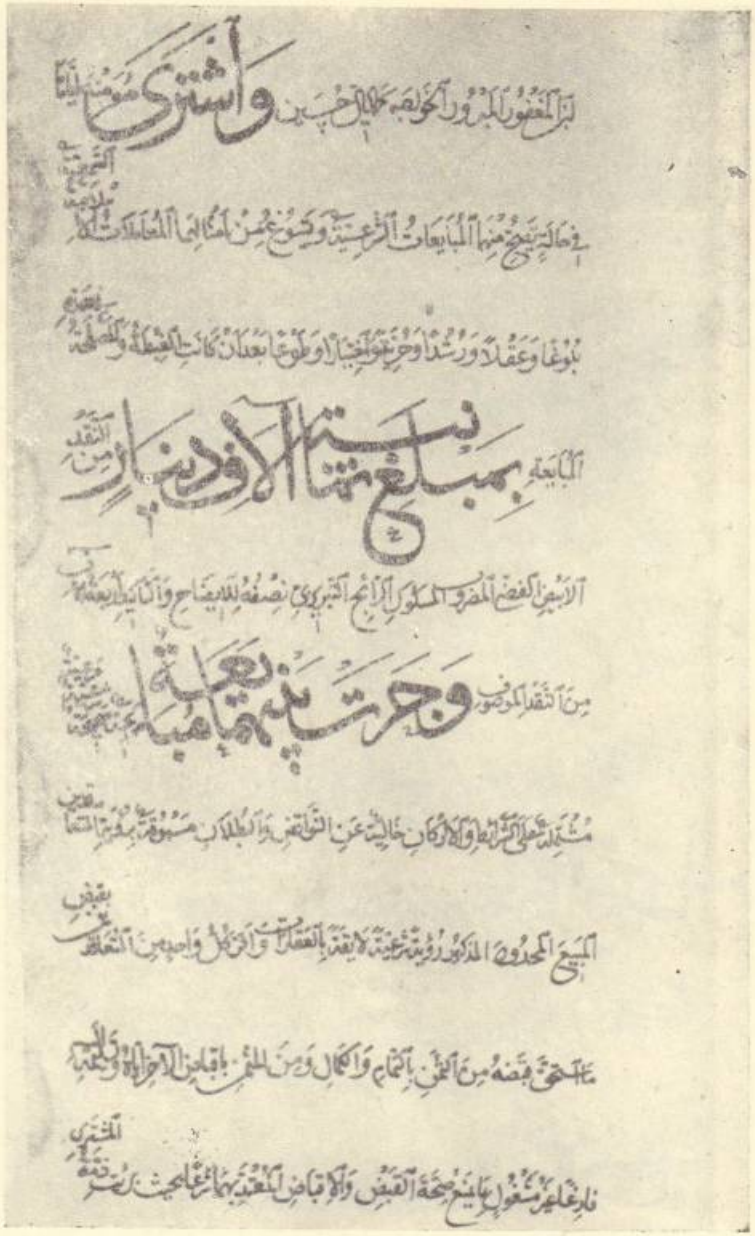

Վավերագիր 9 (V) Документ 9 (V)

Վավերագիր 9 (VI) Документ 9 (VI)

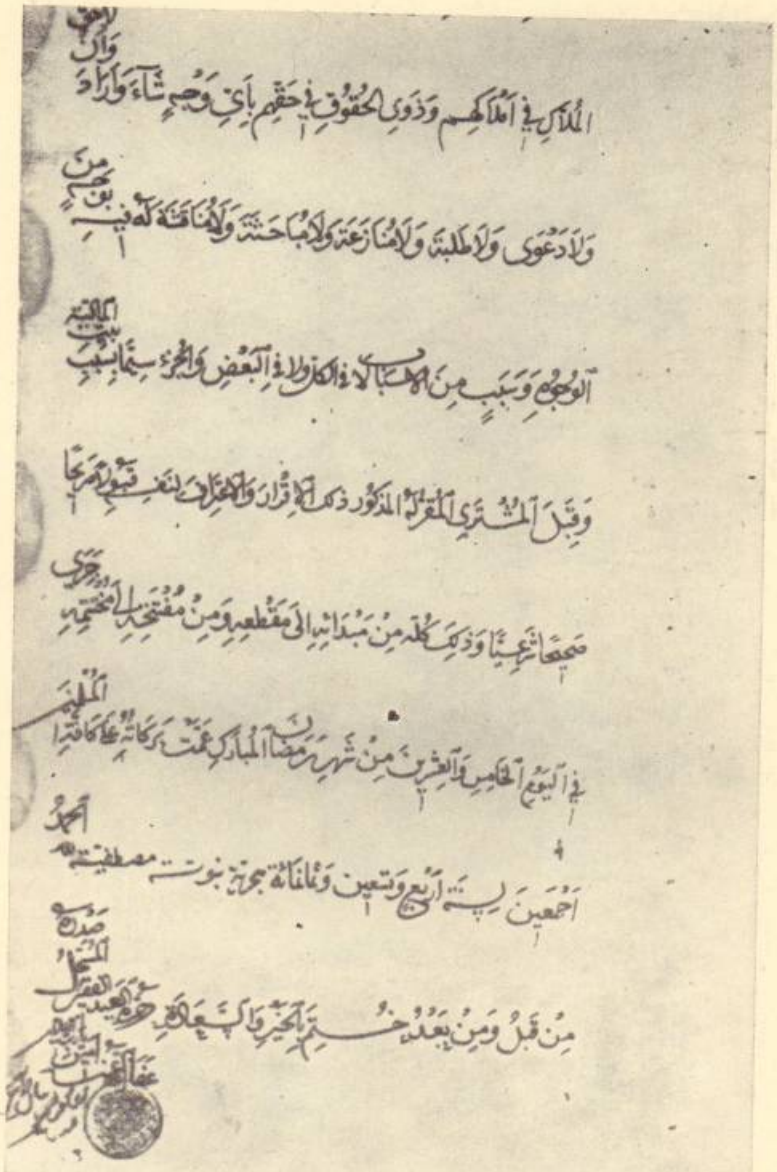

Վավերագիր 9 (VII)

Документ 9 (VII)

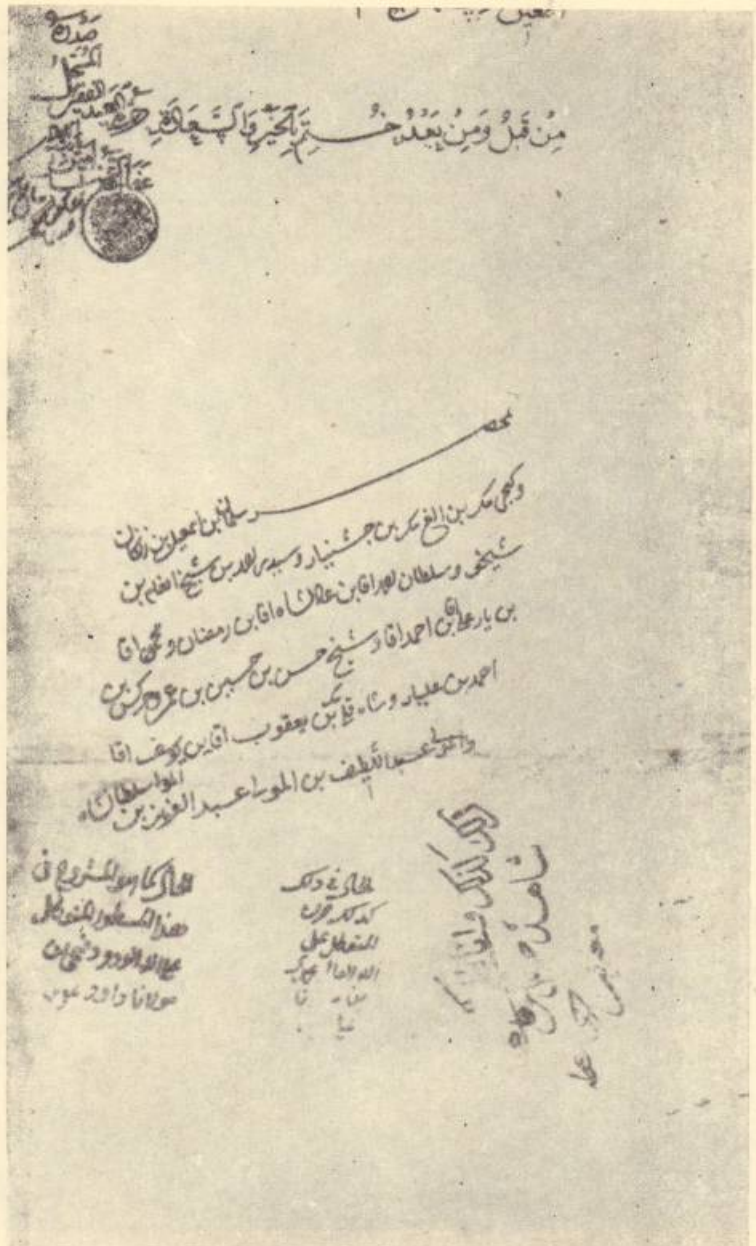

Վավերագիր 9 (VIII)

Документ 9 (VIII)

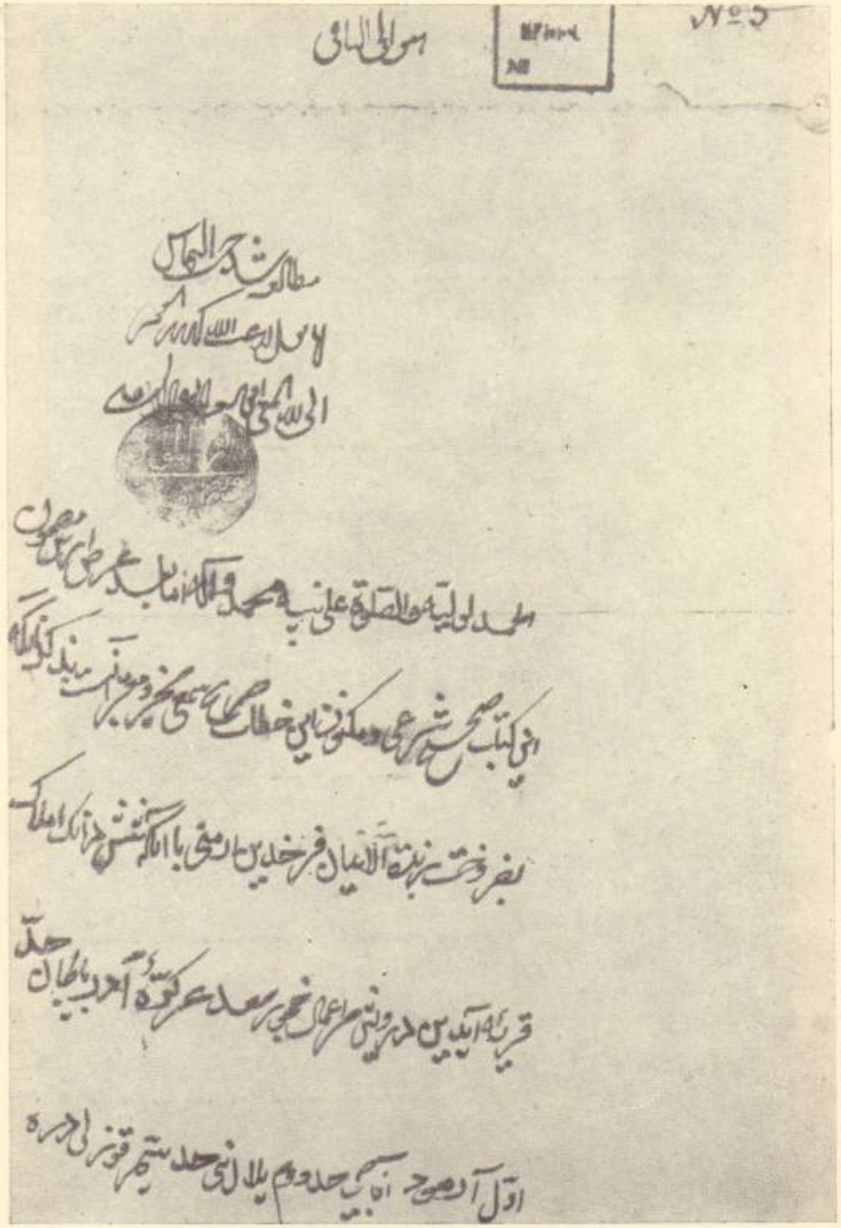

Վավերագիր 10 (I)

Документ 10 (I)

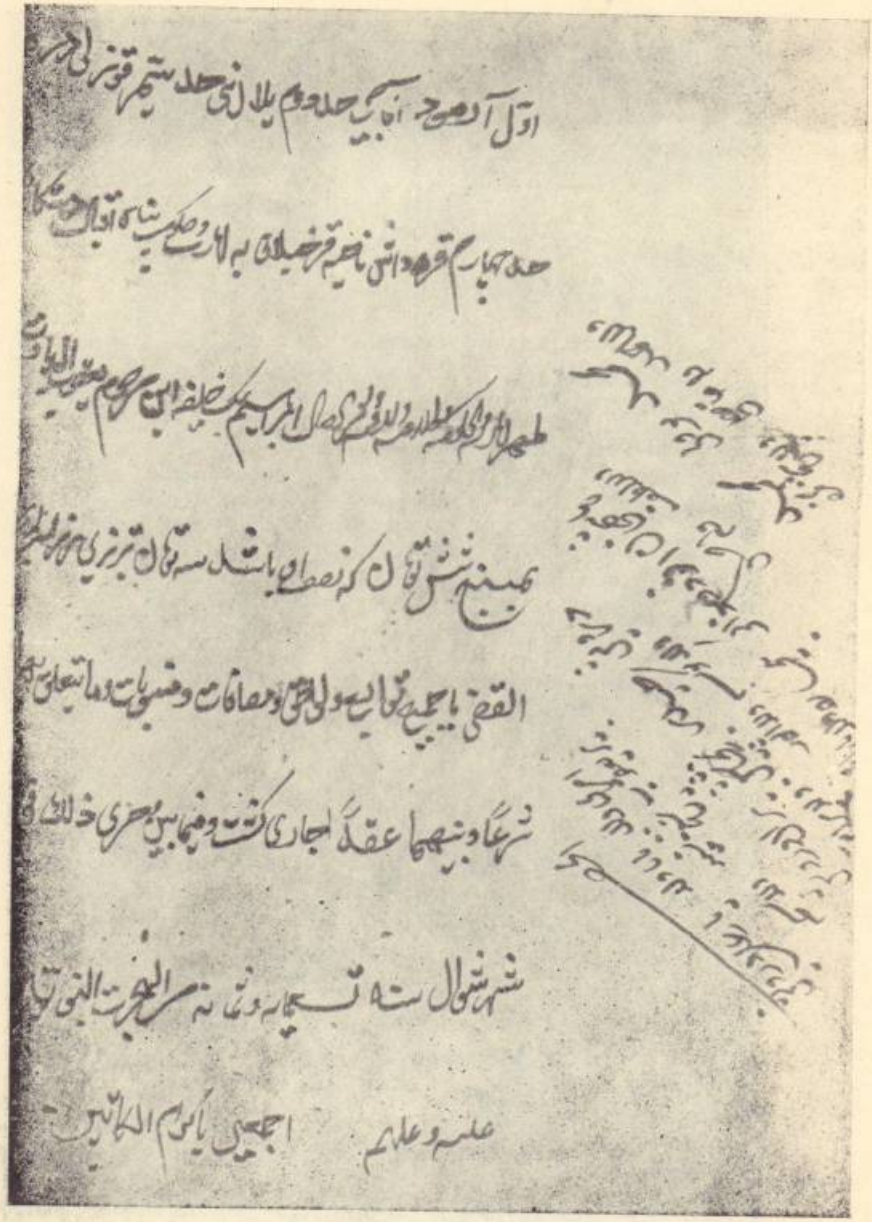

Վավերագիր 10 (II)

Документ 10 (II)

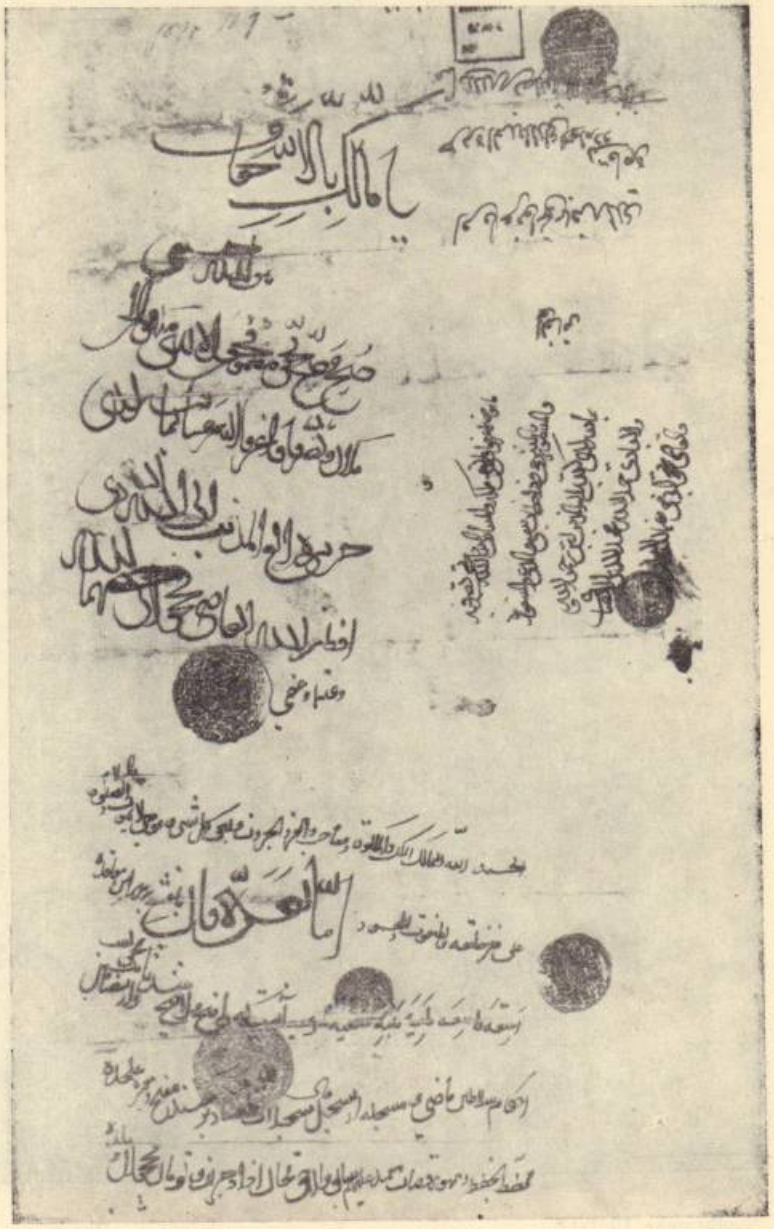

Վավերագիր 11 (I)

Документ 11 (I)

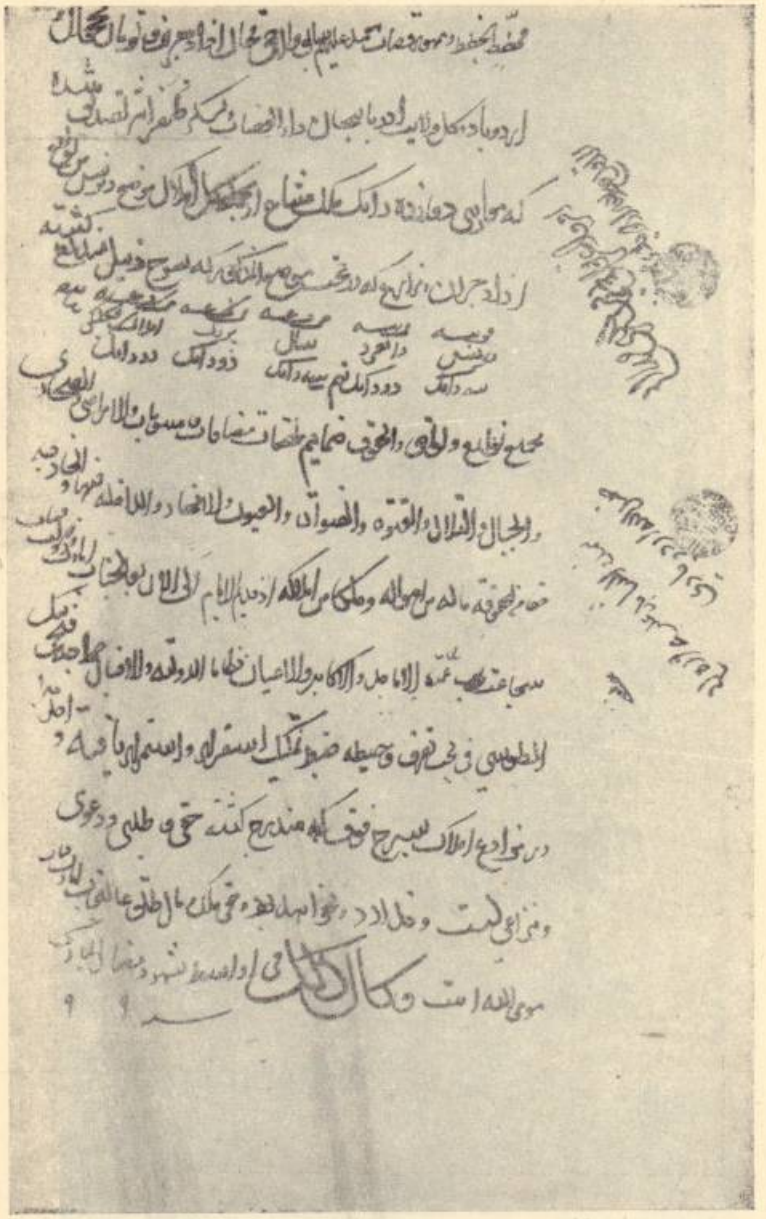

Վավերագիր 11 (II)

Документ 11 (II)

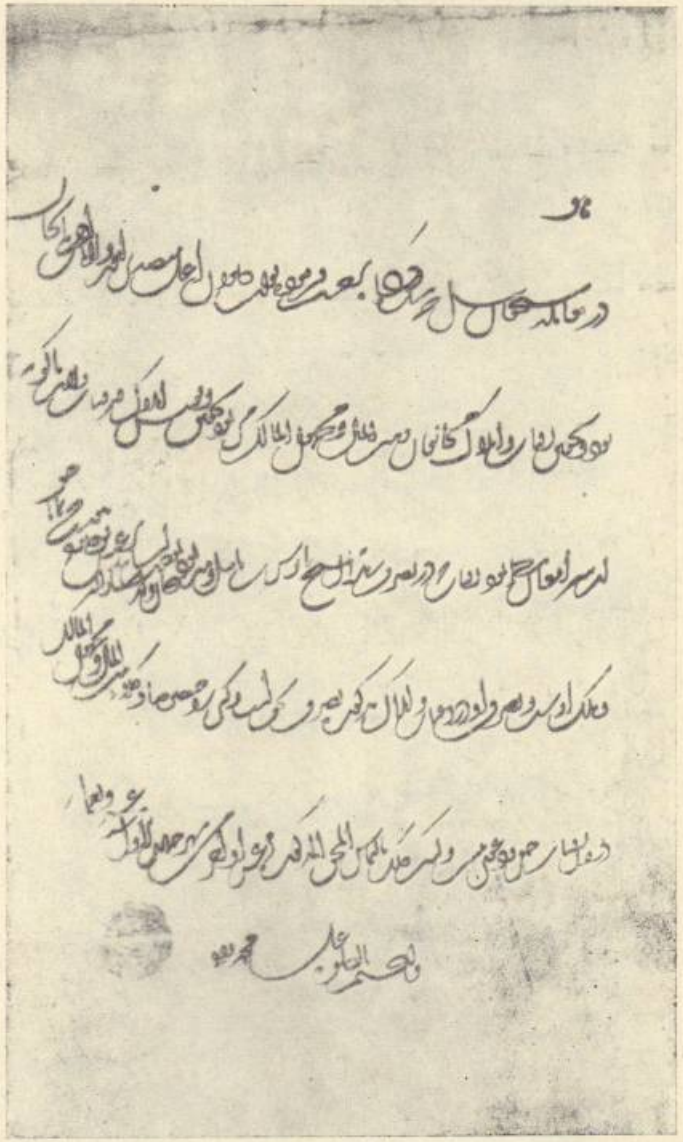

Վավերագիր 12 Документ 12

Վավերագիր 13 (I) Документ 13 (I)

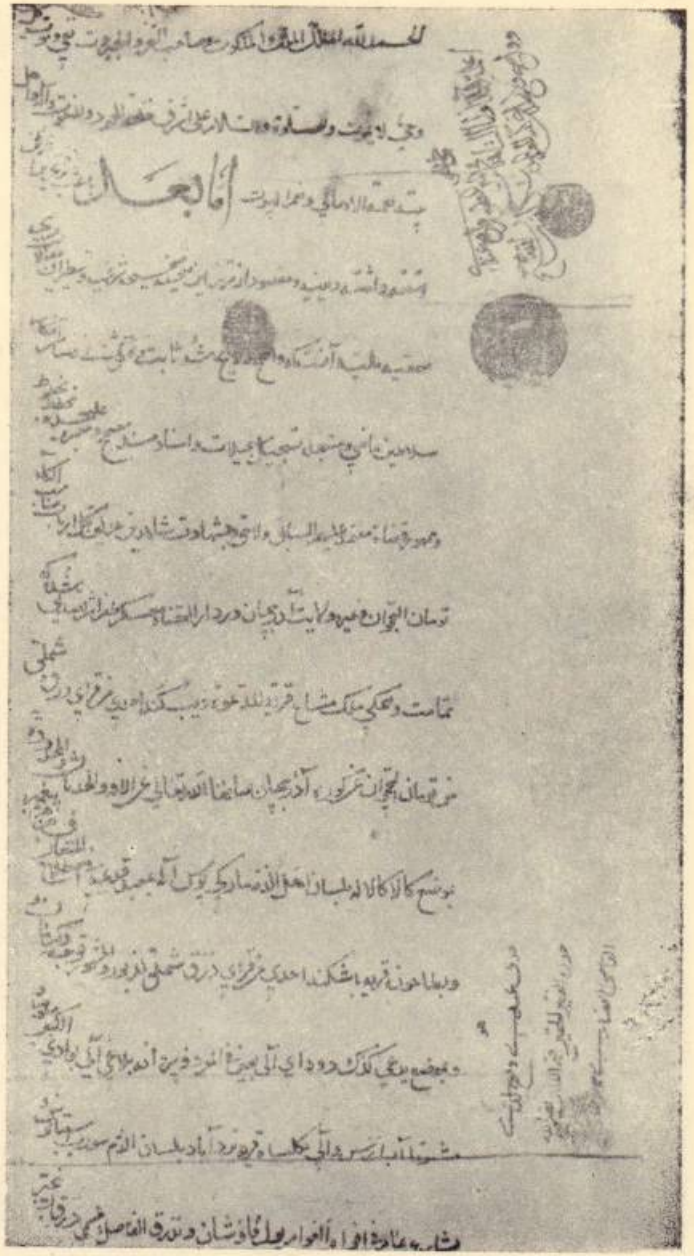

Վավերագիր 13 (II) Документ 13 (II)

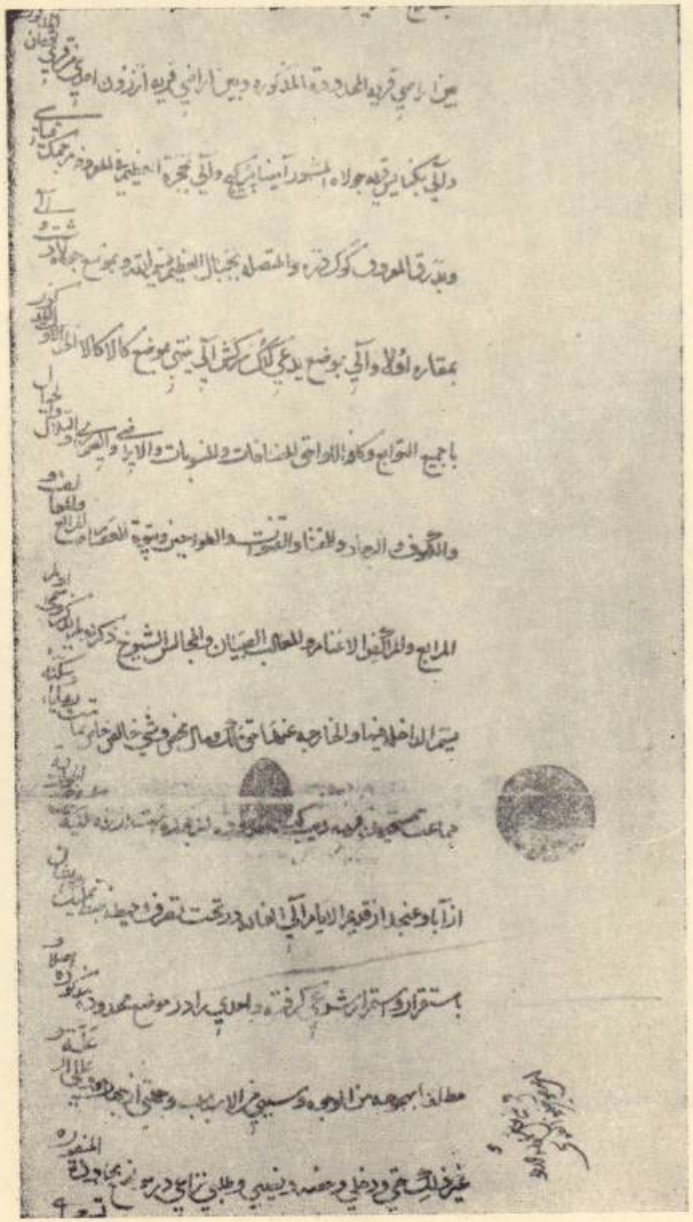

Վավերագիր 13 (III) Документ 13 (III)

Վավերագիր 13 (IV)

Документ 13 (IV)

Վավերագիր 14 (I)

Документ 14 (I)

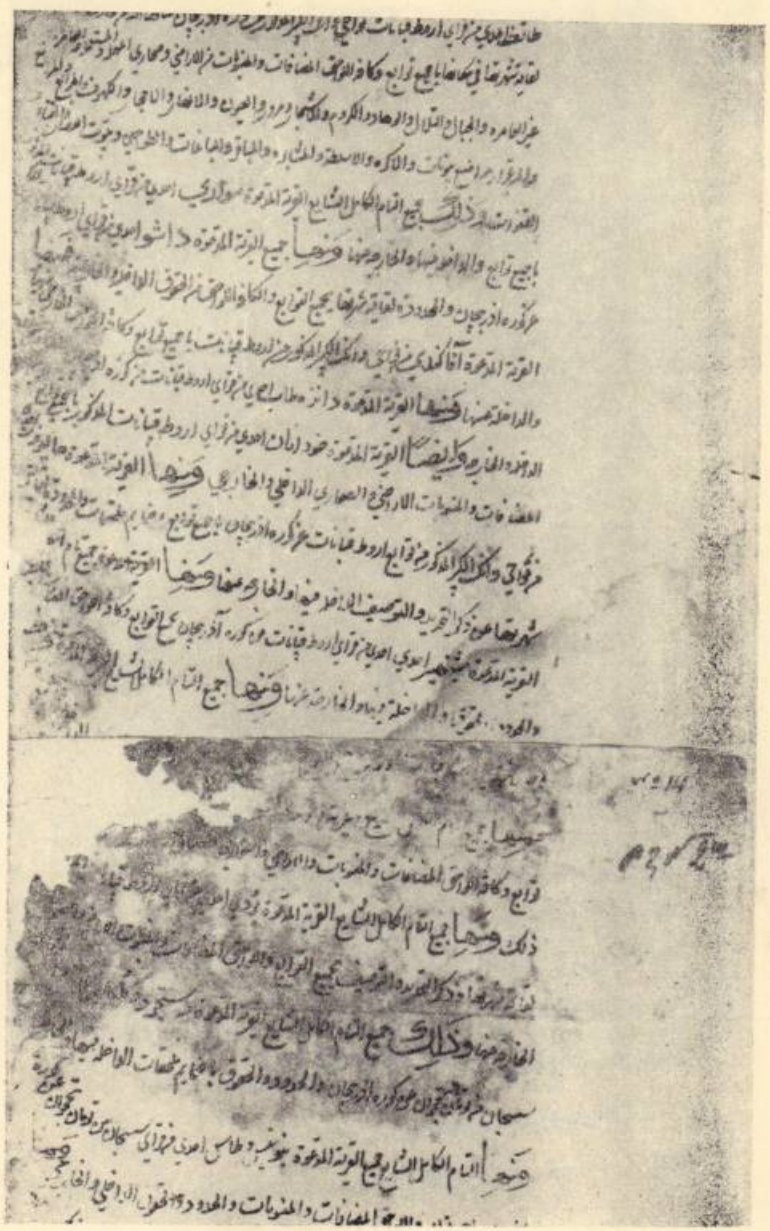

Վավերագիր 14 (II) Документ 14 (II)

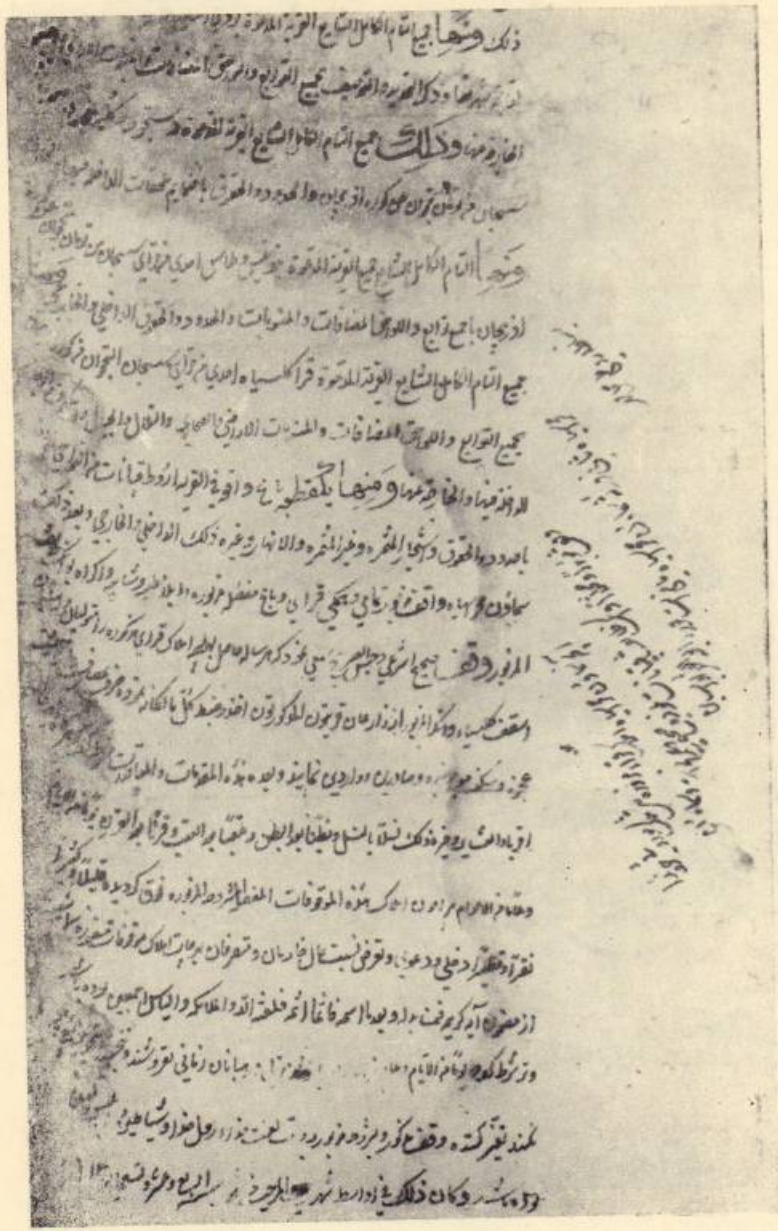

Վավերագիր 14 (III) Документ 14 (III)

Վավերագիր 15 (I)

Документ 15 (I)

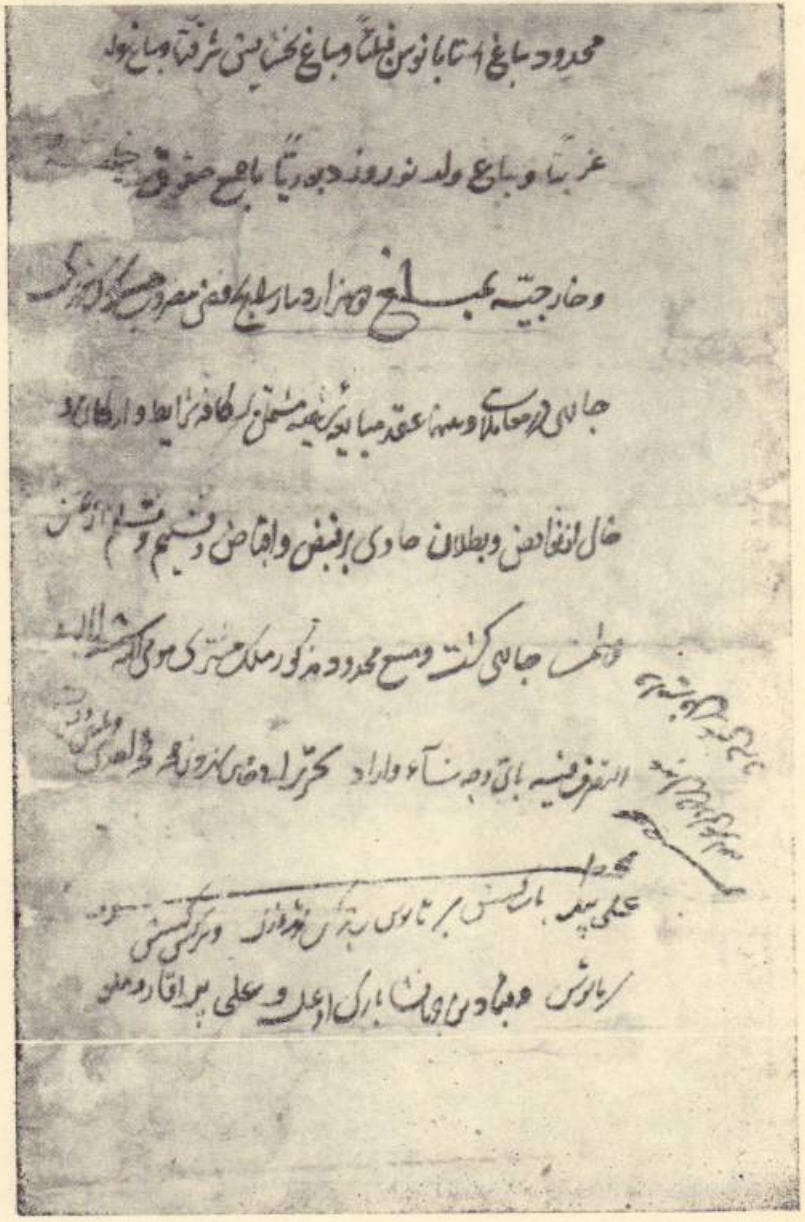

Վավերագիր 15 (II)

Документ 15 (II)

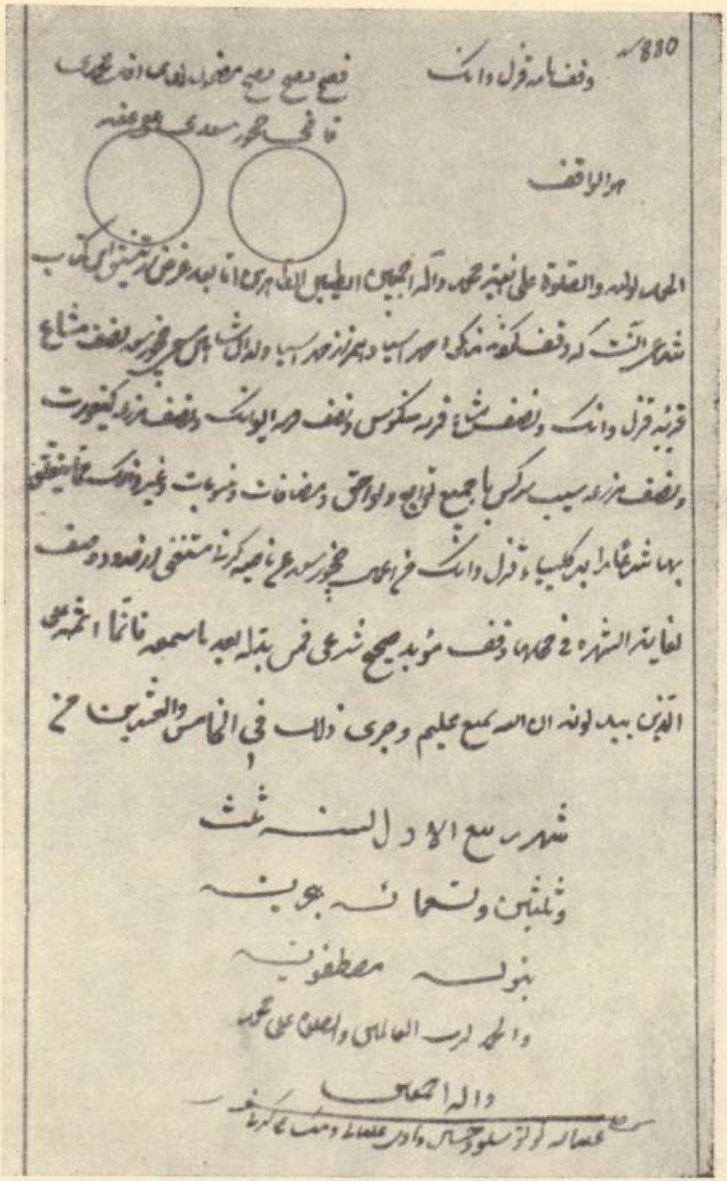

Վավերագիր 16

Документ 16

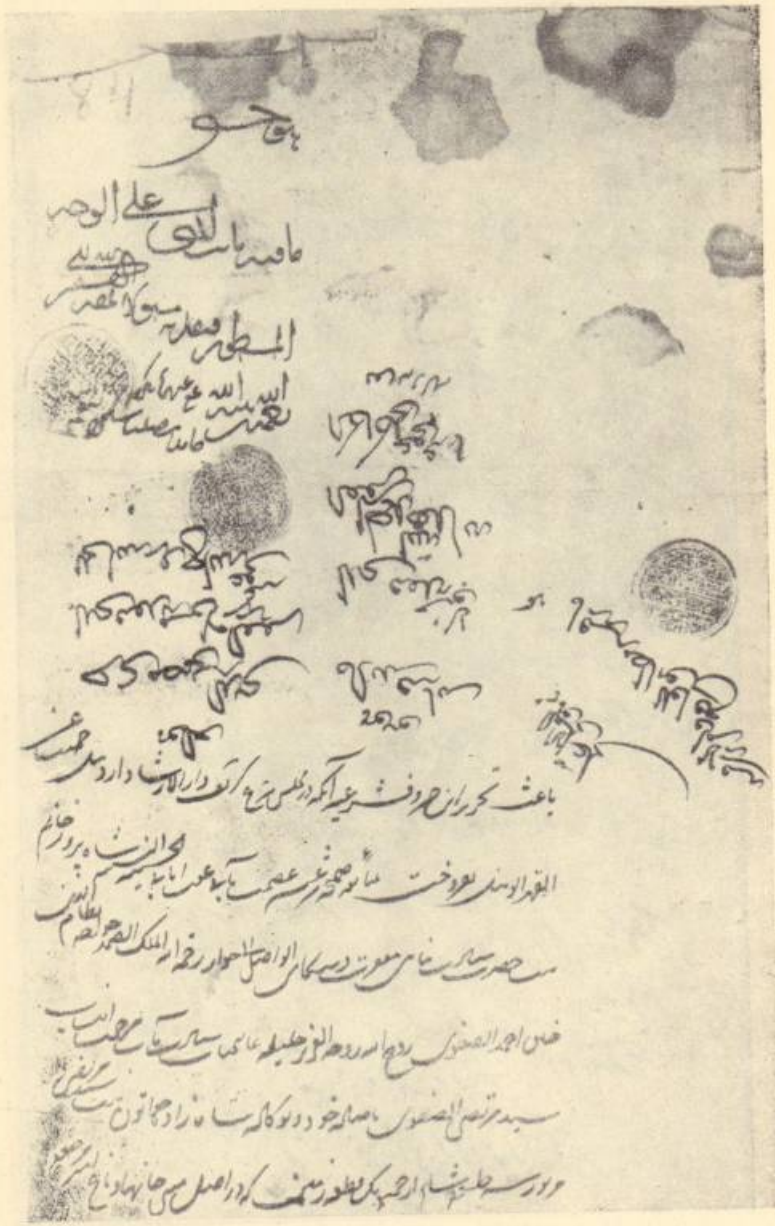

Վավերագիր 17 (I)

Документ 17 (I)

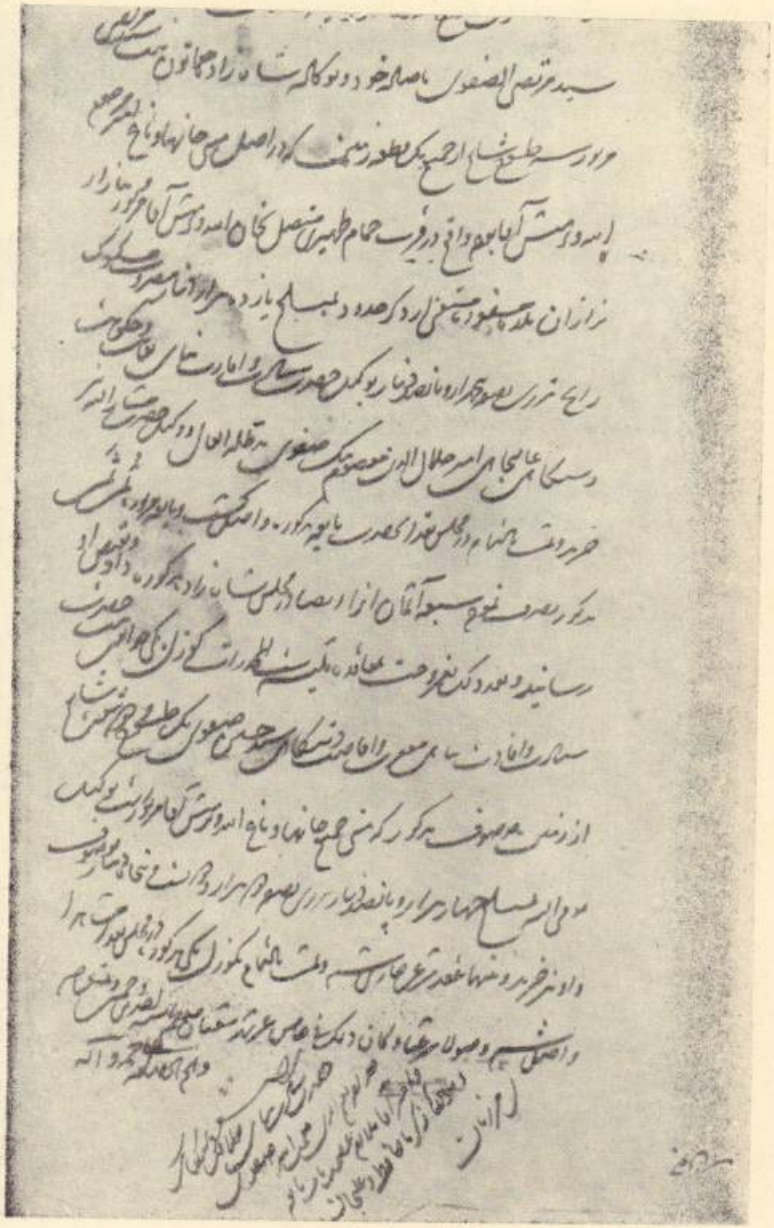

Վավերագիր 17 (II)

Документ 17 (II)

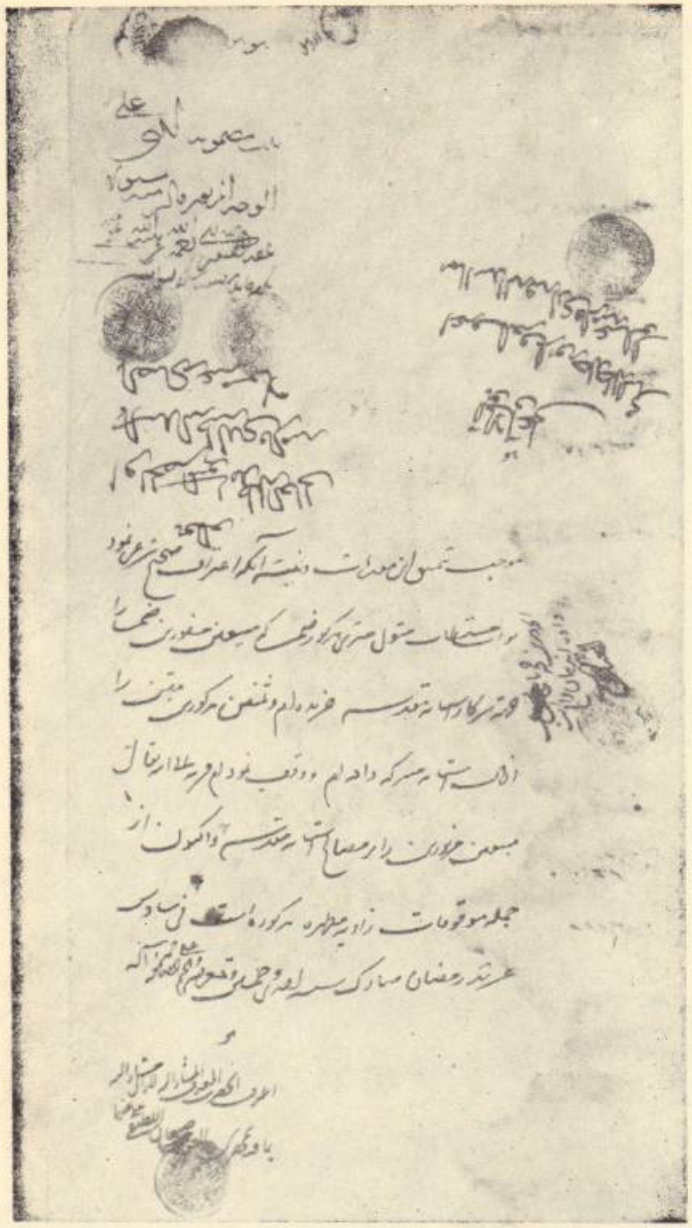

Վավերագիր 17 (III)

Документ 17 (III)

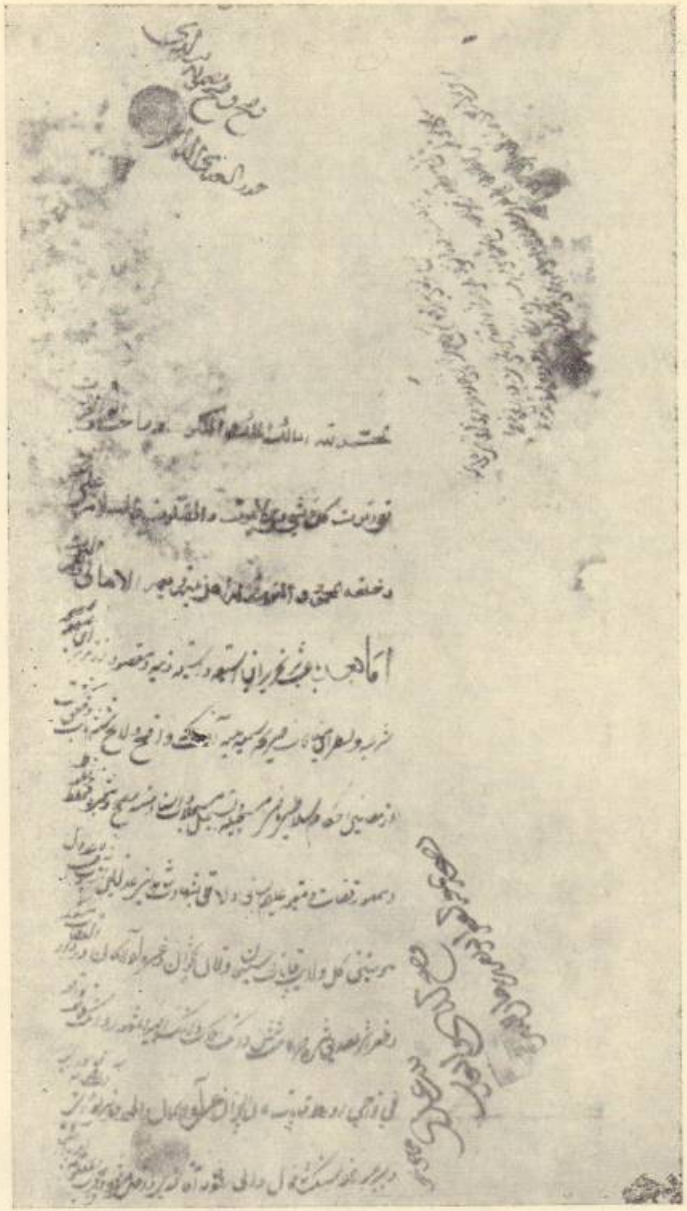

Վավերագիր 18 (I) Документ 18 (I)

Վավերագիր 18 (II) Документ 18 (II)

Վավերագիր 19 (I)

Документ 19 (I)

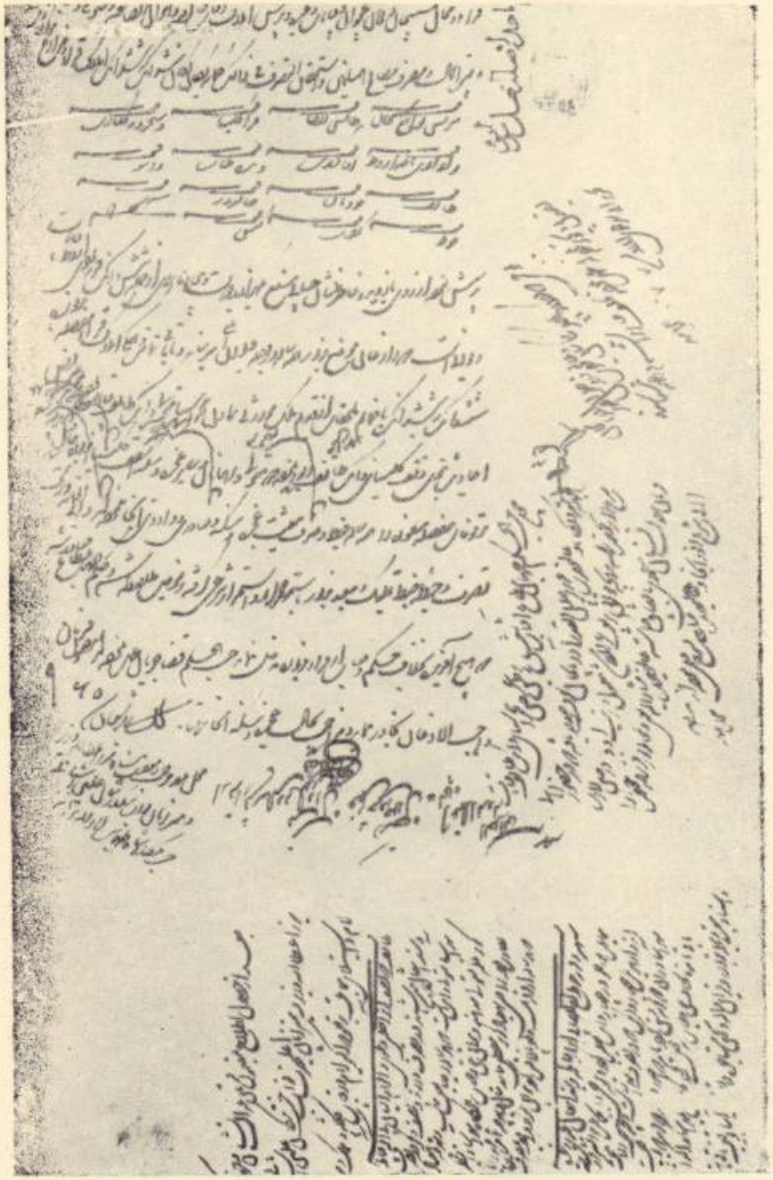

Վավերագիր 19 (II)

Документ 19 (II)

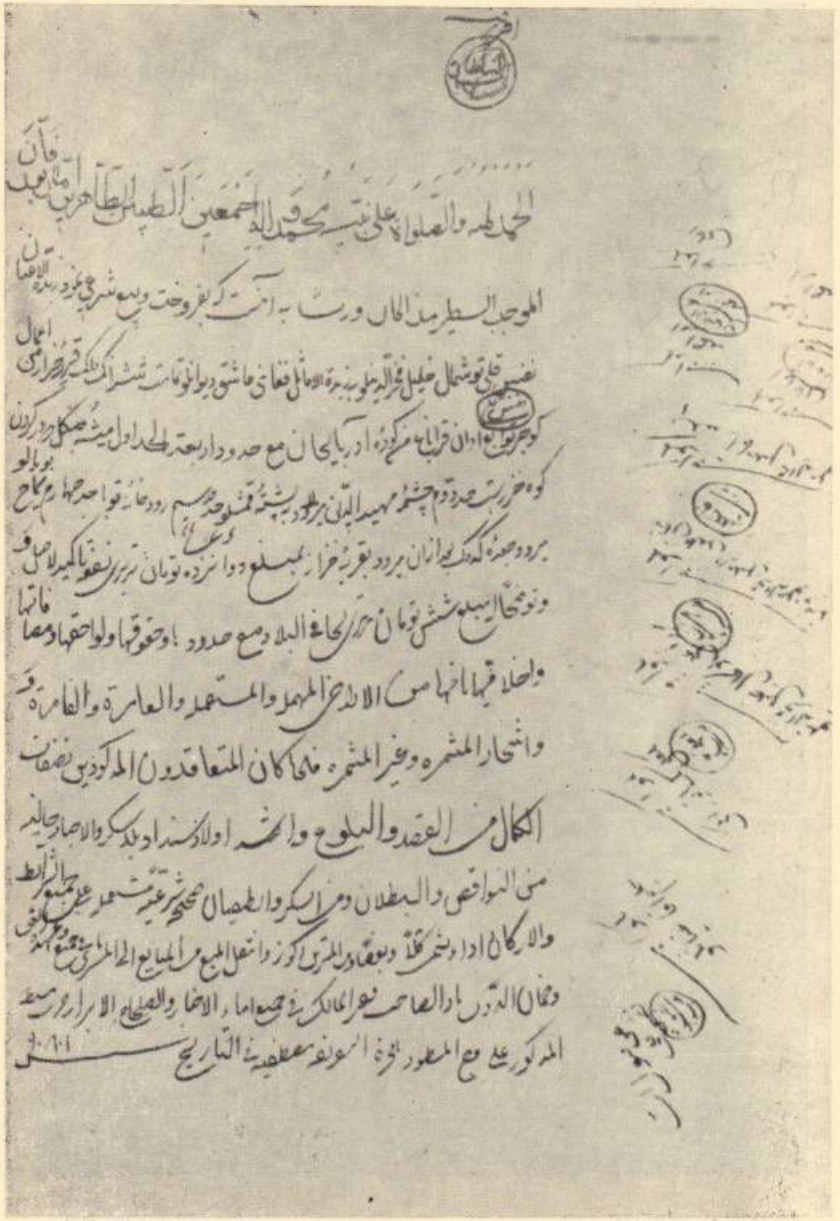

Վավերագիր 20

Документ 20

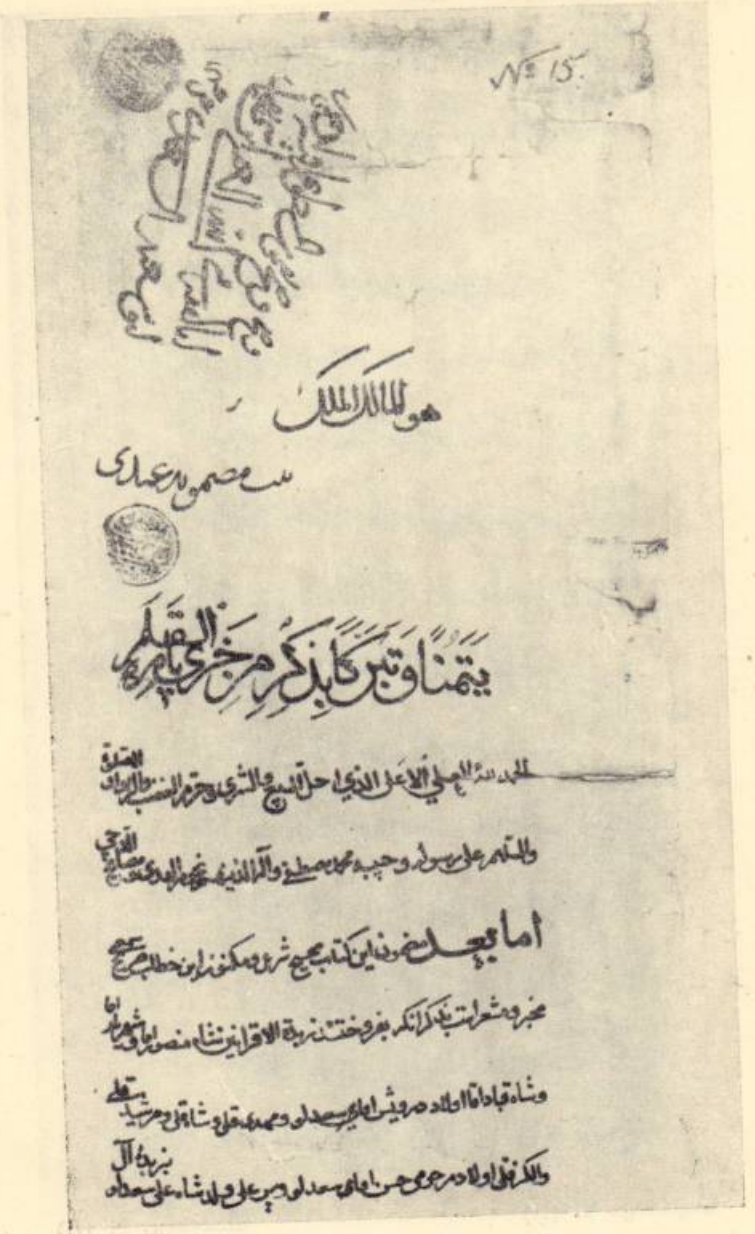

Վավերագիր 21 (I)

Документ 21 (I)

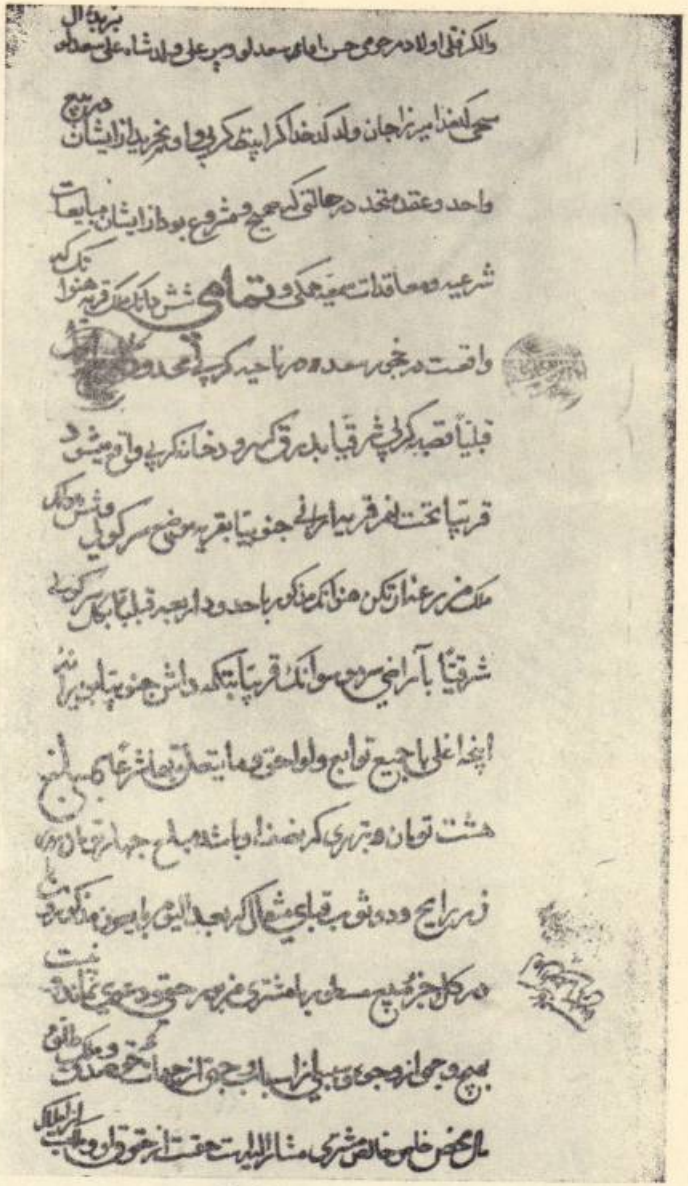

Վավերագիր 21 (II)

Документ 21 (II)

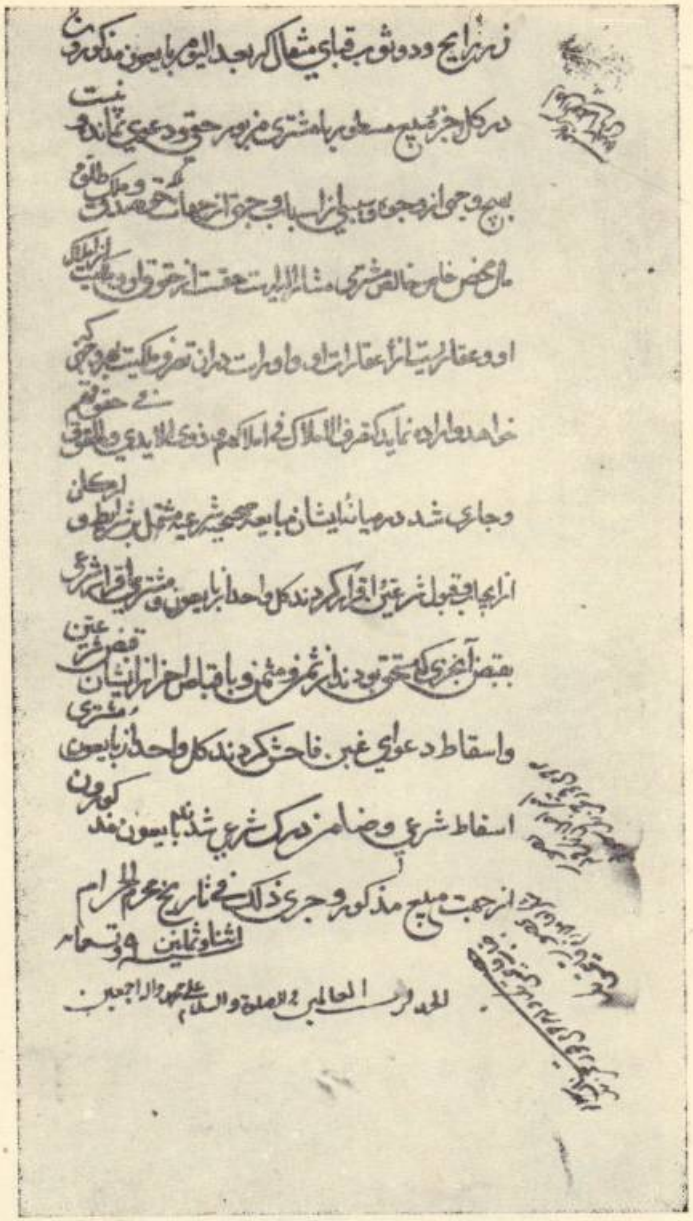

Վավերագիր 21 (III)

Документ 21 (III)

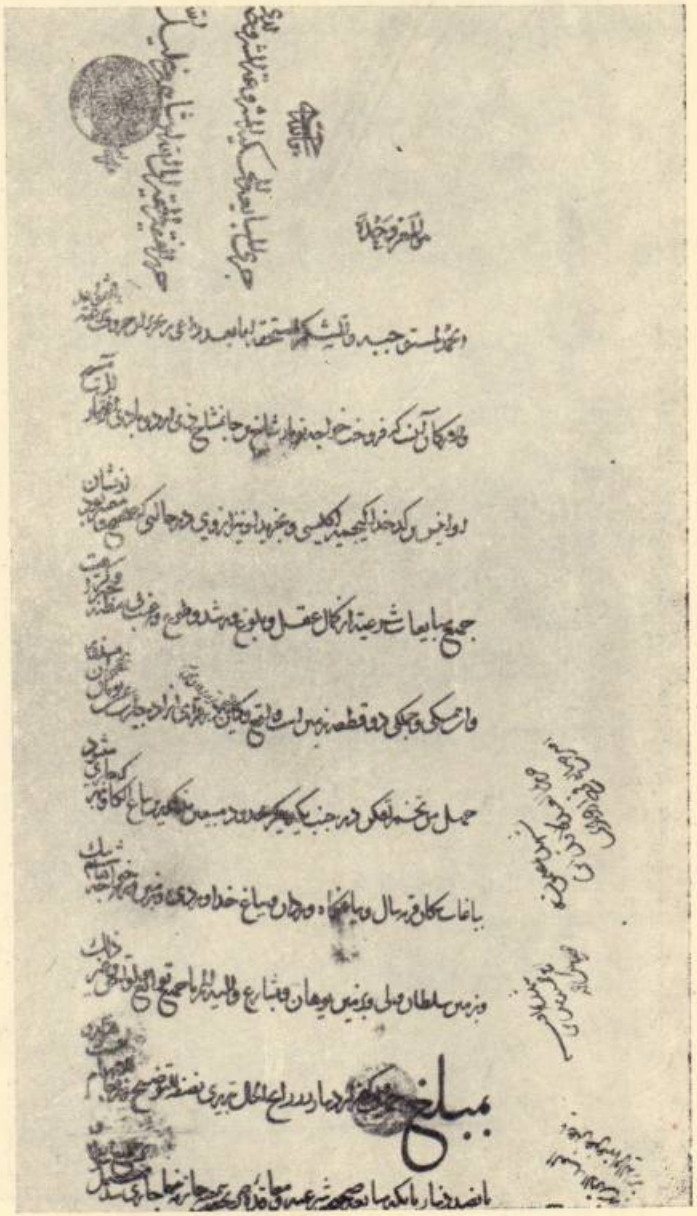

Վավերագիր 22 (I) Документ 22 (I)

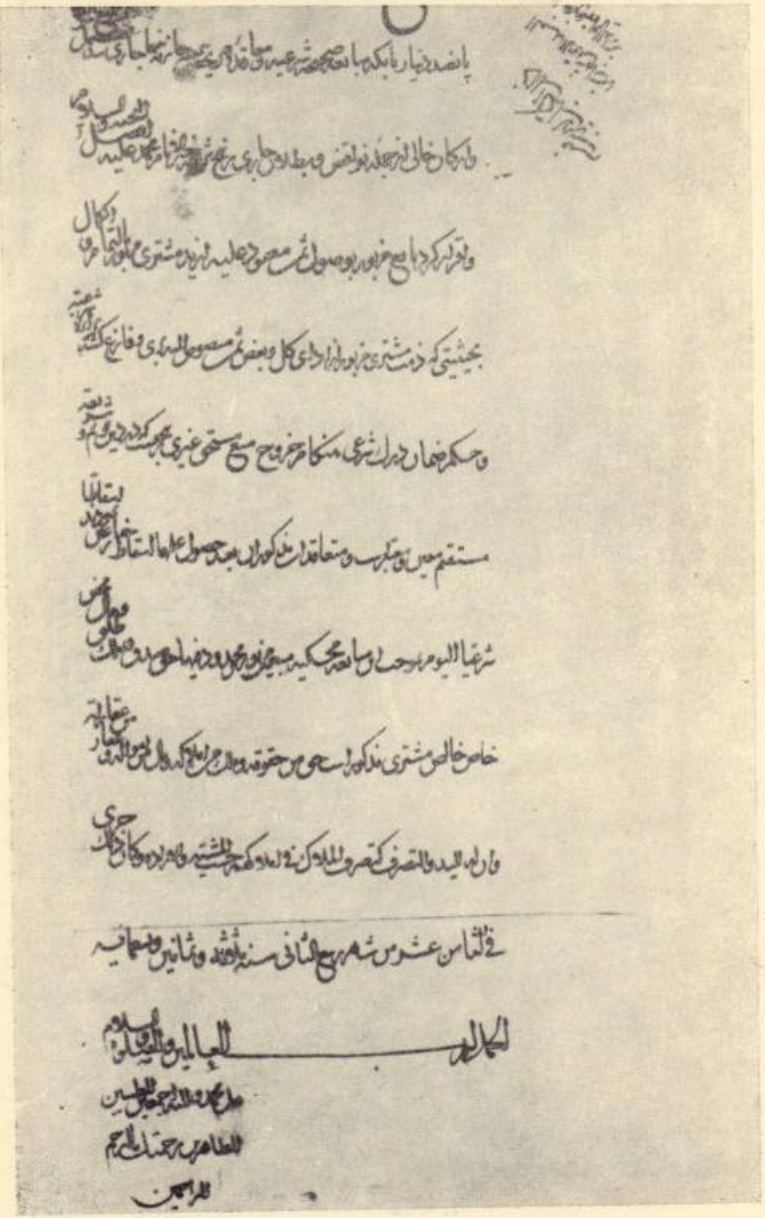

Վավերագիր 22 (II) Документ 22 (II)

Վավերագիր 23 Документ 23

Վավերագիր 24 (I) Документ 24 (I)

Վավերագիր 24 (II) Документ 24 (II)

Վավերագիր 24 (III) Документ 24 (III)

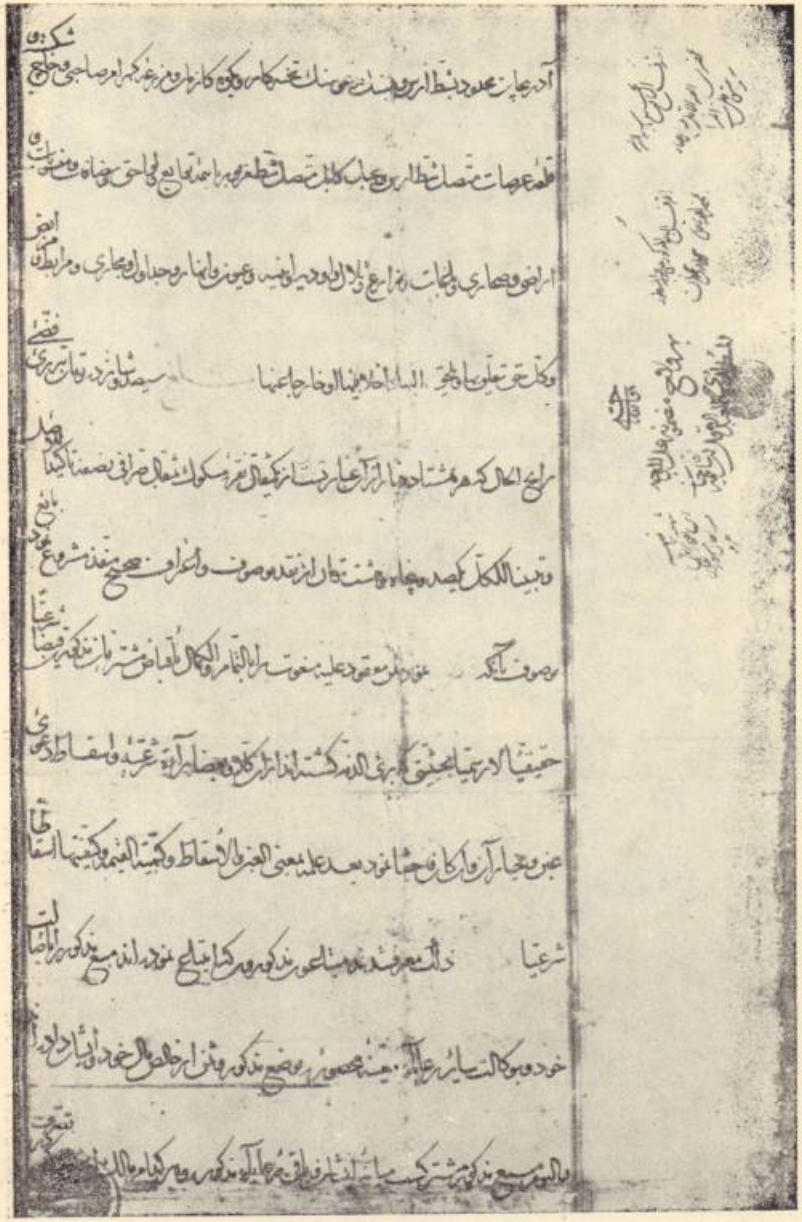

Վավերագիր 24 (IV)

Документ 24 (IV)

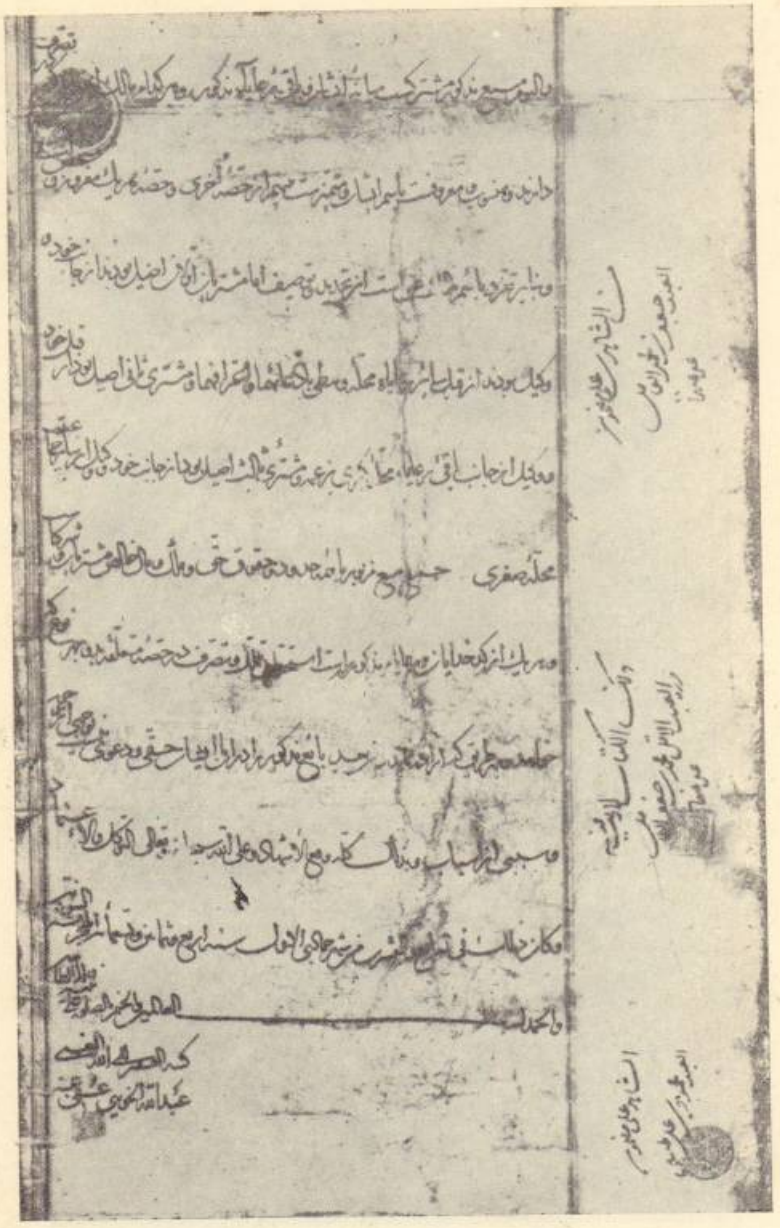

Վավերագիր 24 (V)

Документ 24 (V)

Վավերագիր 25 Документ 25

Վավերագիր 26 (I) Документ 26 (I)

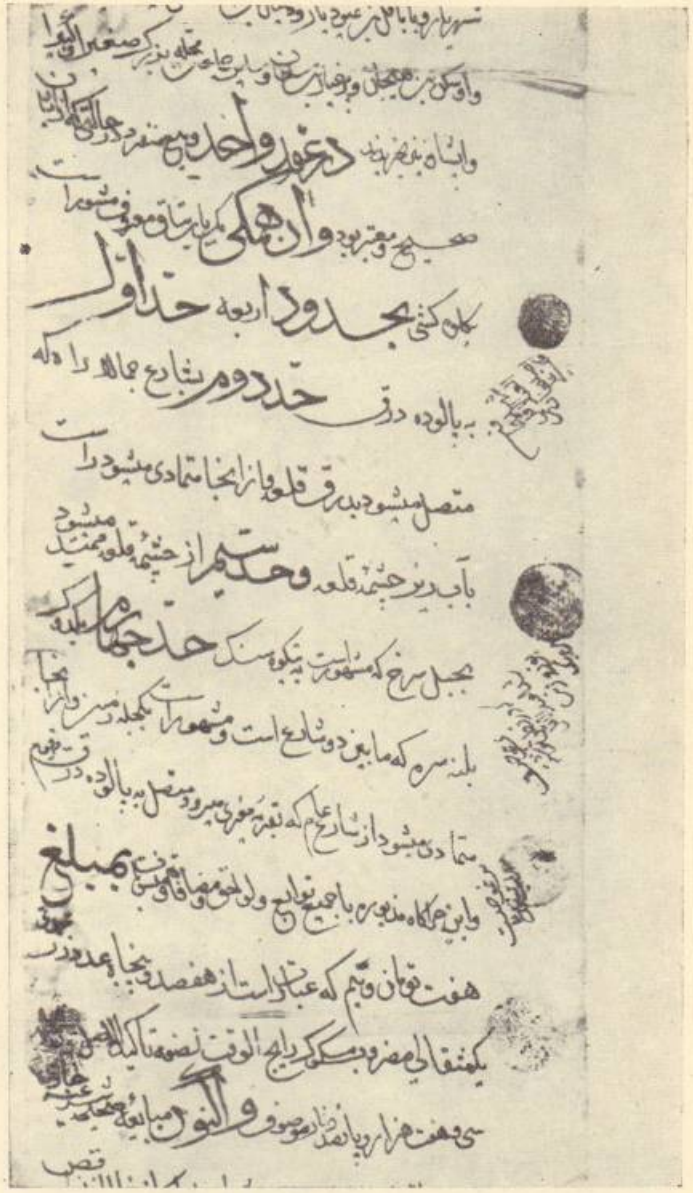

Վավերագիր 26 (II) Документ 26 (II)

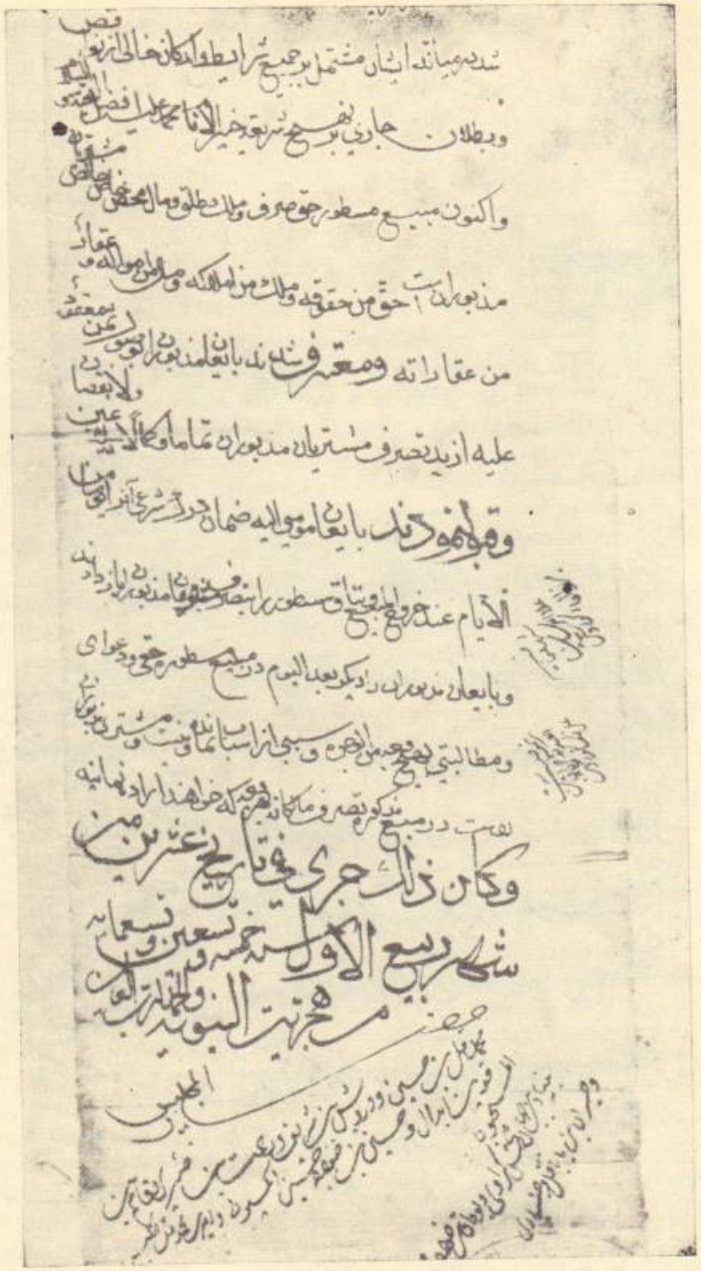

Վավերագիր 26 (III) Документ 26 (III)

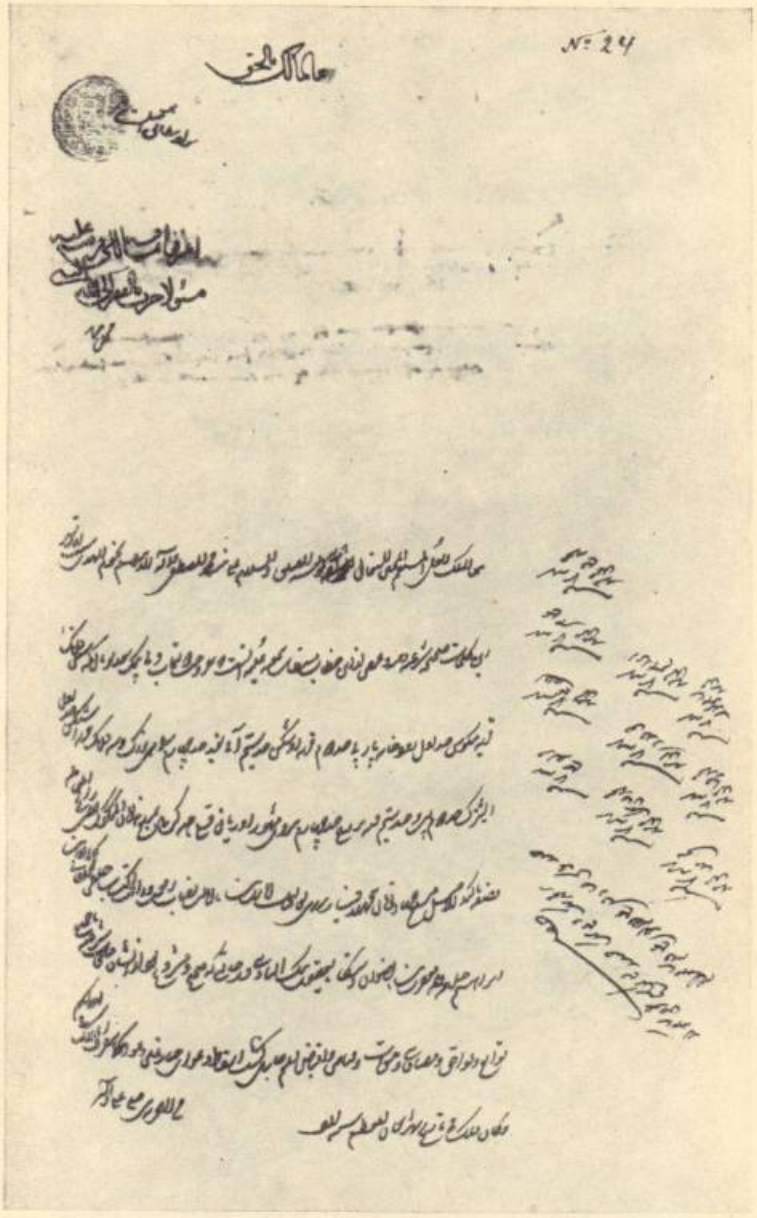

Վավերագիր 27 Документ 27

ՑԱՆԿԵՐ

Ցանկերում ընդգրկված են միայն հրատարակվող կալվածագրերի բնագրերում և դրանց կից կատարված պարսկերեն, արաբերեն ու հայերեն մակագրություններում հիշված հատուկ անուններն ու տերմինները։ Անձնանունների մեջ տեղ են գտել նաև այն անունները, որոնք հիշված են հանդերի, այգիների և այլ ստացվածքների ու վայրերի անվան մեջ։ Անձնանունները բերված են բնագրերում հիշված ձևով՝ հոր, և շատ դեպքերում նաև պապի անվան հիշատակությամբ։ Վերջիններիից շատերը, եթե դրանք քիչ թե շատ հանրաչված պատմական դեմքեր են կամ առանձին ֆեոդալական տների ներկայացուցիչներ, ցանկերում հիշված են առանձին։

Աշխարհագրական անունների մեջ ընդգրկված են նաև հանդերի, վարելահողերի, այգիների, առուների, գյուղերի և ագարակների սահմանները որոշող քարերի, ժայռերի, բլուրների և այլ վայրերի ու կառույցների անվանումները (Ադի հող, Բերդի աղբյուր, Բախշայիշի այգի)։ Որպես ածական հիշված տեղանունների (բիդարցի, գորուշցի, համանդացի) էջահամարները ցանկում տրված են աստղանիշով (Բիդար 64, Գորուշ 133*, Համադան 48*)։*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբաս Ա Սեֆևի *153*
Աբբաս *(վկա)* *134*
Աբդի *115*
Աբդի, *որդի Խանիի* *131*
Աբդի Սա'դու, *որդի Իբրահիմի* *123*
Աբդիե-բեկ *տե՛ս Քյամալ-էդ-դին Աբդիե-բեկ*
Աբդին, *որդի Նովրուզի, տե՛ս Քյամալ-էդ-դին Աբդին-բեկ*
Աբդուլ, *որդի գարվիշ Աբդուլլայի* *104*
Աբդուլա Աճսարի, *խոյնցի, որդի Ալիի* *128*
Աբդուլլա, *կուռուցցի* *105*
Աբդ-ուլ-ավվալ Հանաֆի, *որդի Օսմանի* *87, 157*
Աբդ-ուլ-ամիր, *որդի Թավաբուլ Օթաչիի* *77*
Աբդ-ուլ-Լաթիֆ, *որդի՝ Աբդ-ուլ-Ազիզի որդի Սուլթանշահի* *90*
Աբդ-ուլ-Մաջիդ Հաֆիզ-էդ-դին, *խոյնցի, որդի Յուսուֆի* *47*
Աբիլ-Հասան Բալղանի *77*
Աբու-Սա'իդ Սա'դի, *որդի Մուհամմադ-Շարիֆի* *118, 122*
Աբուլֆազլ ալ-Աբուճաաբի, *որդի՝ Մալիքուլլայի որդի Ալիի* *97*
Աղինե, *խոջա, որդի՝ Բամազանի որդի Շեյխ-Մուհամմադի* *64*
Աթա, *որդի Ուլուչանի* *131*
Աթաուլլա, *վեզիր տե՛ս Միրզա Աթաուլլա վեզիր*

Ալա-էդ-դին, գորուշցի, որդի Միրզա Ա-ղայի
Ալի (վկա) 135
Ալի, որդի Սադղկուլիի(՞) 134
Ալի, որդի Շահվալադի 134
Ալի Անսարի, որդի Մահմուդի 112
Ալիխան-բեկ 59
Ալի-բեկ (վկա) 104
Ալի-բեկ (վկա) 134
Ալի խալիֆե Ալփավուր, որդի Հուսեյն խալիֆեի 130, 178
Ալի, խոջա 81
Ալիյար, որդի Աբդ-ուլ-Ռիզայի 123
Ալիջան, որդի Մարգուբանի 107
Ալիվերդի Միրզա 151
Ալի-Փիրաղա Ռումլու 104
Ալլահկուլի, քյադխուդա, որդի Բաբա-կուլիի 126
Ալլահվերմիշ-աղա (տնատեր, այգետեր և հյուրանոցատեր Արդաբիլում) 107
Ալփազկուլի, որդի Հասան աղա Սա'դ-լուի 118
Ախանես (նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 51
Ախպերջան, սևադանցի 131
Ախպերջան, մեղրեցի, որդի Խոֆանդիար-րի 126
Ահմադ, կազի 47
Ահմադ-աղա, Կոյլաճիսարլու գյուղատեր 122, 173
Ահմադ, ամիր, որդի Խոֆանդիարի 77
Ահմադ, որդի Կազի Նախջևանցու 57
Ահի, որդի Սարդսի 131
Ահում 153
Աղախան (վկա) 117
Աղախան, որդի Շահմիրի 129
Աղաջան, որդի Ուլուջանի 131
Ամիր, եղեգիսեցի, որդի Մուհամմադ-կուլիի 133
Ամիր-Ահմադ Արդ-ուլ-ռահման 117
Ամիր-աղա (վկա) 107
Ամիր-Ասլան-Բեկ, որդի Կորխմազ-Բեկ Սա'դլուի 119
Ամիր-Բեկ (նրա անունով հող Նորշեն և Ատեր գյուղերում) 49, 50
Ամիր-Խսա (նրա անունով հող Նորշեն գյուղում) 49
Ամիր-կուլի, որդի Խսայի 104
Ամրի, որդի Փիր-Յաղուբի 91
Ասադ, մելիք, Մելիք Հարունի հայրը 150
Ասլիխան, որդի Մելիք Ալիի 133
Աստվածատուր, որդի Խաչատուրի 104
Ասֆար, որդի Ֆաթհուլլայի 65
Ավազ, որդի Ադիլի 131
Ավազ-բեկ Մելիք-Փաշայանց 77
Ավան, մելիք, որդի Հովհաննեսի 77, 150
Ավան, մելիք 151
Այշարու սուլթան 137
Այսման 153
Աֆզալուլլա, նախջևանցի 92

Բաբա, որդի Շեյխ-Սեյիդի 91
Բաբակուլ, որդի Այուղլարի (՞) 131
Բաբաջան, պարոն Սեթի հայրը 61
Բախշայիշ (նրա անունով այգի Գառ-նիում) 104, 166
Բախշայիշ, որդի Օթուրի 91
Բայազիդ, դարվիշ, որդի Շեյխ-Հասա-նի 77
Բարաթօղլի (վկա) 104
Բեկ-Ալի, որդի Բախշիխանի 64
Բեկ-Ալի, գառնեցի 105
Բեկ-Ալի Օթուզիֆի 117
Բեկումփաշա, գուսար Բուլխեյրի 77
Բեշրեն (Օրբելյան), որդի Սմբատի, Ռուս-տամի հայրը 67, 79, 80, 81
Բիշարա, որդի Յար-Ահմադի 91
Բուդաղ, վուշունքարցի, որդի Խոջայի 133
Բունյադ, քարավցի, որդի Չհանքախշի 133
Բուրջալի, որդի Մուհամմադ-Կուլիի 62

Գյանջի-բեկ, որդի՝ Զաշնիարի որդի Ու-լուղ-բեկի 86, 89
Գյուրջի-բեկ (Արծրունի), Սելֆեդդինի հայրը 48
Գյուրջի-բեկ (Արծրունի), Սմբատ-բեկի հայրը 138
Գյոզալբեկի խաթուն, գուսար Սելիգ Հու-սեյն Սաֆավիի 107

Գրիգոր եպիսկոպոս, որդի Սմբատի 59, 61
Գրիգոր կաթողիկոս, որդի՝ Ֆախր-ուդ-դովլանի որդի պարոն Զալալբեկի 67
Գրիգոր, որդի Ալվանդի 126
Գրիգոր, ժամարար 153

Դանիել, որդի տեր Հովհաննեսի 131
Դարվիշ, որդի Շարիֆի 133
Դուլլաբշան (նրա անունով հող Նորավա-նից գյուղում) 51

Եգան-Հուսեյն 123
Եզիդ տե՛ս էդիտ ամիրապետ
Եսայի, խոջա 153

Զաման-էդ-դին Անսարի, որդի Մա'դի 66, 78, 81, տե՛ս նաև Մուհամմադ Զա-ման-էդ-դին
Զաման-էդ-դին կազի 152, տե՛ս նաև Մուհամմադ Զաման-էդ-դին
Զաման-էդ-դին Մուհամմադ ալ-Խաթիբ, ալ-Հուսեյնի 163, տե՛ս նաև Զաման-էդ-դին Մուհամմադ, որդի Մա'դ-էդ-դինի
Զաման-էդ-դին Մուհամմադ, որդի Մա'դ-էդ-դինի 97, տե՛ս նաև Զաման-էդ-դին Մուհամմադ ալ-Խաթիբ, ալ-Հուսեյնի
Զաման-էդ-դին Մուհամմադ, որդի՝ Կա-վամ-էդ-դին ալ-Անսարիի որդի Ասա'-դի 58, 59, 78
Զաքարիա կաթողիկոս Արծրունի, որդի՝ Գյուրջի-բեկի որդի Սելֆեդդինի 48
Զաքարիա կաթողիկոս Արծրունի, որդի Սմբատ-բեկի 137, 139
Զաքարիա, որդի՝ Չհանշահի որդի Շահե-նի 83, 104, 105, 166
Զաքարիա, որդի Նովշիրադի 126
Զաքարիյա Հաֆեզ (մոլլա) 107

Է'թիբար, որդի՝ Հաջի-բեկի որդի Խութ-յարի 64
Էզիտ ամիրապետ 138
Էվազ 153

Թադեոս, որդի Մանվելի 94
Թադեոս եպիսկոպոս 161
Թահիր (նրա անունով բաղնիք Արդաբի-լում) 107
Թահմասպ Ա Սեֆեի 114
Թահկուռ (վկա) 153
Թաջ-Ահմադ, նախջևանցի, որդի Մու-համմադի 66, 99, 163
Թաջ-էդ-դին Հասան, տե՛ս Հասան Թաջ-էդ-դին, մոլլա
Թուման (վկա) 153

Իբրահիմ (վկա) 135
Իբրահիմ-աղա, որդի Յաղուբի 123
Իբրահիմ-բեկ-խալիֆե, որդի Յաղուբ Ալփավուրի 91, 159
Իբրահիմ խալիֆե Ալփավուր, որդի խա-լիլ խալիֆեի 122, 172, 182
Իմամվերդի Սա'դլու, որդի Թահմազի 130
Ինայաթուլլա Անսարի, որդի Նասրուլլա-յի 92
Ինաջ, քյադխուդա, որդի Ջաբրի 131
Իսա, որդի Մանսուր Թուսիի 97
Իսա, որդի Սողոմոնի 131
Իսմայիլ, որդի Ադինե-Ալի Ալփավուրի 64
Իսմայիլ, հաջի, որդի Հասան-աղայի 63
Իսմայիլ, որդի Մուհամմադ Անսարիի 166
Իսմայիլ Ա Սեֆեի 161
Իսմայիլ Բ Սեֆեի ալ-Մուսավի, ալ-Հու-սեյնի Բահադուրխան 124, 125
Իսրայել երեց 153
Իսֆահանար Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլու 117
Իսֆահանչան (նրա անունով հող Ատեր գյուղում) 50

Լուրֆ-Ալի (վկա) 135

Խազար-բեկ (նրա անունով հող Նորշեն և Ատեր գյուղերում) 49, 50
Խալիլ, որդի՝ Մուհամմադի որդի Ալիի 54
Խալիլ, որդի Օմարի 53
Խալիլուլլա Օղուրպադի 93
Խալիլուլլա, որդի Շահմիրի 120
Խալիֆե ալ-Թուսի, որդի Մանսուրի 97
Խանգյալդի Կոյունլու, որդի Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի 117
Խանգազան, գուսար Բուլխեյր Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի 77

Խաչատուր, հայր Աստվածատուրի 104
Խաչատուր, որդի Կաթիկի 131
Խաչատուր, որդի Հակոբի, Շմավոն Անգեղակոթցու հայրը 78, 79
Խեդենեկ (նրա անունով հող Աղանց գյուղում) 80
Խեյրվալի, որդի Ոսկանի 131
Խրտր, որդի Իլյասի 53
Խոշխաբար (նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 52
Խոշնատար 153
Խուդաբախշ (նրա անունով հող Նորշեն գյուղում) 49
Խուդավերդի (նրա անունով այգի Բերդակ գյուղում) 120
Խուլի Ալփավուր, որդի Սաֆարի 123
Խուշխուշ խաբուն, Հովհաննես եպիսկոպոսի մայրը 138

Կայըբմիշ-բեկ, որդի Կորխմազ-բեկ Սաղ'լուի 119, 123
Կաւապետ, Միրզաջան քյադխուդա Կարապետու հայրը 118
Կոսական (նրա անունով հող Տանձատափ գյուղում) 80
Կորխմազ-բեկ, Կայըբմիշ-բեկի և Ամիր-Ասլան-բեկի հայրը 119
Կուրադ, որդի Մուհամմադ Հաջիլուի 77
Կուրադ, որդի Ջհանշահի 104

Հաղր-Մելիք (նրա անունով այգի Տանձատափ գյուղում) 80
Հալիմ-աղա Պիսոլու 117
Հակվեռդի (վկա) 134
Հակկի, որդի Ալլահդադի (՞) 124
Հակոբ, հայր Խաչատուրի, Շմավոն Անգեղակոթցու պապը 78
Համազասպ, որդի Շահենի 105
Համիդ (նրա անունով լիճ Սյունիքում) 55
Համիդ-բեկ, որդի խոջա Մելիք-Ահմադի 121
Հաշեմ-խան, որդի Լաթիֆի 91
Հաշիմ-բեկ, խոջա (նրա ժառանգների անունով հող Բերդակ գյուղում) 120
Հաջի, որդի՝ Արդ-ուլ-Վասե'ի որդի, Հաջիի որդի Մուհամմադի 54
Հասան, որդի՝ Ալիի որդի Թալիի 128
Հասան, որդի Վալիի 53
Հասան, մելիք, որդի Մելիք Փաշայի 150
Հասան, որդի Օմարի 53
Հասան Թաջ-ադ-դին, մոլլա, որդի մոլլա Աթաուլլա Սա'դիի 63
Հարուն, մելիք, որդի մելիք Ասադի 150
Հաֆիզ-էդ-դին, Արդ-ուլ-մաջիդ խոյեցի, որդի Յուսուֆի 47
Հեյդար (վկա) 134
Հեյդար, խոջա Նովրուզի հայրը 83
Հեյդար դարվիշ, որդի Քյոսայի 91
Հեյդար-Կուլի-բեկ (վկա) 134
Հեյրան, վուջունքարցի, որդի Բաբակուլի 133
Հիդայաթուլլա ալ-Աբուճասրի, որդի Աբդուլլայի 97
Հիդայաթուլլա Քաոլի, որդի Ահմադի 106
Հիմմաթ Ալփավուր, որդի Իմամկուլիի 123
Հինդուշահ, որդի Ախիի 131
Հովաննես, արքեպիսկոպոս սյունյաց 153
Հովհաննես, որդի ագուլեցի քյադխուդա Քիչմիրի 120
Հովհաննես եպիսկոպոս Աւծրունի, որդի Ջելալ-բեկի 137, 138
Հովհաննես վարդապետ, Տաթևի վանահայր 169
Հուսեյն, իքսանցի, որդի խոջա Հուսեյնի 133
Հուսեյն, որդի Հաջիի 90
Հուսեյն, որդի Յահյա Փիր-Մուհամմադ Սա'դիի 64
Հուսեյն, ամիր, որդի Շեյխ Համզայի 77
Հուսեյն Սաֆավի, Գյոզալբեկի խաթունի հայրը 107
Հուսեյն, վերին-լեդիցի 105
Հուսեյն-Կուլի, որդի Մուհամմադ-Կուլիի 62
Հուրիխան, դուստր Մուհամմադ-Կուլիի 62

Ղազանֆար, որդի Ջանի 80

Ղազար, որդի Միրանշահի 131
Ղասեմ, որդի՝ Կուի (՞) որդի Աբդալի 133
Ղասեմ, որդի Հաջի Ղայիբ Կարա-Ալփավուրի 65
Ղևոնդ, պարոն, որդի՝ պարոն Բաբաջանի որդի պարոն Սևթի 61

ձաձղուլի 153

Մակսուդ, անբերդցի, որդի Հուսեյնի 65
Մահմուդ, որդի Ալիի 58
Մահմուդ, որդի՝ Մուհամմադի որդի Օմարի 54
Մահմուդ, սեյիդ, որդի Մուհամմադիի 65
Մահմուդ-աղա, որդի Յարալի աղայի որդի Ահմադ-աղայի որդի Յար-Ալիի 90
Մահսուր խալիֆե, որդի Հուսեյն-Կուլի խալիֆեի 123
Մանվել, Թադեոսի հայրը 94
Մասահի 153
Մասուր-բեկ (նրա անունով սահման Ատեր գյուղում) 138
Մա'սում-բեկ Սաֆավի 108, 109
Մարութիոս, գյուղատեր 81
Մարութիոս, Տաթևի եպիսկոպոս 153
Մեհդիկուլի, որդի Հասան աղա Սա'դլուի 118
Մելիֆզադ, որդի Շեյխիի 131
Մեհեմիդուլի-խան 151
Մխոռոբ, փակակալ, Տաթևի միաբան 153
Մելակուլի (վկա) 124
Մելակուլի Խնուսլու, որդի Մուհամմադ-Ալիի 123
Մելակուլի Սա'դլու, որդի Նաբիի 130
Միրաե (նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 51
Միրզա Աբաութլա, վեզիր 98, 112, 114, 115
Միրզա Ալի Թուշմալ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլու 117
Միրզա Իբրահիմ, վեզիր 171
Միրզախան Ֆիրհի, որդի շուլութցի Իֆթիխարի 129
Միրզաջան, քյադխուդա, կարապեցի, որդի Կարապետի 118
Միրիջան (նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 51
Միրիջան, որդի Թադեոսի 94
Մոլլա Հասան (նրա անունով կարավանատուն Սյունիքում) 55
Մովսես, որդի Շահրիարի 131
Մովսես, որդի Սահակ-բեկի 131
Մուլուք խաթուն, դուստր Փիր-Հուսեյնի 61
Մուհամմադ (վկա) 77
Մուհամմադ (վկա) 82
Մուհամմադ, կապի չուխուր-սա'դեցի 105
Մուհամմադ, այգետեր Գառնիում 166
Մուհամմադ ալ-Կարիֆի, որդի Սան'անի 108
Մուհամմադ ալ-Շաեռի 81
Մուհամմադ, որդի Արդ-ուլ-Ռահիմի, վանեցի, 48
Մուհամմադ Ալփավուր, որդի Միրզայի 130
Մուհամմադ, որդի Ահմադի 91
Մուհամմադ, որդի Դեհխոդայի 61
Մուհամմադ Զաման-էդ-դին Անսարի, որդի Կավամ-էդ-դին Աս'ադի 58, 59, տե'ս նաև Զաման-էդ-դին Անսարի
Մուհամմադ Բաբասցի, որդի Ալիի 129
Մուհամմադ, որդի Հուսեյնի 106, 108
Մուհամմադ, որդի Հուսեյնջանի 123
Մուհամմադ, որդի Մուհամմադ Սա'դիի 104, 165, 166
Մուհամմադ, Նախջևանցի, որդի Թաջ Ահմադի 95
Մուհամմադ, Նախջևանցի, որդի Շեյխ Ահմադի 97
Մուհամմադ, որդի Շեյխ Համզայի 91
Մուհամմադ, որդի Ջա'ֆար....ի 129
Մուհամմադ, որդի Սեյիդի Հաջիլուի 77
Մուհամմադ, որդի Ֆառուխշադանի 64
Մուհամմադ-ադ-դին, Նախջևանցի, որդի Համդուլլայի 92
Մուհամմադ-Ալի (վկա) 77
Մուհամմադ-Ալի Բալղանի 77
Մուհամմադ-աղա, որդի Վալի-աղա Կոյլահիսարլուի 173

Մուհամմադ-Ամին Սա'ղու, *որդի Միրզայի 123*
Մուհամմադ-Բաղըր, *որդի Մուհամմադ-Ջամանի 128*
Մուհամմադի Սա'դի, *որդի Ամին-էդ-դինի 87*
Մուհամմադի, *որդի Ալիի 90*
Մուհամմադի, *որդի Սա'իդ Հադեմ-ադդինի 86*
Մուհամմադ-Իբրահիմ Թուսի, *որդի Մուհամմադ-Կասմի 128*
Մուհամմադխան-բեկ *(վկա) 134*
Մուհամմադկուլի *(վկա) 135*
Մուհամմադկուլի, *որդի Կալանդարի 62*
Մուհամմադկուլի, *որդի Հուսեյնի 133*
Մուհամմադկուլի, *որդի Շահկուլիի 123*
Մուհամմադ-Շարիֆ *(վկա) 90*
Մուհամմադ-Շաֆի'-բեկ *151*
Մուհամմադ-Ռզա *(վկա) 134*
Մուհամմադ-Քյազիմ *(վկա) 111*
Մուհամմադ-Քյազիմ, *որդի Խաթիբի 57, տե՛ս նաև Մուհամմադ-Քյազիմ որդի Հուսեյնի*
Մուհամմադ-Քյազիմ, *որդի Հուսեյնի 140, տե՛ս նաև Մուհամմադ-Քյազիմ, որդի Խաթիբի*
Մուհսին *(՞)*-բեկ *(վկա) 134*
Մուսա, *որդի Յունիսի 54*
Մուսլիմ-էդ-դին, *Մեվլա, որդի Ավազի 48*
Մուստաֆա, *որդի Հաջի Ալիվաուիի 64*
Մուստաֆա, *խոջա, որդի Նովրուզի 124*
Մուստաֆա փաշա *150*
Մուրադ-Ալի *(վկա) 134*
Մուրադ-բեկ, *ջուղայեցի, նոր մահմեդական 125*
Մուրթուզա ալ-Սաֆավի, *Շահզադե խաթունի հայրը և Շահփարվարի ամուսինը 107*
Մուրշիդկուլի, *որդի Հասան-աղա Սա'դլուի 118*

Յազիդ, *որդի Միքայելի 131*
Յաղուբ, *Աղ-կոյուճլու 83*
Յաղուբ ալ-Հաճաֆի *90*
Յաղուբ, *վերինվենդիեցի 87*
Յաղուբ Ալփավուր *137*
Յար-Ալի, *որդի Ալլյուբ-բեկ Կարահիսարլուի 65*
Յարալի դարվիշ, *որդի Սմեի 91*
Յար-Ահմադ *(վկա) 117*
Յուսուֆ, *որդի Ալլահվերդիի 53*
Յուսուֆ, *որդի Խալիլի 86*
Յուսուֆ, *մելիք 150*
Յուսուֆջան խալիֆե, *որդի Աբդալ խալիֆեի 123*

Նա'իմ-էդ-դին Նե'մաթուլլա Սաֆավի *107*
Նազար, *որդի Մուհամմադկուլիի 62*
Նասր, *որդի Բուրհան-էդ-դինի 111*
Նասրուլլա, *որդի Ղիաս-էդ-դին Անսարիի 78*
Նաֆասկուլի Թուշմալ խալիլ Ֆախր-էդ-դինլու *116, 117*
Նե'մաթուլլա, *որդի Հեյրաթուլլայի 106, 108*
Ներսես, *ըղվերծցի 153*
Ներսես մեծ *138*
Նիզամ-էդ-դին Խան-Ահմադ ալ-Սաֆավի *106*
Նովրուզ, *խոջա, Քյամալ-էդ-դին Աբդինբեկի հայրը 83, 88*
Նովրուզ, *որդի Ամին-բեկի 133*
Նովրուզ *(նրա որդու անունով այդի Գառնիում) 104*
Նուրարշախ, *խոջա, օրդուբացի, որդի խոջա Ջանբմշախի 120*

Շա'բան *(վկա) 77*
Շահաբ, *որդի Յար-Ալիի 120*
Շահալի, *որդի Մուհամմադկուլիի 62*
Շահբուդաղ-աղա, *որդի Շահգյաղիի 123*
Շահգյալդի *(նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 51*
Շահենե, *որդի Ջհանշահի, Զաքարիայի հայրը 83*
Շահենե, *Զաքարիայի և Համազասպի հայրը 104, 105*
Շահզադե խաթուն, *դուստր սելիդ Մուրթուզա ալ-Սաֆավիի 107*
Շահիդ-էդ-դին *(նրա անունով աղբյուր Արցախում) 116*
Շահիջան, *որդի Հարուքի 131*
Շահ-Կուբադ, *որդի Դարվիշ-աղա Սա'դլուի 118*
Շահկուլի, *որդի Հասան-աղա Սա'դլուի 118*
Շահկուլի, *որդի՝ Յաղուբ-աղայի որդի Յուսուֆ-աղայի 90*
Շահ-Մահսուր, *որդի Դարվիշ-աղա Սա'դլուի 118*
Շահ-Մուհամմադ, *որդի Արդուլի 77*
Շահմուրադ, *որդի Մուհամմադկուլիի 62*
Շահվալադ *(վկա) 135*
Շահվերդի *(վկա) 135*
Շահվերդի, *որդի Աբդ-ուլ-Լիդայի 123*
Շահվերդի Բայբուրթլու, *որդի Բունյադի 123*
Շահրիար, *որդի Դարվիշ-աղա Սա'դլուի 118*
Շահֆարվար, *դուստր Նիզամ-էդ-դին Խան-Ահմադ ալ-Սաֆավիի, սելիդ Մուրթուզա ալ-Սաֆավիի կինը 107*
Շարաֆ-էդ-դին, *մեվլա 47*
Շեյխ-Ահմադ, *Նախջևանցի, որդի Աբդուլ-Ֆաթթահի 95, 99*
Շեյխ-Ահմադ, *որդի Մուսայի 77*
Շեյխ-Ավազ *(վկա) 134*
Շեյխ-Դուսուն *(՞) 151*
Շեյխ-Ջահիդ, *որդի Խանլար Բալղանիի 77*
Շեյխի, *որդի Թադևոսի 131*
Շեյխ-Հասան, *որդի՝ Հուսեյնի որդի Օմարի 90*
Շեյխ-Ֆրիդուն, *որդի Շեյխ-Կուբադի 77*
Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցի, *որդի՝ Հակոբի որդի Խաչատուրի 78, 79, 80, 81, 100, 102, 103*
Շմավոն վարդապետ *(այլ) 81, 103*
Շուջա, *որդի Մուհամմադի 48*
Շուխուր-աղա *(վկա) 119*
Շուխրուլլա Անսարի, *սիսաջանցի, որդի՝ Նասրուլլայի որդի Ինայաթուլլայի 100*
Շուխրուլլա, *որդի Ֆաթհուլլայի 95*

Ոսկան, *որդի Հեյջանի 131*
Ոլուղ-բեկ Ջաշնիար, *Գյանջի-բեկի հայրը 86, 89*
Ուլուջան, *որդի Դիվանի 131*
Ուլջայթու, *խլխան, տե՛ս Ալլյաթու սուլթան*
Ուրյանկուլի *(Նրա անունով առու Օշականում) 134*

Ջալաբի *115*
Ջեբհեզ, *որդի Ահմադի որդի Ալիյարի 90*

Ջաբբար, *որդի Հեյդարի 77*
Ջալալ-բեկ, *Հովհաննես Եպիսկոպոս Արծրունու հայրը 137, 138*
Ջալալ-բեկ, *պարոն, որդի Ֆախր-ադ-Դովլանի 67*
Ջալալ-էդ-դին, *համադանցի, որդի՝ Ալիի որդի Հասանի 47*
Ջալալ-էդ-դին Մա'սում-բեկ Սաֆավի *107*
Ջամշիդ, *մելիք 151*
Ջան, *Ղազանֆարի հայրը 80*
Ջանբմշախ, *խոջա, օրդուբադցի, խոջա Նուրարշախի հայրը 120*
Ջա'ֆար, *որդի Մուհամմադ-...ի 129*
Ջեանբաանու, *դուստր՝ Հաջի Ալիի որդի Փիր-Ալիի 62*
Ջեանշահ, *Շահենի հայրը 83*

Թամազան, *որդի Կըզըլ Յադիգարի 64*
Թահմասբ, *որդի Խեյրիի 133*
Թահմասբուլլա, *որդի Ինայաթուլլայի 57*
Թահմաս, *որդի Ռուստամի 124*
Թաֆել, *որդի տեր Իսրայելի 131*
Թաֆել, *որդի Մուրադի 131*
Թռեբուլլա *106*
Թռուստամ, *որդի Ահմադի 109*
Թռուստամ, *ուռուցցի 82*
Թռուստամ *(Օրբելյան), որդի՝ Սմբատի որդի Բիշխենի 67, 79, 80, 81*

Սա'դ, *որդի Թովլաթյարի 77*
Սա'դի, *որդի շեյխ Մուհամմադ Սա'դիի 64*
Սա'դի Վակկաս, *որդի՝ Քյամալ-էդ-դին Հուսեյնի որդի Սեյիդի Ալիի 88*
Սա'իդ-բեկ Սա'դի, *շեյխ 60*

Սալահ-էդ-դին *133*
Սալեհ, *որդի Մակսուդի 64*
Սալեհ, *որդի Շահնշահի 119*
Սալեհ, *որդի Վալի Խալիլ-Ջախր-էդ-դինլուի 77*
Սալեհ Ֆաոուխ, *օրդուբադցի, որդի Ամինի 121*
Սալման, *որդի՝ Իամայիլի որդի Ջանգանի 89*
Սահակ Ջուանց *տե՛ս տեր-Սահակ Ջուանցց*
Սարգիս, *որդի Մաքոսի 104*
Սաւու-Մալիք, *որդի Ալխանի 60*
Սաֆիր Բայբուրլու, *որդի Նաջաֆի 130*
Սեբ, *պարոն, որդի պարոն Բաբաջանի 61*
Սեյյեդի, *որդի Ալի-ադ-դինի 65*
Սեյյեդի-Ալի, *որդի Քյամալ-էդ-դին Հուսեյնի 88*
Սեյյեդի-Ահմադ, *որդի Շեյխ Ին'ամի որդի Շեյխուի 89*
Սեյյեդի Ռումի *82*
Սեյֆեդդին, *որդի Գյուրջի-բեկի, Ջաքարիա կաթողիկոս Արծրունու հայրը 48*
Սիաճոս *(Նրա անունով հող Նորավանից գյուղում) 51*
Սուեփաճոս *(Նրա անունով այգի Գառնիում) 104, 166*
Սիմեոն, *Տաթևի միաբան 153*
Սմբատ *(Օրբելյան), Բիշքենի հայրը 67, 79, 80*
Սմբատ-բեկ *(Արծրունի), որդի Գյուրջի-բեկի 138*
Սմբատ *ուռուբցի, Սոհրաբի հայրը 103*
Սոհրաբ, *մելիք 81*
Սոհրաբ, *որդի Մելիք-Ալիի 133*
Սոհրաբ, *ուռուբցի, որդի Սմբատի 57, 81, 103, 111*
Սուլթան-Ահմադ, *որդի՝ Ռամազանի որդի Ադիլ-շահի 90*
Սուլթան-Վալի *(Նրա անունով հող Գողթնի Բերդակ գյուղում) 120*
Սուն'ուլլա, *որդի Ֆաթհուլլա Սա'դիի 64*

Վալի-բեկ Սա'դլու *134, 182*
Վալի խալիֆե Ալփավուր, *որդի Իմամկուլի խալիֆեի 130, 178*
Վալիջան, *որդի Դիվանի 131*
Վարդան *(Նրա անունով այգեհատեղ Բերդակ գյուղում) 120*
Վդուդ Ֆաթհի, *որդի Դավուդի 90*
Վրթանես, *որդի Իլբեկիի 131*

Տեր-Սահակ Ջուանց *(Նրա անունով հող Սվարանց գյուղում) 79*

Փաշա, *մելիք, Մելիք-Հասանի հայրը 150, 151*
Փաշա, *մելիք (այլ) 150*
Փաշապակ, *Նեբսես ըղվերծցու մայրը 153*
Փիլիպոս, *տեր ....ի հայրը 104*
Փիրալ, *դարվիշ, որդի Բայրամի 91*
Փիր-Ալի, *որդի Հաջի Ալիի 62*
Փիր-Ալի, *որդի Շահ-Ալի Սա'դլուի 118*
Փիրի-բեկ *151*
Փիրի, *մելիք, որդի Մելիք Ամանի 158*
Փիրի, *մելիք (այլ) 151*
Փիր-խիար, *որդի Սուլթանի 131*
Փիր-Կուլի, *որդի Սանջար-բեկի 81*
Փիր-Մուհամմադ-բեկ *(վկա) 138*
Փիր-Վալի, *որդի Իմամկուլիի 91*
Փիր-Վալի-աղա Կոյլանիսարլու *122*

Քանդուլի *(վկա) 77*
Քյամալ-էդ-դին Արդիճ-բեկ, *որդի՝ խոջա Հեյդարի որդի խոջա Նովրուզի 83, 88, 89, 157*
Քյամալ-էդ-դին Դյոնմազ-աղա *123*
Քյամալ-էդ-դին Իբրահիմ խալիֆե, *որդի Յաղուբ-բեկ Ալփավութի 134*
Քյամալ-էդ-դին Հուսեյն, *Սեյյեդի-Ալիի հայրը 88*
Քյամալ-էդ-դին Մուհամմադ-աղա *122*
Քաֆի Ալփավուր, *որդի Շահփուրի 63*
Քիչմիր, *քյադխուդա, Հովհաննեսի հայրը 120*

Օթուդում-Ջաֆիր, *որդի Հասանի 91*
Օճան *(Նրա անունով հող Բերդակ գյուղում) 120*
Օմար, *որդի Կալանգարի 53*
Օսեփ *(Նրա անունով հող Սվարանց գյուղում) 79*

Օսման, *տե՛ս Աւսման*
Օվյանես *(Նրա անունով ագարակ Նորավանից գյուղում) 52*

Ֆաթհի-բեկ Թուսի *93*
Ֆաթհուլլա Անսարի, *որդի Նասրուլլայի 98*
Ֆաթհուլլա Անսարի, *սիսաջանցի, որդի Համդուլլայի 65, 99*
Ֆաթհուլլա, *որդի Իբրահիմի 95, 163*
Ֆաթհուլլա, *որդի Նե'մաթուլլայի 64*
Ֆաթհուլլա, *օրդուբադցի 93*
Ֆազլի, *որդի Ջալարիի 64*
Ֆախր-էդ-դին *(Հայ) 91, 159*
Ֆախր-ուդ-դովլաե, *պարոն Ջալալբեկի հայրը 67*
Ֆաղանի Աշեղ Դիվանլու *116*
Ֆարաջկուլի, *որդի Մուհամմադկուլիի 62*
Ֆարխատոփե *(Հայ) տե՛ս Ֆախր-էդ-դին*
Ֆիրի *տե՛ս Միրզախան Ֆիրդրի*

ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՑԵՂԵՐ

Աբուճաար *97*
Ալփավուր *63, 64, 122, 123, 130, 134, 173*
Ալփաուուտ *տե՛ս Ալփավութ*
Ախիլաճ *(Նրանց անունով ագարակ Աւեր գյուղում) 138*
Անսարի *58, 59, 65, 66, 78, 92, 98—100, 112*
Աջամ *69, 71*
Արծրունի *48, 137, 138 (*)*
Բալղանի *77*
Բայբուրլու *123, 130*
Բուրթելլու *115*
Դիվանլու *116*
Թուսի *93, 97, 128*
Լարիճի *108*
Խալիլ Ջախր-էդ-դինլու *77, 116, 117*
Խնուսլու *123*
Կարա-Ալփավուր *65*
Կարաճիսարլու *65*
Կոյլանիսարլու *122, 173*
Կոյուճլու *117*
Կուկանենճ *(Նրանց անունով հող Սվարանց գյուղում) 79*
Հաճաֆյան *82*
Հաջիլու *77*
Ղասլու *117*
Ղոյլաճասարլու *տե՛ս Կոյլանիսարլու*
Մելիք-Փաշայանց *77*
Ջիվանշիր *115*
Ջուճանճ *79*
Ռումի *82, տե՛ս նաև Ռումլու*
Ռումլու *104, տե՛ս նաև Ռումի*
Սա'դի *60, 63, 64, 87, 118, 122, տե՛ս նաև Սա'դլու*
Սա'դլու *118, 123, 130, 134, տե՛ս նաև Սա'դի*
Սաճաբլու *182, տե՛ս նաև Սա'դլու*
Սաֆավի *106—109*
Քահոլի *106*
Օթուզիճի *117*
Ջախր-էդ-դինլու *տե՛ս Խալիլ Ջախր-էդ-դինլու*

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբարան *159*
Աբարանից Նահիա *72*
Աբրուխամուկի վանք *(Նորավանից գյուղում) 52*
Ագուլիս *120**
Ազադ-Ջիրան *92, 120*
Ազերբայջան *55, 60, 67, 83, 87, 91, 92, 94, 96, 98, 101, 102, 109, 110, 114, 116, 126*
Այուրճաձոր *80*

Ալփավուր 64
Ալլահվերդիշ-աղայի տուն, այգի և հյուրանոց (*Արդաբիլում*) 107
Ախանեսի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51
Ախիյանց ագարակ (*Ատեր գյուղում*) 138
Աղա 79, 80, *տե՛ս նաև Աղանց, Աղաքյանդի*
Աղահանք (*Ատեր գյուղում*) 138
Աղանց 153, *տե՛ս նաև Աղա, Աղաքյանդի*
Աղաքար (*Հանդ Տաթևում*) 110
Աղաքյանդի 101, 110, 113, *տե՛ս նաև Աղա, Աղանց*
Աղաքյանդի գետ 110
Աղի հող (*Ատեր գյուղում*) 50, 51, *տե՛ս նաև Բարակ հող*
Աղի վայրի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51
Աղուէս քար (*Ատեր գյուղում*) 138
Աղմաղան լեռ 84
Աղունատուն 71
Ամենափրկիչ վանք 96
Ամիր-բեկի հող (*Նորշեն և Ատեր գյուղերում*) 49, 50
Ամիր-Իսայի հող (*Նորշեն գյուղում*) 49
Ամյուկ 49
Ամյուկի լիվա 48
Ամրուտաղաջի *տե՛ս Արմուդ-Աղաջի*
Այգու հող (*Ատեր գյուղում*) 50
Այդին *տե՛ս Այդին-դարվիշ*
Այդին-դարվիշ 91, 159, *տե՛ս նաև Քեշիշքյանդի*
Այծաքար *տե՛ս Գեչի կայասի*
Այուղարակ 55, 56
Անբերդ 70
Անբերդ ամրոց 64, 65
Անգեղակոթ 78*, 100*
Աշտարակ 68, 87, 134, 182
Ապարան *տե՛ս Աբարան*
Աչխանախարի լեռնանցք 84
Առան 116
Առվակ 84
Աստապատ *տե՛ս Ցագդաբադ*
Աստղ խաչ 138, *տե՛ս նաև Ցուլդուզ խաչի հող*
Ավանասար 84

Ավանիկ 83, 105
Ավլայի քարանձավ 96
Ատեռ *տե՛ս Ատեր*
Ատեր 50, 138
Արազուն 96
Արականց վանք 138
Արանի 118
Արանի գյուղի ջրանցք 118
Արաս *տե՛ս Արաքս*
Արասի ջուր *տե՛ս Արաքս*
Արարատյան գավառ 153
Արաքս 70, 96, 126
Արդաբիլ 106
Արզաբ ամրոց 126
Արզինգան (*գյուղ*) 130, *տե՛ս նաև Էրզնկան*
Արմուդ-աղաջի 91, 122, 159, 173
Արյունոտ ճանապարհ 51
Արջաձոր *տե՛ս Այուղարակ*
Արտեկին ագարակ 118
Արտոս 84
Արտոհաներ (*Հանդ Տաթև գյուղում*) 116
Արքունական ճանապարհ 138

Բազա դաշտ 188
Բազազների շուկա (*Արդաբիլում*) 107
Բարոհեչ 69
Բալաղդաշ 84
Բալեասարի վերելք 132, *տե՛ս նաև Քաչալահող*
Բախչայիչի այգի (*Գառնիում*) 104, 166
Բաշքյանդ 96
Բարակ հող (*Ատեր գյուղում*) 50, *տե՛ս նաև Աղի հող*
Բերդակ 93, 120
Բերդաձոր 131
Բերդի աղբյուր 131
Բերդի աղբյուրի ջրվեժ 131
Բելինաս (") (*Նորավանից գյուղում*) 52
Բեշբափա 55
Բիդար 64*
Բիսմալլահ *լեռ* 96
Բնունիս 102, 113
Բոյալուի վերելք 116
Բորղի 55, 56, 102, 113
Բորքլու կայա 50

Գառնի 104, 105, 166
Գառնի, *Նահիե* 83, 105
Գառնիի գետ 70
Գելաշենի հող (*Նորավանից գյուղում*) 50
Գեչի Կայա *տե՛ս Գեչի կայասի*
Գեչի կայասի 56, 110
Գետախառնուրդ 84
Գիլանի ձոր 84
Գինու մարզադետին *տե՛ս Չախըրչիման*
Գլխարկով քար *տե՛ս Բորքլու-կայա*
Գյադուկ 56, *տե՛ս նաև Թուշմալ*
Գյադուկ դոդա 96
Գյադուկ Սարքեչ 96
Գյադուկի ճանապարհ 116
Գյալին կայասի 110
Գյոզ-դարա 96
Գյոլյազի 102, 113
Գնունեաց բերդ 138
Գորուչ 133*
Գուշվագ 56, 110

Դամուրչի բափա 55
Դայվրէժ *տե՛ս Թավրիզ*
Դանակերտ 93
Դաշբուլաղ 110, *տե՛ս նաև Չալկութափասի*
Դաշխարման 55
Դաստաջերդ 102, 113
Դարաշամբ 96, 98
Դարա-Շամլըկ *տե՛ս Դարաշամբ*
Դարաշայ 69
Դարբնի բլուր *տե՛ս Դամուրչի Թափա*
Դիպակլու 173, *տե՛ս նաև Դիբաքի*
Դիբաքի 122, *տե՛ս նաև Դիպակլու*
Դիրքյանդ 96—98
Դովլաթշահի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51
Դուզչի 49
Դոնիս (*Գառնիում*) 84
Դոնիս (*Գողթնում*) 92, 93
Դրուկ 84
Դրասանկ 84

Եզնակերի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51
Եղեգիս 133*

Եղեգնուտ 68, *տե՛ս նաև Ջումջումա*
Եղնարի ձոր 84
Եղվարդի աղբյուր 73
Երկար հող (*Ավարի գյուղում*) 79
Երկար քար, *սահման* 56, 110

Զավագիղ 151
Զինջիրի ձոր 96
Զողալլու դարակ 55
Զողալլու զամին 55

Էջմիածնի վանք (*Վասպուրականում*) 137
Էրզնկան 179, *տե՛ս նաև Արզինգան*
Էրզրում 60, 67, 71
Էրզրումի ճանապարհ 60, 67, 71

Ըղուվերծ 153

Թաքաս 129*
Թարիկ 84
Թարիկ գյուղի գետ 84
Թալին 71
Թախթեքար, *սահմանաքար* 126
Թահիրի բաղնիք (*Արդաբիլում*) 107
Թաշըմլուի ճանապարհ (*Ջանիկի դաշտում*) 49
Թաս 102, 113
Թավրիզ 61, 62, 69—74, 85, 88, 91, 104, 107, 113, 116, 118—120, 122, 130, 134, 153
Թաքայ 182
Թեղենիս 72, *տե՛ս նաև Քիրաչլու*
Թիքմադաշ (*Գառնիում*) 84
Թիքմադաշ (*Հենավանքում*) 118
Թիքմադաշ (*Սյունիքում*) 56, 110
Թիքվեքար, *լեռ* 132, *տե՛ս նաև Կարմիր լեռ*
Թուման ալ-Նախչևան *տե՛ս Թուման-ե Նախչևան*
Թուման-ե Նախչևան 55, 79, 92, 96, 102, 109, 110, 113, 120
Թուշմալ 56 *տե՛ս նաև Գյադուկ*

Իլանլի *տե՛ս Իլանլու*
Իլանլու 91, 122, 159 ,173
Իմրանլու 56

Իմրանլուի գերեզմանատուն 56
Ինջաաղըլի 118
Ինջայազի 110, *տե՛ս նաև Յանջայազի*
Իսփահանշահի հող (*Ատեր գյուղում*) 50
Իքսևան 133*

Լիմ կղզի 138
Լիմ վանք 48, 52, 137, 138
Լճի տակի հող (*Նորշեն գյուղում*) 49, *տե՛ս նաև Պատրիկի հող*
Լոռ 110

Խաբլան ձոր 138
Խազազ 116
Խազազ լեռ 116
Խազար-բեկի հող (*Նորշեն և Ատեր գյուղերում*) 49, 50
Խակազ թափա 56
Խակազ բլուր *տե՛ս Խակազ թափա*
Խաչախոր 79
Խաչախպեր 84
Խաչի աշխանա 84
Խեղենեկի հող (*Աղանց գյուղում*) 80
Խլու վանք 138
Խոյ 47*, 127*, 128*
Խոշխաբարի հող (*Նորավանից գյուղում*) 52
Խոնավ աղբյուր *տե՛ս Յաշլու բուլաղ*
Խոտ 55, 56, 102, 113, 115
Խոտանան 56, 101, 113
Խորասան 153
Խուդաբախշի հող (*Նորշեն գյուղում*) 49
Խուդավերդիի այգի (*Բերդակ գյուղում*) 120

Ծիրանավորի ճանճ (*Տաթևում*) 110
Ծիրանաքար 83
Ծով *տե՛ս Վանա լիճ*

Կազբել 79
Կարա-աղըլ 130, 179
Կարաբուրուն 134, 182
Կարագյոլ 71
Կարադաշ 91, 122, 159, *տե՛ս Սև քար*
Կարաչանգլ 56, 110
Կարբի, *գյուղաքաղաք* 118
Կարբի, *նահիա* 60, 67—69, 71, 73, 87, 118, 130, 134
Կարբիի ձոր 130, 179
Կարբիի գետ 118
Կարմիր լեռ 131, *տե՛ս նաև Թիրվեքար*
Կարմիր քար (*Նորավանից գյուղում*) 51, 138
Կարմիր քար *տե՛ս Կըզըլ կայա*
Կարնի յարուխ լեռ 72
Կըզըլ-Թամուրի առու 70
Կըզըլ-թափա 69, *տե՛ս նաև Փոքրիկ բլուր*
Կըզըլ կայա 56
Կըզըլ-վանք 105, *տե՛ս նաև Հավուց-թառ*
Կըզըլվանք, *գյուղ* 84, 105
Կըրխբուլաղ 70, 91, 159
Կից 102, 113
Կոխդ 84
Կոծմակոթ 80
Կոյջախ 83
Կոջա դագիրման, *ջրաղաց* 96
Կոստանի հող (*Տանձատափ գյուղում*) 80
Կոտրված խաչ, *սահման* 126
Կուբա 116
Կուբայի *գետ* 116
Կուդիս 83, 84
Կուզլի դարա 91, 122, 159, 173
Կուզիլու դարա *տե՛ս Կուզլի դարա*
Կուկանենց հող (*Սվարանց գյուղում*) 79
Կույր աղբյուր *տե՛ս Քյոռչեշմա*
Կուռուշայ 84
Կուտուց 105*
Կուտուց վանք, *գյուղ* 84, 105

Հաղր-Մելիքի այգի (*Տանձատափ գյուղում*) 80
Հազարդաշտ, *հանդ* (*Սվարանց գյուղում*) 110
Հալիձոր 55, 56, 101, 113
Համադան 48*
Համիդ-գյոլ 55
Համիդի լիճ *տե՛ս Համիդ-գյոլ*
Հաշիմ-բեկի ժառանգների հող (*Բերդակ գյուղում*) 120

Հասմուրազ, *հող* (*Սվարանց գյուղում*) 79
Հավուց-թառ, *վանք* 84, *տե՛ս նաև Կըզըլ-վանք*
Հենավանք, *գյուղ* 118, 172
Հենաքի աղբյուր (*Գառնիի Դոնիս գյուղում*) 84
Հերապետ, *սահմանաքար* (*Տաթևում*) 110
Հին բերդ (*Կըզըլ-վանք գյուղում*) 84
Հինգ բլուրներ *տե՛ս Բեշթափա*
Հիսուրի ձոր (*Գառնիի Դոնիս գյուղում*) 84
Հիսպայիան 153
Հոնուտի հող *տե՛ս Զողալլու զամին*
Հոնուտի ձոր *տե՛ս Զողալլու դարակ*
Հովանավանք, *գյուղ տե՛ս Հենավանք*

Ղազանֆար, *գյուղ* 90
Ղազմին *տե՛ս Ղազվին*
Ղազվին 153
Ղամիշլուի բլրակ 116
Ղարա Աղըլ *տե՛ս Կարաաղըլ*
Ղարաբաղ 116
Ղարաբուրուն *տե՛ս Կարաբուրուն*
Ղարադաշ *տե՛ս Կարադաշ*
Ղարաչիի յուրդը 79
Ղարաքիլիսա (*Մակվում*) 161
Ղարաքիլիսա (*Սիսաջանում*) 102, 113
Ղարաքիլիսա (*Օշականի մոտ*) 87
Ղափանաթ 55, 56, 100—103, 109, 110, 113, 114, 126, 169
Ղըրխբուլախ *տե՛ս Կըրխբուլաղ*
Ղուզուլու-դարայ *տե՛ս Կուզլի դարա*

Ճանապարհի հող (*Ատեր գյուղում*) 50
Ճանիկ, *գյուղ* 138
Ճանիկայ քռան 138, *տե՛ս նաև Ջանիկի հող*

Մակու 94, 161
Մանկալահող (*Սվարանց գյուղում*) 79
Մանկալի հող (*Նորշեն գյուղում*) 49
Մանկանոց, *գյուղ* 134, 182
Մանկուս 83, 105
Մաս՚ուդ-բեկ, *սահման* 138,
Մարգի փոս, *սահման* 96, *տե՛ս նաև Քալաքալա*
Մարջումաք կայասի 96
Մեծ բլուր (*Նորավանից գյուղում*) 51, 52
Մեծ լեռ (*Բաթոինջ գյուղում*) 70
Մեծ ճանապարհ (*Օշականի մոտ*) 87, 134, 182
Մեծ քար (*Աղանց գյուղում*) 80
Մեղրի 126, 131, 132
Մեղրի, Մեծ թաղ 126, 127, 131
Մեղրի, Փոքր թաղ 126, 127
Մեղրի, Միջին թաղ 126, 127
Միրանի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51, *տե՛ս նաև Վերելքի հող*
Միրիջանի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51
Մոլլա Հասանի քարվանատուն (*Սյունիքում*) 55
Մուղնի 73
Մուշ 138
Մուրախոր, *սահման* (*Կոծմակոթ գյուղում*) 80

Յազդաբադ 96
Յանջայազի 56, *տե՛ս նաև Ինջայազի*
Յաշլուբուլաղ 55
Յերերուն, *գյուղ* 137
Յոլկավուշան 96
Յուղդուզ խաչի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51, *տե՛ս նաև Աստղ խաչ*
Յուրդի ներքև (*Սվարանց գյուղում*) 79

Նախչևան 57*, 64*, 66*, 92*, 95*, 97*, 99*, 153
Նավռուզի այգի (*Գառնիում*) 166, *տե՛ս նաև Նովրուզի որդու այգի*
Նովրուզի որդու այգի 104, *տե՛ս նաև Նավռուզի այգի*
Նուրազավիթ 70
Նորավանից, *գյուղ* 51, 138
Նորշեն, *գյուղ* 49
Նուռնիս (*Սյունիքում*) 56, 110
Նուռնիսի կամուրջ 110
Նուռնիսի ճանապարհ 56

Շանգյալդիի հող (*Նորավանից գյուղում*) 51

Շահիդ-էդ-դինի աղբյուր (Արցախի Խա-ղաղ գյուղում) 116
Շահկելտի, գյուղ 138
Շահռուզ 104*
Շահվեր, գետակ 87
Շամխալի քար (Սյունիքում) 110
Շան այր (Նորավանից գյուղում) 51
Շարուր 65, 84
Շաքարամարզ (Սվարանց գյուղում) 79
Շեկի վանք 84
Շեյխ Սաֆիի մզկիթ 108
Շիկավանքի ձոր 83
Շիկաքար, ակունք (Կոխպ գյուղում) 84
Շիվ 80
Շլորաձող, հանդ (Աղանց գյուղում) 80
Շններ 55, 56, 101, 113, 115
Շողլուք 129*
Շոռոթ տե՛ս Շողլուք
Շռուտ, սահման (Ավանասար գյուղում) 84

Ուլուսների ճանապարհ (Սյունիքում) 55
Ուշքափա, վանք 140
Ուշֆիլիսա, գյուղ 60, 63, 67
Ուշֆիլիսա, վանք 59, 67, 70, 72, 73, 76
Ուչաղաշ, սահմանաքար (Աղանց գյուղում) 110
Ուչանդաշ, սահմանաքար (Աղունատուն գյուղում) 71
Ուռուք, գյուղաքաղաք 56, 79, 81, 103*, 110
Ուռուք, նահիա 100—102, 110, 113
Ուռուքի գետ 56, 110
Ուրյանկույի առու (Օշականում) 134

Չալ (՞) (Սյունիքում) 55
Չալկուքափասի, սահման 110, տե՛ս նաև Դաշբուլաղ
Չախըրչիման, սահման (Սյունիքում) 56
Չարեքդար, հանդ (Աղանց գյուղում) 80
Չեշմաբաշի, ակունք (Թեղենիս գյուղում) 73
Չինգիլտաղ, սահման (Թեղենիս գյուղում) 72
Չոխուր-Սաադ 60, 67—73, 82, 83, 87, 90, 91, 105, 118, 122

Պատրիկի ձող (Նորշեն գյուղում) 49, տե՛ս նաև Լճի տակի հող
Պարսկաստան 88

Ջամալառանի ճանապարհ (Մեղրիում) 131
Ջանգալի անտառ (Արցախում) 116
Ջանիկի դաշտ 49
Ջանիկի ձող (Ջանիկի դաշտում) 49, տե՛ս նաև Ճանիկա քառն
Ջերմաձոր, այգի (Ոստաթում) 81
Ջորջիզ մարզարե, եկեղեցի (Դարաշամբում) 96
Ջուլֆակի ձող (Նորավանից գյուղում) 51
Ջուղա 96
Ջուղայի դաշտ 96
Ջումշումա, ճահճուտ 68, տե՛ս նաև Եղեգնուտ
Ջրաղացի ձող (Ատեր գյուղում) 50

Սալ 93, 120
Սաղմոսավանք, գյուղ 118, 130, 178
Սանքախոր 83
Սարգյուլի, գյուղատեղ 118, 130, 179
Սարգյուլի լիճ 118
Սարքեօլ տե՛ս Սարգյուլի
Սաքիրլուի ձովիտ (Նորշեն գյուղում) 49
Սեաղան, գյուղ 132
Սիանոսի ձող (Նորավանից գյուղում) 51
Սիսաչան 55, 99*, 102, 109, 113
Սյունիք 153
Սուլբան-Վալիի ձող (Բերդակ գյուղում) 120
Ս. Գեորգա վանք (Լիմ) 137
Ս. Հովհաննեսի վանք (Սյունիքում) 110
Ս. Սանակա վանք (Ցերերուն գյուղում) 137
Սուրբ Սարգիս, գյուղ-ագարակ 83, 84, 105
Սուրբ Ստեփանոս, վանք (Դարաշամբում) 96
Սպահան տե՛ս Հիսպահան
Սպիտակ ջուր, գետ 134, 182
Սպիտակ քար (Նորավանից գյուղում) 51

Սպիտակ քարի ձող (Նորավանից գյուղում) 51
Սվարանց 153, տե՛ս նաև Սվարի
Սվարի 79, 101, 110, 113, տե՛ս նաև Սվարանց
Սվարի գետ 79, 80, 110
Ստեփանոսի այգի (Գառնիում) 104, 166
Ստվերոտ ժայռ տե՛ս Քյոլգա-կայա
Սևավեր, հանդ (Աղանց գյուղում) 80
Սև քար, սահմանաքար (Դիբակլու գյուղում) 173, տե՛ս նաև Կարադաշ
Սև քարեր տե՛ս Կարաշանդղ

Վաղուդի 79, 110
Վաղուդիի գետակ 110
Վաղուդիի կածանը 79, 110
Վան 74, 48, 38
Վանա լիճ 49, 138
Վարանդա 150
Վարդանի այգետեղ (Բերդակ գյուղում) 120
Վարշամակավանք (Նորավանից գյուղում) 138
Վարսագեղ, լեռ (Գառնիի Ավանիկ գյուղում) 83
Վեդի գետ 84
Վերելքի ձող (Նորավանից գյուղում) 51, տե՛ս նաև Միրանի հող
Վերին Վեդի 87*, 105*
Վեհիլուրյան մուլքեր (Գողթնում) 93
Վուշունքար 133*
Վռաստան 60, 83, 87, 122

Տաթև, գյուղ 80, 101, 110, 113, 115, 153
Տաթևի գետ 110
Տաթևի վանք 56, 79—81, 100, 102, 103, 110, 113, 114, 153, 169
Տանձատափ 80, 101, 113
Տանձուտ (Սյունիքում) 80
Տանձուտի ձող (Սյունիքում) 110
Տաշու 79, 101, 113, 153
Տափակաշեն 55
Տափակաշենի աղբյուր 55
Տափակաշենի ճանապարհ 55
Տերտերի առու 55, 56
Տեր-Սահակ Ջուհանցի ձող (Սվարանց գյուղում) 79

Ցամաք գետ տե՛ս Կուռուչայ
Ցամաք վտակ 49

Փալուդե դարակ, ձոր 131, 132
Փարպի 134, 182
Փարպիի գետ 134, 182
Փարվանե բուլաղի, աղբյուր 96
Փիրքուդանեկի ֆյոֆչան, հանդ (Գառնիում) 104
Փիր-Յահյայի դամբարաններ (Սյունիքում) 110
Փոքրիկ քլուր (Նորշեն և Ատեր գյուղերի սահմանում) 49, 51
Փոքրիկ քլուր (Աշտարակում) 69, տե՛ս նաև Կըզըլ-Թափա
Փոքրիկ քար (Նորավանից գյուղում) 51

Քաբել, լեռ 126
Քազլան (՞) լեռ 126
Քալաչուկ, լեռ 80
Քալաֆալա, սահման 96, տե՛ս նաև Մարգի փոս
Քահանայի ձող (Նորշեն գյուղում) 49, 50
Քահրիզի ձող (Նորավանից գյուղում) 51
Քամքամաքար, սահման (Մանկուս գյուղում) 83
Քաշալաձող, սահման (Սեաղան գյուղում) 132, տե՛ս նաև Բալխասարի վերելք
Քարակառույց տե՛ս Թիքմադաշ
Քարահունջ (Արցախում) 77
Քարահունջ (Սյունիքում) 55
Քարահունջի ճանապարհ (Սյունիքում) 55
Քարավ 133*
Քարե կալ տե՛ս Դաշխարման
Քարուտի ձող (Սվարանց գյուղում) 79
Քեդի 102, 113
Քեդաներան (՞) հանդ (Սվարանց գյուղում) 79
Քեղվաբերդ, ամրոց 83, 84
Քեղվարդ 105
Քեչիչքյանդի 159, տե՛ս նաև Այդին-Դարվիշ
Քիլվաքաշի, արոտավայր (Սեաղան գյուղում) 131
Քիրազլու 72, տե՛ս նաև Թեղենիս
Քիրխաչ, սահման (Կոծմակոթ գյուղում) 80

Քյոլգա-կայա 55
Քյոշիկ, գյուղ (Արցախում) 116, 150
Քյոշիկ — Հերհեր (Արցախում) 77, 151
Քյոռնշմա, սահման (Սյունիքում) 56
Քյուլթափա 60, 67
Քյուրադարակ, սահման (Կուդիս գյուղում) 83
Քոհրամ-Սաֆիրի, ագարակ (Մեղրիում) 126
Քուրդանշահի կամուրջ, սահման (Կոձմակոթի գյուղում) 80
Օլմայի այգի (Բերդակ գյուղում) 120
Օճաճի ճող (Բերդակ գյուղում) 120
Օշական 68, 87, 134, 158, 182
Օսեփի ճող (Սվարանց գյուղում) 79
Օվանեսի ագարակ (Նորավանից գյուղում) 52
Օրդուբադ 92, 120*, 121*

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Աբվար-ե ջամ՝ 98 տե՛ս նաև Ջամ՝
Աղա 90, 107, 117, 118, 122, 159
Ամիլ 88
Ամիր 67, 79, 80, 83, 88, 93, 107, 119, 130
Ամիրզադե 79, 80

Բաճրա 75
Բաճռաչե 56, 100, 102, 103, 110, 114, 115
Բարձրագույն դիվան 94, 113
Բեկ 64, 65, 88, 90, 93, 125, 133, 134, 159
Բեկլարբեկի 114
Բեյբ-ուլ-մալ 66, 82, 83, 85—89, 94, 98, 111, 113

Դանգ 55, 67—74, 77, 79, 80, 91—93, 110, 113, 115, 116, 118, 130, 134, 158, 172, 178, 182,
Դանկ տե՛ս Դանգ
Դարվիշ 91
Դիվան 61, 62, 68—74, 77, 79—81, 85, 88, 104, 107, 113, 120, 122, 126, 130, 132
Դիվանի 113
Դուճի 98, 111—113

Ջիմմի 48, 110, 120, 126

Թասուջ 107
Թուման 91, 116, 118, 119, 122, 126, 130, 132, 134, 159, 173, 178, 182

Իման 59, 67, 82, 100
Իսմաեղարյան դինար 74

Խաբիբ 97
Խաթուն 107
Խալիսե 98, 111—113
Խալիֆա տե՛ս Խալիֆե
Խալիֆե 59, 107, 122, 130, 134, 159, 173
Խան 91
Խոջա 81, 83, 88, 93, 107, 120, 121

Կազա 47, 48
Կազի 47, 55, 58, 59, 65, 66, 78, 80—82, 87, 92, 95 96, 98—100, 104, 105, 109, 110, 112, 122
Կազիություն 48

Համեսալեղար 98, 113
Հաջի 63
Հասր-օ-բուդ 115
Հաֆիմ 58, 59, 66, 78, 80, 81

Ղաբալա 158, 159, 182
Ղոռչի 98, 113
Ղուլամ 98, 113

Մալ 98
Մալիմ 89, 119, 130, 134
Մալիֆաեն 103
Մանալ 92, 98, 102, 113—115, 150, 159
Ման 120
Մանալ 115
Մելիք 81, 115, 133, 150
Մելա 47, 86, 90
Մելանա 64, 90
Մրկալ 119
Միրզա 114, 115
Մոլլա 63
Մուրասադի 94
Մուրավալլի 56, 59, 63, 76, 100, 103, 108, 110
Մուլք 53, 55, 56, 61, 63, 67, 68, 71, 72, 74—76, 79, 80, 85, 89, 91—94, 96—98, 100, 102, 103, 110, 111, 113, 116, 118—120, 123, 130, 134, 140, 151, 158, 159, 161, 172—174, 179, 182
Մուլճամե 161
Մուխալիֆաե 94
Մուհամմադյան դրամ 132
Մումայիզ 98, 114, 115
Մուջթահիդ 128
Մուֆրադար 109
Մսխալ 126, 132

Նահիա 60, 67—73, 83, 84, 87, 91, 100—102, 105, 109, 110, 118, 120, 130, 134

Նա'իբ 107
Նար՝ 48, 58, 60—62, 64, 66, 100, 106, 111, 114, 126, 128
Նարիար 47, 48, 52, 54, 58—74, 76—80, 82, 83, 85—88, 90—92, 94, 95, 97, 99, 100, 102, 104—109, 114, 116, 118—123, 125—128, 130—132, 134
Նեշղանկ 159, 173, 182

Ջամ՝ 98, 113, տե՛ս նաև Աբվար-ե ջամ՝

Ռայար 98, 115, 127

Սադր 88
Սաֆրատեամա 140
Սանատ 171
Սավադ 171, 182
Սարճաղնամե տե՛ս սահրատեամա
Սեյիդ 65, 107, 128
Սուճի 98, 111—113

Վախմ 140, տե՛ս նաև Վակֆ
Վակֆ 48—50, 52, 53, 56, 58, 61, 63—76, 78—81, 86, 89, 99, 100, 102, 103, 105, 108, 111—113, 115
Վեքիլ 161
Վեզիր 67, 98, 114, 115
Վիլայեթ 60, 65, 66, 68—73, 83, ... 91, 92, 94, 96, 98, 109

Քալանթար 115
Քաճրիզ 51
Քյաղխուդա 118, 120, 126, 131
Քյոֆշան 104
Քովսար 115

Օլմա 55, 96, 122

Ֆարմա 60

ИНДЕКСЫ

В индексы включены собственные имена и термины, встречающиеся в текстах купчих и в надписях на них—на персидском, арабском и армянском языках. В число личных имен включены также личные имена, упомянутые в ряде топонимов, названий полей, земель, садов и т. п. Личные имена приводятся в том виде, в каком они упоминаются в текстах, а именно: по отчеству и часто с упоминанием имени деда. Имена многих из последних (если они более или менее известные исторические личности или представители отдельных феодальных домов) отдельно приведены в индексах.

В число географических названий включены также наименования полей, пахотнтых земель, садов, наименования межевых камней, скал, холмов и других объектов и сооружений, устанавливающих границы между селами и хуторами (Соляная земля, Крепостной родник, Бахшаиша сад).

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА

Аббас I Сефевид 352, 355
Аббас (свидетель) 337
Абди 315
Абди Са'длу, сын Ибрагима 324
Абди сын Хани 333
Абдин, сын Новруза, см. Кямал-эд-дин Абдин-бек
Абдин-бек, см. Кямал-эд-дин Абдин-бек
Абдул, сын дарвиша Абдуллы 303
Абдулла Ансари из Хоя, сын Али 329, 330
Абдулла из Кутуца 304
Абд-ул-Аввал Ханафит, сын Османа 284, 360
Абд-ул-Амир, сын Таваккула Обаджи 274
Абд-ул-Латиф, мевла, сын Абд-ул-Азиза, сына мевла Султан-шаха 287
Абд-ул-Маджид, сын Юсуфа, см. Хафиз-эд-дин Абд-ул-маджид
Абил Хасан Балгани 274
Абулфазл Ал-Абунасри, сын Маликуллы, сына Али 295
Абу-Са'ид Са'ди, сын Мухаммад-Шарифа 318, 322
Аван, мелик 353
Аван, мелик, сын Ованеса 273, 352
Авак, сын Адила 333
Авак-бек Мелик-Пашаянц 274
Агаджан, сын Улуджана 333
Агахан, сын Шахмира 330
Агахан (свидетель) 317
Адине, ходжа, сын Шейх-Мухаммада, сына Рамазана из Нахчевана 261
Акоп, отец Хачатура, дед Шмавона из Ангелакота 276, 298
Ала-эд-дин, из Горуша, сын Мирзааги 335
Али (свидетель) 337
Али Ансари, сын Махмуда 312
Али-бек (свидетель) 303
Али-бек (свидетель) 337
Аливерди, мирза 353
Алиджан, сын Марзубана 307
Али-Пир-ага Румлу 303
Али халифе Алпавут, сын Хусейн халифе 331, 382
Алихан-бек 255
Али, ходжа 279
Али, сын Садыгкули 337
Али, сын Шахвалада 337
Алияр, сын Абдул-Ризы 324
Алказкули, сын Хасана-аги Са'длу 318
Аллахвермиш-ага, амир (его имени дом, сад и гостиница в Ардебиле) 306
Аллахкули, кядхуда, сын Бабакули 327
Амазасп, вардапет, сын Шахена 304
Амир, из Элегиса, сын Мухаммадкули 335
Амир-ага (свидетель) 307
Амир-Аслан-бек, сын Корхмаз-бека Са'длу 320
Амир-Ахмад Абд-ул-Рахман 317
Амир-бек (его имени земля в селе Атер и Норшен) 245
Амир-кули, сын Исы 303
Амир-иса (его имени земля в селе Норшен) 245
Амри, сын Пир-Ягуба 289
Асад, мелик, отец мелика Гаруна 353
Аскар, сын Фатуллы, из крепости Анберд 261
Аслихан, сын мелика Али 335
Аствацатур, сын Хачатура 302
Ата, сын Улуджана 333
Атаулла, везир, см. Мирза Атаулла
Афзалулла (?) из Нахчевана 289
Аханес (его имени земля в селе Нораванц) 247
Ахи, сын Саркиса 333
Ахмад, кази 243
Ахмад из Нахчевана, сын Кази 253
Ахмад, сын Исфандиара 273
Ахмад-ага, Койлахисарлу 323, 376
Ахперджан, 333
Ахперджан, сын Исфандиара 327
Ахум 356
Баба, сын Шейх-Сенда 289
Бабаджан, сын Сета 257
Бабакул, сын Аюдяра 333
Баракоглы (свидетель) 303
Бахшаиш, сын Отура
Бахшаиш (его имени сад в Гарни) 303, 368
Баязид, дарвиш, сын Шейх-Хасана 274
Бек-Али из Гарни 304
Бек-Али-бек, сын Бахшихан-бека 260
Бек-Али-бек Отузики 317
Бекум-паша, дочь Булхейра 273
Бешкен (Орбелян), сын амира Смбата, отец амира Рустама 263, 276, 277, 278
Бичара, сын Ярахмада 289
Будаг, из Вуджунбара, сын Ходжи 335
Буняд, из Карава, сын Джханбахша 335
Бурджали, сын Мухаммадкули 258
Вали-бек Са'длу 336, 386
Валиджан, сын Дивана 333
Вали халифе Алпавут, сын Имамкули халифе 331, 382
Вардан (его имени участок в селе Бердак) 321
Вдуд Фатхи, сын мевлана Давуда 287

Воскан, сын Хейджана 333
Вртанес, сын Илбеки 333

Гарун, мелик, сын мелика Асада 353
Гевонд, сын Бабаджана, сына Сета 257
Гёзалбеки хатун, дочь Хусейна Сафави 306
Григор, священник 356
Григор, сын Алванда 327
Григор, епископ, сын Смбата 255, 258
Григор, католикос, сын Джалал-бека, сына Фахр-уд-довлана 263
Гурихан, дочь Мухаммадкули 258
Гюрджи-бек (Арцруни), отец Сейф-эд-дина 244
Гянджи-бек, сын Улуг-бека Джашниара 283, 287

Даниел, сын Ованеса священника 333
Дарвиш, сын Шарифа 335
Джаббар, сын Хейдара 274
Джалал-бек, сын Фахр-уд-довлана, отец Григора католикоса 263
Джалал-эд-дин из Хамадана, сын Хасана, сына Али 243
Джалал-эд-дин Ма'сум-бек Сафави, амир 306
Джамшид, мелик 353
Джан, отец Казанфара 278
Джангул 356
Джанымшах, ходжа, отец ходжи Нубаршаха 320
Джа'фар, сын Мухаммад . . . а 330
Джахан-бану, дочь Ходжи-Али, сын Пир-Али 258
Джунанц Саак, см. Саак Джунанц
Джханшах, отец Шахена, дед Закарии, 280
Довлатшах (его имени земля в селе Нораваниц) 247

Есаи, ходжа 356
Еган-Хусейн 324

Закарийя Хафез, молла 307
Закария католикос Арцруни, сын Сейф-эд-дина, сына Гюрджи-бека 244
Закария, священник, сын Новшираза 327
Закария, сын Шахина, сына Джханшаха 280, 302, 304, 368
Заман-эд-дин Мухаммад, сын Ас'ада, сына Кавам-эд-дина ал-Ансари 254, 255, 275
Заман-эд-дин, кази 354, 355
Заман-эд-дин Ансари, сын Са'да, 262, 278
Заман-эд-дин Мухаммад ал-Хатиб ал-Гусейни 366, см. также Заман-эд-дин Мухаммад, сын Са'д-эд-дина
Заман-эд дин Мухаммад, сын Са'-эд-дина 295, см. также Заман-эд-дин Мухаммад ал-Хатиб, ал-Гусейни

Ибрагим (свидетель) 338
Ибрагим-ага, сын Якуба 324
Ибрагим-бек халифе, сын Якуба Алпавута 288, 361
Ибрагим халифе Алпавут, сын Халила халифе, 323, 376, 386
Имамверди Са'длу, сын Тахмаспа 331
Инадж, кядхуда, сын Джабри 333
Инайатулла Ансари, сын Насруллы 290
Иса, сын Мансура Туси 295
Иса, сын Согомона 333
Искандар-ага Халил Фахр-эд-динлу 317
Исмаил, сын Адине-Али Алпавута 260
Исмаил, хаджи, сын Гасана-аги 259
Исмаил, сын Мухаммада Ансари 372
Исмаил II Сефевид, ал-Мусави, ал-Хусейни Бахадур-хан 325, 326
Израел, иерей 356
Исфаханшах (его имени земля в селе Атер) 246

Казанфар, сын Джана 278
Казар, сын Мираншаха 333
Кайытмиш-бек, сын Коркмаз-бека Са'длу 320, 323
Кандули (свидетель) 274
Карапет, отец Мирзаджана кядхуды 318
Касем, сын Ку (?), сына Абдала 335
Касем, сын Хаджи-Канба Кара-Алпавут 261
Кафи Алпавут, хаджи, сын Шахпура 259
Киджмир, отец Ованеса кядхуды 320
Коркмаз-бек, отец Кайытмиш-бека и Амир-Аслан-бека 320
Костан (его имени земля в селе Тандзатап) 277
Кубад, сын Мухаммада Хаджилу 274
Кубад, сын Джханшаха 303
Кямал-эд-дин Абдин-бек, сын ходжи Новруза, сына ходжи Хейдара 280, 285, 287
Кямал-эд-дин Дёнмаз-ага 323
Кямал-эд-дин Ибрагим халифе, сын Ягуб-бека Алпавута 336
Кямал-эд-дин Мухаммад-ага Койлахисарлу 323
Кямал-эд-дин Хусейн, отец ходжи Сеййеди-Али, дед ходжи Са'ди-Ваккаса 285

Лутф-Али (свидетель) 337

Максуд, из Анберда, сын Хусейна 261
Манвел, отец Тадеоса 292.
Мансур халифе, сын Хусейнкули халифе 324
Мартирос (владелец мулка) 278
Мартирос (епископ Татева) 356
Масахи 356
Ма'сум-бек Сафави 308
Махмуд, сын Али 254
Махмуд, сын Омара, сына Мухаммада 250
Махмуд, сеид, сын Мухаммада ал-Са'ди 261
Махмуд-ага, сын Яр-Али-ага, сына Ахмада-аги 287
Мевлакули (свидетель) 324
Мевлакули Са'длу, сын Наби 332
Мевлакули Хнуслу, сын Мухаммада-Али 324
Меликзад, сын Шейхи 333
Месроп, ключник 356
Мехдикули-хан 353
Мехдикули, сын Хасана-аги, Са'длу 318
Миран (его имени земля в селе Норавапиц) 247
Мирза-Али, Тушмал, Халил Фахр-эд-динлу 317
Мирза Атаулла, везир 296, 311, 314, 315
Мирзаджан, кядхуда, из Карби, сын Карапета 318
Мирза Ибрагим, везир 374
Мирзахан, сын Ифтихара из Шорлута 330, см. также Фикри
Мириджан (его имени земля в селе Нораваниц) 247
Мириджан, сын Тадеоса 292
Мовсес, сын Саакбека 339
Мовсес, сын Шахриара 333
Мулук-хатун, дочь Пир-Хусейна 257
Мурад-Али (свидетель) 337
Мурад-бек из Джуги, новообращенный мусульманин 327
Муртуза ал-Сафави, сеид, муж Шахпарвара 306
Муршидкули, сын Хасана-аги Са'длу 318
Муса, сын Юнуса 250
Муслих-эд-дин, сын Аваза 244
Мустафа-паша 353
Мустафа, ходжа, сын Новруза 324
Мустафа, сын мевлана Ходжи Алпавут 260
Мухаммад (свидетель) 279
Мухаммад (свидетель) 274

Мухаммад (продавец сада в Гарни) 368
Мухаммад ал-Латифи, сын Сан'ана 308
Мухаммад, сын Мухаммада Са'ди 302
Мухаммад ал-Шаери 279
Мухаммад Алпавут, сын Мирзы 332
Мухаммад, сын Абд-ул-Рахима 244
Мухаммад, сын мевлана Али 287
Мухаммад, сын Ахмада 289
Мухаммад-ага, сын Вали-аги, Куйлахисарлу 376
Мухаммад, сын Деххода 257
Мухаммад, сын Джа'фара 330
Мухаммад, сын Мухаммада Са'ди 302, 368
Мухаммад, мевла, сын мевла Са'ид Хадем-ад-дин 283
Мухаммад, сын Сейеди Хаджилу 274
Мухаммад, сын Хусейна 305, 307
Мухаммад, сын Хусейнджана 334
Мухаммад, сын Шейх-Хамзы 289
Мухаммад, из Нахчевана, сын Шейх-Ахмада 295
Мухаммад, из Нахчевана, сын Тадж-Ахмада 293
Мухаммад, мевлана, сын Фарухшадана, из крепости Анберд 260
Мухаммад из Табаса, сын Али 331
Мухаммад из Чухур-Са'да, казн 304
Мухаммад-ад-дин Ансари, сын Хамдуллы 290
Мухаммад-Али (свидетель) 274
Мухаммад-Али Балгани 274
Мухаммад-Амин Са'длу, сын Мирзы 324
Мухаммад-Багыр, сын Мухаммад-Замана 330
Мухаммад Заман-эд-дин, см. Заман-эд-дин Мухаммад
Мухаммади ал-Са'ди, сын Амин-эд-дина 284
Мухаммад-Ибрагим Туси, сын Мухаммад-Касыма 330
Мухаммад-Кязым (свидетель) 311
Мухаммад-Кязым, сын Хатиба 253, см. также Мухаммад-Кязым, сын Хусейна
Мухаммад-Кязым, сын Хусейна 342, см. также Мухаммад-Кязым, сын Хатиба
Мухаммадкули (свидетель) 338
Мухаммадкули, сын Каландара 258
Мухаммадкули, сын Хусейна 335
Мухаммадкули, сын Шахкули 323
Мухаммад-Рза (свидетель) 337
Мухаммадхан-бек (свидетель) 337
Мухаммад-Шариф 288
Мухаммад-Шафи'-бек 353
Мухсин (?)—бек (свидетель) 337

Назар, сын Мухаммадкули 258
На'им-эд-дин Не'матулла Сафави 307
Наср, сын Бурхан-эд-дина 311
Насрулла, сын Киас-эд-дина Ансари 275
Нафаскули Тушмал Халил Фахр-эд-динлу 316, 317
Нерсес из Агверца 355, 356
Не'матулла, сын Хейбатуллы 305, 307
Низам-эд-дин Хан-Ахмад ал-Сафави, ходжа 306
Нубаршах, ходжа, из Ордубада, сын ходжи Джанымшаха 320
Новруз, сын Амин-бека 335
Новруз (его сына сад в Гарни) 303, 368
Новруз, ходжа, сын ходжи Хейдара, отец Кямал-эд-дин Абдин-бека 280, 285

Ованес, епископ Сюникский 355
Ованес, вардапет, настоятель Татевского монастыря 372
Ованес, из Агулиса, сын кядхуды Киджмира 320
Оган (его имени земля в селе Бердак) 321
Оганес (его поместье в селе Нораванц) 248

Омар, сын Каландара 249
Осеп (его имени земля в селе Свари) 276
Осман, судья 355
Отудум-Закир, сын Хасана 289

Паша, мелик, отец мелика Хасана 353
Паша, мелик (другой) 353
Пашапак, мать Нерсеса из Агверца 356
Пилипос, отец.... а (свидетель) 303
Пирал, дарвиш, сын Байрама 289
Пир-Али, сын Хаджи-Али 258, 259
Пир-Али, сын Шах-Али Са'длу 318
Пир-Вали, сын Имамкули 289
Пир-Вали-ага Койлахисарлу 323
Пири, мелик, сын мелика Авана 352
Пири, мелик (другой) 353
Пири-бек 353
Пир-Кули, сын Санджар-бека 278
Пир-Мухаммад-бек (свидетель) 337
Пирхиар, сын Султана 333

Ракел, священник, сын Исраела священника 333
Ракел, сын Мурада 333
Рамазан, сын Кызыл-Ядигара 261
Рахман, сын Рустама 325
Рахмат, сын Хейри 335
Рахматулла, сын Инайатуллы 253
Рустам (?), сын Ахмада 308
Рустам (Орбелян), сын амира Бешкена, сына амира Смбата 263, 276, 277, 278
Рустам из Урута 279
Рухулла 305

Саак Джунанц, священник (его имени земля в селе Свари) 276
Са'д, сын Довлатяра 273
Са'ди, сын шейх Мухаммада ал-Са'ди 260
Са'ди-Ваккас, ходжа, сын ходжи Сейеди-Али, сына ходжи Кямал-эд-дин Хусейна 285
Са'ид-бек ал-Са'ди, шейх 256
Салах-эд-дин 336
Салех, сын Вали Халил Фахр-эд-динлу 274
Салех, ходжа, сын Максуда 260
Салех Фарух, из Ордубада, сын Амина 322
Салех, сын Шахншаха 320
Салман, сын Исмаила, сына Зангана 287
Саргис, священник, сын Матоса 303
Сару-Малик 255, 256
Сафир Байбуртлу, сын Наджафа 332
Сеййеди-Али, ходжа, сын ходжи Кямал-эд-дин Хусейна, отец ходжи Са'ди-Ваккаса 285
Сеййеди Ахмад, сын Шейх Ин'ама, сына Шейху 287
Сеййеди Руми 279
Сеййеди, из Шарура, сын Али-эддина 261
Сейф-эд-дин, сын Гюрджи-бека, отец католикоса Закарии Арцруни 244
Сет, отец Бабаджана 257
Сианос (его имени земля в селе Нораванц) 247
Симеон, патриарх 356
Смбат (Орбелян), отец амира Бешкена 263, 276, 277, 278
Смбат, отец Сохраба из Урута 302
Сохраб, мелик 279
Сохраб, сын мелика Али 335
Сохраб из Урута, сын Смбата 253, 279, 302, 311, 342
Степанос (его имени сад в Гарни) 303, 368
Султан-Вали (его имени земля в селе Бердак) 321
Султан-Ахмад, сын Адилшаха, сына Рамазана 287
Сун'улла, сын Фатуллы Са'ди 260

Тадеос, сын Манвела, отец Мириджана 292
Тадж-Ахмад из Нахчевана, сын Мухаммада 263, 297, 365

Тадж-эд-дин Хасан, молла, сын муллы Атаулла Са'ди 259
Тангсуг 356
Тахир (его имени баня в Ардебиле) 306
Тахмасп I Сефевид 314
Туман 356

Улуг-бег Джашниар, отец Гянджибека 283, 287
Улуджан, сын Дивана 333
Урянкули (его имени канава в селе Ошакан) 337

Фагани Ашег Диванлу 316
Фазли, мевлана, сын Чалаби 260
Фараджкули, сын Мухаммадкули 258
Фархаттин, см. Фахр-эд-дин
Фатхи-бек Туси, ходжа 291
Фатхулла Ансари, сын Насруллы 296
Фатхулла Ансари, из Сисаджана, сын Хамдуллы 262, 297
Фатхулла, сын Ибрагима 292, 365
Фатхулла, из Бидара, сын Не'матуллы 260
Фатхулла Ордубади 290
Фахр-эд-дин, армянин 288, 361
Фахр-уд-довлан, отец Джалал-бека 263
Фикри 330, см. также Мирзахан, сын Ифтихара

Хаджи, сын Мухаммада, сына Хаджи, сына Абд-ул-Васе' 250
Хадр-Мелик (сад его имени в селе Тандзатап) 277
Хазар-бек (его имени земля в селах Атер и Норшен) 245—247
Хакверди (свидетель) 337
Хакки, сын Аллахдада (?) 325
Халил, сын Али, сына Мухаммада 250
Халил, сын Омара 249
Халилулла Ордубади 291
Халилулла, сын Шахмира 320
Халил-ага, Киаслу 317
Халифе ал-Туси, сын Мансура 296
Хамид (его имени озеро в Сюнике) 251
Хамид-бек, сын мелика Ахмада ходжи 322
Хангялди Коюнлу, сын Халила Фахр-эд-динлу 317
Ханзада, дочь Булхейра Халила Фахр-эд-динлу 273
Хасан, сын Али, сына Таййа 329
Хасан, сын Вали 249
Хасан, молла (его имени караван-сарай в Сюнике) 251, 252
Хасан, мелик, сын мелика Паши, 353
Хасан, сын Омара 249
Хафиз-эд-дин Абд-ул-Маджид из Хоя, сын Юсуфа 243
Хачатур, сын Акопа, отец Шмавона из Ангелакота 275—277, 298
Хачатур, сын Аствацатура 302
Хачатур, священник, сын Катика 333
Хашим-бек, ходжа (его наследников земля в селе Бердак) 321
Хашим-хан, сын Латифа 289
Хеденек (его имени земля в селе Ага) 277
Хейдар (свидетель) 337
Хейдар, дарвиш, сын Кёсы 289
Хейдар, ходжа, отец ходжи Новруза, дед Кямал-эд-дин Абдин-бека 280, 285
Хейдаркули-бек (свидетель) 337
Хейран из Вуджунбара, сын Бабакула 335
Хейрвали, сын Воскана 333
Хидайатулла ал-Абунасри, сын Абдуллы 295
Хидайатулла Каколи, сын Ахмада 305
Химмат Алпавут, сын Имамкули 324
Хиндушах, сын Ахи 333
Хошнатар 356
Хошхабар (его имени земля в селе Нораванц) 248
Худаверди (его имени сад в селе Бердак) 321

Худабахш (его имени земля в селе Норшен) 245
Худи Алпавут, сын Сафара 324
Хусейн, из Верхнего Веди (свидетель) 304
Хусейн из Иксевана, сын хаджи Хусейна 335
Хусейн Сафави, отец Гёзалбеки-хатуна 306
Хусейн, сын Хаджи 287
Хусейн, сын Шейх-Гамзы 273
Хусейн, сын Яхйа Пир-Мухаммада Са'ди 261
Хусейнкули, сын Мухаммадкули 258
Хытыр, сын Ильяса 248

Чалаби 315
Черкез, сын Ахмада, сына Алийара 287

Ша'бан (свидетель) 274
Шаен, см. Шахен
Шараф-эд-дин, мевла 243
Шахаб, сын Яр-Али 322
Шахали, сын Мухаммадкули 258
Шахбудаг-ага, сын Шахгялди 324
Шахвалад (свидетель) 337
Шахверди, сын Абд-ул-Ризы 324
Шахверди Байбуртлу, сын Буняда 324
Шахгялди (его имени земля в селе Нораванц) 247
Шахен из Чухур-Са'да, отец Закарии и Амазаспа 302, 304, см. также Шахин, сын Джханшаха
Шахзаде-хатун, дочь Муртуза ал-Сафави 306
Шахиджан, сын Арута 333
Шахид-эд-дин (его имени родник в Арцахе) 316
Шахин, сын Джханшаха, отец Закарии 280, см. также Шахен из Чухур-Са'да
Шах-Кубад-ага, сын Дарвиша-аги Са'длу 318
Шахкули, сын Хасана-аги Са'длу 318
Шахкули-бек, сын Якуба, сына Юсуфа 287
Шахмансур-ага, сын Дарвиша-аги Са'длу 318
Шах-Мухаммад, сын Абдула 274
Шахмурад, сын Мухаммадкули 258
Шахпарвар, дочь Низам-эд-дин Ахмад ал-Сафави, жена Муртузы ал-Сафави 306
Шахриар-ага, сын Дарвиша-аги Са'длу 318
Шейх-Аваз (свидетель) 337
Шейх-Ахмад, сын Мусы 274
Шейх-Ахмад из Нахчевана, сын Абд-ул-Фаттаха 293, 297
Шейх-Дусун (?) 353
Шейх-Захид, сын Ханлара Балгани 274
Шейх-Фридун, сын Шейх-Кубада 274
Шейх-Хасан, сын Хусейна, сына Омара 287
Шейхи, сын Тадеоса 333
Шмавон, вардапет, из Ангелакота, сын Хачатура, сына Акопа 275—279, 298, 301—302
Шмавон, вардапет (другой) 279, 302
Шуджа, сын Мухаммада 244
Шукрулла Ансари из Сисаджана, сын Насруллы, сына Инайатуллы 298
Шукур-ага (свидетель) 320

Эваз 356
Э'тибар-бек, сын Хубяр-бека, сына Хаджи-бека корчи 261

Юсуф, сын Аллахверди 249
Юсуф, мелик 353
Юсуф, сын Халила 284
Юсуфджан, халифе, сын Абдулла халифе 324

Язид, сын Микаела 333

Якуб (Ак-Коюнлу) 280
Якуб-бек Алпавут, отец Кямал-эд-дина Ибрагим халифе 336
Якуб из Верхнего Веди 284
Якуб ал-Ханафи, из Чухур-Са'да 288
Яр-Али-бек, сын Айюб-бека Карахисарлу 261
Яр-Али, дарвиш, сын Сме (?) 289
Яр-Ахмад 317

РОДЫ И ПЛЕМЕНА

Абунасри 295
Аджам 265, 267
Алпавут 259, 260, 288, 324, 331, 332, 336, 376, 386
Ансари 254, 255, 262, 275, 296—298, 312, 324, 330, 372
Арцруни 244

Байбуртлу 324
Балгани 274
Буртеллу 315

Дживаншир 315
Джунанк 276
Диванлу 316

Каколи 305
Кара-Алпавут 261
Карахисарлу 261
Киаслу 317
Койлахисарлу 323, 376
Коюнлу 317
Куканенк 276
Куйлахисарлу см. Койлахисарлу

Латифи 308

Мелик-Пашаянц 274

Отузики 317

Руми 279
Румлу 303

Са'ди 259—261, 302, 318, 322, см. также Са'длу
Са'длу 318, 320, 324, 332, 336, 386, см. также Са'ди
Сафави 306, 307, 308
Сахатлу см. Са'длу

Туси 291, 295, 296, 330

Хаджилу 274
Халил Фахр-эд-динлу 273, 274, 316, 317
Ханафит 280
Хнуслу 324

Факр-эд-динлу см. Халил Фахр-эд-динлу

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ

Абаран 361
Абараниц нахие, 269
Абрухамук монастырь (в селе Нораванц), 248
Аванасар поместье, 281
Аваник 281, 304
Авлайская пещера 294
Ага 277, см. также Аганц, Агакянди
Агакянди 299, 309, 313, см. также Ага, Аганц

Агакянди река 309
Агакар, земельный участок (в Сюнике) 310
Аганц 355, см. также Ага, Агакянди
Агверц 356
Агулис 320
Агунатун 268
Агмаган, гора 281
Аджханахорский перевал 281
Азад-Джиран, махал 290, 321
Азербайджан 251, 256, 264, 281, 285, 288, 290, 291, 294, 296, 299, 300, 309, 314—316, 323, 327
Айдин 361, см. также Айдин-Дарвиш
Айдин-Дарвиш, 288, см. также Кешишкянди
Аллахвермиша-аги гостиница (в Ардебиле) 306
Аллахвермиша-аги дом (в Ардебиле) 306
Аллахвермиша-аги сад (в Ардебиле) 306
Алпавут, 260
Алурнадзор, граница (в селе Коцмакот) 278
Аменапркич, монастырь (в Джуге) 294
Амир-бека земля (в селе Норшен и Атер) 245, 246
Амир-Исы земля (в селе Норшен) 245
Амюк 244, 245
Амюкская лива 244
Анберд 266
Анберд, крепость 260, 261
Ангелакот 275, 298
Апаран, махал, см. Абаран
Аразун 294
Аракс 294, 327, см. также Арас
Аран 316
Арани, село 319
Аранийский канал 319
Араратский уезд 355
Арас 267, см. также Аракс
Арвак 281
Ардабиль 306, 308
Арзат, крепость 327
Арзинкан, граница 331
Армудагаджи, граница 288, 323, 361, 376
Артекин, поместье 319
Артос, село 281
Артоханер (?), граница 310
Астапат, см. Яздабад
Атер 246
Аханеса земля (в селе Нораванц) 247
Аштарак 265, 285, 337, 386
Ашхане хача 281
Аюдарак 251, 252

Бабочки родник, см. Парване булаги
Базазов рынок (в Ардебиле) 306
Балагдаш 281
Балнасарский подъём 334
Батриндж 266
Бахшаиша сад (в Гарни) 303, 368
Башкянд 294
Белая вода, река 337, см. также Спитак джур
Белого камня земля (в селе Нораванц) 247
Белинас, граница (в селе Нораванц) 248
Белый камень, граница (в селе Нораванц) 248
Бердак 290, 321
Беш-тапа 251
Бидар 260
Бисмаллах, гора 294
Бнунис 313
Болотистый, см. Джумджума
Большая гора 266
Большая дорога 285, 337, 381
Большой камень (в селе Ага) 277
Большой холм (в селе Нораванц) 247, 248
Борди 251, 252, 300, 313
Борклу-кая 252
Боялу, подъем 316

Вагади 276, 310

Вагадинская река 310
Вагадинская тропинка 310
Вагуди, см. Вагади
Ван 243, 244
Ванское озеро 245
Варанда, махал 353
Вардана участок (в селе Бердак) 321
Варсагех, гора 281
Веди, река 281
Верхний Веди 304
Винный луг, см. Чахырчиман
Влажный родник, см. Яшлубулаг
Воротан, см. Урутская река
Вуджунбар 335

Гарни 267, 302, 304, 368
Гарни, нахие 281, 304
Гарнийская река 267
Гёгдара, ущелье 294
Гелашена земля (в селе Норшен) 245
Гёлязи 300, 313
Гетахарнурд, место слияния рек (в Гарни) 281
Гечи-кая, см. Гечи-каясы
Гечи-каясы 252, 310
Гиланское ущелье 281
Горуш 335
Грузия 256, 281, 285, 323
Гушваз 252, 310
Гядук, 252, см. также Тушмал
Гядук Дода 294
Гядук Саркеш 294
Гядука дорога 316
Гялин кайясы 310

Дамурчи-тапа 251
Данакерт 290
Дарак-Шамлык, 294, 296, см. также Дарашамб
Дарачай (в Аштараке) 265
Дарашамб 294, 296, см. также Дарак-Шамлык
Дастаджерд 300, 313
Дашбулаг 310, см. также Чалкута-паси
Дашхарман 251
Дибаки 323, см. также Дипаклу
Дибкянд 294, 295
Дипаклу 376, см. также Дибаки
Джамаларах, дорога 333
Джангалский лес 316
Джаник, земля 245
Джаник, поле 244
Джашур, см. Соляная месточки земля
Джермадзор, сад (в Уруте) 278
Джорджиз пророк, граница 294
Джуга 327, см. также Джульфа
Джулака земля (в селе Нораванц) 247
Джульфа 294, см. также Джуга
Джульфинская долина 294
Джумджума, граница 264
Джунанца Саака священника земля (в селе Свари) 276
Длинная земля (в селе Свари) 276
Длинный камень, граница 310
Длинный камень, см. Еркаркар
Довлатшаха земля (в селе Нораванц) 247
Дороги земля (в селе Атер) 246
Дрнис, близ Гарни 281
Дрнис, в Гохтне 290
Друк 281
Друсанк 281
Дузджи, граница (в селе Норшен) 245

Егвардский родник 269
Егегис, см. Элегис
Егнар, ущелье 281
Езнакер, земля (в селе Нораванц), 247
Елкавушан 294
Еркаркар 252

Завазиг, село 353
Зинджирское ущелье 294
Зогаллу-Дарак 251
Зогаллу-Замин 251

Иксеван 335
Иланли, см. Иланлу
Иланлу 288, 323, 361, 376
Имранлинское кладбище 252
Имранлу 252
Инджа Агыли 319
Инджаязы 310, см. также Янджаязы
Испахан 355
Исфаханшаха земля (в селе Атер) 246

Кабел, гора 327
Казанфар 288
Казбел 276
Казвин 355
Казян (?), гора 327
Каладжук 277
Калакала 294, см. также Марги пос
Каменный ток, см. Дашхарман
Камкамакар, граница 281
Камышлу, холм 316
Капанат 251, 252, 298—301, 309, 313, 314, 327, 372
Кара-Агыл 332, 382
Карабах 316
Кара-Бурун 337, 386
Карав 335
Карагёл 267
Карадаш, граница 288, 323, 361, см. также Сев-Кар
Каракилиса (близ Ошакана) 285
Каракилиса (в Сюнике) 313
Карачи, юрд 276
Карачангли 252, 310
Карачангыл см. Карачангли
Караунч (в Арцахе) 273
Караунч (в Сюнике) 251
Караунча дорога 251
Карби, нахие 256, 264—266, 268, 270, 285, 318, 331, 336
Карби, село 285, 318, 319
Карби, река 319
Карбийское ущелье 331, 382
Карнийарух, гора 269
Карут, земля (в селе Свари) 276
Кахриза земля (в селе Нораванц) 247
Качалахог 334
Кегваберд, крепость 281
Кегвард, поместье 304
Кеги, нахие 300, 313
Кёлга-кая, 251
Кёрчешма 252
Кехсанбан (?) (в селе Свари) 276
Кёчиз, махал 316, 352
Кёчиз-Гергер 273, 353
Кешишкянди, 261, см. также Айдин-Дарвиш
Килвакаши, пастбище 333
Кизиловая земля, см. Зогаллу-замин
Кизиловое ущелье, см. Зогаллу-дарак
Кираджлу, 268, см. также Тегенис
Кирхач, граница (в селе Коцмакот) 278
Киц 300, 313
Коджа дагирман 294
Козья скала, см. Гечи-каяси
Койджах 281
Костана земля (в селе Тандзатап) 277
Кохд 281
Кохрам-Сахиби, поместье 327
Коцмакот 278
Кочиз, см. Кёчиз
Красная скала, см. Кызыл-кая
Красные горы 334, см. также Тикве-кар
Красный камень, граница (в селе Нораванц) 247
Крепости ущелье, граница 334
Крепостной родник 334
Крепостного родника водопад 334
Крововая дорога (в селе Атер) 247
Куба 316
Куба река 316
Кудис 281
Кузли-Дара 288, 323, 361, 376
Кузулудара, см. Кузли-дара
Кузнеца холм, см. Дамурчи-тапа
Куканенц, земля (в селе Свари) 276

Кутис 281
Кутуц 304
Кутуц-Ванк, поместье 281
Курданшахский мост (в Коцмакоте) 278
Куручай 281
Кызыл-Ванк, монастырь 304
Кызыл-Ванк, село 281, 304
Кызыл-кая 252
Кызыл-Тамур Архи 266
Кызыл-тапа, граница (в Аштараке) 265
Кырхбулаг, нахие 267, 288, 361
Кюрадарак 281
Кюль-тапа 256, 264

Лим, церковь 244, 248
Лор 310
Луговая яма, см. Марги пос
Лчи так, земля (в селе Норшен) 245, см. также Патрика земля
Лысая земля, см. Качалахог

Маку 292
Маленький холм (в селах Норшен и Атер) 245, 247
Маленький холм, граница (в Аштараке) 265
Малый холм, граница (в селе Нораванц) 248
Малый камень (в селе Нораванц) 247
Манканоц, село 336, 385, 386
Манкус 281, 304
Марги пос 294, см. также Калакала
Марджумак кайасы 294
Мачкала земля (в селе Норшен) 245
Мачкалахох, поле (в селе Свари) 276
Мегри 327, 328, 333, 334
Мегри, Большой околоток 327, 328, 333
Мегри, Малый околоток 327, 328
Мегри, Средний околоток 327, 328
Медвежье ущелье, см. Аюдарак
Мельницы земля (в селе Атер) 246
Мирана земля (в селе Нораванц) 247, см. также Подъёма земля
Мириджана земля (в селе Нораванц) 247
Молла-Хасана каравансарай 251, 252
Мугни 270
Мулков векилства (в Гохтне) 290
Мурахор, граница (в селе Коцмакот) 278

Нахчеван 253, 261, 263, 289, 290, 295, 297, 355
Невесты скала, см. Гялин Кайасы
Новруза сына сад (в Гарни) 303, 368
Нораванц 247
Норагавит 267
Норшен 245
Нурнис (в Сюнике) 252, 310
Нурнисская дорога 252
Нурнисский мост 310

Огана земля (в селе Бердак) 321
Оганеса поместье (в селе Нораванц) 248
Ованаванк, село 375, см. также Хенаванк
Олка, сад 321
Ордубад 290, 291, 320, 322
Орешниковое ущелье, см. Палудедарак
Осепа земля (в селе Свари) 276
Ошакан 265, 285, 337, 361, 385, 386

Палудедарак, граница 333, 334
Парванебулаги, родник 294
Парпи 336, 386
Парпи река 336, 386
Патрика земля (в селе Норшен) 245, см. также Лчи так
Персия 285
Пирбудангский Кёвшан (в Гарни) 302
Пир-Яхйи гробница 310
Подъёма земля (в селе Нораванц) 247, см. также Мирана земля
Попова арыка 251, 252

Приозерная, см. Лчи-так
Пять холмов, см. Беш-тапа

Ручеек, см. Арвак

Сагмосаванк, село 319, 331, 382
Сада земля (в селе Атер) 246
Сакитлу, долина 245
Сал 290, 321
Санкахор, граница 281
Саргёли, селище 319, 332, 382
Саргёли, озеро 319
Свараиц 355, см. также Свари
Свари 276—278, 299, 309, 313, см. также Свараиц
Свари, река 276, 310
Св. Ованес, монастырь 310
Священника земля (в селах Норшен и Атер) 245, 246
Севавер, земля (в селе Ага) 277
Севадан 333
Сев кар 376, см. также Карадаш
Сианоса земля (в селе Нораванц) 247
Сисаджан 251, 297, 298, 300, 309, 313
Слепой родник, см. Кёрчешма
Сломанный крест, граница 327
Собачья пещера (в селе Нораванц) 247
Соляная земля (в селе Атер) 246
Соляная земля (в селе Нораванц) 247
Соляная местности земля (в селе Нораванц) 247
Спитак джур 386
Старая крепость, см. Хин берд
Старая мельница, см. Коджа дагирман
Степаноса сад (в Гарни) 303, 368
Султан-Вали земля (в селе Бердак) 321
Сурб Саркис, село-поместье 281, 304
Сурб Степанос, монастырь (в Дарашамбе) 294
Сухая река, см. Куручай

Табас 331
Тавриз 257, 258, 265, 266, 268—270, 282, 286, 303, 306, 336, 355
Така 386
Талин 268
Тандзатап 277, 299, 313
Тандзут 277
Тандзут, земля (в Сюнике) 310
Тапакашен 251
Тапакашена дорога 251
Тапакашена родник 251
Тас 313
Татев, село 252, 278, 299, 310, 313, 355
Татев, монастырь 252, 276—278, 298, 301, 302, 309, 310, 313, 314, 355, 356, 372
Татик 281
Татика река 281
Тахира баня (в Ардебиле) 306
Тахтекар, камень 327
Ташу 276, 299, 313, 355
Ташымлуйская дорога 245
Тегенис 268, см. также Кираджлу
Тенистая скала, см. Кёлга-кая
Тиквекар 334, см. также Красные горы
Тикмадаш (в Гарни) 281
Тикмадаш (в Сюнике) 252, 310
Тикмадаш (в Хенаванке) 319
Ткача земля, см. Джулака земля
Туман-е Нахчеван 251, 276, 290, 294, 300, 309, 313, 321
Тушмал 252, см. также Гядук

Уджадаш, граница (в селе Аганц) 309
Уджандаш, граница (в Агунатуне) 268
Узкая земля (в селе Атер) 246
Улусов дорога 261
Урут, село 251, 253
Урут, нахие 276, 278, 279, 298—302, 309—311, 313, 342
Урутская река 252, 310
Урянкули, канава 337

Учкилиса, село 256, 259, 264
Учкилиса, монастырь 255, 259, 263, 264, 266—269, 271
Учтапа, монастырь 341

Хавуц-Тар, церковь 281, см. также Кызыл-Ванк
Хадр-Мелика сад (в селе Тандзатап) 277
Хазар-бека земля (в селах Норшен и Атер) 245—247
Хазардашт, земельный участок (в Сюнике) 310
Хазаз, гора 316
Хазаз, село 316
Хаказа холм, см. Хаказ-тапа
Хаказ-тапа 252
Халидзор 251, 252, 299, 313
Хамадан 243
Хамид-гёл 251
Хамида озеро, см. Хамид-гёл
Хасумарг, земля (в селе Свари) 276
Хачахор (в селе Свари) 276
Хачахпер 281
Хашим-бека наследников земля (в селе Бердак) 321
Хеденека земля (в селе Ага) 277
Хенаванк, село 318, 319
Хенакский родник 281
Херапет, граница 310
Хот 251, 252, 300, 313, 315
Хотанан 252, 299, 313
Хой 329, 343
Хорасан 355
Хошхабара земля (в селе Нораванц) 248
Хин-Берд, крепость 281
Хисурское ущелье 281
Худабахша земля (в селе Норшен) 245
Худавердиев сад (в селе Бердак) 321

Цамак, ручей (в селе Норшен) 245
Циранавор, поле (в Сюнике) 310
Циранакар, граница 281

Чал 251
Чалкутапаси 310, см. также Дашбулаг
Чарекдар, земля (в селе Ага) 277
Чахырчиман 252
Чёрное озеро, см. Карагёл
Чёрные камни, см. Карачангли
Чёрный камень, см. Карадаш
Чечевичный утёс, см. Марджумак каясы
Чешма-баши 269
Чингилстан 269
Чухур-са'д 256, 263—270, 280, 281, 284, 285, 288, 304, 318, 323

Шакарамарг, поле (в селе Свари), 276
Шамхала камень 309
Шапкастая скала, см. Борклу-кая
Шарур 261, 262
Шахвер, река 285
Шахгялди земля (в селе Нораванц) 247
Шахид-эд-дина родник 316
Шахруз 303
Шейх-Сафи, мечеть 307
Шеки-Ванк 281
Шив 277
Шикаванк, ущелье 281
Шикакар 281
Шлорахох, земля (в селе Ага) 277
Шорлут 330
Шорут 281
Шынхер 251, 252, 300, 313, 315

Элегис 335
Эрзерум 256, 264, 268
Эрзерумская дорога 256, 264, 268
Эрзинкан 382

Юлдуз-хача земля (в селе Нораванц) 247
Юрд (близ села Свари) 276

Яздабад 294
Яздабадская церковь 294
Янджаязи 252, см. также Инджаязи
Яшлубулаг 251

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ, АДМИНИСТРАТИВНЫЕ И ПРОЧИЕ ТЕРМИНЫ

Абваб-е джам' 296, см. также джам'
Ага 287, 303, 306, 317, 320, 323, 324, 335, 376
Амил 285
Амир 263, 273, 276—278, 280, 285, 288, 291, 306
Амирзаде 276, 277

Бахра 272, см. также бахраче
Бахраче 252, 299, 301, 310, 314, 315, см. также бахра
Бек 260, 261, 280, 283, 285, 287, 288, 303, 306, 317, 320—322, 327, 335—337, 353
Бекларбеки 315
Бейт-ул-мал 263, 280, 282—285, 287, 292, 296, 311, 313

Вакф 244, 246, 248, 252, 254, 257, 259—262, 264—273, 275—279, 283, 297, 298, 301, 302, 304, 308, 310—316
Вардапет 275—279, 298, 301—304
Вахм 341, см. также вакф
Везир 263, 296, 311, 314, 315
Верховный диван 313
Вилайет 256, 262, 263, 265—270, 280, 281, 284, 285, 288, 290, 292, 294, 296, 309

Гулам 296, 313

Данг 251, 264—267, 269, 273, 276, 277, 288, 290, 309, 311, 313, 315, 316, 318, 319, 323, 331, 336, 337, 361, 375, 376, 382, 385, 386
Дарвиш 274, 289, 303
Джам' 296, 312, см. также Абваб-е джам'
Дивани 313
Динар 257, 258, 264—271, 273, 274, 276—278, 282, 286, 303, 306, 313, 321, 323, 327, 331, 336
Динар, искандарский 264
Дунки 296, 311, 313

Зимми 244, 310, 320, 327

Имам 255, 263, 280, 298

Кабала 361, 382
Каза 243, 244
Кази 243, 244, 251, 254, 255, 262, 263, 275, 277, 278, 280, 284, 289, 290, 293—295, 297, 298, 302, 304, 309, 312, 322, 354
Калантар 315
Кахриз 247
Кёвшан 302
Ковсар 315
Корчи 261, 296, 313
Кядхуда 318, 320, 327, 328, 333

Мал 296
Малик 286, 319, 337
Маликане 301
Ман 321
Манал 315
Махал 290, 296, 300, 313, 314, 352, 353, 361
Мевла 243, 244, 283, 287
Мевлана 260, 287
Мелик 279, 315, 322, 332, 335, 352, 353
Мирза 314, 315, 317
Молла 259
Мсхал 327, 334
Мткал 319
Муджтаид 329
Мулк 249, 251, 252, 257, 259, 263, 265, 266, 268—273, 276—278, 283, 286, 288—292, 294—296, 298, 299, 301, 309—311, 313, 319, 322, 323, 331, 332, 337, 341, 353, 361, 375, 376, 382, 385, 386
Мумайиз 296, 311, 314, 315

Мутавалли 252, 255, 260, 272, 298, 301, 307, 310
Мутасади 291
Муфрадат 308
Мухалифан 292
Мухаммадская золотая монета 334

Нахие 256, 264—270, 281, 285, 288, 298—301, 304, 309, 313, 318, 321, 331, 336

Олка 251, 294, 323

Райат 296, 315, 328

Садр 285
Сархаднаме, см. Сахратнама
Сахратнама 341
Сеид 261, 306, 307, 329
Сунки 296, 311, 313

Тасудж 306
Туман 288, 316, 318, 323, 327, 331, 334, 336, 361, 382, 386

Фатва 256

Хаджи 259, 324
Хаким 250, 254, 255, 262, 277, 278
Халисе 296, 311, 313
Халифе 255, 288, 307, 323, 324, 331, 336, 361, 376
Хамесаледар 296, 313
Хан 289
Хаст-о-буд 315
Хатиб 295
Хатун 306
Ходжа 261, 279, 280, 285, 291, 306, 307, 320—322, 335, 356

Ша'ир 306
Шар', 244, 254, 256—258, 261, 262, 298, 306, 311, 314, 327, 329
Шариат 243, 244, 248, 250, 254—259, 261—276, 278—280, 282—290, 292, 293, 295, 298, 301—304, 306, 307, 314, 317—319, 320, 321, 323, 326—329, 331, 333—335

Юрд 276

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ալիշան Ղ. Այրարատ, Վենետիկ, 1890։
Ալիշան Ղ. Սիսական, Վենետիկ, 1893։
Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896։
Арабские источники по истории народов Дагестана, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1957.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1960.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1967.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1969.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1971.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1975.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1977.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1980.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1982.
Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала, 1984.
*Арабские источники по истории народов Северного Кавказа, составитель Д. М. Нахшунов, Махачкала,

Փափազյան Հ. «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1958, № 2։

Փափազյան Հ. Երկու նորահայտ իլխանական յարլիղներ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, Երևան 1962։

Փափազյան Հ., Մի կէտ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1955, № 8։

Փափազյան Հ. Օտար տիրապետությունը Արարատյան Երկրում (ԺԵ դ.), ՀՍՍՀ ԳԱ, «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1960, № 7—8։

Փիրղալեմյան Ղ. Նօտայք Հայոց, Կ. Պոլիս։

Փիրղալեմյան Ղ. Նշխարք պատմ. Հայոց, Մատենադարան, ձեռ. 5415։

Օրմանյան Մ. Ազգապատում Հ. Ա—Գ, Կ. Պոլիս—Երուսաղեմ, 1912—1927։

Ֆրանգյան Ե. Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905։

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О. Д. Чехович, под редакцией А. К. Арендса, изд. АН Уз. ССР, Ташкент, 1954.

Дневник Закария Акулисского, Ереван, 1939.

Материалы по истории Ура-Тюбе, сборник актов XVIII—XIX вв. Составление, перевод и предисловие А. Мухтарова, под редакцией А. А. Семенова и О. Д. Чехович, изд. Ин-та истории АН Тадж. ССР, Москва, 1963.

Мукминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане, XVI в. по материалам «Вакф-наме», Ташкент, 1966.

Папазян А. Д. Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, «Ближний и Средний Восток», сборник статей памяти Б. И. Заходера, Москва, 1961.

Папазян А. Д., Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV—XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока, Изд. Вост. лит. Москва, 1966.

Передняя Азия в документах, Серия памяти проф. Ю. Н. Марра, кн. 1, Нахичеванские рукописные документы XVII—XIX вв. Перевод и комментарий К. Н. Смирнова и Дж. Гаибова, под редакцией Ю. Н. Марра, Изд. Груз. ФАН, Тбилиси, 1936.

Персидские документы Матенадарана, I, Указы, составил А. Д. Папазян, вып. I (XV—XVI вв.), Ереван, 1956, вып. II (1600—1650 гг.), Ереван, 1959.

Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1949.

Симеон Ереванци, «Джамбр», памятная книга зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей, Москва, 1958.

Чехович О. Д. Бухарские документы XIV века, Ташкент, 1965.

Чехович О. Д. Из источников по истории Самарканда XIX в., в сборнике «Из истории эпохи Улугбека», Ташкент, 1965.

Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области, СПб, 1852.

Мусəви Т. Орта əср Азəрбајчан тарихинə даир фарс дилиндə јазылмыш сəнədлəр, Бакы, 1965

სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, წიგნი I, ნაკვეთი 1, თბილისი, 1961, ნაკვ. 2, 1962, ნაკვ. 3, 1965.

Aubin Jean, Note sur quelques documents Aq-qoyunlu, „Archives persanes commentées", I, Melanges Louis Massignon, I, Damas, 1956.

Busse Herbert, Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959.

Horst Herbert, Timūr und Ḫoǧā 'Alī, Ein Beitrag zum Geschichte der Safawiden, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozial-wissenschaftlichen Klasse, 1958, № 2, Wiesbaden.

Khatchikian L., Le régistre d'un marchante arménien en Perse, en Inde et au Ttbet, „Annales économies Sociétés Civilisattons", 1967, № 2.

Roemer Hans Robert, Le dernier firman de Rustam-Bahadur Aq-qoyunlu ?, „Bulletin de l'Institut francais d'Archéologie orientale", 1960, t. LIX.

Tadhkirat-al-Mulūk, a manual of Safavid administration, by V. Minorsky, London, 1943.

de Zambaur E., Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Pyrmont, 1955.

نزهة القلوب، تألیف حمد الله بن ابی بکر بن محمد بن نصر مستوفی قزوینی، بکوشش محمد سباقی، تهران، ١٣٣٤

تاریخ عالم آرای عباسی، تألیف اسکندر بیك ترکمان، جلد ١—٢، تهران، ١٣٣٤—١٣٣٥

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ — СОДЕРЖАНИЕ

Առաջաբան 5

Կալվածագրերի հայերեն թարգմանությունները . . . . . 47—135

Վավերագիր 1. Լիմի ս. Գևորգա վանքի վանքապատկան հողերի 1305 թ. կալվածագիրը 47

Վավերագիր 2. 1345 թ. պատկանելիությունն անհայտ մի կալվածագրի վերջավորությունը 53

Վավերագիր 3. Տաթևի վանքապատկան Խոտ, Շնհեր և Հալիձոր գյուղերի սահմանների մանրամասն նկարագիրը պարունակող 1400 թ. կալվածագիրը 55

Վավերագիր 4. 1428—1430 թթ. երեք առանձին կալվածագրերի հիման վրա կազմված և դրանց հիմնական բովանդակությունը պարունակող Վաղարշապատ (Ուչքիլիսա) գյուղի 1430 թ. կալվածագիրը 57

Վավերագիր 5. Էջմիածնի կաթողիկոս Գրիգոր Մակվեցու Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնած և Էջմիածնի վանքին վակֆ արած Վաղարշապատ, Աշտարակ, Քաթրինջ, Նորագավիթ, Աղունատուն, Թեղենիս—Քիրաշլու և Մուղնի գյուղերի 1431 թ. կալվածագիրը 66

Վավերագիր 6. Ամիր Հուսեյնի, Ամիր Ահմադի, Սա՛դի, Բեդում-փաշայի և Խանզադայի կողմից Հովհաննեսի որդի Ավանին վաճառված Քյոչիզ-Հերհերի Քարահունջ գյուղի 1436 թ. կալվածագիրը 76

Վավերագիր 7. Տաթևի առաջնորդ Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի Ամիր-Ռուստամ Օրբելյանից գնած Սվարի և Տանձատափ գյուղերի վեց, Տաշու և Աղանց գյուղերի երեք դանգերի, ինչպես նաև Ջանի որդի Ղազանֆարից գնած Կոծմակոթի վեց դանգի և Փիրկուլիից գնած մի այգու և դրանց Տաթևի վանքին վակֆ արվելու մասին կազմված 1450 թ. կալվածագիրը 78

Վավերագիր 8. Զաքարիա վարդապետի ժառանգական կալվածներ հանդիսացող Մանկուս, Ավանիկ, Կուզիս, Կըզըլ-վանք, Կոխք, Դանիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերի և Կուտուց-վանքի ու Ավանասարի ագարակների նկատմամբ Բեյթ-ուլ-մալի կողմից ոչ մի առարկություն չլինելու վերաբերյալ 1489 թ. կազմված արձանագրությունը 82

Վավերագիր 9. Զուխուր-Սա՛դի վիլայեթի Բեյթ-ուլ-մալի վերակացու Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին-բեկի ձեռքով ամբողջ Օշական գյուղը խոջա Սա՛դի-Վակկասին վաճառելու վերաբերյալ 1489 թ. կազմված կալվածագիրը 86

Վավերագիր 10. Այգին-դարվիշ գյուղի վեց դանգ մուլքի Ֆախր-էդ-դինի կողմից Իբրահիմ խալիֆին վաճառվելու մասին 1503 թ. կազմված կալվածագիրը 90

Վավերագիր 11. Աղադ-Ջիրանի նահիայի Դոնիս և Դանակերտ գյուղերում և Սալ, Բերդակ ու Վերիուլյան մուլքերի ագարակներում խոջա Ֆաթհի-բեկ Թուսիի ունեցած բաժինները հաստատող 1504 թ. կալվածագիրը 91

Վավերագիր 12. Մանվելի որդի Թադեոսի և նրա որդի Միրիջանի Մակվի վիլայեթում գտնվող կալվածների սեփականությունը վերահաստատող 1504 թ. արձանագրությունը . . . 94

Վավերագիր 13. Դարաշամբի Դիբբյանդ գյուղի մուլքի նույն գյուղի ռայաթների սեփականություն լինելը հաստատող 1506 թ. կալվածագիրը 94

Վավերագիր 14. Տաթևի վանքապատկան Տաթև, Սվարի, Տաշու, Աղաքյանդի, Տանձատափ, Խոտանան, Հալիձոր, Շնհեր, Խոտ, Կից, Բորդի, Դաստաչերդ և Գյոլյազի, Բնունիս, Թաս և Ղարաքիլիսա գյուղերի և մի այգու նախապես Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետին պատկանելու և վերջինիս կողմից հիշյալ վանքին վակֆ արվելու մասին վկայող 1508 թ. կալվածագիրը . . . 99

Վավերագիր 15. Շահենի որդի Զաքարիա վարդապետի ումն Աստվածատուրի որդուց գնած, Գառնիում գտնվող մի այգու և հնձանի 1525 թ. կալվածագիրը 103

Վավերագիր 16. Զաքարիա և Համազասպ վարդապետների կողմից Հավուց-Թառի Ս. Ամենափրկիչ վանքին վակֆ արված Կըզըլ-վանք, Մանկուս, Ավանիկ գյուղերի և Քեղվարդի ու Սուրբ Սարգսի ագարակների կես մասի 1526 թ. կալվածագիրը 105

Վավերագիր 17. Արդաբիլում գտնվող մի ամբողջական հողակտորից 4 թասուջ և 2 շա՛իր վարելահողի գնման և Շեյխ Սաֆիի մզկիթին վակֆ արվելու 1544 թ. կալվածագիրն ու վակֆային վավերագիրը 106

Վավերագիր 18. Տաթևի վանքապատկան մուլքերի և չորս այլ վարելահողերի 1554 թ. միացյալ կալվածագիրը 109

Վավերագիր 19. Տաթևի վանքապատկան գյուղերի վակֆային սեփականություններ լինելը հաստատող 1558 թ. արձանագրությունը 112

Վավերագիր 20. Նաֆասկուլի Թուշմալ Խալիլ Ֆախր-էդ-դինլուի կողմից Ֆաղանի Աշեղ Դիվանլուին վաճառված Քոչիզի Խազազ գյուղի վեց դանգ մուլքի 1573—1574 թթ. կալվածագիրը . . 116

Վավերագիր 21. Սա՛դլուներ Շահմանսուր-աղայի, Շահրիար-աղայի, Շահկուբադ-աղայի և ուրիշների կողմից կարբեցի քյադխուդա Միրզաջանին վաճառված Հենավանք գյուղի և Արտենիի ագարակի վեց դանգ մուլքի 1574 թ. կալվածագիրը . . . 117

Վավերագիր 22. Օրդուբադցի խոջա Նուրաբշախի կողմից ագուլեցի քյադխուդա Քիչմիրի որդի Հովհաննեսին վաճառված Նախիջևանի Աղադ-Ջիրանի նահիայի Բերդակ գյուղում գտնվող երկու հողակտորների 1575 թ. կալվածագիրը 120

Վավերագիր 23. Կոլլահիսարլուներ Քյամալ-էդ-դին Մուհամմադ-աղայի, Ահմադ-աղայի և Փերվալի-աղայի կողմից Իբրահիմ խալիֆեն Ալփավութին վաճառված Ջուխուր-Սա'դի Դիբաքի գյուղի վեց դանգի 1575 թ. կալվածագիրը 122

Վավերագիր 24. Նոր մահմեդական չուղայեցի Մուրադ-բեկի կողմից Մեղրի գյուղի համայնքին վաճառված նույն գյուղի մուլքի 1576 թ. կալվածագիրը 124

Վավերագիր 25. Վալի խալիֆեն Ալփավութի կողմից Ալի խալիֆեն Ալփավութին վաճառված Սաղմոսավանք գյուղի վեց դանգ մուլքի 1581 թ. կալվածագիրը 129

Վավերագիր 26. Սևադան գյուղի համայնքի կողմից Մեղրի գյուղի համայնքին վաճառված Քիլվաքաշլի կոչվող արոտավայրի 1587 թ. կալվածագիրը 131

Վավերագիր 27. Վալի-բեկ Սա'դուի կողմից Քյամալ-էդ-դին Իբրահիմ խալիֆեին վաճառված Մանկանոց գյուղի վեց դանգի և Օշական գյուղի երեք դանգի 1592 թ. կալվածագիրը . . 133

Ծանոթագրություններ 136

Բառարան, եարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմինների . 184

Предйсловие 201

Русские переводы купчих . . . . . 243—338

Документ 1. Купчая от 1305 года на земли монастыря св. Георгия в Лиме 243

Документ 2. Окончание купчей от 1345 года неизвестной принадлежности 249

Документ 3. Купчая от 1400 года, содержащая подробное описание границ сел Хот, Шынхер и Халидзор, принадлежащих Татевскому монастырю 251

Документ 4. Купчая на село Вагаршапат (Учкилиса) от 1430 года, составленная на основании трех отдельных купчих от 1428—1430 гг. и заключающая их основное содержание 253

Документ 5. Купчая от 1431 года на села Вагаршапат, Аштарак, Батриндж, Норагавит, Агунатун, Тегенис-Кираджлу и Мугни, купленные эчмиадзинским католикосом Григором Маквеци у Амир Рустама Орбеляна и отданные в вакф монастырю 262

Документ 6. Купчая от 1436 года на село Караунч Кёчиз-Гергера, проданное Амир Хусейном, Амир Ахмадом, Са'дом, Бекум-пашой и Ханзадой Авану сыну Ованеса . . 273

Документ 7. Купчая от 1450 года, составленная на шесть данговсел Свари и Тандзатап, три данга сел Ташу и Аганц, купленных настоятелем Татева вардапетом Шмавоном Ангехакотци у Амир Рустама Орбеляна, а также на шесть данговКоцмакота, купленных у Казанфара, сына Джана, и на один сад, купленных у Пиркули, и о передаче их в вакф Татевскому монастырю 275

Документ 8. Акт от 1489 года о том, что Бейт-ул-мал не имеет никаких претензий в отношении наследственных имений вардапета Закария; сел Манкус, Аваник, Кудис, Кызыл-ванк, Кохд, Дрнис, Сурб Саргис и поместий Кутуцванка и Аванасара 279

Документ 9. Купчая, составленная в 1489 году, о продаже всего села Ошакан ходже Са'ди-Ваккасу управляющим Бейт-ул-мала Чухур-Са'дского вилайета амиром Кямал-эд-дином Абдин-беком 284

Документ 10. Купчая, составленная в 1503 году о продаже Фахр-эд-дином шести данговмулка села Айдин-дарвиш Ибрагиму халифе 288

Документ 11. Купчая от 1504 года, подтверждающая доли ходжи Фатхи-бека Туси, которые он имеет в селах Дрнис и Данакерт, а также в поместьях Сал, Бердак и Мулков векильства нахии Азад-Джиран 289

Документ 12. Акт от 1504 года, вновь подтверждающий право собственности Тадеоса, сына Манвела и его сына Мириджана на имения, находящиеся в вилайете Маку . . 291

Документ 13. Купчая от 1506 года, подтверждающая, что мулк Дарашамбского села Дибкянд является собственностью райатов того же села 292

Документ 14. Купчая от 1508 года, свидетельствующая о том, что принадлежавшие Татевскому монастырю села Татев, Свари, Ташу, Агакянди, Тандзатап, Хотанан, Халидзор, Шынхер, Хот, Киц, Борди, Дастаджерд и Гёлязи, Бунис-Тас, и Каракилиса и один сад первоначально принадлежали вардапету Шмавону Ангехакотци и были отданы последним в вакф упомянутому монастырю . . . 297

Документ 15. Купчая от 1525 года на находящиеся в Гарни сад и давильню, купленные Закария-вардапетом, сыном Шаена, от некоего сына Аствацатура 302

Документ 16. Купчая от 1526 года на половины сел Кызылванк, Манкус, Аваник и поместья Кегварда и Сурб-Саркиса, отданные в вакф монастырю Ахенапркич в Хавуцтаре вардапетами Закарией и Амазаспом . . . 304

Документ 17. Купчая и вакуфный документ о купле 4 тасуджов и 2 ша'иров пашни из цельного надела, находящегося в Ардабиле, и о передаче их в вакф мечети шейха Сафи 309

Документ 18. Общая купчая от 1554 года на монастырские мулки Татев и четыре другие пашни 309

Документ 19. Акт от 1558 года, подтверждающий, что монастырские села Татева являются вакуфной собственностью 312
Документ 20. Купчая от 1573—1574 гг. на шесть данго мулка села Хазаз Кочиза, проданного Фагани Ашегу Диванлу Нафаскули Тушмал Халилом Фахр-эд-динлу . . 316
Документ 21. Купчая от 1574 года на шесть данго мулка села Хенаванк и на поместье Артекин, которые Шахмансур-ага, Шахриар-ага, Шахкубад-ага и другие Са'длу продали кядхуде Мирзаджану из Карби 318
Документ 22. Купчая от 1575 года на два надела, находящихся в селе Бердак Азад-Джиранской нахии Нахчевана, проданные кядхуде Ованесу из Агулиса, сыну Киджмира, ходжа Нубаршахом из Ордубада 320
Документ 23. Купчая от 1575 года на шесть данго села Дибаки Чухур-Са'да, проданного Ибрагиму халифе Алпавуту Кямал-эд-дин Мухаммадом-агой, Ахмедом-агой и Пирвали-агой Койлахисарлу 322
Документ 24. Купчая от 1576 года на село Мегри, проданное общине того же села новообращенным мусульманином Мурад-беком из Джуги 325
Документ 25. Купчая от 1581 года на шесть данго мулка села Сагмосаванк, проданного Вали халифе Алпавутом Али халифе Алпавуту 331
Документ 26. Купчая от 1587 года на пастбище называемое Килвакаши, проданное общине села Мегри общиной села Севадан 333
Документ 27. Купчая от 1529 года на шесть данго села Манканоц и три данга села Ошакан, проданных Кямал-эд-дин Ибрагиму халифе Вали-беком Са'длу . . . 336
Примечания 339
Словарь социально-экономических, налоговых, административных и прочих терминов 388
Կալվածագրերի պարսկերեն-արաբերեն բնագրերը — *Персидско-арабские тексты купчих* . . . . . 405—506
Կալվածագրերի լուսանկարները—*Факсимиле купчих* . . 509—598
Ցանկեր 599
Индексы 616
Օգտագործված գրականության ցանկ — *Список использованной литературы* 633

ՀԱԿՈԲ ԴԱՎԹԻ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԿԱԼՎԱԾԱԳՐԵՐԸ

ՊՐԱԿ I

АКОП ДАВИДОВИЧ ПАПАЗЯН

ПЕРСИДСКИЕ КУПЧИЕ МАТЕНАДАРАНА

ВЫП. I

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ Միջնադարների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-«Մատենադարանի» գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան
Հրատ. խմբագիրներ Ժ. Մ. Ադոնց, Ժ. Վ. Նալչաջյան
Տեխ. խմբագիր Մ. Ա. Կափլանյան
Կազմը՝ Յու. Հ. Առաքելյանի
Սրբագրիչներ Զ. Խ. Օտմանյան, Ս. Խ. Կազիևա

ՎՖ 03531 Հրատ. 2803 Պատվեր 327 Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 6/IV 1967 թ., ստորագրված է տպագրության 8/IX 1969 թ., տպագ. 40,13 մամ., հրատ. 31,12 մամ., թուղթ № 1, 60×90 1/16, Գինը 2 ռ. 16 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24։

ՎՐԻՊԱԿ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄ—ОПЕЧАТКИ И ИСПРАВЛЕНИЯ

Էջ Стр.	Տող Строк	Տպված է Напечатано	Պետք է լինի Надо читать
6	35	XIX в.	XIV в.
7	1	Սարդաբիլի	Արդաբիլի
17	29	(վավ. 10, 11...	(վավ. 3, 10, 11...
25	31	XIV դարի 70 ական	XV դարի 20-ական
28	4	(վավ. 7)	(վավ. 8)
78	16	Սա՛դի որդի	Ա՛ադի որդի
80	12	Քեշքենի	Բեշքենի
86	15	Հուշնաբի	Ջաշնիաբի
91	8	Արմուդ առաջին	Արմուդ ագաջին
122	20	Ահմադ ագան	Ահմադ ագան և Փիր-Վալի ագան
130	29	Սաֆիր	Սաֆիր խան
146	21	«Սարու խոջա	Սարու խոջա
»	23	Ջ ուլֆեզար խան	«Զուլֆեզար խան
182	5	ذر	ز
»	36	Թափայն	Թաքայն
258	13	Хаджи Али сына Пир-Али	Пир-Али сына Хаджи Али
259	11	сын Аги	сын Гасана-аги
279	18	Рустама	Рустам
283	29	Хушнара	Джашниара
292	1	(муталифан)	(мухалифан)
309	3	три	четыре
333	16	сына Адиа	сына Адила
386	15	Тапа	Така